

नवनीत

अथवा

मराठी कवितांचे वेंचे

हे पुस्तक

कै. परशुराम बल्लाळ गोडवोले

यांनी केले व इ. स. १८९४ मध्ये प्रथम प्रसिद्ध झाले.

त्यानंतर

कै. रावजी शास्त्री गोडवोले

यांनी त्यांत बराच फेरफार करून इ. स. १८८२ मध्ये
(नवीन) आवृत्ति काढिली.

पुढे

पुणे येथील ट्रेनिंग कॉलेजांत वेळोवेळी असलेले व्हाइस-प्रिन्सिपाल
यांनी सुधारणा केल्या.

प्रस्तुत

शतसांवत्सरिक (अठरावी) आवृत्ति

अनंत काकवा प्रियोळकर

डायरेक्टर, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई

यांनी प्रथम इ. स. १९९४ मध्ये प्रसिद्ध करण्याकरिता सुधारून वाढविली.

मुंबई राज्य शिक्षणखाते

मुंबई:

गव्हर्मेण्ट सेंट्रल प्रेस

शके
१८७९]

[इसवी सन
१९५७

आवृत्ति १ ली १८५४, २री १८५७, ३री १८५९, ४थी १८६२,
५ वी १८६४, ६ वी १८६८, ७ वी १८७१, ८ वी १८७३, ९ वी १८७८,
१० वी १८८२, ११ वी १८८६, १२ वी १८८९, १३ वी १८९४,
१४ वी १९०७, १५ वी १९१०, १६ वी १९१८, १७ वी १९२३;

प्रस्तुत (शतसांवत्सरिक) आवृत्ति १८ वी १९५७

ह्या पुस्तकाच्या प्रती

डायरेक्टर, गव्हर्मेण्ट प्रिंटिंग आणि स्टेशनरी, मुंबई,
यांजफडे विकत मिळतील

या आवृत्तीची प्रस्तावना

पूर्वेतिहास

‘नवनीत’ हा ग्रंथ प्रथम इ. स. १८५४ साली प्रसिद्ध झाला. प्रस्तुत आवृत्ति १९५४ साली मुद्रित होण्यासाठी तयार केलेली आहे; म्हणून तिला ‘नवनीत’ची शतसांवत्सरिक आवृत्ति असे नांव द्यावयास हरकत नाही. आणखीही एका दृष्टीने या आवृत्तीला महत्त्व आहे. जुन्या नव्या सर्व मागच्या आवृत्त्या जमेल धरतां प्रस्तुत आवृत्तीचा अनुक्रमांक अठरावा लागतो. अठरा या आंकड्याला भारतीय वाङ्मयांत फार मोठे स्थान आहे. पुराणे अष्टादश, महाभारताची पर्वे अष्टादश आणि श्रीमद्भगवद्गीतेचे अध्यायही अष्टादशच.

जुन्या मराठी वाङ्मयाची लोकप्रियता वाढविण्याचें फार मोठे कार्य ‘नवनीत’ या पुस्तकानें केलेलें आहे. तें कसें हें पाहण्याकरितां थोडा पूर्वेतिहास लक्षांत ठेवणें अवश्य आहे.

इ. स. अठराशें अठरा सालीं नव्या इंग्रजी सत्तेचा अंमल महाराष्ट्रांत सर्वत्र प्रस्थापित झाल्यावर लोकशिक्षणाचें कार्य अंगावर घेणें हें नव्या राज्यकर्त्यांना आपलें कर्तव्य वाटलें. १८२२ सालच्या ऑगष्ट महिन्यांत २१ तारखेला गव्हर्नर मोंटस्टुवर्ट एल्फिन्स्टन यांच्या नेतृत्वाखाली ‘नेटीव स्कूल बुक अँड स्कूल सोसायटी’ अथवा ‘हैदशाळा पुस्तक मंडळी’ ही संस्था अस्तित्वांत आली. या संस्थेचा युरोपियन ‘सक्रतार’ कॅ. जॉर्ज जर्विस हा होता. यावेळीं हिंदी लोकांमध्ये रूढ असलेल्या शिक्षणपद्धतीची पाहणी करून त्यांत काय काय सुधारणा घडवून आणतां येतील, हें ठरविण्याकरितां एक खास समिति नेमण्यांत आली. या समितीनें तयार केलेलें कॅ. जर्विस याची सही असलेलें तारीख १३ सप्टेंबर १८२३ चें एक निवेदन उपलब्ध आहे. त्यावरून त्याकाळच्या राज्यकर्त्यांना मराठीच्या जुन्या ग्रंथभांडाराची माहिती असलेली विलकूल दिसत नाही. शून्यांतून ही नवी वाङ्मयसृष्टि आपणांस निर्माण करावयाची आहे अशी त्यांची कल्पना असावी, असें दिसतें. या निवेदनांत पुढील मजकूर आढळतो :—

“The Society have long ago been convinced that their earliest attention should be directed to the preparation and publication of Books, both for the elementary and for the more advanced

stages of education among the natives. In vernacular dialects of the two provinces subject to this Presidency they can discover scarcely any work calculated to promote instruction. The Maratha and Goojratthi languages have always been restricted to the purposes of conversation and business and have never been applied to the cultivation and extension of literature even in its humblest forms. The committee therefore must depend on the exertions of European gentlemen in order to point out, to such intelligent natives as may lend their assistance, the proper mode of reducing these languages to fixed rules and principles and of employing them successfully in the translation of such works from English as may be approved by the directors.”^१

कर्नल व्हॅन्स केनेडी यानेही १८२४ सालीं प्रसिद्ध झालेल्या आपल्या इंग्रजी-मराठी व मराठी-इंग्रजी कोशाच्या प्रस्तावनेत असेंच अज्ञानमूलक विधान केले आहे. तो लिहितो :—

“It must be observed that the Marathi is merely a spoken language, and that it has never been cultivated or refined by authors either in prose or verse.”

या लोकांची अशी दिशाभूल होण्याचें कारण, ज्ञानेश्वरापासून मोरोपंतापर्यंत कवींनी ज्या भाषेत ग्रंथरचना केली ती, ‘प्राकृत’ या नांवाने सामान्यतः प्रसिद्ध असलेली भाषा, मराठीहून भिन्न आहे. अशी त्यांची चुकीची समजूत झाली होती, हेच दिसते.

युरोपियन लोकांचा मराठी भाषेचा अभ्यास जसजसा वाढत चालला तसतशा ह्या भ्रामक कल्पना हळुहळू नष्ट होऊ लागल्या. १८४१ च्या जुलै महिन्याच्या मुंबई शाखेच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या जर्नलमध्ये डॉ. स्ट्रीव्हन्सन याने पुढील मत प्रदर्शित केले आहे :—

“The Marathas have been long famed throughout India for their war-like prowess and martial deeds; and their history has been written not only by natives of the country, but has been deemed worthy of being transmitted to posterity in a distinct work in our own language. It has, however, I fear, been by all, except a few, generally supposed that they were destitute of any vernacular literature; in fact, that the nation which, issuing from the Deccan, rolled back the tide of Mahomedan conquest, gave laws to the Emperor of Delhi, and disputed the sovereignty

of India with our countrymen, was little better than a horde of barbarians. The literature of the Marathas cannot indeed be compared with that of European nations, but they are by no means so far behind in literary matters as has often been supposed. The Brahminical portion of them can vie in their acquaintance with the common stores of Sanscrit literature with the Brahmins of most provinces in India: nor have there been wanting instances—as in the case of Sridhara, who wrote comments on the Bhagavat—of writers who have added their contributions to the general treasury. The Marathas have, besides, a literature of their own written in a dialect called the Pracrit. This Pracrit, as will fully appear from the specimens afterwards to be given, is nothing but the present spoken language in an antique dress, and without any of the modern additions to the language introduced by the Mahomedans. People, indeed, in familiar conversations, call all the spoken languages of India Pracrit; but this dialect, which was probably that used by their fathers three or four centuries ago, is so named by way of eminence.” २

याच निबंधाच्या शेवटी त्याने, पुढे चारा तेरा वर्षांनी मूर्त स्वरूप लाभलेल्या ‘नवनीत’ प्रकाशनाची कल्पना मांडिली आहे. तो लिहितो :—

“I should wish to see the attention of learned natives directed to a selection of some of the best of the pieces abovementioned, for the purpose of having two or three volumes accurately printed, with an index of difficult words for the sake of beginners. The study of these authors would improve the style of Maratha composition, which is in danger at present from an almost exclusive attention to foreign literature. To a learned native the English is needful to open up to him a storehouse of ideas; but the Pracrit must be studied in order that he may be able to diffuse beneficially among his countrymen, the knowledge he has acquired.”

बोर्ड ऑफ एज्युकेशन वसें नवें नाव मिळालेल्या हेंदशाळा पुस्तक मंडळालाही, उशीरां कां होईना, जुन्या मराठी वाङ्मयाच्या महत्त्वाची जाणीव झाली. १८४९ सालच्या रिपोर्टांत आपणांस पुढील मजकूर आढळतो :—

“The true literature of the Marathas, as amongst all people arrived at a similar stage of civilization, is to be found in their

२ Dr. Stevenson, “An Essay on the Vernacular Literature of the Marathas”, *Journal of the Bombay Branch Royal Asiatic Society*, Vol. I, No. 1, July 1841, pp. 1-2.

songs, of which immense collections might be made if sufficient encouragement were afforded and in which alone the genuine expression of their feelings and tone of thought is to be found.” ३

तथापि, ‘नवनीत’ जें प्रथम तयार झालें तें उपरिनिर्दिष्ट डॉ. स्टीव्हन्सनच्या सूचनेमुळें नव्हे.

पुना कॉलेजमधील मराठी वर्गाच्या वरिष्ठ विद्यार्थ्यांना मराठी कविता शिकवावी, अशी सूचना कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी मेजर कॅडोना केली होती; आणि त्याकरितां जुन्या मराठी कवींच्या वेंच्यांचा संग्रह प्रसिद्ध करण्याची आवश्यकता कॅडोना वाटली. १८९२ सालच्या रिपोर्टांत ते लिहितात :—

“With regard to Krishna Shastri's suggestion that some poetry should be read in this Department, I beg to mention that some time ago I requested my personal Pandit to compile a volume of ‘Elegant Extracts’ from Marathi Poets which I hope to be able soon to present to the Board.” ४

अशा प्रकारें ‘सुरस वेंच्यांचें’ (Elegant Extracts) पुस्तक लवकरच तयार झालें. यासंबंधी शिक्षणसमितीच्या कार्यवाहाला त्यांनी लिहिलेलें पत्र ५ पहा :—
To,

M. STOVELL, Esquire,
Secretary to the Board of Education,
Bombay.

Sir,

I have the honour to report for the information of the Board that the Book of Poetical extracts, which I stated in my Report of the College for last year was under preparation by my Pandit, is ready for the Press.

2. It contains extracts from the works of Tukárám, Námdeo, Janábái, Rámdás, Wáman, Anant Tanaya, Amrit Ráj and Moropant, consisting of *abhangas*, *shlokas*, *áryás* and *Katibands*.

३ Report of the Board of Education for the year 1845, No. V, Bombay, 1846, p. 18.

४ Director of Public Instruction Records, Poona. Poona College Report for the year 1852, p. 276.

५ D. P. I., Board of Education, 1853, p. 300.

Besides the above there are a good many specimens of the composition called "*Pad*" from different authors. The book will probably contain about 300 pages.

3. I solicit permission to lithograph an edition of 500 (Five hundred) copies.

I have the honour to be, Sir,
Your most obedient Servant,

(Signed) THOMAS CANDY,
Major,
Principal of the Poona College.

Poona College :
15th September 1853.

‘नवनीत’च्या निर्मितीचा पूर्वतिहास हा असा आहे.

पहिल्या आवृत्तीचें स्वरूप

‘नवनीत’ अथवा ‘महाराष्ट्र भाषेंतील कवितांचे वेंचे’ हे पुस्तक पुणें पाट-
शालिकडील छापखान्यांत इ. स. १८९४ सालीं शिळाछापावर मुद्रित झालें
[आकार (इंच) ८.१×९.२ ; पृष्ठसंख्या ८+४००]. याच्या ‘प्रस्तावने’त
परशुराम तात्या गोडबोले त्याच्या उद्दिष्टासंबंधी लिहितात :—

“बहुतकरून कोणत्याही भाषेंत कविता नाहीं असें नाहीं. ह्या हिंदुस्थानांत
अनेक भाषा चालू आहेत, तितक्याही भाषांत विद्वानांनीं कविता केल्या आहेत.
कोणत्याही भाषेचा उत्तम परिणाम म्हटला म्हणजे कविता होय. ज्याला
भाषाज्ञान चांगलें असतें तोच कविता करूं शकतो. आणि त्याचीच कविता
सरस व लोकमान्य होते. भाषा सुधारण्यास व मनाची शक्ति वाढविण्यास
कविता हें एक मोठें साधन आहे. सांप्रत सर्व विद्या शिकविण्याचे प्रयत्न
चालले आहेत, त्यांत कविता शिकविण्याचें साधन कमी आहे तें अवश्य
असलें पाहिजे असें बहुतांचें मत आहे. तोच उद्देश हें पुस्तक रचण्याचा आहे.

सांप्रत या महाराष्ट्र देशांत महाराष्ट्र (मराठी) भाषा चालत आहे. ह्या
मराठी भाषेस प्राकृत भाषा म्हणतात. ह्या प्राकृत भाषेंत कविता करणारे
कवि मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, मुक्तेश्वर, वामनपंडित, रामदास, तुकाराम,
श्रीधर, मोरोपंत, अमृतराय, इत्यादिक बहुत होऊन गेले. ह्यांनीं पुष्कळ

प्रकारच्या कविता केल्या आहेत. ज्याला मराठी भाषेचे ज्ञान चांगले असावे अशी इच्छा असेल त्यांनी प्राचीन व अर्वाचीन कवींचे प्राकृत ग्रंथ पुष्कळ वाचावे हे आवश्यक आहे. ज्याला ज्या भाषेचे पूर्ण ज्ञान असते त्याला त्या भाषेच्या कवितांतील नाना प्रकारचे चमत्कार व रस पाहून किती आनंद वाटतो ! साधारणपणे लिहिलेल्या विषयापेक्षां कवितेत वर्णिलेला विषय वाचणाऱ्यांस गोड लागतो, कारण की कवितेत भक्त्यादि भाव व करुणा भृंगारादि रस असतात, तसेच उपमादिक अनेक अर्थालंकार व अनुप्रास यमकादिक शब्दालंकार असतात, ह्यामुळे वाचणाऱ्यांचे मनोरंजन फार होते. मराठी भाषेतील गद्य कवितेपेक्षां पद्य कविता लोकांस फार आवडते. कविताग्रंथ वाचून त्यांचा अर्थ लावणे हे एक मोठे आनंदाचे कृत्य आहे.

मराठी भाषेत कविताग्रंथ पुष्कळ व मोठे आहेत, त्यांत छंद व चालीही अनेक प्रकारच्या आहेत. त्यांची गोडी लागून तिकडे तरुणांच्या मनाची प्रवृत्ति व्हावी ह्याकरितां मराठी भाषेतल्या बहुतेक कवितांतील थोडथोडे बेंचे घेऊन हे एक लहानसे पुस्तक केले आहे. हे मन लावून वाचिले असता कवितांचे प्रकार व रीती व त्यांतील चमत्कार व रस हीं सर्व थोडक्यांत समजतील. ह्या लहान पुस्तकाचा अभ्यास चांगला झाला असतां मोठेले ग्रंथ पाहण्यास मार्ग सुलभ होईल. किंबहुना कविता करण्याची शक्तिही प्राप्त होईल. काव्याची लक्षणे व काव्य करण्याची पद्धति ह्यांविषयी दुसरे ग्रंथ आहेत, म्हणून एथे लिहिण्याची गरज नाही. ह्या पुस्तकांत लिहिण्याचा क्रम म्हटला तर कवींच्या काळावरून किंवा कवितांच्या योग्यतेवरून धरला असे नाही, तर, जसा संग्रह होत गेला तसा धरिला आहे. तो असा, प्रथम अभंग, त्यापुढे ओव्या, त्याच्यापुढे वामनी श्लोक, मग मोरोपंती आर्या वगैरे. त्यानंतर कितीएक कवींनी केलेली आवल्याने, कटिवंध, पदे, वगैरे लिहिली आहेत. त्या त्या ठिकाणी कितीएक कवींचे माहीत होते तितके थोडथोडे वृत्तांतही लिहिले आहेत. असे पुस्तक करण्याचा हा प्रथमच प्रसंग आहे म्हणून सुज्ञ पुरुष दोषदृष्टि न करितां गुणलेश घेऊन अधिक उत्तेजन देतील अशी आशा आहे."

'नवनीत'ची ही पहिली संपादणी त्याच्या अलीकडील आवृत्तीशी ताडून पाहिली असता त्या दोर्हिमध्ये पुष्कळच फरक आढळून येईल. काही जुने बेंचे गाळण्यांत आले ; अनेक नवीन बेंचे घालण्यांत आले ; टीपा प्रायः

नव्हत्या त्या भरपूर दिल्या ; शब्दकोश नव्हता तो शेवटीं जोडण्यांत आला ; शब्द तोडलेले नव्हते ते तोडले ; किरकोळ सुधारणा ठिकठिकाणीं करण्यांत आल्या ; 'महाराष्ट्र भाषेंतील कवितांचे वेंचे' हें ग्रंथाचें जें मुख्य स्वरूप तेवढें मात्र सर्वतोपरी अबाधित राहिलें आहे.

पहिल्या आवृत्तीच्या आरंभी चार चरणांचा एक श्लोक आढळतो, तो स्वतः :—
परशुरामतात्यांचा असावा तो असा :—

मच्चैतःकैरवांतें विकच करि जगत्ताप संपूर्ण टाळी ।
अज्ञानध्वांत सारें हरि रसिकचकोरासि अत्यंत पाळी ।
नाना वस्तु प्रकाशी कविद्वयपयोराशिसंतोषहेतू ।
काव्येंदु स्वप्रभेनें खळजनद्वया होतसे धूमकेतू ॥

ग्रंथाच्या शेवटीं परशुरामतात्यांनीं 'रसिकजनांस प्रार्थना' केली आहे ती अशी :—

काव्यामृताचा नवनीत भेला ।
हा गोड लागो तुमच्या जिभेला ।
याची तुम्ही चाखुनि घ्याल गोडी ।
तरी मुखाची मिळवाल जोडी ॥

नाना काव्यतरुज्जीं हुडकितां जीं जीं बरीं भावलीं ।
तीं तीं वेंचुनि घेतलीं सुकुसुमें पात्रांत जीं भावलीं ।
त्यांची गुंफुनि रम्य माल विबुधां अत्यादरें अर्पिली ।
ती कंठीं विलसो तिणें कविसभा होवो सदा तर्पिली ॥
हे वेंचे बहुयत्नें मेळविले परशुरामतात्यानें ।
ज्यानें अवलोकावे पावावी शीघ्र रसिकता त्यानें ॥

शेवटीं रचनाकालाचा निर्देश पुढीलप्रमाणें आहे :—

आनंदअब्दीं सत्राशेशेहत्तर शक्तीं भला ।
मार्गकृष्णतृतीयेला ग्रंथ संपूर्ण जाहला ॥

शंभर वर्षांपूर्वी तयार झालेल्या पहिल्या 'नवनीता'चें स्वरूप हें असें आहे.

या पहिल्या आवृत्तीच्या केवळ पांचशेंच प्रती छापल्या होत्या. त्या खूपून गेल्यामुळे १८९७ साली 'नवनीता'ची दुसरी आवृत्ति प्रसिद्ध करावी लागली. हिला ऑफिशिएटिंग ट्रान्स्लेटर मास्कर दामोदर पाळंदे

यांनी 'पद्यरचना' व 'कवींचे वर्णन' या विषयांवर दोन लहानसे निबंध आरंभी जोडलेले आहेत.^६ पहिल्या आवृत्तीमध्ये नसलेला कठीण शब्दांचा कोशही या आवृत्तीमध्ये पहाय्यास सांपडतो. या दुसऱ्या आवृत्तीला भास्कर दामोदर पाळंदे यांनी प्रस्तावना लिहिली आहे. तिच्यामध्ये ते लिहितात,

"या ग्रंथाची दुसरी आवृत्ती छापणें अवश्य वाटल्यावरून परशुरामपंत यांस पहिल्या आवृत्तीत जे दोष राहिले होते ते नीट करावयास सांगितले. मुख्य दोष हा होता की कवी ज्या ज्या काळी होऊन गेले त्या त्या काळांच्या अनुक्रमानें त्यांच्या कवितांतील वेंचे जुळले नव्हते. मागचा कवि पुढें आणि पुढला मागें असें झालें होतें. कितीएक चांगले ग्रंथ न सांपडल्यामुळें त्यांमधून कांहींच उतारे घेतले नव्हते व दुसरेही कांहीं फेरफार करण्यासारखे होते.

हल्ली परशुरामपंत यांनी पुष्कळ श्रम करून, ग्रंथ सांपडले नव्हते ते बहुतेक मिळविले आणि त्यांतून वेंचे करून घातले. हे वेंचे त्या त्या ग्रंथांतील केवळ उत्कृष्ट कवितेचे प्रदर्शक आहेत असें म्हणतां येत नाही. कारण सर्व ग्रंथ साद्यंत वाचून त्यांतून सर्वोत्कृष्ट स्थळें निवडणें हें अल्प कालाचें व अल्प सायासाचें काम नव्हे. तथापि वेंच्यावरून प्रायः त्या त्या कवींच्या गुणांचें स्वरूप लक्षांत आल्याशिवाय राहाणार नाही. जुन्या वेंच्यांत त्याज्य जे अंश होते तेही जितके दृष्टीस पडले तितके काढून टाकले."

पहिल्या आवृत्तीतील हिंदुस्तानी व संस्कृत उतारे दुसऱ्या आवृत्तीत गाळलेले आढळतात. तिसरी आवृत्ति दोन स्वरूपांत १८५९ व १८६० साली आणि

६ 'नवनीता' च्या आठव्या (१८७३) आवृत्तीच्या 'सूचने' मध्ये 'नवनीता' ची दुसरी आवृत्ति १८५७ साली व तिसरी १८६० साली निघाली, असें नमूद आहे; परंतु ग. शं. ग. दाते यांच्या मराठी ग्रंथसूचीमध्ये द्वितीयावृत्ति १८५८ साली निघाल्याचें वर्णन आहे. यावरून पाळंदे यांच्या उपरनिर्दिष्ट निबंधांशिवाय साधी आवृत्ति १८५७ साली व निबंधांसह तीच पुढें १८५८ साली प्रसिद्ध झाली, असें वादूं लागतें. पुणें विद्यापीठामध्ये मुखपृष्ठ नसलेली दुसऱ्या आवृत्तीची निबंध असलेली प्रत आहे. ब्रिटिश म्युझियमच्या मराठी मुद्रित ग्रंथाच्या कॅटलॉगमध्ये (१८९२, कॉलम ९२-९३ पहा) तिसऱ्या आवृत्तीच्याही, पाळंदे यांच्या निबंधांशिवाय (१८५९) व निबंधांसह (१८६०) अशा, दोन प्रकारांची तपशीलवार वर्णनासह नोंद आहे. प्रस्तुत लेखकाकडे तिसऱ्या आवृत्तीच्या या दोनही प्रकारच्या प्रती आहेत; परंतु त्यांस मुखपृष्ठें नसल्यामुळे त्यांच्या प्रकाशनवर्षाचा निर्णय होत नाही.

चवथीही तशीच (दोन स्वरूपांत) १८६२ साली निघाली; त्यांत विशेष मोठे फरक केलेले दिसत नाहीत. मात्र भास्कर दामोदर पाळंदे यांचे उपरिनिर्दिष्ट 'पद्यरचना' व 'कविवर्णन' हे निबंध स्वतंत्र छापून या दोनही आवृत्तींत कांहीं प्रतीनांच जोडलेले आढळतात. निबंधांसह प्रतीची पावणेदोन रुपये, व निबंधांशिवाय प्रतीची दीड रुपया, अशी किंमत ठेवण्यांत आली. हा प्रकार भास्कर दामोदर यांना रुचला नाही. ता. ३० नवंबर १८६३ च्या पत्रांत ते डी. पी. आय. मि. हॉवर्ड यांना लिहितात,

"I would take this opportunity to mention, with respect to the selections from the Marathi Poets, that it was intended that my Essays should always be printed with them. The separation of the two is on no account desirable and if insisted on will render considerable changes in both. They will therefore be always printed together, unless I hear from you contrary."

ही भानगड कशी उपस्थित झाली याचा उगम आपणांस सरकारी बुक डेपोचे अॅक्टिंग क्युरेटर माधव एन. शिरगांवकर यांच्या एका पत्रांत सांपडतो. आपल्या ता. २७ जून १८६४ च्या पत्रांत त्यावेळचे अॅक्टिंग डी. पी. आय. मि. ए. ग्रांट यांना ते लिहितात,

"Selections from the Marathi Poets was compiled by Mr. Parshram Balal Godbole, Pandit to the Marathi translator. The copyright of the work was bought by Government for Rs. 150 at the recommendation of Major Candy in 1853-54. No doubt Rao Saheb Bhaskar Damodar added to it his essays on prosody and lives of the Marathi poets. But I do not think that this addition can entitle him to the copyright of this book. He may if he like print his essays separate. As the copyright of this book has been paid for by Government and as it is in much request, its publication should not be given up to Rao Saheb Bhaskar Damodar, whose claim for the copyright is not in my opinion tenable.

He proposes that the publication of the work without his essay should be discontinued and that with the essays should be printed. The generality of the Marathi reading people do not care for his essay on Prosody or the lives of the Poets. What

they want is mere poetry. I am therefore of opinion that the selections from the Marathi Poets without Mr. Bhaskar's Essays should not be discontinued." ८

या प्रश्नाचा निकाल पाळंदांविरुद्ध झालेला दिसतो. १८६४ सालची पांचवी आवृत्ति मला पाहावयास मिळालेली नाही; परंतु माझ्या संग्रहीं असलेल्या पुढील सहावी (१८६८), सातवी (१८७१) व आठवी (१८७३) या परशुरामतात्यांच्या हयातीत प्रसिद्ध झालेल्या आवृत्त्यांमध्ये ते निबंध प्रसिद्ध झालेले दिसत नाहीत. नवव्या (१८७८) आवृत्तीच्या तपासणाऱ्यांच्या सूचनेत भास्कर दामोदर ह्यांनी छंदांविषयी लिहिलेला निबंध नवनीताच्या मागील कित्येक आवृत्तींत आरंभी छापला होता, परंतु आता त्या विषयावर परशुरामपंत तात्या ह्यांचा स्वतंत्र ग्रंथ झाल्यामुळे तो निबंध येथे गाळला आहे, अशा अर्थाचा शिरा आढळतो.

‘नवनीता’चा दुसरा भाग

‘नवनीत भाग २. कवितासारसंग्रह’ नांवाचे नवनीताच्याच आकाराचे एक लहानसे पुस्तक परशुरामपंत गोडबोले यांनी १८६३ साली म्हणजे ‘नवनीता’ची चवथी आवृत्ती प्रकाशित झाल्यावर स्वतःच प्रसिद्ध केले, त्याचाही येथे उल्लेख करणे अवश्य आहे.

या पुस्तकाला आश्रय देण्याबद्दल डायरेक्टर ऑफ एज्युकेशनकडे पाठविलेला अर्ज सरकारी दस्तारांत उपलब्ध आहे. त्यांत तात्या लिहितात, “अर्ज करितो ऐसाजे. पूर्वी नवनीत किंवा प्राकृत कवितांचे वेंचे या नांवाचे बुक जाले आहे. त्यांत ग्रंथसंग्रह पुष्कळ असल्यामुळे त्याची किंमत देण्याचे गरीब लोकांस सामर्थ्य नसल्यामुळे ते बुक त्यांच्याने विकत घेवत नाही. तेणेकरून कविताग्रंथ वाचण्याची त्यांची होस पूर्ण होत नाही. यासाठी त्याच मासल्याचे थोड्या किंमतीत लहानसे एकादे बुक असावे अशी बहुतांची इच्छा समजण्यांत आल्यावरून मी एक नवनीताच्या मासल्याचे लहान बुक तयार केले आहे. त्यामध्ये नवनीतांतील कविता न वेतां दुसरे वेंचे घेऊन घातले आहेत. बहुतकरून मराठी सर्व कवींच्या कवितांचे थोडथोडे वेंचे नमुने यांत आहेत, व जे चांगले मनोरंजकसे वाटले तेच घेतले आहेत. हे बुक गरीब लोकांस घेण्यास सोयीवार पडावे म्हणोन याची किंमत आठ आणे

ठेविली आहे. नफ्याकडे विशेष दृष्टि दिली नाही. हें बुक मी स्वतःच्या खर्चावर छापविणार आहे. परंतु या कामास सरकारचा आश्रय मिळेल तर फार चांगलें होईल असें मनांत आणून खावंदांस अर्ज केला आहे. तर या बुकाच्या दोन हजार प्रती सरकारनें घ्याव्या, अशी माझी विनंति आहे. याहून जास्ती घेतल्या तरी सरकारचें नुकसान नाही, असें मला वाटते. कदाचित इतक्या प्रती घेण्यास सरकारची मंजी नसेल तर निदान पंधराशें प्रती तरी घेण्याचा हुकूम व्हावा. याविषयी जसा हुकूम होईल तशा प्रती छापविण्याचा वेत धरतां येईल. केलेलें बुक पाहाण्यास हुजूर पाठविलें आहे. हें पाहाण्यांत येऊन परत पाठविण्याचा हुकूम व्हावा. ज्यादा अर्ज करण्यास ताकद नाही. तारीख [दिली नाही.] माहे आगष्ट सन १८६२ इ. सु. पुणें.

(सही) परशुरामपंत गोडबोले. ”१

मेजर कॅडोचा या पुस्तकावर, “ I have looked at the book and find that it is quite of the same character as Navanit. I doubt not that it will be popular, ” असा शेर पडला (१२ ऑगष्ट); आणि दहा टक्के कमिशन दिल्यास दोन हजार प्रती घेण्याची मि. हार्वर्ड यांनी मान्यता दिली. आपल्या अर्जांत जरी आठ आणे किंमत ठेवण्याचें ग्रंथकारानें कबूल केलें होतें, तरी पुस्तकावर किंमत नऊ आणे छापलेली आढळते. पृष्ठसंख्या ४ + १२६ ; आकार (इंच) ८.४ × ५.२.

या दुसऱ्या भागाच्या आरंभी नवनीताच्या पहिल्या भागांत आरंभी घातलेला ‘ सच्चैतःकैखांतें ’—इत्यादि ‘ काव्यप्रशंसा श्लोक ’ दिलेला असून पांच पृष्ठें “ मंगल श्लोक ” घातले आहेत ; ते त्यांचेच स्वकृत दिसतात. ‘ स्तुती करावी परमेश्वराची ’—‘ आस ही तुझी फार लागली ’—अशा यांतील दोन-तीन कवितांना क्रमिक पुस्तकांमध्येही पुढें स्थान मिळालेलें आढळतें. शेवटच्या पानावर “ ग्रंथकर्त्याची रसिकजनांस प्रार्थना ” अशी आहे :—

अनेक काव्यामृत सागरांत । जें शोधितां सार अलें करातें ॥
तें अर्पिलें म्यां रसिकां जनांला । त्यांच्या करो दृष्ट सदा मनाला ॥
काव्यामृताचा नवनीत भेला । हा गोड लागो तुमच्या जिभेला ॥
याची तुम्हीं चाखुनि घ्याल गोडी । तेव्हां सुखाची मिळवाल गोडी ॥

हा संग्रह बहुयत्ने केला म्यां परशुरामतात्यानें ।
 ज्यानें अवलोकावा पावावी शीघ्र रसिकता त्यानें ॥
 जरि याचा जन आदर करितिल घेतील हा पहायास ।
 तरि उत्तेजन होइल मज तिसरा भाग तो करायास ॥

या दुसऱ्या भागाचा व्हावा तसा खप न झाल्यामुळे, पुढे वर निर्दिष्ट केलेला तात्यांचा संकल्पित 'तिसरा भाग' कधीच प्रसिद्ध झाला नाही. त्यांची वरील आर्या उद्धृत करून निबंधमालाकार विष्णुशास्त्री चिपळुणकर उद्देगाने लिहितात, "ही आशा कितपत सफल झाली हे सांगायला नकोच. तिसऱ्याची गोष्ट तर दूरच, पण दुसरा भागहि करण्याची विशेष जरूर नव्हती असे सदरील ग्रंथकारास बहुधा लवकरच वाटले असावे !" १०

चिपळुणकरांच्या मते या दुसऱ्या भागातील वेंचे "एकंदरीने पाहतां पहिल्यापेक्षा सरस आहेत ;" परंतु त्याचा 'आदर' बिलकूल झालेला दिसत नाही. हा 'नवनीत'चा दुसरा भाग पाहिलेले तर सोडाच, परंतु असे पुस्तक प्रसिद्ध झाले होते, हे ज्यांना माहीत आहे, असे वाचकही फार थोडे आढळतील ! या दुसऱ्या भागातील मुक्तेश्वराच्या सभापतीतील 'नारदनीति', धृवाख्यान दिव्या, प्रभाकराचा 'लक्ष्मीपार्वतीसंवाद' असे काही वेंचे पुढे १८७८ सालच्या नवनीताच्या नवव्या (किंवा नव्या) आवृत्तीमध्ये अंतर्भूत करण्यांत आलेले आढळतात.

तात्यांच्या निधनोत्तर नवी आवृत्ति

परशुरामपंत तात्या १८७४ साली निधन पावले. पुढे 'नवनीत'ची नवीन (नववी) आवृत्ति काढण्याचा ज्यावेळी प्रसंग आला त्यावेळी हे काम विद्याखात्याचे डायरेक्टर मि. चाटफिल्ड यांनी मेजर कॅडीमार्फत श्रीकृष्णशास्त्री तळेकर व रावजीशास्त्री गोडबोले या विद्वानांकडे सोंपविले. 'पहिल्या आवृत्तीतील कठिण वेंचे सर्व काढून त्या ठिकाणी सुलभ वेंचे घालावे आणि सर्वांस समजण्यास सुलभ पडेल अशी ही पुस्तकाची आवृत्ति काढावी, असा त्यांना वरिष्ठांकडून आदेश होता. त्याला अनुसरून या नव्या आवृत्तीत त्यांनी कोणत्या सुधारणा केल्या त्या संपादकांच्या शब्दांतच पाहा :—

"(१) मागील आवृत्तीत जे फार दुर्बोध आणि अध्यात्मसंबंधी किंवा वेदांतसंबंधी वेंचे होते ते गाळून नवे सुलभ, मनोरंजक आणि तरुण पुरुषांनी वाचण्यास योग्य असे वेंचे घातले आहेत.

(२) सभ्य रीतीस सोडून जें वर्णन होतें तें काढलें आहे.

(३) कवितेंतील सर्व शब्द निरनिराळे तोडून समासांतील शब्द (—) अशा खुणेनें निरनिराळे करून दाखविले आहेत.

(४) कठीण स्थळांचा अर्थ समजण्याकरितां पुष्कळ टीपा दिल्या आहेत.

(५) ज्या कवींचे उतारे घेतले आहेत त्यांचें स्वल्प चरित्र बेंच्याचे आरंभीं माहिती मिळाली त्याप्रमाणें दिलें आहे.

(६) आख्यानांच्या किंवा प्रकरणांच्या आरंभीं त्यांच्या मूळपंठिका म्हणजे अवतरणें दिलीं आहेत.

(७) रा. सा. भास्कर दामोदर ह्यांनीं छंदाविषयीं लिहिलेला निबंध नवनीताच्या मागील कित्येक आवृत्तींत आरंभीं छापला होता ; परंतु आतां त्या त्रिपयावर परशुरामपंत तात्या ह्यांचा स्वतंत्र ग्रंथ झाल्यामुळें तो निबंध येथें गाळला आहे.

(८) आख्यान ज्या वृत्तांत असेल तें वृत्त मागील आवृत्तींत उजव्या हातच्या पृष्ठावर दिलें होतें ; पण आतां तसें न करितां त्या ठिकाणीं आख्यानाचें नांव दिलें आहे.

(९) बेंचे कवींच्या कालानुक्रमाप्रमाणें साधतील तितके जुळले आहेत.

(१०) मुकुंदराज आणि ज्ञानेश्वर ह्यांच्या कवितांत सर्व वेदांत असल्यामुळें त्यांचा अर्थ समजण्यास कठीण पडतो, म्हणून त्यांची कविता ह्या आवृत्तीतून अजीच काढून टाकिली आहे.

(११) जे कवि ह्या आवृत्तींत गाळले आहेत त्यांच्या घदला दुसरे कवि घातले आहेत.

(१२) जुन्या कोशांत नवे पुष्कळ शब्द घाडून तो कोश घराच वाढविला आहे.”

या नवीन आवृत्तींत माधव चंद्रोत्रांनीं ‘सर्वसंग्रहांत’ अनुसरलेल्या पद्धती-प्रमाणें कवितेंतील शब्द तोडून निराळे दाखविणें वगैरे केलेल्या कांहीं सुधारणा स्वागतार्ह होत्या ; परंतु वर लिहिल्याप्रमाणें मुकुंदराज व ज्ञानेश्वर यांच्या कविता “अजीच काढून टाकल्या” हें पुष्कळांना आवडलें नाहीं. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीं ‘केसरी’ मध्यें लेख लिहून या गोष्टीचा निषेध केला. तो असा :

“ ‘नवनीता’ विषयी विचार करतांना प्रथमतः ही एक मोठी गोष्ट लक्षांत आणली पाहिजे की, एकंदर महाराष्ट्रकवितेचें तें सार होय ; म्हणजे, एकंदर मराठी कविता अत्यंत विस्तार आहे तेव्हां स्थाळीपुलाकन्यायेंकरून, अथवा मराठीत म्हणतात की ‘शिंतावरून भाताची परीक्षा करावयाची’ त्याप्रमाणें, थोडक्यांत ज्याला तिच्या स्वरूपाचें ज्ञान करून घेणें असेल त्याला तें बरील पुस्तकावरून व्हावें, अशी त्याची रचना असली पाहिजे. मग हें खरें आहे, तर महाराष्ट्रकवीपैकी कोणी अध्यात्म किंवा वेदांत विषयच मुख्यतः वर्णिला असतां, त्यास ‘नवनीतां’तून ‘अर्जाच काढून टाकणें’ हें काय उपयोगी ? मेहरबान चाटफिल्ड साहेब किंवा क्यांडी साहेब यांस जरी आमच्या ज्ञानोवांचें ब्रह्मज्ञान दुर्बोध वाटलें, किंवा त्यांविषयी त्यांचा खासगत मतें कांहींही असलीं, तरी ‘नवनीतां’तून मुकुंदराज किंवा ज्ञानदेव यांसारख्या अत्यंत प्रसिद्ध कवींवर अर्धचंद्रप्रयोग करणें म्हणजे केवढा अन्याय होय ! इंग्रजी कवितेचें सार म्हणून एकादा ग्रंथ रचला, आणि त्यांत बायरन कवीच्या ग्रंथांत अश्लीलत्व आहे किंवा शेळीच्या ग्रंथांत नास्तिकपणा आहे म्हणून त्यांचे वेंचे जर मुळीच घेतले नाहीत, तर चालेल काय ! या दृष्टीने पाहतां पूर्वोक्त कविद्वयाचा निषेध अत्यंत असमंजसतेचा होय हें उघड आहे.... ‘नवनीता’च्या या नवीन आवृत्तीची पुनः दुसरी आवृत्ति निघत आहे असें आम्हीं ऐकिलें आहे. तरी या वेळेस आमचे डायरेक्टर साहेबांनीं मेहरबानी करून महाराष्ट्र भाषेचे बाध कवींची कांहीं कवी करून, त्यांस सांप्रत जो निवळ अर्धचंद्र मिळाला आहे त्याविषयीचा कडक हुकूम रद्द करावा, व कोठें एकाद्या कोनाकोपन्यांत तरी त्यांस जागा द्यावी, अशी सदर कवींच्या तर्फेनें त्यांस आमची विज्ञापना आहे. ”^{११}

‘निबंधमाले’च्या १८८१ सालच्या जानेवारीच्या [मे महिन्यांत प्रसिद्ध झालेल्या] अंकांतही याच विषयावर ‘आपला एक वाचक’ अशा टोपण नांवाने ता. ९ एप्रिल १८८१ चें एक मार्मिक व विस्तृत पत्र प्रसिद्ध झालें असून तें मूळांत वाचण्यासारखें आहे.^{१२} ‘केसरी’तील उपरिनिर्दिष्ट लेख वाचूनच हें पत्र लिहिण्यास लेखकास स्फूर्ति झाली असावी. या पत्राचे लेखक ‘काव्येतिहाससंग्रहा’चे संपादक कै. जनार्दन बाळाजी मोडक हे असावेत.

११ केसरी. पुणे. ता. ११, १८, २५ जानेवारी १८८१.

१२ निबंधमाला (अं० ७३, पृ. २३-३१), पुणे १८८१.

नवनीताची 'पहिली (नवीन)' आवृत्ति

यानंतर १८८२ साली 'नवनीता'ची दहावी आवृत्ति प्रसिद्ध झाली. तिला 'पहिली (नवीन) आवृत्ति' असे नांव देण्यांत आले. ही आवृत्ति तयार करण्याचे काम, मागच्या आवृत्तीच्या संपादकद्वयपैकी एक रावजी-शास्त्री गोडबोले यांच्या स्वाधीन करण्यांत आले. १८७८ च्या आवृत्तीमध्ये बराच फरक करून ही नवीन आवृत्ति त्यांनी लोकांपुढे आणिली. या आवृत्तीमध्ये कांही कवींचे उतारे कमीजास्त करून याशिवाय अशुद्धांची दुरुस्ती, न्हस्वदीर्घ, पाठभेद वगैरे फिरकोळ फेरफार केल्याचेही नमूद आहे.

या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत 'केसरी' तीळ उपरिनिर्दिष्ट टीकेचा नामनिर्देश नाही; पण निबंधमालेंतील पत्रांतील टीकेचे "निबंधमालेच्या ७३ व्या अंकामध्ये एका मार्मिक विद्वान गृहस्थाने 'नवनीता'च्या सन १८७८ सालच्या आवृत्तीतले कित्येक दोष काढून प्रसिद्ध केले, या कृत्याबद्दल त्याचे आम्ही आभार मानतो," अशा शब्दांनी स्वागत करण्यांत आले आहे. मुकुंदराज व ज्ञानेश्वर यांचे वेंचे गाळल्याबद्दल जी टीका झाली तिला अनुलक्षून या प्रस्तावनेत पुढील खुलासा आढळतो :—

“ही आवृत्ति तयार करण्याविषयी मे० दैरेक्टर साहेब ह्यांचा सन १८८१ सालच्या जुलै महिन्यांत हुकूम आला, त्यांतदेखील ही आवृत्ति सामान्य विद्यार्थ्यांस समजण्याजोगी असावी असे स्पष्ट लिहिले आहे; त्यामुळे ह्या आवृत्तिमध्येही ज्ञानेश्वरीतल्यासारखे लोकप्रिय वेंचे गाळणे प्राप्त झाले. आतां हे दुर्बोध वेंचे समजण्याची योग्यता ज्या विद्यार्थ्यांचे आगी आली असेल त्यांच्या अवलोकनांत तेही यावे व इतर लोकांचेही मनोरंजन व्हावे, म्हणून तसले वेंचे ज्यांत घातले आहेत असा नवनीताचा दुसरा भाग तयार करावा असा मुख्य अधिकारी ह्यांचा उद्देश आहे.”

हा दुसरा संकल्पित भाग कधी उजेडाला आलाच नाही !

यापुढील दुसरी नवीन (म्हणजे वास्तविक अकरावी) आवृत्ति १८८६ साली प्रसिद्ध झाली. या आवृत्तीमध्ये काय फरक करण्यांत आले त्यांपैकी मुख्य मूळ संपादकांच्या शब्दांतच पहा :—

“१. ही आवृत्ति तयार होऊन छापण्यास सुरवात झाली असतां मे० दैरेक्टर साहेब यांजकडून पत्र आले. त्यांत त्यांनीं असा सक्त हुकूम दिला कीं, नवनीतामध्ये जीं ग्राम्यधर्मसूचक पद्ये असतील तीं सर्व काढून टाकावीं.

त्या हुकुमान्वये मुक्तेश्वराचें दुष्यंतशकुंतलाख्यान, व मोरोपंताच्या काव्यांपैकीं ययातीचें आख्यान व दुष्यंतशकुंतलाख्यान हीं तर ह्या आवृत्तींतून मुळींच गाळून टाकावीं लागलीं. त्याचप्रमाणें प्रायशः प्रत्येक कवीच्या वेंच्यांतून कांहीं कांहीं पद्ये गाळावीं लागलीं; व तीं पद्ये गाळल्यामुळें जेथें जेथें पूर्वापार संबंध सुटतो असें वाटलें तेथें तेथें तो दर्शविण्यासाठीं गद्यरूपानें संक्षेपतः कथाभाग घातला आहे. त्याचप्रमाणें कांहीं कांहीं वेंचे विशेष सुरस वाटले नाहीत तेही गाळून टाकिले आहेत.

२. ह्या आवृत्तींत मुक्तेश्वराचें हरिश्चंद्राख्यान, मोरोपंताचें अंबरीषाख्यान व कर्णपर्वीतील कर्णार्जुनयुद्ध आणि कांहीं कवींचीं पद्ये असे सुरस व उपदेशपर वेंचे नवीन घातले आहेत.

३. सन १८७८ व सन १८८२ ह्या सालीं तयार झालेल्या नवनीताच्या आवृत्तींमध्ये पूर्वीच्या आवृत्तींतली ज्ञानेश्वराची कविता सारीच गाळून टाकिली होती ती गाळण्याचें कारण त्या त्या सालीं छापलेल्या आवृत्तींच्या प्रस्तावनेत दर्शविलें आहे. आतां कित्येक एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर ह्यांचें मत असें पडलें कीं, ती गाळून टाकिली हें चांगलें झालें नाहीं. त्यावरून ती कविता ह्या आवृत्तींत घालण्याविषयीं मे० दैरेक्टर साहेब ह्यांचा हुकूम आला; परंतु त्या वेळीं ही आवृत्ति सुमारें अर्धी अधिक छापून तयार झाली होती म्हणून ज्ञानेश्वरींतील वेंचे (अध्याय १२ व १३) ह्या आवृत्तीमध्ये शेवटीं घालावे लागले."

तिसरी (नवीन) आवृत्ति—वास्तविक बारावी—रावजी शास्त्री गोडबोले यांनींच तयार केली व ती १८८९ सालीं प्रसिद्ध झाली. ही आवृत्ति तयार करतांना विशेष गोष्टी करण्यांत आल्या त्या अशा :—

"पूर्वीच्या आवृत्तींतल्या ज्या ज्या पद्यांमध्ये अश्लील किंवा असभ्य शब्द चुकून राहिलेले आढळले, तीं सारीं पद्ये काढून टाकिलीं आहेत. तसेंच ज्यांपासून वाचकांस विशेष सदुपयोग किंवा ज्ञान प्राप्त होण्यासारखें नाहीं, जीं विशेष मनोरंजक नाहींत किंवा जीं विशेष पंथांस अनुलक्षून आहेत, अशीं प्रकरणें, अभंग, श्लोक, कटाव इत्यादिक काढून टाकून त्यांचे ऐवजीं बोधपर, ज्ञानप्रद, रसभरित आणि विशेष पंथास अनुलक्षून नसणारीं अशीं प्रकरणें बगैरे घातलीं आहेत."

इतर फुटकळ फेरफार सोडले तर जुन्या आवृत्तीत मागच्या द्वारानें प्रवेश केलेल्या ज्ञानेश्वराला या आवृत्तीत पहिलें स्थान मिळालें आणि 'गंगारत्नमाला' नांवाच्या काव्यांतील बेंचे 'नवनीतां'त नव्यानें समाविष्ट झाले.

यापुढील आवृत्त्यांमध्ये किरकोळ सुधारणांखेरीज म्हणण्यासारखी विशेष उलथापालथ झाली नाही. या आवृत्त्यांचे संपादक पुणें ट्रेनिंग कॉलेजचे व्हॉइस-प्रिन्सिपाल असत. या आवृत्त्या केव्हां व कोणाच्या संपादकत्वाखाली निघाल्या तें पहा :—

१८९४ चवथी नवीन (तेरावी)—ना. वा. गोडबोले.

१९०७ पांचवी नवीन (चवदावी)—(ग. वि. डांगे), ना. वा. गोडबोले.

१९१० सहावी नवीन (पंधरावी)—शं. गो. साठे.

१९१८ सातवी नवीन (सोळावी)—म. सा. तिरोडकर.

१९२३ आठवी नवीन (सतरावी)—सोळावीचें पुनर्मुद्रण.

जुन्या मराठी काव्यत्राड्मयाचें महत्त्व विदेशी राजाधिकार्यांनादेखील नवनीताच्या यशामुळें जास्त जास्त पटूं लागलें, आणि इतर देशी भाषांत 'नवनीता' चें अनुकरण व्हावयास लागलें. डी. पी. आय. मि. हार्वर्ड दक्षिणा प्राइज कमिटीला पाठविलेल्या १८६२ सालच्या एका पत्रांत लिहितात,

"The value of indigenous poetry is very great. The success of the Navnit led me to endeavour to bring out a similar Gujarati collection. After considerable difficulties which chiefly arose from what I must call short-sighted objections stated by the exclusive advocates of 'useful knowledge', I succeeded in inducing the Gujerat Vernacular Society to allow their Secretary to compile, for a handsome remuneration, a book of the kind which I desired. It has been now published, and is selling so rapidly that I hope shortly to recover all the rather heavy expenditure which is caused to my Department."^{१३}

हार्वर्डने उल्लेखिलेलें उपरिनिर्दिष्ट गुजराती पुस्तक म्हणजे दलपतराम डाव्याभाई यानें तयार केलेलें 'काव्यदोहन' हें दिसतें. (प्रकाशनवर्ष इ. स. १८६४).

'नवनीता' चा उगम व विकास कसा झाला, हें वरील विवेचनावरून कळून येईल. 'नवनीत' ज्या काळांत तयार झालें त्या काळांत, रा. व. दादोबा पांडुरंग यांच्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे, नवीन विद्वानांना 'मराठी ती काय आहु

लोकांची भाषा आहे', असे वाटत असे. अशा लोकांना आपल्या जुन्या मराठी वाङ्मयवैभवाची ओळख देऊन त्यांचा न्यूनगंड नष्ट करण्याचें व आपल्या मायभाषेचें प्रेम वाढविण्याचें महान कार्य 'नवनीत' या ग्रंथानें केलें. 'नवनीता'ची सोळावी आवृत्ति १९१८ सालीं निघाली, आणि लगेच पांच वर्षांनीं १९२३ सालीं त्याची (पुनर्मुद्रणात्मक) सतरावी आवृत्ति प्रसिद्ध करावी लागली, यावरून त्याची लोकप्रियता अलीकडेपर्यंत कशी टिकून राहिली आहे, हें उघड दिसून येईल. 'नवनीता'ची ही शेवटची आवृत्तिही लवकरच खपून गेली. गेलीं कित्येक वर्षे 'नवनीता'ची प्रत विकत मिळणें तर सोडाच, परंतु पहावयाला मिळणेंही कठीण झालें होतें. त्याची नवीन आवृत्ति काढण्याची सरकारची हालचाल दिसून येत नाही, असे पाहून कांहीं खाजगी प्रकाशक ती प्रसिद्ध करण्याच्या खटपटीत होते. अशा परिस्थितीत कै. बाळ गंगाधर खेर व कै. पु. मं. लाड यांच्या प्रेरणेनें मुंबई सरकारनें 'नवनीता'ची नवीन सुधारून वाढविलेली आवृत्ति काढण्याचें निश्चित करून ती कामगिरी प्रस्तुत संपादकाकडे सोंपविली. त्याप्रमाणें हें काम १९५३ सालींच पुरें होऊन १९५४ सालीं 'नवनीता'ची शतसांवत्सरिक आवृत्ति म्हणून हा ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याचा संकल्प होता. परंतु कांहीं अनपेक्षित अडचणींमुळे तो सिद्धीस जाऊं शकला नाही. तरी पण २५ डिसेंबर १९५४ रोजी पहिले कांहीं फार्म छापून या शतसांवत्सरिक आवृत्तीच्या मुद्रणारंभाचा मुहूर्त करण्यांत आला; आणि आतां ती संपूर्ण स्वरूपांत प्रसिद्ध होत आहे.

प्रस्तुत शतसांवत्सरिक 'अठराव्या' आवृत्तीमध्ये मागच्या आवृत्तींतील कांहीं उतारे कमी करून तितक्या प्रमाणांत नव्या कवींचे उतारे घालावे, अशी एक सूचना होती; परंतु आपला आवडता एकादा उतारा गाळला गेला, अशा तक्रारीस बिलकूल जागा राहूं नये म्हणून जुने उतारे मागच्या आवृत्तीत होते ते सर्व कायम ठेविले आहेत. त्यामुळे नवे उतारे जास्त कवींचे व फार मोठे असे घेतां आले नाहीत. तथापि नव्या उताऱ्यांमुळे सुमारे पाउणशें पृष्ठें शेवटीं वाढलींच. आपला धर्म, पंथ किंवा जात जरी निराळी असली तरी सर्वांची मातृभाषा एकच मराठी आहे, ही गोष्ट सर्वांच्या लक्षांत राहावी म्हणून प्रातिनिधिक स्वरूपाचे कांहीं उतारे घेतले आहेत. 'नवनीता'ची ही आवृत्ति पाहून कोणत्याही धर्माच्या, पंथाच्या किंवा जातीच्या माणसाला मराठी मातृभाषेबद्दल आपुलकी वाटावी व तद्द्वारा महाराष्ट्र व भारत यांबद्दल त्याच्या

मनांत प्रेम व अभिमान निर्माण व्हावा, हाही यांत एक हेतु आहे. असेच आणखीही प्रातिनिधिक चांगले उतारे देतां आले असते तर बरें झालें असतें. हे नवे उतारे निवडतांना कै. पु. मं. लाड यांच्याशीं विचारविनिमय करूनच निश्चित केले होते. आरंभांचे कांहीं छापील फार्मही त्यांनीं पाहिले होते. हा ग्रंथ छापून तयार झालेला पाहण्यास ते आपल्यामध्ये नार्हीत, याबद्दल अत्यंत दुःख होतें.

प्रस्तुत आवृत्तींत केलेल्या कांहीं विशेष गोष्टी पुढीलप्रमाणें आहेत :—

(१) १८७८ च्या आवृत्तीपासून मुकुंदराजाला 'नवनीतां'तून जो 'अजीच' कमी केला होता त्याला, विवेकसिंधूतील जुनाच उतारा या आवृत्तींत घाडून, पुनः 'नवनीतां'त स्थानापन्न केला आहे.

(२) (अ) पुढील नवीन कवींचे उतारे घेतले आहेत :—कवि नरेंद्र, भास्करभट्ट बोरीकर, पंडित दामोदर, विष्णुदास नामा, शेख महंमद, दासोपंत, तोमास स्टिफन्स, शाहीर तुळशीदास, आणि सामराज.

(आ) देवनाथाचें एक पद आणि निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाई, चोखा महार, सेना, सावता माळी व बहिणाबाई यांचे अभंग नवे घेतले आहेत. सोहिरोबा आंबिये यांचे पदांखेरोज अनेक ओवीबद्ध ग्रंथ आहेत, त्यांतीलही एकादा उतारा घ्यावा, अशी एक सूचना होती; परंतु विस्तारभयास्तव ती कृतींत आणतां आली नाहीं. त्यांचीं दोन पदे मात्र नवीं घातलीं आहेत.

(३) पूर्वीच्या कवींचे उतारे त्या त्या कवींच्या अधिकृत आवृत्त्यांशीं व फांहीं ठिकाणीं त्यांच्या काव्यांच्या हस्तलिखितांशींही ताडून पाहून अवश्य वाटल्या तेथें दुरुस्त्या केल्या आहेत.

(४) निबंधमालेंत (अंक ७३) प्रसिद्ध झालेल्या, 'नवनीता'बरील उपरिनिर्दिष्ट टीकालेखांत, "जागजागीं कवींचे मूळचे पाठ (जुन्या आवृत्तीतील) फिरवून त्या ठिकाणीं आपल्या अकलेनें नवे पाठ केले आहेत ... या कारणानें या पाठांतरांनीं कवींच्या मूळच्या शुद्ध कीर्तीस मात्र डाग लागूं पाहातो, सुधारणा तर होत नाहींत," अशी रास्त टीका होती. नळदमयंती-स्वयंवराख्यानामध्ये असे नवे पाठ बरेच होते ते बदलून 'नवनीता'च्या जुन्या १८६० च्या आवृत्तीप्रमाणें फिरवून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसेंच या काव्याचीं बरींच जुनीं हस्तलिखितें पाहून व अंतर्गत प्रमाणांवरूनही प्रक्षिप्त वाटलेली, मागच्या आवृत्तीतील या काव्यामधील १२०-१२१ आणि १२३-१२८ व १३० या क्रमांकांचीं पद्यें गाळून टाकिलीं आहेत.

(५) मागच्या आवृत्तीत चिंतामणीच्या नांवावर असलेले 'ध्रुवाख्यान' हे दिंडीबद्ध काव्य वास्तविक उद्धवचिद्धनाचे आहे, असे अनेक जुन्या हस्त-लिखितांवरून व जुन्या काळीं प्रसिद्ध झालेल्या मुद्रित काव्यांवरून आणि अंतर्गत प्रमाणांवरून दिसून येते. म्हणून या काव्याच्या एका जुन्या प्रतांप्रमाणे ते उद्धवचिद्धनाच्या नांवावर छापले आहे.

(६) अलीकडे झालेले संशोधन लक्षांत घेऊन कवींच्या चरित्रांमध्ये अवश्य वाटले तेथे बदल केले आहेत व कवींच्या परिचयानंतर, एकाद्या वाचकाला त्याच्यासंबंधी जास्त माहिती मिळविण्याची इच्छा झाल्यास ती त्याला पुरी करतां यावी म्हणून, कांहीं निवडक ग्रंथांचा निर्देश करण्यांत आला आहे.

(७) या ग्रंथाचे आद्य संयोजक कै. परशुरामपंत गोडबोले यांचे लहानसे चरित्र व त्यांच्या ग्रंथांची यादी, आद्य नवनीताचे मुखपृष्ठ व परशुरामपंतांची हस्ताक्षरे व फोटो यांसह, पुढे जोडिली आहे.

जुन्या आवृत्तीतील दोष काढून काढण्याचा जरी या आवृत्तीत प्रयत्न असला, तरी या आवृत्तीतही अनवधानामुळे सुद्धाचे किंवा अन्य कांहीं दोष राहून गेले असणे अगदीं शक्य आहे. वाचकांनीं कृपा करून ते आमच्या नजरेस आणल्यास किंवा अन्य कांहीं उपयुक्त सूचना केल्यास 'नवनीता'ची पुढची आवृत्ति तयार करतांना उपयोगी पडावी म्हणून सरकारकडे एक शुद्ध प्रत तयार करून देण्याची आमची मनीषा आहे. मात्र या सूचनांच्या प्राक्षाम्राक्षतेबद्दल निष्कारण पत्रव्यवहार करित न वसतां, केवळ पत्रांची साभार पोंच अवश्य देण्यांत येईल.

प्रस्तुत आवृत्ति तयार करतांना ज्या ज्या मित्रांचे साहाय्य झाले त्या सर्वांचा प्रस्तुत लेखक ऋणी आहे. शेवटीं या 'नवनीता'च्या शतसांवत्सरिक आवृत्तीची संपादकीय कामगिरी आमच्याकडे सोंपवून मराठी भाषेची सेवा करण्यास ही जी एक नवी संधि प्राप्त करून दिली, त्याबद्दल मुंबई सरकारचे आभार मानणे अवश्य आहे.

सरस्वती बिल्डिंग,
केनेडी ब्रिज, मुंबई ४.
ता. २२-१०-५७

अ. का. प्रियोळकर.

नवनीत.
महाराष्ट्रभाषेतील
कवितांचेवेंचे.

हें पुस्तक मेहेरवान् मेजरक्यांडी साहेबबहादुर
पुणेपाठशाळेचे प्रिन्सिपाल
ह्यांच्या आज्ञेवरून

परशुरामपंतगोडबोलेह्यांनी
संग्रहकरून रचिलें, ते
मेहेरवान् बोर्ड आफ् एज्युकेशन
ह्यांच्या हुकुमावरून

पुणेपाठशाळेकडील छापखान्यांत छापिलें.

सुकामपुणे.

छापणार नारो रामचंद्र ठकार स. छा.

इसवीसन १८५४

शके १७७६

नवनीत पुस्तक आपल्यानंतर मराठीभाषा
शिकविण्याची रीत इतकी बदलली की, शाळांत
शिकावयाच्या पुस्तकांत कवितांचा प्रवेश झाला
या सुधारकेच्या शिक्षण पद्धतीमुळे शाळांत
उलांसही कवितांची गोडी लागत चालली.
शाळांत उलांस कविता शिकवण्या असा
सरकारचा प्रयत्न असल्यानंतर मास्तरांमुळे
उलास कविता शिकवितात. परंतु अर्थसांग
ताना चुकतात असें बहुत ठिकाणी घडते
तरी. हा मास्तर जेव्हा स्व दोष कवितां येत
नाहीं. कवितांचा एक कायम अर्थ लिहिले
लाकोठे नाही. यामुळे एकाचा अर्थ एका
स मिळत नाही. युनिवर्सिटींत विद्यार्थ्यांची
परीक्षा घेतात. तेथेही मराठी कवितांचे अर्थ वि
चारतात. तेव्हा तेथेही अर्थसांगण्यांत फरक पडतो
आलीकडे एक हजार व दोन हजार रुपयांची
वक्षिसे नेमून साहेबलोकानी मराठी कवितांची
परीक्षा द्यावी असे प्रसिद्ध केले आहे. यावरून
साहेबलोक मराठी कवितांचा अभ्यास करतील.

यसीवालभयाधरभर

भोगंगाधरगोठेछो पचगुणभर

पदुनभयभरगोठिछो रमनभर

उभयभयभरगोठिछो पदुनभर

भोगंगाधरगोठिछो पदुनभर

भोगंगाधरगोठिछो पदुनभर

गोठिछो पदुनभरगोठिछो पदुनभर

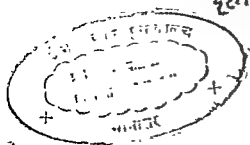
गोठिछो पदुनभरगोठिछो पदुनभर

पदुनभरगोठिछो पदुनभरगोठिछो पदुनभर

परशुरामपंत गोडबोले

दुर्गा मठ संगी गार्गज

परशुराम बळ्हाळ गोडबोले

(चरित्र आणि वाङ्मय)

‘नवनीत’कर्ते परशुरामतात्या गोडबोले यांचा जन्म वाई (जि. सातारा) येथे इ. स. १७९९ साली झाला. गोडबोल्यांचे घराणे वास्तविक मूळ कोकणातले; पण तात्यांचे पणजोबा बळवंतराव हे केव्हांतरी रत्नागिरी जिल्ह्यातील पावसगोळप हें आपले मूळ गांव सोडून रास्त्यांच्या कारकीर्दीत वाई येथे जाऊन तेथे स्थायिक झाले. या बळवंतरावांचे चिरंजीव परशुरामपंत, आणि त्यांचे चिरंजीव बळवंत ऊर्फ बळ्हाळ. ‘नवनीत’कार परशुरामपंत हे यांचे पुत्र होत.* तात्यांचे शिक्षण वाई येथेच झाले. नारायणशास्त्री देव यांजपाशी त्यांनी संस्कृत भाषेचा अभ्यास केला. मराठी काव्याची जी त्यांना गोडी लागली ती मात्र त्यांचे वंधु दाजिबा यांच्यामुळे, असे म्हणतात.

परशुरामतात्या यांचे जोग नांवाचे एक मामा पुण्यास राहात असत. त्यांची तेथे पेढी होती. आपले शिक्षण वाईस पुरे केल्यावर तात्या पुण्यास येऊन त्या पेढीवर कारकून म्हणून नोकरीस राहिले. पुढे मुंबईच्या शिक्षा-मंडळीने ज्यावेळी ‘महाराष्ट्र भाषेचा कोश’ तयार करावयास घेतला, त्यावेळी सहा पंडितांची या कामावर योजना झाली. त्यांपैकी एक परशुरामतात्या गोडबोले होते. या कोशाचे दोन भाग १८२९ मध्ये व पुरवणी १८३१ साली प्रसिद्ध झाली. या तिन्ही भागांच्या मुखपृष्ठांवर तात्यांचे नांव (सहांपैकी एक) कर्ते म्हणून आढळते. मुंबईला असतांना मोल्स्वर्थचा मराठी इंग्रजी

---

* ‘नामार्थदीपिका’ व ‘नवनीत भाग २’ या आपल्या ग्रंथांतील स्वरचित कवितांमध्ये परशुरामपंतांनी ‘नारायणमुत’ असा स्वतःचा नामोल्लेख केला आहे. ‘नारायण’ हें कदाचित तात्यांच्या बडिलांचे नक्षत्रनाम असावे. कारण प्रा. के.रुनाना छत्र्यांचे चिरंजीव नीळकंठ हे आपले नांव ‘नीळकंठ विनायक छत्रे’ लिहीत, असे के.रुनानांच्या टिपणवहीवरून दिसते. ‘विनायक’ हें के.रुनानांचे नक्षत्रनाम होते. (मराठी संशोधन पत्रिका, मुंबई वर्ष ५ अंक १, ऑक्टो० १९५७ पहा.) दुसराही एक तर्क संभवतो :— ज्याप्रमाणे आपले गुरु निरुत्तिनाथ यासंबंधीचा आदर श्रीज्ञानदेवांनी ‘श्रीनिरुत्तिनाथमुते’ केले हानदेवे गीते । देशीकारलेण ॥’ या शब्दांनी ज्ञानेश्वरीच्या शेवटी व्यक्त केला आहे, त्याप्रमाणे परशुरामतात्यांनीही आपले गुरु नारायणशास्त्री देव यांच्याविषयीची आपली पूज्यपुद्दि ‘नारायणमुत’ या अभिधानाने नमूद करून ठेविली असावी.

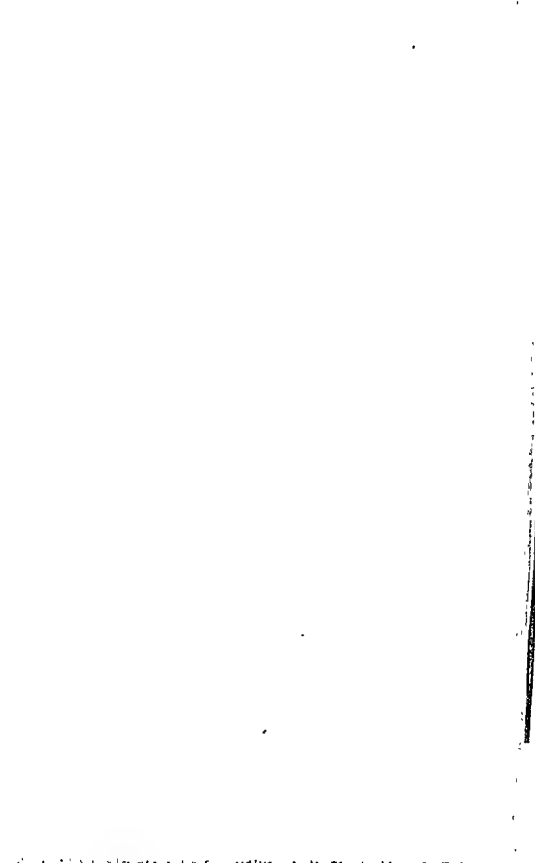
कोश (१८३१) व डॉ. स्टॅव्हन्सनचें मराठी ग्रामर यांच्या बाबतीत परशुरामपंतांचें त्यांना साहाय्य होतें, असें मेजर कॅडींनीं लिहून ठेविलें आहे. पुणें येथील सरकारी इंग्रजी शाळेचे हेडमास्तर मि. ईस्टेल यांनाही परशुरामपंतांचा उपयोग झाला असें कॅडी लिहितात. (D.P.I. Board of Education, Institution 1842, p. 386). स्वतः कॅडींनाही त्यांच्या इंग्रजी-मराठी कोशाच्या कार्यात परशुरामपंतांचो मदत झाली असली पाहिजे.

कॅ. जॉर्जिस यांच्या हाताखाली मुंबईच्या नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीमध्ये तीन वर्षे काम केल्यावर, दोन वर्षे पुण्याच्या कलेक्टरच्या कचेरीत कारकून म्हणून परशुरामपंत राहिले. पुढें पुणें पाठशाळेच्या छापखान्यामध्ये सुपरिंटेंडेंट म्हणून आठ वर्षे चार महिने त्यांनीं काम केलें. (D. P. I. Government. 1858, pp. 490-491). 'नवीन लघु हितोपदेश' (१८४५), 'सरळरेष त्रिकोणमिति' (१८४५), 'मराठ्यांची बखर' (पूर्वार्ध, १८४६ ची द्वितीय आवृत्ति) अशा या पाठशाळेत छापलेल्या कांहीं पुस्तकांवर मुद्रक म्हणून परशुरामपंतांचें नांव आढळतें. स्वतः तात्यांचें 'नवनीत' याच शिळा-छापखान्यांत पुढें १८५४ सालीं मुद्रित झालें; परंतु त्यावेळीं ते तिकडे नव्हते. पुणें पाठशाळेचे मुख्य मे. कॅडी यांच्याकडे मराठी ट्रान्स्लेटर व रेफरी हें काम १८४७ मध्ये आल्यावर परशुरामपंतांना त्यांनीं आपले पंडित म्हणून ता. २५ नवंबर १८४७ पासून नेमून घेतलें. (D.P.I., Poona College. Vol. 8, 1855). या ठिकाणीं तात्या आयुष्याच्या अखेरपर्यंत होते, असें दिसतें. कारण पंचावनाच्या वर्षीं सेवानिवृत्त झालेंच पाहिजे, असा आजच्यासारखा त्या काळीं कडक निर्बंध नसावा. कॅडींचा जन्म १८०४ सालीं झाला व ते मराठी ट्रान्स्लेटर या जागीं १८७६ पर्यंत (म्हणजे तात्यांचें निधन झाल्यावर पुढें दोन वर्षे) होते.

मे. कॅडींचे मदतनीस पंडित म्हणून काम करित असतांनाच तात्यांनीं मराठी भाषेची निरनिराळ्या प्रकारें सेवा केली. जुन्या मराठी कवितेचा त्यांचा व्यासंग प्रगाढ होता. एक रसिक व मार्मिक पंडित म्हणून त्यांचा सर्वत्र लौकिक असे. मोरोपंतासारख्या कवींच्या एकाद्या कठीण स्थळाचा अर्थ नीट लागला नाही, म्हणजे कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांसारखे पंडितदेखील त्यांच्याकडे धांव घेत, असें नमूद आहे. सर्वसंग्रहकार माधव चंद्रोबा डुकले

यांनी जुन्या मराठी काव्यसंपादनाचा व प्रकाशनाचा जो प्रचंड उद्योग चालविला होता त्यांत तात्यांचे त्यांना मोठे साहाय्य होते व ते माधव चंद्रोबांनी आपण प्रकाशित केलेल्या ग्रंथांच्या मुखपृष्ठांवर वेळोवेळी कृतज्ञतापूर्वक नमूद करून ठेविलेही आहे. तात्या स्वतः चांगले मराठी कवि होते. जुन्या मराठी क्रमिक पुस्तकांतील नव्या कविता बहुतेक सर्व तात्यांच्या होत्या. गंगामाहात्म्य (अप्रसिद्ध), बालबोधामृत असे कांहीं पद्य ग्रंथ त्यांनी रचिले आहेत. अनेक संस्कृत नाटकांची त्यांनी गद्यपद्यात्मक भाषांतरे केली. बाळशास्त्री देव टोंकेकर यांनी १८६६ साली कादंबरीचे मराठी भाषांतर केले होते त्याचे सार तात्यांनी काढले. त्याचा पूर्वार्ध प्रसिद्ध झाला; तथापि उत्तरार्ध कांहीं कारणाने अप्रकाशितच राहिला. ही गोष्ट माहीत नसल्यामुळे सीताराम बाबाजी गुर्जर यांनी कादंबरीच्या उत्तरार्धाचे भाषांतर करून पुढे १८८४ साली प्रसिद्धीला आणिले. 'नवनीता' वरून तात्यांची रसिकता ज्याप्रमाणे दिसून येते त्याप्रमाणे 'केकादर्शा'वरून त्यांची टीकाकार म्हणूनही योग्यता कळते. छंदःशास्त्रावरील 'वृत्तदर्पण' हा त्यांचा लहानसा ग्रंथ सुप्रसिद्धच आहे. रा. धों. बर्वे यांचे चंद्रहास्य नाटक (१८६४), रामचंद्रशास्त्री तळेकर यांचे नैपथ्य सर्ग १ (१८६९), अशी कांहीं पुस्तके त्यांनी सुधारून दिली.

नांवाप्रमाणे तात्या अत्यंत गोड स्वभावाचे व मनमिळाऊ होते. त्यामुळे सर्वांना ते प्रिय झाले. श्रावण वद्य अष्टमी (गोकुळाष्टमी) शके १७९६ या दिवशी, म्हणजे ता. ३ सप्टेंबर १८७४ गुरुवार रोजी, पुणे येथे त्यांनी आपली इहलोकची यात्रा संपविली.

अनुक्रमणिका

१ मुकुंदराज

परिचय	...	...	...	पृष्ठ १
विवेकसिंधु—परब्रह्माचें स्वरूप	...	...	...	२

२ ज्ञानदेव

परिचय	...	...	...	५
ज्ञानेश्वरी—अध्याय १२ मधील वेंचे	...	...	...	७
ज्ञानेश्वरी—अध्याय १३ मधील वेंचे	...	...	...	९

३ नामदेव

परिचय	...	...	...	२०
स्फुट अभंग	...	...	...	२०
अभंग—बाल-क्रीडा	...	...	...	२६
अभंग—कालियमर्दन	...	...	...	२८
अभंग—कंसवध	...	...	...	३१
स्फुट अभंग—जनाबाईचे	...	...	...	३५
स्फुट अभंग—राजाईचे	...	...	...	३८
स्फुट अभंग—गोणाईचे	...	...	...	३८
स्फुट अभंग—गोंदोबाचे	...	...	...	३९

४ कवि नरेंद्र

परिचय	...	...	...	३९
रुक्मिणी-स्वयंवर—कथारंभ	...	...	...	४०

५ भास्करभट्ट बोरीकर

परिचय	...	...	...	४३
शिशुपालवध—शिशुपालावरील स्वारीची तयारी	...	...	...	४३

६ पंडित दामोदर

परिचय	...	...	...	४६
वच्छाहरण—यमुनावर्णन	...	...	...	४६

७ विष्णुदास नामा

परिचय	...	...	...	पृष्ठ ४९
महाभारत—द्रौपदी-स्वयंवर	...	...	...	४९

८ एकनाथ

परिचय	...	...	...	५५
भागवत—नरनारायणालयान	...	...	...	५६
भावार्थ रामायण—अंगदशिष्टाई	....	...	...	६४

९ शैल महमद

परिचय	...	...	...	६९
योगसंप्राम—परमेश्वर एकच	...	...	...	७०
योगसंप्राम—ईश्वराचा उपकार	...	...	...	७०
योगसंप्राम—साधुसंत	...	...	...	७२

१० दासोपंत

परिचय	...	...	...	७४
प्रथराज—संसार असार	...	...	...	७४

११ 'क्रिस्तदास' तोमास स्टिफन्स

परिचय	...	...	...	७८
क्रिश्न पुराण—मंगलाचरण	...	...	...	७९
क्रिश्न पुराण—भराठी भाषेची प्रशस्ति	...	...	...	८०
क्रिश्न पुराण—कुमारी मेरीचें वर्णन	...	...	...	८१
क्रिश्न पुराण—संतां महंतां होताहे दुःख मधुपानाचें	...	...	...	८२

१२ तुकाराम

परिचय	...	...	...	८५
स्फुट अभंग	...	...	...	८६

१३ वामनपंडित

परिचय	...	...	...	१२७
वेचे—मंगलाचरण	...	...	...	१२८
वेचे—नामसुधेंतीळ	...	...	...	१२८

पृष्ठ

वेंचे—वनसुधेंतील	...	...	...	१३१
वेंचे—वेणुसुधेंतील	...	...	...	१३३
वेंचे—रुक्मिणी-पत्रिका	...	...	...	१३५
वेंचे—भामाविलासांतील	...	...	...	१३७
वेंचे—रुक्मिणीविलासांतील	...	...	...	१४०
वेंचे—लोपामुद्रासंवादांतील	...	...	...	१४३
वेंचे—वामनचरित्रांतील	...	...	...	१४७
वेंचे—भरतभावांतील	...	...	...	१५१
वेंचे—वृत्तिहावतारांतील	...	...	...	१६१

स्फुट श्लोक—भर्तृहरिकृत संस्कृत नीतिशतक व वैराग्यशतक यांच्या मराठी भाषांतरांतील	...	...	...	१७२
--	-----	-----	-----	-----

१४ रामदास

परिचय	...	...	...	१८३
स्फुट अमंग	...	...	...	१८४
स्फुट—भक्तिपर अमंग	...	...	...	१९६
स्फुट—कलियुगपंचक	...	...	...	१९७
स्फुट—मूर्खपणपंचक	...	...	...	१९८
वेंचे—दासबोधांतील	...	...	...	१९९
वेंचे—मनाचे श्लोकांतील	...	...	...	२०२
वेंचे—सत्संगतिशतकांतील	...	...	...	२०७
वेंचे—वैराग्यशतकांतील	...	...	...	२०८
वेंचे—करुणाष्टकें, अष्टक पहिलें	...	...	...	२१०
वेंचे—करुणाष्टकें, अष्टक दुसरें	...	...	...	२१२

१५ मुक्तेश्वर

परिचय	...	...	...	२१३
समापर्व—नारदनीति	...	...	...	२१३
हरिश्चंद्राख्यान	...	...	...	२२२

१६ उद्धवचिद्धन

परिचय	...	...	...	२५१
धुवाख्यान	...	...	...	२५१

१७ रघुनाथपंडित

परिचय	...	...	...	पृष्ठ
नल-दमयंती-स्वयंवराख्यान	...	...	...	२९९
	...	...	...	२९६

१८ शाहीर तुळशीदास

परिचय	...	...	...	२८९
शूर मर्दाचा पोवाडा	.....	...	...	२८९

१९ सामराज

परिचय	...	...	...	२९७
रुक्मिणी-हरण	...	...	...	२९७

२० श्रीधर

परिचय	...	...	...	३०६
वेंचे—रामविजयांतील (ग्रंथारंभ)	...	...	...	३०६
वेंचे—हरिविजयांतील (अक्रूरागमन)	...	...	...	३१४
वेंचे—पांडवप्रतापांतील (अभिमन्यु-वध)	...	...	...	३२०
वेंचे—शिवलीलामृतांतील (श्रियाळचरित्र)	...	...	...	३२५

२१ अमृतराय

परिचय	...	...	...	३२९
कटिबंध—जीव-दशा	...	...	...	३३०
कटिबंध—दुर्योस-यात्रा	...	...	...	३३१

२२ महीपति

परिचय	...	...	...	३३३
वेंचे—संतलीलामृतांतील (गोपीचंदाख्यान)	...	...	...	३३४
वेंचे—भक्तविजयांतील (देव-गुरूंना वंदन)	...	...	...	३३८
वेंचे—भक्तविजयांतील (एकनाथचरित्र)	...	...	...	३४०

२३ मोरोपंत

परिचय	...	...	...	३४५
स्फुट आर्या—गीतिछंद	...	...	...	३४६
अमंग—सीतागीत	...	...	...	३४८
आर्या—दामरामायणांतील	...	...	...	३५४
आर्या—परंतुरामायणांतील	...	...	...	३५५
आर्या—मुमद्राहरणप्रकरणी	...	...	...	३५६

आर्या—आदिपर्वीतील कचोपाख्यान	...	...	...	३६०
आर्या—वनपर्वीतील नलोपाख्यान	...	...	...	३६५
आर्या—वनपर्वीतील जयद्रथरुत द्रौपदीहरण	...	...	...	३७२
आर्या—वनपर्वीतील सावित्रीचें आख्यान	...	...	...	३७९
आर्या—विराटपर्वीतील उत्तर-गोप्रहण	...	...	...	३८९
आर्या—उद्योगपर्वीतील कृष्ण-शिष्टाई	...	...	...	३९९
आर्या—भीष्मपर्वीतील युद्ध-प्रकरणी	...	...	...	४०७
आर्या—द्रोणपर्वीतील युद्ध-प्रकरणी	...	...	...	४१३
आर्या—कर्णपर्वीतील कर्णाजुन-युद्ध	...	...	...	४२३
आर्या—सन्मणिमालेंतील	...	...	...	४३९
आर्या—धर्मोपदेश-प्रकरणी	...	...	...	४४१
आर्या—संशयरत्नमाला	...	...	...	४४१
श्लोक —केकावली	...	...	...	४४६
श्लोक—अंबरीपाख्यान	...	...	...	४५२
साक्या—सुदामचरित्रांतील पृथुकोपाख्यान...	...	...	...	४६७

२४ नरहरी

परिचय	...	...	...	४७५
गंगारत्नमाला	...	...	...	४७५

२५ रामजोशी

परिचय	...	...	...	४९५
लावण्या—बोधपर	...	...	...	४९६

२६ अनंतफंदी

परिचय	...	...	...	४९८
उपदेशपर फटका	...	...	...	४९९
लावणी	...	...	...	५००

२७ प्रभाकर

परिचय	...	...	...	५०१
लावणी—लक्ष्मी-पार्वती-संवाद	...	...	...	५०१

२८ कितीएक कविकवयित्रींचे अभंग

निवृत्ति	...	...	...	५०५
ज्ञानदेव	...	...	...	५०५

				पृष्ठ
मुक्ताबाई	...	...	...	५०५
सोपानदेव	...	...	...	५०६
चोखा मेळा	...	...	...	५०६
सेना न्हावी	...	...	...	५०७
नरहरि सोनार	...	...	...	५०८
सावतामाळी	...	...	...	५०९
बहिणाबाई	...	...	...	५०९

२९ कितीएक कवींचीं पदे वगैरे

पद—एकनाथ	...	...	...	५१०
पदे—तुकाराम	...	...	...	५१०
पद—रामदास	...	...	...	५११
पदे—आनंदतनय	...	...	...	५१२
पद—शिवरामस्वामी	...	...	...	५१२
पद—केशवस्वामी	...	...	...	५१३
पद—श्रीधर	...	...	...	५१३
पदे—मध्वमुनि	...	...	...	५१३
पदे—अमृतराय	...	...	...	५१५
पदे—शिवदिनकेसरी	...	...	...	५१७
पद—रामजोशी	...	...	...	५१८
पदे—जीवनतनय	...	...	...	५१८
पदे—सोहिरोबा	...	...	...	५१९
पद—देवनाथ	...	...	...	५२०
स्फुट पदे	...	...	...	५२०
भूपाळ्या—गणपतीवरच्या	...	...	...	५२२
भूपाळी—रामावरची	...	...	...	५२३
भूपाळी—कृष्णावरची	...	...	...	५२३
भूपाळी—घनश्यामावरची	...	...	...	५२३
भारती—गणपतीवरची	...	...	...	५२४
भारती—पांडुरंगावरची	...	...	...	५२५
भारती—देवीवरची	...	...	...	५२५

नवनीत

मुकुंदराज

परंपरागत समजाप्रमाणें मुकुंदराज हा आद्य मराठी कवि मानला जातो. म्हणूनच जुन्या नवनीतांत त्याला प्रथम स्थान देण्यांत आलें होतें. पण या कवीचा काळ व स्थळ या दोनही बाबतींत विद्वानांमध्ये एकवाक्यता नाही. मुकुंदराजानें आपल्या 'विवेकसिंधू' त वर्णिलेली घाणगंगातीरावरील अंबानगरी म्हणजे नागपूर प्रांतातील भंडान्याजवळील वैनगंगेच्या कांठचें अंभोर हें गांव असें कांहीं लोक समजतात; तर कांहीं लोक आंबेजोगाई (मोमिनाबाद-हैद्राबाद) मानतात. 'विवेकसिंधू'च्या कांहीं हस्तलिखित प्रतींत 'शके अकरा दाहोत्तर' असा काळ नमूद आहे, तर पुष्कळ प्रतींत अशी कालनिदर्शक ओवी मुळीच नाही. 'विवेकसिंधू'च्या उपलब्ध मुद्रित प्रतींची भाषा अलीकडील वाटते; त्यामुळें हा कवि ज्ञानदेवाच्या नंतरचा असावा, असें पुष्कळ लोक म्हणतात. तर राजवाडे लिहितात, "विवेकसिंधूची एक पोथी—सुमारे ३०० वर्षांची जुनी—तंजावरच्या सरस्वतीमहालांत आहे. तिची भाषा मजजवळील मुकुंदराजाच्या ज्ञानेश्वरीच्या पोथीतल्यासारखी आहे. जोगाईच्या आंब्यास जी जुनी पोथी आहे ती तर शिष्यमंडळीस वाचताही येत नाही. ह्यावरून असें अनुमान करतां येतें कीं, ज्ञानेश्वरीच्या सुमारास—किंचित् अगोदर—'विवेकसिंधू' लिहिला गेला असावा." (ग्रंथमाला). हा कवि नाथपंथी होता. 'विवेकसिंधू'च्या संस्कृत हस्तलिखित प्रतीही अलीकडे सांपडल्या आहेत. मुकुंदराजाच्या नांवावर 'विवेकसिंधू' खेरीज, 'परमामृत', 'पवनविजय', 'मूलस्तंभ' वगैरे ग्रंथ सांपडतात; पण त्यांचा कर्ता 'विवेकसिंधू'कार मुकुंदराजच आहे कीं काय, याविषयी शंका आहे. 'विवेकसिंधू'च्या पुष्कळ मुद्रित आवृत्त्या निघाल्या असल्या तरी त्याची संशोधित शुद्ध प्रत अद्याप निघालेली नव्हती; पण अशा प्रकारचा एक प्रयत्न रा. गोपाळ रावजी गोगटे यांनी अलीकडे (शके १८७४) केला आहे.

विशेष माहितीकरितां पहा :—महाराष्ट्र सारस्वत (भा. १)—वि. छ. भावे, पुरवणी—शं. गो. तुळपुळे; मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (खं. १)—
ज. रा. पोंगारकर; मराठी भाषेचा व वाङ्मयाचा इतिहास—वा. अ. भिडे.

विवेकासिंधु

परब्रह्माचें स्वरूप

बोध्या

जें शक्तिचक्राशी^१ वेगळ^२ । जें ज्ञप्तिचिन्मात्र^३ केवळ । तें निजानंद निर्मळ ।
परब्रह्म ॥ १ ॥ दृश्य द्रष्टा दर्शन । हे त्रिपुटी^४ जेथें क्षीण । तें परब्रह्म
जाण । अनिर्दश्य^५ ॥ २ ॥ ज्ञाता ज्ञान ज्ञेय । जेय नाही हें व्रित्त^६ ।
तें परब्रह्म अप्रमेय^७ । जाणावें पै ॥ ३ ॥ ज्ञान ह्मणों तरी नाही जाणाव^८ ।
अज्ञान ह्मणों तरा नाही नेणाव^९ । अभाव^{१०} ह्मणों तरी ठेव । नवल
आनंदाची ॥ ४ ॥ अभाव ह्मणजे शून्य । शून्यवादीयांचें मत जघन्य^{११} ।
ह्मणऊनि जगां तेचि धन्य । जे परब्रह्मविद्या ॥ ५ ॥ आहे ह्मणों तरी कैसेनि
ध्यावें । नाही ह्मणों तरी कैसेनि सांडावें । असो हें ब्रह्म भावें अनुभवावें ।
ज्याचें तेणेंची ॥ ६ ॥ जें निद्रिस्तातें चेववी^{१२} । जें चेवळियातें जागवी ।
जागळियातें भोगवी । परी अक्रिय^{१३} तें ॥ ७ ॥ जैसें स्फटिकशिळेचें पोट ।
जें निरंतर येतें निघोट^{१४} । तैसे चैतन्य^{१५} एकदाट । जाणावें परब्रह्म ॥ ८ ॥
नातरी गगना ऐसें पोकळ । व्यापक^{१६} परी व्याप्यासी^{१७} वेगळ । निजप्रकाश
सोज्वळ । आपणां आपेंची ॥ ९ ॥ ब्रह्मा विष्णु महेश्वर । हेही शीणती
करितां सृष्ट्यादि व्यापार । मग सेविती विश्राममंदिर । परब्रह्म तें ॥ १० ॥
जेथ विद्या^{१८} ना अविद्या^{१९} । जें अनुपम्य स्वयंब्रव^{२०} । तें जाणावें सुखसंविद्य ।
परब्रह्मस्वरूप ॥ ११ ॥ जाळा जरी सर्वेश्वर । धरिला जरी जाणिचेचा
वहंकार । तरी सोही नेणे पार^{२१} । त्या स्वरूपाचा ॥ १२ ॥ ह्मणऊनि

१ मायोपानीहून. २ भिन्न. ३ ज्ञानस्वरूप. ४ क्रिया, कर्ता आणि कर्म. ५ असुक
ह्मण सांगतां येत नाही असें. ६ तीन पदार्थांचा समुदाय. ७ जाणावयास कठीण
असें. ८ ज्ञान. ९ अज्ञान. १० नसतेपणा. ११ नीच, कनिष्ठ. १२ सचेतन करी.
१३ क्रियाशून्य. १४ परिपूर्ण, एकरूप. १५ आत्मस्वरूप. १६ सर्वगत. १७ एक-
देशस्थिताशी. १८ ज्ञान. १९ अज्ञान. २० स्वानुभवाचें जाणावयाचें असें. २१ अंत.

अहंकार गळे । कल्पना ते पहिलीच मावळे । तरीच ब्रह्म आकळे^१ । स्वानु-
भवाशीं ॥ १३ ॥ ब्रह्मांडगोळ सहस्र । व्यापोनि सवाह्यअभ्यंतर । असे
उरलें निरंतर । परब्रह्मस्वरूप तें ॥ १४ ॥ गगनीं नाथिलें^२ आभाळ । तैसें
ब्रह्मीं मायापडळ^३ । तें विरालिया केवळ । ब्रह्माचि असे ॥ १५ ॥ जें ध्याना-
धीण ध्याइजे । जें चित्तावीण चितिजे । जें जाणिवेवीण जाणिजे । परब्रह्म
तें ॥ १६ ॥ जें पद्मब्रह्म निर्गुण । सर्वेश्वराचें निजरूप जाण । मूळभायेचें
अधिष्ठान । पूर्ण चैतन्य जें ॥ १७ ॥ मायाब्रह्मींचा विवर्त^४ । ऐसा बोले
वेदांतसिद्धांत । जो उपनिषदांचा मथितार्थ^५ । प्रमाणसिद्ध ॥ १८ ॥ ब्रह्म
निर्विकार जैसें तैसें । तें असतचि सदा असे । तेथें अन्यथा भास भासे । तो
तद्विवर्त गा ॥ १९ ॥ नातरी जैसा दोरु । न मोडे तेथचा आकार ।
नाथिलाचि आभास थोरु । सर्प जैसा ॥ २० ॥ तैसें ब्रह्म उपमारहित ।
तेथें कायसा दृष्टांत । परी एकदेशीं होय उचित । बुझावया^६ उद्देशें ॥ २१ ॥
सृष्ट्यादि व्यापार । जो करीतसे सर्वेश्वर । तोही भायेचा बडिवार^७ । ऐसा
जाणिजे ॥ २२ ॥ हे असंभाविनी^८ माया । अनिर्वचनीय शिष्यराया ।
ह्मणऊनि मिथ्याचि गा परि वायां । आभासत असे ॥ २३ ॥ अहो ब्रह्म
आपणियातें । मी ब्रह्म ऐसें न ह्मणतें । तरी ब्रह्मींचें काय उणें होतें । ब्रह्म-
पणासी ॥ २४ ॥ ह्मणऊनि मिथ्या भूतमाया । आणि विश्व हें मायामय ।
तरी ब्रह्म तें अद्वय । कां न ह्मणावें ॥ २५ ॥ जें मिथ्या तें काय असे ।
जरी साक्षात्कारिलें आभासे । गगनीं गंधर्वनगर जैसें । नाथिलेंचि गा ॥ २६ ॥
ऐसी माया उठली । ते परब्रह्मीं अधिष्ठिली । तियें प्रकृतिपुरुषें बोलिलीं ।
सांख्यमते ॥ २७ ॥ हे माया मूळप्रकृती । परमपुरुषाची निजशक्ती ।
तियेशीं तयाची संगती । तें एक पां ॥ २८ ॥ घट जो जो निपजे । तो तो
आधींच गगनें व्यापिजे । तैसें जें जें तरंग उपजे । तें व्यापिजे चैतन्यें ॥ २९ ॥
नातरी उठलिया तरंगतें । जळ आधींच व्यापोनि यतें । तैसें पूर्वीं मायेतें ।
व्यापिजे परब्रह्म ॥ ३० ॥ जेणें मायेतें व्यापिलें । तें सगुणब्रह्म बोलिलें ।
येर जैसें तैसें उरलें । केवळ ब्रह्म पै ॥ ३१ ॥ जेणें माया अधिष्ठिजे^९ ।
तें ब्रह्म मायोपाधि बोलिजे । मायाशब्द^{१०} ऐसें ह्मणिजे । तयातेंचि ॥ ३२ ॥
जें ब्रह्म सगुण । तोचि परमात्मा जाण । परमपुरुष ऐसी खूण । तेथेंचि
बोलिजे ॥ ३३ ॥ जो सर्वात्मा सर्वसाक्षी । सर्वेश्वर सर्वकुक्षी । जो कांहींच

१ समजे. २ नाही तें. ३ मायेचें आवरण. ४ अन्यथाभास. ५ आशय. ६ जाणावया.
७ थोरवी. ८ संभव नाही अशी, अतकथ. ९ आकमिली जाते. १० मायेने मिश्रित.

नुपेक्षी । निजभक्तां ॥ ३४ ॥ जो देव अनादी लांघवी । नार्ही तो ब्रह्मगोळ
 दाखवी । गेलें ह्यणजनि लपवी । जेथिचें तेथेंचि ॥ ३५ ॥ जयांशी
 कानावीण ऐकणें । हातांवीण देणेंघेणें । जिन्हेंवीण चाखणें । सर्व-
 रसांतें ॥ ३६ ॥ पायांवीण सर्वत्र हिंडणें । चक्षूवीण वस्तु देखणें ॥ जेणें
 जीवांशी उद्धरणें । इच्छामात्रें ॥ ३७ ॥ जो जवळीच परी अलिदूरी ।
 दूरस्थ परी जिवाभीतरी । ज्याचिया निज सत्ताव्यापारी । चेष्टवी इंद्रिय-
 ग्राम ॥ ३८ ॥ प्रतिबिंबी आभासक । जैसा का तरणि^१ सर्वत्र एक ।
 तैसा सर्वजीवांशीं प्रकाशक । परमात्मा तोचि ॥ ३९ ॥ तो शुद्ध तत्पदार्थ^२ ।
 ज्ञानविग्रह अमूर्त । सर्वव्यापक परी भूर्तिमंतु । भक्तांकारणें ॥ ४० ॥ नट
 नाट्यें शिणतां । आपणयाशी न मुळे सर्वथा । तैसा अवतार धरितां । न मुळे
 स्वस्वरूपातें ॥ ४१ ॥ सगुणरूप कीर^३ मायिक । ऐसें जाणोनि भजती तें
 कौतुक । न भजती ते हीनविवेक । पुढें जाणावें ॥ ४२ ॥ सोंग संपादितो
 चोख्खाळपणें^४ । नटाशि दीजे अलंकरणें । सोंग लटकें परी भूषणें ।
 नटासीचि अर्पिती ॥ ४३ ॥ तैसें मायिक कीर अवतरण^५ । तेथें किजे
 भजन । तें होय कीं अर्पण । जगदीश्वरी ॥ ४४ ॥ ह्यणजनि सर्वेश्वराचें
 भजन । कधींचि नव्हे अप्रमाण । जें भक्तासी कैवल्यसाधन^६ । ज्ञान-
 द्वारें ॥ ४५ ॥

—अध्याय २-३.

^१ सूर्य. ^२ ब्रह्मज्ञापक. ^३ निश्चयकरून. ^४ चांगल्या प्रकारें. ^५ अवतार.
^६ मोक्षाचें साधन.

ज्ञानदेव

ह्याचा जन्म शके ११९७ श्रावण वद्य ८ स* आळंदी येथे झाला. आपेगांव हेच त्याचे जन्मस्थान असेही पुष्कळांचे मत आहे. ह्याच्या आईचे नांव रखमाबाई व बापाचे नांव विठ्ठलपंत. विठ्ठलपंत हा पैठणाजवळील आपेगांवच्या गोविंदपंत नांवाच्या कुळकर्ण्याचा मुलगा, व रखमाबाई ही आळंदी येथील सिद्धोपंत कुळकर्ण्याची मुलगी. विठ्ठलपंताने कार्शीतील रामानंदस्वामींकडून संन्यास घेतला होता; पण पुढे रखमाबाईच्या विनवणी-वरून त्याच स्वामींनी विठ्ठलपंताकडून पुनः गृहस्थाश्रम घेवविला. विठ्ठलपंत आळंदीस आपल्या सासुरवाडीसच राहात असे. तेथे त्यास निवृत्तिनाथ, ज्ञानदेव (ज्ञानेश्वर), सोपानदेव व मुक्ताबाई अशीं चार मुले झालीं. तीं सर्व वाळपणापासूनच विरक्त, विठ्ठलभक्त व ज्ञानी अशीं होती. ही संन्याशाची संतति म्हणून ब्राह्मणांनी त्या तिघां मुलांच्या मुंजी न करितां त्या सर्वांस वाळीत टाकिले होते. पुढे ज्ञानेश्वराने पैठणास कांहीं अद्भुत चमत्कार केल्यामुळे तेथील ब्राह्मणांनी हीं मुले सामान्य नव्हेत, देवांश आहेत, असें समजून त्यांस शुद्धिपत्र दिले व त्यांची क्षमा मागितली.

ज्ञानेश्वराचे ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव असे मुख्यत्वे ओवीबद्ध ग्रंथ आहेत. याखेरीज स्वात्मानुभव, चांगदेवपासष्टी, भक्तराज, योगवासिष्ठ वगैरे कांहीं

* ज्ञानेश्वरांचा हा जन्मशक खरा धरून चालल्यास ज्ञानेश्वरी शके १२१२ त म्हणजे वयाच्या पंधराव्या वर्षी त्यांनी समाप्त केली असें मानावे लागेल. ज्ञानेश्वर किंवा त्यांचीं भावंडे यांच्या जन्माच्या घर दिलेल्या कालपिक्षां जनीच्या नांवावर असलेल्या एका अमंगांत दिलेले काल जास्त प्राय वाटतात:—शालिवाहन शके अकराशे नव्वद । निवृत्ति आनंद प्रगटले ॥ १॥ श्रावणवाच्या साली ज्ञानेश्वर प्रगटले । सोपान देखिले शावणवांत ॥ २॥ नव्यावणवाच्या साली मुक्ताई देखिली । जनी म्हणे केली मात त्यांनी ॥ ३ ॥

† या ग्रंथाचे नांव 'भावार्थदीपिका' असेही आहे. ज्ञानेश्वरी हें नांव तिच्या कर्त्यावरून पडले आहे. ज्ञानेश्वरी ही श्रीमद्भगवद्गीतेवर टीका आहे. अध्यात्म विषयाची ज्यांस गोडी आहे अशा लोकांत ह्या ग्रंथाची योग्यता फार आहे. चारकरी पंथाचे लोकांत ह्यास फार मान आहे. शिवाय मराठी भाषेच्या इतिहासाच्या दृष्टीनेही हा ग्रंथ महत्त्वाचा आहे; कारण प्राकृतांतील मूळ रूपे व कांहीं अग्रघट झालेलीं रूपे ह्यांत आहेत. एकनाथाने हा ग्रंथ शुद्ध केला; म्हणजे निरनिराळीं पाठांतरे पाहून ज्ञानेश्वरांचे हृदय कोणते तें ठरवून शुद्ध केला. (श्री शके पंधराशे साहोत्तरी । तारण नाम संवत्सरी । एकाजनार्दन अत्यादरी । गीता-ज्ञानेश्वरी प्रति शुद्ध केली ॥ १ ॥ ग्रंथ पूर्वीच अतिशुद्ध । परी पाठांतरी शुद्ध अवद । तो शोधूनियां एवविध । प्रतिशुद्ध सिद्ध ज्ञानेश्वरी ॥ २ ॥). हा ग्रंथ शके १२१२ ह्या वर्षी लिहून पूर्ण झाला असा उदरेरा त्या ग्रंथाचे शेवटी पुढील ओवीत आहे—शके चारा शतें चारोत्तरी । तें टीका केली ज्ञानेश्वरी । सविदानंदबाबा आदरी । लेखक जाहला ॥

प्रकरणें ज्ञानेश्वराची मानळी जातात; परंतु विद्वानांमध्ये यासंबंधी एकवाक्यता नाही. भक्तिपर, वैराग्यपर व ज्ञानपर असे ज्ञानेश्वराचे बहुत उत्कृष्ट अंभंग प्रसिद्ध आहेत; परंतु हे अंभंग लिहिणारा ज्ञानेश्वर ज्ञानेश्वरीच्या कर्त्याहून निराळा, असेही जुने एक मत आहे. ह्याची वाणी सुरस असून उपमा, रूपकें व दृष्टांत इत्यादि अलंकारांनी अशी परिपूर्ण आहे की, वर्ण्य वर्थ जसा कांहीं वाचकाच्या डोळ्यांसमोर प्रत्यक्ष उभा राहतो, व त्याचें प्रतिपाद्य विषयाशी तादात्म्य होतें. हा कवि आळंदी येथें शके १२१८ कार्तिक वद्य ८ स समाधिस्य झाला.*

निवृत्तिनाथ, सोपानदेव व मुक्ताबाई ह्यांचें जन्मस्थान, जन्मशक व दिवस आणि हे समाधिस्य झाल्याची स्थाने, मरणशक* व दिवस नवनीताच्या मागच्या आवृत्तीत खाली लिहिल्याप्रमाणें दिले आहेत :—

कवीचें नांव.	जन्मशक व दिवस.	जन्मस्थान.
निवृत्तिनाथ ...	शके ११९९ माघ वद्य १ ...	आळंदी.
सोपानदेव ...	शके ११९९ कार्तिक शुद्ध १५...	„
मुक्ताबाई ...	शके १२०१ आश्विन शुद्ध १ ...	„
कवीचें नांव.	मरणशक व दिवस.	समाधिस्थान.
निवृत्तिनाथ ...	शके १२२० पौष वद्य ११ ...	त्र्यंबकेश्वर.
सोपानदेव ...	शके १२१९ वैशाख शुद्ध ११...	सासवड.
मुक्ताबाई ...	शके १२२० वैशाख वद्य ११ ...	तापीनदीच्या कांठी (मेहूण).

ज्ञानेश्वरीची भाषेच्या दृष्टीनें जुन्यांतील जुनी एकनाथपूर्व प्रत वि. का. राजवाडे यांनी संपादिलेली ज्ञानेश्वरी (श. १८३१) असून अनेक हस्तलिखितें मिळवून संशोधित अशी रामचंद्र त्रिपुणु माडगांवकर यांची ज्ञानदेशी आहे.

* या चार भावंडांच्या समाधिकालांसंबंधीही एकवाक्यता नाही. पांगारकर ज्ञानेश्वरांच्या समाधिकाल “शके १२१८ कार्तिक वद्य १३ शुक्रवार” असा देतात. इतर भावंडांचा समाधिकाल त्यांनी असा दिला आहे :—निवृत्तिनाथ (श. १२१९ ज्येष्ठ २. ११); सोपानदेव (श. १२१८ मार्गशीर्ष व. १३); मुक्ताबाई (श. १२१९ वैशाख व. १३). भाव्यांनाही हे नवे जन्मशतक मान्य दिसतात.

रा. ग. हर्षे यांनींही ज्ञानेश्वरीचा पहिला अध्याय शोधपूर्वक प्रसिद्ध केला आहे. (१९४७) याशिवाय कुंदे, आठल्ये, आगाशे, साखरे, भिडे, वंकटस्वामी-दांडेकर, वगैरे विद्वानांनीं संपादिलेल्या ज्ञानेश्वरीच्या प्रती आहेत.

विशेष माहितीकरितां पहा :—महाराष्ट्र सारस्वत (भा. १)—भावे; मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (खं. १)—पांगारकर; ज्ञानेश्वराचें तत्त्वज्ञान—शं. दा. पेंडसे; ज्ञानदेव व ज्ञानेश्वर—भारद्वाज; ज्ञानदेवांचा कालनिर्णय—श्री. र. भिंगारकर; ज्ञानेश्वरदर्शन (दोन भाग).

ज्ञानेश्वरी

अध्याय १२ वा

ओव्या

जो सर्व भूतांचे ठायीं । द्वेपातें नेणेचि कही^१ । आप-पर^२ नाही ।
चैतन्या^३ जैसा ॥ १ ॥ उत्तमातें धरिजे । अधमातें बद्धेरिजे । हें कांहींचि
नेणिजे । वसुधा जेवीं ॥ २ ॥ का^४ रायाचें देह चाळूं^५ । रंका परांतें^६
गाळूं^७ । हें न म्हणेचि कृपाळू । प्राण पै गा ॥ ३ ॥ गाईची तृपा हळू ।
व्याघ्रा विप होऊनि मारूं । ऐसं नेणेचि गा करूं । तोय जैसं ॥ ४ ॥ तैसी
बत्रविया^८ भूतमात्री । एकपणें जया मैत्री । कृपेसी धात्री^९ । आपण
जो ॥ ५ ॥ आणि^{१०} मी हे भाप^{१०} नेणे^{१०} । माझें कांहींचि न म्हणे । मुख
दुःख जाणणें । नाही जया ॥ ६ ॥ वर्षावावीण^{११} सागर । जैसा जळें निर्मळ^{१२} ।
तैसा निरुपचार^{१३} । संतोषी जो ॥ ७ ॥ हे^{१४} ना^{१४}, तो आवडे । मज जीवाचेनि

१ कधी. २ स्वर्गीय परकीय. ३ चलनबलनादिक व्यापार जिच्या योगाने चालतात ती जीवनकला ज्याप्रमाणे सर्व जीवांमध्ये सारख्या भावाने राहते त्याप्रमाणे ; (चैतन्या म्ह० चिच्छुकीला). ४ अथवा. ५ हालवूं, चालवूं. ६ एकीकडे, दूर. ७ टाकूं. ८ सर्व. ९ पृथ्वी (आधार). १० आणखी ज्याला अहंता मुख्यच नाही ; (भार म्ह० येलने.) ११ पर्जन्यपृथ्वीवाचून. १२ पूर्ण भरलेला. १३ साधनावाचून. १४ इतकेंच नाही.

पाडें^१ । हेंही येथ थोकडे^२ । रूप^३ करणे^३ ॥ ८ ॥ व्यापक^४ आपि उदास^५ ।
 जैसे का आकाश । तैसे जयाचे मानस । सर्वत्र गा ॥ ९ ॥ संसार-व्यथे
 फिटला^६ । जो नैराश्ये^७ निवटला^८ । व्याधा हातोनि सुटला । विहंगमु
 जैसा ॥ १० ॥ जो आत्मलाभासारखे^९ । गोमटे^{१०} कांहींचि न देखे ।
 म्हणोनि भोग-विशेखे^{११} । हरिखेना जो ॥ ११ ॥ आपणचि विश्व जाला ।
 तरि भेदभाव सहजचि गेला । हाणोनि द्वेष न ठेला । जया पुरुषा ॥ १२ ॥
 पै आपुलें जें साचें । तें कल्पातीही न वचे^{१२} । हें जाणोनि गताचें^{१३} ।
 न शोची जो ॥ १३ ॥ बोखटे^{१४} का गोमटे^{१५} । हें कांहींचि तया नुमटे^{१६} ।
 रात्रि-दिवस न घटे^{१७} । सूर्यासि जेवीं ॥ १४ ॥ ऐसा बोधुचि केवळ ।
 जो होऊनि असे निष्कलु^{१८} । त्याहीबरी मजनशीलु । माझिया ठायीं ॥ १५ ॥
 तरि तयाऐसें दुसरें । आम्हां पढियतें^{१९} सोयरे^{२०} । नाही गा साचोकारें^{२१} ।
 तुझी आण पांडवा^{२२} ॥ १६ ॥ पार्था जयाचिया ठायीं । वैपम्याची^{२३} वार्ता
 नाही ॥ रिपु-मित्रां दोही । सरिसा^{२४} पाडु^{२५} ॥ १७ ॥ कां घरींचिया उजियेड
 करावा । पारखियां^{२६} आंधार पाडावा । हें नेणेचि गा पांडवा । दीप
 जैसा ॥ १८ ॥ जो खांडाव्या घाव घाली । का लावणी जेणें केळी । दोवां
 एकचि साउली । वृक्षु जैसा ॥ १९ ॥ नातरी इक्षु-दंडु । पात्रितया^{२७} गोडु ।
 गाळितया कडु^{२८} । नोहेचि जेवीं ॥ २० ॥ अरि-मित्रां तैसा । अर्जुना जया
 भाव ऐसा । मानापमानीं सरिसा । होत जाय ॥ २१ ॥ तिहीं ऋतू^{२९} समान ।
 जैसे कां गगन । तैसा एकचि मान । शीतोष्णां जया ॥ २२ ॥ दक्षिण
 उत्तर मारता । मेरु जैसा पाण्डु-सुता । तैसा सुख-दुःख-प्रातां^{३०} । मध्यस्थु
 जो ॥ २३ ॥ माधुर्ये^{३०} चंद्रिका । सरिशी रामा रंका । तैसा जो सकळिकां ।
 भूतां समु ॥ २४ ॥ अवधिया जगा एक । सेव्य जैसे उदक । तैसे जयातें

१ सारखेपणाने, प्रमाणे. २ उणे, थोडके. ३ दृष्टांत देऊन सांगणे. ४ सर्व मूल
 राहणारे. ५ निरपेक्ष, अलिप्त. ६ मुकला, सुटला. ७ निराशेने. ८ टाकला.
 ९ आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीसारखे. १० चांगले. ११ विशेष प्रकारच्या विषयांच्या
 उपभोगाने. १२ जान नाही. १३ गेलेल्या विषयी. १४ वाईट. १५ सुंदर, चांगले.
 १६ उमटत नाही, माप्त नाही. १७ घटे. १८ एकरूप, कलंकरहित, शुद्ध.
 १९ आवडते. २० जिवलग. २१ खरोखर. २२ अर्जुना. २३ भेदसुद्धीची.
 २४ सारखी योग्यता. २५ परक्यांना. २६ राखणाराला. २७ चरकांत घालून
 रस काढणाराला. २८ ऋतू. २९ सुखदुःखे प्राप्त झालीं अमतां. ३० आल्हादकपणाने.

तिन्ही^१. लोक । आकाक्षिती^२ ॥ २५ ॥ . जो निंदेतें ने घे । स्तुतीतें न
श्लाघे । आकाशा न छगे । लेपु^३ जैसा ॥ २६ ॥ तैसें निंदे आणि स्तुति ।
मान करुनि एके पांती^४ । विचरे प्राण-वृत्ति^५ । जनीं वनीं ॥ २७ ॥ जो
यथा-लामें तोखे । अ-लामें न^६ पारखे^६ । पाऊसंवीण न सुके । समुद्र
जैसा ॥ २८ ॥ आणि वायूसि एके ठायीं । बिढार^७ जैसें नाही । तैसा न धरीच
कहीं^८ । आश्रय जो ॥ २९ ॥ हें विश्वचि माझे घर । ऐशी मति जयाची स्थिर ।
किंवाहुना चराचर । आपण जाला ॥ ३० ॥ मग यावरीही पार्था । माक्षिया
भजनीं आस्था । तरी तयातें मी माथां । मुकुट करीं ॥ ३१ ॥

अध्याय १३ वा

ओव्या

(हा ओव्या भगवद्गीतेतील पुढील श्लोकावर आहेत—

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ —अध्याय १३, ७.)

अ-मानित्व^१—तरी कवणेही^{१०} विपीचें^{१०} । साम्य^{१०} होणें न रुचे^{१०} ।
संभावितपणाचें । वोडें जया ॥ १ ॥ आथिलेचि^{११} गुण वानितां । मान्यपणें
मानितां । योग्यतेचें येतां । रूप अंगा ॥ २ ॥ तें गजबजो^{१२} लागे^{१२} कंसा ।
व्याधें रुंधला^{१३} मृगु जैसा । कां बाही^{१४} तरतां^{१४} वळतां^{१५} । दाढला^{१६}
जेवीं ॥ ३ ॥ पार्था तेणें पाडें । सन्मानें जो सांकडे^{१७} । गरिमेतें^{१८}
अंगाकडे । येवोचि नेदी ॥ ४ ॥ धूज्यता डोळां न देखावी । स्व-कीर्ति
कांनीं नायकावी । हा अमुका ऐसी नोहावी^{१९} । से-चि^{२०} लोकां ॥ ५ ॥
तेथ सत्काराची कै^{२१} गोठी । कै^{२१} वादरा देईल भेटी । मरणेसीं

१ शत्रु, मित्र, उदासीन हे तीन किंवा स्वर्ग, मृत्यु आणि पाप्माळ. २ इच्छितात.
३ (कशाचाही) लेप. ४ (पंक्ती) ओढीला. ५ प्राण राहतील अशा प्रकारानें.
६ रसत नाही, दुःखा होत नाही. ७ राहणे, वस्ती. ८ कोठें. ९ आपल्या गुणांच्या
स्तुतीविषयी निरिच्छा. १० कोणत्याहि गोटीत हा अमुकाच्या बरोवरीचा आहे असें
म्हणणे ज्याला आवडत नाही. ११ आहेत तेच. १२ घाबरूं लागतो. १३ अडविला.
१४ हातांनीं पोंडून जात असतां. १५ भावण्यांत. १६ सांपडला. १७ संसृतांत पडतो.
१८ मोठेपणाला. १९ न द्यावी. २० स्मरणच. २१ झोडची, कसडी.

सांटी^१ । नमस्कारितां ॥ ६ ॥ वाचस्पतीचेनि पाडे । सर्वज्ञतां तरी
जोडे । परि वेडिवेमाजि दडे । महिमे मेणें ॥ ७ ॥ चातुर्य लपवी ।
महत्त्व हारवी । पितेपणें मिखी । आवडोनी ॥ ८ ॥ लौकिकाचा उद्वेगु^२ ।
शाखांवी उद्वगु^३ । उणेपर्णी^४ चांगु । आधी मरू^५ ॥ ९ ॥ जमें
अवज्ञाचि करावी । संबंधी सोय^६ न धरावी^७ । ऐसी ऐसी जीवी ।
चाड बहु ॥ १० ॥ माझे असतेपण लोपो । नाम-रूप हारपो । मज ज्ञणें
वासिपो^८ । भूत-जात^९ ॥ ११ ॥ अ-दंभित्व^{१०}—तरि अ-दंभित्व ऐसें ।
छोमियाचें मन जैसें । जिवुजावो परि लुमसे^{११} । ठेविला ठावो^{१२} ॥ १२ ॥
तयापरी किरीटी । पडिलाही प्राण-संकटी^{१३} । परि सु-कृत ना प्रकटी ।
अंगें^{१४} बोले^{१५} ॥ १३ ॥ नाना^{१६} कृपिवल्लु आपुलें । पांजुरी^{१७} पेरिलें । तैसें
ज्ञांकी निफजलें । दान-पुण्य ॥ १४ ॥ वरिवरी^{१८} देह न पूजी^{१९} । लोकातिं
न^{२०} रंजी^{२१} । स्वधर्म धाम्ध्वजी^{२२} । दांघो^{२३} नेणे^{२४} ॥ १५ ॥ परोपकार न
बोले । न मिरवी अभ्यासिलें । न शके त्रिकूं^{२५} जोडिलें^{२६} । स्फीतीसाठां^{२७} ॥ १६ ॥
आंग-भोगाकडे । पाहतां कृपण आवडे^{२८} । येन्हवीं धर्म-विपयीं धोडें ।
बहु न म्हणे ॥ १७ ॥ किंवहुना स्व-धर्मां धोरु । अवसरीं उदारु । आत्म-चर्चे^{२९}
चतुर । येन्हवीं वेडा ॥ १८ ॥ पै गा अ-दंभपण । म्हणितलें तें हें जाण ।
आतां आईक खूण । अहिंसेची ॥ १९ ॥ अ-हिंसा—तरि अहिंसा बहुतीं पंगी ।
बोलिली असे अवधारी^{३०} । आपुलाच्या मतांतरीं । निरूपिली ॥ २० ॥ परि
ते ऐसी देखा । जैशा खांडूनियां शाखा । मग तयाचिया बुडुखा^{३१} । कुंपु^{३२}
फीजे ॥ २१ ॥ कां बाहु तोडोनि पचविजे^{३३} । मग मुकेची पीडा राखिजे ।
कां देऊळ मोडोनि फीजे । पोंडि^{३४} देवा ॥ २२ ॥ तैसी हिंसाचि करुनि
अ-हिंसा । निफजविजे हाऐसा । पै पूर्व-मीमांसा^{३५} । निर्णयो^{३६} केला ॥ २३ ॥

१ सरोवरी. २ वटाळा, भीति. ३ उपेक्षा, वटाळा. ४ काही न करितां स्वस्थ
यसण्यांत ज्याचा भर आहे. ५ संबंध्यांशीं मिळून राहत नाही. ६ प्राणिमात्र मला
फदाचित् भीतील ते न भिबोत. ७ आंत एक न बाहेर एक असें न वागणें—किंवा
सोकांकरितांच त्रिया करण्याचा स्वभाव नसणें. ८ उघड करीत नाही. ९ टेव.
१० आपण स्वतः बोलून दाखवून. ११ अथवा. १२ आच्छादी, लपवून ठेवी.
१३ बाहेरून घाटंमाट करीत नाही. १४ रंजवीत नाही. १५ आपलें सदाचरण आपण
बोलून दाखवीत नाही. १६ प्रतिप्रेसाटीं आपण संपादिलेलें खर्चा घालीत नाही.
१७ दिस, घाटे. १८ शास्त्रज्ञांच्या घाटाघाटीविषयी. १९ एक. २० बुध्याला.
२१ कुंपण. २२ शिजवावें. २३ आवार. २४ धर्मशास्त्रसंपंधी शांकांचे
ज्यांत नियारण केले आहे असा जैमिनीने केलेला ग्रंथ त्यांत. २५ निर्णय.

जे अ-वृष्टीचेनि उपद्रवें । गादलें^१ विश्व आवघें । म्हणोनि पर्जन्येष्टी^२ करावे ।
 नाना याग ॥ २४ ॥ तंव तिये इष्टीचिया बुडीं । पशु-हिंसा रोकडी । मग
 अ-हिंसेची थडी^३ । कैची दिसे ॥ २५ ॥ पेरिजे नुसवी^४ हिंसा । तेथ उगवेल
 काय अ-हिंसा । परि नवल बापा धिंवसा^५ । या याज्ञिकांचा ॥ २६ ॥ आणि
 आयुर्वेदु^६ आववा । तो याचि मोहरा^७ पांडवा । जे जीवाकारणें करावा ।
 जीव-घातु ॥ २७ ॥ नाना-रोगें आहाळलीं^८ । लोळतीं भूतें^९ देखिलीं । ते
 हिंसा निवारावया केली । चिकित्सा^{१०} पै ॥ २८ ॥ तंव ते चिकित्से पहिले^{११} ।
 एकाचे कंद खाणविले । आणि एका उपडविले । स-मूर्ली स-पत्रीं ॥ २९ ॥
 एकें आडमोडविलीं^{१२} । अ-जंगमाची^{१३} खाल^{१४} काढविली । एकं गर्भिणी^{१५}
 उकडविलीं । पुढामाजी^{१६} ॥ ३० ॥ अहो वसतीं^{१७} धवळारें^{१८} । मोहूनि केलीं
 देव्हारे । नागऊनि वेव्हारे^{१९} । गवादी^{२०} घातली ॥ ३१ ॥ मस्तक
 पांघुरविले । तंव तळवटीं उघडें पडिले । घर मोडोनि केले । मांडव पुढे ॥ ३२ ॥
 नाना पांघरणें । जाळूनि जैसें तापणें^{२१} । कां जालें आंग-धुणें ।
 कुंजराचें ॥ ३३ ॥ नातरि बैल विकूनि गोठा । पुंस^{२२} लावोनि^{२३}
 बांधिजे गांठा^{२४} । इया करणीं^{२५} कीं चेष्टा^{२६} । काड हंसों ॥ ३४ ॥ एकीं
 धर्माचिया वाहणीं^{२७} । गाळूं आदरिले पाणी । तंव गाळितया^{२८} आहाळणीं^{२९} ।
 जीव मेले ॥ ३५ ॥ एक न पचवितीचि कण । इये हिंसेचिये मेण^{३०} ।
 तेथ कदर्थले^{३१} प्राण । तेचि हिंसा ॥ ३६ ॥ ऐसी हे अवधारीं । निरूपिती
 परी । आतां यावरी ॥ मुख्य जें गा ॥ ३७ ॥ तें स्व-मत बोलिजेळ ।
 अ-हिंसे रूप कांजेल । जिया^{३२} उठलिया^{३३} आंतुल^{३४} । ज्ञान दिसे ॥ ३८ ॥

१ पीडलेले. २ पाऊस पडावा म्हणून केलेले यज्ञयागादि (पर्जन्य+इष्टि). ३ तड.
 ४ नुसती. ५ फार इच्छा, उत्साह. ६ वैद्यशास्त्र. ७ मार्गीचा, दिशकडे.
 ८ पिडली, पोडली. ९ प्राणी. १० औषधाची योजना. ११ आरंभी. १२ तोडून
 साफ केली. १३ वृक्षाची साल. १४ विंचू वगैरे प्राणी सगळें असतां तडून
 त्यांची औषधांत योजना करितात त्यास अनुलक्षून हे लिहिले आहे. १५ खालीवर
 स्तंभक पादून; (पायाला बाकवडा वगैरे झाला असतां त्यावर गाभन वेडकुडी
 बांधितात, त्याला अनुलक्षून ही ओवी आहे). १६ राहण्याची परे, मंदिर.
 १७ व्यापारी. १८ अग्रसत्र. १९ दोळत बसणें. २० पोपट. २१ हाकून लावून.
 २२ पिंजरा. २३ ह्या कर्तव्यगोष्टी किंवा यद्या. २४ संप्रदायाप्रमाणें. २५ गाळण्याच्या
 पद्धत्या. २६ प्रासानें. २७ कर्णामध्ये जीवनदायी आर्ह तिचा नारा होईल ह्या
 भीर्तनि. २८ प्रासले. २९ जी अहिंसा उत्पन्न झाली असतां. ३० आंतले.

परि ते अधिष्ठिलेनि^१ अंगें^२ । जाणिजे आचरतेनि^३ वागें^३ । जैसी
 फसवटीचि सांगे । वानियातें^४ ॥ ३९ ॥ तैसें ज्ञान-मनाचिये भेटी— ।
 सरितेंचि अ-हिंसेचे विंव^५ उठी^५ । तेंचि ऐसें किरीटी । प्ररिस
 आतां ॥ ४० ॥ तरि तरंगु नोळांडितु^६ । लहरी पाये न फोडितु ।
 सांचलु^६ न मोडतु । पाणियाचा ॥ ४१ ॥ वेगें आणि लेसां^७ । दिठी
 घाळनि आंविसा^८ । जळीं वकु जैसा । पाउळ सुये^९ ॥ ४२ ॥ कां
 कमळावरी भ्रमर । पाय ठेविती हळूवार^{१०} । कुचंबळ^{११} केसर । इया
 शंका ॥ ४३ ॥ तैसे परमाणु^{१२} पांगुंतले^{१२} । जाणूनि जीव सानुळे^{१३} । तेथ
 कारण्यामाजि पाउलें । लपवूनि^{१४} चाले^{१४} ॥ ४४ ॥ ते वाट छपेची करितु ।
 ते दिशाचि स्नेहभरितु । जीवां तळीं आंधरितु । आपुला जीवु ॥ ४५ ॥
 ऐसिया जतना । चालणें जया अर्जुना । हें अनिर्वाच्य^{१५} परिमाणा^{१५} ।
 पुरिजेना^{१५} ॥ ४६ ॥ पै मोहाचेनि^{१६} सांगडें । लासी^{१७} पिळीं धरी तोंडें ।
 तेथ दांतांचे आगरडे^{१८} । लागती जैसे ॥ ४७ ॥ कां स्नेहाळू माये ।
 तान्हयाची वास^{१९} पाहे । तिये दिठी^{२०} आहे । हळूवार^{२०} जें ॥ ४८ ॥
 तैसेनि मर्दवें पाय । भूमिवरी न्यसीतू^{२१} जाय^{२१} । लागती तेथ होय ।
 जीवां सुख ॥ ४९ ॥ ऐसिया लविमा^{२२} चालतां । कृमि कीटक पांडुसुता ।
 देखे, तरि माघौता । हळूचि निवे ॥ ५० ॥ मुंगिये मेरु नोळांडवे ।
 मशका सिंधु न तरवे । तैसें भेटालिया न करवे । अतिक्रम^{२३} ॥ ५१ ॥
 पुढां स्नेह पाक्षरे । मार्गां चालती अक्षरें । शब्द पाठीं अवतरे ।
 कृपा आधीं ॥ ५२ ॥ तंव बोलणेंचि नाहीं । बोलों म्हणे जरी काहीं ।
 तरि बोलु कोणाही । खुपेंल कां ॥ ५३ ॥ बोलतां अधिकहि निवे ।
 तरि कोणाही बर्मी न लगे । आणि कवणासि न रिचे । शंका मनीं ॥ ५४ ॥
 तैसे साच^{२४} आणि मवाळ^{२४} । मितळें^{२५} आणि रसाळ । शब्द जैसे काढोळ ।

१ ती अहिंसा अंगें घाणळी असतां. २ आचरणान्या मार्गानें. ३ कसाला.
 ४ स्वरूप दिसूं लागतें. ५ न ओळांडनां. ६ स्थिरता. ७ फार जपून. ८ आमियाकडे.
 ९ ठेवितो. १० फार हळू. ११ चिरडेल. १२ परमाणूनीं आच्छादिलेले.
 १३ अतिशय लहान. १४ फार जपून चालतो. १५ त्याचें ममताकृपणाचें वर्तन
 बोलून दाखवितां येत नाहीं व तें किती आहे हें मापतां येत नाहीं म्हणजे किती मोठें
 आहे हें कळत नाहीं. १६ लोमानें, प्रीतीनें. १७ मांजरी. १८ अणकुच्या, अंगें, टोंकें.
 १९ वाट. २० तिच्या दृष्टीमध्यें जसें कारण दिसून येतें तसें हें कारण. २१ टेंब्यात
 चालतो. २२ हळूहळू. २३ अनादर, उद्दण्डन. २४ सत्य व शुद्ध. २५ मोजकें, परिमित.

अमृताचे ॥ ५५ ॥ अवयव आणि शरीर । हें वेगळालें काय कीर^१ । कीं रस
आणि नीर । सीनानी^२ आशी ॥ ५६ ॥ म्हणोनि हे जे सर्व । सांगीतले
वाह्यभाव^३ । तें मनचि गा सावयव । ऐसें जाण ॥ ५७ ॥ जें बीं मुई
खोविलें^४ । तेंचि वरी रुख^५ जाहलें । तैसें इंद्रिय-द्वारा फांकलें ।
अंतरचि ॥ ५८ ॥ पै मानसीचि जरी । अ-हिंसेची अवसरी^६ । तरि कैची^७
बाहेरी^८ । वोसंडेल^९ ॥ ५९ ॥ बांचूनि^{१०} मनीचि नाही । तें वाचेसि उमटेल
काई । बीजेंवीण भूई । अंकुरू असे ॥ ६० ॥ म्हणोनि मनपण जें मोडे । तें
इंद्रियां आधींचि उवडे^{११} । सूत्रधारेंवीण साइखडें^{१२} । वावो^{१३} जैसें ॥ ६१ ॥
उगमीचि वाळूनि जाये । तें वोचीं कैचें वाहे । जीवो गेलिया आहे । चोष्टा
देही ॥ ६२ ॥ तैसें मन हें पांडवा । मूळ यथा इंद्रिय-भावा । हेंचि राहटे^{१४}
आधवा । द्वारी इही ॥ ६३ ॥ परि जिये वेळे जैसें । जें होऊनि आत
असे । बाहेरि ये तैसें । व्यापाररूपें ॥ ६४ ॥ यालागीं साचोकोरें । मनीं अ-हिंसा
धात्रे^{१५} धोरें^{१६} । जैसी पिकली^{१७} हुती^{१८} आदरें^{१९} । बोभात^{२०} निघे ॥ ६५ ॥
तैसें दयालुत्व आपुलें । मनें हातापायां^{२१} आणिलें^{२२} । मग तेथ
उपजविलें । अ-हिंसेतें ॥ ६६ ॥ या कारणें किरीटी । इंद्रियांचिया गोठी ।
मनाचियोचि राहाटी । रूप केलें ॥ ६७ ॥ ऐसा मनें देहें वाचा । सर्व
संन्यास^{२३} दंडाचा^{२४} । जाला ठायीं जयाचा । देखशील ॥ ६८ ॥ तो जाण
वेल्हाळ^{२५} । ज्ञानाचें वेळाउळ^{२६} । हें असो निखळ । ज्ञानचि तो^{२७} ॥ ६९ ॥
क्षांति—म्हणे^{२८} उन्मेप-सु-लोचना^{२९} । सावध होई अर्जुना । करू तुज
ज्ञाना । वोळखी आतां ॥ ७० ॥ तरि ज्ञान गा तें येथें । वोळख तूं
निरतें^{३०} । आक्रोशेंवीण^{३१} जेथें । क्षमा असे ॥ ७१ ॥ अगाध सरोवरी ।
फमळिणी जियापरी । कां सदैवांचिया^{३२} घरी । संपत्ति जैसी ॥ ७२ ॥ पार्थी
तेणें पाडें । क्षमा जयातें वाढे । तोही^{३३} लक्षे तें^{३४} फुडें । लक्षण^{३५}
सांगी ॥ ७३ ॥ तरि पढियंतें लेणें । अंगी भावें^{३६} जेणें^{३७} । धरिजे, तेथि

१ निश्चयाने. २ वेगळे वेगळे. ३ बाहेरील वाग्लुकीचे प्रकार. ४ पेरिलें.
५ वृक्ष, झाड. ६ प्रतिबंध, हरकत; (पाठा०) अवसरी. ७ बाहेर कशी
येईल. ८ शिवाय. ९ रिकामें, व्यर्थ. १० कळमुत्री बाहुलें. ११ व्यर्थ.
१२ व्यापार करिते. १३ पूर्ण स्थिरावते. १४ पिकलेल्या फळांचा वगैरे. १५ सुवास.
१६ आपण होऊन. १७ बोभाट करित. १८ त्यास आकार दिला. १९ त्रिदंडी संन्यास.
२० विस्तृत, आवडतें. २१ घर. २२ सर्व. २३ त्याचा अध्याहत कर्ता 'कृष्ण'.
२४ ज्ञानदृष्टि आहे ज्याला अशा. २५ खरें. २६ दुःखावांचून. २७ भाग्यवानांच्या.
२८ क्षमाप्रोश समायुक्त-पुढें पूर्ण मनांत येईल तें लक्षण स्पष्ट सांगतों. २९ ज्या आवडीने.

साहणें । सर्वचि जया ॥ ७४ ॥ त्रिविध^१ मुख्य आववे । उपद्रवांचे^२
 मेळावे । वरि पडलिया नव्हे । वाकडा जो ॥ ७५ ॥ अपेक्षित पावे ।
 तें जेणें तोपें मानवे । अनपेक्षिताहि करवे । तोचि मान ॥ ७६ ॥ जो
 मानापमानातें साहे । सुख-दुःख जेय सामाये^३ । निंदा-स्तुती नोहे ।
 दुःखंदु^४ जो ॥ ७७ ॥ उन्हाळेनि जो न तापे । हिमवंती^५ न कपिे ।
 कायसेनिही^६ न^७ वासिपे^८ । पातलेया^९ ॥ ७८ ॥ स्व-शिखरांचा भार ।
 नेणे जैसा मेरु । कीं धरा यज्ञ-सूकर^{१०} । वोहों न म्हणे ॥ ७९ ॥ नाना
 चराचरी भूतां । दाटणी नव्हे क्षिती । तैसा नाना द्वंद्व-प्राप्ती^{११} । घामेजेना
 ॥ ८० ॥ घेऊनि जळाचे लोदु । आलिया नदी-नदांचे संघादु^{१२} । करी
 वाड^{१३} पोदु । समुद्र जेवीं ॥ ८१ ॥ तैसें जयाचिया ठायीं । न साहणें
 कांहींचि नाहीं । आणि साहतु^{१४} ऐसेंही । स्मरण नुरे ॥ ८२ ॥ शरीर
 जें पातळें । तें करुनि घाली आपुलें । तेय साहतेनि^{१५} नवळें^{१६} ।
 घेपिजेना^{१७} ॥ ८३ ॥ हे अनाक्रोश^{१८} क्षमा^{१९} । जेय आर्थी प्रियोत्तमा ।
 जाण तेणें महिमा । ज्ञानासि गा ॥ ८४ ॥ तो पुरुष पांडवा । ज्ञानाचा
 ओलावा । आतां परिस आर्जवा । रूप करु ॥ ८५ ॥ आर्जव^{२०}—तरि
 आर्जव तें ऐसें । प्राणांचें सौजन्य^{२१} जैसें । आवडतयाहि दोपें^{२२} । एकाचि
 पै गा ॥ ८६ ॥ कां तोड पाहूनि प्रकाशु । न करी जेवीं चंडांशु । जगा
 एक अवकाशु । आकाश जैसें ॥ ८७ ॥ तैसें जयाचें मन । माणुसाप्रति
 आन^{२३} आन^{२४} । नोहे आणि वर्तन । ऐसें पै तें ॥ ८८ ॥ जें जगचि
 संनोळव^{२५} । जगेंसी जुनाट सोयरिक । आप पर हे भाख^{२६} । जाणणें
 नाहीं ॥ ८९ ॥ भळतेणेंनीं मेळु^{२७} । पाणिंया ऐसा ढाळु^{२८} । कवणे त्रिपी
 आडळु^{२९} । ने, घे चित्त ॥ ९० ॥ वारेयाची^{३०} धांव । तैसे सरळ भाव ।

१ आधिदैविक (देवतेच्या क्षोभापासून होणारा ताप—जसा बीज पडणें, सांत
 येणें, ६०); आध्यात्मिक—मनाच्या क्षोभापासून किंवा शरीररोगापासून होणारा
 ताप ६०); आणि आधिर्भौतिक—(पृथिव्यादि पंचमहाभूतांच्या क्षोभापासून होणारा
 ताप—घरणीकंप ६०); असे त्रिविध ताप. २ समावले जातें. ३ दुभंगलेला.
 ४ हिवाळ्यांत. ५ वसनांही. ६ भीत नाहीं. ७ प्राप्त झालेल्यास. ८ वराह
 अवतार. ९ मुखदुःखादि द्वंद्वांच्या प्राप्तीनें. १० समुदाय. ११ मोठें. १२ सदन
 करितो. १३ सदन केल्याबद्दलच्या आश्चर्यानें गुंडाळला जात नाहीं, म्हणजे फ्याला
 सदन केल्याबद्दल आश्चर्य वाटत नाहीं. १४ दुःखावांचून शांति. १५ कापट्यारादित्य,
 सरळपणा. १६ प्रीती. १७ उद्देशानें. १८ निरनिराळें. १९ ओळखीचें.
 २० बोलणें. २१ संगति. २२ रीत. २३ अडथळा. २४ वाऱ्याची.

शंका आणि हांव^१ । नाही जया ॥ ९१ ॥ मायेपुढें बालका । रिगतां
 नाही शंका । तैसें मन देतां लोकां । नालोची^२ जो ॥ ९२ ॥ फांकलिया^३
 इंदीवरा । परिवर^४ नाही धनुर्धरा । तैसा कोनकोपरा । नेणेचि जो ॥ ९३ ॥
 चोखाळपण^५ रत्नाचें । रत्नावरी किरणाचें । तैसें पुढां मन जयाचें । करणें
 पाठी ॥ ९४ ॥ दिठी नोहे मिणधी^६ । बोलणें नाही संदिग्धी^७ । कवणेंसीं
 हीन-बुद्धी^८ । राहाटों नेणे ॥ ९५ ॥ दाहाही इंद्रियें प्रांजळें^९ । निःस्पृचें^{१०}
 निर्मळें । पांचही^{११} पालव^{१२} मोकळे । आठहां पाह^{१३} ॥ ९६ ॥ अमृताचि धार ।
 तैसें उजू अंतर । किंबहुना जो माहेर । या चिन्हाचें ॥ ९७ ॥ तो पुरुष
 सुमटा । आर्जवाचा आंगवठा^{१४} । जाण तेथेंचि घट्टा^{१५} । ज्ञानें केडा ॥ ९८ ॥
 आचार्योपासन (गुरुभक्ति)—आतां यावरा । गुरु-भक्तांची परी । सांगों
 गा अवधारीं । चतुर-नाथा ॥ ९९ ॥ तैसें सबाह्य^{१६} आपुलें । जेणें गुरु-कुळीं
 बोलिलें । आपणा पै केलें । भक्तीचें घर ॥ १०० ॥ नित्ये कडोनि येतसे
 वारा । देखोनि धांवें सामोरा । आडपडे^{१७} म्हणे घरा । बांजें^{१८} कीजो ॥ १०१ ॥
 परी गुरु-आज्ञा धरिलें । देह गांवीं असे एकलें । वांस्ववा^{१९} लाविलें । दावें
 जेंसें ॥ १०२ ॥ म्हणे कै हें बिरडें^{२०} फिटैल^{२१} । कै तो स्वामी भेटैल ।
 युगाहूनि वाडिल^{२२} । निमित्त मानी ॥ १०३ ॥ ऐसेया गुरु-भार्माचें आलें ।
 कां स्वयें गुरुनीचि धाडिलें । तरी गतायुष्या जोडलें । आयुष्य जेंसें
 ॥ १०४ ॥ कां सुकतेया अंकुरा । बरि पडिलिया पीयूष-धारा । नाना
 अल्पोदकींचा सागरा । आळा मासा ॥ १०५ ॥ नातरी रकें निधान देखिलें ।
 कां आंधळेया डोळे उघडले । भणंगाचिया^{२३} आंगा आलें । इंद्र-पद
 ॥ १०६ ॥ तैसा गुरु-कुळींचेनि नांवें ॥ महा-सुखें अति थोरावे । जें कोडेंही^{२४}
 पोटाळवे^{२५} । आकाश कां ॥ १०७ ॥ पै गुरुकुळीं ऐसी । आवडी जया
 देखसी । जाण ज्ञान तयापासीं । पाइकी^{२६} करी ॥ १०८ ॥ [अर्चन]—कां.
 चैतन्याचिये^{२७} पोवळी-। माजि आनंदाचिया राउळीं । श्री-गुरुलिंगा^{२८} दाळी^{२९} ।

१ इच्छा. २ विचार करीत नाही. ३ पुढलेल्या. ४ गुप्त टिकाण. ५ प्रशस्तितपना.
 ६ ओशळकेली. ७ संशयात्मक. ८ हा नीच आहे अशा समजुतीने. ९ सरळ.
 १० विषयांविषयी विमुख. ११ अंतःकरणपचक—अंतःकरण, मन, चित्त, बुद्धि, वाईकार.
 १२ प्रहर. १३ स्वरूप किंवा मूर्ति. १४ टिकाण. १५ अंतर्भाव (दारी म मन).
 १६ नमस्कार घालितो. १७ आगमन. १८ वासरत्वा. १९ पेड. २० मुटल.
 २१ मोठे. २२ भिन्नान्याया. २३ आवडीने. २४ आलिंगाचे. २५ चावरी.
 २६ ज्ञानाच्या. २७ श्रीगुरुलिंग लिंग (महादेवाचे) त्यास. २८ घाली.

ध्यानामृत^१ ॥ १०९ ॥ उदैजतां बोधार्का । बुद्धीची^२ डाळ^३ सात्विका^४ ।
 भरोनियां व्यंवका । लाखोली वाहे ॥ ११० ॥ काळ-शुद्धि^५ त्रिकांठी^६ ।
 जीवदश^७ धूप जाळीं । ज्ञान-दीपें घोंवाळीं । निरंतर ॥ १११ ॥ सामरस्याची^८
 रस-सोय^९ । अखंड अर्पित जाय । आपण भराडा^{१०} होय । गुरु तो लिंग ॥ ११२ ॥
 [सख्य]—एकाधिये वेळे । गुरु माय करी भाव-बळें । मग स्तन्य-सुखें^{११} लोळे ।
 अंकावरी ॥ ११३ ॥ नातरी गा किरीटी । चैतन्य-तरु-तळवटीं । गुरु धेनु
 आपण पाठीं । बत्स होय ॥ ११४ ॥ गुरु-कृपा-स्नेह-सळिलीं । आपण होय
 मासोळी । कोणे एके वेळीं । हेंचि भावी ॥ ११५ ॥ गुरुकृपा-मृताचें^{१२} वडप^{१३} ।
 आपण सेवा-वृत्तीचें होय रोप । ऐसेसे संकल्प । विये मन ॥ ११६ ॥
 चक्षु-यक्षेणी । पिळं होय आपण । कैसें पै अपारपण । आवडीचें ॥ ११७ ॥
 गुरुतें पाक्षिणी करी । चारा घे चांचूवरी^{१४} । गुरु तारू, धरी । आपण
 फास ॥ ११८ ॥ ऐसे प्रेमाचेनि धावें^{१५} । ध्यानचि^{१६} ध्यान^{१७} प्रसवे ।
 पूर्ण-सिंधू हेलवे^{१८} । फुटती जैसे ॥ ११९ ॥ किंबहुना यापरी । श्री-गुरु-
 मूर्ती अंतरी । भोगी, आतां अवधारी । वाद्य सेवा ॥ १२० ॥ [दास्य]—तरि
 जीवीं ऐसे आवांके^{१९} । म्हणे दास्य करीन निकें । जैसेनि गुरु कौतुकें ।
 माग म्हणती ॥ १२१ ॥ तैसिया साच्या उपास्ती^{२०} । गोसावी^{२१} प्रसन्न
 होती । तेथ मी विनंती । ऐसी करिन ॥ १२२ ॥ म्हणेन तुमचा देवा ।
 परिवार जो आववा । तेतुलीं रूपें होवावा^{२२} । मीचि एकु ॥ १२३ ॥
 आणि उपकरती^{२३} आपुली । उपकरणें आधी जेतुलीं । माझी रूपें तेतुलीं ।
 होवावी स्वामी ॥ १२४ ॥ ऐसा मागेन वर । तेथ हो म्हणती श्री-गुरु ।
 मग तो परिवार । मीचि होईन ॥ १२५ ॥ उपकरण-जात सकळिक । तें
 मीचि होईन एकिक । तेन्हां उपास्तीचें कौतुक । देखिजळ ॥ १२६ ॥
 आपुलिया गुणांचीं लेणीं । करीन गुरु-सेवे स्वामिणी । हें असो, होईन
 गवसणी^{२४} । गुरुभक्तीसी ॥ १२७ ॥ गुरु-स्नेहाचिये वृष्टी । मी पृथ्वी होईन
 तळवटीं । ऐसिया मनोरथाचिया सुष्टी । अनंता रची ॥ १२८ ॥ म्हणे

१ ध्यानरूप अमृत (उदक). २ शुद्धतत्त्वगुण जी बुद्धि हीच डाळ. ३ तिन्ही
 शुद्ध डाळी. ४ जीवत्वरूप. ५ ऐक्याची. ६ पाळ किंवा पकात्र. ७ गोसावी,
 पुजारी. ८ स्तनांतील दूध पिण्याच्या मुखानें. ९ वृष्टि. १० चोंचीन.
 ११ पूर्णत्वानें, बळानें. १२ गुणकळ ध्यान. १३ लाटा. १४ दुरूप धरतो.
 १५ भक्तीन. १६ गुरु. १७ व्हावा. १८ उपयोगाची. १९ आन्यादन, पिशवी.

श्री-गुरुचें भुवन । आपण मी होईन । आणि दास होऊनि करीन । दास्य
 तैथिचें ॥ १२९ ॥ मी ताट काढीन । शेज मी झाडीन । चरणसंवाहन^१ ।
 मीचि करीन ॥ १३० ॥ जंव देह हें असल । तंव वोळगी^२ ऐसी कीजेल ।
 मग देहांती^३ नवल । बुद्धि^३ आहे ॥ १३१ ॥ परि जीतु मेला न संडी ।
 निमेष लोकां न धडी । ऐसेनि गणावया^४ कोडी । कल्यांचिया^४ ॥ १३२ ॥
 जो गुरु-दास्यें कृशु । जो गुरु-प्रेमें सपोपु^५ । जो गुरु-आज्ञे निवासु ।
 आपणचि ॥ १३३ ॥ गुरु-संप्रदाय-धर्म । तेचि जयाचे वर्णाश्रम ।
 गुरु-परिचर्या^६ नित्यकर्म । जयाचें गा ॥ १३४ ॥ गुरु क्षेत्र गुरु देवता ।
 गुरु माता गुरु पिता । जो गुरु-सेवेपरता । मार्गु नेणे ॥ १३५ ॥ जयाचें
 वक्त्र । वाहे गुरु-नामाचे मंत्र । गुरुवाक्यावांचूनि शास्त्र । हातीं न
 सिधे ॥ १३६ ॥ जया इये भक्तीची चाड । जया इये विपरीचें कोड^७ ।
 जो हे सेवेवांचूनि गोड । न मनीं कांहीं ॥ १३७ ॥ तो तत्त्व-ज्ञानाचा
 ठावो । ज्ञाना तेंगेचि आवो । हें असो तो देवो । ज्ञानभक्त ॥ १३८ ॥
 शौच (शुचित्व)—म्हणे शुचित्व गा ऐसें । जयापाशीं दिसे । आगमन^८
 जैसें । कापुराचें ॥ १३९ ॥ का रत्नाचें दळवाडें^९ । जैसें सबाह्य चोखडें ।
 आत बाहेरि एके पाडें । सूर्य जैसा ॥ १४० ॥ बाहेरि कर्म क्षाळला ।
 भीतरीं ज्ञानें उजळला । इहीं दोहीं परीं आला । पाखाळा^{१०} एका ॥ १४१ ॥
 किंयहुना यियापरी । बाह्य चोख अवधारी । आणि ज्ञान-दीप अंतरी ।
 म्हणोनि शुद्ध ॥ १४२ ॥ येन्ही तरी पांडु-सुता । अंतर शुद्ध नसतां ।
 बाहेरि कर्म तों सर्वथा । विटंबु गा ॥ १४३ ॥ मृत जैसा शृंगारिला ।
 गाढव तीर्थी न्हाणिला । कडु-दुधिया माखिला । गुळें जैसा ॥ १४४ ॥
 तैसें कर्मी वरिचिलेकडां^{११} । न से थोर^{१२} मोलें कुडा^{१२} । नव्हे मदिरेचा घडा ।
 पवित्र गंगे^{१३} ॥ १४५ ॥ म्हणोनि अंतरी ज्ञान व्हावें । मग बाह्य लाभेल
 स्वभावं । वरि ज्ञान कर्म संभवे । ऐसें के^{१४} जोडे^{१४} ॥ १४६ ॥ याळागीं

१ पाय रगटणे. २ सेवा. ३ देहावसान झालें तरी गुरूची सेवा करण्याची त्याची
 बुद्धि तशीच राहते ह्यांत नवल काय? ४ कौट्यवधि कल्पपर्यंत. जरी लोक त्याच्या
 गुरूसेवेचा काळ मोजू लागले तरी तेवढ्या काळांत एक निमेषभरही तो व्यर्थ जाऊ देत
 नाही हें तात्पर्य. ५ पुट. ६ गुरूची सेवा. ७ तक्रवा, ढोल. ८ प्राप्ति, (पा०)
 भांग, मन. ९ घनवटपणा. भरीवपणा. १० निर्भेळपणास, स्वच्छतंस.
 ११ बाह्यात्कारी. १२ हीन पदार्थ (कुडा) मोठ्या मोठ्याने जात नाही.
 १३ गंगेमध्ये. १४ कोठें मिळे!

बाह्य भाग । कर्म धूतला चांग । ज्ञानें फिटला वग^१ । अंतरीचा ॥ १४७ ॥
 तेथ अंतर-बाह्य गेलें । निर्मळत्व एक जालें । किंवहुना उरलें ।
 शुचित्वचि ॥ १४८ ॥ पाणियें हिरा न मिजे । आवणीं हरळ^२ न सिजे ।
 तैसी विकल्प-जातीं न लिपिजे । मनोवृत्ति ॥ १४९ ॥ तया नांव शुचित्वपण ।
 पार्था गा संपूर्ण । हें देखसी तेथ जाण । ज्ञान असे ॥ १५० ॥ स्थैर्य
 —आणि स्थिरता साचें । घर रिघाली जयाचें । तो पुरुष ज्ञानाचें । आयुष्य
 गा ॥ १५१ ॥ देह तरी वरिचिलीकडे^३ । आपुलिया परी हिंडे । परी
 विसका^४ न मोडे । मानसाची ॥ १५२ ॥ कां लोभिया^५ दूरी जाये । परी
 जीवु ठेवाचिये^६ ठाये^७ । तैसा देह चळतां न होये । चळु चित्ता ॥ १५३ ॥
 जातया अभ्रांसर्वे । जैसैं आकाश न धवे । भ्रमण-चक्रां^८ न भवे^९ । ध्रुव
 जैसा ॥ १५४ ॥ पांथिकाचिया^{१०} येरझारां- । सर्वे पंथ न चले धनुर्धरा ।
 कां नाहीं जेविं तरुवरां । येणें जाणें ॥ १५५ ॥ तैसा चळण-चळणात्मकीं ।
 असोनि ये पांच-भौतिकीं^{११} । भूतींमीं^{१२} एकीं । चळीजेना ॥ १५६ ॥
 बाहुटोळीचेनि वळें । पृथ्वी जेवीं न ढळे । तैसा उपद्रव-उमाळें^{१३} । न लोटें
 जो ॥ १५७ ॥ दैन्य-दुःखीं न तपे । मय-शोकीं न कंपे । देह-मृत्यु न
 घासिपे । पातळेनी ॥ १५८ ॥ आकाश हें वोसरो^{१४} । पृथ्वी वरि^{१५} विरो ।
 परि नेणे मोहरो^{१६} । चित्त-वृत्ति ॥ १५९ ॥ क्षीरणवाचिया कळोळीं ।
 कंप नाहीं मंदराचळीं । आकाश न जळे जाळीं । वणवेयाच्या ॥ १६० ॥
 तैशा आल्या गेल्या उर्मी । नव्हे गजवज मनोधर्मी । किंवहुना धैर्य-क्षमी^{१७} ।
 कल्पातीही ॥ १६१ ॥ हें स्थैर्य निधडे^{१८} । जेथ अंगें जीवें जोडे ।
 तें ज्ञानाचें उघडें । निधान साचें ॥ १६२ ॥ आत्म-विनिग्रह—आणि
 इसाळु^{१९} जैसा घरा । कां दंदिता^{२०} हतियेरा । न विसरें भांडारा । लुब्धकु
 जैसा ॥ १६३ ॥ कां एकलौतिया^{२१} बाळका । वरिपडोनि^{२२} ठाके
 अंबिका । मधुविषीं मधु-मक्षिका । लोभिणी जैसी ॥ १६४ ॥ अर्जुना
 जो यापरी । अंतःकरण जतन करी । नेदी उभें ठाकीं द्वारी ।

१ कलंक. २ सडा, दगड. ३ घागात्कारी. ४ आत्मस्वरूपी पडलेली बैठक.
 ५ लोभी पुरुष. ६ टेढ्याजवळ गुंतून राहतो. ७ फिरणाऱ्या नक्षत्रमंडळांत. ८ फिरे.
 ९ वाटसराच्या. १० ह्या पंचमहाभूतात्मक सुधीत. ११ पंचमहाभूतांच्या एकाही
 विकाराने. १२ उपद्रवांच्या सोटाने. १३ नाश पावो. १४ अपवा, शिवाय,
 बाणखी. १५ मार्गे फिरण्यास. १६ धैर्य आणि क्षमा ह्यांनी युक्त. १७ बळकट.
 १८ बद्धराक्षस. १९ योद्धा. २० एकुळत्या. २१ जवळ होऊन.

इंद्रियांच्या ॥ १६५ ॥ अगा अंतःकरण-निग्रहो जो । तो हा हें जाणिजो ।
 हा आधी तेथ विजो^१ । ज्ञानाचा पै ॥ १६६ ॥ [इंद्रियार्थ-वैराग्य] (विषय-
 वैराग्य) — आणि विषयांविखी^२ । वैराग्याची निकी । पुरवणी^३ मानसी कीं ।
 जितो^४ आयी ॥ १६७ ॥ वमिलिया अन्ना । लळ न घोंटी रसना ।
 अंग न^५ सूये^६ आलिंगना । प्रेताचिया ॥ १६८ ॥ विष खाणें नागवे^७ ।
 जळते घरी न रिघवे । व्याघ्र-विवरा न वचवे^८ । वस्ती^९ जेवीं ॥ १६९ ॥
 घडाडीत^{१०} लोहरसी । उडी न घळवे जैसी । न कावे उसी ।
 अजगराची ॥ १७० ॥ अर्जुना तें पाडें । जयासी विषयवार्ता नावडे ।
 नेदी इंद्रियांचेनि तोंडें । कांहींचि जावों ॥ १७१ ॥ बहु योगाभ्यासी हांव ।
 विजनाकडे धांव । न साहे जो नांव । संघाताचें ॥ १७२ ॥ नाराचांची^{११} ।
 आंयरुणें । पूय-पंक्ती^{१२} लोळणें । तैसैं लेखी भोगणें । ऐहिकीचें^{१३} ॥ १७३ ॥
 आणि स्वर्गाति मानसैं । आइकोनि मानी ऐसैं । कुहिलें^{१४} पिशित^{१५} जैसैं ।
 श्रानाचें गा ॥ १७४ ॥ तें हें विषय-वैराग्य । आत्म-लाभाचें माग्य ।
 येणें ब्रह्मानंदा योग्य । होती जीव ॥ १७५ ॥ ऐसा उभयभोगी त्रासु ।
 देखसी जेथ बहुवसु । तेथ जाण राहियासु । ज्ञानाचा तूं ॥ १७६ ॥
 [सम-चित्तत्व] — महा सिंधु जैसे । ग्रीष्मवर्षी^{१६} सरिसे । इष्टानिष्ट तैसैं ।
 जयाचिया ठायी ॥ १७७ ॥ कां तिन्ही काळ होतां । त्रिधा नव्हे सविता ।
 तैसा सुख-दुखी चित्ता । भेदु नाही ॥ १७८ ॥ जेथ नभाचेनि पाडें ।
 समत्वा न्यून न पडे । तेथ ज्ञान रोकडें । ओळख तूं ॥ १७९ ॥

१ विजयो. २ विषयांविषयी. ३ पुरवठा. ४ जिवंत. ५ घालीत नाही.
 ६ न रुचे, (पाळां) नागवे. ७ जाववे. ८ राहण्यास, ९ रसररीत
 १० बाणांची. ११ पुढाच्या चिखलांत. १२ इहलोकीचें. १३ कुजलेलें. १४ मांस.
 १५ उन्हाळा व पावसाळा यांमध्ये.

कैलासींचा शिव पूजितसे तुजला । धांवोनि मजला भेटी देई ॥ ३ ॥
गहिंयरुनि नामा बाहतो विठ्ठला । धांवोनि मजला भेटी देई ॥ ४ ॥

(७)

चक्रवाक पक्षी वियोगें बाहती । जालें मजप्रती तैसें आतां ॥ १ ॥
चुकलीया माय बाळकें रडती । जालें मजप्रती तैसें आतां ॥ २ ॥
वत्स न देखतां गाई हंवरती । जालें मजप्रती तैसें आतां ॥ ३ ॥
जीवनावेगळे मच्छ तळमळती । जालें मजप्रती तैसें आतां ॥ ४ ॥
नामा म्हणे मज वाटे ऐसें चित्ती । करितसें खती फार तुझी ॥ ५ ॥

(८)

काय माझा आतां पाहतोसि अंत । येई वा धांवत देव-राया ॥ १ ॥
तुजवीण माझे जीवासि आकांत । येई वा धांवत देव-राया ॥ २ ॥
असे जरी काम भेटोनियां जावें । धांवोनीया यावें देव-राया ॥ ३ ॥
ये रे ये रे देवा नामा तुज बाहत । येई वा धांवत देव-राया ॥ ४ ॥

(९)

युगा ऐसें पळ तुजविण जाय । पाहतोसि काय अंत माझा ॥ १ ॥
कोमळ हृदय तुझे पंढरीच्या राया । कठीण सखया कैसें केलें ॥ २ ॥
विचारिलें चित्ती दुर्लभ हरि-हरां । कैसा जाऊं घरा रंकाचीया ॥ ३ ॥
भंगीकारावरी अन्हेराची मात । नोहे हें उचित देव-राया ॥ ४ ॥
मार्गे जे जे आली^१ केली वासुदेवा । उदारा केशवा पुरवीली ॥ ५ ॥
नुपेक्षिसी ऐसा चित्ती हा भयंसा । आशेचि निराशा जाली आतां ॥ ६ ॥
वांचोनियां दुःख भोगावें रे आतां । प्राणांसी मूकतां तेंचि भलें ॥ ७ ॥
वर्णितां तो नामा जाला समाधिस्थ^२ । जाहाले विदित पांडुरंगा ॥ ८ ॥

(१०)

त्वरं धांवोनीया आलासे गोविंद । सावध सावध नामदेवा ॥ १ ॥
रुसलासे नामा देवासि न बोले । करे वुरवाळीलें वदन तेव्हां ॥ २ ॥
समजावोनि देव धरिला पोटासी । बोलें रे मजसी नामदेवा ॥ ३ ॥
नामा म्हणे देवा उशीर कां केला । किंवा माझा आला तुज राग ॥ ४ ॥

(११)

अभिमानें घाला घातला आम्हांसी । म्हणोनि छपसी देवराया ॥ १ ॥
तुजवांचुनीया जाऊं पाहे प्राण । दाखवीं यदन एक वेळां ॥ २ ॥

मुकुट कुंडलें श्रीमुख सांगळें । केशरी लाविलें गंध भाळीं ॥ ३ ॥
पाहोनियां जीवा होय फार सुख । हरेल ही भूक डोळियांची ॥ ४ ॥
तुजवांचोनियां आम्हां नाहीं कोणी । तिहीं त्रिभुवनीं नामा म्हणे ॥ ५ ॥

(१२)

त्रिविध-तारें^१ प्राणी होताति संतत । शीतळ करीत कथामृतें ॥ १ ॥
अमृतापरीस कथा ते अधिक । सांगतसें ऐक देवराया ॥ २ ॥
स्वर्गां जे अमृत प्राशन करीती । पुण्य सरत्या येती मृत्युलोका ॥ ३ ॥
तुझी कथा देत अच्युतपदासी^२ । न विचारी मानसीं याती^३ कांहीं ॥ ४ ॥
नाहीं चतुराई बोवडे हे घोल । लिहित विठ्ठल नामा म्हणे ॥ ५ ॥

(१३)

अवघे निरंतर करा हा विचार । भवसिंधूचा पार तरिजे केवीं ॥ १ ॥
अवघें जन्म वाया गेलें विपया-संगें । शिणलेती वाळगे माया-मोहें ॥ २ ॥
अवघा वेळ करा संसाराचा धंदा । परि वाचे वदा हरिचें नाम ॥ ३ ॥
अवघे भावें एका विठ्ठलातें भजा । आतें^४ करा पूजा हरि-दासांची ॥ ४ ॥
नामा म्हणे अवघें अनुभवूनी पाहा । सर्वकाळ राहा साधु-संगें ॥ ५ ॥

(१४)

अवघे ते दैवाचे विठ्ठल म्हणती वाचे । अवघें कूळ त्यांचें पुण्यवंत ॥ १ ॥
अवघेचि संसारी जाणवे ते धन्य । ज्यांचें प्रेम पूर्ण पांडुरंगी ॥ २ ॥
अवघा^५ विठ्ठल^५ भोगिती^५ दिन-राती । वोळगे^६ किंकर-वृत्ती नामा त्यातें^६ ॥ ३ ॥

(१५)

अवघी चित्त-वृत्ति एकवटूनि जेणें । अवघा धरिला मनं पांडुरंग ॥ १ ॥
अवघें सुख एक तयासि पावळें । अवघें सफळ जालें जन्म त्याचें ॥ २ ॥
अवघी व्रतें दानें केळीं पै तयानें । जयाचें विठ्ठलीं ध्यानं मन जडलें ॥ ३ ॥
नित्य विठ्ठलनाम गर्जती स-प्रेम । अवघे नित्य-नेम जाले त्याचे ॥ ४ ॥

१ ज्ञानदेव—(पृ० १४) अ० १३, ओवी ७५ 'त्रिविध उपद्रवांचे' यावरील टीप १ पहा. २ अविनाशि पदास = मोक्षास. ३ जाति; उभ नीच अघे. ४ उत्पत्तिने, प्रेमानें. ५ विठ्ठलाच्या स्वरूपाच्या चिंतनानें होणारें सुख अर्थांत भोगितात हें तात्पर्य. ६ अर्थाचा दास होऊन त्यांस चिकटून राहतो म्ह० त्यांच्या सेवेत उत्तर अमृतो.

अवचे इष्ट मित्र वंधु माता पिता । कैला आवडता पांडुरंग ॥ ५ ॥
नामा म्हणे ऐसे अवचे संप्रदाय^१ । मिळोनि धरा पाय विठोवाचे ॥ ६ ॥

(१६)

अवघाचि संसार सुखाचा करीन । अवघ्या भावं धरीन विठ्ठल एक ॥ १ ॥
अवघा शीणभाग हिरोनि घेईन । अवघेचि तोडीन मायापाश ॥ २ ॥
अवघा जीवलग हाचि पै होईल । अवघा घेईल भार माथा ॥ ३ ॥
अवघा त्रिविधताप क्षणें मालवील । अवघा चालवील योग-क्षेम^२ ॥ ४ ॥
अवघ्या संसाराचें बसणें मोडील । अवघेचि तोडील माया-जाळ ॥ ५ ॥
नामा म्हणे अवघी सोडा मिथ्या भ्रांति । विठ्ठलेंविण विभ्रांति नाहीं कोठें ॥ ६ ॥

(१७)

ज्ञानदेव म्हणे नामदेवाप्रती । ऐकात्री विनंती एक माझी ॥ १ ॥
पृथिवीची तीर्थे करावी समस्त । पाहावे महंत साधुजन ॥ २ ॥
जीवनमुक्ता तुज नाहीं कांहीं काज । इच्छा असे मज त्वांहीं पावें ॥ ३ ॥
मोमा म्हणे तुम्हीं पुसावे विठ्ठला । देतां आज्ञा मला मीही येतां ॥ ४ ॥

(१८)

सर्व सुख आहे भीमेचे^३ तीरी । आमुची पंदरी कामधेनु ॥ १ ॥
प्रेमावृत हुमे^४ सदा संत-जना । वोसंडत^५ पाव्हा नित्य नवा ॥ २ ॥
धर्म अर्थ काम मोक्ष चारी स्तन । दोहोणार धन्य पुंडलीक^६ ॥ ३ ॥
मुक्तीचें मेळवण भावाचेनि^७ वळे । देखोनियां बोळे^८ अधिकाधीक ॥ ४ ॥
जियेचें दुभतें नित्य नवें वाढे । पंदरी पहुडे^९ पूर्व पुण्यें ॥ ५ ॥
भाग्यवंत नामा तें क्षीर लावला । प्रेम वोसंडला गर्जे नामें ॥ ६ ॥

(१९)

माझें भजन कळे. माझें मज कळे । माझें मज कळे प्रेम-सुख ॥ १ ॥
न करी तुजें ध्यान न लगे भक्त-ज्ञान । माझी आहे खूण वेगळीच ॥ २ ॥
न करी तुजें स्तुती. न वाखाणीं कीर्ती । धरिली ते युक्ती वेगळीच ॥ ३ ॥

^१ भक्त, दान, तप, योग, ध्यान इत्यादि निरनिराळ्या साधनांनी ईश्वरप्राप्ति करून घेण्यास इच्छितारें साधक. ^२ शा शब्दाचा मूळ अर्थ—योग म्हणजे आपल्याजवळ नाहीं तें मिळविणें आणि हेम म्हणजे मिळाल्याचें संरक्षण, असा आहे; परंतु येथे उपजीवन असा संमज्जावा. ^३ भीमेच्या. ^४ वृष्ट देते. ^५ भरून वाहू लागतो. ^६ विठ्ठलाचा एक प्रसिद्ध भक्त. ^७ देव, गुरु इत्यादिकांवर परम प्रेम व तदनुभूत कृति त्यांचे. ^८ देव, गुरु इत्यादिकांवर जी विश्वास ठेवाच्या. ^९ वळते. ^{१०} प्राप्त होते.

न करीं काया-क्लेश इंद्रियां निरोधु^१ । मज आहे वोधु वेगळाचि ॥ ४ ॥
नामा म्हणे नाम गाईन निर्विकल्प^२ । येसी आपें आप गीवसीत^३ ॥ ५ ॥

(२०)

चंद्रभागे तटीं ऐकियेली गोष्टी । वाल्मीकिं शतकोटी ग्रंथ केला ॥ १ ॥
येऊनीयां नामा विठ्ठलासी म्हणे । केलें रामायण वाल्मीकानें ॥ २ ॥
तेणें माझ्या चित्ता बहु जाले क्लेश । व्यर्थ म्यां आयुष्य गमावीलें ॥ ३ ॥
जरी तुझा दास असेन मी देवा । तरी सिद्धी न्यावा पण माझा ॥ ४ ॥
करीन मी तुझे शतकोटी अमंग । बोले पांडुरंग ऐकें नाम्या ॥ ५ ॥
तये काळी होती आयुष्याची वृद्धी । अतांची अवधी थोडी आहे ॥ ६ ॥
नामा म्हणे जरी न होती संपूर्ण । जिव्हा उतरून ठेवीन मी ॥ ७ ॥

(२१)

मीमांतीरीं सांगे सारजेसी^४ हरी । बैस जिव्हेयरी नामयाच्या ॥ १ ॥
लडीवाळ माझा नामा वाळ ताहें । मजवीण आहे कोण त्यासी ॥ २ ॥
मजवरी त्याचें फार आहे रीण । एवढ्यानें उत्तीर्ण^५ होईन मी ॥ ३ ॥
नामा म्हणे अंगें^६ बांधोनीयां वद्या । बैसे ल्याहावया पांडुरंग ॥ ४ ॥

(२२)

गोणाई राजाई दोघी सासू-सुना । दामा नामा जाणा वाप-लेंक ॥ १ ॥
नारा म्हादा गोंदा विठा चौवे पुत्र । जन्मले पवित्र त्याचे वंशीं ॥ २ ॥
लाडाई मोडाई येसाई साकराई । चौघी सुना पाहीं नामयाच्या ॥ ३ ॥
निंबाई ते लेकी आउयाई वहिणी । वेडां पिशी जनी दासी त्याची ॥ ४ ॥
इतुक्याही जणीं अभंग आरंभीले । देवें पूर्ण केले नामा म्हणे ॥ ५ ॥

(२३)

देह जावो अथवा राहो । पांडुरंगीं माझा भावो ॥ १ ॥
चरण न सोडीं सर्वथा । आण तुझी पंढरिनाथा ॥ २ ॥
वदनीं तुजें मंगळ नाम । हृदयीं अखंडित प्रेम ॥ ३ ॥
नामा म्हणे केशवराजा । केला पण चालवीं माझा ॥ ४ ॥

(२४)

माझी कोण गती सांगा पंढरि-नाथा । तारीसी अनाथा केव्हां मज ॥ १ ॥
मनापासोनीयां सांगा मजप्रती । पुसें काकुळती जीवांचिया ॥ २ ॥
न बोलसी कां रे भरीला अबोला । कोणासी विठ्ठला शरण जाऊं ॥ ३ ॥

कोणासी सांक्रडे घालावे हें सांग । नको धरूं राग दीनावरी ॥ ४ ॥
 बाळकासी जैसी एकाचि ते माय । तैसे तुझे पाय मजलागीं ॥ ५ ॥
 नामा म्हणे देवा अनायाच्या नाया । कृपाळूवा कांता रखुमाईच्या ॥ ६ ॥

(२५)

किती देवा तुम्हां येऊं काकूळती । काय या संचितीं^१ लिहिलें माझ्या ॥ १ ॥
 कांहो माझी सांड केली हृषिकेशी^२ । आम्ही कोणापासीं तोंड वासों ॥ २ ॥
 ब्रीदाचा तोडर^३ गर्जे त्रिभुवनी । तूंचि एक धणी त्रैलोक्याचा ॥ ३ ॥
 समूळ घेतला पृथिवीचा मार । माझाचि जौजार^४ काय तूला ॥ ४ ॥
 नको पाहूं अंत पांडुरंगे आई । नामा हरिपायीं घाली मिठी ॥ ५ ॥

(२६)

माझा भाव तुझे चरणी । तुजें रूप माझे नयनी ॥ १ ॥
 सांपडलों एकामेका । जन्मोजन्मी नेहे सुटका ॥ २ ॥
 त्वां तोडिली माझी माया । मी तों जडलों तुझ्या पायां ॥ ३ ॥
 त्वां मज मोकलिलें विदेही^५ । म्यां तुज घातलों हृदयीं ॥ ४ ॥
 नामा म्हणे वा सुजाणा । सांग त्वां न ठकारिलें कोणा ॥ ५ ॥

अभंग—वालक्रीडा

कृष्ण गोकुळांत असतां त्यानें लहानपणीं केलेल्या क्रीडा या प्रकरणांत वर्णन केल्या आहेत, म्हणून या प्रकरणास 'वालक्रीडा' असें नांव दिलें आहे.

(१)

गोपिका म्हणती यशोदे सुंदरी । करीतो मुरारी खोडी बहू ॥ १ ॥
 यशोदेप्रती त्या गौळणी बोलती । संकष्ट-चतुर्थी-व्रत धेई ॥ २ ॥
 गणेश देईल यासी उत्तम गुण । वचन प्रमाण मानावे हें ॥ ३ ॥
 गजमुखा तेव्हां म्हणत यशोदा । माझ्या मुकुंदा गुण देई ॥ ४ ॥
 ऐसें हें वचन ऐकोनि कृष्ण-नाथें । सत्य गणेशातें केलें तेव्हां ॥ ५ ॥
 एक मास खोडी देवें नाही केली । प्रचीती ते आला यशोदेसी ॥ ६ ॥
 धन्य धन्य देव गणपति पाहें । यशोदा ते राहें उपवासी ॥ ७ ॥
 इंदिरा-बंधूचा^१ उदय होऊं पहात । यशोदा करीत पूजनासी ॥ ८ ॥
 शंकरा-मिश्रित लाडू एकदांस । आणीक बहवस^२ मोदक ते ॥ ९ ॥

१ पूर्ववर्ती. २ इंदिरांच्या स्वामी, हे विष्णु. ३ शेका. ४ मार, धोडें.

५ देहाभिमानरहित स्थितीत. ६ लक्ष्मीचा भाऊ यदु याचा. ७ बहुत.

ऐसा नैवेद्याचा हारा तो भरोनी । देव्हारा^१ नेऊनी ठेवी माता ॥ १० ॥
 मातेसी म्हणत तेव्हां द्वीपिकेशी । लाडू केव्हां देसी मजलागीं ॥ ११ ॥
 यशोदा म्हणत पूजिन गजवदन । नैवेद्य दाऊन देइन तूज ॥ १२ ॥
 ऐसें म्हणोनीयां माता बाहेर गेली । देव्हान्याजवळीं हरी होता ॥ १३ ॥
 एकांत देखोनी हारा उचलीला । सर्व स्वाहा^२ केला एकदांची ॥ १४ ॥
 घेऊनीयां ग्रास उगाची बैसला । भक्तालागीं लीला दावीतसे ॥ १५ ॥
 धूप घेऊनीयां आली सदनार्ते । रिता हारा तेथें देखीयेला ॥ १६ ॥
 विस्मय बहुत मातेसी वाटला । नैवेद्य हरीला पूसतसे ॥ १७ ॥
 कृष्ण म्हणे सत्य वचन मानीं माते । एक सहस्र येथें उंदिर आले ॥ १८ ॥
 त्यांत एक थोर होता तो मूपक । त्यावरि विनायक बैसलासे ॥ १९ ॥
 सकळहि लाडू सोंडें उचलीले । सर्व आकर्षले एकदांची ॥ २० ॥
 सर्वांगासी त्यानें चर्चिला सेंदूर । सोंड भयंकर हलवीतसे ॥ २१ ॥
 उंदिर भ्यासूर भ्यालों मी देखूनी । बळली बदनीं बोवडी ते ॥ २२ ॥
 न बोलवे कांहीं माझेनी जननी । क्षुधा मजलागोनी लागलीसे ॥ २३ ॥
 लाडू मज देई म्हणे जनार्दन । माता क्रोधेंकरून बोलतसे ॥ २४ ॥
 माता म्हणे कृष्णा पाहूं तुझे वदन । लाडू त्यांची पूर्ण भक्षीयेले ॥ २५ ॥
 हरि म्हणे माते लाडू ते बहुत । मावतील मुखांत कैसे माझ्या ॥ २६ ॥
 गणपति लाडू गेलासे घेऊन । आले विहरण^३ मजबरी ॥ २७ ॥
 हरि म्हणे मज मारूं नको माते । तुज वदनातें दावीतां मी ॥ २८ ॥
 कृष्णनाथें तेव्हां मुख पसरीलें । ब्रह्मांड देखीलें मुखामाजी ॥ २९ ॥
 असंख्य गणपती दिसती बदनीं । पहातसे नयनी यशोदा ते ॥ ३० ॥
 मुखांतुन गणपति मातेसी बोलत । पूजावें त्वरीत हरीलागीं ॥ ३१ ॥
 ऐसें देखोनीया समाधिस्थ^४ होत । चहुंकडे पहात तटस्थ^५ ते ॥ ३२ ॥
 योग-माया^६ तेव्हां हरीनें घालून । मातेपुढें जाण उभा असे ॥ ३३ ॥
 यशोदा हरीसी कडेवरी घेत । मुखातें चुर्चात आवडीनें ॥ ३४ ॥
 हरि घेऊनियां घरांत ती गेली । भोजना बैसली नामा म्हणे ॥ ३५ ॥

(२)

शिवादिक ज्याचें वंदी पायवणी । पायांवरी न्हाणी यशोदा ते ॥ १ ॥
 नंद-पुण्य-लेखा^७ नव्हे आम्हांप्रती । शुभ परीक्षित सांगतसे ॥ २ ॥

१ देवघरांत. २ गट. ३ आळ. ४ निर्विषय चित्तवृत्ति आहे जिची बारी.
 ५ विस्मित. ६ परमेश्वराची अर्चित्य मोहशक्ति. ७ गणना.

(४)

यशोदा व्याकुळ होऊनियां म्हणे । सुखी असो तान्हें वनामाजी ॥ १ ॥
 उठती तिडका स्तनी माझ्या फार । लवतसे नेत्र वेळोवेळां ॥ २ ॥
 जीव तळमळी दाटे माझा घसा । पाहीन पाडसा केव्हां आतां ॥ ३ ॥
 गोकुळीचे जन निवाळे सकळ । पहाति गोपाळ वनामध्यें ॥ ४ ॥
 कालिंदीच्या तीरी पडले सकळ । पाहोनि कोल्हाळ करीताती ॥ ५ ॥
 कपाळ पिटीती यशोदा रोहिणी^१ । आतां चक्रपाणी कैचा आम्हां ॥ ६ ॥
 धांव धांव कृष्णा दावी रे वदना । पाजूं आतां पान्हा कोणालागीं ॥ ७ ॥
 तुझिया कौतुकें कंठी^२ मी संतार । जळतें अंतर तुजसाठीं ॥ ८ ॥
 कोणावरी आतां घालूं अलंकार । बुडालें हें घर माझें आतां ॥ ९ ॥
 नामा म्हणे शोकें जाऊं पाहे प्राण । सकळांचें जीवन कृष्णनाथ ॥ १० ॥

(५)

नंद म्हणे माझें बुडालें जहाज । अभाग्यासी मज कृष्ण कैचा ॥ १ ॥
 काय माझें तप संपूर्ण सरलें । म्हणोनि बुडालें तान्हें माझें ॥ २ ॥
 चित्तेनं व्याकुळ पिटी वक्षस्थळा । दावा रे सांठळा प्राण माझा ॥ ३ ॥
 आलीया अतीथा त्रासें दयडीलें । म्हणोनि बुडालें बाळ माझें ॥ ४ ॥
 प्रातःकाळी पाहूं कोणाचें मी मुख । येथूनीयां सुख नाहीं नाहीं ॥ ५ ॥
 समस्ताचि दृष्टी करी तुज कष्टी । म्हणोनी जगजेठी टाकीयेलें ॥ ६ ॥
 गोकुळीचें जन देऊं पाहति प्राण । बांचाया कारण काय आतां ॥ ७ ॥
 अमय देतसे बळिभद्र^३ सर्वांसी । मागूनी दुष्टासी येईल आतां ॥ ८ ॥
 अंतर्पामी जाणें^४ जन जाले वेडे । नामा म्हणे वेडे काढीतसे ॥ ९ ॥

(६)

तयाचे मस्तकी नाचे नारायण । आरंभी गायन जगदीश ॥ १ ॥
 त्रैलोक्याचा भार घाली हृषीकेशी । दमीत^१ दुष्टासी स्वामी माझा ॥ २ ॥
 होतां एक क्षण जाला तेव्हां क्षीण । जाऊं पाहे प्राण काळीयाचा ॥ ३ ॥
 तेव्हां त्याच्या स्त्रिया येती काकुळती । लक्ष्मिच्या पती कृपाळूवा ॥ ४ ॥
 यज्ञेशा अच्युता गोविंदा माधवा । दया-निधि केशवा कृष्णनाथा ॥ ५ ॥
 श्रीधरा वामना अगा वासुदेवा । ऐकावी ही देवा विशापना ॥ ६ ॥

१ वासुदेवाची धावको व यदरामाची आई. २ कंठितें. ३ बलराम. ४ जाणती (कृष्ण). ५ धारण करीत.

आम्हांलागीं आतां देई चुडेदान^१ । धरीती चरण देवाजीचे ॥ ७ ॥
दीनाचा दयाळ दासाचा कैवारी । नामा म्हणे हरी उतरला ॥ ८ ॥

(७)

राहुं नका येथें जावें समुद्रासी । सांगे हृषीकेशी सकळीकां^२ ॥ १ ॥
तुझीया मस्तकीं असती माझे चरण । न भक्षि तुज जाण पक्षी-राज^३ ॥ २ ॥
दिव्य सुमनांच्या घालीताति माळा । पूजिती सांवळा बाप माशा ॥ ३ ॥
अनर्घ्य^४ रत्नांचे देती अलंकार । श्री-मुख सुंदर पाहाताती ॥ ४ ॥
जांबूनदताटीं^५ घालीति भोजन । निघती तेथून सकळीक ॥ ५ ॥
आला भगवान आनंदले गडी । उभारीति गुढी जन तेव्हां ॥ ६ ॥
कालियाआख्यान स्मरे जो मानसी । न डंकी^६ तयासी सर्प-कुळ ॥ ७ ॥
अहर्निशीं याचें करी जो पठण । नामा म्हणे विघ्न नाही तया ॥ ८ ॥

(८)

आला वनमाळी । मग भेटती सकळी ॥ १ ॥
यशोदा रोहिणी । पोटी धरिती चक्रपाणी ॥ २ ॥
गाई धांवताती । कृष्ण-अंगतिं चाटिती ॥ ३ ॥
उड्या मारीताती । गडी आनंदें नाचती ॥ ४ ॥
न वर्णवे तो आनंद । नामयाची बुद्धि मंद ॥ ५ ॥

अर्मग—कंसवध

मथुरेचा राजा कंस ह्यानें एकदां राम-कृष्णांस मल्लांच्या कुस्त्यांत मारावें म्हणून अक्रूराला पाठवून त्यांस गोकुळाहून मथुरेस आणविलें; परंतु तेथें आल्यावर चाणूर व मुष्टिक ह्या प्रबळ मल्लांस कृष्ण व बळराम ह्यांनींच ठार मारिलें आणि शेवटीं कृष्णानें कंसासही मारिलें. अशी कथा ह्या प्रकरणांत आहे; म्हणून ह्यास 'कंसवध' हें नांव दिलें आहे.

(१)

कंसासुर सारे करोनि विचार । धाडितो अक्रूर^१ गोकुळासी ॥ १ ॥
अक्रुरा आनंद जाला असे फार । पाहीन श्रीधर डोळेभरी ॥ २ ॥

१ सौभाग्य. २ कालियाचे सर्व कुटुंबास. ३ गडड. ४ अमूल्य. ५ सोन्याच्या तारांत. ६ दंड करी. ७ कृष्णाचा भक्त एक यादव.

आजि होइल माझ्या जन्माचें सार्थक । वैकुण्ठनायक पाहीन मी ॥ ३ ॥
 उजवे जाती काक दक्षिण करीं मृग । पाहीन श्रीरंग^१ स्वामी माझा ॥ ४ ॥
 शुभ ते शकून मार्गी हे होताती । पाहीन भू-पती वैकुण्ठीचा ॥ ५ ॥
 येथूनियां माझी सरली येरझार^२ । कंसांनें उपकार केला मोठा ॥ ६ ॥
 आजि माझे पितर उद्धरति सकळ । पाहीन गोपाळ कृपा-सिंधू ॥ ७ ॥
 नामा म्हणे आळा गोकुळासनिध । हृदयां आनंद न समाये ॥ ८ ॥

(२)

चौदाजणें^३ ज्याच्या चरणांतें पूजिती । त्याची घेइन माती आपुले शिरीं ॥ १ ॥
 एकांतीं अर्चन करितसे घूर्जटा । त्यासीं बोलेन गोष्टी आवडीच्या ॥ २ ॥
 सप्त-ऋषी ज्याचे वर्णिताति गुण । करितसे ध्यान गह्वा ज्याचें ॥ ३ ॥
 तेहंतीस^४ कोटी देव जयातें पूजिती । श्रुति वर्णिताति गुण ज्याचे ॥ ४ ॥
 चारी वेद ज्याची वर्णिताति कीर्ती । करिताति स्तुती साहीजणें^५ ॥ ५ ॥
 लक्ष्मीचा पती ध्याति सनकादिक । पाहीन श्रीमुख एक वेळां ॥ ६ ॥
 पृथिवीचा भार करावा हा दूर । म्हणांनि अवतार घेत असे ॥ ७ ॥
 नामा म्हणे आळा यमुनेजवळी । उतरला खालीं रथाचीया ॥ ८ ॥

(३)

तनु हें आकाश चंद्रमा तें मुख । ऐसें निष्कलंक परीक्षिती^६ ॥ १ ॥
 पूर्णिमेचा चंद्र त्याहुनि अधीक । शोभत श्री-मुख कृष्णजीचें ॥ २ ॥
 मोंघता हा शोभे नक्षत्रांचा मेळा । खेळत सांचळ जगद्गुरु ॥ ३ ॥
 वैजयंती^७ माळा किरीटकुंडलें । अक्रूरें देखिले दोवेजण^८ ॥ ४ ॥
 जोडोनियां हात घाली नमस्कार । वाहातसे नीर क्षणक्षणा ॥ ५ ॥
 नामा म्हणे स्वें धवि हृषीकेशी । धरीत पोटासीं अक्रूरातें ॥ ६ ॥

१ स्वामीचा प्रिय, २ जन्ममरणांचे व्हेलपाटे. ३ चार वेद; शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, ज्योतिष, आणि छंद हीं सहा अंगे; पुराणे; न्याय; मीमांसा आणि धर्मशास्त्र मिळून १४ विद्या, अथवा १४ भुवनांतील लोक. ४ आठ यमु, अथवा रत्न, चार आदित्य आणि दोन अग्निनीरुमार अथवा प्रजापति व वपश्कार असे ३२ कोटी म्हणजे प्रकार. ५ (१) मीमांसा, (२) वेदांत, (३) सांख्य, (४) योग, (५) न्याय, (६) व्याकरण, धर्म अशीं सहा शास्त्रे. ६ हें संबोधन. ७ विष्णूच्या गळ्यांतील पांच प्रकारच्या रत्नांची माला. ८ अक्रूर व कृष्ण.

(४)

भेटी देई मज म्हणे बळिरामा । न वर्णवे प्रेमा अक्रूराचा ॥ १ ॥
 पेंचासी^१ पुसती अवघे गडी तेव्हां । कोण रे हा वावा आला येथें ॥ २ ॥
 आपुल्या कान्होबाच्या^२ पायां कां पडतो । काय हा मागतो आम्हां सांगें ॥ ३ ॥
 अक्रूर बळिराम घरिं आले गोपाळ । नंदादि सकळ भेटीयेले ॥ ४ ॥
 मधुपर्क-विधि^३ करीती पूजन । म्हणे धन्य दिन आजिचा हा ॥ ५ ॥
 अक्रूराबरोवरी करीती भोजन । पुसे वर्तमान मग त्यासी ॥ ६ ॥
 भक्त माझे दैवत जगा दावी मात । कृपालु बहुत नामा म्हणे ॥ ७ ॥

(५)

प्रातःकाळीं मात^४ जाली गोकुळांत । जातो भगवंत मधुरेसी ॥ १ ॥
 गौळणींचा मेळा मिळाळा सकळ । पिटीती कपाळ आपुले हातें ॥ २ ॥
 एकी त्या घालीती केसांमध्ये माती । एकी त्या लोळती भूमीवरी ॥ ३ ॥
 आम्हां सोडोनीयां तूं रे कैसा जामी । तुजवीण पीसीं आम्हीं सर्व ॥ ४ ॥
 कोण्ही रथापुढें जावोनियां पडती । आक्रोशें रडती सकळीक ॥ ५ ॥
 अक्रूर^५ नव्हे बाई मोठा असे क्रूर । नामी निरंतर^६ क्रिया वसे ॥ ६ ॥
 अक्रूरा आम्ही सर्व पसरितों पदर । नेऊं नको श्रीधर मधुरेसी ॥ ७ ॥
 नामा म्हणे शोक न वर्णवे आतां । जाला तो हाकीता रथ त्वरें ॥ ८ ॥

(६)

ब्रह्म-निष्ठ तेव्हां स्थिरावला चित्ती । अक्रूराचे गळती दोन्ही नेत्र ॥ १ ॥
 दही-दूध-तूपें भरिल्या कावडी । चालती तांतडी सकळीक ॥ २ ॥
 चित्तेनें ध्यापिलें अक्रूराचें मन । काय वर्तमान होइल नेणों ॥ ३ ॥
 नर-नारी शोक करिती सकळ । दुराचारी खळ कंस आहे ॥ ४ ॥
 मार्गी तो स्नानासी उतरला अक्रूर । रथावरी किशोर नंदजीचे ॥ ५ ॥
 सोडोनियां घोडी चालला तांतडी । दिली असे बुडी जळामध्ये ॥ ६ ॥

१ कृष्णाच्या खेळगळ्यांपैकी एक मोळसर खेळगडी. २ कृष्णाच्या. ३ कोणी प्रतिष्ठित पाहुणा घरीं आला असतां दही, तूप व मध हीं त्यास देण्याची पूती चाल असे, त्याला मधुपर्क म्हणत. ४ गोष्ट, बातमी. ५ हा अक्रूर नव्हे, तर क्रूरच आहे, आणि त्या नांवासारखी त्याची करणी आहे हा भाव.

दावोनी कौतुक^१ निरसी त्याचा धाक^२ । सांगतसे शुक परीक्षीती ॥ ७ ॥
जुंपोनीयां घोडी चालीला सत्वर । लोपे दिनकर नामा म्हणे ॥ ८ ॥

(७)

इच्छामात्रे मोडी प्रह्लांढांच्या कोटी । चालिला जगजेठी कंसद्वारा ॥ १ ॥
मदोन्मत्त हस्ती देखोनीयां हांसे । पीतांबर कासे खोवीयेला ॥ २ ॥
सावरोनी हातें केसां देत गांठ । खोवीतसे नीट वैजयंती ॥ ३ ॥
खांब ठोकोनियां^३ राहे पुढें उभा । सांवळी ही प्रभा अंगकांती ॥ ४ ॥
पाहोनियां मुख जाले समाधिस्थ । ऋषिमुनीं समस्त वेडावले ॥ ५ ॥
दुष्ट पापी हत्ती घाली अंगावरी । क्षणार्धेचि मारी गजालागी ॥ ६ ॥
उपडोनियां दांत घेतसे श्रीधर । जहाला उद्धार कुवल्याचा^४ ॥ ७ ॥
नामा म्हणे पुढें चालीला गोविंद । सावध सावध परीक्षीती ॥ ८ ॥

(८)

चौदा भुवनें वसतीं जयाचीये पोटी । त्यासी आणि जेठी^५ मारावया ॥ १ ॥
इंद्रादि सुरवर जयाचे किंकर । त्याशीं आणि पामर शोबींसाठी ॥ २ ॥
आतुर्वेळी तेव्हां दिसे नारायण । जळतसे मन वैरीयांचें ॥ ३ ॥
कंसाचे अंगणी उभा असे देव । जैसा ज्याचा भाव तैसा भासे ॥ ४ ॥
कृष्णातें देखोनी बलगना करीती । चोळिताति माती दंडालागी ॥ ५ ॥
बलिभद्रासी खूण दावीयेलि तेव्हां । उशीर न लावा मारायासी ॥ ६ ॥
नामा म्हणे एक उरलासे कंस । वधितो सवाळांस दोघेजण ॥ ७ ॥

(९)

रमेच्या बटुभें देखीयेला कंस । धर्तूनी आवेशा वसलासे ॥ १ ॥
त्वेरे जावोनीयां धरियेला केशी । पाडीला भूमासी दुष्ट-बुद्धी ॥ २ ॥

१ मधुरा जाताना काटेत यमुनेवर अश्रू स्नानास उतरला, तेव्हां पद्मराम व कृष्ण हे शाखाखाली रथावरच होत. इकडे अक्रूरानें बुढी मारली तों पाण्यांतही ते दोघे त्याच्या दृष्टीस पडले. तेव्हां विस्मित होऊन त्यानें वर रथाकडे पाहिलें तों त्यात ते आदित्य, अमे पाहून त्यास वाटले कीं, पाण्यांत ते दृष्टीस पडले, तीं भ्रांति असावी; म्हणून त्यानें पुनः बुढी मारली, तेव्हांही ते पूर्वीप्रमाणे तेथे त्याच्या दृष्टीस पडले. अहंत चमत्कार पाहून हे ईश्वरांचे आदित्य, ह्यांस कंसापासून कोहीएक मय नाही, अशी त्याची पूर्ण खात्री झाली; आणि त्यानें हा चमत्कार इतर गोपबनांस सांगितल्याबद्दल त्यांचीही भीति दूर झाली. २ अन्य पाठ—'खांबा ठोकोनियां', टाण मांडून, खांब-प्रमाणे रड उभा राहून. ३ कुवल्यापीठ नांवाच्या हत्तीचा. ४ मय.

वज्रप्राय मुष्टी घोपी नारायण । सोडीयेला प्राण कसें तेव्हां ॥ ३ ॥
 देव वर्षताती सुमनांचे भार । भक्त जयजयकार गर्जताती ॥ ४ ॥
 गान्हाणें सांगती ऋषिमुनि सर्व । गाताती गंधर्व सप्त-स्वरें ॥ ५ ॥
 नामा म्हणे पुढें अप्सरा नाचती । वर्णिताती कीर्ति कृष्णजीची ॥ ६ ॥

जनावार्डेचे^१ स्फुट अभंग

(१)

ऐसी कीर्तनाची गोडी । वैकुंठीहुनि घाली उडी ॥ १ ॥
 आपण वैकुंठीच नसे । भक्तांपाशीं जाण वसे ॥ २ ॥
 जनी म्हणे कृपा-निधी । भक्ति-भावाची मांदी^२ शोधी ॥ ३ ॥

(२)

ये रे ये रे माझ्या रामा । मन-मोहन मेवद्यामा ॥ १ ॥
 संत-मितें भेटा । देई देई कृपा दृष्टी ॥ २ ॥
 आमची चुकवीं जन्म-व्याधी । आम्हां देई हो समाधि^३ ॥ ३ ॥
 जनी म्हणे चक्र-पाणी । करी ऐसी हो करणी ॥ ४ ॥

(३)

अहो नारायणा । भजवरी कृपा कां कराना ॥ १ ॥
 मी तों अज्ञानाची राशी । म्हणून आलें पायांपाशीं ॥ २ ॥
 जनी म्हणे आतां । मज सोडविं कृपावंता ॥ ३ ॥

(४)

गंगा गेली सिंधूपासीं । त्याणें अब्हेरिलें तिसी ॥ १ ॥
 तरि तें सांगविं कोणाला । ऐसें बोलें वा विट्ठला ॥ २ ॥
 जळ कोपलें जळचरा । माता अब्हेरी कुमारा ॥ ३ ॥
 जनी म्हणे शरण आले । पाहिजे ते उद्धारले ॥ ४ ॥

(५)

तुझी नाही केली सेवा । दुःख वाटतसे जीवा ॥ १ ॥
 नष्ट पापीण मी हीन । नाही केलें तुजें ध्यान ॥ २ ॥
 जें जें दुःख जालें मला । तें तूं सोशिलें विट्ठला ॥ ३ ॥
 क्षमा करी देवराया । दासी जनी लागे पाया ॥ ४ ॥

(६)

त्रिवेकसागर^१ । सखा माझा ज्ञानेश्वर ॥ १ ॥
 मरोनियां जावें । वा माझ्याच्या पोटा यावें ॥ २ ॥
 ऐसें करीं गा माझ्या भावा । वापा माझ्या ज्ञानदेवा ॥ ३ ॥
 जाईन ओवाळोनी । जन्मोजन्मीं म्हणे जनी ॥ ४ ॥

(७)

देव भावाचा लंपट । सोडुनी आला वैकुंठ ॥ १ ॥
 पुंडलिकापुढें उभा । समचरणांची शोभा ॥ २ ॥
 उभा वैसेना सर्वथा । पाई वीट पंढरिनाथा ॥ ३ ॥
 सर्व सुखाचा सागर । जनी म्हणे सारंगधर^२ ॥ ४ ॥

(८)

ज्याचा सखा हरी । त्यावरी विश्व कृपा करी ॥ १ ॥
 उणें पडों नेदी त्याचें । वारें^३ सोशी आघाताचें^४ ॥ २ ॥
 तयावीण क्षणभरी । कदा आपण नव्हे दूरी ॥ ३ ॥
 आंग आपुलें बोढोनि^५ । त्याला राखे जो निर्वाणी^६ ॥ ४ ॥
 ऐसा अंकीत^७ भक्तासी । म्हणे नामयाची दासी ॥ ५ ॥

(९)

जेवीं जेवीं गा मुरारी । तुज वादितें शिंदोरी^८ ॥ १ ॥
 फनकाचिये ताटी । रत्नजडित ठेविली वाटी ॥ २ ॥
 आमुचें ब्रह्म सारंगपाणी । फिरतसे वनोवनी ॥ ३ ॥
 गोपाळांचे मेळी । करीतसे हो राढोळी^९ ॥ ४ ॥
 तुळसीच्या यनी । उभी राहे दासी जनी ॥ ५ ॥

(१०)

जाति-हीन चोखामेळा^{१०} । त्याला भक्तीचा फळवळा ॥ १ ॥
 त्याचा जाळा म्हणींयारा^{११} । राहे घरीं भरी यारा ॥ २ ॥
 देव जेवी तया घरा । त्याचा भक्ति-भाव खरा ॥ ३ ॥
 देव वाटवीला तेणें । हासि जनी गाय गाणें ॥ ४ ॥

१ विचाराया समुद्र. २ शार्ङ्ग नांवाचें धनुष्य धारण करणारा, विष्णु. ३ संकट
 किंवा दुःख हांचा प्रहल—पाव. ४ पुढें वरून. ५ संकटसमयी. ६ स्वाधीन.
 ७ सिद्ध ज्ञान. ८ कीडा. ९ हा जातीचा महार असून विठोबाचा परम भक्त होता.
 १० म्हणविणारा—सेवक.

(११)

चोरा संगतीनें गेला । वाटे जातां नागवला ॥ १ ॥
 तैसी सांडोनियां भक्ती । धरी विषयाची संगती ॥ २ ॥
 अग्रीसेवें खेळे । न जळला तरी पोळे ॥ ३ ॥
 विश्वासला चोरा । जनी म्हणे घाला खरा ॥ ४ ॥

(१२)

कोणे एके दिवसीं । विठो गेला जनीपासीं ॥ १ ॥
 हळूच मागतो खायासी । काय देऊं वा मी तुसी ॥ २ ॥
 हातीं धरून नेला आंत । वाढी पंचामृत मात ॥ ३ ॥
 प्रेमसुखाचा ढंकर दिला । जनी म्हणे विठो धाला ॥ ४ ॥

(१३)

लोळो^१ लागला अंबेचा । विठान्नाई आनंदीचा^२ ॥ १ ॥
 आदिठाणें पंढरपुर । नांदे कान्हाई सुंदर ॥ २ ॥
 गोणार्ईनें नवस केला । देवा पुत्र देई मला ॥ ३ ॥
 शुद्ध देखोनियां भाव । पोटीं आले नामदेव ॥ ४ ॥
 दामाशेटी हरपला । दासी जनीस आनंद जाला ॥ ५ ॥

(१४)

काय करूं पंढरि-नाथा । काळ साद्य नाही आतां ॥ १ ॥
 मज टाकिलें परदेशीं । नाही विवृला तुजपाशीं ॥ २ ॥
 बहु ध्रम जाले जीवा । आतां सांभाळीं केशवा ॥ ३ ॥
 तुजवीण सखा कोण । माझे करी समाधान ॥ ४ ॥
 लीन दीन तुझे पोटीं । जनी म्हणे देई भेटी ॥ ५ ॥

(१५)

आम्ही वळवंताच्या दासी । कोण गर्भवास सोसी ॥ १ ॥
 करूं यमासी ताडण । आमुचा धनी नारायण ॥ २ ॥
 जनी म्हणे हरी । पाप उरों नेदी उरी ॥ ३ ॥

राजाईचे* स्फुट अभंग

(१)

घरधन्यानीं केला गुरू । वाई मी आतां काय करूं ।
 असून नाही हा संसार । चमत्कार कृपेचा ॥ १ ॥
 धांव पाव गे मेसाई । कवणाचेंही न चले काई ।
 सत्यपण तुझिये ठायीं । असून नाहीसं करी हें ॥ २ ॥
 मंत्र घेतलासे जैसा । घरी संताचा बोलसा ।
 बोल पडो या हरिदासा । गेले न येती मागुती ॥ ३ ॥
 काय सांगूं यांच्या रीती । सोसे पाववणी पिती ।
 अवघे भांवरभूते^२ होती । नाचताती आनंदें ॥ ४ ॥
 एकमेकांच्या पडती पायां । लांकिकांतुन गेले यायां ।
 म्हणती ये गा पंदरीराया । ब्रह्मानंदें डुल्लुती ॥ ५ ॥
 भोळी सासू गोणाबाई । पांढरा स्फुटीक व्याली काई ।
 त्यानें जोडला शेषशायी । म्हणे राजाई काय करूं ॥ ६ ॥

(२)

दोन प्रहर रात्र पाहोनि एकांत । राजाई वृत्तांत सांगे माते ॥ १ ॥
 अहो रखुमाबाई विठोबासी सांगा । भ्रतारासी कां गा वेढें केळें ॥ २ ॥
 वस्त्रपात्र नाही खाया जेवायासी । नाचे अहर्निशि निर्लज्जसा ॥ ३ ॥
 चवदा मनुष्ये आहेति माझे घरीं । हिंडती दारांदारीं बजासाठी ॥ ४ ॥
 बरा मार्ग तुम्ही उमजानी सांगा । नामयाची राजा^३ भली नव्हे ॥ ५ ॥

गोणाईचे* स्फुट अभंग

गोणाई म्हणे नाम्या सांडी देवापसे । बळें घर कैसें बुडविशी ॥ १ ॥
 जनाचीं लेंकुरे वर्तताती कैशी । तूं मज जाळासी कुलदीपु^४ ॥ २ ॥
 धन्य धन्य पुत्र-कलत्रें नांदती । अमाग्याचे चित्ती पांडुरंग ॥ ३ ॥
 यातें जे अनुसरती त्यांचें नुरे कांही । हा देव नोहे पाहीं घर-घेणा ॥ ४ ॥
 याची भक्ती कैसी लांकिकावेगळी । संसाराची होळी कैली नाम्या ॥ ५ ॥
 गोणाई म्हणे नाम्या हें रे नव्हे मलें । घर त्यां बुडविलें कुळासहित ॥ ६ ॥

१ नामदेवाची मायको. २ वेढे. ३ राजाई. ४ नामदेवाच्या आईचे नांव.
 ५ पुढाला भूषण (येथे व्याजोष्टि आहे).

गोंदोवाचे^१ स्फुट अभंग

भावे भक्ति-वादे करावे कीर्तन । आशाबद्ध मन करूं नये ॥ १ ॥
 निष्कामे^२ करावे देवाचे कीर्तन । भय हें सांडून शरीराचे ॥ २ ॥
 रणामध्ये कैसा भिडतो रणशूर । होवोनी उदार जीवावरी ॥ ३ ॥
 तैसा पांडुरंगी धरा हो निर्धार । उतरा हा पार भव-सिंधु ॥ ४ ॥
 सिंधु उतरोनी लावा जग-ढाल^३ । पाहा तें नवल विठ्ठलाचे ॥ ५ ॥
 देव जोडियेला तया काय उणे । गोंदा म्हणे मन धाट करा ॥ ६ ॥

कवि नरेंद्र

नरेंद्र हा रामदेवराव यादवाच्या दरबारांतला एक कवि होता. त्याला साल व नृसिंह असे दोन भाऊ होते. त्यांनी अनुक्रमे रामायण व नखोपाख्यान ही काव्ये लिहिली. नरेंद्र पंडिताने 'रुक्मिणी-स्वयंवर' हा ग्रंथ ज्यावेळी राजसभेत वाचून दाखविला, त्यावेळी रामदेवरावाला तो इतका आवडला की, तो आपल्या नांवावर घालण्याची त्याने नरेंद्राला विनंति केली; पण कवीने ती साफ नाकारली. त्याने पुढे नागदेवाचार्याकडे जाऊन महानुभावपंथाची दीक्षा घेतली. रुक्मिणी-स्वयंवर या काव्याच्या १८०० व २९३४ ओव्यांच्या हस्तलिखित पोथ्या सांपडतात; परंतु पहिल्या ८७९ ओव्यांच महानुभाव लोकांना मान्य आहेत. या काव्याचा रचनाकाल श० १२१३-१४ हा आहे.

विशेष माहितीकरितां पहा :—नरेंद्रकविकृत रुक्मिणी-स्वयंवर—सं० वि. भि. कोलते.

रुविमणी-स्वयंवर

कथारंभ

ओव्या

आतां परियसा कथा-मुख^१ । कैसी कवितेची रेख^२ । तुम्हां दीजेल^३
 आनंद-मुख । साहानुकेसी^४ ॥ १ ॥ श्रीचक्रधराचा^५ वाणिता कीर्तिचंद्र ।
 चढवीन मुखाचा समुद्र । जळसेन^६ करीन म्हणे नरींद्र । समेचे
 लोक ॥ २ ॥ आदि-कर्वाचे बोलणे । वेदावरि^७ रचिली स्मृति-पुराणे ।
 परे सरि न पवेति^८ पवित्रपणे । श्रीकृष्णकथेसी ॥ ३ ॥ वाणिके काव्ये
 नाटके कथा । आह्याने प्रबंध चित्र-गाथा । परे सारि न पवेति^९ सर्वथा ।
 देवाचेया पयाडेयासी^{१०} ॥ ४ ॥ श्रीकृष्ण परब्रह्म निरवधी^{११} । येर अवतार ते
 प्रतिनिधि । अंशकळा^{१२} अवतरती हे प्रसिद्धी । देव बोलती ॥ ५ ॥ या
 कारणे देवकी-नंदनेसी । वाणिक देव न पवेति सरिसी^{१३} । म्हणीनि श्रीप्रभूची
 चरित्रे गोडसी । सकळ शास्त्रे पांता^{१४} ॥ ६ ॥ याचि कारणे शुकादिकी
 आपण । ज्ञानाचे करुनि मेळवण^{१५} । शब्द-ब्रह्म दुहिले अदुहन^{१६} । काढिले
 लीळामृत ॥ ७ ॥ तया रस-कथेचे शब्द । चंद्रकळेसी बोलेती^{१७} ब्रह्म^{१८} । ते
 आइकतां निगे^{१९} दोंद^{२०} । क्षीर-सागरासी ॥ ८ ॥ कुंकुमाची^{२१} बेलि लावी । तिया
 मुक्ताफळांचिया तुरवी^{२२} । तसिया अक्षरांचिया लोरी^{२३} । कविता-ल्लते ॥ ९ ॥
 प्रबंधिचा झळके परिमळ^{२४} । तेथ खाचिनां^{२५} होय मळयानिळु । सराउ^{२६} दे
 पदाचा ढाळ^{२७} । कामिनी-कटाक्षासी ॥ १० ॥ साहित्यसेयंतियांचा
 घाटीली^{२८} । जे ग्रंथदेवते वाति^{२९} लाखीली^{३०} । विणेयापासौनि^{३१} तयाचा
 बोली । बोता^{३२} रंगु दिसे ॥ ११ ॥ उन्मेख-चंद्राचा^{३३} तुपारी^{३४} ।
 कथा-कापूरकेळीचा^{३५} उदरी । प्रमयांचा^{३६} पोतास^{३७} कवणेपरी । निकजे^{३८}

१ कपेचा आरंभ. २ सुंदर मंडणी. ३ देईल. ४ शांतिप्रसाधानासह.
 ५ श्रीकृष्णाचा. ६ उत्तमयन, शांत, सुखी. ७ वेदांच्या आधारावर. ८ पावती.
 ९ यद्योगीतास. १० अंत, अमर्याद. ११ अंशमात्रेकर्म. १२ बरोबरी. १३ पाहतां.
 १४ आंबोण. १५ दोहन करण्यास बटीण असे. १६-१७ परावृत्त्याच्या गोटी सांगतात.
 १८-१९ भरते येते, आनंद होतो. २० कुंकुम-नेहाराची. २१ मंडिव्या. २२ कणसें.
 २३ गुलाम. २४ मुळ. २५ अग्न्यास, क्षिरवण. २६ होत. २७ कलिया.
 २८ वाढाती. २९ लक्ष्मण. ३० तपोन्यायेक्षां. ३१ लक्षिक. ३२ क्षान्ती चंद्राच्या.
 ३३ तपासोन. ३४ कापूर हा केळीपासून निघतो अशी श्रुती आहे. ३५ प्रमेयांचा,
 सिद्धांतांचा. ३६ भीमसेनी कापूर. ३७ उत्पन्न होई.

जाणांलागीं^१ ॥ १२ ॥ कविता-कामिनोयेचा धरुनि हातु । भावो दोही
 आंगीं मलपतु^२ । चाले साहित्य-सावरेया^३ आंतु । रसु-खेडकुळिये^४ ॥ १३ ॥
 ऐसे आदि-कवीचे बोल । अमृता-पासौनि बहुये रसाळ । वाढवीति आनंद
 दोंदिल^५ । ब्रह्म-मुखातें ॥ १४ ॥ तें महाकवीं मानिलें^६ । जें जाणौनि
 देवा वालभेले^७ । तेथ येरां काई बोलें । जे नेणौनि जाणते ॥ १५ ॥
 जो श्रीकृष्णु वेदां नव्हे ठाडका । निरुता^८ नेणवे तिहीं लोकां । तेथ काइ
 पाटा^९ फुटे^{१०} आणिका । फुलीएचेनि^{११} झालें ॥ १६ ॥ वेदां पायाळपणें^{१२}
 आपुलेन । न देखवें कैवल्याचें निधान^{१३} । तेया निरुतें न चढेचि अंजन ।
 सदैवां^{१४} पर-ज्ञानाचें ॥ १७ ॥ शास्त्रें अभिमानाचां हाथियेरी^{१५} । रिगों न
 व्हाति^{१६} परब्रह्मनगरी । तियें राहिलीं आखरी^{१७} । आनानि^{१८} मार्गी ॥ १८ ॥
 नांव-निकेया^{१९} वक्तेयासी । नुमानेचि^{२०} देवाचिया गुणाची रासी । ते काई
 मववे^{२१} मनुस्यासीं । येकें मुखें ॥ १९ ॥ काई पूर्ण चंद्र-मंडळ ।
 पाहुनि^{२२} सोळाके^{२३} मुक्ताफळ । कीं अमृताचें हातजौळ^{२४} । कुपी
 चरणोदकाची ॥ २० ॥ तैसें वेदज्ञा कर्वासी । मज प्राकृता केडती^{२५}
 सरिसी । पुन^{२६} सुख नाही आणिके कथेसी । मुरारी-वांचौनियां ॥ २१ ॥
 श्रीकृष्णांचां गुणी जीविनला^{२७} । माझा जिउ श्रीचक्रधरा विनटला^{२८} ।
 तो आंतुल आनंदु बोसंडला । कवितेचेनि मिसें ॥ २२ ॥ जें विरहिणींचां
 मनीं वसे । तें बोलतां होए आनारिमें^{२९} । जें वाचितां ये रस-डोळसें ।
 भाव-लिखित ॥ २३ ॥ तैसें देवाचां गुणी विसंयतां^{३०} । मी वियाळ^{३१} बोलें
 उसणतां^{३२} । भावो बोळखावा श्रोतां । प्रेम-गर्भ ॥ २४ ॥ जाण^{३३} अवधारितु
 स्थानिचे^{३४} । जे भावरीय^{३५} शब्द-ब्रह्मीचे । ते नाणें पारखीतु यां बोलार्चें ।

- १ ज्ञानी किंवा शहाणे यांकरिता. २ डुलत चालतो. ३ साहित्यरूपी कुत्र्याच्या.
 ४ रसाच्या कालव्यांत. ५ उदर. ६ पसंत केले. ७ प्रिय शास्त्रे. ८ पूर्णपणें, निमित्त.
 ९-१० अज्ञानपट नाहीमा होई. ११ एक फुलशाड. १२ पायाळ (पायाकडून
 जन्मलेल्या) माणसास टेवा दिसतो अशी कल्पना आहे. १३ टेवा. १४ भाग्यशाली
 लोकांस. १५ हत्यारानें. १६ लाभती. १७ सीमेबाहेरील प्रदेशांत. १८ निरनिराळ्या.
 १९ नामांकित. २० मोजतां येत नाही. २१ मोजवें. २२ साहित्यावर.
 २३ वजनदार व डोलदार. २४ समूह, ओंजळ. २५ कोठली. २६ पण.
 २७ जावंत राहिला, जगला. २८ भाळला, मुग्ध झाला. २९ वेगळे.
 ३० विभ्रान्ति पेटां. ३१ भलतेंच. ३२ स्वप्नांत बरवतां. ३३ ज्ञानी. ३४ समेचे.
 ३५ मर्मज्ञ.

जें देशी सरतें^१ ॥ २५ ॥ जैसैं मेवांचिये जवळिके । जरि वापये^२ नव्हति
 बोलिके । तरि भूगोळकाची पव्हे^३ उदकें । कवण भरिते ! ॥ २६ ॥ तैसैं
 कळाविदाचेनि^४ रितु-राजें^५ । मुरंग^६ शब्द कोकिळ कुजे^७ । तया सुखाचिये
 सेजे । विसंवातिये^८ रस-राजहंसें ॥ २७ ॥ जाणिवेचेनि^९ चंद्र-मंडळें । रस-समुद्रा
 भरितें चढे आगळे^{१०} । यन्हवीं उपेखे^{११} बडवानळें । नेणिवेचेनि^{१२} ॥ २८ ॥
 जरि रसु घोडवे^{१३} शब्द-वेधी । तरि नेणिवेचिया लोहातें वेधी । तेवीचि अमरा
 होति देहासिद्धी । कवितेसी ॥ २९ ॥ आतां सुमन^{१४} देतु अवधान ।
 धुमकुसें^{१५} साहित्याचेन । जग भोजे^{१६} नाचवीन । आनंदाचां ॥ ३० ॥
 आधीचि जगा चंदन आवडे । वरि देवाचें अनुलेपन^{१७} जोडे । तरि कवणां
 बालभ^{१८} न पडे । तया सुखाचें ! ॥ ३१ ॥ तैसैं आइकतां श्रीकृष्ण-चारित्र ।
 होय सकळ सुखाचें छेत्र^{१९} । वरि जोडे ब्रह्म-सुख पवित्र । ते मन्हाटी
 बोलें ॥ ३२ ॥ जिये भोवेलिये रसवृत्ती । सा^{२०} भाषांचे कुपे^{२१} कीजेति
 निगुती^{२२} । ते मन्हाटी कवण जाणे निरुती । जे रसांचें जीवन ॥ ३३ ॥
 ते मन्हाटे बोल रसिक । वरि दावीन देशियेचें विक^{२३} । म्हणीन सप्याख्यान
 श्लोक । मिसैं बोवियेचेनि ॥ ३४ ॥ चांदा विद्यांचीं रसायनें । अंसेखां^{२४}
 धर्माचीं जावनें । काढुनि ब्रह्म-सुखाचें वानें^{२५} । मुकें^{२६} केलें भागवत ॥ ३५ ॥
 तो पुराणांतुल आनंद-समुद्र । तेथ दशम स्कंदु तोचि चंद्र । तें चादिणें
 सांघन म्हणे नरिंद्र । रुक्मिणी-सैवर ॥ ३६ ॥

१ सर्वमान्य, चालणारें. २ वातक. ३ पाणपोई. ४ मर्मज्ञाच्या. ५ वसंतामुळें.
 ६ हुंदर, मोड. ७ गातो. ८ विभ्रांति घेतात. ९ ज्ञानाच्या. १० विशेष.
 ११ निस्तेज होतो. १२ अज्ञानाच्या. १३ पुत्रे करी. १४ सज्जन. १५ गर्दीन.
 १६ कौतुकानें. १७ उटी. १८ आवड, प्रेम. १९ आश्रयस्थान. २० सहा
 (संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश, पेशावी, मागधी व क्षौरसेनी). २१ वाटल्या.
 २२ नीट, कौशल्यानें. २३ महत्त्व. २४ सर्व. २५ भोजन. २६ द्रष्टुनीन.

भास्करभट्ट बोरीकर

भास्करभट्ट बोरीकर हे कासार-बोरी (सध्याच्या हैद्राबाद संस्थानांत) येथे राहणारे. ते चांगले व्युत्पन्न पंडित आणि मोठे कवि होते. प्रथम ते वेदांत-मार्गानुयायी होते ; पण नंतर ते महानुभावपंथांत शिरले. चक्रधराचे पट्टशिष्य श्रीनागदेवाचार्य यांच्या जवळून त्यांनी दीक्षा घेतली होती. नागदेवांच्या मार्गे वाङ्मयवासांनंतर महानुभावपंथाचे आचार्यत्व भास्करभट्ट बोरीकरांकडेच आले होते. नागदेवाचार्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांनी आपली महत्त्वाची काव्ये लिहिली. 'शिशुपालवध', 'उद्धवगीता' आणि 'पूजावसर' ही त्यांची मुख्य काव्ये होत. यांचा लेखनकाल स्थूलमानानें शके १२३०-३१ हा आहे. शिशुपालवध हें काव्य वि. ल. भावे यांनी १९२६ साली प्रथम प्रसिद्ध केले.

विशेष माहितीकरिता पहा :—भास्करभट्ट बोरीकर—वि. मि. कोळते, भास्करभट्टकृत उद्धवगीता—सं० वि. मि. कोळते.

शिशुपालवध

शिशुपालावरील स्वारीची तयारी

ओव्या

स्वस्ति^१ श्रीचक्रधरा । माझी विनती अवधारा । येन्हुवीं^२ यात्रे. दातारा ।
यागसिद्धीलागीं ॥ १ ॥ अरिराये विभांडात्रे^३ । मग राजसूययागां यात्रे ।
ऐसे माझे पुरवाये । मनोरथ ॥ २ ॥ सांडौनि सकळै^४ काजें । देवें येथें
करावें बीजे^५ । नातरी राणीबु^६ सांभाळिजे । मज दीजे अनुज्ञा ॥ ३ ॥
ऐसेयां सुवर्मा^७ बोलां । सर्वज्ञ राखो मानवळा^८ । मग संदेहा मानु दिव्हा ।
इच्छावशें ॥ ४ ॥ मग देवो भजे^९ बळिमद्रातें । दोनी कार्ये प्रस्तुतें^{१०} ।
कवण कीजे तें निरुतें^{११} । तें सांगा तुला ॥ ५ ॥ तव बळभद्रें भणितलें ।
आम्हां हेचि प्रत्यया आले । जें चालावें सर्वदळें । शिशुपाळावरी ॥ ६ ॥
जें चैवें^{१२} कोले । तें आताचि नारदें सांगितलें । तें देवो काय विसरलें ।

१ क्षेम. २ सहज. ३ मारावे. ४ सकळही. ५ स्थलांतर, आगमन.
६ राज्याधिकार. ७ मार्गिक. ८ तोयला. ९ म्हणे. १० नर्तीक येऊन टपलेली.
११ निथयानें. १२ शिशुपाळानें.

राणेपणें^१ ॥ ७ ॥ व्याधी आणि वैरी । ये कोवळीं जवनेही । तंव
तोडावीं सर्वप्रकारी । जाणतेनी ॥ ८ ॥ वैरी सरिसा^२ जीये^३ । तरी
निद्रा कैसेनि ये । लांघतिथे^४ सुरिये^५ । केवि लाजिजे ना ? ॥ ९ ॥
रात्रो^६ राणिये^७ जाला^८ । जरे घे लोहाचा^९ कांटाळा । तरि क्षत्रियाचेया
कुळां । बोलु लागे ॥ १० ॥ पायें धूळि रगडे । तरि सळें^{१०} माथेयां चढे ।
तयाही धर साधन घडे । अचेतनासी ॥ ११ ॥ आगीं हालु लावों भंजे^{११} ।
पाणियां तरि मांढीं दोजे^{१२} । भलतेन निक्के^{१३} मारिजे । तिहीं लोकीं ॥ १२ ॥
म्हणोनि असाहानेयां^{१४} होइजे । पुढां भादु धाडिजे । पाठीं आपण जाइजे ।
अमोलपणें^{१५} ॥ १३ ॥ नातरि राणीव^{१६} सांडावी । कापडे भगवावी ।
घाराणशी सेवावी । तापसां होवोनी ॥ १४ ॥ तव म्हणे यादवनरेद्रु ।
नीकें म्हणताए बळिभद्रु । आम्हां हाचि मंत्रु । प्रत्यया आला ॥ १५ ॥
उद्भवदेवा तुमचां मतीं । यादवांची राणीव धडीती^{१७} । तरि काई कीजे
प्रस्तुती । तें तुम्ही सांधा^{१८} ॥ १६ ॥ तव म्हणे उद्भवदेवो । जी तूं
सर्वज्ञरावो । तुवां नेणीतिला^{१९} ठावो^{२०} । कवणु असे ? ॥ १७ ॥ आम्ही
असां मंत्रीपणें । खावों राउळींचीं जेवणें । म्हणीनि कांहींएक बोलणें ।
तन्हीं लागे ॥ १८ ॥ न मिळतां नायकवडी^{२१} । दळाची आइती^{२२} थोडी ।
म्हणीनि चालिजे दडवादडी^{२३} । हा मंत्रूचि नोहे ॥ १९ ॥ अवंदांचा^{२४}
फाळी । मोटकी^{२५} राणीव सांसांनली^{२६} । सत्रेचि विग्रहो^{२७} परमंडळी । कवणें
बोलें ? ॥ २० ॥ शिशुपाळाजवळां । असे रायांचा मेळा । जरासंदु
एकला । कवणां नपुंर^{२८} ! ॥ २१ ॥ जरासंदाचा धायेवारा^{२९} । लागला
यादवां वीरां । तो आगूई^{३०} भेदरा^{३१} । फिट्टेचि ना ॥ २२ ॥ ऐसैं वदतां
कोपाळ । येन्ही पुढें पळाल । गिरी टोंगर लंघाल । देखत-खेवां^{३२} ॥ २३ ॥
कीं^{३३} तुम्हीचि धीर धाकड^{३४} । ते तव निन्हां^{३५} भेड^{३६} । तरी चालिजे^{३७}

१ मोंटपणें. २ धरोवर. ३ राहात अगेल. ४ लोंयत असलेल्या. ५ सुरीनें.
६-८ राज्यघर बगेल्या राजा. ९ शस्त्राचा. १० ईदेंजे, एकदम. ११ मितात.
१२ देतात. १३ नीट, बरवें. १४ (अव्यवस्था) राहून न करणारा. १५ पुरण्यानें,
परामर्शाने चोमेल अशा रीतीनें. १६ राज्य. १७ उत्तम, व्यवस्थित. १८ सांगा.
१९ ठाऊक गादी अणा. २० गोष्ट. २१ मनापति. २२ सामुमी, तयारी.
२३ तातडीनें. २४ वंदाच्या. २५ चांगली. २६ बहुरती. २७ मांडण.
२८ आटोत नाही. २९ लढाई. ३० अगून. ३१ भय. ३२ देखतभयान.
३३ धरोवर. ३४ बलवान. ३५ कवड, अगदी. ३६ भ्याड. ३७ हवारी करावी.

हे मति कुड^१ । अपाडपणें^२ ॥ २४ ॥ हातींनिया^३ मोहडां^४ । सिंहे
 करी रगडा । तो नुचली चवडा^५ । कोल्हेयावरी ॥ २५ ॥ आंगिचेनि
 धुधुवाटे^६ । वायो न मोडी तनकुटें^७ । आडमोडें^८ करी खराटे^९ ।
 महातरुंचे ॥ २६ ॥ दिवाकराची धाडी^{१०} । साइलितें न मोडी ।
 कसकसां रगडी । अंधकारातें ॥ २७ ॥ तो धावडूं^{११} असे आवेशला ।
 तेयावरी तुम्हीं राये चाला । तरी रोकडी अवकळा । हेचि एकी ॥ २८ ॥
 म्हणौनि आपणेयां उखेडी^{१२} न पडे । शिशुपाळ हातां चढे । ऐसा मंत्रु
 घडे । तरि तोचि कीजे ॥ २९ ॥ तूं धर्माचा कुदावा^{१३} । तरि तेयाचा
 मडलावो^{१४} करावा । अवदसा या पांडवां । येवों नैदात्री ॥ ३० ॥ आजी
 तुझेनि वळें । जीणावीं^{१५} राज्यकुळें । मग यज्ञतरुचीं फळें । हातें
 तोडावी ॥ ३१ ॥ म्हणौनि वन्हाडिक्कें^{१६} जाइजे । तेथ मिळती सकळही
 राजे । आवर्षाचि होतील काजें । अनायासें ॥ ३२ ॥ दिग्गजा पांडवां-
 करवीं । रिपूंची अवधी^{१७} तोडावी । कांटियां कांटी झाडावी । बाहिरी
 बाहिरी^{१८} ॥ ३३ ॥ भीमसेनाकरवीं या । मागधतरुचिया शिपतळिया^{१९} ।
 प्रताप-भानवसीं^{२०} जाळाविया । दुफोडी करीनि ॥ ३४ ॥ अप्रपूजेचां वंळीं ।
 शिशुपाळ देइल गाळी^{२१} । तं वेळीं तेयाची यावी वळी । महाकाळासी ॥ ३५ ॥
 धुर पडिलेयां पळती । ऐसाही नाइकवडी परतेती । तरि खांडेन^{२२} भडाड^{२३}
 देती । पंडुपुत्र ॥ ३६ ॥ मंत्रियां दीक्षागुरू । ऐसें बोलिला उद्धववीरू ।
 तवें केला जयजयकारू । सकळजनीं ॥ ३७ ॥ रामकृष्ण मानवले ।
 म्हणती उद्धवा तूं आमुचे डोळे । राज्य भुंजीं^{२४} तुझेनि वळें । तिहीं
 लोकीं ॥ ३८ ॥ मग येणेचि विचारें । नागार्जुनाचेनि^{२५} दातारें^{२६} ।
 पालानवीले^{२७} श्रीचक्रधरें । यादवां करवीं ॥ ३९ ॥

१ धुकीची, वाईट. २ दोषांत बरोवरी नसल्याने. ३ हातींच्या. ४ मुखाला,
 गंडस्थळाला. ५ पंजा. ६ वेगानें, सामर्थ्यानें. ७ गवत. ८ मोडतोडीनें. ९ पंगडीन,
 थोडके. १० हला. ११ पिटाळण्यास, धीट. १२ हलकेपणा. १३ साग्रकर्ता,
 उद्धारक. १४ अश्र्वर्गीत मदत. १५ जिंकावीं. १६ वन्हाडी, पाहुणे म्हणून.
 १७ वेळ. १८ परस्पर. १९ झिलप्या. २० प्रतापस्त्री स्थयंपाकरुद्गांत.
 २१ शिब्या. २२ तरवारीनें. २३ मार. २४ उपभोगितो. २५-२६ नागार्जुनाचा
 स्वामी = चक्रधर, श्रीकृष्ण. २७ पोंढे (सैन्य) सव करण्यास सांगितलें.

पंडित दामोदर

महानुभावपंथाचे पहिले आचार्य श्रीनागदेवाचार्य यांचे पंडित दामोदर हे शिष्य. संस्कृत आणि मराठी या दोन्ही भाषांत ते पारंगत होते. त्यांची पत्नी होराइसा हिने आर्षी महानुभावपंथाची दीक्षा घेतली आणि मागाहून दामोदर पंडितांनी घेतली. दीक्षाग्रहणानंतरचा आपला सर्व काळ त्यांनी निवा (जि. अहमदनगर) येथे नागदेवांच्या सान्निध्यांत घालविला. ते अत्यंत विरक्त असूनही गायनाची त्यांना विशेष आवड होती. नागदेवाचार्यांच्या अनेक शिष्यांपैकी केसोबासावर त्यांची विशेष प्रीति होती. केसोबासाच्या मृत्यूनंतर (कित्येकांच्या मतें केसोबासाच्या हयातीतच) दामोदर पंडितांनी 'वच्छाहरण' हें आर्वीवद्ध काव्य लिहिलें. त्यात आपल्या मित्रप्रेमाचें द्योतक म्हणून केसोबासाचेंच नांव घातलें. (त्यापूर्वी केसोबासानें रचलेल्या रत्नमाळास्तोत्रांत यानें दामोदर पंडितांचें नांव घातलें होतें.) या काव्याशिवाय दामोदर पंडितांनी लिहिलेल्या चौपद्याही महानुभावांत प्रसिद्ध आहेत. वच्छाहरणाचा रचनाकाल शके १२३८ च्या सुमारास. हें काव्य वि. ल. भावे यांनी १९२४ साली प्रथम प्रसिद्ध केले.

विशेष माहितीफरितां पहाः—दामोदर पंडितविरचित वच्छाहरण, सं० वि. मि. फोलते.

वच्छाहरण

यमुनावर्णन

ओव्या

कालिंदीजल^१ निर्मळ । श्रीकृष्ण-कांती श्यामल । प्रतिबिम्बि मृणालि
सुनील । हृत्जनि ठेठी ॥ १ ॥ भक्तिभावे बोल्लगतां^२ । केवि वर्णाती
सायुज्यता^३ । जेवाचियां सजिधी सरूपता^४ । जडां^५ जालां ॥ २ ॥

१ यमुनेने पायी. २ मेषा वरीन अवतारंग. ३ सन्योयता, गमीरता, वस्त्रता
४ सायुज्यता हे मुनींचे चार प्रकार आहेत. ५ निर्जीव वस्तूना.

देखौनि श्रीचक्रपाणि । कैसी संभ्रमित जाली तरंगिणी^१ । कीं आनंदली
 अंतःकर्णी । रोमांच दाटले ॥ ३ ॥ कीं आळिंगावेया श्रीकृष्णराजा ।
 तियां बहुति केलिया भुजा । तैसे तरंग पडियासले^२ मज । कार्लिदीयेचे ॥ ४ ॥
 मग आनंदसागरी मीनली^३ । तैसी निश्चल जाली । कीं देहभाव विसरली ।
 श्रीकृष्णवेधे ॥ ५ ॥ कीं जन्मली देवाचां चरणीं । तें उतावीळपण असे
 मनीं । म्हणौनि भेटों आली मंदाकिनी^४ । कार्लिदी नव्हे ॥ ६ ॥ कीं
 श्रीकृष्णाचिया संगती । आमुची फिटैल अधोगती । म्हणौनि भेटों आली
 भोगायती^५ । पाताळांनी^६ ॥ ७ ॥ आर्धांचि पट्टिजे^७ पुराणीं । वरि स्पर्श
 जाला देवाचां चरणीं । तेथौनि^८ तार्थां सिरोमाणि । ऐसें विरीद^९
 जालें ॥ ८ ॥ सोमकांतीं^{१०} बांधले घाट । जेथ हिरेलग^{११} बाळुवंट ।
 मुक्तिगर्भ^{१२} सुक्तिसंपुट^{१३} । दिसताती ॥ ९ ॥ श्रीकृष्णकांतीची फांकतसे
 फिळ^{१४} । तैसे ठाई ठाई इंद्रनीळ । रत्नकूटाची^{१५} केवाळु^{१६} मौवाळ^{१७} ।
 उदकाजवळीं ॥ १० ॥ कीं तें रत्नाकराचें अर्धांग । म्हणौनि आंगाधिळें^{१८}
 ठीकलग^{१९} । तैसें एके वेळे सतांग^{२०} । लेणें^{२१} लेइली ॥ ११ ॥ कीं
 कैवल्यनाथा श्रीचक्रपाणी । नवरत्नांची ओवाळणी । करी कमळांची
 उचळनी^{२२} । तैसी दिसतसे ॥ १२ ॥ उभयकुळा द्विजवृंद^{२३} । निजकर्मरतें
 निःशब्दें । दृष्टिपूतें ठेवित पदें । जैसे मुनिराज ॥ १३ ॥ एकांगुष्ठतपिये^{२४}
 वक । नासाप्रीं दृष्टि घालिती ढोंक^{२५} । यज्ञदीक्षित^{२६} तैसे चक्रवाक ।
 प्रियतैं सांडिती ना ॥ १४ ॥ प्रकृति-पुरुष-विवेकातें^{२७} । जैसे परमहंस
 जाणते । तैसे क्षीरानीरा निवाडू^{२८} करिते । ते निर्मल राजहंस ॥ १५ ॥
 जेयाचेनि जडें^{२९} वेधती । लतातऱु रोमांचु दाटती । पशु चरों विसरती ।

१ नदी. यमुना नदीला येणाऱ्या लाटा म्हणजे श्रीकृष्णदर्शनानें तिच्या ठिकाणीं
 निर्माण झालेला संभ्रम दाखवीत होत्या. तिसऱ्या व चौथ्या ओवींत कवीने
 या लाटांवरच अनेक कल्पना केल्या आहेत. २ भासले. ३ विलीन झाली.
 ४ गंगानदी. ५ पाताळांतील गंगा. ६ पाताळांतून. ७ वर्णिलेली, इतकी धोर.
 ८ तेव्हांपासून. ९ कीर्ति, लौकिक. १० सोमकांत हा चंद्रप्रकाशानें पात्ररणांरा एक
 मणि. ११ हिरेजडित. १२ मौक्तिक आंत असलेला. १३ मुक्ति (मुक्ति)=
 शिंपले-त्याचा कांडा. १४ प्रकाश, किरण. १५ इट=पूड, चूर्ण. १६ बारीक वाडू.
 १७ मऊ. १८ स्वीकारलें. १९ रत्नजडित अशेंकार. २० श्रीराच्या मातही
 अवयवांच्या ठिकाणी. २१ दागिने. २२ उठाव, उचलणे. २३ पद्यांचे समूह.
 २४ एका आंगठ्यावर उभे राहून तपयर्थां करणारे. २५ पश्चिमाविशेष. २६ यज्ञाचे मत
 ज्यांनीं पेतले आहो असे; यांना व यांच्या पत्नींना यज्ञ मंत्रेपदत आपले जागा सोडून
 जातां येत नाहीं. २७ माया व जीव यांचा विचार. २८ वेगळे. २९ निर्जीव वस्तु.

तो ध्वनि आइकौनियां ॥ १६ ॥ जेयाचेनि दृष्टिपातें । पांखिरुवें^१ जालीं
 आनंदभरितें । हें काई वानावें श्रीकृष्णातें । जेयाचां नाभीचि वेधु^२ ॥ १७ ॥
 मेघां हांकोळलेयां^३ रवीचा प्रकाशु । न^४ धरे^५ पयिनीचा^६ विकासु । तैसा
 गोपवेडें गुप्त परेधु^७ । परि वेधु संचस्तातो ॥ १८ ॥ हातिरुवें^८ सिंहेसी
 खेळत । मृग व्याघ्रासीं कुरुवाळा^९ करित । मोराचां पाखवां^{१०} विसंवत । फणिक^{११}
 देखा ॥ १९ ॥ मूषक मांजरांचे पाळखतीं^{१२} । अश्वमहिषां परम प्रीती । यमुनेचां
 पानियेडां^{१३} दिसती । निर्वैर भूतें ॥ २० ॥ धन्य तेधिचीं जलचरें । जिवें
 अवलोकिते ईश्वरें । वरांतीं येवानी आनंदभरें । पाळांतीं^{१४} श्रामूर्तीतें ॥ २१ ॥
 श्रीकृष्णाचें रूप सांघळें । जलभीतरीं प्रतिविबळें । तें उताविळपणें आळंगिलें ।
 सकळीं मत्स्यादिकीं ॥ २२ ॥ ब्रह्मादिक भूलविले विज्ञानें^{१५} । देवांगणा
 वरवेपणें^{१६} । चराचरां वेधु जियेचेनि गुणें । तें शक्ति दानों^{१७} नेणें ॥ २३ ॥
 ब्राम्चारी ग्रहस्त^{१८} । दानप्रस्थ यति मुस्नात । नित्यें नैमित्तिकें कर्म करीत ।
 आश्रमभेदें ॥ २४ ॥ एक अचमर्पणीं^{१९} रिघत । एक भुक्तिकास्नानें करीत ।
 एक कर्मचि तारक मानीत । नेणती परब्रह्मातें ॥ २५ ॥ घाटीं जपियांचिया^{२०}
 फोडीं^{२१} । कूर्मासनीं वसले त्रिदंडी^{२२} । नमस्कारां व्याकुळ एकदंडी । जवळाचि^{२३}
 देवो देखती ना ॥ २६ ॥ आश्रमधर्माचेनि अभिमानें । कर्मयागाचेनि
 यजनें । ईश्वरतत्त्वाचें जाणणें । तें आनीतंचि^{२४} ठेलें ॥ २७ ॥ नसतां प्रकाश-
 संपत्ती । अंधकारा दवडों पांतीं^{२५} । ईश्वरवृत्तेवाण जाणों म्हणती ।
 परानस्तूतें^{२६} ॥ २८ ॥ जैसा जवळां असतां परमात्मा । ठाउया न होय
 विषयारामा^{२७} । तैसा श्रीकृष्ण मूर्म परदत्त । न देखती कर्मासक्त^{२८} ॥ २९ ॥
 हा अपराधु नाही जना । प्रवृत्तिनिवृत्ति तांचि कारण । साउमिल^{२९} आइका
 कथानुसंधान । म्हणे मुनि केशिराजु ॥ ३० ॥

१ पक्षी. २ आकर्षण. ३ सांघळा तर. ४ रोखता जात नाही. ५ कमलिनीचा.
 ६ परमेश्वर, श्रीकृष्ण. ७ हत्तीची पिंजे. ८ गोंगारणे, भगतेने भगवद् हात फिरविले.
 ९ पिसांच्याच्या छायेत. १० रावे. ११ मांडीवर. १२ पाणस्य्यावर. १३ पयस्तात.
 १४ चमत्कार दाखवण्याच्या सामर्थ्याने. १५ शैश्याने. १६ यज्ञ करव्याय.
 १७ गृहस्थ. १८ पावनशुद्ध स्नानविधीत. १९ जपनाच्याच्या. २० फोटी.
 २१ मन्मत्तांना एक प्रकार. २२ जवळ अगळेला. २३ अतिशय, दुःख. २४ पदाती.
 २५ परमेश्वराता. २६ उपभोगांत रममाण झालेल्यांना, विषयासंपत्तींना. २७ फेवळ
 कर्माच्या ठिकाणी रममाण झालेले. २८ पुढील.

विष्णुदास नामा

विष्णुदास नामा हा संपूर्ण महाभारत लिहिणारा पहिलाच मराठी कवि होय. महाभारताशिवाय त्याचीं एकादशीमाहात्म्य, मुळकासुरवध, कपोताख्यान, हरिश्चंद्राख्यान, वगैरे अनेक आख्याने, स्फुट अभंग व पदे उपलब्ध आहेत. याची बरीचशी स्फुट कविता प्रसिद्ध संत नामदेवाच्या नांवावर प्रकाशित झाली असली तरी त्या शिंपी नामदेवाहून प्रस्तुत विष्णुदास नामा अगदीं वेगळा आहे. याचा निश्चित काळ सांगण्यास साधन नाही; पण ज्ञानेश्वर व एकनाथ यांच्यामधील काळांत तो होऊन गेलेला दिसतो. एकेकाळीं त्याची कविता फार लोकप्रिय होती. त्यामुळे व हा कवि बराच जुना असल्यामुळे त्याच्या काव्यांच्या निरनिराळ्या हस्तलिखितांमध्ये पाठभेद आणि प्रक्षेप व अवक्षेप यांचें रान माजलेलें आढळतें. एकादशी-माहात्म्य, बुधवावनी व महाभारतांतील आश्रमवासिक पर्व एवढेच याचे ग्रंथ मुद्रित झालेले दिसतात. याची कविता साधी व सुबोध आहे. प्राचीन मराठी कवींमध्ये विष्णुदास नाम्याइतका उपेक्षित कवि सध्यां दुसरा नाही. म्हणून याच्या महाभारताच्या आदिपर्वीतील एक उतारा संक्षिप्त स्वरूपांत पुढें उद्धृत करण्यांत येत आहे.

विशेष माहितीकरितां पहा :—महाराष्ट्रसारस्वत, भा. २—भावे.

महाभारत द्रौपदी-स्वयंवर ओव्या

नगर सांडुनियां तये वेळीं । मार्गी राहिले एका तटाकाचे पाळी^१ ।
तवं तेथें अपूर्व नव्हाळी^२ । देखते जाले पांडव ॥ १ ॥ सहस्र सूर्य एके
वेळे । अति तेजोन्मय उगवले । तैसे प्रकाश देखिले । दाही दिशा
व्यापुनियां ॥ २ ॥ तेज देखोनि बहुत । पांडव जाले विस्मित । मग

१ कांठी. २ नावीन्य, नवलाई.

गगनीं अवलोकित । कायसें तेज म्हणोनियां ॥ ३ ॥ पाहाती तवं
 एकसेरें । तेज पसरलें अंबरे । येतां देखिले युधिष्ठिरें । वेगवत्तर^१ ॥ ४ ॥
 धर्म म्हणे हें अपूर्व काई । आकाशीहूनि येतसे लवलाही । कीं सूर्यो होऊनि
 दो ठाई । भूमंडळा येतसे ॥ ५ ॥ परि सूर्य नव्हे एवया गुणें । त्याचें
 वक्र चालणें । तथा अधोगति येणें । हें न घडे सर्वथा ॥ ६ ॥ कीं निर्धूम
 होऊनियां वन्हि । उतरतसे ये मेदिनी । तरी त्याचें वर्तणें उर्ध्ववांचुनी ।
 नव्हे अनारिसें^२ ॥ ७ ॥ तरी कायसा हा तेजाचा पसर । घर्मा संशयो
 पडला योरु । तवं पराशराचा कुमरु । अति समीप पातला ॥ ८ ॥
 पाहाती तवं पुरुपाकारु । देदीप्यमान मनोहर । समीप आला मुनीश्वर ।
 व्यासदेवो ॥ ९ ॥ मस्तकीं जटाभार मिरवला । कंठी शोभतसे जपमाळा ।
 खादिये कृष्णाजीन वर्ण नीळा । हातीं कमंडळु शळकतु ॥ १० ॥ ऐसा
 योगीश्वर ते अवस्थरी^३ । येतां देखिला पंडुकुमरी । मग छोट्यांगणें धरणीवरी ।
 घातली देखा ॥ ११ ॥ कमळाहूनि कोमळ । आसन घातलें निर्मळ ।
 स्वामी विसावें म्हणौनि मंजुळ । बोले धर्मराजु ॥ १२ ॥ ऐसे संतोपले पंडु-
 नंदन । मग करिते जाळे स्तवन । म्हणती भवतारक चरण । डोळां देखिले
 आजी ॥ १३ ॥ जयजयाजी जगद्वंधु । तूं सुखरां सकळां वंधु ।
 धर्मसंरक्षणी अगाधु । तूंचि एकु स्वामिया ॥ १४ ॥ ऐसें करूनिया
 स्तुतीस्तवन । मग पोडशोपचारी पंडुनंदन । करिता जाला पूजन ।
 व्यासदेवाचें ॥ १५ ॥ मग व्यास धर्माति पुते । तुम्हां जोहरी^४ घांचलेति
 कैसे । येरु म्हणें हृषीकेश । गिरद्वारे रक्षिले ॥ १६ ॥ व्यास म्हणे
 फाटलेति फार । आतां एका माझे उत्तर । होतसे द्रौपदीचें सैंवर । वेगवत्तर
 तेथें जावें ॥ १७ ॥ राजे जिकाल सकळ । द्रौपदी पार्थासि घालील माळ ।
 विजयलक्ष्मी वराळ । यदर्धी संदेह नाही ॥ १८ ॥ पूर्वी तपोवनी नियम ।
 ऋषिकन्या पवित्रधर्म । अतारप्रानीटागीं कार्यें । तपधर्या आचरे ॥ १९ ॥
 तीसि तपांती घाययां फळ । कृपेनें पावला शिवदयाळ । माग म्हणतां पांच
 वेळ । 'दे अतार' बोलली ॥ २० ॥ हांसोनि बदे दयासिधू । होसी
 पांचाजणांची वधू । येरी म्हणे समर्थशब्दु । कोणें विपरीत करावा ॥ २१ ॥
 ते हे द्रुपदाची नंदिनी । जन्म पावली याज्ञसेनी । तुम्हां पांचाजणांची
 पत्नी । ते होईल निर्धरें ॥ २२ ॥ आतां पांचाळपुरा करारें गमन ।

तेथें भेटती राम कृष्ण । मग मी पुढती देईन दर्शन । लग्नकाळीं
तुम्हांतिं ॥ २३ ॥ ऐसें वदोनि आज्ञावचन । अदृश्य जाहाला द्वैपायन ।
मग साहीजणीं करुनि गमन । पांचाळपुरा चाललीं ॥ २४ ॥ पांडव
प्रवेशले द्रुपदनगरी । बिन्हाड न मिळे ब्राह्मणाचे घरी । मग कुलाळाचे^१
मंदिरी । जाऊनियां राहिले ॥ २५ ॥ मग म्हणे युधिष्ठिर । येथें विपरित
नामें धरूं । तेणें नामें पाचारूं । एकमेकांतिं ॥ २६ ॥ धर्मा नांव जयवंतु ।
भीमा नांव जयवळिवंतु । अर्जुना विजयवंतु । जयसुत नांव
नकुळाचें ॥ २७ ॥ सहदेवा नाम महावळवंतु । ऐसा नांवाचा संकेतु । धर्म
अनुक्रमें असे सांगतु । तये वेळीं ॥ २८ ॥ ऐसें जालें हें कथन । ऐकिले
पुढील अनुसंधान । श्रोतीं होऊनियां सावधान । चित्त देऊनि परिसावें ॥ २९ ॥
राया द्रुपदाचे राजमंदिरी । सभा घनवटलां तये अवस्वरी । शहाणीं
कुळांचे राजे समेभीतरी । बैसले देखा ॥ ३० ॥ बैसला असे भीष्मद्रोण ।
शकुनि आणि दुर्योधन । कर्ण सूर्याचा नंदन । अनुक्रमें बैसले ॥ ३१ ॥
मग द्रौपदी ते सुंदरी । आरुढोनियां हस्तीवरी । माळ घेऊनियां करी ।
लक्ष्यासमीप उभी असे ॥ ३२ ॥ नोवरी नेतील घाला घालून । म्हणौनि
समागमें असे धृष्टद्युम्न । अतिरथी महारथी सैन्य । शहाणीं क्षोणींसी^२
राजकुमार ॥ ३३ ॥ वाघें वाजती नाना ध्वनी । गगन गर्जत असे
निशार्णी । भेरीचे नाद गर्जती तेणें भेदिनी । दणाणत असे ॥ ३४ ॥
द्रौपदीचें रूप देखुनी । राजे धोळती आपुलां मनीं । म्हणती हें अवघड
यंत्र भेदुनी । नेणों कवण इतें परणील ॥ ३५ ॥ तवें श्रीकृष्ण म्हणे
द्रुपदासी । उभें राहूनियां लक्ष्यापासीं । कवण भेदील लक्ष्यासी । तेणें
राहवें सादर ॥ ३६ ॥ मग उभा राहिला लक्ष्याजवळा । म्हणे समस्तां
भूपाळां । जो कोणी भेदील लक्ष्याला । त्यासि माळ घालील द्रौपदी ॥ ३७ ॥
तेल उततसे प्रलयाग्री । त्यामध्ये मच्छाचें रूप पाहोनी । लक्ष्य पाडावें
भेदोनी । मग परणात्री द्रौपदी ॥ ३८ ॥ पुढती पुढती असें धोळत ।
वाट रापांची पाहात । कोणही कोण्हासी न धोळत । तटस्थ बसले
असती ॥ ३९ ॥ द्रुपदु म्हणे कृष्णातिं । कोण्हीही वीर न देखों येथें ।
जो भेदोनियां लक्ष्यातिं । द्रौपदीतिं परणील ॥ ४० ॥ तवें बोले राजा
सुकर्ण । तुम्ही, केला असे बरवा पणु । येथें लक्ष्य भेदील कोणु । प्राण

१ कुंभाराव्या. २ अज्ञीहिणी (२१८५० हत्ती, २१८७० रथ, ६५६१० घोडे, ५
१०९१५० पायदळ एवढें सैन्य).

देईल बापुला ॥ ४१ ॥ जरी चुकतील तान्ही बाण । तरी कटेमार्जी
 थावे लोटून । ऐसा अवघड केला असे पण । तो कवणु भेदुं शके ॥ ४२ ॥
 लक्ष्य भेदिता जावे जावे । मग त्या द्रौपदीचे काय घ्यावे । आम्ही राजे
 सहजस्वभावे । कौतुक पाहावया पातळी ॥ ४३ ॥ मार्गही राजे उदंड
 होते । सैवही जाळी व्रह्मते । परी येव्हडिया लक्ष्यातें । कोण्ही नाही
 मांडिले ॥ ४४ ॥ यावरी राजा द्रुपदु म्हणे । क्षत्रियांचें ऐसंचि काय
 बोलणें । तरी आतां कवणातें पुसणें । लक्ष्य भेदा म्हणौनी ॥ ४५ ॥ तव
 राजा दुर्योधन म्हणे । लक्ष्य पांचां वाणीं भेदणें । श्रीकृष्ण म्हणे वेगु करणें ।
 भेदुनि पाडणें लक्ष्यातें ॥ ४६ ॥ मग उठिला दुर्योधनु । धनुष्या चढविला
 गुणु । तम कटेपासीं येऊनु । लक्ष्य लक्षिता जाहला ॥ ४७ ॥ तयावरी बोलि
 मधुमूदन । लक्ष्य भेदितसे दुर्योधन । अधिक दिधले दोनी बाण । लक्ष्य भेदावे
 म्हणऊनी ॥ ४८ ॥ मग श्रीकृष्ण म्हणे यादवांसी । उभें राहाणें चौपासी ।
 लक्ष्य न भेदवे ज्यासी । त्या कटेमार्जी लोटोवे ॥ ४९ ॥ दुर्योधन कटेमार्जी
 पाहे । तव तें तेळ उतत आहे । मुखी लागतसे उष्ण आहे । मग पाहे
 परतेंची ॥ ५० ॥ खाल्ती करुनीयां मान । लक्ष्यावरी केन्तें संधान ।
 लक्ष्य न भेदितां जाण । गेला बाण आकाशा ॥ ५१ ॥ ते वेळीं तो
 दुर्योधनु । धनुष्या सजी दुसरा बाणु । वेगें करी संधानु । न्याहाळुनियां
 लक्ष्यातें ॥ ५२ ॥ तोही न भेदतां गेला अंबरा । मग घेतला बाण तिसरा ।
 तोही टांकिला तिथे अवस्यरा । परी लक्ष्यातें न भेदवे ॥ ५३ ॥ मग म्हणती
 भीष्मद्रोण । चवथाही वृथा जाईल बाण । परी लक्ष्य न भेदवेचि जाण ।
 म्हणउनी कर्ण धाविनला ॥ ५४ ॥ श्रीकृष्ण म्हणे सूर्यमुता । या दुर्योधनाचा
 नियाड न होता । तू आलासि धाउनी त्वरिता । वृथा प्राण द्यावया ॥ ५५ ॥
 यावरी कर्ण म्हणें मुरारी । तीन बाण असती करी । लक्ष्य यांनी न भेदे तरी ।
 मज कटेमार्जी उचळुनि घालोवे ॥ ५६ ॥ मग श्रीकृष्ण म्हणें
 दुर्योधनाती । जाय जाय रे जावे सोडिलासी । उपांर धनुष्य दिधले
 कर्णापासी । म्हणे न लाजसी रे निलाजण्या ॥ ५७ ॥ अरे तूं लक्ष्य काय
 भेदिती । आम्ही काय नेणों तुम्हांसी । कपट कर्मनिपां पांडवांसी । लाप्ता-
 जाहरी घातले ॥ ५८ ॥ जरी येथे अर्जुन असता । तरी णकाचि वाजे लक्ष्य
 भेदिता । जाय जाय रे परता । शांती माया वीरामये ॥ ५९ ॥ यावरी

राधेय कर्ण । लक्ष्यावरी सोडी दोनी वाण । ते व्यर्थ गेले मग म्हणे
 गंगानंदन । सांडी आंगवण^१ उगा राहें ॥ ६० ॥ कळला तयाचा भ्रम
 जाणा । मग द्रुपदा म्हणे यादवराणा । रायांचेनि लक्ष्य सर्वथा भेदेना ।
 आतां ब्राह्मणांसि विनवावें ॥ ६१ ॥ द्रुपद विनवी ब्राह्मणसभेसी ।
 ब्राह्मण जो भेदील या लक्ष्यासी । हे द्रौपदी माळ घालील त्यासी । स्वामी
 झडकरी उठीजे ॥ ६२ ॥ तयाप्रती म्हणती ब्राह्मण । हें लक्ष्य राया
 भेदील कवण । उगेंचि आमुचे चरण प्रक्षालन । द्यावी दान द्रौपदी ॥ ६३ ॥
 कैचा पण कैचें लक्ष्य । आम्हीं सुब्राह्मण सर्वाध्यक्ष । अभिमानीं घालनि
 मारवणें प्रत्यक्ष । हें महापातक राजेंद्रा ॥ ६४ ॥ आम्हीं पंचांग हातीं
 धरावें । तिथि वार नक्षत्रांसि सांगावें । त्या ब्राह्मणें लक्ष भेदावें । धितें^२
 मुकावें संसारा ॥ ६५ ॥ ऐसें ऐकोनियां बोलणें । अर्जुन धर्माप्रति म्हणे ।
 स्वामी मज आज्ञा देणें । भेदावया लक्ष्यातें ॥ ६६ ॥ मग जयवंत^३ म्हणे
 विजयवंता । तूं लक्ष्याते होई भेदिता । ऐसी आज्ञा जाला देता । पार्थालागीं
 ते वेळीं ॥ ६७ ॥ मग उभा राहूनियां पार्थु । धोत्रासि कास असे घालितु ।
 द्रुपदासी म्हणतु । लक्ष्य आपण भेदीन ॥ ६८ ॥ ते वेळीं तो कैसा
 गमला । जैसा खोपेंतूनि^४ सिंह निवाला । कीं महाकाळु चालिला ।
 भूतांवरी जैसा ॥ ६९ ॥ कीं तो ब्रळयकाळींचा रुद्र । कोपला करावया
 संहार । कीं तो क्षोभला बळिभद्र । दक्ष प्रजापतीवरी ॥ ७० ॥ रूपें
 स्वरूप अति सुंदर । जैसा मदनाचा अवतार । यौवनदशाखंड शरीर ।
 शोभतसे साजिरा ॥ ७१ ॥ ऐसा आला लक्ष्यापासीं । पूजा करूनियां
 धनुष्यासी । नमस्कारूनियां गुरुद्रोणासी । वाण करी घेतला ॥ ७२ ॥
 नमस्कारिलें श्रीकृष्णनाथा । गंगानंदना आणि वडिलां समस्तां । देखोनियां
 रायांचिया चित्ता । अति आश्चर्य वाटलें ॥ ७३ ॥ म्हणती पाहा हो
 हा ब्राह्मणु । याचा पराक्रम मोठा गहन । बळेंचि देतसे प्राणु । लक्ष्या केवी
 भेदील ॥ ७४ ॥ भटारें केव्हळें मातलें । द्रौपदीमासेनें मुललें । यित्या
 जीवासि मुकलें । फुकट मरल पाहा हो ॥ ७५ ॥ असे सभालोक चर्चा
 करिती । एक आश्चर्य मानूनि राहाती । एक टकमकां पाहती । अति
 विस्मित होऊनियां ॥ ७६ ॥ मग भीष्मद्रोण तयाकडे पाहे । तव तो
 आजानुवाहु दिसताहे । म्हणती हा अर्जुनासारखा वीर आहे । तरी हाचि

भेदील लक्ष्यातें ॥ ७७ ॥ ऐसें म्हणती एकमेकां । तयं अर्जुन वदे रायां
 सकळिकां । हें लक्ष्य मी भेदीन आइका । परी एक वळसा^१ न
 करावा ॥ ७८ ॥ मज देखोनियां एकला । जरी बहुतीं गलबला केला ।
 तरी मी उत्तीर्ण आपुलिया बोला । व्यर्थ मारिले जाळ वायांची ॥ ७९ ॥
 ऐसें बोलतां ते अवस्वरीं । लोकां समस्तां ठक^२ पडिलें अंतरी । कित्येक
 भेभीस्त^३ जाळे परोपरीं । अति विस्मयो करूं लागले ॥ ८० ॥ असो
 अर्जुन तये अवस्वरीं । धनुष्य टणत्कारनि घेतलें करीं । बाण होते त्या
 गाझारीं । एक उच्चलनी घेतला ॥ ८१ ॥ विद्या मंधर्व होती दिधली । ते
 विधिपूर्वक जपोनि ते वेळीं । मग दर्भशिखा अभिमंत्रिली । ते घातली कटे-
 माजी ॥ ८२ ॥ उत्त होने जे अग्निकल्लोळ । ते जाहाळे मुरशितळ । तेणें
 तेल जालें अति निर्मळ । त्यांत लक्ष्य सकळ दिसतसे ॥ ८३ ॥ मग तेंथें रूप
 पाहोनी । लक्ष्य बरवें न्याहाळोनी । एकेचि बाणें लक्ष्य भेदोनी । मच्छातें तळीं
 पाडिलें ॥ ८४ ॥ लक्ष्य पडनांचि भूमंडळीं । द्रौपदी अजुर्नातें माळ घाटी ।
 हें देखोनियां राजां सकळीं । अति विरोध मांडिला ॥ ८५ ॥ तयं दिन
 गेला अस्तमाना । धर्म म्हणे भीमार्जुना । आतां जाईजे स्वस्थाना ।
 मेळीकारां^४ आपुलिया ॥ ८६ ॥ मग धंसोनियां हस्तिणीवरी । निघते
 जाळे वेगवत्तरीं । आळे कुल्लाळाच्या मंदिरीं । द्रौपदीतें धंजनियां ॥ ८७ ॥
 द्रौपदी जिफिलिया उपरी । बोटती नगरीच्या नारीं । पाहा हां कीसी
 अनुपम सुंदरी । जाला अंतुरी भिक्षुकाची ॥ ८८ ॥ असो ऐसें हरनी
 आणिलें द्रौपदीसी । तयं कुंती पुसे वादवेकु^५ कां तुम्हासी । ती वृत्तांत
 सांगीजे गजपासीं । कारण काय जाहलें ॥ ८९ ॥ आ रे रात्री बहुत
 जाली । भिक्षा काय तुम्हांमि मिळाली । ऐसें पुस्ततसें मांडली । तयं धर्म
 अनुवादत ॥ ९० ॥ माने भिक्षा मिळाली बरवी । आतां अनुशा तुम्ही
 घायी । तयं कुंती म्हणे बांटूनि ध्यायां । पांचांजणीं गिळोनियां ॥ ९१ ॥
 ऐसें माता बोलि । तयं पांचहो सामोरे पातळें । समागमें द्रौपदीतें देगिलें ।
 मग जाहाली विस्मिता ॥ ९२ ॥

१ भामभूज, मज्जन्. २ दिग्भूदता, लाघव. ३ (बेभिस्त), गस्तिगात्र.
 ४ पयतीस्थानी, गिरीरामध्ये. ५ बिलंब.

एकनाथ

ज्ञानदेव, नामदेव ह्यांच्या पाठीमागून सुमारे तीनशें वर्षांनीं एकनाथ झाला. ह्याला साधूंत गणितात, इतकेंच नाही, तर ज्ञानदेवाचा प्रत्यक्ष अवतार असं ह्याला समजतात. हा ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण गोदातीरीं प्रतिष्ठानास म्हणजे पैठणास राहत असे. ह्याचा जन्मकाल निश्चित नाही. ह्याच्या बापाचें नांव सूर्यनारायण आणि आईचें नांव रुक्मिणीबाई. ह्याचा बाप लहानपणींच वारला व ह्याचें पालनपोषण ह्याच्या आजानें केलें.

एकनाथाच्या स्त्रीचें नांव गिरजाबाई. ह्यास एक पुत्र आणि दोन कन्या होत्या. पुत्राचें नांव हरिपंडित आणि कन्यांचीं नांवां गोदूबाई व गंगाबाई.

एकनाथ मोठा परोपकारी असून त्याचें आचरण फार पवित्र असे. तसेंच शांति, क्षमा इत्यादि गुणही त्याच्या ठायीं लोकोत्तर होते. पितरांच्या उद्देशानें केलेलें अन्न अनन्यजांस देणें, उन्हांत तळमळणाऱ्या चांभाराच्या पोराला कडेवर घेऊन घरीं पोहोचविणें, इत्यादि त्याच्या संबंधाच्या गोष्टींवरून अस्पृश्य मानलेल्या जातींतील लोकांविषयीही त्याच्या अन्तःकरणांत प्रेमभाव असल्याचें स्पष्ट होतें.

एकनाथ स्वतः संस्कृत भाषेंत मोठा पंडित होता, तरी महाराष्ट्र भाषेच्या उद्धाराकरितां त्यानें मुख्यत्वेन ओवीबद्ध ग्रंथ केले आहेत; शिवाय कांहीं अभंग व पदेही केलीं आहेत. ह्यानें हिंदुस्तानी भाषेंतही कांहीं कविता केली आहे. एकनाथाचा गुरु जनार्दनपंत नामें होता, त्या संबंधानें त्यानें आपल्या कवितेंत आपलें नांव एकाजनार्दन असं लिहिलें आहे.

ज्ञानेश्वरीच्या भिन्न भिन्न प्रती जमवून व त्यांतील पाठांतरांचा विचार करून एकनाथानें शके १५०६ त ज्ञानेश्वरीची शुद्ध प्रत तयार केली.

---

१ एकनाथ हा शके १४७० त जन्मला असें एक, आणि शके १४५५ मध्ये जन्मला असें दुसरें मत प्रचलित आहे.

एकनाथाची मापा सरळ आहे व तीत फारसे अप्रसिद्ध शब्द नाहीत. त्याची वर्णन करण्याची शैली चांगली आहे. याचा मरणशक १५२१ आहे. फाल्गुन वद्य ६ रोजी एकनाथ समाधिस्थ झाला असे वर्णन आहे.

ह्याने केलेले ग्रंथ

१ एकनाथी भागवत (भागवताच्या एकादश स्कंधावरील टीका);
२ भावार्थ-रामायण; ३ रुक्मिणीस्वयंवर; ४ स्वात्ममुख; ५ चतुःश्लोकी भागवत टीका; ६ हस्तामलक; ७ आनंदलहरी; ८ अमंग; ९ भारुडे-चंगरे.

भागवत-निर्णयसागर (सं. पांगारकर), के. मि. टवळे (वाठल्ये), कृष्णानंद सरस्वती; रामायण-निर्णयसागर (दंडवल्ली); रुक्मिणीस्वयंवर-चित्रशाळा (देशमुख), समर्थ बुक डेपो (जोशी), के. मि. टवळे (रानडे); अमंगची गाथा-तुकारामतात्या, आवटे, इंदुप्रकाश, चित्रशाळा; यांनी ही काव्ये प्रसिद्ध केली आहेत.

विशेष माहितीकरिता पहा:—महाराष्ट्र सरस्वत, भा. १-भावे; मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खं. २-पांगारकर; श्री एकनाथ महाराजांचे चरित्र-ज. र. आजगांधकर; Eknath-W. S. Deming; एकनाथदर्शन; एकनाथ-न. र. फाटक.

भागवत

नरनारायणाख्यान

पूर्वी नारायण या नांवाचा एक ऋषि होऊन गेला. त्याने घटिकाश्रमांत राहून तप आरंभिले. तेव्हा त्याचे उग्र तप पाहून इंद्राच्या आपल्या पदाधिपती शंका आली व त्याने काम क्रोध दगैरे मंदळी अप्परांगद त्याच्या फटे त्याच्या तपाचा भंग करण्याकरिता खाना केला. त्या प्रसंगी नारायणाने आपली शक्ति न दळू देता त्यास फजित केले अशी कथा या आख्यानांत आहे.

ओव्या

जो अ-जन्मा नित्य त्रि-भुवर्नी । जो न जन्मोनि जन्मला योनी । तेणें
 धर्माची^१ धर्म-पत्नी । केली जननी दक्ष-कन्या मूर्ती ॥ १ ॥ ते^२ मूर्ति-
 मातेच्या^३ उदरी । नर-नारायण अवतारी । एकचि दो रूपांकरी^४ । धर्माच्या
 घरी अवतरले ॥ २ ॥ तेणें नारदादिकांसि जाण । निरूपिलें नैष्कर्म्यलक्षण^५ ।
 स्वयें आचरला आपण । तें कथन ऐक राया^६ ॥ ३ ॥ नारायण म्हणसी
 कोणे देशी । तो बदरिकाश्रमी आश्रम-वासी । नारद-सनकादिक ऋषि ।
 अद्यापि त्यापाशीं सेवे असती ॥ ४ ॥ त्यासि स्वरूपाचें लक्ष । सहजी
 असे प्रत्यक्ष । ते स्वरूप-निष्ठेचा पक्ष । अलक्ष्याचें^७ लक्ष प्रबोधी स्वयें ॥ ५ ॥
 त्या स्वरूपाचा निजबोध । स्वयें पावावया विशद । अद्यापवरी ऋषि-वृंद ।
 नित्य संवाद करिताती त्यासीं ॥ ६ ॥ जें स्वरूप लक्षेना जनीं । तें विशद
 करुनि दे वचनीं । तेंचि अनुग्रहंकरुनी । अनुभवा आणी तत्काळ ॥ ७ ॥
 ज्ञाते बहुसाळ ऋषीश्वर । त्यांमार्जी नारायण अवतार । तेथें वर्तलें जें चरीत्र ।
 अति विचित्र ऐक राया ॥ ८ ॥ ऐसा नारायणाचा प्रताप । देखोनि निष्ठा
 दृढ तप । तेणें इंद्रासि आला कंप । म्हणे स्वर्ग निष्पाप घेईल माझा ॥ ९ ॥
 त्याचें तप देखोनि परम । म्हणे गेलें गेलें स्वर्ग-धाम । इंद्र कोपें प्रेरिला
 काम । अप्सरा-संभ्रमसमयेत ॥ १० ॥ कामसमयेत अप्सरा । सवें वसंतही
 दुसरा । क्रोध अवधिया पुढारा । जो तापसांतें पुरा नागवी सदा ॥ ११ ॥
 तीर्थोतीर्थीच्या अनुष्ठाना । क्षमा नुपजे अंतःकरणा । कोप येतांच जाणा ।
 करी उगाणा^८ तपाचा ॥ १२ ॥ क्रोधु तापसांचा उघड वैरी । तापसां नागवी
 नाना-परी । तोही नारायणावरी । अवध्यां अग्नीं चालिला ॥ १३ ॥ ऐसी
 मिळोनी विरुदाइतें । आली बदरिकाश्रमा समस्तें । नारायण तप करी जेथें ।
 उठावलीं तेथें अनुक्रमेंती ॥ १४ ॥ वसंतें शृंगारिलें वन । कोकिल्या फळा-
 रावें^९ गायन । सुगंध शीतळ झळके पवन । पराग संपूर्ण वर्षती मुमनें ॥ १५ ॥
 शस्त्रें तोडितां आकाशासी । आकाश स्वयें सावकाशी । तेवी कामें छळितां
 नारायणासी । तो निज-संतोषी निर्द्वंद्व^{१०} ॥ १६ ॥ नेणतां नारायण-महिमे ।

१ नांवाच्या ऋषीची. २ त्या. ३ मूर्ति (हे नरनारायणाच्या आईचे नांव).
 ४ रूपांनी. ५ पूर्ण ज्ञानाच्या योगाने ब्रह्म करूनही कर्मघटुंत्वाचा अभिमान नमणे.
 ६ हे जनकराजा. ७ मनाला व बाणीला अगोचर जें आत्मस्व त्याचे ज्ञान. ८ दृढ,
 नाश. ९ (फल-आरावें) धव्यक व मधुर अशा शब्दाने. १० आत्मस्वस्वा-
 व्यतिरिक्त ज्यात दुसऱ्या कदाचेंही मान नाही असा.

धांवोनि घाला घातला कामें । तेव्हां अवधीच पराक्रमें । स्व-निश्कर्म
 लाजली ॥ १७ ॥ तेथें अवधी जाली पराट्मुखें । पाठमोरी निघाली अधोमुखें ।
 तेव्हां त्यांची गती निःशेखें । नारायण देखे खुंटली ॥ १८ ॥ इन्द्रियनियंता
 नारायण । नेणूनि छळू गेली आपण । यापुढती पुनरागमन । सर्वथा जाण
 करवेना ॥ १९ ॥ मागें न निघवे निधितें । ऐसें जाणोनि समस्तें । धोर
 गजवज्रिली तेथें । भयचकितें व्याकुळ ॥ २० ॥ जाणोनि नारायण-प्रताप ।
 आतां कोपुन दंडिल शाप । येणें धाकें म्छानरूप । अति स-कंप भय-भातें ॥ २१ ॥
 ऐसी देखोनि त्यांची स्थिती । रूपेणें तुष्टला कृपा-मूर्ती । अशुभाग्र कोपु न
 ये चित्ती । अभिनव शांती नारायणाची ॥ २२ ॥ इंद्रें केला अपराध ।
 तरी नारायणामि न येचि क्रोध । वाप^१ निज-शांती अगाध । न मनी
 विरुद्ध कामादिकांचें ॥ २३ ॥ न येचि कामादिकांवरी कोप । ईश्रासही
 नेदीच शाप । नारायणाच्या टायी अल्प । कदा विकल्प नुपजेची ॥ २४ ॥
 अपकान्यावरि जां कोपला । तां तत्काळ कोपें नागविला । अपकान्या जेणें
 उपकार केला । तोचि लाधला परमार्थी ॥ २५ ॥ अपकान्या उपकार
 करिती । त्याचि नांव गा परम शांती । ते शांतीची निजस्थिती । दावी
 लोकांप्रती आचरोनी ॥ २६ ॥ परमार्थाची मुख्यत्वे स्थिती । पाहिजे गा
 परम शांती । ते शांतीची उत्कट गती । दावी लोकांप्रती आचरोनी ॥ २७ ॥
 भय-भात कामादिक । अप्सरा-गण साशंक । त्यातें अभय-दानें मुख ।
 देजनियां देख नारायण बोळे ॥ २८ ॥ अहो कामवसंतादिक स्वामी ।
 कृपा करून आलेत तुम्ही । तुमचेनि पदागमी । आश्रम-भूमि पुनीत
 जाली ॥ २९ ॥ तुमचें जाळीया आगमन । अवश्य करावें आम्ही पूजन ।
 हेंचि आमुचें अनुष्ठान । कांही वस्त्रि-दान^२ अंगीकारा मासें ॥ ३० ॥ अशो
 अप्सरा देवकांना । तुम्ही भेजों नका सर्वथा । येथें आळिया समस्ता । पूज्य
 सर्वथा तुम्ही मज ॥ ३१ ॥ आश्रमा आळिया अतिथी । जे कोणा पूजा
 न कारता । त्यांची शून्य पुण्य-संपत्ती । आश्रम-स्थिती शून्य होय ॥ ३२ ॥
 तुम्ही नांगीकारता पूजन । कांहीं न घेता वस्त्रि-दान । गेल्या आश्रम हा
 होईल शून्य । याश्रमी कृपा करून पूजा घ्यावी ॥ ३३ ॥ आश्रमा आळिया
 अतिथी । तो पूज्य सर्वात सर्वार्थी । अनिथी आश्रमी जे पूजितो । ते आश्रम-
 फांती शिव वानी ॥ ३४ ॥ ज्याही रुसळिया पायां पडती । तेवी विमुक्त

जातां अतिथी । जे वंदूनियां सुखी करिती । ते सुख पावती स्वानंदें ॥ ३५ ॥
 व्याही रुसलिया कन्या न धाडी । अतिथि रुसलिया पुण्य-कोडी^१ । पूर्वापर
 जे कां जोडी । तेही रोकडी क्षय पावे ॥ ३६ ॥ वैकुंठी ज्याची निज-
 स्थिती । तो त्या आश्रमा ये नित्य वस्ती । जे आश्रमी अतिथी । पूजिती
 प्रीतीं ब्रह्मात्मभायें ॥ ३७ ॥ ऐसें बोलिला तयांप्रती । परी माझी हे अगाध
 शांती । हेही नारायणाचे चिर्ती । गर्व-स्थितां असेना ॥ ३८ ॥ ऐक राया
 अति-अपूर्व । असोनि निज-शांती अनुभव । ज्याच्या ठायीं नाहीं गर्व ।
 तोचि देवाधिदेव निश्चयेंसी ॥ ३९ ॥ जो नित्य नाचवी सुर-नरांसी ।
 ज्या भेणें तप सोडिलें तापसीं । त्या अभय देवोनि काम-क्रोधांसी । आपणा-
 पासीं राहविलें ॥ ४० ॥ एवं अभय देत नारायण । स्वमुखें बोलिला आपण ।
 तेणें कामादि अप्सरा-गण । लाज विरोन अधोमुख जालीं ॥ ४१ ॥ देखोनि
 निर्विकार पूर्ण क्षमा । श्रीनारायण हा परमात्मा । कळों^२ सरलें^३ वसंतादि-
 कामां । त्याचाचि महिमा यर्णिती स्वयें ॥ ४२ ॥ ऐकें नरदेव-चक्रवर्ती ।
 विदेहा सार्वभौमा भूपती । त्या नारायणाची निज-स्तुती । कामादि करिती
 सद्भावेंसी ॥ ४३ ॥ जे सदा सर्वतिं छळिती । त्याहीं देखिली पूर्ण शांती ।
 तेचि शांतीची स्तुती करिती । नारायणाप्रती कामादि क्रोध ॥ ४४ ॥
 जेणें संतोषे श्रीनारायण । त्यासी कृपा उपजे पूर्ण । ऐसिया परीचें स्तवन ।
 मांडिलें संपूर्ण परमार्थ-बुद्धी ॥ ४५ ॥ जय जय देवाधिदेवा । तुझिया
 अविकार-भावा । पाहतां न देखों जी सर्वा । देवां मानवां माझारी ॥ ४६ ॥
 मज मन्मथाचा यावा^४ । न साहये देवां दानवां । मग तेथ इतरां मानवां ।
 कोण केवा साहाययासी ॥ ४७ ॥ त्या मज कामा न सरतें केलें । शांतीचें
 कल्याण पाहिलें । हें तुवांचि एकें यश नेलें । स्वभाव जिंकिले निज-शांति-
 योगें ॥ ४८ ॥ तो मी न सरता केला काम । क्रोधा आणिला उपशम ।
 वासनेचा संश्रम । नित्य निर्भ्रम त्वां केला ॥ ४९ ॥ हे नारायणा तुझी
 निष्ठा । न ये आणिका तपोनिष्ठा । केला अनुभवाचा चांढटा^५ । शांतीचा
 मोठा सुकाळ केला ॥ ५० ॥ मागें तपस्वी वाखाणिले । म्हणती काम-क्रोधां

जिकलें । त्यासिही आम्ही पूर्ण छळिलें । ऐक तें भलें सगिन ॥ ५१ ॥
 कपिला^१ ऐसा तेजोराशी । क्रोधें तत्काळ छळिले त्यासी । शाप देतांचि
 सगरासी । तांही क्रोधासी वश्य जाला ॥ ५२ ॥ जो सर्वदा विघ्नातें
 आकळी । विघ्नेशातें^२ कोप छळी । तेणें अतिकोपें कोपानळी । चंद्रासी
 तत्काळीं दिधला शाप ॥ ५३ ॥ कोप आला दुर्वासासी^३ । शाप दीधला
 अंबरीपासी^४ । देव आणिला गर्भ-वासासी^५ । क्रोधें महाकपी छळिले
 ऐसे ॥ ५४ ॥ जे दुजी मृष्टी करूं शकती । तेहो काम-क्रोधें शडापेजेती ।
 सागरीं पडे इंद्र-संपत्ती^६ । हे क्रोधाची स्वप्ती पुराण-प्रतिद्ध ॥ ५५ ॥

१ सूर्यवंशातील सगर राजानें यज्ञासंबंधी घोडा पृथ्वीवर फिरावयाम सोडिला, आणि त्याच्या संरक्षणार्थ आकले साठ हजार मुलगे बरोबर पाठविले. वाटेत इंद्रानें तो घोडा सोडून विवरांत कपिलमहामुनि ध्यानस्थ होता त्याच्या जवळ बांधून देविला. तेव्हां एकाएकी घोडा काय झाला म्हणून पहावयास, ज्या जागीं घोडा बस्य झाला ती आगा सगरपुत्रांनी उकलिली; तों तो घोडा कपिलासोजारी दृष्टीस पडला. तेव्हां हाच आपला घोडा चोरणारा असे त्यांस वाटलें. नंतर त्यांच्या गडबडीने ध्यानविराजून बसून कपिलानें होळें उपहून कोपानें त्यांसकडे पाहतांच तं भस्म झाले, अशी कथा रामायणांत आहे. २ चंद्राला आपल्या स्थाविपयी मोठा गर्व होना. तो एकदां गणपतीकडे पाहून त्याच्या स्थाव्या वेढबपणामुळे त्यास हांसला, तेव्हां गणपतीस कोप येऊन त्यानें चंद्रास तुजकडे कोणीही पाहणार नाही असा शाप दिला. मग चतुर्धांशनाचरणानें चंद्र शाप-मुक्त झाला, अशी कथा स्कंदपुराणांत आहे. ३ एकदां दुर्वास ऋषि, द्वादशीचे दिवशी, अंबरीष म्हणून सूर्यवंशीय परम धार्मिक राजा होना त्यासकडे आला. तेव्हां राजानें आगतस्वागत करून भोजनास राहण्याविषयी त्यास प्रार्थिलें. मग दुर्वास होय म्हणून कांडो उरलेले आदिक संपदावयासाठीं बाहेर गेला; तों त्यास परत देव्याग उभार लागला. त्या दिवशी द्वादशी घोटी होती, म्हणून मनभोग न व्हावा ह्याकरितां अंबरीषानें देवास नैवेद्य अर्पिला आणि तीर्थदेवनस्य पारणा करून तो ऋषीची वाट पाहत बसला. नंतर दुर्वास आला, तेव्हां त्यास हें समजतांच फोडून त्यानें आपल्या केसांतून एक वृक्षा निर्मिली, ती राजाकडे धाकली तेव्हां बिघ्नून आरते पुढांसचक पाटवून तिला मारिलें, इत्यादि कथा भाग्यनांत आहे. ४ दुर्वासाने अंबरीषाला दिव्येच्या शापानरितां यी बिघ्नून दहा अवतार घ्यावे लागले, अशी कथा आहे. ५ एक लग्नी दुर्वासांजरीने आपल्या गळ्यातील माळ इंद्रास दिली, ती त्यानें उज्जनगगाने ऐरावताच्या मस्तकावर घेंवून दिली. ती ऐरावताने आपल्या पापासाठीं शुद्धून टाकिली. ह्या अस्तादराने दुर्वासास कोप येऊन त्यानें तुमैं ऐश्वर्य नष्ट होईत दसा इंद्रास शाप दिला, आणि त्याप्रमाणे त्यानें ऐश्वर्य नष्ट झाले अशी कथा आहे. द्वादश स्थान हें निर्रिखे अन्नाचें असे वाटतें.

इतरांची गोष्टी कायसी । क्रोधें छळिलें ईश्वरासी^१ । तेणें दीक्षिता द्विज-
दक्षासी । शिरच्छेदासी करविता जाला ॥ ५६ ॥ जेथें मी काम स्वयें
वसें । तेथें क्रोध वसे सावकाशें । काम-क्रोध असतचि नसे । नारायणा ऐसें
तुवां केले ॥ ५७ ॥ हें परमाद्भुत तुझें वीर्य । आणिकां एवढें नाही धैर्य ।
यालागीं तुझें परिचर्य । सदा मुनिवर्य सेविती चरण ॥ ५८ ॥ शांतीच्या
चाडें देवाधिदेवा । जे नित्य करिती तुझी सेवा । ते काम-क्रोधादि स्वभावा ।
स्मरतां तव नांवा जिकिती सुखें ॥ ५९ ॥ जेथें सन्मानें काम पुरत । तेथें
आदरें अनुग्रहो करित । काम सन्मानें जेथें अवृत्त । तेथें शाप देत अति-
क्रोधें ॥ ६० ॥ यालागीं शापानुग्रह-समर्थ । ते सर्वदा कामक्रोधयुक्त । परी
नवल तुझें सत्त्वोचित । केले अंकित काम-क्रोध ॥ ६१ ॥ मज गर्व
नाहीं सर्वथा । हेही तुज नाही अहंता । छळवाचा द्यावी लघुता । अथवा
उपेक्ष्यता न करिती ॥ ६२ ॥ पृथ्वी दुःखी करिती नांगरी । ते पिकोनि
त्यातिं सुखी करी । तेवीं अपकान्या जो उपकारी । तो मोक्षाच्या शिरी
मुगुटु ॥ ६३ ॥ तुजमाजी निर्विकार शांती । हें नवल नव्हे कृपा-मूर्ती ।
तुझ्या स्वरूपाची स्थिती । आजि निश्चिती कळली आम्हां ॥ ६४ ॥ तूं
निर्गुण निरुपम । मायातीत पूर्ण ब्रह्म । तुझें स्वभावं स्मरतां नाम । स-कामांही
काम स्पर्शों न शके ॥ ६५ ॥ जो नित्य स्मरे तुझें नाम । त्यासी मी
कामचि करी निष्काम । क्रोधचि करी क्रोधा शम । मोहो तो परम प्रबोध
होय ॥ ६६ ॥ जे धीर-वीर निज-शांती । ज्यांसि परमानंदें नित्य तृती ।
ऐसियांचिया अमित पंक्ति । पाया लागती तूझिया ॥ ६७ ॥ तुज करावया
नमस्कार । पुढें सरसे महा-सिद्धीचा संभार । त्यांसही न लभे आदर^२ ।
तूं परात्पर परमात्मा ॥ ६८ ॥ तुझिया सेवकांकडे । विघ्न रिघतां होय
वापुडें । तें रिघावया तुजपुडें । कोण्या^३ पडिपाडें^३ रिघेल ॥ ६९ ॥ तापसां
बहु विघ्नअपावो । आम्ही करावा अंतरावो । हा आमुचा निज-स्वभावो ।
नव्हे नवलवो नारायणा ॥ ७० ॥ हृदयींचा मुक्त करोनि काम । बाह्य
जप-तप भक्ति-संभ्रम । ऐसे जे कां शठ परम । विघ्नांचा आक्रम त्यावरी

१ महादेवाचा सासरा दक्षप्रजापति ह्याने एवढां यज्ञ केला, त्यांत सर्व देवांचा बोलाविले. परंतु महादेवास बोलाविले नाही. तथापि पार्वतीच्या आग्रहामुळे तो तेथे गेला असतां दक्षाने त्याचा आदर केला नाही. पुढें महादेवास राग येऊन त्याने दक्षाचे शिर तोडविले, अशी कथा स्कंदपुराणांत आहे. २ नियमन, आळा. ३ कोणत्या तोंडानें (पटिपाट म्ह. किंमत, योग्यता).

चाले ॥ ७१ ॥ ते आमची विघ्न-स्थिती । न चले तुझिया भक्तांप्रती ।
तूं रक्षिता भूत-पती । तेथें विघ्नाची गती पराङ्मुख ॥ ७२ ॥ मासिया
निज-भक्तांसी । विघ्नें कैचीं म्हणसी यांसी । ऐक त्याही अभिप्रायासी ।
सांगेन तुजपाशी देवाभिदेवा ॥ ७३ ॥ पावावया निज-पदातें । लाता हाणून
स्वर्ग-भोगातें । जे नित्य निष्काम भजती तूतें । नाना विघ्नें त्यातें मुर-वर
चिंती ॥ ७४ ॥ उल्लंघूनियां आमुतें । हे पावती अच्युत-पदातें । याळागीं
मुर-वर त्यांनं । अति-विघ्नतें प्रेरिती ॥ ७५ ॥ बळी नेदून आम्हांसी ।
हे जाऊं पाहती पूर्ण-पदासी । येणें क्षोभें इंद्रादिक त्यांपासी । नाना-विघ्नांसी
मोकलित्सी ॥ ७६ ॥ याळागीं त्याच्या भजनापाशी । विघ्नें छळूं धांवती
आपसी । विघ्नी अभिभव^१ नव्हे त्यांसी । तूं हृषीकेशी रक्षिता ॥ ७७ ॥
सांडून सन्काम कल्पना । जे रतले तुझ्या चरणा । त्यांस आठही प्रहर
जाणा । तूं नारायणा रक्षिती ॥ ७८ ॥ भक्त विघ्नी होती कासाविशी ।
धांव धांव म्हणती हृषीकेशी । तेव्हां तूं धांवण्या धांवती । निष्ठुर नव्हती
नारायणा ॥ ७९ ॥ विघ्न न येतां भक्तांपासी । आधींच भक्त-संरक्षणासी ।
तूं भक्तांचे चौपासी^२ । अहर्निशी संरक्षिता ॥ ८० ॥ विघ्न छळूं धावि
रक्षोप । तंव विघ्नी प्रगट तुजें स्वरूप । याळागीं भक्तांसि अल्प । विघ्नप्रताप
बाधूं न शके ॥ ८१ ॥ कामें छळायें हरि-भक्तांसी । तंव हरि कामाचा
हृदय-ग्रासी । तेव्हां विघ्नचि निर्विघ्न त्यांसी । भय भक्तांसी स्वप्नी नाही ॥ ८२ ॥
विघ्न उपजयी विरोध । तंव विरोधा स-वाङ्ग गोविंद । मग विरोध तोचि महा-
बोध । त्यानंद-कंद निज-भक्ता ॥ ८३ ॥ ज्यासि तुझ्या चरणीं भावार्थ ।
त्यांसि विघ्नी प्रगटे परमार्थ । ऐसा भाववळें तूं समर्थ । सादा सतत निज
भक्ता ॥ ८४ ॥ यापरि समर्थ तूं संरक्षिता । तें जाणोनि विघ्नां समस्ता ।
पाय देखनि इंद्र-पद-मायां । पावती परमार्था तुझिया कृपे ॥ ८५ ॥ देव
संरक्षिता ज्यांसी । विघ्नें छळूं धांवती त्यांसी । मग सकामांची गती कायसी ।
विदेहा^३ म्हणसी तें एक ॥ ८६ ॥ विषय-काम धरोनि मनी । इंद्रादि देवां
बळि-पूजनी । जे भजले याग-यज्ञनी । देव त्याळागींनीं करिती विघ्न ॥ ८७ ॥
इंद्र याज्ञिकांचा राजा । सन्काम याज्ञिक त्याच्या प्रजा । यज्ञभाग अर्चिगीं
बांजा । पाहत्या बळि-पूजा न करिती विघ्न ॥ ८८ ॥ म्हणसी कामादिक
विटंबिती । ते निष्काम कदा नावळती । सहज कामा ग्रथ अरली । सादा
कर्म करिती सन्काम ॥ ८९ ॥ जे भज कामासी बरा होती । ते तप धेचूनि

भोग भोगिती । जे आतुडले^१ क्रोधाच्या हातीं । ते वृथा नागवती
तापसी ॥ ९० ॥ प्राणायामें प्राणापानीं । निज प्राणतें आकळोनी । वात
वर्ष^२ शीत उष्ण साहोनी । जे अनुष्ठानीं गुंतले ॥ ९१ ॥ जे अल्प
अभिमानाहातीं । जे क्रोधासि वश होती । ते शाप देऊनि तप-संपत्ती । व्यर्थ
नागवती निज-निष्ठा ॥ ९२ ॥ जे अपार सागर तरती । ते गोप्यदोदकीं
बुडती । तेवीं मज कामातें जिणोनि जाती । तेही नागवती निज-
क्रोधें ॥ ९३ ॥ मज कामाची अ-पूर्ण काम-वृत्ती । तेचि क्रोधाची दृढ
स्थिती । काम-क्रोध अ-भक्तां वाधितो । हरि-भक्तांप्रती तें न चले ॥ ९४ ॥
तुझ्या भक्तांप्रती जाण । न चले काम-क्रोध-बंधन । तो तूं भक्त-पति नारायण ।
तुज आमुचें कामपण केवीं बाधी ॥ ९५ ॥ नेणतां तुझा महिमा । आम्ही
करूं आलों निजधर्मा । तुजपासीं नित्य निज-क्षेमा । पुरुषोत्तमा
कृपालुवा ॥ ९६ ॥ अपकान्या उपकार करिती । या नांव निर्विकार निज-
शांती । तेचि शांतीची परिपाक-स्थिती । विप्रकर्त्याप्रती हरि दावी ॥ ९७ ॥
सांगोनियां आपुली स्थिती । कामादिक स्तुति करिती । तंव परमाश्चर्य
देखती । स्त्रिया अत्यद्भुती अकस्मात ॥ ९८ ॥ रूप वैभव अलंकार ।
श्रियेहूनियां सुंदर । सेवेलागीं अति-तत्पर । सदा सादर सावधानें ॥ ९९ ॥
नवल लाघव नारायणा । कैसें या दाखविलें विंदाना । त्या स्त्रिया सफळ
सर्वांगना । दिवा खद्योत जाणा तैशा दिसती ॥ १०० ॥ देखोनि त्यांचिया
स्वरूपासी । अप्सरा दिसती जैशा दासी । अत्यंत लज्जा जाली त्यांसी ।
काळिमेसी उतरल्या ॥ १०१ ॥ त्यांचे अंगींचा सुगंध-वात । तेणें भुलला
घसंत । मलयानिल जाला भ्रांत । त्याचा अंग-वात लागतां ॥ १०२ ॥
नारायणासी विद्या कैसी । जे भुलवूं आले आपणासी । भुली पाडिली
त्यांसी । योगमायेसी दावुनी ॥ १०३ ॥ सुंदरवें रमा तिलोत्तमा । जियां
मंदर-भयनीं जितली रमा । रमेहूनियां उपमा । उत्तमोत्तमा अति-
रूपें ॥ १०४ ॥ तें अति-आश्चर्य देखोन । जाले कामादिक भूर्लायमान ।
त्यांप्रती नारायण । काय हांसोनी बोलिला ॥ १०५ ॥ आम्हीं अचर्य
पूजावें तुम्हांसी । कांहीं अर्पणें वलिदानासी । संतोषावया इंद्रासी । यांतील
एकादी दासी अंगीकारा तुम्ही ॥ १०६ ॥ यांचें सौंदर्य अति-थोर ।
म्हणाल होईल अपमानकर । तुम्हांसमान जे सुंदर । तिचा अंगीकार करावा
तुम्हीं ॥ १०७ ॥ म्हणाल यांत नाही हीन । अवघ्या सौंदर्यें संपूर्ण ।

चाले ॥ ७१ ॥ ते आमची विघ्न-स्थिती । न चले तुझिया भक्तांप्रती ।
 तूं रक्षिता भूत-पती । तेथें विघ्नाची गती पराङ्मुख ॥ ७२ ॥ माझिया
 निज-भक्तांसी । विघ्नें कैची म्हणसी यांसी । ऐक त्याही अभिप्रायासी ।
 सांगिन तुजपाशीं देवाविदेवा ॥ ७३ ॥ पावावया निज-पदातें । लाता हाणून
 म्दुर्ग-भोगानें । जे नित्य निष्काम भजती तूतें । नाना विघ्नें त्यतिं मुर-वर
 चिंती ॥ ७४ ॥ लहंघुनियां आमुतें । हे पावती अच्युत-पदातें । याळागीं
 सुग-वर त्यातें । अति-विघ्नातें प्रेरिती ॥ ७५ ॥ बळी नेदूनि आम्हांसी ।
 हें जाऊं पाहती पूर्ण-पदासी । येणें क्षोभें इंद्रादिक त्यांपासी । नाना-विघ्नांसी
 मोकळिती ॥ ७६ ॥ याळागीं त्याच्या भजनापाशी । विघ्नें छळूं धांवती
 आपैसी । विघ्नीं अभिभव^१ नव्हे त्यांसी । तूं हर्षिकेशी रक्षिता ॥ ७७ ॥
 सांडूनि स-काम कल्पना । जे रतले तुझ्या चरणा । त्यांस आठही प्रहर
 जाणा । तूं नारायणा रक्षिती ॥ ७८ ॥ भक्त विघ्नीं होती कासाविती ।
 धांव धाव म्हणती हर्षिकेशी । तेव्हां तूं धांवण्या धांवसी । निघुर नव्हेसी
 नारायणा ॥ ७९ ॥ विघ्न न येतां भक्तांपासी । आधींच भक्त-संरक्षणासी ।
 तूं भक्तांचे चौपासी^२ । अहर्निशीं संरक्षिता ॥ ८० ॥ विघ्न छळूं धावे
 सकोप । तंव विघ्नीं प्रगट तुजें स्वरूप । याळागीं भक्तांसि अल्प । विघ्नप्रताप
 बाधूं न शके ॥ ८१ ॥ कामें छळावें हरि-भक्तांसी । तंव हरि कामाचा
 हृदय-वासी । तेव्हां विघ्नचि निर्विघ्न त्यांसी । मय भक्तांसी स्वप्नी नाही ॥ ८२ ॥
 विघ्न उपजवीं विरोध । तंव विरोधा स-वाद्य गोविंद । मग विरोध तोचि महा-
 बोध । स्वानंद-कंद निज-भक्तां ॥ ८३ ॥ ज्यांसि तुझ्या चरणीं भावार्थ ।
 त्यांसि विघ्नीं प्रगटे परमार्थ । ऐसा भाववळें तूं समर्थ । साद्य सतत निज
 भक्तां ॥ ८४ ॥ यापरि समर्थ तूं संरक्षिता । तें जाणोनि विघ्नां समस्तां ।
 पाय देखुनि इंद्र-यद-भायां । पावती परमार्था तुझिया कृपे ॥ ८५ ॥ देव
 संरक्षिता ज्यांसी । विघ्नें छळूं धांवती त्यांसी । मग सकामांची गती कायसी ।
 विदेहा^३ म्हणसी तें ऐक ॥ ८६ ॥ विषय-काम धरोनि मनी । इंद्रादि देवां
 वळि-पुजनी । जे भजले याग-यजनी । देव त्यांलागोनी करिती विघ्न ॥ ८७ ॥
 इंद्र याज्ञिकांचा राजा । स-काम यात्रिक त्याच्या प्रजा । यज्ञभाग अर्पिती
 योत्रा । पावल्या वळि-पूजा न करिती विघ्न ॥ ८८ ॥ म्हणसी कामादिक
 विटंविनी । ते निष्काम कदा नतळती । सहज कामा वश्य वसती । सदा
 कर्म करिती स-काम ॥ ८९ ॥ जे मज कामासी बस होती । ते तप वैचूनि

भोग भोगिती । जे आतुडले^१ क्रोधाच्या हातीं । ते वृथा नागवती
 तापसी ॥ ९० ॥ प्राणायामें प्राणापानीं । निज प्राणतें आकळोनी । वात
 वर्ष^२ शीत उष्ण साहोनी । जे अनुष्ठानीं गुंतले ॥ ९१ ॥ जे अल्प
 अभिमानाहातीं । जे क्रोधासि वश होती । ते शाप देऊनि तप-संपत्ती । व्यर्थ
 नागविती निज-निष्ठा ॥ ९२ ॥ जे अपार सागर तरती । ते गोष्पदोदकां
 बुडती । तेथीं मज कामातें जिणोनि जाती । तेही नागवती निज-
 क्रोधें ॥ ९३ ॥ मज कामाची अ-पूर्ण काम-वृत्ती । तेचि क्रोधाची दृढ
 स्थिती । काम-क्रोध अ-भक्तां बाधित । हरि-भक्तांप्रती तें न चले ॥ ९४ ॥
 तुझ्या भक्तांप्रती जाण । न चले काम-क्रोध-बंधन । तो तूं भक्त-पति नारायण ।
 तुज आमुचें कामपण केवीं बाधी ॥ ९५ ॥ नेणतां तुझा महिमा । आम्ही
 करूं आलों निजधर्मा । तुजपासीं नित्य निज-क्षेमा । पुरुषोत्तमा
 कृपालुवा ॥ ९६ ॥ अपकान्या उपकार करिती । या नांव निर्विकार निज-
 शांती । तेचि शांतीची परिपाक-स्थिती । विप्रकर्त्याप्रती हरि दावी ॥ ९७ ॥
 सांगोनियां आपुली स्थिती । कामादिक स्तुति करिती । तंव परमाश्चर्य
 देखती । स्त्रिया अत्यद्भुती अकस्मात ॥ ९८ ॥ रूप वैभव अलंकार ।
 श्रियेहूनियां सुंदर । सेवेलागीं अति-तत्पर । सदा सादर सावधानें ॥ ९९ ॥
 नवल लाघव नारायणा । कैसें या दाखविलें विंदाना । त्या स्त्रिया सकळ
 सर्वांगिना । दिवा खद्योत जाणा तैशा दिसती ॥ १०० ॥ देखोनि त्यांचिया
 स्वरूपासी ॥ अप्सरा दिसती जैशा दासी । अत्यंत लज्जा जाली त्यांसी ।
 काळिमेसी उतरल्या ॥ १०१ ॥ त्यांचे अंगीचा सुगंध-व्रात । तेणें भुलला
 वसंत । मलयानिल जाला भ्रांत । त्याचा अंग-व्रात लागतां ॥ १०२ ॥
 नारायणासी विद्या कैसी । जे भुलवूं आले आपणासी । भुली पाडिली
 त्यांसी । योगमायेसी दाबुनी ॥ १०३ ॥ सुंदरवें रंभा तिलोत्तमा । जियां
 मंदर-मथनीं जितली रमा । रंभेहूनियां उपमा । उत्तमोत्तमा अति-
 रूपे ॥ १०४ ॥ तें अति-आश्चर्य देखोन । जाले कामादिक मूर्छायमान ।
 त्यांप्रती नारायण । काय हांसीनी बोलिला ॥ १०५ ॥ आम्हीं अवश्य
 पूजावें तुम्हांसी । कांहीं अर्पवें बलिदानासी । संतोषावया इंद्रासी । यांनीं
 एकादी दासी अंगीकारा तुम्ही ॥ १०६ ॥ यांचें सौंदर्य अति-श्रार ।
 म्हणाल होईल अपमानकर । तुम्हांसमान जे सुंदर । तिचा अंगीकार करावा
 तुम्ही ॥ १०७ ॥ म्हणाल यांत नाहीं हीन । अवच्या सौंदर्यें संपूर्ण ।

कोणी न दिसे आम्हांसमान । केवीं आपण अंगीकारावी ॥ १०८ ॥ जरी
 नाही तुम्हांसमान । सकळ सौंदर्ये अति-संपन्न । तरी एकीचें करावें
 अंगीकरण । होईल भूषण स्वर्गासी ॥ १०९ ॥ ऐसं नारायणाचें वचन ।
 ऐकोनि हरिखली संपूर्ण । करूनियां साष्टांग नमन । मस्तकीं वचन
 वंदिले ॥ ११० ॥ ऐकोनि नारायण-वचन । मस्तकांबुजीं करूनियां नमन ।
 ऊर्ध्वशी पुढारून । कामादिगण निघती वेगीं ॥ १११ ॥ नारायणाचे
 ऊरु-स्पर्शी । उभी होती नारायणापाशीं । तेंचि नांव जालें तिसी । म्हणती
 ऊर्ध्वशी स्वर्गांगना ॥ ११२ ॥ ते देवांचे दूत । स्वर्ग पावले समस्त । मग
 शक्राचे समेआंत । सांगती अद्भुत नारायण-शक्ति ॥ ११३ ॥ तिहीं
 नारायणाचें चरित्र । सांगितलें अति-विचित्र । तेंचें अथघेचि सुर-वर । जाले
 थोर विस्मित पै ॥ ११४ ॥

—अध्याय ४

भावार्थ रामायण

अंगदशिष्टाई

रामचंद्र सेनेसहित रावणाशीं युद्ध करण्याकरितां लंकेस गेल्यावर मुद्द
 करावयाच्या पूर्वी, त्यानें वालीचा मुलगा अंगद ह्यास वकील करून
 रावणाकडे शिष्टसंप्रदायाप्रमाणें पाठविलें. अंगदानें रावणाच्या समेंत
 जाऊन सीता रामाला परत देण्याविषयी त्यास पुष्कळ उपदेश केला ; परंतु
 रावणानें तो ऐकिला नाही. मग अंगद रामाकडे परत आला. हें ह्या
 आख्यानांत सांगितलें आहे.

बोध्या

याउपरि काय कर्तव्यता । श्रीराम पुसे समस्ता । अथवे म्हणती
 रघुनाथा । युद्ध सत्यतां करानें ॥ १ ॥ स-सैन्य मारावें लंका-नाथा ।
 विचार कायज्ञा पै आता । ऐसं समस्तीं सांगतां । तें रघुनाथा न
 माने ॥ २ ॥ जे जे राज-धर्म विहित । त्याहींच माघे परमार्थ । ऐसे
 धर्म रघुनाथ । उपपादित शास्त्रार्थ ॥ ३ ॥ अतिशयें जो समर्थ । शिष्ट^१
 धाडाचा लंकेंत । ऐसं बोलतां रघुनाथ । कपि समस्त क्षोभले ॥ ४ ॥
 आपुली चोखनि नेली सीता । आपणचि शिष्ट पाठवावा आतां । हें

तंव अ-युक्त रघुनाथा । युद्ध करितां भय काय ॥ ९ ॥ ऐसें बोलतां
 समस्त । राम सांगे राजधर्मार्थ । भूत-दया आणि परमार्थ । समन्वित^१
 उपपादी ॥ ६ ॥ युद्ध-धर्म चतुर्विध । साम दाम दंड भेद । हे अनादि-
 सिद्ध प्रसिद्ध । विशद भेद वर्णिले ॥ ७ ॥ युद्ध-समर्था सामानुक्रम^२ ।
 हाचि मुख्यत्वे राज-धर्म । सामी भूत-दया-संभ्रम^३ । सामचि होय
 परमार्थ^४ ॥ ८ ॥ साम न करितां जे जाण । युद्ध करितां दारुण ।
 अ-संख्य मरती प्राणि-जन । हत्या कथण सोशील ॥ ९ ॥ ऐकोनि
 रामाचें वचन । हनुमान् घाली लोटांगण । अंगद सुग्रीव विभीषण ।
 वानर-गणासमवेत ॥ १० ॥ पडतां वानरांचें अनुमोदन । स्वयें पुसे
 रघुनंदन । शिष्ट पाठवावा कोण । तो निवडोनि सांगा मज ॥ ११ ॥ शिष्ट
 नसावा महा भ्याड । शिष्टें न धरात्री भीड । शिष्ट बोलका सुघड^५ ।
 निवडा प्रौढ निज-बुद्धी ॥ १२ ॥ शिष्ट पाहिजे चपळ चतुर । देऊं
 जाणे प्रत्युत्तर । राहोनियां धुरे-समोर^६ । स्वामि-कार्य-साधक ॥ १३ ॥
 हनुमान् म्हणे रघुनंदना । वानर-वारांची गणना । वीस पक्षें संख्या
 जाणा । आंगवणें^७ अति-बळी ॥ १४ ॥ यांहि माजी वाळि-सुत । अंगद
 बळें विख्यात । रावणाचे समेआंत । अति समर्थ बोलावया ॥ १५ ॥
 अंगद बोलोनि निघोट । अंगद वीर धीर सु-भट । गांजूं शके दश-कंठ ।
 तोचि शिष्ट योजावा ॥ १६ ॥ पाचारूनि अंगदासी । राम आळिंगी
 हृदयासी । शिष्ट होऊनी रावणापाशी । सांगें त्यासी मद्वाक्य ॥ १७ ॥
 दंडासि कारण मुख्य चोरी । तुवां चोरिली माझी नारी । तुज दंडावया
 बाणधारी । आली निर्धारी मी राम ॥ १८ ॥ मुख्यत्वे पर-दारा-
 हरण । तुझ्या मरणाचें कारण । दुर्धर सुटल्या माझे बाण । तुजला
 कोण राखेल ॥ १९ ॥ बालागीं तूं अर्पी सीता । शरण जाई अयोध्या-
 नाथा । लंका-निज-राज्यां स्वस्थता । तरीच तूतें होईल ॥ २० ॥
 ऐसें श्रीरामें आपण । स्वमुखें अंगदा सांगून । अमृत-फळें देऊनि
 जाण । करवी गमन लंकेसी ॥ २१ ॥ अंगद म्हणे श्रीरघुनाथा । आज्ञा
 प्रमाण जीं समर्था । स्वयें पुरुषार्थ^८ बोलतां । अंगीं मूर्खता येऊं पाहे ॥ २ ॥
 श्रीरामासि नमस्कार । करूनी मुखीं नाम-गजर । अवलोकूनी लंका-पुर ।

१ समर्पक रीतीने. २ सामोपायापासून आरंभ. ३ सर्व प्राण्यांचा आदर.
 ४ स्तुत्य कृत्य. ५ चतुर. ६ अग्रभागी. ७ गचीने. ८ पराक्रम.

अंगद वीर उडाला ॥ २३ ॥ जैसा श्रीरामाचा बाण । तैसें अंगदाचें
 उड्डाण । सत्वर क्रमूनि गगन । आला आपण लंकेसी ॥ २४ ॥ रावण-सभे-
 पुढें जाण । आलें अंगदाचें उड्डाण । तेणें दचकला दशानन । कंपायमान
 भय-भीत ॥ २५ ॥ अवघ्यांचा करावया वात । पुढतीं आला रे हनुमंत
 ऐसा चळसा^१ लंकेआंत । अति आकांत^२ राक्षसां ॥ २६ ॥ अंगदासी
 सन्मुख । बोलेन न शके दश-मुख । आर्णाक कोण बांले मशक । जाली
 टकमक राक्षसां ॥ २७ ॥ मी अतिथी आलों सभेंत । कोणी न पुमां
 स्वागत । भयें जालां अति-भ्रांत । निश्चित महामूर्ख हो ॥ २८ ॥ हनुमंत
 अशोक-वनीं बळी । केडी राक्षसां रंवदळी^३ । तेणें तुम्हां दांत-खिळी । वच-
 नावळी खुंटली ॥ २९ ॥ ऐकोनि अंगदाचें वचन । दुकृति बोलामाजी
 छळण^४ । स्वयें अनुवाटे रावण । मावधान अवधारा ॥ ३० ॥ सांडूनि
 दुर्ग-द्वार-भूमी^५ । तूं आलासी अमार्ग-गामी । यास्तव तुजशीं न बोलें आम्ही ।
 मौनानुक्रमे^६ राहिलों ॥ ३१ ॥ अमार्ग-गामियांनीं भाषण । हें तीं आम्हां
 अनि दूषण । ऐकोनि रावणाचें वचन । हास्य आलें अंगदा ॥ ३२ ॥
 रावणा ऐक सावधान । देखे पुढिलाचे अवगुण । आपले न देखे दुर्गुण ।
 रासभ पूर्ण तो एक ॥ ३३ ॥ मुख्य अ-धर्म तस्करपण । तेंही पर-दारा-
 हरण । तैमा तूं पापी रावण । काळें वदन त्रि-खांकी ॥ ३४ ॥ अंगद खच-
 ळला देखोन । चळचळ कपि दशानन । म्हणती राक्षस प्रधान । दुसरें
 रिघ्न हें आलें ॥ ३५ ॥ पहिला कम्हनां गेला होळी । दुसरा त्याहूनि आला
 बळी । राक्षस कांपती चळचळी । आतुर्येळी वानर ॥ ३६ ॥ रावणानन्मुख
 तिहासनी । अंगद बसला पुच्छासनी^७ । बाकुल्या दावी फळें ग्याउनी ।
 मिचकाउनी नयनांतें ॥ ३७ ॥ अंगद बसला देखोन । हळूच पुसे दशानन ।
 हनुमान् नन्हेमि तरि तूं कोण । किमर्थ येथे आलासी ॥ ३८ ॥ ऐसं पुमतां
 लंका-नाथ । अंगद आपला वृत्तांत । स्वयें असं पें सांगत । रघुनाथांतें
 स्मरेनि ॥ ३९ ॥ जेणें मारीच मारिला वनांत । खर-दूषणां केद्या वात ।
 त्या श्रीरामाचा मी दूत । वाळि-मुत अंगद ॥ ४० ॥ रावणा घाडुनि
 कापेतळीं । लसुद्रीं केल्या आंघोळीं । त्याचा पुत्र मी आतुर्येळी । आलों
 तुजजवळी तें एक ॥ ४१ ॥ मीना दंडनी शरणागन । जाल्या बोनेल
 लंका-नाथ । नातरी त्याचा करीन घाग । ऐसं रघुनाथ बोलिडा ॥ ४२ ॥

१ पुकारा. २ हाहाकार. ३ नाज. ४ नमोभेदक भाषण. ५ चिन्हाच्या
 दरवाज्याचा मार्ग. ६ मौन धरून. ७ दोस्त्याच्या आगनावर.

धिक् रामाचा पुरुषार्थ । धिक् धिक् तुझाही वळार्थ । जेणें केला पितृ-धात ।
 त्याचा दूत म्हणविशी ॥ ४३ ॥ ठकुनी^१ केला पितृ-धात । मातेसी
 दुजा योजिला कांत । ऐसा नष्ट जो खुनाथ । त्याचा दूत म्हण-
 विशी ॥ ४४ ॥ अंगदाऐसा निलाजिरा । पाहतां जनीं न दिसे दुसरा ।
 काय मुख दाखविशी वानरा । रिघोनी सागरीं जीव देई ॥ ४५ ॥ नातरी
 करीं आड-विहिरी । पोटीं घालोन घेई सुरी । जळो जळो तुझी धोरी ।
 निंद्य संसारीं तूं एक ॥ ४६ ॥ साधावया पितृ-कार्यार्थ । मिथ्या म्हणविशी
 राम-दूत । हाही कळला मज भावार्थ । शरणागत तूं माझा ॥ ४७ ॥
 मारुनी राम-लक्ष्मण । करुनि सुग्रीवाचें हनन । तुज किंकिधा देईन ।
 सत्य वचन हे माझें ॥ ४८ ॥ ऐसें बोलतां दशानन । अंगद जाला हास्य-
 वदन । खोंचूनि देतसे प्रति-वचन । तें सावधान^२ अवधारा^३ ॥ ४९ ॥
 स्वयंवरीं धनुष्या वाण । चढवितां समेत पडल्यासि उलयोन । तुझे अंगीं
 नपुंसकपण । कैसे शरण म्यां व्हावें ॥ ५० ॥ बहुत ऐकिले रावण ।
 त्यांमाजी तूं कवण । त्यांचें विविध लक्षण । विचक्षण जाणती ॥ ५१ ॥
 रावण दशमुखांचें किडें । किंवा पातळें धुंगुरडें । बळी^४ न पाहे तयाकडे ।
 तो कोणता रावण ॥ ५२ ॥ विचित्र देखोनी वानरीं । मज अंगदाच्या
 पाळण्यावरी । रावण बांधिला खेळण्यापरी । हेम-सूत्री^५ शूखळें^६ ॥ ५३ ॥
 त्यांतील तूं कोण रावण । हें पुसावें न लगे जाण । माझ्या पद-लत्तांचे
 वण । मुखीं संपूर्ण दीसती ॥ ५४ ॥ तो तूं अनिशय दीन हान । भद्री^७
 बैसलासी रावण । तुज कैची आंगवण । करावया रण रामासी ॥ ५५ ॥
 अंगदाचे वागवाण । हृदयीं खोंचले संपूर्ण । तेणें तळमळी रावण । प्राण
 जाऊं पाहती ॥ ५६ ॥ सभेसि वैमोनी वानरा । किती जल्पशी संरावैरा ।
 तोंडा नाहीं बोंटावारा^८ । दश-शिरा^९ नोळखिसी ॥ ५७ ॥ ऐकें माझी
 आंगवण । बंदी घालले नुराण । राम बापुडें तें कोण । मजसी रण
 करावया ॥ ५८ ॥ इंद्र-चंद्रादि सकळ सुर । माझे वरचे जाले चाकर ।
 मदयें कांपती थस्थर । अहर्निशी रावनी ॥ ५९ ॥ राम बापुडें केवळ नर ।
 आमुचें खाजुगें^{१०} ग्राममात्र । वानर जे कां वन-चर । धार्केंची संप्रामी
 मरतील ॥ ६० ॥ मुख्य भक्ष्य राम-लक्ष्मण । मर्कटें कोशिचिरी जाण । एका

१ ठकुन. २ लक्ष्य ठेकन. ३ भेका. ४ दिग्नूने वामनावतार पेंकून पाताळीं
 पातलेल्या दैत्यांचा राजा. ५ गेल्याच्या सांयलीने. ६ गिदासनावर. ७ प्रतियंत्र.
 ८ रावणाळा. ९ भाव.

मासे कुंभकर्ण । भक्षील आपण क्षणार्थे ॥ ६१ ॥ ऐक रे रावणा दुर्मती ।
 दुष्ट-बुद्धी दुष्ट-राती । चैतन्यविग्रही^१ राम-मूर्ती । त्याप्रती मनुष्य म्हणती
 तूं ॥ ६२ ॥ श्री-रामाचा सेवक । हनुमंत एकला एक । तेणें मर्दूनि तुझे कटक ।
 तुझे मुख जाळिलें ॥ ६३ ॥ सीता अर्पूनि आपण । रामासि रिघालिया
 शरण । तेंच वांचती तुझे प्राण । एन्हवीं मरण तुज आठें ॥ ६४ ॥
 सीता रामासि न देतां जाण । रावणा तुज राखेल कोण । मीच तुझा घेईन
 प्राण । आंगवण पाहें माझी ॥ ६५ ॥ रावणा तुझी दहा-शिरे । मीच
 छेदितों नखाप्रे । परि ती शिव-स्व^२ अ-पवित्रें । म्हणोनी करें स्पर्शेना ॥ ६६ ॥
 अंगद आदळला आंगासी । बोळिला निष्ठुर वाक्यासी । तेणें रावण
 कासाविसी । अतिकोपेसी कोपला ॥ ६७ ॥ वांचवावया आपणास ।
 क्रोधें सांगे प्रधानांस । धरा मारा धानरास । मज सभेत निर्मत्सी ॥ ६८ ॥
 काहीं न धरितां भीड । सभेमध्ये हा माकड । माझें म्हणें काळें तोंड ।
 खंडविखंड करा यासी ॥ ६९ ॥ ऐकोनि रावणाचें वचन । अंगदा धरा-
 वया जाण । सैन्य सेनानी प्रधान । अति गर्जोनि ऊठले ॥ ७० ॥ कटीं
 पुच्छी बाहु-मूळी । अंगद धरिला राक्षसीं सकळीं । तयांसहित तो आतु-
 र्यळी । वेगें तत्काळी उडाला ॥ ७१ ॥ आंग झाडिलें अंतराळी । राक्षसीं
 धरिला तो बळी । अंग-यातें पडोनि तळी । जाली रागोळी अवघ्यांची ॥ ७२ ॥
 स्वयें मारूं नये रावण । अंगद जाणोनि आपण । पायीं दडपोनि दशानन ।
 मुकुट हिरोनी घेतला ॥ ७३ ॥ मुकुट घेऊनि आपण । अंगद उडाला
 सत्राण^३ । शिरे मंडप ऊचलिला पूर्ण । हें नाहीं अवगत अंगदा ॥ ७४ ॥
 मंडप देखोनि यां माथा । कोप आला श्रीरघुनाथा । अंगदा केळी अधर्मता ।
 दत्त^४ अर्थ आणिला ॥ ७५ ॥ अंगद म्हणे श्रीरघुनाथा । मी निज बळें
 उडतां । केव्हां मंडप विसला माथां । मज न कळतां येथें आला ॥ ७६ ॥
 ऐशी-सहस्र स्तंभ ज्यासी । ऐता मंडप घेऊनी सहजेसी । पुनरपि नेऊनि
 छंकेसी । ठेवी स्व-स्थानी अंगद ॥ ७७ ॥ श्रीरामें मुकुट घेऊन ।
 पाचारिला विभीषण । त्याचे मस्तकी आपण । स्तोत्रोनी घातला ॥ ७८ ॥

—युद्धकांड, अ० ६-८.

१ ज्ञानमूर्ति—ज्ञानस्वरूची. २ शिवाला अर्पिलेली वस्तु घेतल्यास महापाप लागते.
 रावणानें आपली शिरे शिवास वाहिली होती, का गोष्टीम उद्देशून देथे त्यास 'वि.वस्व'
 म्हटलें आहे. ३ सत्राण. ४ पूर्वीच संक्षेपें राज्य रामानें विभीषणास दिलें होतें म्हणून
 'दत्त अर्थ' (दिलेली वस्तु) असें म्हटलें आहे

शेख महंमद

अहमदनगर येथील रुईवाहिरें या नांवांचें खेडें हें शेख महंमदाचें मूळ ठिकाण. त्याच्या बापाचें नांव महंमद व आईचें नांव फुलाई. पंधरासोळा वर्षांचा असतांना वडिलांच्या आज्ञेवरून बकरें कापण्यास गेला असता त्या प्राण्याचें ओरडणें ऐकून शेख महंमदाचें अन्तःकरण द्रवलें व शस्त्रघावाचें दुःख कसें असतें हें पाहण्याकरितां त्यानें स्वतःचें बोट कापून घेतलें. त्यावरून जनावरांस क्लेश कसे होतात याची त्याला कल्पना आली, आणि इतःपर प्राणहानि करणार नाही अशी त्यानें शपथ वाहिली, असें म्हणतात. त्याचा नक्की काळ कळत नाही. 'योगसंप्राम'च्या पंधराव्या अध्यायाच्या आरंभी तो आपल्या गुरूचा निर्देश करतांना लिहितो, "ॐ नमोजी श्रीगुरु चांग (चांद) बोधले। त्यांनीं जाणोपंता अंगिकारलें। जाणोवानें एका उपदेशिलें। दास्यत्वगुणें". 'एका' उपदेश करणारा हा जाणोपंत म्हणजे जनार्दनपंत दिसतो. तसेंच एकनाथास चतुश्लोकी भागवत मराठींत लिहिण्यास ज्या ब्राह्मणाची भेट कारणीभूत झाली व जो पुढें "जनार्दन स्वामीचा उपदेश घेऊन त्याच्या सान्निध्यांत राहिला" असें भावे म्हणतात, तो चंद्रभट चांद बोधला असणें शक्य आहे. आणि असें असल्यास तो एकनाथाचा समकालीन म्हणतां येईल. शेख महंमदाला कबिराचा अवतार मानतात. श्रीगोंदें येथें याचा मठ आहे. "शेख महंमदास मालोजी राजे भोसले व त्याचे दिवाण बाळाजी कोन्हेरपंत यांनीं गुरु म्हणून वारा विवे जमीन इ. स. १५९६ पूर्वी मकरंदपूर वसवतांना दिली होती," असें रा. वा. सी. बेंद्रे कळवितात. महिपतीनें भक्तिविजयांत (अ. ५२) याची कथा वर्णन केली आहे. 'योगसंप्राम', 'निष्कलंकबोध' व 'पवनविजय' असे याचे ओवीबद्ध ग्रंथ व पुष्कळ स्फुट अभंगही उपलब्ध आहेत. पुढील तीन उतारे 'योगसंप्राम' या त्याच्या ग्रंथांतून घेतले आहेत.

विशेष माहितीकरितां पहा :—'योगसंप्राम'—सं० शि. सी. यागळे, मुंबई, १८८९.

योगसंग्राम

परमेश्वर एकच

बोव्या

श्रीगणेशाय नमः । जलेजला^१ लहु^२ अला^३ गनि^४ प्यारा^५ । जयजय जी
जयवंत नरा । विश्वव्यापक निजपरमेश्वरा । रहीमान^६ साचा ॥ १ ॥
अव्यल^७ समजो एक त्रिस्मिह्ला^८ । मग सहस्र नामें विश्व व्यापला । बंदगी^९
करो^{१०} छोडो^{११} गलबला । सद्गुरु सेवूनियां ॥ २ ॥ सचा पार कहे^{१२}
मुसलमान । मन्हाटे म्हणविता सद्गुरु पूर्ण । पार दोन्हीन नाही भिन्नत्वपण ।
आंखी^{१३} खोल^{१४} देखो^{१५} भाई ॥ ३ ॥ छप्पन्न भापा वचनप्रकार । करती
एक अह्लाकी^{१६} जिकिर^{१७} । मापण मापतां करती किरकिर । किल्लाक^{१८}
पकडकर^{१९} ॥ ४ ॥ बोलखा किल्लाक कुफरकी^{२०} निशाणी^{२१} । तेंणें ईश्वर
गोविला भांडणी । स्वर्हात करील आत्मज्ञानी । पारके^{२२} मेहरसु^{२३} ॥ ५ ॥
फारसीन आब^{२४} बियाद्^{२५} । पाणी मागे मन्हाठा नेणें भेद । तेंणें प्रयंतला
अनुवाद । देखो समजेविण ॥ ६ ॥ ताहेला कानडा म्हणें निर्कुड^{२६} ।
मुसलमान म्हणे कैव^{२७} करता गडवड । दुभापानें दोहीस करून मूढ । नीर
पाजिलें परियेसा ॥ ७ ॥ दीर्घ छप्पन्न भापेची किल्ला । कळो आला
अनिर्वाच्य बोली । त्यार्चाच जाणा भांत फिटली । ईश्वर आभास
भांसे ॥ ८ ॥

—प्रसंग १७.

ईश्वराचा उपकार

एकें दाहांस दिधलें वस्त्र-अन्न । तो जगीं म्हणें म्यां पोसिले संतजन ।
पुसल्याविण मिरवी भूषण । अभिमान धरूनियां ॥ १ ॥ पद्दा नराचर
पोसिले ईश्वरें । कोण्हाणें^{२०} सांगातलें नाही दातारें । परजन्यें शांत केळे
कृपाधोरें । जिवांचे काबुळती ॥ २ ॥ परजन्यकाळी केन्ना उत्पत्ति ।
उष्णकाळी जीव करपोन मरती । यालागीं वायूच्या शुद्धका फिरती ।

१-५ अन्न धेठ व दिनवस्त्रा आले. ६ कृपाळु. ७ आरंभीचा. ८ परमेश्वर.
९ नमस्कार. १० करा. ११ सोदा. १२ बोने. १३ छेळे. १४ उग्रहा.
१५ पदा. १६ अलाची. १७ पायापीस. १८ द्वेष, वैरव्य. १९ धसन.
२० पालवदाची. २१ मृग. २२-२३ शुद्ध्या कृपेने. २४-२५ पाणी भाग.
२६ पाणी भाण. २७ कृतात्म्य. २८ कोणापाशी.

ईश्वराच्या सत्तेने ॥ ३ ॥ पहा शीतकाळीं आंकडती^१ जाव । यालागीं
रवि उष्ण-उपाव । अंधारालागीं केला असे ठाव । उजेडाचा ॥ ४ ॥
महा स्वार्थ-शोके उन्मत्तती । म्हणोनि निद्रा निशीं विश्रांति । केली
दयाळुवा श्रीपती । चक्रवर्तीपणे ॥ ५ ॥ कोण्ही पोही^२ चाळून^३ पाजिलें
पाणी । तंव तो भूषण जनांत वाणी । तैसा नव्हे ईश्वर कल्पदानी ।
चराचर ठाईच पाजिलें ॥ ६ ॥ शेख महंमद सांगे ईश्वरसीभाग्य । नवखंड
पृथ्वी जयाचा भोग । अनेक चौदा मुवर्नी उपभोग । करुनि अकर्ता
माळी ॥ ७ ॥ अठरा भार वनस्थळिचा भेवा । तुवां जिवांलागीं केला
गा अव्यक्त देवा । उन्मत्त नेणती तुझिया ठेवा । टवाळी करिंताळ ॥ ८ ॥
अनेक भोग अलंकार प्रतिष्ठा । हे मनुष्यास केली गा गुणवरिष्ठा । तुझें
स्तुतीधिण अनेक खटपटा । वचके^४ पाणी^५ धरिंताळ^६ ॥ ९ ॥
जगदीशार्ची वर्णना असे अपार । मी काय स्तुति करूं जाणें पामर ।
सद्गुरु बोलते जाले सगुणाकार । स्वानुभवे आपुल्या ॥ १० ॥ कोण्ही
एकास विंजणवारा^७ घातला । त्याचा त्यानें उपकार मानिला । ईश्वरें विश्वास
वायो घातला । त्याचा उपकार नाहीं ॥ ११ ॥ सप्तसागर नद्या अनेक
बोहळा । ह्या ईश्वराच्या पोह्या प्रवळा । उदक सेवूनि नाठविती गोपाळा ।
उपकारभावेसीं ॥ १२ ॥ जे उपकार ईश्वराचे मानिती । त्याचे चरणिंची
होईन रजरति^८ । मज दिले उपकार मानीन संतीं । शेख महंमद
म्हणे ॥ १३ ॥ स्वयें शरीर मृत्तिकेचा पुतळा । त्यास करचरण दिधले
गोपाळा । पाठ पोटा विषयसुखलीला । ऐसें देणें तुझें ॥ १४ ॥ उदर
हृदय मन पवन मति । शुद्ध आत्मज्ञानाची आनंदस्फूर्ति । भावें लक्षुर्मा
धनधान्यसंपत्ति । मज उदारवि^९ तुझी ॥ १५ ॥ सर्व नवद्वारांचा आभार ।
ऐकें तुझ्या निजनामाचा उच्चार । यावेगळे अनेक ध्वनि दणात्कार ।
महानंदीं टाळी लागल्या ॥ १६ ॥ मज ईश्वरा नेत्र तुझें देणें । देखिलें
सगुण तुझें पेखणें^{१०} । शुद्ध पवित्र वाचेंचें बोलणें । हे मज उदारवि
तुझी ॥ १७ ॥ या स्थूळीं रस ना गोडी । मज चवि घेतां लागं आवडी ।
परी चित्त जिवें न सोडी । नामस्मरण तुझें ॥ १८ ॥ एक दिवटी लावून
नेला विन्हाडा । तां म्हणें उपकार केला गाढा । परी रविशशीचा उपकार

१ कुटकडतात. २ पाणपोई करून. ३ अठस्य गोट करूं पाहातील. ४ परंत्याना
वारा. ५ धुडीचा कण. ६ औदार्य. ७ नाचरण.

वेडा । मानीचना कांहीं ॥ १९ ॥ रविशशी ईश्वराचे दिवटे धोर । या जीवांलागीं केला उपकार । बभक्त मानितीना त्याचा उपकार । विनयी लोलुप जाले ॥ २० ॥ कोणी कोणास वैसें घातली तिवासी^१ । तो जन्मवरी आठवा उपकारासी । पहा ईश्वरें अंधारिलें महीश्री । मूढ उपकार न मानिती ॥ २१ ॥ कोणी मंडप दिधल्याचा उपकार । तो जन्मवरी आठविती साचार । ईश्वरें मंडप दिधला नभाकार । जीव असोन न मानिती ॥ २२ ॥ कोणी दिधला पालखी छत्र घोडा । तो आखुरजाद^२ म्हणवी रोकडा । देह सरल्या जालासे वेडा । चैन्यांशीं लक्ष भोगितां ॥ २३ ॥ छत्री पालखी राजपद भोगणें । ऐका तेंहां ईश्वराचें देणें । महातपसामग्री करुनि मरणें । कल्पनेसी पावती ॥ २४ ॥ मव सुख दुःख ईश्वराचें देणें । जैसा भाव भजन तैसें भोगणें । कोणी रुसावया नाहीं कारण । अहिक्की^३ अहिक्की^४ धोते ॥ २५ ॥ शेख महंमद म्हणे निर्गुणासी । या वर्णयेना तुझिया रूपासी । अगाध उपकाराच्या राशी । उत्तीर्ण नोहेचि कांहीं ॥ २६ ॥ उपकार आत्मज्ञाने न्याहाळितां । प्रेमें उमासा^५ येतो वर्णितां । शरण रिघतों संतां महंतां । ईश्वर-उपकार वर्णावया ॥ २७ ॥

—प्रसंग ७.

साधुसंन

विधला तीर मागे मुढे^६ । तरी साधूंस निंदा घडे । हें गुढां न कळतां म्हणती वंडे । साधु धोर निंदक ॥ १ ॥ पडोन पर्जन्याचा धेंबुटा^७ । जरी चढोन जाय दैकुंठा । तरी साधु हें म्हणती खोटा । बाध जडों पाहे ॥ २ ॥ उंबराचें फूल तेंच फळ । तैसे साधूंचे शब्द केवळ । मूलचि शब्द निर्फळ । वायफुलान्याये^८ ॥ ३ ॥ खारीक बरी गोडत्वणें । भितरी कठीण आटोळी जाणें । तशीच नष्टाची वचनें । वरपगाची गोडी ॥ ४ ॥ केकतीळा कांथ्याचे थेंडे । भितरी निपजतो केवडे । तैसे साधूंचे शब्द गाडे । परोपकारालागीं ॥ ५ ॥ फणस सर्वांगी कांढवटे । भितरी महा गोडानें कोंदले । तैसे साधुहृदय जाले । बोधासंगें पारंपसा ॥ ६ ॥ नारळ कठीण दिसे बाहेर । भितरी खोबरे अखार^९ । तैसे साधूंचे अंतर । बोधे

१ मालीचा, तस्या. २ (!). ३ अहिक्की. ४ अहिक्की. ५ उमासा. ६ परते. ७ महान धेंब. ८ बोधा मोहोरगारणे. ९ मूढ.

वोसंडले^१ ॥ ७ ॥ आंवे सालें तुरट रस गोड । आठोळी निवर^२ जैसा
दगड । तैसे अभक्ताचे कैवाड^३ । वरदळ^४ गोमटे^५ ॥ ८ ॥ इंद्रावने^६ कोवळी
कडवट । पक्क जाल्या येतसे चीट । तैसे अभक्त अति नष्ट । तारुण्य
वृद्धपणीं ॥ ९ ॥ पक्क जालिया इंद्रावन । अमृतफळसें दिसे दुखून । हातीं
धरूं नये, कडूपण । तदन्याये कपट्याचें ॥ १० ॥ जो स्वयें अति नष्ट
चांडाळ । त्याला साधु दिसती अमंगळ । संचितानें पापें तुंवळ । तेणें
गुणें ॥ ११ ॥ परमात्मा आणि साधु । या दोहीं नांवांत नाहीं भेदु ।
जैसें घृतमिश्रित असे दुधु । द्वैतीं अद्वैतपणें ॥ १२ ॥ ऐसा सद्गुरुशीं धरा
भाव । तो कैसा करावा उपाव । शेख महंमद सांगती सेव^७ । सभे श्रोत्यां-
प्रती ॥ १३ ॥ जैसा गोडीस झोबे मुंगळा । ओढितां तुटोन ये वेगळा ।
तैसें प्रवर्तविं बेल्हाळा । सद्गुरुचरणीं ॥ १४ ॥ जैसा निःसंग होउनी
मासा । आहारालागीं गळ गिळी तैसा । ऐसीच विषयांची आक्षा । जीव-
घात करी ॥ १५ ॥ दृष्टी देखोनियां सुंदरी । एकाग्र होती अविचारी ।
तैसें मन गुरुचरणावरी । माथा ठेवावा ॥ १६ ॥ दरवडा व्यावया
दरवडकरी । नाना परीचा लाग करी । तैसा भाव सद्गुरुसेवेवरी । धरावा
श्रोतीं वक्तीं ॥ १७ ॥ पक्षी कवडपांखडे आवळोन । लक्षें न्याहाळी
मीन । बुडी आघोळी ग्रास करणें । तैसें गुरुचरणीं व्हावें ॥ १८ ॥
उडता पक्षी तो राजहंस । त्यास मोतियांचा सौरस । तैसा साधुसंतांस
विश्वास । सोहं नामरत्नाचा ॥ १९ ॥

—प्रसंग १९.

१ धपधपलें, भरून राहिलें. २ घट. ३ कारस्थान. ४ वस्न गुंदर.
५ कवडलें. ॥ सया, उपामना.

दासोपंत

वेदरच्या वाहमना पादशाहीतील नारायण पेठ या गांवी दिगंबरपंत नांवाचे देशपांडे होते. दासोपंत (ज० १९९१, मृ० १९१९) हा त्यांचा मुलगा. दासोपंताच्या आईचे नांव पार्वतीबाई. लहान वयात कांही संकट प्राप्त झाल्यामुळे दासोपंतांचे लक्ष परमार्थाकडे लागले व ते दासोपासक बनले. अंबिजोगाई येथे त्यांच्या वंशजांकडे दासोपंतांनी लिहिलेल्या आणि नष्ट होत चाललेला मोठा ग्रंथसंग्रह आहे. गीतधरच त्यांच्या सहा टीका आहेत. त्यांपैकी सर्वांत मोठी 'गीतार्णव' नांवाची जी टीका आहं तिची ओर्वीसंख्या सहा लक्ष आहे, असे म्हणतात. गीतार्णवाचे तीन-चार अध्याय भावे बर्गरेनी प्रसिद्ध केले आहेत. तसेच ग्रंथराज (सं० शं. श्री. देव), पदे (सं० का. वा. लेले) बर्गरे त्यांच्या वाङ्मयाचा अल्प भाग छापला गेला आहे. बाकी सर्व अप्रकाशित आहे. यापैकी पंचाकरण नांवाचा एक ग्रंथ दासोपंतांनी पासोडीवर लिहिलेला असून तो तुकनाच प्रसिद्ध झाला आहे. खालील उतारा त्यांच्या 'ग्रंथराज' या काव्यातील आहे.

विशेष माहितीकारता पहा :—महाराष्ट्र सारस्वत (भा. १)—भावे ; मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खं. २—पांगारकर ; महाराष्ट्रीय वाङ्मय व जीवन (म. अ. फर्दीकरांचा लेख) ; दासोपंतांची पासोडी—सं० न. शे. पोहनेरकर.

ग्रंथराज

संसार असार

ओव्या

आश्रमधर्माचून । न वडे वैदिक धर्मसाधन । मोक्षाचे उपाय साधारण ।
यांचून तेजें ॥ १ ॥ ऐसाचि म्फुरे तें विचार । ना तरी पशुप्रेसा तो
नह । उपायो न चढे प्रकार । मन दारा भेटवी ॥ २ ॥ परम छानु
अंतःकरणी । नेचि कृतकृत्यता मानी । मग नया आइणो^१ । पुरवितो
कामाची ॥ ३ ॥ देखोनि जनाची रंजना^२ । उपजे पुजाची वासना ।
विश्रंती न वटे^३ मना । आश्रमी तयां ॥ ४ ॥ येकी पासना आपुडी ।
शरीरी हंती पहिडी । आनां दुसरीहि टागली । स्त्रीची पुरवणे ॥ ५ ॥
मुखाचे न वटे अन्न । आश्रमु निद्रा जोरन । निरंतर टागळे ध्यान ।

बाळकांचें ॥ ६ ॥ तीर्थे दानें तपें व्रतें । पुत्रार्थ करिती सुकृते^१ । देव
 देवालयें बहुते । तीर्थे न्हाती ॥ ७ ॥ ऐसां करितां सोसणी^२ । कन्या जाली
 निदानी^३ । तथापि तयांचे मनीं । विश्रांती न वटे ॥ ८ ॥ पुत्रेवणीण
 आपुला । संसार वायां गेला । म्हणती दुःखाचा जाला । आश्रमु हा ॥ ९ ॥
 आशीचां सागरीं वाहातां । मानसपर्वत उल्लंघिता । पुत्र जाला अवचितां ।
 तया दोघांतें ॥ १० ॥ वदन पुत्राचें देखोनी । कृतकृत्यता मानिती मनीं ।
 परमानंदु अन्तःकर्णी । पूर्ण जाला ॥ ११ ॥ थोर स्नेहें वाढविती ।
 देखोनि क्रीडाप्रवृत्ती । हर्षव्रंत होती । दोघेहि जणें ॥ १२ ॥ मुखींचा
 ग्रासु काढुनि । घालिती त्यांचां वदनीं । प्राणांतें वांवाळिती प्राणी ।
 आशाव्रंतें ॥ १३ ॥ आतां हो कै^४ वाढेल । कै आश्रमा योग्य होईल ।
 आपुलें आपण चालवील । आश्रमादिक हें ॥ १४ ॥ ऐसं क्रमितां अपार ।
 दिन भरलें संवहर । उपनयनाचा विचार । करितीं जालीं ॥ १५ ॥
 उपनयनाचे पाठीं जाण । अव्यवधाने करून^५ । कन्या एकाची पाहोन ।
 विवाहो केला ॥ १६ ॥ परिग्रहो^६ जाला अपार । आतां पाळणाचा विचार ।
 तो अर्थसाध्यु समष्टु । ऐसं असतां ॥ १७ ॥ इच्छा उपजली वित्ताची ।
 कल्पना अर्थसाधनाची । अर्थीचि प्रीति समस्तांची । ऐसं जालें ॥ १८ ॥
 स्त्रीवासना आपुलीचि । पुत्रवासना दोघांची । अर्थवासना सकळांची ।
 ऐसं जालें ॥ १९ ॥ अर्थाचां ठाई आसकें । पोपती वासनाव्रंतें ।
 अवधीचि कर्मी ययातें । प्रीरतीं जाली ॥ २० ॥ स्त्री बोलें अवधारा ।
 तुम्ही जावें देशान्तरा । दिवसां दोघांचा चारा^७ । जंव असं घरीं ॥ २१ ॥
 पुत्र बोलें उपायो । करावा कांहीं व्यवसायो । टाकावा^८ एकादा ठायो ।
 उद्यमाचा ॥ २२ ॥ दिवस उगवतांचि पुरे । कडकडां खाती कुमरें ।
 शंकू लागले सोयरे । इष्टमित्र ॥ २३ ॥ घरचीं बोलती कठीण ।
 न वटे तें मुखाचें अन्न । मग मुहूर्तमात्र पाहोन । वाहेरीचि घालिती ॥ २४ ॥
 जे वेळीं तो वाहेरी पडला । ते वेळीं समस्तां संतोषु जाला । मग तो विदेशा
 चालिला । एकटुचि ॥ २५ ॥ आंगीं साहे शीत उष्ण । मारी निद्रा भूक
 तहान । केवळ भूर्मावरी शयन । करूं प्रवर्तला ॥ २६ ॥ ऐसा तो मार्गु
 क्रमूनि । पावला एके स्थानी । मग अर्थप्राणीलागुनि । करी क्रिया ॥ २७ ॥
 वेदाशास्त्रांचा विकरा । पंडितपणे तो पसारा । तेथें तया वागव्यापारा ।
 उत्तंचि^९ नसे ॥ २८ ॥ बहुतांचे हरिले मान । वाटें प्रतिवाटे करून ।
 वृत्तीचें^{१०} केले खंडन । बहुतांचिये ॥ २९ ॥ विद्येचेनि अपूर्णपणें ।

१ पुण्यस्त्रें, व्रतें. २ हांव, तीव्र इच्छा. ३ क्षमेर. ४ कधी. ५ व्यवसरच.
 ६ परिवार. ७ अश्रमानुष्ठी. ८ मिळवावा. ९ विगांवा. १० निराशाचें साधन.

आंगवळेंसी उठणें । वर्म कर्म बोलणें । तें तयावरी ॥ ३० ॥ विद्यावळें
 वादवळें । शरीरवळें । कौटिल्यवळें^१ । जेणें आंगें द्रव्य मिळें । हरे परावे^२ ॥ ३१ ॥
 तें तें कर्म कारतां । पापराशीं जालिया अगणिता । परंतु संपूर्णा अर्था ।
 पुरुषु न पवेचि ॥ ३२ ॥ मग तो जाला व्यापारी । नीचतेवाहि
 अंगीकारी । घातपात परोपरी । कल्पी परावे ॥ ३३ ॥ स्वामीद्रव्य चोरणें ।
 तो विधुचि^३ ऐसें माने । परावया शब्दें हाणे । हरी सर्वस्व ॥ ३४ ॥
 अपार द्रव्य जांडिलें । तें डंडाखंडापरी गेलें । पाप अपार सांचलें । आपुलें
 तेंचि ॥ ३५ ॥ मग ते वृत्ति सोडून । उद्दिमावरी घातलें मन । क्रयविक्रय
 जाण । प्रवर्तला करूं ॥ ३६ ॥ सत्यवचन विसरला । स्नानसंध्ये
 मुकला । उगाचि करी गुरळा^४ । पान खाये ॥ ३७ ॥ नीचसंगु
 निरंतर । नीचत्व पायला तो नर । कुडा^५ बांकुडा याग्यापार । तोचि
 प्रवर्तला ॥ ३८ ॥ करूं नये तें करितां । करावें तें न करितां । पापराशीं
 अनंता । संचित जालें ॥ ३९ ॥ तेंणें अर्थु न मिळें । मग चोरीवरी मन
 घातलें । येणें प्रकारें केलें । नाना कर्म ॥ ४० ॥ दिवस लागले विदेशी ।
 मग स्मरीनि स्त्रीपुत्रासी । जावें ऐसा मानसी । निर्धार केल्या ॥ ४१ ॥
 वेगें द्रव्यांशु एकवटिला । मग तो पाटवी^६ बांधिला । सत्वरु स्वार जाला ।
 आला स्वप्रामा ॥ ४२ ॥ देखोनि तयालागोनी । आनंदु केल्या स्वजनी ।
 ययातेंहि अन्तःकरणी । जाला संतोषु ॥ ४३ ॥ सातपांच दिवस क्रामिले ।
 भेटीचें आरत गेलें । उपसर्ग सोडूं लागले । पुत्रादिक ॥ ४४ ॥ अथर्वीच
 म्हणती जावे । स्त्री म्हणे मुहूर्त पाहावे । ईश्वर^७ नक्षत्र बरवें । आजिचि
 असे ॥ ४५ ॥ ऐसा नानाप्रकारी । गृहस्थु घातला बाहेरी । तो मातें गमे
 तस्करी । जैसा नागत्रिला^८ ॥ ४६ ॥ सर्वस्व तयाचें हरिलें । प्राणेंसी
 शरीर सोडिलें । स्वजनी ऐसें केलें । परी तो नेणे ॥ ४७ ॥ ना को संसाद
 सारिर्ताचा^९ । द्रव्यविभागु सकळांचा । पापगटा ययाचा । तो यातें
 दिधला ॥ ४८ ॥ येणें पापचि करावें । मग तें एकलेनिच भोगावें । द्रव्य
 तें तया यावें । ऐसा बांटा ॥ ४९ ॥ तो आपुलिया वासना । बळिकटु
 बांधला मुटेना । दुःख भोगी तें नाना । मुडचि मानी ॥ ५० ॥ याररी
 देसांतराप्रति जाये । तेचि क्रिया करिता होये । तैसाचि मागुता स्वाश्रमा ये ।
 जाय पुडसी ॥ ५१ ॥ बावडी^{१०} उडे अंबरी^{११} । सूत्र तें धारकाचो करी ।

१ कपट. २ दुगरे, इतर. ३ शास्त्राशा. ४ बूड, दुब्बना. ५ वाईट. ६ परांत.
 ७ हयपर(ई), अश्विनी. ८ दुषाडिला. ९ भागीदारीचा. १० पंग. ११ भावारा.

तैसा वासना ठेवूनि घरीं । तयांप्रति ॥ ५२ ॥ पुरुषु विदेशा जाये ।
 वासनावद्ग पुडती ये । ऐसियापरी तारुण्य जाये । पावे वार्धक्य ॥ ५३ ॥
 जाणें येणें तें खुंटलें । तंव पुत्र प्रवृद्ध जाले । तेहीं आपुलें आवारिलें ।
 व्यवहारिक ॥ ५४ ॥ ब्राह्म सामर्थ्य पुत्राचें । आश्रमीं सर्व सुनेचें । वचन
 मातापित्याचें । तें चालेचिना ॥ ५५ ॥ दिवसेंदिवसु उदासीन । बोलतो
 बोल कठीण । कोठें जावें निवोन । शरीरें क्षीणें ॥ ५६ ॥ नित्य कळहो
 भांडण । मग तीं न घालिती अन्न । एवं आश्रमावाहेरी लोटून । घातलीं
 दोघें ॥ ५७ ॥ मरणावस्था जंव पावे । तंव परिग्रहाचेंचि वरें । दास्यत्व
 केलें आघवें । शरीरें अर्थें ॥ ५८ ॥ माझी माझी म्हणोन । केलें भावें
 समर्पण । आतां ययाचें कवण । तेंचि विचारितां ॥ ५९ ॥ सात वरुपें
 वाढविली । ते कन्या नव्हे आपुली । दानीं जया समर्पिली । तयाची
 होये ॥ ६० ॥ तीवरी न चले सत्ता । आश्रमा^१ तिचिया जातां । लोकां
 निंद्य समस्तां । बैरी होइजे ॥ ६१ ॥ आतां ते पुत्र आपुले । ऐसें होतें
 मानिलें । तंव कन्येहूनि परतले । हेचि बैरी ॥ ६२ ॥ कन्या देइजे एकातें ।
 सामर्थ्य न चले आपुलें तें । पुत्र वाढवूनि एकीतें । तैसाचि दिजे ॥ ६३ ॥
 तो तियेचे हातींचा । आपणु नव्हे दोघांचा । व्यर्थ चाल्ळा^२ ममतेचा ।
 प्राणियासी ॥ ६४ ॥ कन्या एकातें दिधली । परि तेची नव्हे आपुली ।
 एके शरीरें गेली । परायेया गृहा ॥ ६५ ॥ पुत्र एकीतें दिधला । तो घरचि
 घेऊनि गेला । तिये आधीनु जाला । आपुला नव्हे ॥ ६६ ॥ शरीरसंबंधें
 केलें । तें पापपुण्यचि आपुलें । पुढें मरणा राहिलें । उभें म्हणौनि ॥ ६७ ॥
 एवं आपणु आपुला निर्वाणी^३ । सखा ना मित्रु कव्हणी । आपण करी ते
 करणी । भोगी जीवु ॥ ६८ ॥ संसार नामें हे सांत^४ । नाना वर्णांचे
 जन येथ । मानले^५ ते पावत । तया अंगसंगातें ॥ ६९ ॥ नाना धिदांचा
 पसारा । करिती आयुष्याचा विकरा । संचितार्था^६ अपारा । भरिती क्रिय-
 माणातें^७ ॥ ७० ॥ आले तैसेचि गेले । आपुलालिया याटा लागले ।
 जीव स्वभावें वेगळे । एकट जातां येतां ॥ ७१ ॥ येथ विरक्तांचेचि^८
 फावळें^९ । योगु कर्णे^{१०} सांपडले । अविरक्त नागवले । गेले
 सर्वस्वें ॥ ७२ ॥

१ घरा. २ नाद, रोंड. ३ परिणामी. ४ बाजार. ५ एरुय जाले. ६ कर्माचा
 सांठा. ७ मागील जन्माचें चालू जन्मी भोगावें लागणारे फळ किंवा पुढील जन्माच्या
 प्रारम्भपर्यंत कारण होणाऱ्या चालू जन्मातील कृती. ८ अनासक्त. ९ संधी मिळाली.
 १० माल.

‘क्रिस्तदास’ तोमास स्टिफन्स

स्टिफन्स (ज० १९४९, मृ० १९१९) हा जेजुइट पंथाचा इंग्रज पाद्री १९७९ साली गोव्यामध्ये आला. याने इकटून आपल्या वडिलांना पाठविलेली पत्रे वाचून इंग्रजांना आपली ईस्ट इंडिया कंपनी स्थापन करण्याची बुद्धि झाली, असे म्हणतात. गोमंतकातील सासष्ट येथील क्रिस्ती गुरुकुलाचा तो कुलपति होता. तिकडील माझणांच्या बोलंति ‘दौत्रिन क्रिस्तां’ (क्रिस्ती धर्मतत्त्व) नांवाचे एक प्रभोत्तररूप धार्मिक चोपडें व एक ध्याकरण अशी पुस्तके त्याने प्रथम तयार केली. ही पुस्तके त्याच्या मृत्यूनंतर अनुक्रमे १९२२ व १९४० साली रोमन लिपीत प्रसिद्ध झाली. तथापि त्याचे मुख्य वाङ्मयकार्य म्हणजे क्रिश्चनपुराण हा मराठी आंगीग्रह ग्रंथ होय. जुन्या हिंदुधर्माचे ग्रंथ वाचण्यास आपणास प्रतिबंध केला, तरी नव्या ख्रिस्ती धर्माची ‘मराठी प्रतिपुस्तके’ तयार करावी, असा वाटलेल्या माझणांनी आग्रह केल्यावरून त्याने हा पुराणग्रंथ लिहावयास घेतला व १९१४ साली पुरा केला. याची पहिली प्रत त्याच्या हयातीतच १९१६ साली रोमन लिपीत मुद्रित झाली. दुसरी व तिसरी आवृत्ति अनुक्रमे १९४९ व १९५४ साली प्रसिद्ध झाली. पण या पहिल्या तीन आवृत्त्यांपैकीं एकही प्रत जगास आज उपलब्ध नाही. १९०७ साली श्री. सालडाणा यांनी मंगळूर येथे चवथी आवृत्ति छापिडी ती काही हस्तलिपिनामून होय. आपल्या पुराणाच्या शेवटी ‘क्रिस्तदास’ असे आपले मुद्रानाम हा कवि नमूद करतो ते विश्वदास नामा क्रिया कृष्णदास नामा या नांवावरून त्यास सूचवें असावे.

याच्या जागेवर आलेल्या एनियेन द ला क्रुजा (१९७९-१९४३) या फ्रांच पाद्रीने मॅट पीटरवर मराठी पुराण लिहून त्यात हिंदु देवदेवतांचे मंडण काढ्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याच्या आज्या मुनारें पंथग हजार आहेत. हा ग्रंथ १९२९-३४ साली गोव्यांग नुत्रिन झाला.

त्याच्या मागून आंनोनियु द नामदाग्रज हा क्रिस्ती गुरुकुलाचा कुलपति झाला. ‘सांतु आंतोनिया जीवितकथा’ नांवाचे एक मराठी आंगीग्रह पुराण याने लिहिले आहे. त्याची रचना पाहून मद्रिषणांच्या मंत्रिगिरीची

वाठवण होते. हा ग्रंथ १६९९ साली प्रथम मुद्रित झाला. याशिवाय क्रिस्ताच्या वधस्तंभावरील कांहीं स्फुट मराठी काव्येही या विदेशी मिशनरी लोकांनी लिहिलेली आढळतात.

खालील पहिल्या दोन उतान्यांत देवनागरी लिप्यांतर अगदी मूळ रोमन लेखनावरहुकूम राखण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला आहे. श बदल स, क्ष बदल ख, य बदल ए, ञ बदल रु किंवा री, झ बदल ग्न्य, द् बदल ध किंवा अल्पप्राणाबद्दल महाप्राण व महाप्राणाबद्दल अल्पप्राण व्यंजन वापरण्याची स्टिफन्सची पद्धति जुन्या काळच्या इतर पंतदंशाय मराठी कवींच्या हस्तलिखित ग्रंथांतही आढळते. सर्वसाधारण वाचकाला दुर्बोध होऊं नये म्हणून तिसऱ्या व चवथ्या उतान्यांनील भाषेवर थोडा संस्कार केला आहे.

विशेष माहितीकरिता पहा :—क्रिश्चन पुराण—सं० जे. एल्. सालडाणा; जेजुइतांचे मराठी वाङ्मयकार्य (यशवंत, एप्रिल १९३८); क्रिस्ताचें वधस्तंभसिंहण (The Journal of the University of Bombay, Sept. 1940); सांतु आंतोनिची जीवित्वकथा—सं० अ. का. प्रियोळकर.

क्रिश्चन पुराण

मंगलाचरण

ओव्या

बो नमो विस्वभरिता । देवा बापा सर्व समरथा^१ । परमेस्वरा सतेवंता^२ ।
स्वर्गप्रभुविचेआ रचणारा ॥ १ ॥ तूं रिधीसिधिचा^३ दातार । कुपानिधी
करुणाकर । तूं सर्व मुखाचा सावर^४ । आदि अंतु नातोडे^५ ॥ २ ॥ तूं परमा-
नंदु सर्व स्वरुपु । विस्वव्यापकु ग्न्यानदिपु । तूं सर्व गुणी निर्लेपु । निर्मळ
निर्विकार स्वामिया ॥ ३ ॥ तूं अद्भुस्तु तूं अवेकु । सप्त दयाळु सर्व
प्राप्तु । सर्व ग्न्यानु सर्व निनिवंतु । येकुचि देवो तूं ॥ ४ ॥ तूं साह्यान^६
परमेस्वर । अनादिसिधु^७ अपरांपर^८ । आदि अनादि अविनासु अमर ।
तुजें स्तवन त्रिलोकी ॥ ५ ॥ स्वर्गु खुस्टि तुवां हेळ्यामात्रें^९ । केला चंद्र

१ [मनया]. २ [सत्यवंता]. ३ [गिद्दीगिद्दीचा]. ४ [सागर]. ५ [नातुडे] गांपटत नाही, गमजत नाही. ६ [साक्षात]. ७ अनादिसिद्ध, अनादिबालापासून अमिद्वय झालेला. ८ [अपारांपरिय] परंपरा नाही असा, अनंत दर्ज्यांद. ९ सीमिने.

सुर्यु नखेत्रे^१ । तुजेनि येके सन्दे^२ पवित्रे । केळी सर्व रचना ॥ ६ ॥
 तूं आणी तुजा येकुचि सुतु । आणी स्फिरितु^३ सांतु^४ । तेम^५ जण
 एकुचि सनेवंतु । देवी जाणावा ॥ ७ ॥ तेया तुजेया दयाळा कुमरा
 रुपानिधी अमृतसाधरा । स्वर्गानुस्तिचेवा स्वस्तकरा^६ । नमन माजें ॥ ८ ॥
 नमो विस्वाचिये दिती । नमो वैकुण्ठसभेचे कार्ती । देवा बापाचा दक्षिण
 हस्ती । सिंहासण तुजें ॥ ९ ॥ जरि तूं आमां मनीं रिचावा कारिसी ।
 तरि अग्न्यानपटळ फेडिसी । अमुता सारिखी घोडिव^७ दाविसी ।
 प्रेमभरित करोनि ॥ १० ॥

पु. १, अ. १.

मराठी भाषेची प्रशस्ति

जैसी हरळा^१ माजि रत्नफिळा^२ । कि रत्नां माजि हिरा निळा^३ ।
 तैसी भासां माजि चोखाळ^४ । भासा मराठी ॥

जैसी पुस्पां माजि पुस्प मोगरी । कि पारमळां^५ माजि कस्तुरि ।
 तैसी भापां माजि साजिरी । मराठिया ॥

पखिआं^६ मधें मयोरु । मुखिआं^७ मधें कल्पतरु ।
 भासां मधें मानु थोरु । मराठियेसी ॥

तारां मधें वारा रासी । सत वारां माजि रवी ससी^८ ।
 यां दिपिचेआं^९ भासां मधें तैसी । मराठिया ॥

पु. १, अ. १.

१ [नखेत्रं]. २ [सन्दे]. ३-४ पवित्र आत्मा (Holy Ghost). ५ त्रिपेदी.
 ६ [स्वस्मयरा], शांति देणारा. ७ [मोडीर]. रवि. ८ सहान दण्ड किया राहा,
 या. ९ रत्नरिळ अमा मरा पाठ असावा. ज्या मूळ शानेभराच्या योगवाकित्यावर
 ही प्रशस्ति आधारली आहे, त्यांत 'हरळांमध्ये रत्नरिळ । कीं पुज्यांमध्ये कडळ' असा
 मज्जर आडळतो. रत्नरिळ हे एका पर्यायचे नांव आहे. पदाः "दोनरिळा
 दिनाचल । गंगमादनगिरी विराळ । तेथून पुढीं रत्नरील । महान्वेन दाखिला ।"—
 सुखे० वन० अ. ४, ओ. ८७. १० नीळ, नीलवर्तित मणि. ११ सुद. १२ गुणगा.
 १३ [पत्ता]. १४ [शरी]. १५ [दरी] खं. १६ हीनानि.

कुमारी मेरीचें वर्णन

पुढां ती दाविदनंदनी^१ । दिवसीं मासीं वाढुनी । पितया घरीं वरुपें
तोनी । होती मरी^२ ॥ १ ॥ मग एके अवसरीं । मायवापें आपुले कुमरी ।
नेली जेरुजाल्या नगरीं । तेंप्लापासीं^३ ॥ २ ॥ वरवी बुद्धि ध्यावया । नगरीं
आंकुवारी^४ होतिया । त्यांच्या मंदिरीं नेली राहावया । तेंप्लाजवळीं ॥ ३ ॥
तया तेंप्लाच्या द्वारीं । सोपाणें^५ होती पंधरावरी । पापाण-जोडित वरव्या
परी । बांधली होती ॥ ४ ॥ तीं सोपाणें मरी वळगुनी^६ । स्वामियाचें^७
चितन करोनी । गेली महाद्वार टांकोनी । चरणचाली ॥ ५ ॥ वरी पावतां
उभी राहे । मातेपितयाची वास^८ पाहे । वंकट^९ दृष्टी निहाळिताहे । तयां
दोघां ॥ ६ ॥ दोहीं अधरांसरिसें । मरियेन उन्मळिलें^{१०} हसें । प्रकाश-
काळीचें जैसें । दिसे कमळ ॥ ७ ॥ दोहीं दांतांचिया पंगती । जैसीं
मुक्ताफळें ढाळु^{११} देती । तोखोनी^{१२} माता पिता आळिंगिती । मग निघालीं
तेंप्लां ॥ ८ ॥ भजन करोनि तेंप्लातें । निवेद्यु अर्पिला देवातें । मग दोघें
घेउनि गेलीं मरियेतें । आंकुवारींच्या^{१३} मंदिरा^{१४} ॥ ९ ॥ तेथें मायवापें
आपुले कुमरी । ठेऊनि आंकुवारींच्या घरीं । परतोनि गेलीं माघारीं ।
आपुल्या आश्रमातें ॥ १० ॥ तेंप्लाच्या आंकुवारी समस्ती । मरियेचें रूप
निहाळिती । देखोनियां उत्तम कांती । पावती मुख ॥ ११ ॥ दीर्घ तियेचें
मुखकमळ । नयन सुरेख निर्मळ । अधर सुरंग शळाळ । पोवळें
जैसें ॥ १२ ॥ सुवर्णसरियांसरिसें^{१५} । केंस मिरवती तैसे । अरुणउदयीं
जैसी । किरणें फांकलीं ॥ १३ ॥ आंकुवारींसि विस्मयो जाहाला । म्हणती
स्वर्गाचा बडुया^{१६} आला । आम्हां माजी राहिला । कन्येचेनि रूपें ॥ १४ ॥
आंकुवारींच्या घरीं होती । तेथें वर्तली वरवे रीती । तियेच्या करणिया गुण
कीर्ति । अल्पमती न वर्णवे ॥ १५ ॥ तिये घरींची शिरोमणि^{१७} । ती
मानिली जैसी जननी । पाळिले वरवें करोनी । तियेचें वचन ॥ १६ ॥
क्षुधे तृपे निद्रे ठाई । देहवासना मनीं नाही । भक्तिमर्यादचाण^{१८} कांहीं । न

१ देविद्वी कन्या. २ मेरी. ३ मंदिर. Temple हा शब्द जेरुसलेम देथे
सालोमन यानें उभारिलेल्या धर्ममंदिरास योजतात. ४ कुमारी. ५ पायऱ्या.
६ चटन. ७ प्रभूचें. ८ मार्गप्रतिष्ठा. ९ बांधकाम. १० विस्मयितें. ११ तेज,
पाणी. १२ संतोष पावून. १३ चालिकाश्रम. १४ सोन्याच्या दारांघराचें.
१५ देवदूत. १६ मुख्य (Superior).

चिंती आन ॥ १७ ॥ नित्य प्रभाते उठोन । परमेश्वरी लयलक्ष^१ लावुन
 राहे तथाचे चिंतन करोन । येकु प्रहरवरी ॥ १८ ॥ सकळीं पुढां उठोनि
 मरी । सकळां मागे निद्रा करी । अवघ्याहुनि वरविये परी । करी काम-
 धंदा ॥ १९ ॥ चालतां बोलतां वर्ततां । गृहाचार चालवितां । अष्टही प्रह-
 स्मरण करीत । परमेश्वराचें ॥ २० ॥ विवेकावांचोनि न बोले । मुक्त
 वचनी बोले । बोखटे^२ शब्द नाही उच्चारिले । मुखेंकरोनी ॥ २१ ॥
 चालतां न चाले चंचळपणें । नेणे चपळ बोलणें । कोपा क्रोधाचें करणें ।
 नेणेंचि मरी ॥ २२ ॥ सांडोनियां गर्वाचार । धर्जिला मनिचा अहंकार ।
 लीनत्वाचा निर्धार । सदां वसे जीवीं^३ ॥ २३ ॥ मनिचेनि कपटें । न घे
 दुसऱ्याचें बोखटें । जूझ मांडण खोटें । कधींचि नाही ॥ २४ ॥ बरवेपणें
 सकळां ठाई । अनाथातें अवेहेरी नाही । सांगातिणींचा शिशु^४ काही । न
 धरी जीवीं ॥ २५ ॥ आपणाहुनि ज्या महंती । त्यांसि मानु देत होती ।
 येरांसि हांसें न करी ती । कवणीं येळां ॥ २६ ॥ कवणातें अपमानु न
 करी । दुर्वळांचा प्रतिपालु करी । मांडती ज्या अंकुवारी । त्यांसि करी
 मैत्रिक^५ ॥ २७ ॥ ऐसियां गुणानिमिती मरी । कीर्तिवंती जाहली थोरी ।
 सकळांतें आकुवारी । पडिये^६ वरवी ॥ २८ ॥ येवढी स्वरूपी सलक्षणी ।
 जरी तियेसि देखिली जनीं । तरी बोखटी कल्पना मनीं । न रिघे
 कवणा ॥ २९ ॥ जंव जंव तिये पाहाती जन । तंव तंव भक्तिस्नेहां मना ।
 आणि बरव्यां गुणांची यासना । उठे त्यातें ॥ ३० ॥ लोहा पारि-
 लागलेया । मुवर्ण करी लोहा तथा । तैसें मारिये दुरुपणें पापियां । मन हांय
 निर्मळ ॥ ३१ ॥ ऐसी अंकुवारीच्या घरी राटली^७ । मग चवदां यक्षांची
 जाहाली । कन्या उपवरी वाढीनली । मरी बाळा ॥ ३२ ॥

पु. २, अ. १.

संतां महंतां होताहे दुःख मधुपानाचें

काना नांवाच्या गांवामध्ये एका विवाहप्रसंगी द्राक्षरस (wine) कमी
 पटला ; त्यावेळी रिकामे रांजण किस्तानें भारय्यास लाटिले य त्याच्या
 आर्शावदिनें त्या पाण्याचें द्राक्षरसांत रूपांतर घाटें. या चमत्काराचें

१ अलिप्त विल. २ बाईट. ३ मनांत. ४ खंड, राग. ५ मैत्री.
 ६ आवडती. ७ खळी.

वर्णन करतांना हिंदुस्थानासारख्या उष्णप्रदेशांत मद्यप्राशन करणें लाजीरवाणें असून त्यामुळें संतमहंतांना दुःख होतें, असें कवीनें फारच ‘मार्मिक व प्रत्ययोत्पादक रीतीनें या उताऱ्यांत सांगितलें आहे.

मधुरेचें^१ आश्चर्य^२ ऐकुनु । उठिला एकु क्रिस्तांवजनु । करिता जाहाला प्रभु । पाद्रीपासीं ॥ १ ॥ म्हणे हें आश्चर्य स्वामियाचें पहिलें । ऐकुनु आम्हां मुख जाहालें । तेणें लोकप्रसिद्ध नवल केलें । म्हणोनियां ॥ २ ॥ पण परियेसा माझी विनंति । आमचे लोक मधुपान^३ न करिती । म्हणोनियां ह्या आश्चर्याचा धरिती । विटाळु एकादे वेळां ॥ ३ ॥ तंव पाद्री म्हणे यां देशींच्या नरां । अपवित्र दिसे मधु मधुरा । म्हणउनु सांगतों अवधारा । श्रोतेजन ॥ ४ ॥ हे आवघिये क्षिती । वेवेगळीं द्वीपें आहेती । खंड देश अपरमित । नाना परींचे ॥ ५ ॥ त्यां त्यां द्वीपवतियांसी । आपुल्यां गुणांसारखें तयांसी । देवें भक्षु दिधला मनुष्यांसी । ह्या तैसा ॥ ६ ॥ एकिचि द्वीपवती । न प्रसवे वस्तु समस्ती । द्वीपेंद्वीपें निपजती । वेवेगळिया ॥ ७ ॥ हिंदुस्थानामाजी नारियेळी । मिरीं पान पोफळी । आवे पणस केळीं । उपजती ॥ ८ ॥ मालुका^४ द्वीपा होउनु^५ । आणितो काराफुल^६ भरुनु । सैलाणा^७ जुंवियापासाउनु^८ । येताहे तिखी^९ ॥ ९ ॥ फिंगियांचीं^{१०} द्वीपें बहुतीं । द्राक्षफळें ओसंडितो^{१०} । आणिएकी वस्तु प्रसवतो । नाना परींच्या ॥ १० ॥ हे हिंदुस्थानीचे जन । करूं न शकती मधुपान । तयांसी नाहीं देखुन । द्राक्षफळें ॥ ११ ॥ आणि सूर्य चाले मस्तकावरुता । तेणें उग्न धर्गी उमटत । म्हणोनि गरज नाहीं सर्वथा । मधुपानाची ॥ १२ ॥ फिंगियांचे देशीं । शुद्ध पाणीं सदां न घेती तृपेसी । तेथे सूर्य आकाशीं । दूर आहे ॥ १३ ॥ शीत्य^{११} पडे म्हणोनी । द्राक्षरसा मिसळितो पाणीं । प्राशन करिती प्राणीं । एकवटुनु ॥ १४ ॥ आणिएकां देशीं भेदे शीत्य । तेणें पाणीं आटे तेथ । अति निव^{१२} होत । गुंढ्यासमाने^{१२} ॥ १५ ॥ तयां देशांतु शीत्यकाळी । पाणीं हाणितो कुदळीं । गोण्यांतु भरोनि तया वेळी । गर्दभांवरी

१ मध्याचें. २ चमत्कार. ३ मद्यपान. ४ मलाका देशांतून. ५ लवंग. ६ सिलोन. ७ वेटांतून. ८ दालजिनी. ९ पोर्तुगिजांचीं. १० भरुन वाहतात. ११ पंढी. १२ कठीण, घट. १३ दगडाप्रमाणें.

वाहिती ॥ १६ ॥ तेथें थुंकी घालितां भूमिकेसी । आदुनु जाय तात्काळेसी
 निवरा काजूसारिखी^१ । शिळिमिळी^२ करी ॥ १७ ॥ आणि वहवेळां मनुष्ये
 तेथें । वाट चुकनु पडती पर्वतातें । शैत्य भेदोनि हिंडतां तेथें । सांडित
 प्राणु ॥ १८ ॥ जैसें पापाणाचें वाहुलें । हाले चाले ना ओगुलें । तैसें शरी
 निवर जाहालें । शैत्येंकरोनी ॥ १९ ॥ ऐशां तयां देशीं । वोखटें^३ पाण
 पिवनासी । आणि नाहीं प्रबंदु^४ तेथेंसी । द्राक्षरसाचा ॥ २० ॥ म्हणोनि
 द्राक्षांच्या गांवीं जेथ । उष्ण वहुतेक नाहीं तेथ । पाणीं करोनि मिश्रित
 मधुपान सेविती ॥ २१ ॥ आणि शैत्यापासोनि द्राक्ष नाहीं । पाण
 वोखटें न सेवे कांहीं । जेथ जवा आणि पाणियाचें पाही । करित
 पिवन ॥ २२ ॥ जेथ द्राक्ष नाहीं उष्ण बहुत । आणि निर्रोदक बाहात ।
 तेथें मधुपानाविरहित । शुद्ध पाणी सेविती ॥ २३ ॥ ऐसा देवो कृपावतु ।
 जैसें हवें ज्यांच्या देशांतु । तैसाचि भक्षु संसारांतु । दिधला मनुष्यातें ॥ २४ ॥
 म्हणोनि जें वेगळें पिवन । स्वामियें दिधलें जनां । तें अपवित्र न म्हणा ।
 सर्वथा तुम्हीं ॥ २५ ॥ अथवा जीं मनुष्यें देवपुत्रें । आपुलेनि रक्ते केलीं
 पवित्रें । तयांसि तुम्ही अपवित्रें । न म्हणा सर्वथा ॥ २६ ॥ जो कवण
 मधुपान करी । तो अपवित्रु नव्हे शरीरी । जया लागे मधुघुमारी^५ तोचि
 अपवित्रु ॥ २७ ॥ पापावांचोनि प्राणिया । येरी कवणही यस्तु जाहालिया ।
 अपवित्रु न करिती भळतेया । मनुष्यातें ॥ २८ ॥ पण जो मधु
 हिंदुस्थानाप्रति । कल्पवृक्षाचा^६ रसु काढिती । अग्नीवरवुनु कढविती ।
 तापडनिया ॥ २९ ॥ आपुल्या लाभा काढिती दुकानां । देती अधम-
 जातींच्या जनां । तो मधु कवण । म्हणेल बरवा ॥ ३० ॥ ऐसी मधुरा
 घेती मूर्ख । पाणीं न करितां मिश्रादिक^७ । छोळत पडती अल्प सुखा- ।
 साठीं धुमारियें ॥ ३१ ॥ कन्यापुत्रातें कष्टविती । गृहाश्रमु विभाडिती^८ ।
 सर्व संपदा हारपिती^९ । हे मधुरेकारणें ॥ ३२ ॥ अपरात्री रिघती घरी ।
 खावया न मिळे ते अवसरी । म्हणोनि स्त्रियेतें मारी । निर्दयु पुरुषु ॥ ३३ ॥
 तें देखोनि ठेकव्हाळ । करिती बोभाट कोल्हाळ । धांवोनि येती सकळ ।
 शेजीवासी^{१०} ॥ ३४ ॥ मधुरापिवन करतेयां । आणि लोभियां दुकानियां ।

१ कांचेप्रमाणें. २ चमकणें. ३ वाईट. ४ प्रतिबंध, आडवाटी. ५ दास्तें
 कैफ, शुंदी. ६ नारळीचा. ७ मिश्रित. ८ विपडविती. ९ पाळवितात.
 १० शेजारी.

देती गाळी शिविया । मेळले जनु ॥ ३५ ॥ या मधुपिवनापासोनि । आपुली
वृत्तिभूमी विकुनी । उरली तिही सांडुनी । न करिती कृपी ॥ ३६ ॥
राजकर द्यावयासी । शक्ति उपात्रो नाही तयांसी । द्रव्य नाही गांठिती ।
कपाळीं नाही मति ॥ ३७ ॥ मधु मधुरा आंगीं भेदली । तेणें काळिजे
करपली । आयुष्यासी हानि पडली । हळुहळु ॥ ३८ ॥ हें सेवितां
मधुपान । हिंदुस्थानिंच्यां क्रिस्तांवजनां । थोरी लज्जा अपमानु । हांसती
लोक ॥ ३९ ॥ देवचाराशी^१ जाहालें सुख । परमेश्वर तयांसि विमुख ।
संता महंतां होताहे दुःख । मधुपानाचें ॥ ४० ॥

पु. २, अ. २२.

तुकाराम

तुकाराम हा पुण्यापासून नऊ कोसांवर देहू म्हणून एक गांव आहे
तेथचा राहणारा. ह्याचा बाप जार्ताचा शूद्र असून बाण्याचा धंदा करित
असे. तुकारामानेही कांहीं दिवस व्यापार केला. परंतु त्याचें चित्त लहान-
पणापासूनच संसारांत नव्हतें. त्यामुळे व्यापाराच्या चोपण्या, खतपत्रें
वगैरे त्यानें इंद्रायणींत बुडवून टाकिलीं व संसारोपाधीपासून मुक्त होऊन
तो ईश्वरीपासना फार लागला. शिवाय त्याची बायको जिजाबाई ही
स्थभावानें कजाग असून त्याला पुष्कळ त्रास देई; ह्यामुळे तो अधिकच
उदास झाला.

तुकाराम विठ्ठलाचा निःसंम भक्त होता; इतका की “देह जावो अथवा
राहो । पांडुरंगीं माझा भावो,” असा त्याचा संकल्प होता. तो पंढरीची
यात्री करित असे व कथा करित असे. त्याच्या कथेंत गायनादिक मनो-
रंजक साधनें नसत. आपण केलेले अभंग म्हणून त्याचा अर्थ स्पष्ट करून
दाखवावा आणि लोकांस बोध करावा, हाच त्याचा उद्देश असे. कथा
करण्याची चाळ तेव्हांपासूनच पडली असें म्हणतात.

तुकाराम शिवाजीराजाच्या कारकीर्दीत होता. नामदेवाप्रमाणे तुकारामाने हजारों अभंग केले आहेत. त्याच्या कवितेत औत्सुक्य व प्रेम पुष्कळ आहे; तसेच त्याची वाणी प्रासादिक, रसाळ व प्रेमळ आहे व तीत एक प्रकारचा जोर आहे. सोप्या व साध्या शब्दांनी त्याने केलेला उपदेश सर्वांच्या मनावर चांगला ठसतो.

भक्ति, ज्ञान, वैराग्य व नीति ह्यांवर मुख्यत्वेकरून ह्याचे अभंग आहेत.

तुकारामाचा जन्मशक व निर्याणशक यांसंबंधी एकवाक्यता नाही. जन्मशक १५४९ पर्यंत मार्गे नेतात; परंतु जन्मशक १५३० व निर्याणशक १५७१ (फाल्गुन वद्य २) हे काल बरेचसे मान्य झालेले दिसतात.

विशेष माहितीकरितां पहा : श्रीतुकारामाचे अभंग (सरकारी गाथा); तुकारामाचे चरित्र (पूर्वार्ध)-पु. मं. लाड; श्रीतुकारामचरित्र-पांगारकर; मुद्रित तुकारामवाक्य-प्रियोळकर.

स्फुट अभंग

(१)

अगा करुणाकरा करितसें धांवा । या मज सोडवा लवकरी ॥ १ ॥ धृ० ॥
 ऐकोनियां माझीं करुणेचीं वचनें । व्हावे नारायणें उतावीळ ॥ ६३ ॥
 मार्गे पुढें अववा दिसे रिता ठाय । ठेवूनि पायीं भाव वाट पाहें ॥ २ ॥
 उशीर तो आतां न पाहिजे केला । अहो जी विठ्ठला भाय-त्रापा ॥ ३ ॥
 उरलें तें एक हेंचि मज आतां । अवघें विचारितां शून्य जालें ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे आतां करी कृपा-दान । पाउलें समान दावीं डोळां ॥ ५ ॥

(२)

नाही संतपण मिळत हें हाटीं । हिंडतां कपाटीं रानीं यनीं ॥ १ ॥
 न ये मोल देतां धनाचिया राशी । नाहीं तें आकाशीं पत्ताळीं तें ॥ २ ॥
 तुका म्हणे मिळे जिवाचिये साटीं^१ । नाहीं तरी गोष्टी वोलों नये ॥ ३ ॥

(३)

मोरप्यानें^२ सोंग पाळटिलें वरी । बक ध्यान धरी मत्स्या जैसे ॥ १ ॥
 टिळे माळा भेंद मुद्रा लावी अंगीं । देखों नेदि जगीं फसि जैसे ॥ २ ॥

ढीवर या मत्स्या चारा घाली जैसा । भीतरील फांसा कळों नेदी ॥ ३ ॥
खाटिक हा स्नेहवादे पशु पाळी । कापावया नळी^१ तयासाठी^२ ॥ ४ ॥
तुका म्हणे तैसा भला भी लोकांत । परि तूं कृपावंत पांडुरंगा ॥ ५ ॥

(४)

विरोधाचें मज न साहे वचन । बहु होतें मन कासावीस ॥ १ ॥
म्हणउनि जीवा न साहे संगती । बैसतां एकांती गोड वाटे ॥ २ ॥
देहाची भावना वासनेचा संग । नावडे उग्रग आला यांचा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे देव अंतरे यामुळें । आशा-मोह-जाळें दुःख वाटे ॥ ४ ॥

(५)

न-लगे मायेसी वाळें निखावें । आपुल्या स्वभावे बोटे त्यासि ॥ १ ॥
मज फां लागला करणें विचार । ज्याचा जार^१ भार त्याचे माया ॥ २ ॥
गोडधड त्यासी ठेवी न मागतां । समाधान खातां नेदी मना ॥ ३ ॥
खेळतां गुंतलें उमगूनी आणी । बैसोनियां स्तनीं लावी बळें ॥ ४ ॥
त्याच्या दुःखें पडे आपण खापरीं । लाही तळीं बरी होय जैसी ॥ ५ ॥
तुका म्हणे देह विसरे आपुला । आवात तो त्याला लागों नेदी ॥ ६ ॥

(६)

सोनियाचें ताट क्षीरीनें भरिलें । भक्षावया दिलें श्वानालागीं ॥ १ ॥
मुक्ताफळ-हार खरासि घातला । कस्तुरी मुकराला चोजविली ॥ २ ॥
वेदपरायण बधिरा सांगे ज्ञान । तयाची ते खूण^१ काय जाणे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे ज्याचें तीचि एक जाणे । भक्तिचें महिमान साधु जाणे ॥ ४ ॥

(७)

संतांचिये गांवीं प्रेमाचा मुकाळ । नाही तळमळ दुःखटेश ॥ १ ॥
तेथें मी राहोन होऊनि याचक । वाटतील भीक तेचि मज ॥ २ ॥
संतांचिये गांवीं बरो भांडवल । अथवा विद्वट धन वित्त ॥ ३ ॥
संतांचें भोजन अमृताचें पान । करीती कीर्तन सर्वकाळ ॥ ४ ॥
संतांचा उदीन उपदेशाची पेंठ । प्रेम-सुख साटीं घेती देता ॥ ५ ॥
तुका म्हणे तेथें आणिक नाही परी । म्हणोनि भिकारी जाळों त्यांचा ॥ ६ ॥

(८)

सर्व-भारें आलों तुजचि शरण । काया-चाचा-भर्नेसहित देवा ॥ १ ॥
 आर्णाक दुसरें न ये माझे मना । राहिली वासना तुझे पार्या ॥ २ ॥
 माझियेवरीचें काहीं जड-भारी । तुजविण वारी कोण एक ॥ ३ ॥
 तुझे आम्ही दास आमचा तूं ऋणी । चालत दुरूनी आलों मार्गे ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे आतां घेतलें धरणें । हिशोबाकारणें भेटी देई ॥ ५ ॥

(९)

नीचपण^१ वरवें देवा । न चले कोणाचाही हेवा ॥ १ ॥
 महापुंरं झाडें जाती । तेथें लव्हाळे राहती ॥ २ ॥
 येतां सिंघूच्या लहरी । नम्र होतां जाती वरी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे कळ । पाय धरिल्या न चले वळ ॥ ४ ॥

(१०)

कन्या सासुन्यासी जाये । मार्गे परतोनी पाहे ॥ १ ॥
 तैसें जालें माझ्या जिवा । केव्हां भेटसी केशवा ॥ २ ॥
 चुकलीया माये । वाळ हुरूहुरू^३ पाहे ॥ ३ ॥
 जीवनावेगळी मासोळी । तैसा तुका तळमळी ॥ ४ ॥

(११)

घरोघरी अवघें जालें ब्रह्म-ज्ञान । परी मेळवण बहू मार्जा^३ ॥ १ ॥
 निरें कोणापासी होय एक रज । तरी या रे मज दुर्वळासी ॥ २ ॥
 आशा तृष्णा माया काळवूनि दोन्ही । दंभ तो दुरूनि दासतसे ॥ ३ ॥
 काम क्रोध लोभ शिणवी बहूत । मेळवूनि आंत काळकूट ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे तेथें काहीं हाता न ये । आयुष्य मोलें जाये यायांवीण ॥ ५ ॥

(१२)

शुंकोनियां मान । दंभ करितां कीर्तन ॥ १ ॥
 जालों उदासीन देही । एकावीण चाड नाही ॥ २ ॥
 अर्थ अनर्थ सारिखा । करूनि ठेवाळा पारिखा^४ ॥ ३ ॥
 उपाधी-वेगळा । तुका राहिला सोंवळा ॥ ४ ॥

(१३)

भक्त ऐसे जाणा जे देहीं उदास । गेले आशा-पाश निवारूनी ॥ १ ॥
विषय तो त्यांचा जाला नारायण । नावडे धन जन माता पिता ॥ २ ॥
निर्वाणी गोविंद असे मागेपुढें । काहींच सांकडे पडों नेदी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे सत्य-कर्मा व्हावें साह्य । घातलिया भय नरका जाणें ॥ ४ ॥

(१४)

याजसाठीं केला होता अडाहास^१ । शेवटाचा दीस गोड व्हावा ॥ १ ॥
आतां निश्चितीनें पावलों विसावा । खुंटलिया धात्रा तृष्णेचीया ॥ २ ॥
कवतुक वाटे जालिया बेचाचें । नांव मंगळाचें तेणें गुणें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मुक्ति पर्णिली नोवरी । आतां दिवस चारी खेळांमेळी ॥ ४ ॥

(१५)

आणिकांच्या घातें । ज्यांचीं निवर्तल चित्तें ॥ १ ॥
तेचि ओळखावे पापी । निरय-वासी शीघ्र-कोपी ॥ २ ॥
कान पसरोनी । ऐके बदे दुष्ट वाणी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे भांडा । धीर नाही ज्याच्या तोंडा ॥ ४ ॥

(१६)

मांडे पुन्या मुखें सांगों जाणें मात । तोंडीं लाळ हात चौळी रीत ॥ १ ॥
ऐसियाच्या गोष्टी फिक्या मिठविण । रुचि नेदी अन्न चवी नाही ॥ २ ॥
बोलीं जाणे अंगी नाही शूरपण । काय तें वचन जाळावें तें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे बहु तोंडें जे वाचाळ । तेंग^२ तेंच मूळ लटिक्याचें ॥ ४ ॥

(१७)

निंदा स्तुती करवी पोट । सोंग दाखवी वांभाट ॥ १ ॥
जटा राख विटंबना^३ । धीर नाही क्षमा मना ॥ २ ॥
शुंगारिले मटें । जिविवाण जेंस कुडें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे रागें^४ । मलतें चावळे वाडगें ॥ ४ ॥

(१८)

माय ती सर्पाण बाप जरी बोका । त्यांचे संगें सुखा न पवे बाळ ॥ १ ॥
चंदनाचा शूळ सोनियाची वेडी । सुख नेदी फोडी प्राण नाशी ॥ २ ॥
तुका म्हणे नरकां घाली अभिमान । जरी होय ज्ञान-गर्व ताठा ॥ ३ ॥

(१९)

साधूनी^१ वचनाम खाती तोळा तोळा । आणिकांतें डोळां न पाहवे ॥ १ ॥
साधूनी भुजंग धरितील हातीं । आणिकें कांपती देखोनियां ॥ २ ॥
अ-साध्य तें साध्य करितां सायास । कारण अभ्यास तुका म्हणे ॥ ३ ॥

(२०)

मृग-जळा काय करावा उतार । पावावया पार पैल धडी ॥ १ ॥
खापराचे होन खेळती लेंकुरें । कोण त्या वेव्हारें लाभ हाणी ॥ २ ॥
मंगळ-दायक^२ करिती कुमारी । काय त्यांची खरी सोयरीक ॥ ३ ॥
स्वप्नीचें जें सुख दुःख जालें काहीं । जागृती तो नाही साच भाव ॥ ४ ॥
सारीं जालीं मेलीं लटिकें वचन । वद मुक्त शीण तुका म्हणे ॥ ५ ॥

(२१)

बोलविसी तैसें आणीं अनुमवा । नाही तरी देवा विटंबना ॥ १ ॥
मिठेंविण काय करावें मिष्टान । शव जीवेंविण शृंगारिलें ॥ २ ॥
संपादणीविण^३ विटंबिलें सोंग । गुणेंविण चांग रूप हीन ॥ ३ ॥
कन्या-पुत्रेंविण मंगळ-दायकें । वेचिलें हें फिकें द्रव्य तरी ॥ ४ ॥
तुका म्हणे तैसी होते मज परी । न देखें अंतरीं प्रेम-भाव ॥ ५ ॥

(२२)

बोलणेंचि नाही । आतां देवाचीण काहीं ॥ १ ॥
एकसरें केला नेम । देवा दिले क्रोध काम ॥ २ ॥
पाहेन ते पाय । जोंवरी हे दृष्टि धाय ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मनं । हेचि संकल्प वाहाणें ॥ ४ ॥

(२३)

खरें बोले तरी । फुकासाठीं जोडे हरी ॥ १ ॥
ऐसे फुकाचे उपाय । सांडूनियां घायां जाय ॥ २ ॥
पर-उपकार । एका वचनाचा फार ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मळ । मनं सांडितां शीतळ ॥ ४ ॥

१ हळदव सवय करून. २ मुलीच्या खेळांतोळ सग्न घगरे मंगळ-वृत्त्ये.
३ मतावणी-ज्याचे सोंग घेतलें त्याने हुबेहुब अनुकरण.

(२४)

दया क्षमा शांती । तेथें देवाची वसती ॥ १ ॥
पावे धांवोनियां घरा । राहे धरूनियां थारा ॥ २ ॥
कीर्तनाचे वाटे । बराडिया ऐसा लोटे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे घडे । पूजा नामें देव जोडे ॥ ४ ॥

(२५)

शिष्याची जो न घे सेवा । मानी देवासारखें ॥ १ ॥
त्याचा फळे उपदेश । आणिकां दोष उफराटे ॥ २ ॥
त्याचें खरें ब्रह्म-ज्ञान । उदासीन देह-भात्री ॥ ३ ॥
तुका म्हणे सत्य सांगें । योत रागें येती ते ॥ ४ ॥

(२६)

कोटि-जन्म पुण्य-साधन साधिलें । तेणें हाता आलें हरि-दास्य ॥ १ ॥
रात्रंदिवस ध्यान हरीचें भजन । काया-वाचा-मन भगवंती ॥ २ ॥
ऐसिया प्रेमळा म्हणताती वेडा । संसार रोकडा बुडवीला ॥ ३ ॥
एकवीस कुळें जेणें उद्धरिलीं । हें तो न कळे खोली^१ भाग्य-मंदा ॥ ४ ॥
तुका म्हणे त्याची पाय-घूळी मिळे । भव-भय पळे बंदितांचि ॥ ५ ॥

(२७)

आशा हे समूळ खणोनी काढावी । तेव्हांचि गोसावी व्हावें तेणें ॥ १ ॥
नाहीं तार मुखें असावें संसारी । फजिति दुसरी करूं नये ॥ २ ॥
आशा मारूनियां जयवंत व्हावें । तेव्हांचि निघावें सर्वातूनी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे जरी योगाची^२ तांतडी । आशेची बीवुडी^३ करी आधी ॥ ४ ॥

(२८)

हेचि वेळ देवा नका मागें घेऊं । तुम्हांविण जाऊं शरण कोणा ॥ १ ॥
नारायणा ये रे पाहें विचारून । तुजविण कोण आहे मज ॥ २ ॥
रात्रंदिवस तुज आठवूनि आहे । पाहतोसि काये सत्त्व मार्गें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे किती येऊं काकुलती । कांहीं माया चित्ती येऊं घात्री ॥ ४ ॥

(२९)

कुमुदिनी काय जाणे तो परिमळ । भ्रमर सकळ भोगीतसे ॥ १ ॥
 तैसें तुज ठावें नाहीं तुजें नाम । आम्हीच तें प्रेम-सुख जाणों ॥ २ ॥
 माते तृण वाळा दुधाचि ते गोडी । ज्याची न ये जोडी त्यासी कामा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे मुक्ता-फळशिंपी-पोटी । नाहीं त्याची^१ भेटी भोग तिये ॥ ४ ॥

(३०)

जीव तोचि देव भोजन ते भक्ति । मरण ते मुक्ति पाखंड्याची ॥ १ ॥
 पिंडाच्या पोषणीं नागवले जन । लटिकें पुराण केले वेद ॥ २ ॥
 मना आला तैसा करिति विचार । म्हणती संसार नाहीं पुन्हा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे पाठी उडती यम-दंड । पाप पुण्य लंड न विचारीती ॥ ४ ॥

(३१)

मोक्षाचें आम्हांसी नाहीं अवघड । तो असं उघड गांठोळीस ॥ १ ॥
 भक्तीचे सोहळे होतील जीवासी । नवल त्यावीशीं पुरवितां ॥ २ ॥
 ज्याचें त्यासी देणें कोण तें उचित । मानोनियां^२ हित घेतों सुखें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे सुखें देई वा संसार । आवडांसी थार करीं माझे ॥ ४ ॥

(३२)

भाव धरी तया तारील पापाण । दुर्जना सज्जन काय करी ॥ १ ॥
 करितां नव्हे नीट श्वानाचें हें पुच्छ । खापरा परीस काय करी ॥ २ ॥
 काय करील तया^३ साकरेचें आळें । बीज तैसीं फळें घेती तया ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे वज्र भंगे एक वेळ । कठीण हा खळ तयाहूनी ॥ ४ ॥

(३३)

ठेवा जाणीव गुंडून । येथें भावचि प्रमाण ॥ १ ॥
 एका अनुसरल्या काज । अवघें जाणे पंढरीराज ॥ २ ॥
 तर्कावितर्कासी । वाय नलगे सायासी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे भावेंवीण । अवघा बोलती तो शीण ॥ ४ ॥

१ मोती एकदां शिंपीतून काढीलें म्हणजे मग त्याचा तिला उपभोग व भेटी होत नाही. ती दुसऱ्यास होतात, हा भाव. २ भक्तीचे सोहळे घाल तर ते दिनकारक समजून आम्ही आनंदाने स्वीकारतो. ३ कारलें, कडू बृंदावन इत्यादि वनस्पतींस.

(३४)

अवघ्यां पातकांची मी एक रासी । अवघा तूं होसी सर्वोत्तमु ॥ १ ॥
जैसा तैसा लागे करणें अंगीकार । माझा सर्व भार चालविणें ॥ २ ॥
अवघेचि मज गिळियेलें काळें । अवघीच वळें तुझे अंगी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आतां खुंटला उपाय । अवघेचि पाय तुझे मज ॥ ४ ॥

(३५)

त्रैलोक्य पाळितां उबगला नाही । आमचें त्या काई असे ओझे ॥ १ ॥
पापाणाचे पोटीं वैसला दर्दुर । त्या मुलीं चारा कोण घाली ॥ २ ॥
पक्षी अजगर न करी संचित । त्यासि अनंत प्रतिपाळी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे त्या भार घातलीया । उपेक्षिना दयासिंधु माझा ॥ ४ ॥

(३६)

गोड नांवे क्षीर । परी साखरेचा धीर ॥ १ ॥
तैसें जाणा ब्रह्म-ज्ञान । वापुडें तें मक्तीविण ॥ २ ॥
रुची नेदी अन्न । त्यांत नसतां लवण ॥ ३ ॥
आंधळ्यांचे^१ श्रम । शिक्कविल्याचेचि नाम ॥ ४ ॥
तुका म्हणे तारा । नांवे तंबुन्याच्या सारा ॥ ५ ॥

(३७)

बोली मैदाची बरवी असे । वाटे अंतरीं घालावे फांस ॥ १ ॥
कसा वारवार दिसताहे चांग । नव्हे भाविक केवळ मांग ॥ २ ॥
टिळा टोपी माळा कंठी । अंधारी नेडनि चेंपी घांटी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तो केवळ पुंड । त्यावारि राजती यम-दंड ॥ ४ ॥

(३८)

आज्ञा-वद्व वक्ता । धाक श्रोतियांच्या चित्ता ॥ १ ॥
वायां गेलें तें भजन । उभयतां लोभी मन ॥ २ ॥
वहिर्मुख एके ठायीं । तैसें जाळें त्या दोही ॥ ३ ॥
माप तैसी गोणी । तुका म्हणे रितीं दोन्ही ॥ ४ ॥

१ अन्वय—आंधळ्यांचे शिक्कविल्याचे श्रम नामची—म्हणजे त्यांना शिक्कविले तर फक्त शिक्कविले इतकेच म्हणतां येईल. म्हणजे धर्म माग ते उषारितीत, त्यांच्या स्व प्रत्यक्ष नसल्यामुळे शिक्कविल्यापासून खरे सुख अथवा खरे ज्ञान होणार नाही.

(३९)

निर्वाहापुरतें अन्न आच्छादन । आश्रमासी स्थान कोपि गूहा ॥ १ ॥
 कोठेंही चित्तासी नसावें बंधन । हृदयीं नारायण सांठवावा ॥ २ ॥
 नये बोलों फार बैसों जनामधीं । सावधान बुद्धी इंद्रियें दमी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे घडी घडीनें साधावी । त्रि-गुणांची^१ गोवी उगवूनी ॥ ४ ॥

(४०)

याचि नांवें दोष । राहे अंतरीं किल्मिष ॥ १ ॥
 मना अंगीं पुण्य पाप । शुभ उत्तम संकल्प ॥ २ ॥
 बीजाऐशीं फळें । उत्तम कां अ-मंगळें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे चित्त । शुद्ध करावें हें हित ॥ ४ ॥

(४१)

काय माझें नेती वाईट म्हणोन । करूं समाधान कशासाठी ॥ १ ॥
 काय मज लोक नेतील परलोका । जातां कोणाएका निवारेळ ॥ २ ॥
 न म्हणें कोणासी उत्तम वाईट । सुखें^२ माझी कूट^३ खावो^३ मागें ॥ ३ ॥
 सर्व माझा भार असे पांडुरंगा । काय माझें जगासचें फाज ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे माझें सर्वही साधन । नाम-संकीर्तन विठोबाचें ॥ ५ ॥

(४२)

शरीर दुःखाचें कोठार । शरीर रोगाचें भांडार ॥
 शरीर दुर्गंधीची थार । नाही अ-पवित्र शरीराऐसे ॥ १ ॥
 शरीर उत्तम चांगळें । शरीर सुखाचें घोंसुलें^१ ॥
 शरीरें साध्य होय केलें । शरीरें साधलें पर-ब्रह्म ॥ २ ॥
 शरीर विटाळाचें आळें । माया-मोह-पाशजाळें ॥
 पतन शरीराच्या मुळें । शरीर काळें ध्यापिलें ॥ ३ ॥
 शरीर सकळ हें शुद्ध । शरीर निधीचा हा निध ॥
 शरीरें तुटे भव-बंध । वसे मध्यें भोगी देव शरीरा ॥ ४ ॥

१ सत्य, रज आणि तम ह्या तीन गुणांचा गुता उक्त्वन म्हणजे हे तीन गुण अपवा
 गुणकार्ये व्हावून आत्मस्वरूप आर्दी भिन्न आहे असे समजून. २ मी मरण पावल्यावर
 लोक माझी खुशाल निंदा करीत, असा भाव. ३ ज्याला अनेक मुलें त्याहून
 आदरत असे.

शरीर अ-विचेचा बांधा । शरीर अव-गुणाचा रांधा ॥
 शरीरी वसे बहुत बाधा । नाहीं गुण सुदा एक शरीरी ॥ ५ ॥
 शरीरा सुख नेदावा भोग । न दावें दुःख न करीं त्याग ॥
 नव्हे वोखटे ना चांग । तुका म्हणे वेग करीं हरि-भजनीं ॥ ६ ॥

(४३)

न करीं दंभाचा सायास । शांती राहें बहुवस ॥
 जिण्हे सेवीं सुगंध-रस । न करीं आळस राम-नामीं ॥ १ ॥
 जन-मित्र होई सकळांचा । अ-शुभ न बोलावी वाचा ॥
 संग न धरावा दुर्जनाचा । करी संतांचा सायास ॥ २ ॥
 करिसी देवार्विण आस । अवघी होईल निरास ॥
 तृप्या वाढविसी बहुवस । कधीं सुखास न पवसी ॥ ३ ॥
 धरूनि विश्वास धरीं धीर । करिता देव हाची निर्धार ॥
 तयाचा वाहे योग-क्षेम-भार । नाहीं अंतर तुका म्हणे ॥ ४ ॥

(४४)

ठाकलोंसें द्वारी । उभें याचक भीकारी ॥ १ ॥
 मज भीक घालीं देवा । प्रेमभातुके पाठवा ॥ २ ॥
 याचकाचा भार । नये घेऊं येरझार ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे दान । सेवा घेतल्यावांचून ॥ ४ ॥

(४५)

सोडिरियासि करी पाहणेरु बरा । कांडितो ठोंबरा संतांलागीं ॥ १ ॥
 गाईसी देखोनि बदवदा मारी । घोड्याची चाकरी गोड लागे ॥ २ ॥
 बाइलेच्या गोता आवडीनें पोसी । माता-पितयासि दवडितो ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे त्याच्या थुका तोंडावरी । जातो यम-पुरी भोगावया ॥ ४ ॥

(४६)

काय वाणूं आतां न पुरे हे वाणी । मस्तक चरणीं ठेवीतसें ॥ १ ॥
 धोरीव सांडिली आपुली परिसें । नेणे शिष्यो कैसें ओखंडासी ॥ २ ॥
 जगाच्या कल्याणा संतांच्या त्रिभूती । देह कष्टविती उपकारे ॥ ३ ॥
 भूतांची दया हें भांडवल संतां । आपुजी ममता नाहीं देही ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे मुख पराविया मुखें । अमृत हें मुखें स्रवतसे ॥ ५ ॥

(४७)

अवचा तो शकुन । हृदयीं देवाचे चरण ॥ १ ॥
येथें नसता वियोग । लाभा उणें काय मग ॥ २ ॥
संग हरीच्या नामाचा । शुचिर्भूत सदा वाचा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे हरिच्या दासां । शुभ काल अवघ्या दिशा ॥ ४ ॥

(४८)

बोल बोलतां वाटे सोपें । करणी करितां टीर कापे ॥ १ ॥
नव्हे वैराग्य सोपारें । मज बोलतां न वाटे, खरें ॥ २ ॥
विप खावें ग्रासोग्रासीं । धन्य तोचि एक सोसी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे करुनि दावी । त्याचे पाय माझे जिवीं ॥ ४ ॥

(४९)

धेनु चरे वनांतरीं । चित्त बाळका-पें^१ घरीं ॥ १ ॥
तैसें करी वो माझे आई । ठाय देउनि राखें पायीं ॥ २ ॥
काढितां तळमळी । जीवनाबाहेर मासोळी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे कुडी । जीव-प्राणांची^२ आवडी ॥ ४ ॥

(५०)

डोई वाढवूनि केश । भूतें आणितो अंगास ॥ १ ॥
तरी ते नव्हती संत-जन । तेथें नाहीं आत्म-खुण ॥ २ ॥
मेळवुनी नर-नारी । शकुन सांगती नाना-परी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मैद । नाहि त्यांपाशीं गोविंद ॥ ४ ॥

(५१)

पोट लागलें पाठीसी । हिंडवीतें देशोदेशीं ॥ १ ॥
पोटा भेणें जिकडे जावें । तिफडे पोट येतें सवें ॥ २ ॥
जप तप अनुष्ठान । पोटासाठीं जाळे दीन ॥ ३ ॥
पोटें सांडीयेली चर्चा । नीचापुढें तें नाचवी ॥ ४ ॥
पोट काशियानें भरे । तुका म्हणे शुरुशुरुं मरे ॥ ५ ॥

१ बाळकापाशी. २ जीवाला (वेष्टामिमान घरणारी चित्छला इला) कुडी (दह) परम प्रिय वाटते; ती सोडून जाण्याचे त्याला महत् दुःख वाटते, तसें तुजविषयी मला वाटं दे.

(५२)

सर्वा भूतीं द्यावें अन्न । द्रव्य पात्र विचारून ॥
उपतिष्ठे कारण^१ । तेथें बीज पेरीजे ॥ १ ॥
पुण्य करितां होय पाप । दुग्ध पाज्जुनि पोसिला साप ॥
करुनि अधोराचा^२ जप । दुःख विकत घेतलें ॥ २ ॥
भूमी पाहातां नाही वेगळी । माळ बरड एक काळी ॥
उत्तम निराळी । मध्यम आणि कनिष्ठ ॥ ३ ॥
म्हणोनी विवेकें । कांहीं करणें निकें ॥
तुका म्हणे फिकें । रुची नेदी मिष्टान्न ॥ ४ ॥

(५३)

कन्या गो करी कथेचा विकरा । चांडाळ तो खरा तया नांवें ॥ १ ॥
गुण अवगुण हे दोन्ही प्रमाण । यातिशीं कारण नाही देवा ॥ २ ॥
आशाबद्ध नये करूं तें करिती । तुका म्हणे जाती नरकामधीं ॥ ३ ॥

(५४)

दुर्बुद्धि ते मना । कदा नुपजो नारायणा ॥ १ ॥
आतां ऐसें करी । तुझे पाय चिर्ती धरी ॥ २ ॥
उपजला भावो । तुझे कृपे सिद्धी जावो ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आतां । लाभ नाही यापरता ॥ ४ ॥

(५५)

साखरेच्या गोण्या बैलाचिये पाठी । तयासी शेवटीं करवाडें ॥ १ ॥
मालाचे पै पेटे वाहताति उंटें । तयांलागीं कांटे मक्षावया ॥ २ ॥
वाजगा हा धंदा आशा वाढविती । बांधोनिया घेती यमा हातीं ॥ ३ ॥
ज्यासी असे लाभ तोची जाणे गोडी । येरतीं वापुडीं शिणलीं वायां ॥ ४ ॥
तुका म्हणे शाहणा होई रे गव्हारा । चांन्यासींचा फेरा फिरीं नको ॥ ५ ॥

(५६)

जेवीं नव-ज्ये तपलें शरीर । लागे तया क्षीर विप-नुत्य ॥ १ ॥
तेवीं परमार्थ जीही दुराविळा । तयालागीं जाळा सन्निपात^३ ॥ २ ॥
कामीण जयाच्या जाहली नेत्रासी । देखी तो चंद्रासी पीत-वर्ण ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मद्य-पानाची आवडी । न रुचे त्या गोडी नवनीताची ॥ ४ ॥

१ (जेथे) कारण (बीज) उपतिष्ठे (फलोत्पादक होतें). २ क्रूरदेवतेचा.
३ त्रिदोष-सन्निपात-झाला अथवा जसा मनुष्य मरतोच तसा ज्यास परमार्थ नाही तो नास पावतोच.

(५७)

राजा चाले तेथें वैभव सांगातें । हें काय लागतें सांगावें त्या ॥ १ ॥
 कोर्णा कोणा येथें न मनी जी फुका । कृपेविण एका देवाच्या ॥ २ ॥
 शृंगारिलें नाहीं तर्गों येत बरी । उमटे लौकरी जैसें तैसें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे घरीं वसे नारायण । कृपेची ते खुण दिसों येते ॥ ४ ॥

(५८)

कई वाहावें जीवन । कई पलंगीं शयन ॥ १ ॥
 जैसी जैसी वेळ पडे । तैसें तैसें होणें घडे ॥ २ ॥
 कई भोज्य नाना परी । कई कोरव्या भाकरी ॥ ३ ॥
 कई वैसावें वाहनी । कई पायीं अनवाणी ॥ ४ ॥
 कई उत्तम प्रावणें । कई बसनें तींही जीणें ॥ ५ ॥
 कई सकळ संपत्ती । कई भोगणें विपत्ति ॥ ६ ॥
 कई सज्जनासीं संग । कई दुर्जनासीं योग ॥ ७ ॥
 तुका म्हणे जाण । मुख दुःख तें समान ॥ ८ ॥

(५९)

कासया पापाण पूजिति पितळ । अष्ट धातू खळ भावेंविण ॥ १ ॥
 भावचि कारण भावचि तारण । मोक्षाचें साधन बोलीयेलें ॥ २ ॥
 काय करिल जप-माळ कंठ-माळा । करिंसी वेळोवेळां विषय-जप ॥ ३ ॥
 काय करिंसील पंडित हे वाणी । अक्षराभिमानी धोर होय ॥ ४ ॥
 काय करिंसील कुशल गायन । अंतरीं मळींन कुन्बुद्धि ते ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे भाव नाही करी सेवा । तेणें काय देवा योग्य होसी ॥ ६ ॥

(६०)

साधकाची दशा उदास असावी । उपाधि नसार्या अंतर्वाक्ष ॥ १ ॥
 लोलुपता काय निद्रेतें जिणावें । भोजन करावें परिमित ॥ २ ॥
 एकांतीं लोकांत स्त्रियांसीं वचन । प्राण गेल्या जाण बोलों नथें ॥ ३ ॥
 संग सज्जनाचा उचार नामाचा । धोष कीर्तनाचा अहर्निशी ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे ऐशा साधनीं जो राहे । तोचि ज्ञान जाहे गुरु-कृपा ॥ ५ ॥

(६१)

कासया गा मज घातलें संतारी । चित्त पायांवरी नाही तुझ्या ॥ १ ॥
 कासया गा मज घातलें ह्या जन्मा । नाही तुझा प्रेमा नित्य नवा ॥ २ ॥

नामावीण माझी वाचा अमंगळ । ऐसा कां चांडाळ निमित्थिलें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माझी जळो जळो काया । विट्ठला सखया बांचूनिर्था ॥ ४ ॥

(६२)

माता कार्पी गळा । तेथें कोण राखी वाळा ॥ १ ॥
हें कां नेणां नारायणा । मज चाळवितां दीना ॥ २ ॥
नागवी^१ धांवणे^२ । तेथें साह्य व्हावें कोणें ॥ ३ ॥
राजा सर्व हरी । तेथें हुजा कोण वारी ॥ ४ ॥
तुझ्या केल्याधिण । नव्हे स्थिर वश मन ॥ ५ ॥
तुका म्हणे हरी । सूत्र तुम्हां हातीं दोरी ॥ ६ ॥

(६३)

टिळे टोपी उंच दावी । जर्गी मी एक गोसावी ॥ १ ॥
अवघा वरपंग सारा । पोटीं विपयांचा धारा ॥ २ ॥
मुद्रा लावितो कोरुनी । मान व्हावयासी जनी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे ऐसे किती । नरका गेले पुढें जाती ॥ ४ ॥

(६४)

ऐसे संत जाले कळीं । तोंडीं तमाखूची नळी ॥ १ ॥
स्नानसंध्या घुडविली । पुढें भांग शोडवली ॥ २ ॥
भांगभुर्का हें साधन । पचनी पडे मद्यपान ॥ ३ ॥
तुका म्हणे अवघें सोंग । तेथें कैचा पांडुरंग ॥ ४ ॥

(६५)

वर्णावी ते थोरी एका विट्ठलाची । कीर्ती मानवाची सांगों नये ॥ १ ॥
उदंडचि जाले जन्मोनियां मेले । होवोनियां गेले राव रंक ॥ २ ॥
त्यांचें नाम कोणी न घे चराचरी । साही वेद चारी वर्णिताती ॥ ३ ॥
अक्षय अदळ चलेना ढलेना । तथा नारायणा ध्यान जावें ॥ ४ ॥
तुका म्हणे तुम्ही विट्ठल चित्ती ध्यातां । जन्म-मरण-व्यथा दूर होती ॥ ५ ॥

(६६)

जोडोनियां धन उत्तम वेव्हारें । उदास विचारें^३ वेंच करी ॥ १ ॥
उत्तमचि गर्ता तो एक पावेल । उत्तम^३ भोगील जीव-खाणा^३ ॥ २ ॥

१ क्षारले स्थण व्हावें म्हणून ज्यास बोलाविले, तोच जर आपणांन लुट्टील तर,
२ विषयानुसंध न होतां (खरें बळगण होईल अशा रीतीने). ३ उत्तम दोनोत जन्म
पावेल.

पर-उपकारी नेणे पर-निंदा । परस्त्रिया सदा वहिणी माया ॥ ३ ॥
 भूत-दया गाथी-पशूंचें पाळण । तांहेल्या जीवन वनामाजी ॥ ४ ॥
 शांति-रूपें नव्हे कोणाचें वाईट । वाढवी महत्त्व वडीलांचें ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे हेंचि आश्रमाचें फळ । परम-पद वळ वैराग्याचें ॥ ६ ॥

(६७)

आली सिंहस्थ पर्वणी । न्हाव्यां भटां जाली धणी ॥ १ ॥
 अंतरी पापाच्या कोडी । वरि वरी वोडी डोई दाढी ॥ २ ॥
 बोडिलें तें निघालें । काय पाळटलें सांग वहिलें ॥ ३ ॥
 पाप गेल्याची खुण । नाहीं पाळटले अवगुण ॥ ४ ॥
 भक्ति-भावेंवीण । तुका म्हणे अवघा शीण ॥ ५ ॥

(६८)

मऊ मेणाहून आम्ही विष्णु-दास । कठिण वज्रास भेटूं ऐसे ॥ १ ॥
 मेले जित असों निजोनियां जागे । ओ जो जें जें मागे तें तें देजं ॥ २ ॥
 भले तरी देजं ××× लंगोटी । नाठाळाचे काठी देजं माथां ॥ ३ ॥
 माय-बापांहुनि बहु मायावंत । करूं घात-पात शत्रूहुनि ॥ ४ ॥
 अमृत तें काय गोड आम्हांपुढें । विप तें बापुडें कडू फिती ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे आम्ही अवघेचि गोड । ज्याचें पुरें कोड त्याचे परी ॥ ६ ॥

(६९)

हेचि थोर भक्ति आवडती देवा । संकल्पावी माया संसाराची ॥ १ ॥
 ठेविलें अनंतें तैसेंचि रहावें । चित्ती असो धावें समाधान ॥ २ ॥
 बाहिल्या उद्वेग दुःखाचि केवळ । भोगणें तें फळ संचिताचें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे घालूं तयावरी भार । बाहूं हा संसार देवापायीं ॥ ४ ॥

(७०)

धनवंतालागी । सर्व मान्यता आहे जगीं ॥ १ ॥
 माता पिता बंधु जन । सर्व मानिती वचन ॥ २ ॥
 जंव चाले मोठा धंदा । तंव वहीण म्हणे दादा ॥ ३ ॥
 सदा शृंगार-भूषणें । कांता लवे बहु-मानें ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे धन । माग्य अशाभत जाण ॥ ५ ॥

(७१)

लोहो परीसा रूसलें । सोनेपणासी मूकलें ॥ १ ॥
 येथें फोणाचें काय गेलें । ज्याचें तेणें अन-हित केलें ॥ २ ॥

गंगा आली आळशावरी । आळशी देखुनि पळे दुरी ॥ ३ ॥
गांवाखालील ओहळें । रागें गंगेसी न मिळे ॥ ४ ॥
तुका म्हणे होऊनी दास । गुरूसी न भजती शिष्य ॥ ५ ॥

(७२)

माणेन तें एक तुज । देई विचारोनी मज ॥ १ ॥
नको दुर्जनाचा संग । क्षणक्षणा चित्त-भंग ॥ २ ॥
जन्म घेईन मी नाना । बहु सोसीन यातना ॥ ३ ॥
रंक होईन दीनाचा । घायें देह-पात साचा ॥ ४ ॥
तुका म्हणे हेंचि आतां । देई देई तूं सर्वया ॥ ५ ॥

(७३)

कल्प-तरु^१ सया^१ नव्हती वामुळा^१ । पुरवितो फळा इच्छितिया ॥ १ ॥
उदंड त्या गाई म्हैसी आणि शेळ्या । परी त्या निराळ्या काम-धेनु ॥ २ ॥
तुका म्हणे देव दाखवील दृष्टी । तयासर्वें भेटी धोर पुण्य ॥ ३ ॥

(७४)

जळो प्रेमा तैसा रंग । जाय उडोनी पतंग ॥ १ ॥
सासूसाठीं रडे सून । भाव अंतरीचा भिन्न ॥ २ ॥
मैंद मुखीचा फोंवळा । भाव अंतरी निराळा ॥ ३ ॥
जैसी वृंदावन-कांति । उत्तम धरूं नये हातीं ॥ ४ ॥
वक ध्यान धरी । सोंग करूनी मासे मारी ॥ ५ ॥
तुका म्हणे सर्प डोळे । तैसा कथेमाजी खुले ॥ ६ ॥

(७५)

जन हें मुखाचें दिल्यावेतल्याचें । वा अंत-काळींचें नाही कोणी ॥ १ ॥
जाल्या हीन शक्ति नाक डोळे गळती । सांडोनियां पळती रांडा पोरें ॥ २ ॥
वाईल म्हणे खर मरता तरी बरें । नासलें हें घर थुंकोनियां ॥ ३ ॥
तुका म्हणे माशी न होत ही कोणी । तुज चक्रपाणीवांचूनियां ॥ ४ ॥

(७६)

मोलें घातलें रढाया । नाही असूं आणि माया ॥ १ ॥
तैसा भक्ति-वाद काय । रंगवेगडीचा न्याय ॥ २ ॥
वेठी धरिल्या दावी भाव । मार्गे पळायाना पाव ॥ ३ ॥
काजव्याच्या ज्योती । तुका म्हणे न लगे याती ॥ ४ ॥

१ रईच्या आणि वामळीच्या शाखांना कांही कल्पवृक्षांनी योग्यता नाही, असा भाव.

(७७)

पतित मी पापी शरण आलों तुज । राखी माझी लाज पांडुरंगा ॥ १ ॥
 तारियेले भक्त न कळे तुझा अंत । थोर मी पतित पांडुरंगा ॥ २ ॥
 द्रौपदी वहीण वैरी गांजियेली । आपणाऐसी केली पांडुरंगा ॥ ३ ॥
 प्रल्हादाकारणें स्तंभी अवतार । माझा कां विसर पांडुरंगा ॥ ४ ॥
 सुदामा ब्राह्मण दरिद्रें पिडिला । आपणाऐसा केला पांडुरंगा ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे तुज शरण निज-भवि । पाप निर्दळावे पांडुरंगा ॥ ६ ॥

(७८)

पुण्य पर-उपकार पाप ते पर-पीडा । आणिक नाही जोडा दुजा यासी ॥ १ ॥
 सत्य तोचि धर्म असत्य तें कर्म । आणिक हें वर्म नाही दुजें ॥ २ ॥
 गति तेचि मुखी नामाचें स्मरण । अधोगति जाण त्रिमुखता ॥ ३ ॥
 संतांचा हा संग तोचि स्वर्गवास । नरक तो उदास अनर्गळा ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे उघडें आहे हित घात । जयाचें उचित करा तैसे ॥ ५ ॥

(७९)

चातुर्याचे योनें कवित्व कांती । प्रासादिक रंग आणितां न ये ॥ १ ॥
 संन्याशाचें सोंग संपादिलें सांग । वैराग्याचें अंग आणितां न ये ॥ २ ॥
 चंद्र-सूर्य-चित्रें लिहिताति भिती । प्रकाशाचें अंग लिहतां न ये ॥ ३ ॥
 शिपायाचें सोंग आणितां येइल सांग । शूरत्वाचें अंग आणितां न ये ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे गाऊन नाचून करितील सीमा । पांडुरंगी प्रेमा आणितां न ये ॥ ५ ॥

(८०)

लेंकरा ऐवची माता अलंकार । नाही अंत-पार आवडीसी ॥ १ ॥
 कृपेचें पीसणें तुमचें मी दीन । आजि संतजन माय-बाप ॥ २ ॥
 आरुपा उत्तरी संतोषे माऊली । कवळूनि घाली हृदयाभात ॥ ३ ॥
 पोटा आलें त्याचे न पाहें गुणदोष । कल्याणाचि असे असावे हे ॥ ४ ॥
 मनाची ते चाली मोहाचिये सोई । ओवें गंगा काई परतो जाणे ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे कोठें उदार मेवां शक्ति । माझी तुपा कितो चातकाची ॥ ६ ॥

(८१)

हा मी आलों म्हणे कांणी बुडतया । तेणें किती तया वळ चढे ॥ १ ॥
 तुम्ही माझा भार घेतला सकळ । आभासिलों वाळ अभयकरें ॥ २ ॥

भुकेलीया आस दात्रीतां निर्धार । किती होय धीर समाधान ॥ ३ ॥
तुका म्हणे दिली चिंता-मणिसाठी^१ । उचित काचवटी^१ दंडवत ॥ ४ ॥

(८२)

समर्थांचें बाळ कोविल्याणें दिसे । तरी कोणा हांसे जन देवा ॥ १ ॥
अव-गुणी जरी जालें तें ओंगळ । करावा सांभाळ लागे त्याचा ॥ २ ॥
तुका म्हणें तैसा मी एक पतित । परि मुद्रांकित जालें तूझा ॥ ३ ॥

(८३)

तूं माझी माउली तूं माझी साउली । पाहतों वाटूली पांढुरी ॥ १ ॥
तूं मज एकुला वडील धाकुला । तूं मज आपुला सोयरा जीव ॥ २ ॥
तुका म्हणे जीव तुजपार्शी असे । तुजवीण ओस सर्व दिशा ॥ ३ ॥

(८४)

घातलें दुकान । देती आल्यासी दान ॥ १ ॥
संत उदार उदार । भरलें अनंत भांडार ॥ २ ॥
मागत्याची पुरे । धर्णी आणांकांसी उरे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे पोंतें । देवें भरिलें नव्हे रितें ॥ ४ ॥

(८५)

मज शेवटींचा थावा । ठाव त्याचीये देवा ॥
नाहीं करीत मी हेवा । कांहीं थोरपणाचा ॥ १ ॥
पाहा किती आले । शरण समानची केले ॥
नाहीं विचारिले । गुण-दोष कोणाचे ॥ २ ॥
नाहीं पाहिला आचार । कुळ-गोत्राचा विचार ॥
फेडूं आला भार । मग न म्हणे दगड ॥ ३ ॥
तुका म्हणे सर्व जाणा । तुझ्या आल्यावरी मना ॥
केला तो उगाणा । घडल्या महादोषांचा ॥ ४ ॥

(८६)

दुष्ट आचरण ग्वाही माझे मन । मज ठावें गुण दोष माझे ॥ १ ॥
आतां तुम्हां सर्व जाणा पांढुरंगा । पाहिजे प्रसंगाऐसें केळें ॥ २ ॥
व्याहारावयांचे पंगती दुर्बळ । वंचिजे तो काळ नव्हे कांहीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आतां जालों शरणागत । पुढील उचित तुम्हां हाती ॥ ४ ॥

१ चिंतामणि न देतां मला जरी कायेचा मणि दिला तरी तें करणें उचित, व त्या-
बद्दल माझे दंडवत आर्द्र; (मला एकदम जोश न देतां तो देण्याची आपण मुमती आसा
दासविन्नी तरी तें करणे योग्य होईल व तेव्हागदलही मी जाभारी होईन, असा भाव.)

(८७)

जरा^१ कर्ण-मूळीं सांगों आली गोष्टी । मृत्यूचिये भेटी जवळी आली ॥ १ ॥
 आतां माझ्या मना होई सावधान । वो पुण्याची जाण कार्य-सिद्धी ॥ २ ॥
 शेवटील घडी बुडतां न उगे वेळ । साधावा तो काळ जवळी आला ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे चिंतीं कुळींची देवता । वारावा^२ भोवता^२ शब्द^२ मिथ्या^२ ॥ ४ ॥

(८८)

संतांसी क्षोभत्री कोण्याही प्रकारें । त्याचें नव्हे बरें उभय-लोकीं ॥ १ ॥
 देवाचा तो बैरी शत्रु दावेदार । पृथ्वीही धार नेदी तया ॥ २ ॥
 संतांपाशीं ज्याचा नुरेचि विश्वास । त्याचे जाले दीप बळिवंत ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे क्षीर वासराच्या बंगें । किंवा धांवे लागें विपमें मारूं ॥ ४ ॥

(८९)

वसोनी थिल्लरी । बेडुक सागरा धिकारी ॥ १ ॥
 नाही देखिला ना ठावा । तोंडपिटी^३ करी हांवा ॥ २ ॥
 फुगतें फाडलें । म्हणे मी राजहंसा आगळें ॥ ३ ॥
 गजाहुनी खर । म्हणे चांगला मी फार ॥ ४ ॥
 मुळाम्याचें नाणें । तुका म्हणे नव्हे सोनें ॥ ५ ॥

(९०)

दुधाचे घागरी मयाचा हा बुंद । पडलिया शुद्ध नव्हे मग ॥ १ ॥
 तैसें खळां मुखें न करावें श्रवण । अहंकारें मन विटाळलें ॥ २ ॥
 काय करावीं तीं वर्त्तास लक्षणें । नाक नाही तेणें वायां गेलीं ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे अन्न जितें नेदी माशी । आपुलिया जैशी संवसर्गे ॥ ४ ॥

(९१)

काय केलें जळ-चरीं । दीवर त्यांच्या घातावरी ॥ १ ॥
 हा तों ठायींचा^४ विचार । आहे याती-नैराकार ॥ २ ॥
 श्वापदातें बधी । निरपराधें पारधी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे खळ । संता पीडीती चांडाळ ॥ ४ ॥

(९२)

जाणतें ठेंकरूं । माता उगे दुरी धरूं ॥ १ ॥
 तैसें न करी कृपावंते । पांढुरंगे माझे माते ॥ २ ॥

१ बार्धक्य. २ ईश्वरचित्तावांचून इतर सर्व गोष्टी खोश्या समजून सोडून घ्याव्या.

३ बहयद. ४ मूळचा—ईश्वरी संकेताचा.

नाहीं मुक्ता-फळा । भेटी मागुती त्या जळा ॥ ४ ॥
तुका म्हणे छोणी । ताक सांडी निवडूनी ॥ ३ ॥

(९३)

वाईटानें भलें । हीने दाविलें चांगलें ॥ १ ॥
एकाविण एका । कैचें मोल होतें फुळा ॥ २ ॥
विपें दाविलें अमृत । कडू गोड घातें हित ॥ ३ ॥
काळिमेनें ज्योति । दिवस कळों आला राती ॥ ४ ॥
उंच नीच गारा । हिरा परीस मोहरा ॥ ५ ॥
तुका म्हणे भले । ऐसे नष्टांनीं कळले ॥ ६ ॥

(९४)

आधीं होता वाध्या । दैव-योगें जाला पाग्या ॥ १ ॥
त्याचा येळकोट राहीना । मूळ-स्वभाव जाईना ॥ २ ॥
आधीं होता ग्राम-जोशी । राज्य-पद आलें त्याशी ॥ ३ ॥
त्याचें पंचांग राहीना । मूळ-स्वभाव जाईना ॥ ४ ॥
आधीं होती दासी । पट्टराणी केलें तिसी ॥ ५ ॥
तिचें हिंडणें राहीना । मूळ-स्वभाव जाईना ॥ ६ ॥
आधीं होता संत-संग । तुका जाला पांडुरंग ॥ ७ ॥
त्याचें भजन राहीना । मूळ-स्वभाव जाईना ॥ ८ ॥

(९५)

दुष्टाचें चित्त न भिने अंतरीं । जरी जन्मवरी उपदेशिला ॥ १ ॥
पालथे घागरी घातलें जीवन । न धरीच जाण तेंही त्याला ॥ २ ॥
जन्मा येउन तेणें पतनचि साधिलें । तमोगुणें व्यापिलें जया नरा ॥ ३ ॥
जळी जळी हें त्याचें ज्यालेपण । कासया हें आलें संवसारा ॥ ४ ॥
पापाण जीवनीं अस्ततां कल्पवरी । पहातां अंतरीं कोरडा तों ॥ ५ ॥
कुचर मृग नयेचि पाका । पाहातां सारीखा होता तैसा ॥ ६ ॥
तुका म्हणे असे उपाय सकळां । न चळे या खळा प्रयत्न कांही ॥ ७ ॥
म्हणऊनि संग न करितां भला । धरितां अन्नीला सर्व हित ॥ ८ ॥

(९६)

जेणें सांडीला संसार । तयावरी माया फार ॥ १ ॥
धावे चाले मार्गे मार्गे । मुख दुःख सोडी अंगें ॥ २ ॥

ज्याणें ध्यावें नाम । त्याचें करावें तें काम ॥ ३ ॥
तुका म्हणे भोळी । विठ्ठल कृपेची साउली ॥ ४ ॥

(९७)

घेईं घेईं माझे वाचे । गोड नाम विठोवाचें ॥ १ ॥
ढोळे तुम्ही घ्यारे सुख । पाहा विठोवाचें मुख ॥ २ ॥
तुम्ही आइका रे कान । माझे विठोवाचे गुण ॥ ३ ॥
मना तेथें धांव घेई । राहीं विठोवाचे पायीं ॥ ४ ॥
तुका म्हणे जांबा । नको सांडूं या केशवा ॥ ५ ॥

(९८)

ब्रह्म-रस घेई काढा । जेणें पीडा वारेल ॥ १ ॥
पथ्य नाम विठोवाचें । आणिक वाचे न सेवीं ॥ २ ॥
भय-रोगाऐसें जाय । आणिक काय झुलकें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नव्हे बाधा । आणिक कदा भूतांची ॥ ४ ॥

(९९)

पडतां जड भारी । दासीं आठवावा हरी ॥ १ ॥
मग तो होऊं नेदी शीण । आड वाली सुदर्शन ॥ २ ॥
नामाचे चिंतनें । वारा वाटा पळती वित्रें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे प्राण । करा देवासी अर्पण ॥ ४ ॥

(१००)

जे कां रंजले गांजले । त्यांसी म्हणे जो आपुळे ॥ १ ॥
तोचि साधु ओळखावा । देव तेथेंचि जाणावा ॥ २ ॥
मृदु सवाद्य नवनीत । तैसें सज्जनाचें चित्त ॥ ३ ॥
ज्यासि आपंगिता नाही । त्यासि धरी जो हृदयी ॥ ४ ॥
दया करणें जे पुत्रासी । तेचि दासा आणि दासी ॥ ५ ॥
तुका म्हणे सांगूं किती । तोचि भगवंताची मूर्ती ॥ ६ ॥

(१०१)

जाउनियां तीर्था काय तुवां केलें । चर्म प्रज्ञाळिलें बरं बरं ॥ १ ॥
अंतरीचें शुद्ध कासयानें जालें । भूषण त्यां केलें आपणया ॥ २ ॥
वृंदायन-फळ घोलिलें साकरा । भीतराल^१ थारा^२ मोढेचिना ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नाही शान्ति क्षमा दया । तोंवरी कासया फुंदां^३ तुम्ही ॥ ४ ॥

(१०२)

गा-जळा पाहीं पाठी पोट नाही । अव-गुण तो कांहीं अमृतासी ॥ १ ॥
 वि दीप काळिमा काय जाणे हिरा । आणिकां तिमिरां नाश तेणें ॥ २ ॥
 तूर-कांडणीं काय कोंडा कणी । सिंधू^१ मिळवणीं^१ काय चाले^१ ॥ ३ ॥
 रिस चिंतामणि आणिकांच्या गुणी । पालटे लागोनी नव्हे तैसा ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे तैसे जाणा संत-जन । सर्वत्र संपूर्ण गगन जैसे ॥ ५ ॥

(१०३)

आलिया भोगासी असात्रें सादर । देवावरी भार घालूं नये ॥ १ ॥
 तोची कृपा-सिंधु निवारी सांकडें । येर ते बापुडे काय रंक ॥ २ ॥
 भवाचीये पोटी दुःखाचिया राशी । शरण देवासी जातां भलें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे नव्हे काय त्या करितां । चिंतावा तो आतां विश्वंभर ॥ ४ ॥

(१०४)

तुझा दास ऐसें म्हणती लोकपाळ । म्हणोनी सांभाळ करीं माझा ॥ १ ॥
 अ-नाथाचा नाथ पतित-पावन । हें आतां जतन करीं नाम ॥ २ ॥
 मोक्षे गुणदोष पाहातां न लगे अंत । ऐसें माझे चित्त मज ग्वाहा ॥ ३ ॥
 नेणें तुझी कैसी करावी ते सेवा । जाणसी केशवा अंतरीचें ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे तूं गा करणेचा सिंधु । तोडीं भव-बंधु माझा देवा ॥ ५ ॥

(१०५)

तुजवीण धाणीं आणिकाची धोरी । तरी माझी हरी जिव्हा झडो ॥ १ ॥
 तुजविण चित्ता आवडे आणीक । तरी हा मस्तक भंगी माझा ॥ २ ॥
 नेत्रीं आणिकासी पाहीन आवडी । जावोत तेचि घडी चांडाळ हे ॥ ३ ॥
 कयाभृत-पान न करिती धवण । काय प्रयोजन मग यांचें ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे काय वांचूनि कारण । तुज एक क्षण विसंवितां ॥ ५ ॥

(१०६)

नर-देहा यात्रें हरिदास व्हात्रें । तेंणें चुकवात्रें गर्भ-यासा ॥ १ ॥
 नाही तरी वांया शिणविली माय । नरकासि जाय जन्मोजन्मी ॥ २ ॥
 तोर्थ व्रत दान देवाचें पूजन । ऐसें हें साधन साधकाचें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे मुखी नित्य म्हणे हरी । तया मुखा सरी नाही पार ॥ ४ ॥

ज्याणें ध्यावें नाम । त्याचें करावें तें काम ॥ ३ ॥
तुका म्हणे भोळी । विठ्ठल कृपेची साडली ॥ ४ ॥

(९७)

घेई घेई माझे वाचे । गोड नाम विठोबाचें ॥ १ ॥
डोळे तुम्ही घ्यारे सुख । पाहा विठोबाचें मुख ॥ २ ॥
तुम्ही आइका रे कान । माझे विठोबाचे गुण ॥ ३ ॥
मना तेंधें धांव घेई । राहीं विठोबाचे पायी ॥ ४ ॥
तुका म्हणे जीवा । नको सांडूं या केशवा ॥ ५ ॥

(९८)

ब्रह्मरस घेई काढा । जेणें पीडा वारेल ॥ १ ॥
पथ्य नाम विठोबाचें । आणिक वाचे न सेवी ॥ २ ॥
भव-रोगाऐसें जाय । आणिक काय क्षुल्लकें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नव्हे बाधा । आणिक कदा भूतांची ॥ ४ ॥

(९९)

पडतां जड भारी । दासीं आठवावा हरी ॥ १ ॥
मग तो होऊं नेदी शीण । आड घाली सुदर्शन ॥ २ ॥
नामाचे चिंतनें । वारा वाटा पळती विघ्नें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे प्राण । करा देवासी अर्पण ॥ ४ ॥

(१००)

जे कां रंजले गांजले । त्यासी म्हणे जो आपुले ॥ १ ॥
तोचि साधु ओळखावा । देव तेथेंचि जाणावा ॥ २ ॥
मृदु सवाद्य नवनीत । तैसें सज्जनाचें चित्त ॥ ३ ॥
ज्यासि आपंगिता नाही । त्यासि धरी जो हृदयी ॥ ४ ॥
दया करणें जे पुत्रासी । तेचि दासा आणि दासी ॥ ५ ॥
तुका म्हणे सांगूं किती । तोचि भगवंताची मूर्ती ॥ ६ ॥

(१०१)

जाउनियां तीर्था काय तुवां केलें । चर्म प्रभाळिलें वरी वरी ॥ १ ॥
अंतरीचें शुद्ध कासयानें जालें । भूषण त्यां केलें आपणया ॥ २ ॥
बृंदावन-फळ घोळिलें साकरा । भीतरील^१ थारा^१ मोडेचिना ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नाही शान्ति क्षमा दया । तोंवरी कासया कुंदां^२ तुम्ही ॥ ४ ॥

(१०२)

गंगा-जळा पाहीं पाठी पोट नाही । अव-गुण तो कांहीं अमृतासी ॥ १ ॥
रवि दीप काळिमा काय जाणे हिरा । आणिकां तिमिरां नाश तेणें ॥ २ ॥
कर्पूर-कांडणीं काय कोंडा कणी । सिंधू^१ मिळवणीं^२ काय चाले^३ ॥ ३ ॥
परिस चिंतामणि आणिकांच्या गुणी । पाळटे लागोनी नव्हे तैसा ॥ ४ ॥
तुका म्हणे तैसे जाणा संत-जन । सर्वत्र संपूर्ण गगन जैसें ॥ ५ ॥

(१०३)

आलिया भोगासी असावें सादर । देवावरी भार घालूं नये ॥ १ ॥
तोची कृपा-सिंधु निवारी सांकडें । येर ते वापुडे काय रंक ॥ २ ॥
भवाचीये पोटीं दुःखाचिया राशी । शरण देवासी जातां भलें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नव्हे काय त्या करितां । चितावा तो आतां विश्वंभर ॥ ४ ॥

(१०४)

तुझा दास ऐसें म्हणती लोकपाळ । म्हणोनी सांभाळ करीं माझा ॥ १ ॥
अ-नाथाचा नाथ पतित-पावन । हें आतां जतन करीं नाम ॥ २ ॥
माझे गुणदोष पाहतां न लगे अंत । ऐसें माझे चित्त मज ग्याही ॥ ३ ॥
नेणें तुझी कैसी करावी ते सेवा । जाणसी केशवा अंतरीचें ॥ ४ ॥
तुका म्हणे तूं गा करणेचा सिंधु । तोडीं भय-बंधु माझा देवा ॥ ५ ॥

(१०५)

तुजयीण याणीं आणिकाची धोरी । तरी माझी हरी जिच्हा शडो ॥ १ ॥
तुजविण चित्ता आवडे आणीक । तरी हा मस्तक भंगो माझा ॥ २ ॥
नेत्रीं आणिकासी पाहीन आवडी । जावोत तेचि घडा चांडाळ हे ॥ ३ ॥
कथामृत-पान न करिती श्रवण । काय प्रयोजन मग यांचें ॥ ४ ॥
तुका म्हणे काय वांचूनि कारण । तुज एक क्षण विसंवितां ॥ ५ ॥

(१०६)

नर-देहा यावें हरिदास म्हावें । तेणें चुकवावें गर्भ-व्यासा ॥ १ ॥
नाहीं तरी यांया शिणविली माय । नरकासि जाय जन्मोजन्मी ॥ २ ॥
तार्थ व्रत दान देवाचें पूजन । ऐसें हें साधन साधकाचें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मुखी नित्य म्हणे हरी । तया मुला तरी नाही पार ॥ ४ ॥

१ निरनिराळीं उदके समुद्राम मिळतात तरी समुद्रपत्रांत कांही भेद पडतो काय ?

(१०७)

कां रे नाठवीसी कृपालु देवासी । पोसितो जनासी एकला तो ॥ १ ॥
 वाळा दुधा कोण कार्ते उत्पत्ती । वाढवी श्रीपती सर्वे दोन्ही ॥ २ ॥
 फुटति तरुवर उष्ण-काळ-मासी । जीवन त्यांसी कोण घाली ॥ ३ ॥
 तेणें तुझी काय नाही केली चिंता । राहें त्या अनंता बाठवूनी ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे त्याचें नांव विश्वंभर । त्याचें निरंतर ध्यान करी ॥ ५ ॥

(१०८)

नारायणीं जेणें घडे अंतराय । हो^१ कां वाप-भाय त्यजावीं तीं ॥ १ ॥
 येर प्रिया पुत्रा असे कोण लेखा । करीती ते दुःखा पात्र शत्रू ॥ २ ॥
 प्रल्हादें जनक विभीषणें बंधू । आणि माता निंदु भरतें केली ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे सर्व धर्म हरी-पाय । आणीक उपाय दुःख-मूळ ॥ ४ ॥

(१०९)

हरिचिया भक्ता नाही भय-चिंता । दुःख निवारीता नारायण ॥ १ ॥
 नलगे वाहणें संसार-उद्वेग । जडों नेदी पांग देव-राय ॥ २ ॥
 असों घावा धीर सदा समाधान । आहे नारायण जवळीच ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे माझा सखा पांडुरंग । व्यापियेलें जग तेणें एकें ॥ ४ ॥

(११०)

तैसें नव्हों आम्ही त्रिठोगाचे दास । यावें आणिकांस काकुळती ॥ १ ॥
 स्वामीचिये सत्ते ठेंगणें सकळ । आला कळि-काळ हाताखालीं ॥ २ ॥
 अंकिताचा असे अभिमान देवा । समर्पूनी हेवा असों पायीं ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे आम्हां इच्छेचें खेळणें । कोड नारायणें पूरवावें ॥ ४ ॥

(१११)

अंतरां निर्मळ वाचेचा रसाळ । त्याचे गळां माळ असो नसो ॥ १ ॥
 आत्मा-अनुभवीं चोखळीलया वाटा । त्याचे माथां जटा असो नसो ॥ २ ॥
 पर-द्रव्या अंध निंदेसि जो मूका । तोचि संत देखा तुका म्हणे ॥ ३ ॥

(११२)

न मिळो खात्रया न वाढो संतान । परि हा नारायण कृपा करो ॥ १ ॥
 ऐसी माझी वाचा मज उपदेशी । आणीक लोकांसी हिंची सांगे ॥ २ ॥

विटवो शरीर होत कां विपत्ती । परि राहो चितीं नारायण ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नाशिवंत हें सकळ । आठवी गोपाळ तेचि हित ॥ ४ ॥

(११३)

सद्गुरुवांचूनी सांपडेना सोय । धरावे ते पाय आधीं त्याचे ॥ १ ॥
आपणासारखें करिती तात्काळ । कांहीं काळ-वेळ नटगे त्यांसी ॥ २ ॥
लोह परिसासी न साहे उपमा । सद्गुरु-महिमा अगाधचि ॥ ३ ॥
तुका म्हणे ऐसें आंधळें हें जन । गेलें विसरून खऱ्या देवा ॥ ४ ॥

(११४)

विपयाचें सुख येथें वाटे गोड । पुढे अवघड यम-दंड ॥ १ ॥
मारिती तोडिती शोडिती निष्ठुर । यमाचे किंकर बहुसाळ ॥ २ ॥
असि-पत्र-तरुवर खैराचे इंगळ । निघतील ज्वाळ तैल-पाकी ॥ ३ ॥
तप्त-भूमिवरी लोळविती पाहीं । अग्नि-स्तंभ वाहीं कवळविती ॥ ४ ॥
म्हणोनियां तुका येतो काकुळती । पुरें आतां याती गर्भ-यास ॥ ५ ॥

(११५)

जननी हे जाणे घालकाचें वर्म । सुख दुःख धर्म जें जें कांहीं ॥ १ ॥
अंधापुढें जेणें दिधला आधार । त्याचा हा विचार तोचि जाणें ॥ २ ॥
शरणागता जेणें घातिलें पाठीशीं । तो जाणें तेविशीं राखों तया ॥ ३ ॥
कासे लागे तया न लगती सायास । पोहोणारा त्यास पार पायी ॥ ४ ॥
तुका म्हणे जीव विव्हालाचे हाती । दिला त्याची गति तोचि जाणें ॥ ५ ॥

(११६)

नको जाउं देउं भंगा । गात्रें माझीं पांडुरंगा ॥ १ ॥
हरि-कथेची सामुग्री । देह-अवसानाश्री ॥ २ ॥
माझे आयुष्य जालें ऊन । परी मज आयडो कीर्तन ॥ ३ ॥
तुका म्हणे हाणी । यावेगळी मना नाणी ॥ ४ ॥

(११७)

मुंगीचिया घरा कोण घाडि मूळ । देखूनियां गूळ धांव घाली ॥ १ ॥
याचकाविण काय खोळवला दाता । तोचि धांव हिता आपुल्या ॥ २ ॥
उदक अन्न काये म्हणे मज खा ये । भुकेला तो जायें चोजवित ॥ ३ ॥
व्याधी पिडिला धांवें दयाचिया घरा । दुःखाच्या परिहारा आपुल्या ॥ ४ ॥
तुका म्हणे जया आपुलें स्वहित । करणें तोचि प्रांत धरी कथे ॥ ५ ॥

(११८)

ढेंकणाचे संगें हिरा जो भंगला । कुसंगें नाडला तैसा साधु ॥ १ ॥
 ओढाळाचे संगें सात्विक नासली । क्षण एक नाडली समागमें ॥ २ ॥
 डांकाच्या संगती सोने हीन जाले । मोल तें तुटले लक्ष कोडी ॥ ३ ॥
 विपानें पक्कानें गोड कडु जाली । कुसंगानें केली तैसी परी ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे भावें सत्संग हा वरा । चुकेल हा फेरा चौन्यांशीचा ॥ ५ ॥

(११९)

आतां देवा ऐसा करीं उपकार । देहाचा विसर पडो माझ्या ॥ १ ॥
 तरीच हा जीव सुख पावे माझा । बरवें केशव-राजा कळों जालें ॥ २ ॥
 ठाव देई चित्ता राखें पायांपाशीं । सकळ वृत्तींशी अखंडीत ॥ ३ ॥
 आस मय लाज चिंता काम क्रोध । तोडावा संबंध यांचा माझा ॥ ४ ॥
 मागणें हें देवा तुज एक आतां । नाम मुखी संत-संग देई ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे नको वरपंग देवा । घेई माझी सेवा भाव-शुद्ध ॥ ६ ॥

(१२०)

जरी जाला भाग्यवंत । तरी का भेटेल भगवंत ॥ १ ॥
 उंच वाढला एरंड । तरी का होईल इक्षु-दंड ॥ २ ॥
 जरी गर्दभ वेगीं धावे । तरी का अश्व-मोल पावे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे तोची थोर । ज्याचे मुखी रघू-वीर ॥ ४ ॥

(१२१)

अग्नीमाजी गेले । अग्नि होऊन तेंच ठेले ॥ १ ॥
 काय उरले तया पण । मागील ते नाम गुण ॥ २ ॥
 लोह लागे परिसा अंगीं । तोही भूषण जाला जर्गी ॥ ३ ॥
 सरिता ओहळा ओघा । गंगे मिळोनि जाहल्या गंगा ॥ ४ ॥
 चंदनाच्या वासें । तरु चंदन जाले स्पर्शें ॥ ५ ॥
 तुका जडला संतां पायीं । दुजेपणा ठाव नाही ॥ ६ ॥

(१२२)

नका दंतकथा येथें सांगों कोणी । कोरडे ते मानी बोल कोण ॥ १ ॥
 अनुभव येथें पाहिजे साचार । न चलती चार आम्हांपुढें ॥ २ ॥
 वरी कोणी मानी रसाळ बोलणें । नाहीं जाली मनं ओळखी तों ॥ ३ ॥
 निवडी वेगळें क्षीर आणि पाणी । राजहंस दोन्ही वेगळाली ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे येथें पाहिजे जातीचें । येरा गावाळाचें काम नाही ॥ ५ ॥

(१२३)

आंधल्यासि जन अवघेचि आंधळे । आपणासि डोळे^१ दृष्टी नाही ॥ १ ॥
रोग्या विष-तुल्य लागे हें मिष्टान्न । तोंडासि कारण चवी नाही ॥ २ ॥
तुका म्हणे शुद्ध नाही जो आपण । त्या त्रि-भुवन अवघें खोटें ॥ ३ ॥

(१२४)

मायें मौकलिलें कोठें जावें वाळें । आपुलिमा वळें न^२ वंचे^३ तें ॥ १ ॥
रुसेनियां पळे सांडोनियां ताट । मागें पाहे वाट यावें ऐसी ॥ २ ॥
भांडवल आम्हां आळी करावी हे । आपणचि माये धांवसील ॥ ३ ॥
तुका म्हणे आळी करूनियां निकी । देसील भातुकीं बुझाऊनी ॥ ४ ॥

(१२५)

तिवासीया लोड टाकूनि बैससी । दंड तो करीसी अनाथातें ॥ १ ॥
अनाथासी दुःख देशी सर्व-काळ । ऐसी तुज वेळ पुढें आहे ॥ २ ॥
आहे नाही काय न करी^३ विचार । काय तूं पामर जन्मलासी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे धरी एक भूत-दया । अहंता ते बांधा न धरी मनी ॥ ४ ॥

(१२६)

संसाराच्या तापें तापलों मी देवा । करितां या सेवा कुटुंबाची ॥ १ ॥
म्हणवोनी तुझे आठविले पाय । येई वो माझे माय पांडुरंगी ॥ २ ॥
बहुतां जन्मींचा जालों भार-बाही । सुटिजे हें नाही वर्म ठावें ॥ ३ ॥
वेढियेलों^४ चोरीं अंतर्वाद्यात्कारीं । कणव^५ न करी कोणी माझी ॥ ४ ॥
बहु पांगविलों बहु नागविलों । बहु दिवस जालों कासार्यास ॥ ५ ॥
तुका म्हणे आतां धांव घाली वेगीं । शीद तुजें जगीं दीन-नाथा ॥ ६ ॥

(१२७)

पाप ताप माझे गुण दोष निवारीं । कृष्णा विष्णु हरि नारायणा ॥ १ ॥
काम क्रोध वैरी घालुनि बाहेरी । तूं राहें अंतरीं पांडुरंगा ॥ २ ॥
कारसील तरी नव्हे कांई एक । निर्मिलें त्रैलोक्य हेळामात्रें ॥ ३ ॥
समर्थासि काय आम्ही शिकवावें । तुका म्हणे यावें पांडुरंगा ॥ ४ ॥

१ (कारण) आपणास डोळ्यांनी कांही दिसत नाही. २ न वंचे. ३ करिती.
४ परार्थीन झालों—संकटांत पडलों. ५ कणवा.

(१२८)

धन्य तेचि प्राणी क्षमा ज्यांचे अंगी । न भंगे प्रसंगी धैर्य-बळ ॥ १ ॥
 न म्हणे कोणासी उत्तम वाईट । महत्त्व वरिष्ठ नसे जेथें ॥ २ ॥
 अंतरी सवाह्य सारिखे निर्मळ । हृदय कोमळ गंगारूप ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे काया कुरवंडी तयां । ठेवीन मी पायां मस्तक हें ॥ ४ ॥

(१२९)

सदा सर्वकाल अंतरीं फुटिल । तेणें गळां माळ घालूं नये ॥ १ ॥
 ज्यासी नाही धर्म दया क्षमा शांति । तेणें अंगीं विभूती लावूं नये ॥ २ ॥
 ज्यासि न कळे भक्तीचें महिमानं । तेणें ब्रह्म-ज्ञान बोळूं नये ॥ ३ ॥
 ज्याचें मन नाहीं लागलें हातासी । तेणें प्रपंचासी टाकूं नये ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे ज्यासी नाहीं हरि-भक्ति । तेणें भगवें हातीं धरूं नये ॥ ५ ॥

(१३०)

पावलें पावलें तुझें आम्हां सर्व । दुजा नको भाव होऊं देऊं ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
 जेथें तेथें देखें तुझीच पाउलें । त्रि-भुवन संचलें विठ्ठला गा ॥ २ ॥
 भेदाभेद-मतें भ्रमाचे संवाद । आम्हां नको वाद त्यांशीं देऊं ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे अणु तुजविण^१ नाही । नभाहूनि पाहीं वाढ^२ आहे ॥ ४ ॥

(१३१)

भेटीलागीं जीवा लागलीसे आस । पाहे रात्र-दिवस वाट तुझी ॥ १ ॥
 पूर्णिमेचा चंद्रमा चकोरा जीवन । तैसें माझे मन वाट पाहे ॥ २ ॥
 दिवाळीच्या मुळा लेंकी आसावली^३ । पाहतसे वाटुली पंदरीची ॥ ३ ॥
 मुकेलिया बाळ अति शोक करी । वाट पाहे परि माउलीची ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे मज लागलीसे भूक । धांवूनि श्री-मुख दावीं देवा ॥ ५ ॥

(१३२)

निंदी कोणी मारी । वंदी कोणी पूजा करी ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
 मज हेंही नाही तेंही नाही । वेगळा दोहीपासुनी ॥ २ ॥
 देह-भोग भोगें घडे । जें जें जोडे तें तें बरें ॥ ३ ॥
 अवघें पावे नारायणी । जनार्दनी तुझ्याचें ॥ ४ ॥

(१३३)

हिरा ठेवतां ऐरणीं । वांचे मारितां जो घणीं ॥ १ ॥ धु० ॥
तोची मोळ पावे खरा । करणीचा^१ होय चुरा ॥ ७ ॥
मोहरा^२ होय तोचि अंगें । सूत न जळे ज्याचे संगें ॥ २ ॥
तुका म्हणे तोचि संत । सोसी जगाचे आघात ॥ ३ ॥

(१३४)

महारासि सिव्हे । कोपे ब्राह्मण तो नव्हे ॥ १ ॥ धु० ॥
तया प्रायश्चित्त कांहीं । देह-न्याग करितां नाहीं ॥ ७ ॥
नातळे चांडाळ । त्याचा अंतरीं विटाळ ॥ २ ॥
ज्याचा संग चित्तीं । तुका म्हणे तो त्या^३ याती^४ ॥ ३ ॥

(१३५)

न करितां पर-निंदा पर-द्रव्य-अभिलाष । काय तुमचें यास वेचे सांगा ॥ १ ॥
वैसल्ये ठायीं म्हणतां राम राम । काय होय श्रम ऐसें सांगा ॥ २ ॥
संतांचे वचनीं मानितां विश्वास । काय तुमचें यास वेचे सांगा ॥ ३ ॥
खरें बोलतां कोण लागती सायास । काय वेचे यास ऐसें सांगा ॥ ४ ॥
तुका म्हणे देव जेडे याचसाठीं । बाणीक ते आटी नलगे कांहीं ॥ ५ ॥

(१३६)

शुद्ध-बीजा पोटीं । फळे रसाळ गोमटीं ॥ १ ॥ धु० ॥
मुखीं अमृताची वाणी । देह वेचावा कारणीं ॥ ७ ॥
सर्वांगीं निर्मळ । चित्त जैसें गंगा-जळ ॥ २ ॥
तुका म्हणे जाती । ताप दर्शनें विश्रांती ॥ ३ ॥

(१३७)

चित्त समाधाने^५ । तरी त्रिप वाटे सोनें ॥ १ ॥ धु० ॥
बहु खोटा^६ अतिशय । जाणा भले सांगों काय ॥ ७ ॥
मनाच्या तळमळे । चंदनेही अंग पोळे ॥ २ ॥
तुका म्हणे दुजा । उपचार पांडा पूजा ॥ ३ ॥

१ कृतीने वस्त्रेऽन्याचा. २ सपान्या फडेंतील मणि (बाला सूत गुंडादून तो कमीत टाकिला असतां सूत जळत नाही अशी आख्यायिका आहे.). ३ त्या जातीचा.
४ रामायान पावे. ५ विषयाचा हव्यास.

(१३८)

परिमळ म्हुण^१ चोळूं नये फूल । खाऊं नये मूल आवडतें ॥ १ ॥

मोतियाचें पाणी चाखूं नये स्वाद । यंत्र मेदुनि नाद पाहूं नये ॥ २ ॥

कर्म-फळ म्हुणुनी इच्छूं नये काम । तुका म्हुणे वर्म दावूं लोकां ॥ ३ ॥

(१३९)

काय नाही माता गौरवीत वाळा । काय नाही लळा पाळीत ते ॥ १ ॥

काय नाही त्याची करीत ते सेवा । काय नाही जीवा गोमटें तें ॥ २ ॥

अमंगळपणें कंटाळा न धरी । उचलोनी करी कंठी लावी ॥ ३ ॥

लेववी आपुले अंगें अळंकार । संतोषा ये फार देखोनियां ॥ ४ ॥

तुका म्हुणे स्तुति योग्य नाही परी । तुम्हां लाज थोरी अंकिताची ॥ ५ ॥

(१४०)

मन करा रे प्रसन्न । सर्व सिद्धीचें कारण ॥

मोक्ष अथवा बंधन । सुख समाधान इच्छा ते ॥ १ ॥

मनें प्रतिमा स्थापिली । मनें मना पूजा केली ॥

मनें इच्छा पुरविली । मन माउली सकळांची ॥ २ ॥

मन गुरू आणि शिष्य । करी आपुलेंचि दास्य ॥

प्रसन्न आपआपणास । गति अथवा अधोगति ॥ ३ ॥

साधक वाचक पंडित । श्रोते वक्ते ऐका मात ॥

नाहीं नाहीं आनु^२ दैवत । तुका म्हुणे दुसरें ॥ ४ ॥

(१४१)

हीन माझी याति । श्री स्तुति केली संती ॥ १ ॥

अंगीं वसूं पाहे गर्व । माझे हरावया सर्व ॥ २ ॥

मी एक जाणता । ऐसें वाटतसे चित्ता ॥ ३ ॥

राख राख गेलों वायां । तुका म्हुणे पंढरी-राया ॥ ४ ॥

(१४२)

प्रीतीच्या बोला नाही पेंसपाड^३ । मलतसें गोड करुनी घेई ॥ १ ॥

तैसें विठ्ठल-राया तुज मज आहे । आवडीनें गायें नाम तुझे ॥ २ ॥

वेढे वांकडे बाळकाचे वोल । करिती नवल माय-बाप ॥ ३ ॥

तुका म्हुणे तुज येवो माझी दया । जीवींच्या सखया जीवलग्ना ॥ ४ ॥

(१४३)

मान अपमान गोत्रे^१ । अवघे गुंडूनी ठेवावे ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
 हेंचि देवाचें दर्शन । सदा राहे समाधान ॥ ६३ ॥
 शांतीची वसती । तेथें खुंटे काळ-गती ॥ २ ॥
 आली ऊर्मी साहे । तुका म्हणे थोडे आहे ॥ ३ ॥

(१४४)

दुर्जनाचो गंधी विष्टेचिया परी । देखोनोयां दुरो व्हावें त्या ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
 आइका हो तुम्ही मात हे सज्जन । करूं संवष्टन नये बोलों ॥ ६४ ॥
 दुर्जनाचें मय धरावें त्यापरी । पिसाळलेवरी धांवें श्वान ॥ २ ॥
 दुर्जनाचा भला नव्हे अंग-संग । बोलिलासे त्याग देशांचा त्या ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे किती सांगावें पृथक । अंग कुंभी-पाक दुर्जनाचें ॥ ४ ॥

(१४५)

गाजराची पुंगी । तैसे नवे जाले जोगी ॥ १ ॥
 काय करूनि पठण । केली अहंता जतन ॥ २ ॥
 अल्प असे ज्ञान । अंगी ताठा अभिमान ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे छंड । त्यांचें हाणोनि फोडा तोंड ॥ ४ ॥

(१४६)

शब्दा^२ नाही धीर^३ । ज्याची बुद्धि नाही स्थिर ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
 त्याचें न व्हावें दर्शन । खळा पंगती भोजन ॥ ६५ ॥
 संतास जो निंदी । अधम लोमासाटी वंदी ॥ २ ॥
 तुका म्हणे पोटी । भाव आणोक जया होटी ॥ ३ ॥

(१४७)

माझे मज कळों येती अव-गुण । काय करूं मन अनावर ॥ १ ॥
 आतां आड उभा राहें नारायणा । दया-सिंधुपणा साच करी ॥ २ ॥
 याचा वदे परी करणें कठीण । इंद्रियां आधीन जालों देवा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे तुझा जैसा तैसा दास । न धरी उदास माय-बापा ॥ ४ ॥

(१४८)

होऊं नको कांहीं या मना आधीन । नाईकें वचन याचें कांहीं ॥ १ ॥
 हटियाचा गोष्टी मोडून टाकावी । सोई हो धरावी विठोबाची ॥ २ ॥

आपुले आधीन करूनियां ठेवा । नाहीं तरी जीवा घातक हें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे जाले जे मना आधीन । तयांसी बंधन यम करी ॥ ४ ॥

(१४९).

काय शणू मी या संतांचे उपकार । मज निरंतर जागवीती ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
काय रावे यांसि व्हावे उतराई । ठेवितां हा पायीं जीव थोडा ॥ २ ॥
सहज बोलणें हित उपदेश । करुनि सायास शिकविती ॥ ३ ॥
तुका म्हणे वत्स धेनुचिया चित्ती । तैसे मज येती सांभाळीत ॥ ४ ॥

(१५०)

उपदेश तो भळत्या हातीं । जाला चित्ती धरावा ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
नये जाऊं पात्रावरी । कवटी सारी नारळें ॥ २ ॥
स्त्री पुत्र बंदी जन । नारायण स्मरविती ॥ ३ ॥
तुका म्हणे रत्न-सार । परि उपकार चिंधीचे ॥ ४ ॥

(१५१)

ऐसा हा लौकिक कदा राखेना । पतित-पावना देव-राया ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
धर्म करी त्याला उधळा म्हणती । न केल्या बोलती पोट-पोशा ॥ २ ॥
आचार करितां म्हणती हा पसारा । न करितां नरा निंदिताती ॥ ३ ॥
संत-संग करितां म्हणती हा उपदेशी । येरा अभाग्यासि ज्ञान नाहीं ॥ ४ ॥
धन नाही त्यासि ठायींचा कांटा । समर्थोसि ताठा लावितांती ॥ ५ ॥
बहु बोलें जातां म्हणती हा वाचाळ । न बोलतां सकळ म्हणती गर्वी ॥ ६ ॥
भेटीसि नव जातां म्हणती निष्ठुर । येतां जातां घर बुडविलें ॥ ७ ॥
निपुत्रिका म्हणती मुख न पहा हो । पातकाचें मूळ पोरबडा ॥ ८ ॥
लोक जैसा ओक धरितां धरवेना । अभक्ता जिरेना संत-संग ॥ ९ ॥
तुका म्हणे आतां ऐकावे वचन । त्यजूनियां जन भक्ति करा ॥ १० ॥

(१५२)

सकळ चिंतामणी शरीर । जरी जाय अहंकार आशा समूळ ॥
निंदा हिंसा कांहीं कपट देह-बुद्धि । निर्मळ स्फटिक जैसा ॥ १ ॥
मोक्षाचें तीर्थ नलगे वाराणसी । येती तयापासीं अवधी जनें ॥
तीर्थांसी तीर्थ जाला तोचि एक । मोक्ष तेणें दर्शनें ॥ २ ॥
मन शुद्ध तया काय करिती माळा । मंडित, सकळां भूषणांसी ॥
हरीच्या गुणें गर्जताती सदा । आनंद तया मानसी ॥ ३ ॥

तन मन धन दिलें पुरुषोत्तमा । आशा नाही कवणाची ॥
तुका म्हणे तो परिसाहूनि आगळा । काय महिमा वर्णू त्याची ॥ ४ ॥

(१९३)

नलगे चंदना सांगावा परिमळ । वनस्पति-मेळ हाकारुनी ॥ १ ॥ धु० ॥
अंतरीचें धावें स्वभावें बाहेरी । धरितां ही परी आवरेना ॥ २ ॥
सूर्य नाही जागें करीत या जना । प्रकाश किरणा कर म्हूण ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मेघ नाचवी मयूरें । लपत्रितां खरें येत नाही ॥ ४ ॥

(१९४)

चंदनाचे हात पायही चंदन । परिसा नाही होन कोणी अंग ॥ १ ॥ धु० ॥
दीपा नाही पाठी पोटी अंधकार । सर्वांगें साकर अवघी गोड ॥ २ ॥
तुका म्हणे तैसा सजनापासून । पाहतां अव-गुण मिळेचि ना ॥ ३ ॥

(१९५)

अंगीं ज्वर तया नावडे साकर । जन तो इतर गोडी जाणे ॥ १ ॥ धु० ॥
एकाचिये तोंडीं पडिली ते माती । अवघे ते खातीं पोटभरी ॥ २ ॥
चारितां बळें येत असे दातीं । मागोनियां घेती भाग्यवंत ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नसे संचित हें बरें । तयासि दुसरें काय करी ॥ ४ ॥

(१९६)

धिग जीणें तो बाईले आधीन । पर-लोक मान नाही दोन्ही ॥ १ ॥ धु० ॥
धिग जीणें ज्याचें लोभावरी मन । अतीत-पूजन घडेचि ना ॥ २ ॥
धिग जीणें आळस निद्रा जया फार । अमित आहार अघोरिया ॥ ३ ॥
धिग जीणें नाही विवेक धैर्य । झुरे मानालागीं^१ साधुपणा^२ ॥ ४ ॥
तुका म्हणे धिग ऐसे जाले लोक । निंदक वादक नरका जाती ॥ ५ ॥

(१९७)

नलगे धावा जीव सहजचि जाणार । आहे तो विचार जाणा कांही ॥ १ ॥
मरण जो मागे गाढवाचा वाळ । बोलजे चांडाळ शुद्ध त्यासी ॥ २ ॥
तुका म्हणे काई होईल स्व-हित । निधान जो थीत^३ टाकूं पाहे ॥ ३ ॥

(१९८)

गरा कुणवी केलों । नाही तरि दंभें असतों मेलों ॥ १ ॥ धु० ॥
भलें केलें देव-राया । नाचे तुका लागे पायां ॥ २ ॥

विद्या असती कांहीं । तरी पडतीं अपायीं ॥ २ ॥
 सेवा चुफतीं संतांची । नागवण हे फुकाची ॥ ३ ॥
 गर्व होता ताठा । जातो यम-पंथें वाटा ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे थोरपणें । नरक होती अभिमानें ॥ ५ ॥

(१५९)

मुंकोनियां सुणें लागे हस्ती-पाठी । होऊनी हिंपुटी दुःख पावे ॥ १ ॥
 फाय त्या मशकें तयाचें करावें । आपुल्या स्वभावां पीडतसे ॥ २ ॥
 मातलें बोकड विटवी पंचानेना । घेतलें मरणा धरणें तेणें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे संता पीडितील खळ । घेती तोंड काळें करूनियां ॥ ४ ॥

(१६०)

दुयळें सदैवा । म्हणे नागवेल केव्हां ॥ १ ॥
 आपणासारखें त्या पाहे । स्वभावासी करील काये ॥ २ ॥
 मूढ सभेभांत । इच्छि पंडितांचा घात ॥ ३ ॥
 गाढें देखुनि शूरा । उगें करितें बुरबुरा ॥ ४ ॥
 आणिकांचा हेवा । न करी शरण जाई देवा ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे किती । करूं दुष्टांची फजिती ॥ ६ ॥

(१६१)

माकडा दिसती कवटी नारळा । भोक्ता निराळा वरील सारी ॥ १ ॥
 एका रस एका तोंडी पडे माती । आपुलाळे नेती विभाग ते ॥ २ ॥
 'मुनियांसि क्षीर वाढिल्या ओकवी । भोगत्या पोसवी धर्णीवरी' ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे भार वागविती मूर्ख । नेतील तें सार परीक्षक ॥ ४ ॥

(१६२)

'तुम्हीं' माझा देवा करिजे अंगीकार । हा नाही विचार मजपाशीं ॥ १ ॥
 'आतां' दोहीं पक्षीं लागलें लांछन । देव-भक्तपण लाजविले ॥ २ ॥
 एकांतीं एकलें न राहे निश्चळ । न राहेच पळ मन ठायीं ॥ ३ ॥
 पायीं महत्त्वाची पडली शृंखळा । बांधविला गळा स्नेहा हातीं ॥ ४ ॥
 शरीर सोकलें देखिलिया सुखा । कदान हे मुखा मान्य नाही ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे जाला अवगुणांचा थारा । वाढली हे निद्रा अळस बहु ॥ ६ ॥

(१६३)

सकळगुणें संपन्न । एक देवाचें लक्षण ॥ १ ॥
 वरकड कोठें कांहीं । एक आहे एक नाही ॥ २ ॥
 पद्मगुण-ऐश्वर्य-संपन्न^१ । एक भगवंती जाण ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे जें जें बोला । तें तें साजे ह्या विठ्ठला ॥ ४ ॥

(१६४)

दर्पणासी बुजे । नखटें तोंड पळवी लाजे ॥ १ ॥
 गुण ज्याचे जो अंतरी । तोचि त्यासी पीडा करी ॥ २ ॥
 चोरा रुचे निशी । देखोनियां विटे शशी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे जन । देवा असे भाग्य-हीन ॥ ४ ॥

(१६५)

कोणी एकाचिया पोरें केली आळी । ठावी नाही पोळी मागे देखी ॥ १ ॥
 बुझाविलें हातीं देउनी खापर । छंद करकर वारियेली ॥ २ ॥
 तैसें नको करूं मज कृपावंता । काय नाही सत्ता तुझे हातीं ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे माय-बापांचें उचित । करावें हें हित बाळकांचें ॥ ४ ॥

(१६६)

भगवें तरी श्वान सहज येथ त्याचा । तेथे अनुभवाचा काय पंथ ॥ १ ॥
 वाढवुनी जटा फिरे दाही दिशा । तरी जंबु-त्रेपा^२ सहज स्थिती ॥ २ ॥
 कोरीनियां भूमि करिती मधीं वास । तरी उंदरास काय वाणी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे ऐसे कासया करावें । देहासि देडावें वाडगेंचि ॥ ४ ॥

(१६७)

आपणा लागे काम वाण्या घरी गुळ । त्याचें याति कुळ काय कीजे ॥ १ ॥
 उकरव्यावरी वाढली । तुळसी । टाकावी ते कैसी ठाया गुणें ॥ २ ॥
 माईचा जो भक्ष अमंगळ खाय । तीचें दुग्ध काय सेवूं नये ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे काय सलपटासी काज । फणसांतीळ बीज काडुनि घ्यावें ॥ ४ ॥

(१६८)

वांशेनें दाविलें गन्धवार-लक्षण । चिरगुटें घाटून वाथयाळा^३ ॥ १ ॥
 तेवि शब्द-ज्ञानी करिती चावट्या । ज्ञान पोटासाठीं विकूनियां ॥ २ ॥

१ समग्र ऐश्वर्य, धर्म, यश, श्री, ज्ञान आणि वराख मिळून पद्मगुणेश्वर्य होतं.
 २ गुजराथेतील प्राङ्गणाची एक जात किंवा त्या जातीचा मनुष्य; (मोतस्वधंर्य शेर,
 पृ. ३०७ पहा). ३ पोटाळा.

बोलाचीच कढी बोलाचाचि भात । जेवूनियां तृप्त कोण जाला ॥ ३ ॥
 कागदीं लिहितां नामाची साकर । चाटितां मधुर गोडी नेदी ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे जळो जळो ते म्हंती । नाहीं लाज चित्तीं आठवण ॥ ५ ॥

(१६९)

जुंझायाच्या गोष्टी ऐकतांचि मुख । करितां हें दुःख थोर आहे ॥ १ ॥
 तैसी हरि-भक्ति सुळावरिल पोळी । निवडे तो बळी विरळा शूर ॥ २ ॥
 पिंड पोसिलिया विषयांचा पाईक । वैकुंठ-नायक कैचा तेथें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे व्हावें देहासी उदार । रखुमादेवी-वर जोडावया ॥ ४ ॥

(१७०)

क्षुधारीं अनें दुष्कालें पीडिलें । मिष्टान्न देखिलें तें जेंसें ॥ १ ॥
 तैसें तुझे पायीं लांचावळें मन । झुरे माझा प्राण भेटावया ॥ २ ॥
 मांजरें देखिला लोणियाचा गोळा । लावूनियां डोळा बसलेसे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे आतां झडी घाळूं पाहें । पांडुरंगे माये तुझे पायीं ॥ ४ ॥

(१७१)

आयुष्य वेचूनि कुटुंब पोशिलें । काय हित केलें सांग बापा ॥ १ ॥
 फुकाचा चाकर जालासि कावाडी । नाहीं सुख घडी भोगावया ॥ २ ॥
 दुर्लभ मनुष्य-जन्म कष्टें पावलासी । दिला कुटुंबासी काम भोग ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे ऐसें आयुष्य नासिलें । पाप तें सांचिलें पतनासि ॥ ४ ॥

(१७२)

अर्थविण पाठांतर कासया करावें । व्यर्थचि मरावें धोकुनियां ॥ १ ॥
 धोकुनियां काय वेगीं अर्थ पाहें । अर्थरूप राहें होऊनियां ॥ २ ॥
 तुका म्हणे ज्याला अर्थी आहे भेटी । नाहीं तरी गोष्टी बोद्धं नका ॥ ३ ॥

(१७३)

वसतां चोरापाशीं तैसी होय बुद्धि । देखतांचि चिंधी मान धावे ॥ १ ॥
 प्रपंचाचा छंद टाकुनियां गोवा । धरावें केशवा हृदयांत ॥ २ ॥
 सांडूनिया देई संसाराची वेडी । कीर्तनाची गोडी धरावी गा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे तुला सांगतों मी एक । रुक्मिणी-नायक मुखी गावा ॥ ४ ॥

(१७४)

क्षमाशत्रु जया नराचिया हातीं । दुष्ट तयाप्रति काय करी ॥ १ ॥
 तूण, नाहीं तेथें पडिला दावाभि । जाय तो विशोनी आपसया ॥ २ ॥
 तुका म्हणे क्षमा सर्वांचें स्व-हित । धरा अखंडित सुख-रूप ॥ ३ ॥

(१७२)

मृगाचिये अंगी कस्तुरीचा वास । असे ज्याचा त्यास नसे ठावा ॥ १ ॥
 भाग्यवंत घेती वेचीनिया मोलें । भार-वाही मेले वाहतां वोडें ॥ २ ॥
 चंद्रामूर्ते तृप्ति पारणें चकोरा । भ्रमरासी चारा सुगंधाचा ॥ ३ ॥
 अधिकारी^१ येथें घेती^१ हातवटी^२ । परीक्षवंता^१ दृष्टि^१ रत्न^१ जैसें ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे काय अंधळिया हातीं । दिलें जैसें मोती वायां जाय ॥ ५ ॥

(१७६)

कोणी वंदा कोणी निंदा । आम्हां स्वहिताचा धंदा ॥ १ ॥
 काय तुम्हांसी गरज । आम्ही भजूं पंदरीराज ॥ २ ॥
 तुम्हांसारिखें चालावें । तेव्हां स्वहिता मुकावें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे हो कां कांहीं । गळ दिला विठ्ठल-पायी ॥ ४ ॥

(१७७)

बोले तैसा चाले । त्याची वंदीन पाउलें ॥ १ ॥
 अंगें झाडीन अंगण । त्याचें दासत्व करीन ॥ २ ॥
 त्याचा होईन किंकर । उभा ठाकेन जोडोनि कर ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे देव । त्याचे चरणीं माझा भाव ॥ ४ ॥

(१७८)

भक्तिभ्रमण घेतलें माझे । चरण गहाण आहेत तूझे ॥ १ ॥
 प्रेम व्याज देई हरी । माझा हिशेब लवकरी करी ॥ २ ॥
 माझे मी न सोडीं धन । नित्य करितो कीर्तन ॥ ३ ॥
 तुझे नाम आहे खत । सुखें करी पंचार्द्रत ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे गरुड-ध्वजा । यासी साक्ष श्रीगुरु-राजा ॥ ५ ॥

(१७९)

फिडा अन्नाचें माणुस । त्याचा म्हणविल्या दास ॥ १ ॥
 तेंही त्यासी उपेक्षीना । बोल आपुला सांडीना ॥ २ ॥
 तो तूं नराचा नरेंद्र । तुजपासूनि इंद्र चंद्र ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे विश्वभर । तुज वर्णी फणी-वर ॥ ४ ॥

१ रत्नगराच्याच्या एटीव रत्न पडलें अमना जशी. त्याची थरी पारण हंने.
 त्याप्रमाणे योग्य मनुष्य (अधिकारी) अनेक तोच कोऱ्याही गोष्टीचे मम जाणतो.

(१८०)

पाया जाला नारु । तेथें बांधला कापूरु ॥ १ ॥
 तेथें विव्रव्याचें काम । अधमासि तों अधम ॥ २ ॥
 रुसला गुलाम । धणी करीतो सलाम ॥ ३ ॥
 तेथें चाकराचें काम । अधमासि तों अधम ॥ ४ ॥
 रुसली घरची दासी । धणी समजावी तियेसी ॥ ५ ॥
 तेथें बटकीचें काम । अधमासि तों अधम ॥ ६ ॥
 देव्हान्यावरि विंचू आला । देव-पूजा नावडे त्याला ॥ ७ ॥
 तेथें पैजारेचें काम । अधमासि तों अधम ॥ ८ ॥
 तुका म्हणे जाती ॥ जातीसाठीं खाती माती ॥ ९ ॥

(१८१)

काम-क्रोध आड पडले पर्वत । राहिला अनंत पलीकडे ॥ १ ॥
 तुलंधवे मज न सांपडे वाट । दुस्तर हा वाट वैरियांचा ॥ २ ॥
 आतां कैचा मज सखा नारायण । गेला अंतरून पांडुरंग ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे व्यर्थ मोलाचें शरीर । गेलें हा विचार कळों आला ॥ ४ ॥

(१८२)

तुझे म्हणों आम्हां । मग उणें पुरुषोत्तमा ॥ १ ॥
 ऐसा धर्म काय । अमृतानें मृत्यु होय ॥ २ ॥
 कल्पवृक्षा तळीं । गांठी बांधिलिया झोळी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे परीस । सांपडल्या उपवास ॥ ४ ॥

(१८३)

रासभ धुतला महां-तीर्थाभाजी । नव्हे जैसा तेजी श्याम-कर्ण ॥ १ ॥
 तेथीं खळा काय केला उपदेश । नव्हेचि मानस शुद्ध त्याचें ॥ २ ॥
 सर्पासी पाजीलें शर्करा-पीयूष । अंतराचें विष जाऊं नेणे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे श्वाना क्षीरीचें भोजन । सर्वेचि वमन जेथीं त्या ॥ ४ ॥

(१८४)

तुज वर्णी ऐसा तुजविण नाही । दुजा कोणी तीही त्रिमुवनी ॥ १ ॥
 सहस्र-मुखें शेष सिणला बापुडा । चिरलिया धडा जिव्हा त्याच्या ॥ २ ॥
 अव्यक्ता अव्यक्ता अव्यक्ता अनंता । निर्गुणा सच्चिदा नारायणा ॥ ३ ॥
 रूप नाम घेसी आपल्या स्व-इच्छा । होसी भाव तैसा त्याकारणें ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे जरी दाविसी आपणा । तरिच नारायणा कळों येसी ॥ ५ ॥

(१८५)

देव भक्तालागीं करूं नेदी संसार । अंगें वारावार करुनि ठेवी ॥ १ ॥
भाग्य दायें तरी अंगीं भरे ताठा । म्हणूनि करंटा करुनि ठेवी ॥ २ ॥
स्त्री दायी गुणवंती नसती गुति आशा । यालागीं कर्कशा पाठी लावी ॥ ३ ॥
तुका म्हणे मज प्रचित आली देखा । आणीक ह्या लोकां काय सांगूं ॥ ४ ॥

(१८६)

दायें उपदेशिला कोल्हा । सुखें खाऊं दायें मला ॥ १ ॥
अंतीं मरसी तें न चुके । मजही मारीतोसी मुके ॥ २ ॥
येरु म्हणे भला भला । निवाड तुझ्या तोंडें जाला ॥ ३ ॥
देह तंव जाणार । घडेल हा पर-उपकार ॥ ४ ॥
येरु म्हणे मनीं । ऐसें जावें समजोनी ॥ ५ ॥
गांठी पडली ठका ठका । त्यांचा धर्म बोलु तुका ॥ ६ ॥

(१८७)

नको नको मना गुंतूं माया-जाळीं । काळ आला जवळीं ग्रासावया ॥ १ ॥
काळाची हे उडी पडेल वा जेव्हां । सोडवीना तेव्हां माय-त्राप ॥ २ ॥
सोडवीना राजा देशींचा चौधरी । आणीक सोडरीं मलीं मलीं ॥ ३ ॥
तुका म्हणे तुला सोडवीना कोणी । एका चक्रपार्णावांचूनियां ॥ ४ ॥

(१८८)

जिव्हा जाणे फिकें मधुर कीं क्षार । येर मांस पर हाता न कळे ॥ १ ॥
देखायें नेत्रीं बोलवें सुखें । चित्ता सुख-दुःखें कळीं येती ॥ २ ॥
परिमळासी प्राण ऐकती श्रवण । एकाचें कारण एका नव्हे ॥ ३ ॥
एक देही भिन्न ठेविलेल्या कळा । नाचवी पुतळा सूत्र-धारी ॥ ४ ॥
तुका म्हणे ऐशी जयाची ते सत्ता । कां तया अनंता विसरलेती ॥ ५ ॥

तुकारामाची स्त्री तुकारामास रागानें धोडली त्यासंबंधाचे अर्भग.

(१८९)

मजचि भोंवता केला येणें जोग । काय याचा भोग अंतरला ॥ १ ॥ प्र० ॥
चालोनियां घरा सर्व सुखें येती । मर्शी तों फजिती चुकेचिना ॥ २ ॥
कोणाची वाईल होऊनियां बोटें । संसारीं काढूं आपदा फिती ॥ ३ ॥
काय तरी देऊं तोडिताळ पोरें । मर्तीं तरी बरें होतें आतां ॥ ४ ॥
काही नेदी वांचो धोवियलें घर । सखाया दोर-शेण नाहीं ॥ ५ ॥
तुका म्हणे रांड न करितां विचार । वाहुनियां मार कुंथे माथां ॥ ६ ॥

(१९७)

तुम्हांपासीं आम्ही येऊनियां काय । वृथा सीण आहे चालण्याचा ॥ १ ॥ धु०
 मागावे हें अन्न तरी मिक्षा थोर । वस्त्रासीं हे थार विंध्या विदीं ॥ २ ॥ ध्र०
 निद्रेसी आसन उत्तम पापाण । वरी आवरण आकाशाचें ॥ ३ ॥
 तेथें काय करणें कवणाचीं आस । बांयां होय नाश आयुष्याचा ॥ ४ ॥
 राज-गृहा यावें मानाचिये आसे । तेथें काय वसे समाधान ॥ ५ ॥
 रायाचिये घरीं भाग्यवंता मान । इतरां सामान्यां नाही तेथें ॥ ६ ॥
 देखोनियां वल्लें भूषणांचे जन । तात्काळ मरण येतें मज ॥ ७ ॥
 ऐकोनियां मानाल उदासता जरी । तरी आम्हां हरी उपेक्षीना ॥ ८ ॥
 आतां हेंचि तुम्हां सांगणें कौतुक । भिक्षेणेंसुख नाही नाही ॥ ९ ॥
 तप-व्रत-याग महा मले जन । आशा-बद्ध हीन वर्तताती ॥ १० ॥
 तुका म्हणे तुम्ही श्रीमंत मानाचे । पूर्वीच दैवाचे हारि-भक्त ॥ १० ॥

(१९८)

आतां एक योग साधावा हां नीट । भल्याचा तो बीट मानूं नये ॥ १ ॥ ध्रु०
 जेणें योगें तुम्हां घडों पाहे दोष । ऐसा हा सायास करूं नये ॥ २ ॥ ध्र०
 निंदक दुर्जन संप्रही असती । त्यांची युक्ति चित्तीं आणूं नका ॥ ३ ॥
 परीक्षावे कोण राज्याचे रक्षक । विवेकाविवेक पाहोनियां ॥ ४ ॥
 सांगणें नलगे सर्वज्ञ तूं राजा । अनाथाच्या काजा साह्य व्हावें ॥ ५ ॥
 हेंचि ऐकोनियां चित्त समाधान । आणीक दर्शन चाड नाही ॥ ६ ॥
 देखोनियां भेटी कोण हा संतोष । आयुष्याचे दिस गेले गेले ॥ ७ ॥
 तुका म्हणे राया धन्य जन्म क्षिती । त्रैलोकीं हे ख्याति कीर्ति तुझी ॥ ८ ॥

(१९९)

आतां हे त्रिनवणी प्रधान-अष्टक । प्रभूसी विवेक समजावा ॥ १ ॥ ध्रु०
 प्रतिनिधि मान-रक्षक चतुर । सात्विकाचें घर तुम्हांपाशीं ॥ २ ॥ ध्र०
 मुजुमुचे धनी लेखन-कारक । पत्रांचा विवेक समजावा ॥ ३ ॥
 पेशवे सुरनिस चिटणीस डबीर । राजाज्या सुमंत सेनापति ॥ ४ ॥
 भूषण पंडित-राय विद्या-धन । वैद्य-राजा नमन माझे असे ॥ ५ ॥
 पत्राचा हा अर्थ अंतरीं जाणोनि । त्रिवंचोनि श्रवणीं घाला तथा ॥ ६ ॥
 सात्विक प्रेमळ दृष्टांताच्या मते । बोलिलों बहुत कळावया ॥ ७ ॥
 यथास्थित निरोप सांगणें हा राया । अर्थ पाहा बांयां जाऊं नेदा ॥ ८ ॥
 भिडेसाठीं बोलाल गालुनि अर्थाति । अनर्थकारी तुमते होईल तेणें ॥ ९ ॥
 तुका म्हणे तुम्हां नमन-अधिकार्यां । सांगणें हे राया पत्र माझे ॥ १० ॥

वामनपंडित

वामनपंडित हा सातारा जिल्ह्यांतील कोरेगांव कुमटें येथला जोशी होता. हा जातीचा ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण. ह्याच्या आईचें नांव लक्ष्मीबाई व बापाचें नांव नरहरपंडित होतें. ह्याच्या बायकोचें नांव गिरीबाई. ह्यानें काशीस शास्त्राध्ययन केलें व वादविवाद करून पुष्कळ पंडितांस जिंकिले. प्रथम ह्यानें संस्कृत कविता बरीच केली; पण पुढें ह्यास पद्यात्ताप होऊन रामदास-स्वामीच्या सांगण्यावरून ह्यानें लोकोपयोगी मराठी ग्रंथ करण्यास आरंभ केला, असें नमूद आहे.

वामनाची कविता गंभीर आणि रसभरित असून ती अनेक वृत्तांत आहे. ह्याच्या कवितेंत यमकें फार म्हणून ह्यास रामदास “यमक्या वामन” म्हणत असे. शिवाय याच्या कवितेंत काचित् स्थळीं व्याकरणाकडे धोडेंसें दुर्लक्ष झालेलें आढळतें. ह्याचा जन्मकाल निश्चित नाही. तथापि कित्येकांच्या मतें, हा शके १५४० च्या सुमारास जन्मला असावा. वामनपंडित वृष्णातीरीं वाई क्षेत्राजवळ पांडववाडी म्हणून एक गांव आहे तेंथें शके १५९५ (वैशाख शुद्ध ६) रोजी वारला, असें जुन्या नवनीतांत नमूद आहे, पण भाव्यांना तें मान्य नाही. वामनाचा मृत्यु शके १६१७ मध्यें झाला असें बलिकडे मत प्रचलित आहे.

वामनानें केलेले ग्रंथ—(१) यथार्थ-दीपिका (गीतेश्वर टीका) ओवीबद्ध ; (२) निगमसार—(स. १५९५); (३) श्लोकबद्ध—सुमारे ४० प्रकरणें आहेत.

वामनाच्या नांवावर बरीच काव्ये, माधव चंद्रोवा (सर्वसंग्रह), बाळाजी आणि कंपनी व निर्णयसागर प्रेस (काव्यसंग्रह) यांनी प्रसिद्ध केली आहेत. मात्र ती सर्व एकाच वामनाची आहेत, असें वाटत नाही.

निशेप माहितीकरितां पहाः—महाराष्ट्र सारस्वत (भाग २)—भावे ; वामनपंडित—बाळकृष्ण मल्हार हंस ; वामनपंडित—बा. अ. भिडे ; नांदेडचे शेष घराणें (पोतदार स्मारकग्रंथ)—वि. अं. कानोटे.

वैचे, वामनी श्लोक.

मंगलाचरण.

शिल०. नसे ठावा ब्रह्मा, न शिव, अथवा श्रीपति हरी ॥
 हरी^१ जो तापातें उचलुनि कृपा-सिंधु-लहरी^२ ॥
 हरी^३ वाटे^४ काळा करिस^५, वि-पती^६ मृत्यु-भुजगा^७ ॥
 जगाचा तूं ऐसा धणि कवण तो पाव मज गा ॥ १ ॥

वैचे, नामसुध्रंतील.

अमृताप्रमाणें मधुर व भक्तीनें उच्चारिलें असतां जन्ममरणप्रवाहांतून
 सोडविणारें असें जें भगवंताचें नाम, त्याचा महिमा ह्या प्रकरणांत वर्णिल
 आहे; म्हणून ह्यास नामसुधा असें नांव दिलें आहे.

मालिनी. हरि-पण हरि-नामें धातु-मूर्तीसिं आलें ॥
 हरि-मय हरि-नामें विश्व संतांसिं जालें ॥
 भव-भय हरि-नामें साधकांचें^४ पळालें ॥
 वद वद वद जिद्धे राम-नामें रसालें ॥ १ ॥

व० ति०. आकाश-अंत^१ न कळूनिहि अंतरिक्षीं ॥
 आकाश आक्रमिति शक्त्यनुसार पक्षी ॥
 नाम-प्रतापहि यथामति याच रीती ॥
 सीमा न पावति, तथापि मुनींद्र गाती ॥ २ ॥

हु० वि०. न कळतां पद अग्निवरी पडे । न करि दाह असें न कधी घडे ॥
 अजित-नाम^५ वदो मलत्या मिसें । सकळ पातक भस्म करीतसे ॥ ३ ॥

१ नदीच्या लाटा ज्याप्रमाणें दाह शांत करितात त्याप्रमाणें जो परमेश्वर आपल्या
 कृपेच्या योगानें लोकांचें दुःख निवारितो. २ यमरूप हत्तीस हरि म्हणजे सिंहच.
 ३ मृत्युरूप सर्पास विपति म्हणजे पक्ष्याचा नायक गरुडच. ४ मोक्षप्राप्तीकरितां यत्न
 करणारांचे. ५ हा सामासिक शब्द असून येथें कवीनें संधि केला नाही. वामनाच्या
 कवितेत अशी उदाहरणें पुढळ आढळतात. ६ परमेश्वराचें नांव.

भु० प्र०. न जाणे शिशू अग्निची शक्ति कांहीं ।
जळो तूळ इच्छा अशी ज्यासि नाही ॥
तरी घालितां अग्नि कार्पास-राशी^१ ।
जळे; ये रिती नामही पाप नाही ॥ ४ ॥

व० ति०. येथें म्हणाल^२ जळती जरि सर्व पापें ।
मूळें^३ न कां जळति नाम-महा-प्रतापें ॥
नेणोनि नाम म्हणतां दुरितासि जैसें ।
जाळी न कां सकळ पातक-मूळ तैसें ॥ ५ ॥

धातूवरी अनळ नेणत वाळ घाली ।
तो अग्नि धातु-मळ तों अति-शीघ्र जाळी ॥
ताम्रादि भस्महि त्या अनळेंचि जेव्हां ।
कर्ता अभिज्ञ बहु जाळिल धातु तेव्हां ॥ ६ ॥

पृ० वी. न जाणतहि ये मुखा हरि तथापि पापें हरी ।
स्मरोनि महिमा स्मरे बदनिं तींच नामें जरी ॥
प्रवृत्तिविषयी^४ जरी असति त्या जनांचीं मनें ।
विरक्त^५ करितो^६ हरी स्व-गुण-नाम-संकीर्तने^७ ॥ ७ ॥

य० ति०. अत्यंत शुद्धि^१ हरि-कीर्तन-भक्ति-भावे ।
होतां खरे, परि न जाणतही स्व-भावे^२ ॥
नारायण-स्मरण-कीर्तनमात्र कांहीं ।
ज्याला घडेल मग पातक^३ त्यास नाही ॥ ८ ॥

मालिनी. फडुवट हरि-नामें वाटती पापियाला ।
परि दवडुनि पापें गोड होती तयाला ॥
मग विषय-मुखाची नाठवे त्यास वार्ता ।
म्हणलनि न पुन्हा तो होय अन्याय-कर्ता ॥ ९ ॥

१ कापसाच्या बीगावर. २ ह्यावर अशी शंका घ्याल की. ३ पापचें मूळ जी वासना ती.
४ संगाराविषयी. ५ आपले गुण व नाम ह्यांच्या संकीर्तनाने लोकांच्या मनांत प्रपंचाविषयी
वैराग्य उत्पन्न करितो. ६ 'होते' या अभ्याहत क्रियापदाचा कर्ता. ७ सद्व्रगत्या.
८ त्याने पातक नाहीसे होते.

शा० वि०. आयासाविण ही कथा परिसतां गोडां हरीच्या गुणी ।
ज्या चिचीं उपजे निघे सहज तो त्याच्या पदीं तत्क्षणीं ॥
ऐसे ये रिति अर्पिती सहजही जे एकदा त्या^१ मना ।
ते स्वर्मीं नयनीं नू देखति यमा कैच्या तयां यातना ॥१०॥

मालिनी. सकळहि अघ-बीजे नाशती अंतरांचीं ।
अति अघ-हर नामें ह्यास्तव श्रीहरीचीं ॥
हरि विषय मतीचा कीर्तनें होय जेव्हां ।
कर-तळ-गत त्याळा चारही^२ मोक्ष तेव्हां ॥ ११ ॥

शा० वि०. नामोच्चारण मात्र ज्यांस घडलें ते पावले सद्गती ।
सामर्थ्ये हरिचीं अशीं घडिघडी जे वर्णिती ऐकती ॥
त्यांना जे उपजेल भक्ति हरिची अत्यंत ते शुद्धता ।
तैशीं तीर्थ-तपोव्रतें न करिती हें जाण तूं सु-व्रता^३ ॥१२॥
हस्तीतें धुतलें जळीं वसत्रिलें मालिन्यही नाशिलें ।
तेणें तें पहिलें स्व-कर्म वहिलें तीरीच आरंभिलें ॥
शुंडाग्रे धारिलें धुळीस भरिलें सर्वांगही आपलें ।
प्रायश्चित्त दिलें तथापि न भलें ज्याचें मन क्षोभलें ॥ १३ ॥

स्वागता. शर्व-कंठ-विष-गर्व^४ हराया । शक्त नामचि तुझे खु-राया ॥
सेतु सागर कपी^५ उतराया । नाम-सेतु भव-सिंधु तराया ॥ १४ ॥

व० ति०. प्राण-प्रयाण-समयी^६ यम-दूत जेव्हां ।
येती घडे किमपिही हरि-दास्य तेव्हां ॥
आ-जन्म-पातक^७ जळे मग त्या पवित्रा ।
होतील दुर्गति^८ कशा विविधा विचित्रा ॥ १५ ॥

१ हरीला. २ सलेकता, समीपता, सरूपता आणि सायुज्यता असे मुक्तीचे चार प्रकार.
३ उत्तम आचरणाच्या हे परीक्षित राजा. ४ देवदैत्य समुद्रमंथन करीत असता त्यांतून
ह्यालाहल नांवाचें अतिप्रहर विष उत्पन्न होऊन सान्या जगतास जाळूं लागले, तेव्हां देवा-
दिकांच्या प्रार्थनेवरून तें सांगानें मक्षिलें. तें त्याच्या कंठास फार जाळूं लागलें. ती पीडा
शांत व्हावी म्हणून त्यानें मस्तकीं गंगा व चंद्र धारण करणें इत्यादि अनेक उपाय केले,
तथापि पीडा शांत होईना. शेवटीं त्यानें रामनामाचा जप चालविला, तेव्हां ती विष शांत झालें,
अशी कथा आहे. ५ सागर उतराया कपींना जसा सेतु तसा इ०. ६ प्राण जाण्याच्या वेळीं.
७ उपजल्यापासून मरेपर्यंत केलेले पाप. ८ नरकयातना.

वेंचे, वनसुधेंतील.

कृष्णानें कुंजवनांत गोपाळांसहवर्तमान जी क्रीडा केली ती सुधेसारखी गोड आहे आणि ती ह्या प्रकरणांत वर्णिळी आहे, म्हणून ह्यास 'वनसुधा' असें नांव दिलें आहे.

व० ति०. बोले मुलांप्रति हरी पहिले दिशां कीं ।
रात्रीच सिद्ध करणें अशनादि^१ शिर्कां ॥
जाऊं समस्तहि उद्यां वन-भोजनातें ।
पोटांत माव वधणें अघदुर्जनातें^२ ॥१॥
एके दिनां मर्नि धरुनि असें हरी तो ।
चाळे प्रभात-समयीं खळ जो हरीतो^३ ॥
शुंगी-खेचि^४ करि जागृत मित्र-सेना ।
देणार जागृतिस^५ ज्यात्रिण हो असे ना ॥२॥

दु० वि०. खडबडोनि समस्तहि धांवले । सहित-वत्स हरीप्रति पावले ॥
सकळ खेळति सोडुनि वासुरां । परम कौतुक जें गगनीं सुरां ॥३॥
भु० प्र०. वनीं खेळती बाळ ते वलुवांचे^६ । तुरे खोबिती मस्तकीं पल्लवांचे ॥
फुलांचे गळां घालिती दिव्यहार । स्व-नाथा-सवें ते करीती विहार ॥४॥
स्व-कौशल्य ज्या गुंज-माळांत नाना । गळां घालिती ते करीती^७ तनाना^८ ॥
शिरीं बाधिती मोर-पत्रें^९ विचित्रें । शरीरावरी रेखिती दिव्य चित्रें ॥५॥
इ० व०. पक्ष्यांचिया साठलिच्याच संगें । ते धांवती हास्य-रसप्रसंगें ॥
हंसाचिया दाखाविती गर्तातें । जे लावले हंस-गुरू-गर्तातें^{१०} ॥६॥
उ० जा०. धांवोनि लावी पहिलें करातें । श्रेष्ठत्व दे त्या अजि लेंकरातें ॥
; जो तो म्हणे लाविन मीच पाणी । धरीन आधीं प्रभु चक्र-पाणी ॥७॥
परोपरी खेळति जी^{११} वनांत । अर्पुनि चित्तें जग-जीवनांत ॥
धरुनियां मर्कट-पुच्छ हातीं । तयांसवें वृक्ष उडों पहाती ॥८॥

१ राण्याचे वर्गरे पदार्थ. २ दुष्ट अधामुरातें. (कृष्णाम मारण्याकरितां ह्या पतनेचा भाऊ वंसाने पाठविला होता. त्यानें कपटाने अन्नगरानें रूप धरिलें होतें, त्याच्या कृष्णाने मारिलें).
३ नाशितो. ४ लहान शिंगाच्या शब्दानें. ५ अज्ञाननिद्रेपमून सुटका—प्राप्त. ६ गदव्यांचे.
७ ताना रिया गाण्याचे आलाप घेती. ८ मोरांचीं पत्रें (संवृत्त व प्रावृत्त शब्दांचा समास).
९ योगिजनांमध्ये जे श्रेष्ठ त्यांना प्राप्त होणाऱ्या गर्ताला. १० अग्नी.

मु० प्र०. मुखें वासुनी लोचन-भ्रू-तटातें । उभारुनियां वांकुल्या मर्कटातें ॥
 अहो दाविति शब्द तैसे करीती । असे खेळती बाळ निःशंक-रीती ॥ ९ ॥
 वनीं देखुनी^१ मेघ-नीळास मोर । प्रमोदे^२ करी नृत्यलीला समोर ॥
 तथासारिखे नाचती तोक^३ सारे । खुणावूनि अन्योन्य की तो कसारे ॥ १० ॥
 जसे दांभिक ध्यान-मुद्रा^४ धरीती । जना दाविति ज्ञानही बोध-रीती^५ ॥
 तशी दाविति ते वकाभ्यास-मुद्रा^६ । गडी हांसवीती कृपेच्या^७ समुद्रा^८ ॥ ११ ॥
 वदे कृष्ण गोपाळ-बाळां जनातें । बसुनी करूं ये स्थळीं भोजनातें ॥
 वनीं वत्स सोडा चरायासि, पाणी । तथां पाजुनीयां, म्हणे चक्रपाणी ॥ १२ ॥
 बरे कृष्णजी बोलसी तूं जसा रे । तसें वर्ततो लक्षितों तूज सारे ॥
 असें बोलुनी सोडिती वासुरातें । नभीं होय आश्चर्य सर्वा सुरातें ॥ १३ ॥
 इ० व०. संतोपतो नंद-कुमार साचा । बाळांत तैशा परमा^९ रसाचा^{१०} ॥
 पंक्तीस दे लाभ अजी^{११} वनांत । बुद्धी जयांच्या जग-जीवनांत^{१२} ॥ १४ ॥

मालिती,

निज-मुख कवणाही आड दृष्टी असेना ।
 रचुनि बसवि ऐसी भोंवतीं बाळ-सेना ॥
 हरि-वदन पहाया सर्व-दृष्टी मुकेल्या ।
 म्हणुन बहुत पंक्ती मंडळाकार केल्या ॥ १५ ॥

मु० प्र०.

हरी कर्णिकेच्या स्थळीं मध्य-भागी ।
 मुखें भोंवतीं न्हस्व-दीर्घे^{११} विभागी^{१२} ॥
 लहानांपुढे थोर अंभोज-पत्रें^{१३} ।
 अशीं वैसवीलीं भवार्कातपत्रें^{१४} ॥ १६ ॥

१ मोरपक्षी नीलवर्ण मेघास व तोकपक्षी मेघासारिख्या निळ्या कृष्णास. २ अत्यानंदानें. ३ लहान मुलें. ४ ईश्वरचित्तन एकाग्र मनानें करीत बसल्यासारिखी निश्चल स्थिति. ५ उपदेश करण्याच्या रीतीवरून. ६ माशांनीं आपणाजवळ निःशंकपणें यावें म्हणून वगळा जसा (ध्यानस्थ मुनीप्रमाणें) स्तब्ध बसतो, तसें वसणें. ७ कृष्णाला. ८ अत्युत्कट आनंदाचा. ९ अहो. १० जगताला आधारभूत जो कृष्ण त्याचे ठायी. ह्या श्लोकाचा अन्वय—अजी, जयांच्या बुद्धि जगजीवनांत (आहेत) तैशा बाळांत (ही) नंदकुमार साचा संतोपतो, (म्हणून) वनांत त्यांच्या पंक्तीस परमा रसाचा लाभ दे. ११ टेंगरी आणि उंच निराळी करी. १२ कमळाच्या पांढळ्या. १३ (भव+अर्क+आतप+त्र) —धंसार हाच सूर्य त्याच्या संतापापासून रक्षणारा होणें.

मु० प्र०. असे कर्णिका मंडुजामाजि जेवीं ।
मुलां मध्य-मार्गी वसे कृष्ण जेवीं ॥
मुखीं प्रास स-प्रेम घाल्नि हातीं ।
दही-भात दे, देव लीला पहातीं ॥ १७ ॥

शा० वि०. वंशी^१ नाद-नटी^२ तिला कटि-तटी^३ खोवोनि पोटी-पटी^४ ।
कक्षे वाम-पुटी^५ स्व-शृंग^६, निकटी, वेताटिही गोमटी ॥
जेवीं नौर-तटी^७ तरु-तळवटीं, श्री-श्याम-देही उटी ।
दाटी ज्योम-वटी^८ सुरां, मुख-मुटी घेती जटी घूर्जटा^९ ॥ १८ ॥

वेचे वेणुसुधेंतील.

श्रीकृष्ण वनांत येणु वाजवीत असतां त्याचा अमृतासारखा गोड ध्वनि ऐकून सर्व प्राणी मोहित झाले, ही कथा ह्या प्रकरणांत वर्णिली आहे; म्हणून ह्यास 'वेणुसुधा' हें नांव दिलें आहे.

स्वागता. अंग वक्र अधरीं धरि पांवा । गोप-येप हरि तोचि जपावा ॥
वाम-बाहु वरि गालहि डावा । तो ठसा स्व-हृदयांत पडावा ॥ १ ॥
उ० जा०. वेणु-ध्वनी तो सुर-गायकांनीं^{१०} । त्यांच्या विमानांतहि वायकांनीं ॥
आश्चर्य कानीं पडतांचि केलें । न तृप्त ज्यांचें मन हें मुकलें ॥ २ ॥
स्वागता. मोहती ब्रज-पशू^{११} मृग-गार्ई । आमुचें नवल काय अगार्ई ॥
स्तब्ध होति लिखितें जसि चित्रें । वेणुच्या ध्वनि-रसेंचि विचित्रें ॥ ३ ॥
उ० जा०. मातृ-स्तनींचा रस आननांत । तो होय वेणु-ध्वनि काननांत ॥
गळे गिलेना पय वासुरांतें । आश्चर्य वाटे गगनीं सुरांतें ॥ ४ ॥
स्वागता. मल्ल-येप रचिला अगिराम । श्रावणप्रभुसर्वें वट्टराम ॥
मोर-पत्र-मुकुटी तरु-पत्रें । नेत्र सुंदर जसी शत-पत्रें^{१२} ॥ ५ ॥

१ (वेडूची केलेली) मुरली किंवा पांवा. २ नादानें नटनारी म्दगजे मंडूळ नादाची. ३ धंवरस. ४ निच्या रोवण्याच्या ठिकाणी. ५ हाथ्या कागेमध्ये. ६ आपले बाजविय्याचे दिग. ७ यमुनेच्या काठी. ८ आकाशाच्या पोटांत. ९ ह्या राज्याचा अर्थ धंकर असा आहे, परंतु येथे हा शब्द तपस्वी ह्या अर्थानें थोडिला आहे असे दिसने. १० गंधर्वानी. ११ गोकुळांतील पशु. १२ कनकें.

- उ० जा०. सये^१ असा म्यां हरि देखिला मे । तो प्रेम-रंगी^२ मनि रेखिला^३ मे ॥
पाचारितो वेणु-रवेचि गाई । आश्चर्य तेव्हां करितों अगाई ॥ ६ ॥
- स्वागता. गो-धनी^४ बहु पुढें न वजावें^५ । ठाव एकचि धरुनि थिजावें^६ ॥
वाजवी म्हणुनि जो निज पांवा । कृष्ण तोचि हृदयांत जपावा ॥ ७ ॥
- उ० जा०. आ-पाद^७ माळा प्रमु-कृष्णजीची । मुधा पिती पटू-पद^८ कृष्ण^९ जीची ॥
प्रदक्षिणा ते अवघे तिला हो । करुनि गुंजारव घेति लाहो ॥ ८ ॥
- घ० ति०. गुंजारवें भ्रमर गुंजति त्यांत देवें ।
वेणु-ध्वनी मिसळिला मृदु वासुदेवें ॥
आ-पादकंठ वन-माळ अशी विराजे ।
ते सेविती मधुप होउनि देव-राजे^{१०} ॥ ९ ॥
- मु० प्र०. वनीं राजहंसी पिकांनीं शुकांनीं । ध्वनी गोड तो आयकोनी सु-कानीं^{११} ॥
त्वरें येउनी सेवियेलें हरीतें । महा-पापही नाम ज्याचें हरीतें ॥ १० ॥
- हु० वि०. घदन लावुनि ते सकल क्षिती^{१२} । नयन झांकुनि अन्य न लक्षिती ॥
स्थिर-मनें करुनि स्थिर आसना । करिति ते खग कृष्ण-उपासना ॥ ११ ॥
- मु० प्र०. जगज्जीवन^{१३} श्रीहरी आणि काळा । करी तो जर्गी जीवनाच्या^{१४} सुकाळा ॥
असे मेघही, या निमित्तें सखा हो^{१५} । सुहृद्भाव ऐसा नसे आणिकां हो ॥ १२ ॥
झणो उष्ण लागे सख्या केशवातें । म्हणूनि त्वरें येउनी लेश-वातें^{१६} ॥
मुकुंदायरी मेघ तो छत्र जाला । करी स्वात्म-देहार्पण^{१७} श्री-अजाला^{१८} ॥ १३ ॥
- हु० वि०. हळुहळू घन गर्जतसे नभी । मुरळिहूनि चढेल^{१९} म्हणीन भी ॥
श्रवण-भक्ति-अतिक्रम^{२०} वर्जितो^{२१} । करित कीर्तनही घन गर्जतो ॥ १४ ॥
- मु० प्र०. यशोदे तुझा पुत्र वंश-स्वरांनीं^{२२} । मुधा ओष्ठिची वर्षतो या स्व-रानीं^{२३} ॥
तई भोंवते मोहती देव-जाती । जयांचीं मनें उन्मनत्वास^{२४} जाती ॥ १५ ॥

१ हे सखि. २ प्रेमरूप रंगांनी. ३ तजवीर काढिली. ४ गायीच्या समुदायांनी. ५ जावे.
६ धावून रहावे. ७ पायघोळ. ८ काळे भुगे. ९ कृष्णाच्या गळ्यांतील माळ. १० देवश्रेष्ठ.
११ कान देऊन. १२ भूमीव्दरे. १३ जगताच्या स्थितीला कारण. १४ वाचण्याच्या,
पाण्याच्या. १५ होय. १६ वाऱ्याच्या झुळकीच्या योगाने. १७ आपलें मन व शरीर
त्याचें अर्पण; (नवविधा भक्तीपैकी शेवटचा प्रकार. पृ० १६४ टीप पहा). १८ जन्म-
रहित जो परमेश्वर त्याला. १९ त्याचा 'आपला ध्वनि' हा अभ्याहृत वस्तु. २० आपल्या
गर्जनेने मुरलीचा शब्द लोपविला तर नवविध भक्तीतील श्रवणभक्तीचें उल्लेखन होईल
म्हणून तें टाळण्याकरितां हळू शब्द करितो, हा भाव. २१ टाळतो. २२ पांढ्याच्या मुरांनी.
२३ आपल्या घनांत. २४ ज्या स्थितींत मनाचाही लय होतो अशा (उन्मनी) स्थितीत.

रुक्मिणी-पत्रिका.

रुक्मिणी ही विदर्भदेशाचा राजा भीष्मक याची कन्या होती. हिच्या बापानें आपला मुलगा रुक्मी याच्या आग्रहामुळें तीस चेदि देशाचा राजा शिशुपाल यास देऊं केलें. परंतु रुक्मिणीची निष्ठा कृष्णाच्या ठिकाणी असल्यामुळें तिनें त्याजकडे सुदेव नांवाच्या ब्राह्मणास गुप्तपणें पाठवून अमुक दिवशीं येऊन मजला घेऊन जावें अशा आशयाचें त्याजबरोबर एक पत्र दिलें ; त्यासंबंधी हें आख्यान आहे.

व० ति०. श्रोत्यांचिया श्रवण-रंध्रिं रिघोनि चित्ती ।
तूझे गुण त्रि-विध ताप हरी हरीती ॥
एकोनियां सुवन-सुंदर या गुणांतें ।
निर्लज्ज चित्त हरि हें तुजला वरीतें ॥ १ ॥

विद्या वय द्रविण रूप इही करोनी ।
हा आत्म-तुल्य पति हेंचि मनीं धरोनी ॥
जे सर्व-लक्षण-विचक्षण^१ सत्कुलीना ।
ते कां नृसिंह नवरी तुजला वरीना ॥ २ ॥

जे सर्व-लक्षण-विचक्षण आणि धीरा ।
तेही तूझे गुण असे जगदेक-वीरा ॥
एकोन कोण नवरी न वरील तूतें ।
निर्लज्ज यास्तव क्षणीं म्हणशील मातें ॥ ३ ॥

देहार्पणा करुनि तूं पति म्यां वरीला ।
जाया करीं हरि तुं नेउनि शीघ्र माला^२ ॥
सिंहांगनेसि मज नेइल अंबुजाक्षा ।
जंघूक चैद्य^३ जारि तूं करिशी उपेक्षा ॥ ४ ॥

म्यां तूज निधित मनें वरीलें अनंता ।
येऊनियां करिं धरुनि करीं स्व-कांता ॥
सिंहांगनेसि मज जंघूक अंबुजाक्षा ।
नेइल चैद्य जारि तूं करिशी उपेक्षा ॥ ५ ॥

व० ति०. आराधिला जरि गदाग्रज^१, म्यां अ-गण्ये^२ ।
 पूर्तेष्ट-दत्त-नियमादि^३ वहुत पुण्ये^४ ॥
 येऊनियां करि धरी मज चक्र-पाणी ।
 चैद्यादि^५ दुष्ट हरि हे न धरुत पाणी ॥ ६ ॥
 सर्वेश्वरार्पण-विधी करुनी अ-गण्ये ।
 केळीं जरी असति कीं बहु-जन्म-पुण्ये ॥
 येऊनियां मज करी धरि चक्रपाणी ।
 हे नातळोत दमघोष-मुतादि^६ कोणी ॥ ७ ॥
 लज्जाचिया पहिलिया दिवसांत यावे ।
 संगीं समग्र वळ यादवसैन्य घ्यावे ॥
 या चैद्य-भागध-वळांमुधिते^६ मथावे ।
 माते निशाचर-विधी^७ करुनी हरावे ॥ ८ ॥
 अंतःपुरांतुनि तुझे न वधुनि बंधू ।
 न्यावे कसे म्हणसि तूं जरि सौख्य-सिंधू ॥
 यांचे कुळीं हरि असे कुल-देवि-यात्रा ।
 तैथूनि तूं मजसि ने शतपत्र-नेत्रा^८ ॥ ९ ॥
 शर्वादि सर्व तुझि इच्छिति पाय-घूळी ।
 तूझा प्रसाद नव्हता मज याच काळीं ॥
 जन्मा शतांत मरणें स्मरणें मुकुंदा ।
 अंती तुझ्याच वरणें चरणारविंदा ॥ १० ॥

१ गद म्हणून धमुदेवाचा मुलगा होता तो आहे अग्रज (वडील भाल) ज्याचा, असा कृष्ण. २ अगणित. ३ (पुर्त, इष्ट, दत्त, नियम, आदि) पुर्त, (लोकोपयोगार्थ, धर्मशाळा, विहिरी वगैरे वांघणें), इष्ट (यजन), दत्त (दान), व नियम इत्यादि पुण्यकर्मांनं. ४ वेदि-देशाचा राजा शिशुपाल वगैरे. ५ दमघोष हें शिशुपालाच्या बापाचें नांव. ६ शिशुपाल. व जरासंध ह्यांच्या सैन्यरूप समुद्रास. ७ राक्षसविधि. ८ कमलनयना.

* या विवाहाचे आठ प्रकार आहेत :-

(१) द्राघ्न-सालंकृत कन्यादान. (२) दैव-यज्ञाच्या शेवटीं ऋत्विजास सालंकृत कन्यादान. (३) आर्प-ही दोघें (वर व वधू) मिळून घर्माचरण करोत, अशा पुद्गले कन्यादान. (४) प्राजापत्य-वरापासून गोमिथुन (गाई व बैल) घेऊन कन्यादान. (५) गांधर्व-वर व वधू ह्यांच्या ऐकमत्याने होणारा. (६) आसुर-वरापासून पुढळ द्रव्य घेऊन कन्यादान. (७) राक्षस-कन्येकडील लोकांस ह्याणमार करून त्यांच्या इच्छेविषय तिचें हरण. (८) पेशाच-कन्येकडील लोक निजले असतां किंवा दारु वगैरे पिऊन मत्त झाले असतां तिचें हरण.

मालिनी. हरि-चरण-सरोजीं रुक्मिणीची शिराणी^१ ।
विशद लिखित-रूपें बोलिली जे पुराणी ॥
मनुज-तनुज जैसा भू-तळीं चक्रपाणी ।
जगदघ हरि भाषा-रूप हे व्यास-वाणी ॥ १ ॥

दु० वि०. असि विदर्भ-मही-पति-पुत्रिका ।
लिहि हरी-प्रति संस्कृत पत्रिका ॥
लिखित-भाव तिचा वरवा मनें ।
उकलिला हृदयांतुनि वामनें ॥

वेचे भामाविलासांतील

एकदा नारद मुनीनं श्रीकृष्णास स्वर्गातील पारिजातक वृक्षाचें फूल आणून दिलें. तें त्यानें रुक्मिणीला देऊन टाकलें, असें समजल्यावरून कृष्णाची दुसरी बायको सत्यभामा ही अतिशय रागावली, तेव्हां तिची समजूत कृष्णानें केली; हें या आख्यानांत वर्णिलें आहे.

शिव०. लता सत्या^२ अंकीं खग-गमन^३ भक्तामर-तरू^४ ।
तरू^५ हातीं तो श्रीपति भव-नदी पार उतरू ॥
धरी लक्ष्मी पक्षी^६ कर-तल-युगीं पाद-युगळा ।
गळां रत्न ध्यात्रा हुम-गरुड-संयुक्त सगळा ॥ १ ॥

४० ति०. कृष्णासि कृष्ण-पद-भक्ति-विशारदानें^७ ।
जें स्वर्ग-पुष्प दिधलें मुनि-नारदानें ॥
तें रुक्मिणी-प्रति दिलें त्रि-जगन्निवासें ।
जें द्वारका करि भरोनि सु-गंधि वासें ॥ २ ॥

शु० प्र०. असी गोष्टि दासी-जनीं बायकांनीं ।
विचारूनियां सांगतां^८ जाय कानीं ॥
तई सत्यभामा महा-क्रोध दाखी ।
सुखाची^९ हरी तेचि लीळा वदावी ॥

१ कौतुक, आवड. २ सत्यभामा कृष्णाची स्त्री. ३ गरुडावर बसून शंवार करणारा. ४ भक्तांना कल्पवृक्षासारखा. ५ पारिजातक. ६ गरुड, हा 'धरी', आणि 'लक्ष्मी' ह्यांना पक्षी. ७ कृष्णाच्या पायांच्या भक्तीविषयी प्रवीण. ८ लोकांच्या बायकांनी फूल फोडून आणिले असे विचारल्यावरून रुक्मिणीच्या दाखींनी सांगितले; तेव्हा ती मोठे रागवामेच्या कानी गेली. ९ समजूत करी.

हु० वि०.

गडबडां धरणीवरि लोळते ।
 वदवती न कवीसहि लोळ ते ॥
 रडत मूर्छित होय घडी घडी ।
 पवन^१ निश्चळ^२, नेत्र न ऊघडी ॥ ४ ॥
 अलक^३ हार गळ्यांतिल तोडिते ।
 कुरळ केश मुखावरि सोडिते ॥
 कर-युगें उर मस्तक ताडिते ।
 वसन आणिक कंचुकि फाडिते ॥ ५ ॥

शिक्ष०.

महा-उष्ण-श्वासें करुनि वदते शुष्क अधरा ।
 धरा-पृष्ठीं जोडा न शठ दुसरा या गिरि-धरा ॥
 धराया माझा हा कर कपटि कैचा जनमला^१ ।
 मला जो निंदूनी कुसुम तिस देऊनि रमला ॥ ६ ॥
 सख्या हो मेल्याही शत्रुहि न शिवो हें यदु-पती ।
 पती नाना-धर्मांचा पतितजनही ज्यास जपती ॥
 नका येऊं देऊं सदांनि सवतीच्या प्रियकरा ।
 करातें लावीना मज कपटि ऐसें तुम्हि करा ॥ ७ ॥

मालिनी.

रडत रडत मूर्छेमाजि वृत्ती^१ बुडाल्या ।
 परम त्रिकळ; मी तूं या स्मृतीही उडाल्या ॥
 उचलुनि सखियांही मंचकीं दिव्य सेजे ।
 निजविलि मृत-तुल्या सत्यभामा दिसे जे ॥ ८ ॥

स्वागता.

ये अशांत सद्नांत हरी तो ।
 जो अनादि भव-शोक हरीतो ॥
 किंकरी नमुनियां चरणांतें ।
 सांगती सकळ आचरणांतें ॥ ९ ॥

मु० प्र०.

म्हणे शोक कां प्राप्त झाला महा हा ।
 अशा कष्टलो कां शुभांगी अहाहा ॥
 न बोलेचि कां आमुशी^१ आज राणी ।
 जिच्या बोलण्याचीच आम्हा शिराणी ॥ १० ॥

शिक्ष०.

जयीं श्री-वत्सांकप्रभु^१ कारे निजांक-स्थित^२ शिरा^३ ।
 शिरा-नाडी-प्राण प्रगटति न लावूनि उशिरा ॥
 शिराणी शब्दांची पुरवि तरि डोळे न उघडी ।
 घडी जों मानाची विचडळि असे तोंवरि^४ घडी ॥ ११ ॥
 बजागी ते जागी स्व-मनिं पारि डोळे न उघडी ।
 घडी एक क्रोधी मन बुडवि मानें अवघडी^५ ॥
 घडी^६ पूर्व-प्रेम-स्थितिस बसतां तीस वि-घडी^७ ।
 घडी स्त्री-जातीची घडविलि^८ असे ख्याति उघडी ॥ १२ ॥
 सख्या दुःखी तूझ्या मजसहित कीं कान उगळे ।
 गळे नेत्रीं पाणी न निघति मुखी शब्द सगळे ॥
 किती मी प्रार्थितां धरुनि शिर अंकाचउपरी ।
 परी क्रोधाची हे अधिकचि दिसे अद्भुत परी ॥ १३ ॥
 वदे मामा कोपें अतिविकळ चावूनि अधरा ।
 धरा-पृष्ठी नाही ठक तुजवसा अंबुज-धरा^९ ॥
 धरावें या अंकीं शिर अजि तिचें पक्षि-गमना ।
 मना आलें देणें कुसुम जिस तें कंस-दमना ॥ १४ ॥

व० ति०.

जों नेत्र मोडुनि वदे टकटुनि मांडी ।
 भ्रू-मंडलीं^१ भ्रमण^२ अंगुलि-भंग^३ मांडी ॥
 तों कृष्णजी करुनि हास्य म्हणे अहाहा ।
 वेडे अनर्थ इतुक्यास्तव कां महा हा ॥ १५ ॥

स्वागता.

अर्पिता मुनि-यें सुमनातें ।
 वाटळें प्रथम हेंचि मनातें ॥
 कीं वसा तरु पुरीत वसावा ।
 त्यांतही स्व-सदनींच वसावा ॥ १६ ॥

१ ज्याच्या उरःस्थलावर भृगूच्या लातेची थीवत्स नांवाची स्त्री आहे असा प्रभु (शृष्ण). २ आपल्या मांडीवर ठेवलेले. ३ मस्तकास. ४ जों मानाची घडी विचडली असे, तोंवरी घडी (पटकाभर) डोळे न उघडी असा अन्वय. ५ दुर्पह. हे क्रोधाचे विशेषण. ६ अन्वय-पूर्वप्रेमस्थितिस घडी बसतां (ती सत्त्वमामा) तीस (घडीस) विघडी (मोडी). ७ स्त्रीजातीची घुपडी (वांगती) घडी घडविली (अडी) ख्याति असे—अग्रा अन्वय. ८ दातांत कमल परणाच्या शृष्णा. ९ भिवया फिरविने. १० बोटे मोडणे.

व० ति०. तत्रापि जे प्रिय बहू स्व-वधूचि माजी ।
तो स्थापणें तरु तिच्या सदनाचिमाजी ॥
ते तूं प्रिया तुजचि देइन त्या हुमातें ।
हें वाटलें प्रथम आण तुझीच मातें ॥ १७ ॥

स्वागता. फूल देउनि तिला उतराई । होई मी, समज हे चतुराई ॥
देतसें तरुचि तो तुजला गे । खेद हा न करणें तुज लागे ॥ १८ ॥

मु० प्र०. तुतें वृक्ष देणेंचि यालागि आधीं ।
फुलें नाशिला जो तिला^१ होय आधी ॥
न जाणोनि केले तुचां कष्ट भारी ।
समाधान ऐसें करी कैटभारी^२ ॥ १९ ॥

वेंचे, रुक्मिणीविलासांतील.

एके समयीं रुक्मिणीस मी कृष्णाची अत्यंत प्रियकर आहे असा गर्व शास्त्र
होता. ती तिच्या गर्व कृष्णानें हरण केला ही कथा या आख्यानांत आहे.

मालिनी. करुनि नमन^३ देवा रुक्मिणी-नायकातें ।
निज-पद^४ हरि दे जो कीर्तिच्या गायकातें ॥
स्मरत पद सयाचें त्याचिया लोक-लीला ।
कथिन हरिति गातां वर्णितां ज्या कलीला^५ ॥ १ ॥

व० ति०. चिच्छक्तिला^६ सतत चिन्मय^७ जेवि योग ।
श्री-रुक्मिणीस न कधीं हरिसी वियोग ॥
मी यास्तव प्रियतमा परमा रमा ते ।
मानी अहंकृति शिवे असि मार-माते^८ ॥ २ ॥

मालिनी. म्हणउनि खिजवीतो रुक्मिणीतें हरी तो ।
परम करुण तीच्या भीषणाला हरीतो ॥
कथिन चरित तें जें वर्णिलें श्री-शुकानें ।
मनि धरुनि पहावें सजनीं हें सु-कानें ॥ ३ ॥

उ० जा०. श्री-रुक्मिणीची बहु गोड वाणी । ग्रंथास तेथें न करीन वाणी^९ ।
की^{१०} कृष्ण जे शब्द अ-भाध वाचे । वदेले ते वर्णन भाधवाचे ॥ ४ ॥

१ रुक्मिणीला. २ कैटभ दैत्य मारणारा. ३ मुक्ति. ४ अथर्वप्रवृत्तीला. ५ भावेला. ६ शानस्वरूप-व्रद्ध (त्यागी) ७ मदनाची आई रुक्मिणी हिला. ८ धमतई. ९ आशि.

- उ० जा०. हा प्रेम-संवाद सुखी सु-जाणा^१ । करीतसे, नामहि^२ तेंचि जाणा ॥
आतां शुकाचार्य परीक्षितें । सांगे कथा धन्य करी क्षितितें ॥५॥
- भु० प्र०. पलंगावरी रुक्मिणीच्या सु-सेजे । वसे कृष्ण, ते त्यास सेवीतसे जे ॥
उभी सुंदरी ढाळिते चामरातें । मनीं जे शिवे मांपणा-पामरातें^३ ॥६॥
- हु० वि०. कर मुद्या-वळयांसह^४ चाळितां । चवर माधवजीवार ढाळितां ॥
ध्वनि उठे चरणीं मृदु भूपणीं । हृदय लग्न जिचें यदु-भूपणीं^५ ॥७॥
चहुंकडूनिहि आनन शोभलें । पदक खालुनि शोभतसे भलें ॥
श्रवणिचे नग शोभति दोंकडे । वरुनि चांचर^६ केशहि बांधुडे ॥८॥
गळसरी दुसरी न धरी गळां । प्रति-भवी^७ न पती हरियेगळा ॥
अवतरे अवतीर्ण जयीं पती । स्व-अनुरूप परस्पर दंपती ॥९॥
कसि असीस अहं-मति वाटते । नरक-जन्म-मृतीसहि वाट ते ॥
म्हणउनी खिजवूनि तितें हरी । निपुण कृष्ण अहंकृति ते हरी ॥१०॥

शिक्ष०. बरावे ते राजे निजसम तुहां राज-तनये ।
नये आम्हां ऐसा कचिदपि^८ यंरू वो मु-विनये^९ ॥
दिलें वापें भावें त्यजुनि बरेवे ते क्षिति-पती ।
पती केला ज्याचे कुल-पति^{१०} समुद्रांत लपती ॥ ११ ॥

स्वागता. घाळिती नृपति येउनि घाले । यानिमित्त जलधीत निघाले ॥
शत्रु ज्यास नृप दानव, रीती^{११} । ऐशियास नवऱ्या न वरीती ॥१२॥

हु० वि०. त्यजियलें^{१२} अजिहि स्व-नृपासना^{१३} । करिल त्याचिहि कोण उपासना ॥
प्रगट गोष्टिहि हे जनि हो असी । कळत तूं ठकलीस अहा कसी ॥१३॥

व० ति०. ऐश्वर्यवंत वय आकृति ही समान ।
स्वार्थार्थ^{१४} होतिल परस्पर^{१५} त्यांस मान ॥
मंत्रा विवाह न घडे अधमोत्तमांतें ।
तूं भाळलीस^{१६} नृप-नंदिनि काय मातें ॥ १४ ॥

१ गुलारा. २ त्या प्रकारणाचे नांवही 'प्रेमसंवाद' हेच समजा. ३ अहंन्या ह्या नांवातें. ४ अंगठ्या व बांगठ्या ह्यांसह. ५ कृष्णाच्या ठिकाणी. ६ चंदल. ७ प्रत्येक जन्मी. ८ कधीही. ९ मुरीले. १० जरासंधाच्या भयाने कृष्णाने समुद्रांत द्वारका नगरी बांधून सीत आपले सर्व भास व इष्ट घेऊन तो राहिला अशी कथा आहे, तीम लक्ष्मण हें तिहिले आहे. ११ असी चाल आहे. १२ यथातिराजाच्या आह्मेने यदुवंशास राज्याधिकार नव्हता, ह्यास उद्देशून हें म्हटलें आहे. १३ एकमेकांच्या हितास कारण. १४ भोटेपणाने वग इत्यादीम.

व० ति०.

येथें सु-जाणपण जाण तुझें बुडालें ।
 कीं दीर्घ-दृष्टिपण तें अवघें उडालें ॥
 ज्याला न लेश^१ गुण तो पति काय केला ।
 ज्याकारणें जन अ-किंचन^२ तो मुकेला ॥ १५ ॥

मालिनी.

अटन करित भिक्षा भक्षणें ज्या समाजीं ।
 गगन वसन^३, वारा सूत्रही त्यास मार्जीं^४ ॥
 अ-गुणपण^५ जयाचें ऐसिया स्वादु लागे ।
 तुज नृपति-सुते तो कायसा दादुला गे ॥ १६ ॥

उ० जा०.

आतां तरी क्षत्रिय तूं मला गे । वरी जयाचा तुज लोभ लागे ॥
 जेणें तुला साधति लोक दोनी । आम्हीं वृथा काय बहू वदोनी ॥ १७ ॥

व० ति०.

झाली असें परिसतांचि अनाथ-वाणी^६ ।
 ठावी नसे जिस कधीं असि नाथ-वाणी ॥
 त्रैलोक्य-नाथ पति हा प्रिय आपणातें ।
 त्यागावया तिस गमे करितो पणातें ॥ १८ ॥
 दाटूनि कण्ठ पडली वदनास^७ मुद्रा^८ ।
 शोकें भरे जळ जसें भरितें समुद्रा ॥
 घेऊनि चामर चुडासह मुद्रिकाही ।
 भूर्हें पडे उरि^९ नुरे तनुमाजि काहीं ॥ १९ ॥

मु० प्र०.

पडे केळ जैसी महा-चंड-वातें । असें देखतां ये कृपा माधवातें ॥
 उडी शीघ्र टाकी पलंगा-वरूनी । धरी उत्तरीयांवर^{१०} सांवरूनि ॥ २० ॥

मालिनी.

मजविण न मुखाचा तूज तों हेतु काहीं ।
 समजत तुझिया या पाहतां कीतुकाहीं ॥
 निज-वचन विनोदें वोळिलों तूजला गे ।
 न कळत गति^{११} याची^{१२} खेद हा तूज लागे ॥ २१ ॥

१ ऐश्वर्यादि; पक्षी सत्त्वरजस्तम हे तीन. २ भिकारी; पक्षी विरफ. ३ आकाश हेंच वस्त्र. ४ कमरेला. ५ गुणहीनता (मूर्खपणा; पक्षी सत्त्वादि गुणांचा अभाव). ६ दीनासारिखी. ७ धोलवेनासें झालें. ८ बाकी. ९ पांघरलेल्या बराला. १० ह्या वचनाचा शोध.

मालिनी. नयन-शर धनुष्ये भोंवयाच्या प्रतापे^१ ।
 श्रवणवारिहि येती तांबडे कोप-त्तापे ॥
 अधर धरधरीती रक्त-वर्ण स्वभावे ।
 असिस तुज पहावे बोललो याचि भावे ॥ २२ ॥
 जारे निपट^२ दरिद्री जो न लाहेचि कांजी ।
 तरि अमृत मिळाल्या त्यास सोडील कां जी ॥
 तसि बहुत उणी मी लम्प झालास माते ।
 म्हणउनि वरिलें म्यां तूज सर्वोत्तमाते ॥ २३ ॥

उ० जा०. राज्यादिके टाकुनि निर्विकारी^३ ।
 त्वदर्थ होतात असे भिकारी ॥
 राज्यांत दुःखें, सुख तूजमाजी ।
 म्हणून तूं श्लाघ्य तथा समाजी ॥ २४ ॥

मु० प्र०. सुधा मानुनीयां पितो एक कांजी ।
 सुधा-गान-कर्ता शिवे त्यास कां जी ॥
 तसी टाकुनी मी तुला मंगळाढा^४ ।
 नृपाला तया कां भजों बोंगळांढा ॥ २५ ॥

वेचे, लोपामुद्रासंवादांतील-

रावणाला मारल्यानंतर लंकेहून राम सीतेला घेऊन अयोध्येकडे चालला असतां
 वाटेत अगस्त्य ऋषीच्या आश्रमांत उतरला. तेथे अगस्त्य ऋषीची वायको
 लोपामुद्रा व सीता यांजमध्ये झालेला सेतुबंधाविषयीचा संवाद या आल्यानंत
 वर्णिला आहे.

मालिनी. वंदूनि श्रीराम संसार-साक्षी^१ ।
 ज्याचे अंकी जानकी सारसाक्षी ॥
 लोपामुद्रेशीं तिशीं शब्द-माला^२ ।
 झाल्या अर्पू त्याचि सर्वोत्तमाला ॥ १ ॥

१ कोपतापे तांबडे नयनशर (बटाक्षस्य बाण) भोंवयाच्या धनुष्ये प्रतापे श्रवणवारिहि
 (वज्रपर्वत) येती अमा अन्वय म्ह० जी रागाने लाळ हातेने दोळे गिबया चडवून काढी
 फिरवीत आहे अशीस. २ अत्यंत. ३ कामकोपादिविकाररहित. ४ कल्याणस्थळाला.
 ५ आपण अतिशय राहून प्राण्यांची मददत्वेने पाहणारा. ६ शब्दपंचरासुर माला.

व० ति०.

माखुनि रावण विदेह-सुता-श्रमाते^१ ।नासूनि, ये कलश-संमन्-आश्रमाते^२ ॥तो^३ सिंधु बिंदु करि हा मनि गर्व वाहे ।

त्याची वधू, विदितसे मति राववा हे ॥ २ ॥

उ० जा०.

न तीपुढें सेतु-कथा वदावी । म्हणोनि सीतेप्रति भाव दावी ॥

बोलीनिही सांगरिजे स्व-वाचा । हा^४ शब्द तो सूचवि लाघवाचा^५ ॥

भु० प्र०.

विचारी मनीं सर्व-संसार-साक्षी । जरी चारिली जानकी सारसाक्षी ॥

सदा सेतु-लीला-निदिध्यास^६ तीति । वदेल स्व-वाचे ऋषीचे सतीति ॥ ४ ॥

व० ति०.

सर्वा कथा कथि अगस्ति-वधूसि सीते ।

क्षाराब्धि-सेतु-रचना^७ न कथी सतीति ॥

कीं चूळ जो जलधिची करि त्या मुनीची ।

कांता वदेल तव बल्लभ-कीर्ति नीची^८ ॥ ५ ॥

उ० जा०.

प्रमाण आज्ञा म्हणवूनि रामा । बंदूनि जातां मुनिवर्य-धामा ॥

पुसे^९ तिला क्षेम तथा प्रसंगी । संवाद^{१०} हा^{१०} राघव-विप्रसंगी ॥ ६ ॥

स्वागता.

राम तो स्व-रत^{११} नित्य विरक्त । हा नसेल तुजशीं अनुक्त ॥कीं असेल सुख तें वद सीते । सांग गोष्टिहि सुख-प्रदसी^{१२} ते ॥ ७ ॥

काय बोलत असे अभिराम । श्रांत तूज अवलोकुनि राम ॥

सांग आणिकहि बल्लभ-वार्ता । ज्या कथा करिति सौख्य भवार्ता^{१३} ॥ ८ ॥

उ० जा०.

विरक्त वाई रघु-राज साचा । भीता नव्हे राजस-तामसांचा^{१४} ॥न या बहू कल्प-तरूपमा^{१५} ते । दे सोहळे कल्पित-रूप^{१६} माते ॥ ९ ॥

मालिनी.

जसि बहु रवि-तप्ता साउखे गोड वाटे ।

तसि वनिं पति-छाडें मानितें कोड वाटे^{१७} ॥घरिहुनि^{१८} मज वाई सोहळे काननाचे ।स-जल-जलद-संगे^{१९} मोर वां कां न नाचे ॥ १० ॥

१ जनकाची मुलगी सीता तिच्या दुःखातें. २ अगस्तिऋषीच्या पवित्र स्थानातें.
 ३ अगस्तिऋषि. ४ हा शब्द = हें वाक्य, म्हणजे "बोलीनिही स्ववाचा सांगरिजे" हें वाक्य.
 ५ राघवीचा. ६ मोठा ध्यास. ७ क्षारसमुद्रावर सेतु बांधणें. ८ तुच्छ. ९ ह्याचा वन
 लोपामुद्रा. १० राम व अगस्ति हे एकीकडे असतां लोपामुद्रा व सीता ह्यांचा हा पुढील संवाद
 झाला. ११ आपल्या स्वस्वीं रममाण. १२ सुखप्रद वारी. १३ संगार-दुःखानें पीडलेल्याच.
 १४ राजस व तामस ह्या विषयांचा. १५ कल्पतरूची उपमा. १६ जे जे मनांत आणावे तें.
 १७ मार्गात. १८ घरांतल्यापिढी. १९ पाण्यानें मरलेल्या मेढ्याच्या संगतीनें.

शिखरिणी. 'पथीं मागे मागे परम अनुरागे रघुपती ।
उभा राहे पाहे गुणहि मुनि हे हेचि जपती ॥
कृपापांगें^१ अंगें निववि कार संसार-धिंवसा^२ ।
धरा माता, भ्राता शशिच^३ सविता होय दिवसा ॥ ११ ॥

मालिनी. रघुपतिसह शय्या भूमि हे माय वाटे ।
मृदु सु-परिहनीही मानितें पाय-वाटे ॥
श्वशुर दिन-मणीही^४ होय एणांक भाऊ^५ ।
न कळत जन ऐसे क्लेश निःशेष भाऊ^६ ॥ १२ ॥

भु० प्र०. तिघें पायलों अत्रिच्या आश्रमातें ।
तयाची बधू ते हरी वो श्रमातें ॥
तयीं हार हे गंध लावूनि घाली ।
स्व-आतिथ्य-कौशल्य दावूं निवाली ॥ १३ ॥

ध० ति०. ये देखतां बहु कृपा मज दत्त-माते^१ ।
पूजुनि ये रिति बदे सति उत्तमा ते ॥
वेणी फणी कारिल वो तुज कोण वाटे ।
घाईट हें मज म्हणे मुलि फार वाटे ॥ १४ ॥

स्वागता. म्ळानता कधि न यो सुमनातें ।
क्लेश केश न करोत मनातें ॥
गंध आर्द्रचि असो अनसूया ।
दे असा घर न जीत असूया ॥ १५ ॥

मालिनी. कर-तळिं न दुखों दे फोड वो जेवि पाणी^१ ।
वनि धरि मन माझें ये रिती चाप-पाणी^२ ॥
कनक-मृग^३ म्हणें, तों पाठिसी राम लागे ।
दश-मुख हरि ऐशामाजि^४ मेल्या मेल्या मे ॥ १६ ॥

१ कृपाकृपादाने. २ संसाराची होत. ३ दिवसा सविता भ्राता शशिच होय:-म्हणजे रामाच्या बरोबर असल्याने सूर्यही चंद्रागाररा थंड वाटला. ४ मूर्ख हा सासरा क्षमून भाऊ जो चंद्र त्यासारखा वाटला. ५ अशी माझी स्थिति न समजणारे लोक मला सारे प्रेमाच होतात असे (गुशल) मानोत असा अर्थ. ६ दत्तात्रेयांनी आई धनमूया तिला. ७ हात. ८ धनुष्य धारण करणारा राम. ९ सैन्याच्या इरिच. १० इतक्यांत.

मु० प्र०.

मृग प्राण सोडी तयी दीनवाणी ।
 अरे लक्ष्मणा धांव ऐशी सु-वाणी ॥
 वदे; तों मला राम-वाणीच वाटे ।
 म्हणोनी वळें लाविलें^१ त्यास वाटे ॥ १७ ॥
 न जातां, तया वोळिलें दुष्ट वाचा ।
 अरे घात तूं इच्छिसी राघवाचा ॥
 तुला प्राप्त होणार कां देवरा मी ।
 धरीसी असा कां म्हणें भाव रामी ॥ १८ ॥
 अशा शब्द-वाणीं सुमित्रात्मजाला^२ ।
 अयो विधितां तो मृत-प्राय जाला ॥
 रडे जाय तो राघवा लोक-पाळा ।
 करूं काय आतां म्हणे मी कपाळा ॥ १९ ॥

स्वागता.

जाय तो रडत दाटत कंठ । प्राप्त होय मजला दश-कंठ ॥
 पद्मिनी उपडुनी गज हस्तीं । ने तसा उचलुनी मज हस्तीं ॥ २० ॥

मालिनी.

असि सकळ अनर्था मूळ माझीच वाणी ।
 धरुनि मज पळे तें होय मी दीनवाणी ॥
 बहुत मज-निमित्तें राघवें शोक केला ।
 करुण म्हणुनि, न^३ स्त्री-काम कार्मी मुकेला ॥ २१ ॥

मु० वि०.

मज-निमित्त करी गडि वानरां । सुलभ जो न सुरां अथवां नरां ॥
 धरि मर्दर्थ असा व्यवसाय कीं । दश-मुखा यधि^४ राघव सायफी ॥ २२ ॥
 करिं धरी कमला कमला-पतीं । मधुनि सिंधु असाचि मला पतीं ॥
 जलधि-मध्य-पुरीत^५ तिचा धणी^६ । यधुनि दे मज आत्म-मुखें धणी ॥ २३ ॥

स्वागता.

जे जळांत बुडणार तीव्र ते । धोर पर्वत अयो पतिव्रते ॥
 सागरीं तरति सेतु-वाट ते । हे अ-तर्क्य करणीच वाटते ॥ २४ ॥

१ त्याचे कर्म लक्ष्मणास (अप्याहृत). २ सुमित्रेच मुलगा लक्ष्मण त्याला. ३ सो-
 काम म्ह० स्त्रीलपट, किंवा विषयासक्त असल्यामुळे त्याने शोक केला असें नाही, तर
 त्याचे अंतःकरण अत्यंत दयार्द्र होतें म्हणून मज अपलेवर भयंकर प्रसंग गुदरलेला पाहून त्याने
 शोक केला. ४ मारिता झाला. ५ समुद्रामध्ये अज्ञात्या पुरीत (लेकेंत). ६ राघव.

हु० वि०. परततां जळधीवरि पाहतें । तरति पर्वत, विस्मित राहतें ॥
जळ-तळावरि हो धरणी सये । करि, नसे तुळणा करणीस ये^१ ॥२५॥

मु० प्र०. समुद्रावरी सैन्य ये पाय-वाटे । मनीं हें सदा जीस आश्चर्य वाटे ॥
कशी सेतुची गोष्ट तीच्या सुत्राचे । न ये, बीसरे बोल ते राववाचे ॥२६॥

शरीरीं भरे वर्णितां राम-वारें । उठाणें मनाचीं तयीं दुर्निवारें ॥
पतीचीं यशें जे निरोपीत जाते । वदे गोष्टि हेही विदेहात्मजा ते ॥२७॥

विदेहात्मजा पावली विस्मृतीतें । म्हणे बांधिला सेतु जो त्या सतीतें ॥
जसें हास्य ये^२, स्वामिच्या भारतीतें^३ । स्मरे, तों स्फुरे हा चमत्कार तीतें ॥२८॥

व० ति०. क्षाराब्धि-सेतु ज्ञाणि सांगसि तांस संते ।
जीचा पती जळ-धि चूळ करी तसी ते ॥
शब्दांत या रघुपतीच खुणेस दाखी ।
की क्षार मूत्र अशि गोष्ट पुन्हा वदाखी ॥ २९ ॥

शिख०. म्हणे लोपामुद्रा चुळभरि समुद्रा करि पती ।
तया या आयासेकरुनि उतरे कां रघुपती ॥
द्विजाच्या हो मूत्रा शिवति अ-पवित्रा न कपि ते ।
म्हणें सीता नाही तारि स-गिरी-सताब्धिहि^४ पिते ॥ ३० ॥

वेंचे, वामनचरित्रांतील.

बळीनं इंद्रपद हरण केल्यानंतर तें पुन्हा इंद्रास याविं म्हणून, विष्णूनं वामनाचा अवतार घेऊन बळी यज्ञ करीत होता तेथे येऊन त्यापाशीं आपल्या पावलांनं तीन पावले जमीन मागितली. बळीनं घे म्हटल्यावर वामनानं विश्वव्यापक रूप धरून दोन पावलांत भूलोक व स्वर्गलोक व्यापिले, आणि पूर्वीच्या वचनाप्रमाणें तो बळीपाशीं आणखी पाऊलभर जमीन मागूं लागला, तेव्हां बळीनं आपलें घालणें सत्य करण्यासाठीं आपल्या मस्तकावर तिसरें पाऊल ठेवावयास सांगितलें. मग वामनानं त्याच्या मस्तकावर पाय देऊन त्यास पाताळीं घातलें, अशी कथा ह्या आख्यानांत आहे.

- शा० वि०. इंद्राचें पद दैत्य-राज बळि तो विप्र-प्रसादें^१ हरी ।
तेव्हां करुण-मंदिरां अदितिच्या दिव्य-व्रतें श्रीहरी ॥
झाला वामन, मुंजि तेचि समयीं होतांच भिक्षा-च्छळें ।
सर्वस्व त्रि-पदें^२ हरी, स्मर मना त्याचीं पदें कोमळें ॥ १ ॥
- भु० प्र०. बळी याग तो नर्मदेच्या तटाकीं । करी, आहुती शुक्र अग्नीत टाकी ॥
अकस्मात तों देखिलें वामनाला । मुखाचा गमे पूर्ण ठेवा मनाला ॥२॥
- हु० वि०. करिं कमंडलु दंड भृगाजिन । त्रि-जग-माप करी बटु वामन ॥
सफल-वेद-विशारद चांगला । कटि-तटीं अतिसुंदर मेखला ॥३॥
- शा० वि०. तूं गा कोण ? अ-पूर्व^३ ; कोठ वससी ? हें विश्व^४ जी तत्त्वता ; ।
पाळी कोण तुतें ? अ-नाथ^५ अजि मी श्रुता न माता पिता ; ॥
घावें काय तुतें ? त्रि-पाद धरणी माझ्या पदें ; फार वे ; ।
नेवें ; वामन बोलिला बळिस की तुमी त्रि-लोकीं^६ रवि ॥४॥
- व० ति०. पूजी बळी मग म्हणे बटु वामनातें ।
की माग जें तव अभीष्ट गमे मनातें ॥
देणार गा इतर^७ मी मज काम नाहीं ।
तूं माग जे पुरवितों तव कामना ही ॥ ५ ॥
- भु० प्र०. म्हणे धन्य राया स्व-वंशानुसारें^८ । प्रभू बोलसी तूं तुझा बोल सारें^९ ॥
रणीं आणि दानीं तुझाया कुळीं रे । न दे पाठि कोणीच राया बळी रे ॥६॥
- हं० व०. राया मला एक असे अपेक्षा । त्यावेगळी सर्व जनीं उपेक्षा ॥
मोजूनि माझ्या त्रि-पदेचि मातें । दे भूमि विप्र-प्रचरोत्तमातें^{१०} ॥७॥

१ दैत्याचे कुलगुरु जे भृगु त्यांच्या प्रसादाने-इंद्राचा पराभव करण्याकरितां भृगूंनीं बळीच्या हातून विश्वजित नांवाचा वज्र करविला ; तेव्हां अग्नीतून दिव्यरथ व धनुष्यबाण घेईर युद्धोपयोगी सामग्री उत्पन्न झाली. ती मिळाल्यावर बळीनें अजिंक्य रथांत बसून इंद्रावर स्वारी केली, आणि त्याचा पराजय बहून हंशपद घेतलें ; अशी कथा भाठे (भागवत, स्कं० ८ अ० १५). २ तीन पावलांनीं. ३ अपूर्व=(अनादि, पक्षी ; विलक्षण) नौसा. ४ विश्वव्यापक. पक्षी ; जगांत कोठें तरी राहणारा. ५ ज्याहून कोणी समर्थ नाही, पक्षी ; ज्याचे रक्षण करणारा कोणी नाही. ६ तीन पावलांनीं तिन्ही लोक व्यापलें म्हणजे अधिक काहीच उरणार नाही, असा भासाय. ७ हें कामाचें विजेरण. ८ आपल्या कुळाचा शोभेल असा रीतीनें. ९ साजे. १० प्राज्ञांनां ध्ये अतिथेष्ट जो मी त्या मला.

- ६० वि०. वळि म्हणे अति सादर वामना । बहुत वाटसि गा बरवा मना ॥
मज अशा भुवन-त्रय-पाळका । बहुत मागसि कां द्विज-वाळका ॥ ८ ॥
- रथोद्धता. शब्द मी धरिन मस्तकावरी । ब्राह्मणा अधिक^१ भूमिका^२ वरी^३ ॥
वाटसी बहुत नेटका मना । जे असेल वद नीट कामना ॥ ९ ॥
- ६० वि०. द्विज-मुता तुझिया वचनामृतें । मज गमे उठतील शवें मृतें ॥
निपुण दीससि निर्मळ आरसा । परि न मागसि अर्थचि फारसा ॥ १० ॥
हरि म्हणे मजला इतुके पुरे । त्रि-भुवनात्मक^४ होउनियां उरे ॥
त्रि-पदमात्रचि कार्य असें बरें । अधिक इच्छिति लोक न ते बरे ॥ ११ ॥
- रथो०. शब्द-भाव वळिलाहि नाकळे । शुक्र सन्निध तयासि तो कळे ॥
तो वदे भुज सभे उभारुनी । त्या बळीप्रतिच हाक मारुनी ॥ १२ ॥
- ६० वि०. अदितिच्या उदरीं हरि जन्मला । म्हणुनि ये समयी कळलें मला ॥
विभव राज्य समस्त हरील रे । यशहि होइल विस्तृत अस्त^५ रे ॥ १३ ॥
म्हणुनि सांगतसें तुज मी अगा । तस तुं मौनपणें^६ अथवा उगा^७ ॥
म्हणासि देइन यावरिही जरी । रिचसि दादुनि पातक-पंजरी ॥ १४ ॥
- ७० जा०. संकल्प जो तूं कारेशील वापा । न देवचे जाशिल सद्य पापा^८ ॥
पद-द्वयी विश्व नुरेचि जेव्हां । जावें तुवां कीं नरकासि तेव्हां ॥ १५ ॥
करुनि संकल्प न दे द्विजा तो । प्राणी स्व-पापें नरकासि जातो ॥
आधींच नेदीं म्हणतां मला हो । घेसी ज्ञणीं वैखरिमात्र^९ लाहो ॥ १६ ॥
- ६० वि०. जरि विचारुनि गोंविसि वैखरी । तरिच होइल जाण अगा खरी ॥
म्हणुनि शुक्र अजी बहु बोलतो । पारं तयीं वदला वळि बोल^{१०} तो ॥ १७ ॥
- भु० प्र०. विचारुनि^८ आचार्य-वाचा^९ निदानीं । बळी तो धरी बुद्धि सर्वस्व-दानी ॥
म्हणे बोलतां जी जरी सत्य वाणी । द्विजां केवळ वाचा वदों दैन्यवाणी ॥ १८ ॥

१ जास्त भूमि माग. २ तीन पावले जागा दिनी अमतां ती त्रैलोक्याहूनही जास्त होईल, असा उत्तानार्थ. ३ तीन पावले मावण्याला त्रैलोक्यही पुरणार नाही, असा गर्भितार्थ. ४ नाहीत. ५ हे दोन्ही शब्द एकच अर्थाचे आहेत-अतो वामनाच्या कवितेन उन्मळ दुसरी उदाहरणे आहेत. ६ 'पाप जातील' म्ह० तुला पाप लागेल. ७ नाही तर मी देतो असे म्हणण्याचा मात्र साम पेशील, वस्तुनः तुम्हाजें म्हटल्याप्रमाणें करवणार नाही, हा भाव. ८ भाषण, - हे 'वदला' त्याचे कर्म. ९ विचार करून. १० दैत्यगुह पुन त्याची बानी.

मालिनी.

निगम-विधि-विधाने^१ मांडुनी हे पसारे^२ ।

यजुनि विविधयागीं वंदिती ज्यासि सारे ॥

वर-द हरिच तो हा विप्र कोणहीच हो जी ।

कितितारि मज मागो भूमि देतों अहो जी ॥ १९ ॥

इ० व०.

सर्व-स्व-दानीं बळि सिद्ध झाला । पूज्यासनीं वैसवि त्या दिजाला ॥

प्रश्नाळि त्या श्री-पद-पंकजातें^३ । ध्याती रमा-अब्ज-भवादि^४ ज्यातें ॥ २० ॥

य० ति०.

आली समीप यजमानिन पट्टराणी ।

पाहे हरीस जिचि हो न पुरे शिराणी ॥

ओती कों कनक-पात्र धरुनि वारी ।

सर्व-स्व दे पति तयास न जे निवारी ॥ २१ ॥

उ० जा०.

करुनि संकल्प करात पाणी । घालूं म्हणे पूजुनि चक्रपाणी ॥

निघे न झारीतुनि नीर-बिंदु । म्लानत्व पावे बळिचा मुखेंदू ॥ २२ ॥

कीं शुक्र झारीत रिघोनि गोळा । करुनि अंगें अजि होय थोळा ॥

फोडी हरी घालुनि दर्भ डोळा । दिसे जना विप्र-कुमार भोळा ॥ २३ ॥

ऐशा रिती पूजुनि दानवारी^५ । घाली करी तें मग दान-वारी^६ ॥म्हणे स्व-पादीं आजि भूमि मोजी । जे आर्पेली; त्याचि पदा नमो^७ जी ॥ २४ ॥

व० ति०.

संकल्प-युक्त पडतां स्व-करात पाणी ।

वाढे त्वरेकरुनि वामन चक्रपाणी ॥

पाताळि पाद-तळ, मस्तक सत्य-लोकीं ।

कर्णी दिशा, दिन-मणी नयनावलोकीं ॥ २५ ॥

उ० जा०.

एका पदें भूमि भरीनि थोडी । दुज्या पदें थंड-कटाह^८ फोडी ॥

दे तीसरा पाद म्हणे वळीळा । म्हणोनि पाशी दड आकळीळा ॥ २६ ॥

याकारणें प्रार्थुनियां हरीची । करी स्तुती प्रेम-रसं विरिची^९ ॥

प्रल्हाद आज्ञा बळि भू-पतीचा । आला महा-भक्त रमा-पतीचा ॥ २७ ॥

म्हणे तुवां हे दिधली त्रि-लोकी । नेली तुवां पूर्ण-कृपावलोकी ॥

केला तुवां दंड कृतार्थ झाला । प्रल्हाद इत्यादि वदे अ-जाला ॥ २८ ॥

१ वेदोक्तकर्ममार्गाग्रमाणे. २ सटपटी. ३ वामनान्या मुंदर चरणकमलांत. ४ लक्ष्मी. वद्दा आदिकरुन. ५ दानव + अरि (दानवांचा दायू वामन). ६ दानोदक. ७ नमस्कार अगो. ८ कटाह म्ह० वडईसारखें थंड म्हणजे अग्राह. ९ मद्यवेव.

- उ० जा०. पत्नी बळीची जगदीश्वरातें । वंदोनि वोले कमळा-वरातें ॥
 म्हणे धणी तूंचि चराचरांचा । वृथाऽभिमान प्रभुजी नरांचा ॥ २९ ॥
 सर्वांचिया आइकतां स्तुर्तातें । वोलावुनी त्याच महा-मर्तातें^१ ॥
 म्हणे बळी दे तिसऱ्या पदातें । कीं भोगिं पापें^२ बहु आपदातें ॥ ३० ॥
 करूनि संकल्प न देसि जेव्हां । जाशील राया नरकासि तेव्हां ॥
 म्हणे बळी देईन देव-राया । आहें स्व-संकल्प खरा कराया ॥ ३१ ॥
 तसा न भी मी नरकासि देवा । या पाश-बंधासहि वासुदेवा ॥
 न भी सुरांच्या जय-वाद्य-नादा^३ । भीतो जसा मी अप-कीर्ति-वादा^४ ॥ ३२ ॥
 करूनि संकल्पहि तूज देना । कोण्ही मला धन्य जगी वदेना ॥
 माझ्या शिरीं ठेव निजा पदातें । जें छेदितें सर्वहि आपदातें ॥ ३३ ॥
 इ० वि०. पद-युगें भुवन-त्रय भोजिलें । पद तिजें बळिचे शिरीं योजिलें ॥
 पद-नखें विधि-बंध^५ विदारिलें । पद-तळेंचि जगत्रय तारिलें ॥ ३४ ॥
 उ० जा०. करी बळी स्वात्म-निवेदनातें^६ । संतोष झाला मधु-सूदनातें^७ ॥
 दैत्येंद्र तत्काळचि मुक्त केला । प्रेमाभृताचा हरि हा भुकेला ॥ ३५ ॥

वेंचे, भरतभावांतील.

राम वनांत जातांच त्यांच्या वियोगानें दशरथ मरण पावला. तेव्हां भरत आपल्या मामाच्या गांवी होता, तेथून त्यास वसिष्ठऋषीनें आणविलें. तेव्हां राम वनवासास जाण्याला व दशरथ मरण्याला आपली आई कैकेयी हांच कारण झाली, असें भरतास समजतांच त्यास परम खेद झाला. बापाची क्रिया संपल्यावर तो रामाला वनांतून परत आणावें म्हणून त्याजकडे गेला; परंतु मी वनांत जावें व तू राज्य चालवावें, अशी पित्याची आज्ञा आहे; ती आपण दोघांनीही उल्लंघूं नये, असें रामानें सांगून त्यास राज्याधिकार चालविण्यास परत पाठविलें. नंतर भरत रामाच्या पादुका घेऊन अयोध्येजवळ नंदिग्राभी आला, हें ह्या आख्यानांत सांगितलें आहे. ह्यांत भरताची रामचंद्राविषयीं अलौकिक भक्ति वर्णिली आहे, म्हणून ह्यास भरतभाव ही संज्ञा कवीनें योजिली आहे.

१ उदार आहे मुद्दि ज्याची क्षत्रा बळीतें. २ देतो असें म्हणून दिले नाही ह्या पातका-मुळे. ३ माझा पराजय झाल्यामुळे देवांनीं केलेल्या अदम्य वादनादास. ४ दुष्कीर्तीच्या भाषणाला. ५ बंधां. ६ आपल्या चित्ताचे अर्पण. ७ मधुनामक दैत्याला मारणारा वामन त्याला.

६० वि०. करुनि वंदन जानकि-नायका । भरत-भाव निरोपिन आयका ।
जननि^१ टाकुनि राम-पदीं निवे । सुकृति तो; मति हे समजोनि धे ।

मालिनी.

भरत जवळि नाही मातुल-ग्राम-वासी^२ ।
भरत-जननि धाडी कानना राघवासी ॥
दशरथ मृत झाला राम जातां वियोगें ।
तृण बहुत दिसांचें अग्निच्या जेवि यों ॥ २ ॥
मग भरत वसिष्ठे आणिला जों अयोध्ये ।
नगरि गत-धवा तों आणि निर्वीर्य योद्धे ॥
जन मृत-सम देखे हेतु काही कळेना ।
जननिकृत कु-चेष्टा बुद्धितें आकळेना ॥ ३ ॥

७० जा०. वृत्तांत सांगे भरतासि माय । स्वानंद जांचा त्रि-जगीं न माय ॥
भेदुनि वक्षःस्थल शब्द तीचा । करी महा-क्षोभ महा-मतीचा^१ ॥ ४ ॥
जाळील तीतें निज-दृष्टि-पातें । पाहे असा हालधिनाच पातें ॥
म्हणे अबी पापिणि^२ पाप-रूपे^३ । जळी तुजें तोंड जड-स्वरूपे^४ ॥ ५ ॥
जाळीन हें तोंडचि जाण आधी । मुखें जया देशी अनंत आधी ॥
न माय तूं वैरिण होसि साची । माझे मनीं भाव खरा असाची ॥ ६ ॥
केला तुवां देखत^५ भर्तृ-घात । क्षणें ति-वाटा रचिल्या तिघांत ॥
शत्रुघ्न^६ मी, लक्ष्मण राम, जोडे । राजा तिजा, तीस अनर्थ जोडे ॥ ७ ॥

८० प्र०. वना धाडिलें जेधवां राम-राया । तुवां हेतु केला स्व-भर्ता मराया ॥
वहा, राम-सीता अशा दंपतीतें । वना धाडिले, मारिले कां पतीतें ॥ ८ ॥

१ 'जननि टाकुनि (जो) रामपदीं निवे' तो सुकृति; हे मति समजोनि धे'—अर्थात् प्रिय जी आई तित्ताहि सोडून देऊन जो ईश्वरास कारण जाऊन त्याची सेवा करितो तो धन्य होय, असा उपदेश ये, असें याचकांस कवि म्हणतो. २ मामाच्या गांवीं राहिलेली ३ थोर अंतःकरणवाची जो भरत त्याचा. ४ हीं दोन विशेषणें देण्याचे तात्पर्य हे की, तुला मारतें पापिणी म्हणजे पाप करणारी असें म्हणजे क्षोभत मारी, तर तूं पापरूप म्हणजे साक्षात् पापाची मूर्तिच आदर. ५ जड म्हणजे पापाणादि त्याग्रमाणें आहे स्वरूप जिचे म्हणजे जिला अंतःकरणच नाही असा भावार्थ. ६ पाहतां पाहतां. ७ शत्रुघ्न (घ) मी आणि लक्ष्मण (व) राम (हे दोन) जोडे, (आणि) तिजा राजा. (व्या तीन वाटा) तिघांत रचिल्या, आणि तीस (तिघांस) अनर्थ जोड असा अर्थ.

मालिनी. न कळत पतिताचें खादलें अन्न बोकी ।
तारि पतित नव्हे तो पाप-रूपे अवो कीं ॥
म्हणुनि उदरि तूझ्या देह हा जन्मला गे ।
त्यजिन तरि मला हें पाप तूजें न लागे ॥ ९ ॥

य० ति०. हे^१ अग्नि-तापित-वृतांत तनू^२ जळेना ।
प्रत्यक्ष तो कधिहि पावक आतळेना ॥
रामापराधिनि-मुतास^३ शिवेल कां जी ।
धे ब्राह्मणोत्तम न अंत्यज-पात्र-मांजी^४ ॥ १० ॥

मारील सद्य मज खाइन त्या विखातें ।
कीं पापियास निज-यातक जेविं खातें ॥
तूं पापिणी त्वरित जाशिल रारवासी^५ ।
होसी सदा निरय-दारुण-लोक-वासी^६ ॥ ११ ॥

घनाक्षरी. अवो कैकेयी हें काय । केलें तुवां हाय हाय ॥
न म्हणवे तुज माय । जन्मेजन्मी वैरिणी ॥ १ ॥
सर्व-जगदभिराम^७ । बना धाडिला तो राम ॥
केलें विख्यात कुन्नाम । कीं हे पति-भारिणी ॥ २ ॥
तुझ्या वधें न अ-धर्म । तूज मारवें हा धर्म ॥
परि निंदील हें कर्म । राम पाप-कारिणी ॥ ३ ॥
नाहीतरी प्राण आज्य । तुझे घालूनियां प्राज्य ॥
जाळूनियां साम-राज्य^८ । दसखबितो करणी ॥ ४ ॥ १२ ॥

शालिनी. धिक्कारुनी गोष्टि मातेसि सांगे । कीसल्येच्या ये गृहा सानु-रांगे^९ ॥
त्यतिं देखे जेधवां राम-माय । श्रीरामाचा शोक लोकीं न माय ॥ १३ ॥

रघो०. मोकळा करुनि कंठ तेधवां । आठवूनि मनिं ज्ञानकी-धवा ॥
ते रडे भरतही तसा रडे । जीवरी नयन हांति कोरडे ॥ १४ ॥

१ हे तनू म्द० हे मागे घरीर. २ वधें संस्तरत नियनाप्रमाणें 'नी' दीपे अयायी.
३ अतिघाटाच्या भांटांतीत पेज. ४ एक प्रकारच्या नरकाचा. ५ नरक. ६ गंधर्व
जगतामध्ये सुंदर. ७ साम्राज्य (सार्वभौमराज्य). ८ आबदीने.

- मु० प्र०. म्हणे वासरा घात झाला असा रे । तुझ्या माउलीचेच हे खेळ सारे ॥
 वृथा धाडिला राम माझा वनासी । न देखों^१ शके^२ त्या जगजीवनासी ॥ १८ ॥
- अरे राववें व्यापिले लोक सारे । तरी नावरे शोक माझा कसा रे ॥
 तृपाक्रांत डोळे घन-श्याम रामा । पहायास रे सर्व-लोकाभिरामा ॥ १९ ॥
- स्वागता. जानकी जनक-राजकुमारी । पाय कोंमळ जिचे, सुकुमारी ॥
 चालली जसि^३ वना अनवाणी । बोलली फटकटा जन-वाणी ॥ २० ॥
- सून सूरुहि वनाप्रति जाती । आणि जो जित असेल कु-जाती ॥
 मानवी तनु पशूंत गणावी । ते शिळा परि स-जीव म्हणावी ॥ २१ ॥
- हु० वि०. भरत शोक अनेक तिचे असे । परिसतां मग बोलत तो असे ॥
 जननि गोष्टि समस्तहि हे खरी । परिस येविपयीं मम बैखरी ॥ २२ ॥
- उ० जा०. मी ब्रह्म-हत्या-शत-पाप लाहें । ठावें असे लेख जरी मळा हें ॥
 खड्गें वसिष्ठासि अरुंधतीं । वधीं जरी ठाडफ हें मतीं ॥ २३ ॥
- भु० प्र०. म्हणे राम-माता अरे वासरा मी । तुझा जाणतें प्रेम-उल्हास^४ रामी ॥
 तुला राम-सेवेविणें काम नाही । न राज्यादिकांची जया कामनाही ॥ २४ ॥
- स्वागता. तों वसिष्ठ बदला भरतातें । राम-पाद-निज-लाभ-स्तातें^५ ॥
 पाळिं याचरि समस्त धरा हे । राज-नीति करि, सावध राहें ॥ २५ ॥
- घ० ति०. रायें तुतेंचि दिधलें स्व-नुपासना रे ।
 संपूर्ण तूं जननिची करि वासना रे ॥
 शब्दार्थ हे न कळतीं^६ गुरु-लाघवाचे ।
 साचे म्हणूनि पद आठवि राघवाचे ॥ २६ ॥
- वनाश्रयी. म्हणे भरत हा राम । ग्राहे^७ ग्राहे मेघ-दयाम ॥
 वसिष्ठ हा गुरु नाम^८ । तोही मज कोपला ॥ २७ ॥

१ ह्याचा 'ती' हा अश्याहत कर्ता. २ जेव्हां. ३ प्रेमभर. ४ रामाच्या चरणांनी
 आपणाला प्राप्ति करून घेण्याविषयी उत्तुक्क. ५ भरताची फक्त परीक्षा पाहण्यासाठी राज्य पर
 यैरे जे वसिष्ठ फार खुबीचे शब्द बोलला त्यांना उत्तानार्थच खरा मानून गुरादी असे कोसले,
 असे पाहून भरताच फार दुःख झाले व त्याने रामाचे स्मरण केले. ६ ग्रादि-सार.
 ७ उपर किंवा निद्रा ह्या अर्था हे अश्यव आहे.

अंतरले तुझे पाय । तथा राज्याचे उपाय ॥

सांगे मज हाय हाय । नव्हे गुरु आपला ॥ २ ॥

अग्नि-तुल्य वाटे राज्य । मज जाळिल साम-राज्य ॥

वरी ऋषी घाली आज्य । त्याणें जीव तापला ॥ ३ ॥

दावीं सत्वर चरण । किंवा स्वामी दे मरण ॥

तुझ्या नामाचें स्मरण । त्याचा मव संपला ॥ ४ ॥ २४ ॥

उ० जा०. स्मरोनि ऐसें रघु-नंदनातें । त्या राघवाच्या पद-वंदनातें ॥

जावें असा भाव धरुनि साच । बोलो वसिष्ठाप्रतिही तसाच ॥ २५ ॥

व० ति०. राजाधिराज रघु-राजचि एक जाणा ।

पाहों चला सकळ जाउनि त्या सु-जाणा ॥

आम्ही समस्त जन किंकर राघवाचे ।

जे राम-नाम जपतों अजि नित्य वाचे ॥ २६ ॥

मु० प्र०. बिना राक्षसी-कैकयी काननातें । चला सर्व पाहूं मृगांकाननातें^१ ॥

प्रयत्नेचि घेऊनि येऊं गृहातें । न येतां समर्पू शरीरें स्व-हातें ॥ २७ ॥

इंद्रवज्रा. येणार ते या अथवा नकाही । राहेन मी हें न घडेचि कांहीं ॥

बोलोनियां स्पष्टचि चाळिला हो । शोकांतही घे प्रभु-नाम-लाहो ॥ २८ ॥

उ० जा०. हा राम हा राम असेंचि वाचे^२ । चित्तांत^३ पाय प्रमुराघवाचे ॥

त्यजी कुलाचार्यहि राम-वाटे^४ । कीं तो गुरू त्यास गुरू न वाटे ॥ २९ ॥

इंद्रवज्रा. येणार ते या अथवा नकाही । शब्दांत या अर्थ स-खोळ कांहीं ॥

कीं जो गुरू अंतर राम-पायीं । पाडी, त्यजावा गुरू तो उपायीं ॥ ३० ॥

उ० जा०. श्री-रामही टाकुनि राज्य मातें । जो घे म्हणे त्या ऋषि-सत्तमातें ॥

गुरुत्व कैचें, तरि मी उपेक्षा । करीन, त्याची न मळा अपेक्षा ॥ ३१ ॥

इ० व०. याकारणें या अथवा नकाही । राहेन मी हें न घडेचि कांहीं ॥

ऐशी उपेक्षा वदनीं वदे तो । शोकांत हा व्यासहि भाव देतो ॥ ३२ ॥

उ० जा०. नाहीतरी^५ या अथवा नकाही । गुरूस बोलेल घडेल कांहीं ! ॥

रामानिमित्तं गुरूही त्यजावा । वाक्यांत भावार्थ असा भजावा^६ ॥ ३३ ॥

१ मृगांचे—हरिणांचे व्हिह ज्योला आहं तो मृगांक म्हणजे वंदे त्यामाररो आहे मुस ज्योचे त्याला. २ प्राणत्याग करूं हा भाव. ३ म्हणे व स्मरे अर्था अग्राहूत क्रियापदें ध्यावी. ४ रामाकडे जाण्याकरिता. ५ रामाकडे जाऊं नको व राज्य वर अग्रे म्हणुनारा गुरुरा नव्हे असा भरताचा भाव; असे नमते तर 'या अथवा नका' तो गुरूस बोलेल असे घडेल पाय ! ६ ध्यावा.

न मिळति पद-रेणू जे विरिच्यादिकांही ।

मुलभ भज म्हणे हें भाग्य माझेचि कांहीं ॥ ५४ ॥

व० ति०.

देखोनि राघव-पदाब्ज-रजास वाटे ।

लोटांगणीं गडबडे सुख फार वाटे ॥

आनंद-नीर हृदयीं नयनांबुजांचें ।

चित्तांत राम शिव घे पद-अंबु ज्याचें ॥ ५५ ॥

स्वागता.

वाम-अंक-गत^१ भूमि-कुमारी^२ । वाम-बाहु-सु-स्ता^३ सु-कुमारी ॥

वल्कलांबर-जटा-आभिरामा । देखतो भरत त्या रघु-रामा ॥ ५६ ॥

इ० व०.

दूर्या-दल-श्यामल दीति देहीं । सेवी पदें लक्ष्मण तो वि-देही^४ ॥

गंगा-तटीं सेवित मंद-वातें । देखे अशा श्री-रघु-पुंगवतें ॥ ५७ ॥

उ० जा०.

देखोनि ऐसें रघु-नंदनातें । धवि त्वरेनें पद-चंदनातें ॥

अ-लम्य जो हर्ष सुरादिकांही । तो होय, त्यामाजिच शोक कांही ॥ ५८ ॥

मु० प्र०.

रडे, फुंदफुंदे, शिरी पाद-पद्मा । धरी, सन्न मानी जया नित्य पद्मा ॥

बळें क्षेम^५ दे त्यासि वोढूनि राम । स्व-भक्त-प्रिय स्वामि विश्वाभिरामा ॥ ५९ ॥

स्वागता.

मांडियेउपरि बैसविला हो । अश्रु-नीर पुसि, दे सुख-छाहो ॥

वासरा न रड, सांग सु-वार्ता । शब्द हा निववि दुःखदवार्ता ॥ ६० ॥

व० ति०.

तों देखिला गुरु वसिष्ठ त्यासि वंदी ।

ब्रह्मण्य^६ देव जडला चरणारविंदी ॥

तों माउल्या तिथिहि सत्वर पावल्या हो ।

भेटोनियां तिथिहि सत्वर सेवित्या हो ॥ ६१ ॥

उ० व०.

पिता सुखी की म्हणतांचि रामा^७ । रडोनि त्या सांगति सूपरामा^८ ॥

रडे अहो रामहि लोक-रीती । ब्रिया पुन्हा शोक महा करीती ॥ ६२ ॥

मु० प्र०.

सर्पिंडी-क्रिया राम गंगा-तटाकीं । करी, आणि ते पिंड गंगेंत टाकी ॥

रडे लोक-दृष्टीस शोक-श्रमातें । प्रभू दाउनी ये पुन्हा आग्रमातें ॥ ६३ ॥

स्वागता.

तों वदे भरत गोष्टि मनाची । प्रार्थना बहुत आगमनाची ॥

मांडिली, परि न राघव मानी । देखतां मुर-वरांस^९ विमानी ॥ ६४ ॥

१ ज्या रामाचे. २ दाज्या मांडीवर बसलेली. ३ रीता. ४ रामाच्या दाज्या हातास लागून बसलेली. ५ वैराग्ययुक्त. ६ आर्त्तिगन देता झाला. ७ दुराक्षर वगळ्यानें पिडलेल्या भरतास. ८ पायला. ९ मरणाळा (मु+उपराम म्ह० उपराम मरण). १० देवकार्यासाठी राम यत्नांत जाण्याला निघाला होता, म्हणून परत गेल्यानें ते मिर्दिस जाणार नाही हाचें स्मरण देवांना वाकारांत पाहून रामाला झालें म्हणून त्यानें भरताचे म्हणणे मान्य घेणे नाही, असा भाव.

- हु० वि०. झणि फिरे स्व-पुरीप्रति राम हा । म्हणुनि आधि मनीं अमरां महा ॥
भरत-शब्द तदर्थ न ये मना । पुरवर्णे प्रभुला सुर-कामना ॥ ६५ ॥
- उ० जा०. आज्ञा पित्याची मज मोडवेना । वत्सा तुझी गोष्टहि तोडवेना ॥
घाळूं नको वा मज संकटांत । नको पडों या सहसा हटांत^१ ॥ ६६ ॥
- मु० प्र०. असी आयके जेधवां राम-वाणी । मुखश्री करी बंधु तो दीनवाणी ॥
म्हणे तात-आज्ञा मृगांकानना रे । मला सांग जाईन मी कानना रे ॥ ६७ ॥
- तालिनी. बापा ऐसें वर्ततां तों विशेषें । आज्ञा-भंग प्राप्त दोवां अशेषें^२ ॥
एवं^३ राज्यातें तुवां रे भजावें । ताताज्ञेन कानना म्यांच जावें ॥ ६८ ॥
- व० ति०. येना असें भरत देखुनि राम-राया ।
गंगातटीं रचुनि दर्भ वसे मराया ॥
पाहे वसिष्ठ-मुनि-वक्त्र-सरोरुहातें ।
श्रीराम, आणि खुण दाखवि हो स्व-हते ॥ ६९ ॥
कीं सांग गुह्य अवतार-चरित्र याला ।
जें तारितें चहुं युगांत जगत्प्रयाला ॥
बोले वसिष्ठ मग सन्निध जाउनीयां ।
कां प्राण टाकिसि म्हणे समजावुनीयां ॥ ७० ॥
- उ० जा०. हा राम मारील दशाननासी । यालागिं जातो प्रभु काननासी ॥
नको निवारूं भरता तयाला । ब्रह्मादिकांच्या पद-दातयाला ॥ ७१ ॥
- व० ति०. येणार मागुनि चतुर्दश वत्सरांती ।
राहो वनांत तितुके दिन आणि राती ॥
आत्माच^४ तो तुज वियोग तयासि नाही ।
येऊनि हे करिल जे तव कामनाही ॥ ७२ ॥
हें आयकोनि जर शोकहि दूर केला ।
प्रत्यक्ष दर्शन-सुखास बडू भुकेला ॥
तेव्हां उठोनि भरतें पद-बंदनातें ।
केलें, दुखुनि म्हणतो रघु-नंदनातें ॥ ७३ ॥
देखोनि यां गमन-निग्रह राघवाचा ।
बोले उमा भरत निश्चय-रूप वाचा ॥
वों चतुर्दशवरीच धरीन देहा ।
त्यानंतरें त्यजिन यास निरोप दे हा ॥ ७४ ॥

^१ आपदांत. ^२ सर्व प्रकारें. ^३ म्हणून. ^४ सर्वव्यापक ईश्वर.

व० ति०.

वर्षे द्वि-सप्तभरि^१ काल समाप्त झाला ।
 त्यानंतरें अजि तुझ्या चरणांबुजाला ॥
 स्पर्शे शिरें न जरि देह, तथाच धारी ।
 यातें त्यजीनचि विरिचि जरी निवारी ॥ ७२ ॥

वर्षे चतुर्दशहि रक्षिन शासनातें ।
 अंगीकरीन न वसेन नृपासनतें ॥
 सिंहासनावारि तुझ्या पद-पादुका मी ।
 पूजीन तों तव पदांबुज-लाभ-कामी ॥ ७३ ॥

स्वागता. पादुका जडित^२ आशुनि हातें । रामचंद्र-चरणांबु-रुहांतें ॥
 लावुनी निज-शिरी भरतानें । बंदिल्या रघुवराधि-रतानें^३ ॥ ७४ ॥

मालिनी. भरत-जननि जागी होय राम-प्रतापें ।
 विकळ^४ रघुपतीच्या द्रोह-पापानुतापें^५ ॥
 रडत म्हणतसे मी पापिणी राम-राया ।
 न धारिण तनु, आज्ञा ये स्थळी दे मराया ॥ ७५ ॥

रघुपति तिस बोलें टाकि हा शोक माते ।
 इतुकिहि मम माया जीत हे मृष्टि माते^६ ॥
 सकळहि मुर-कार्या म्यांच हे हेतु केले ।
 अमर दश-मुखाच्या मृत्युतें यो भुकेले ॥ ७६ ॥

शिल०. क्षणी वो कैकेयी बुडविशिल शोकांत हृदया ।
 तुझी माझे ठायीं मु-मति भरताहूनि मु-दया ॥
 तुतें मी कौतल्येहुनि अधिक माते समजतां ।
 तुचा ऐसे^७ केलें म्हणउनि न वाटेचि मज तों ॥ ८० ॥

दु० वि०. करुनि मागुति बुद्धि सकोमळा । क्षणभरी विसरोंच नको मळा ॥
 तरि असा न पडे भ्रम मागुती । जितचि पावसि हो परमा^८ गर्ती^९ ॥ ८१ ॥

१ नौदा. २ रत्नसंचित. ३ रघुपुत्रांत श्रेष्ठ जो राम त्याच्या चरणीं आग्रात गता.
 ४ दुःखी. ५ रामाच्या द्रोहाच्या पापापासून झालेल्या पश्चात्तापानें. ६ सामावे. ७ भते.
 ८ मुक्ति.

नृसिंहावतार

हिरण्यकशिपूचा मुलगा प्रन्हाद हा वाळपणापासून भगवद्भक्त होता. ज्याने आपला सखा भाऊ हिरण्याक्ष ह्यास मारिले त्या नारायणाचे भजन करून नको असे वापाने त्यास पुष्कळ वेळां सांगितले; तरी तो ते सोडीना, म्हणून त्यास नानाप्रकारचे जाचही केले; परंतु ते सर्व फुकट गेले. शेवटी ज्या देवाचे तूं नामस्मरण करतोस तो आहे तरी कोठे, असे प्रन्हादास विचारतां त्यानें सर्व ठिकाणीं देव आहे असे सांगितले. यावर आपल्या समेतील एका स्तंभाकडे बोट दाखवून यांतही तुझा देव आहे काय, असा वापाने त्यास प्रश्न केला. प्रन्हादाने होय म्हणून म्हणतांच हिरण्यकशिपूने हातांत तरवार घेऊन त्या खांबावर मारिली; तत्क्षणींच जिचे तोंड सहाचे व बाकीचे शरीर मनुष्याचे अशी नृसिंहमूर्ति प्रगट होऊन तिने त्याचा वध केला; ही कथा या आख्यानांत आहे.

गलिनी. हरि नरहरि-रूपे कूर दैत्यां समस्तां^१ ।

परम सु-लभ शांत श्री-कर स्वात्म-भक्तां ॥

स्व-चरण-शरणाते सौम्यही शीघ्र तो कीं ।

जननि-भय मनीं कां मानिजे व्याघ्र-तोकीं^२ ॥ १ ॥

जय-विजय असे ते जावळे दो दितीचे^३ ।

असुर इतर जाले पुत्र-पौत्रादि तीचे ॥

प्रथमचि उपजे तो धाकुटा बंधु होतो ।

धराणि-धर-वराहे मारिला दैत्य हो तो ॥ २ ॥

० प्र०. बुडे क्ष्मा^४ तयीं उद्धरी जो क्षमेला^५ । तया क्रोड-रूपे^६ हिरण्याक्ष मेला ॥

तया दूसरा ज्येष्ठ त्या अग्रजाला । मनीं क्रोध अत्युग्र उत्पन्न जाला ॥ ३ ॥

१ पाठभेद-विभक्ता. २ वाघाच्या मुलांनी. ३ (जसे) दितीचे इतर पुत्रपौत्रादि असुर ले; असे जयविजय (ही) तीचे दो (दोन) जावळे (असुर जाले). एकदा ब्रह्मदेवाचे पुत्र वक्रादिक वंशुंठास गेले असतां विष्णूचे द्वारपाळ जयविजय ह्यांनी त्यांस आंत जाण्यास अटकाव ला. त्यामुळे त्यांस क्रोध येऊन त्यांनी तुमचे देवत्व जाऊन तुम्हांस असुरयोनि प्राप्त होऊन त्यांच्या हातून अतिनिय कर्मे घडतील, असा जयविजयांस शाप दिला; पण पुन्हा त्यांस दया करून ते म्हणाले की, तुम्ही तीन वेळ असुरयोनि पावून नंतर पुनः पूर्वपदाप्रत याऊ. त्याप्रमाणे विजय हे अनुक्रमाने हिरण्यकशिपु व हिरण्याक्ष; रावण व बुभुक्षु; आणि शिशुपाल व दंतवक्र असे तीन जन्म राक्षस झाले, अशी कथा आहे. (भागवत स्कं० ७, अ० १). ४ पृष्ठी, वराहस्थाने.

- स्वागता. तो हिरण्यकशिपु प्रिय भावा- । कारणें निज तमोगुणभावा^१ ॥
 दाखवी त्वरित ठोकुनि मांडी । द्वेष विष्णु-चरणांप्रति मांडी ॥ ४ ॥
- मालिनी. अ-जर अ-मर काया आपली तो कराया ।
 तप करि वर मागे घातया लोक-राया ॥
 न मृति मज म्हणे हो चेतनाचेतनाहीं ।
 मरण हरि असें दे दीस-रार्तांत नाही ॥ ५ ॥
- स्वागता. त्या घेरें अमर-मानव-लोकी । स्वामि तोचि फळ हें अवलोकी ॥
 देव-वृंद अवघाच पळाला । भीति सर्वहि तया चपळाला ॥ ६ ॥
१०४०. ते देवही प्रार्थिति देव-देवा । कीं आपुलें^२ घे पद देव देवा^३ ॥
 झाली बहू बुद्धि अ-धीरवाणी । तों बोलली हो अ-शरीरवाणी ॥ ७ ॥
 कीं हा तों तों तोपुनि^४ अब्जजाला । त्याच्या वरें सर्व-अवध्य झाला ॥
 तथापि मारीनचि दुर्धरा या । गांजीळ माझ्या जयि भक्त-राया ॥ ८ ॥
 प्रन्हाद त्याचा सुत त्या कुमारी । घडे जयीं द्वेष मुकुंद मारी ॥
 केव्हां असें होइल ही असोशी । दुःखें बहू तो मुर-वृंद सोशी ॥ ९ ॥
 ऐसी प्रतीक्षा हृदयांत देवा । तों दैत्य त्या भागवता सदैवा^५ ॥
 पुरोहिताच्या सदर्नाच ठेवा । ते शीकवीती अति नीच ठेवा^६ ॥ १० ॥
 एके दिनीं घे सुत दैत्य अंकी । तो स्नेह त्याचा गणवे न अंकी ॥
 पुसे तया भागवतोत्तमातें । कीं आवडे जें तुज सांग मातें ॥ ११ ॥
 प्रन्हाद बोले सदन त्यजावें । तपोवनालागि अगत्य जावें ॥
 तेथें भजावें हरिच्या पदातें । जो आपदातें हरि, दे पदातें ॥ १२ ॥
 दैत्येश्वरा आवडि हेचि मातें । कीं सेवणें र्था-पुरुषोत्तमातें ॥
 त्यजुनि विष्णूस भजे गृहातें ॥ तो आपला नाश करी, स्व-हातें ॥ १३ ॥
 दुःस्वार्थी जो धरि कास याची । चिता तयाला मग कासयाची ॥
 न वीसरावेंचि कदापि त्याला । प्रन्हाद इत्यादि वदें पियाला ॥ १४ ॥
१०४०. परिसतां अमुरेश्वर हासिला । मग म्हणे कवणें शिशु नासिला ॥
 शिकविलें वरें अथवा जसें । नदति तेंचि मुळे असि राजसें ॥ १५ ॥

१ शोभास. २ की, (२) देव, आपुलें (आमने) पद (हिरण्यकशिपु) ने (तें)
 देवा (देवया). ३ तोयवृन्. ४ सदैव, नेहमी. ५ तीति.

भु० प्र०. म्हणे हा करावा गुरूनें विचार । स्वयें ठाउके लेंकुरा काय चार^१ ॥
हरी आमुच्या वाइटाचा मुकेला । तयाच्या जनीं हाकुळीं भेद केला ॥१६॥
गुरूंतें असें दैत्य सांगोनि धाडी । तयां गोष्टि हे वाटली देव-धाडी ॥
भिऊनी मनीं तर्क नाना करीती । तया पूसती विप्र सामादि-रीती ॥१७॥

शिक्ष०. अरे हें प्रन्हादा गुरु पुसति कोठून शिकसी ।
कसी होती प्रज्ञा त्यजुनि तिस तूं स्वैर ठकसी ॥
स्वयें तूझ्या पोटामधिल अथवा बुद्धि-उकळी ।
कळी ह्मणणाची उगवलि कशी वेडुनि कळी^२ ॥ १८ ॥
म्हणे श्री-प्रन्हाद स्व-पर म्हणजे भ्रांति-उकळी ।
कळी ईच्यामूळें असुर-अमरी आणि सकळी ॥
कळी ह्मणणाची उकळिल कसी मोह-रजनी ।
जनीं ऐशा मूढी मति न धरितां विष्णु-भजनी ॥ १९ ॥

मालिनी. स्व-पर म्हणुनि ज्याची मोहिते स्वैर माया ।
स्व-वश करि तिळा जो पङ्गुणत्वी^३ रमाया ॥
नमिन मि भगवंता जो तुम्हां आकळेना ।
स्व-पर-कुमति-भेदें तोचि आत्मा कळेना ॥ २० ॥

शिक्ष०. शिळा-चुंबी^४ लोह भ्रमवि तिज येताचि जवळी ।
वळी तैशी माझी मतिहि हरि ते त्यास कवळी ॥
वळी^५ पोथ्यांच्या ह्या तुम्हि असुर-रीती शिकवितां ।
वितां ध्यर्थे काव्ये अ-व्यवण हरीवीण कविता ॥ २१ ॥

इ० व०. प्रन्हाद बोलेनि असें द्विजांला । जाळा उगा ध्यात अधोक्षजाळा ॥
पुढें न बोलेचि पुरोहिततें । तातें दिला धाडुनि जो हितातें ॥२२॥
तों बुद्धि कांपें खवळे द्विजांची । जाची म्हणे टांकि कया अजाची ॥
बाभूळ हे चंदन-काननाशी । नाशीळ भेटूनि निरंजनाशी^६ ॥२३॥
प्रन्हाद हा विष्णु-कुठार-दंड । दंड-प्रसंगीं अमुरां उदंड ॥
दैत्यांचिया चंदन-काननाशी । नाशीळ भेटूनि निरंजनाशी ॥२४॥

१ चाळे, चंटा. २ पल्लव. ३ ऐश्वर्य (आधिराज्य), धर्म, यश, श्री, हान, वैराग्य,
हे ईश्वराच्या अंगचे सहा गुण ह्यांमध्ये. ४ चुंबी (चुंबन करणारी) + शिळा = लोहचुंबक.
५ ओळी. ६ निरपाधिक चैतन्य जो विष्णु स्वामी.

- मु० प्र०. भविष्यानुरूपे वदे विप्रवाणी । नसे तर्जनाभर्जनालागि^१ वाणी^२ ॥
 असे दंड दुःशब्द-दंडे करीती । पुन्हा शीकवीती तया लोकरीती ॥२५॥
- इ० व०. वापासि तों भेटव्रितां, सुतातें । तातें निजांकावरि सु-व्रतातें ॥
 घेतां मुखाची न दिसेचि वाणी । वाणी वदे मानस-मंजुवाणी^३ ॥२६॥
- व० ति०. वा शीकलासि गुरुपामुनि जो पसारा ।
 सारा असो, तुज रुचे वद त्याच सारा ॥
 गोष्टी वदे कुशल त्यावरि ज्या पित्याला ।
 त्या लागतील मधुरा न कदापि त्याला ॥ २७ ॥
- माळिनी. श्रवण^४ हरिकथेचें, कीर्तनी गात जायें ।
 स्मरण चरण-सेवा अर्चनाही भजायें ॥
 नमन करुनि दास्यें सख्य आत्मार्पणातें ।
 करिति तरति, वाटे सार हें आपणातें ॥ २८ ॥
- पृथ्वी. हिरण्य-कशिपु स्वयें परिततां असी बैखरी ।
 म्हणे गुरुस^५ ती तुझी कपट-मित्रता हे खरी ॥
 पुरोहित म्हणे न मी न जन अन्य हा भाव दे ।
 अजी सहज बुद्धि हे तव कुमार जें जें वदे ॥ २९ ॥
- हु० वि०. गुरु-मुखें न अरे जरि शीकसी । कुन्मति उद्भवली तुज हे फसी ॥
 सुत म्हणे विषयांत सदा पित्या । असि न बुद्धि नरासि कदापि त्या ॥३०॥
- स्वागता. सार मानित असे विषयातें । विष्णु-भक्ति गमते विष यातें ॥
 न स्वयें हरि तया प्रिय वाटे । बोधिला तरि न येचि सु-वाटे ॥३१॥
- उ० जा०. सर्व प्रयत्नें भजती गृहातें । न सेविती भागवता महा ते ॥
 गृह-व्रती ते मति त्या जनांची । न गोष्टिही घे भव-भजनाची ॥३२॥
- इ० य०. हे तों गुरू पाप-तरु म्हणावे । अंधासयें अंध तसे गणावे ॥
 दे. प्रीति कृष्णी गुरु तोच साच । श्रुत्यर्थ इत्यर्थ असे असाच ॥३३॥
- उ० जा०. पशू जसे चाविति चावित्यातें । पुनःपुन्हा सेविति सेवित्यातें ॥
 कृष्णी नव्हे प्रीति कदापि त्याला । प्रन्हाद इत्यादि वदे पित्याला ॥३४॥

१. जाचाला, (तर्जन म्ह० निंदा आणि भर्जन म्ह० जाळणे). २. कमताई.

३. मनोरंजक. ४. श्रवण कीर्तनें विष्णोः स्मरण पादसेवनम् । अर्चनं वंदनं धार्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ ही नवविधा भक्ति ह्या ओवांत यर्कितो आहे. ५. दैत्यांचा गुरु शुक्राचार्य त्याचें शंड य अमर्क अने दोन पुत्र हिरण्यकशिपूचे आचार्य होते. त्यांनीं एकाच लक्ष्मण हे हिरण्यकशिपूचे शाय्य आहे.

- भु० प्र०. असा वर्णितां वर्णितां श्री-अजाला ।
 पित्याच्याच अंकीं समाविस्य जाला ॥
 अहो तो निजांकावरुनी अभाग्ये ।
 दिला लोटुनी लभ्य जो पूर्व-भाग्ये ॥ ३९ ॥
- इ० व०. याचा बंधी जो चुलता सखा^१ रे । हा त्यास पूजी तुम्हि यास खा रे ॥
 दातें नखें पर्यंत-शस्त्र-पातें । मारा म्हणे सत्वर निखपातें^२ ॥ ३६ ॥
 मी बाप माझी नलगेच माया । तो आवडे विष्णु कुळाधमा या ॥
 हें पांचवें वर्षचि या कुमारा । तों हा असा, सत्वर यास मारा ॥ ३७ ॥
- उ० जा०. ते मारिती बाप म्हणेचि मारा । मारा न लागे तरि त्या कुमारा ॥
 न तोडि तें खड्ग रुते न माला । भा^३ लागते कीं तम हो नमाला^४ ॥ ३८ ॥
 न अग्निर्हामाजि अहो जळाला । न मग्नही तो करवे जळाला ॥
 उरावरी आदळि पर्यतातें । केळें उपायांतर सर्व तातें ॥ ३९ ॥
- व० ति०. चिंनार्णवांत बुडतां अमुरोत्तमार्ये ।
 वाटे तदा मरण याचि निमित्त मारिं ॥
 तीं नीतिनें करिति ते द्विज बोध राया ।
 कीं, बाळ-चेष्टित न योग्य मनी धराया ॥ ४० ॥
 राजा म्हणे मग तयाच पुरोहितातें ।
 कीं यास न्या स्व-सदनीं शिकवा हितातें ॥
 ऐसा करा त्वरित कीं धरि लोक-रीती ।
 नेऊनि ते द्विज घरास तसें करीती ॥ ४१ ॥
- इ० व०. तेंथें मुटें जीं गुरु-गेहवासी । तीं योजिळीं सर्व जगनिवासी ॥
 त्या दैत्य-बाळां गुरु हाचि जाला । जो दाखवी स्वात्म-मुखी अजाला ॥ ४२ ॥
- उ० जा०. मुळांस त्या विस्मय धोर वाटे । कीं लागला हाचि कसा मु-वाटे ॥
 ते पूसती हें तारी या द्विजाला । ठावें न तूतें गुरु कोण जाला ॥ ४३ ॥
- इ० वि०. उमजला मजला हरि ज्या मुखें । गुरुच तो नचतो दृढयीं मुखें ॥
 शिफवणें कवणें मज त्याविना । निजपणीं^५ जपणीं^६ जड दाविना ॥ ४४ ॥
- उ० जा०. दैत्यार्भकां हा हित शब्द वाटे । समस्तही लागति त्याच वाटे ॥
 हें सर्वही आडकनांचि नाति । पाचारिलें क्रोध-वशे सुनाति ॥ ४५ ॥

१ मरणा. २ निताज्याला. ३ नभस्त्र भा (प्रकाश) वी (दिव्य) सम लागते (काय) ?
 ४ आत्म्याव्यतिरिक्त बांधो नाही अशी मनाची खात्री करून देणे हे मुखेंचि काम नाही. ५ जपने.

- उ० जा०. गालि-प्रदानी न करुनि वाणी । वाणी वदे हो अपवित्रवाणी ॥
 म्हणे खळा दैत्य-कुळाधमाते । मारीन जो तूं न मिशीच माते ॥ ४६ ॥
- इ० व०. मी क्रुद्ध होतां मज लोक सारे । भीती, मिशी एक न तूं कसा रे ॥
 या शासना लंघिशी दुर्गमाते । कोण्या वळें सत्वर सांग माते ॥ ४७ ॥
 प्रन्हाद बोले जग गांजितोसी । ज्याच्या वळें आत्मपणें^१ जितोसि^२ ॥
 रक्षी अ-नाथा मजला हरी तो । ज्याला असा वापचि संहरीतो ॥ ४८ ॥
- घ० ति०. मार्सें तुझेचि वळ तों इतुकेचि नाही ।
 त्याचेंच कीं वळ असे सकळा जनाही ॥
 तूं शत्रु मानिशी तया असुर-स्वभावे ।
 तो टाकिशील मग देखसि आत्म-भावे ॥ ४९ ॥
- उ० जा०. या गोष्टिनें फारचि तप्त जाला । ये खड्ग बोले मग आत्मजाला ॥
 कीं तूं मरूं इच्छिसि तो निपात^३ । स्वयें असें बोलवि सन्निपात ॥ ५० ॥
- हु० वि०. त्रि-मुक्नेश्वर जो मज-वेगळा । तुज गमे सकळांहुनि आगळा ॥
 जरि दिसेल अरे मज ईक्षणी । वधिन त्याचि पुढें तुज ये क्षणी ॥ ५१ ॥
 जरि समर्थ असेल तुझा धणी । तरि तुझी पुरवीलचि तो धणी ॥
 परि वदे स्थळ कोण तया असे । म्हणुनि गर्जत शब्द करीतसे ॥ ५२ ॥
- घनाक्षरी प्रन्हादाशी दैत्य घोर । म्हणे मज धोर धोर ॥
 भीति बोलतां समोर । में न तूजला ॥ १ ॥
 तूं ना तरुण^४ किशोर^५ । पांचा वरपांचे पोर ॥
 म्हणशी साजण^६ हे चोर । नागवितां मजला ॥ २ ॥
 बोल बोलसी तिखट । मरों पाहसी फुकट ॥
 मृत्यु आलासे निकट । नाहीं तुज समजला ॥ ३ ॥
 तुझा मी प्रत्यक्ष फाळ । हाका मारून विशाळ ॥
 अरे तुझा रक्षपाळ । लपे जाणों लाजला ॥ ४ ॥ ५३ ॥
 अरे तुझा कोठें देव । म्हणे सर्व यामुदेव ॥
 विश्व-पट्टी स्वयमेव । तंतु तोचि घसतो ॥ १ ॥

१ अहंपणात्रे. २ जिवंत आहें. ३ मृत्यु. ४ कीमतरंभयमाप्तांत दीर्घ इत्यादि।
 किशोरमापंचदशाशीषं हि ततः परम् ॥ तदन १५ वर्षांपुढे वयाचा; किशोर १० पासून
 १५ वर्षांपर्यंत; पौर्ण ५ पासून १० वर्षांपर्यंत; आणि कुमार (पोर) पांच वर्षांपर्यंत.
 ५ कामादि साह.

दैत्य म्हणे अरे यांव । गोष्टि ठेवीं लांजलां ॥
 मजसमोर हा खांव । येथे कैसा आसतो ॥ २ ॥
 म्हणे स्तंभ दारु-रूप । दारुमध्ये चित्स्वरूप ॥
 धिजळें तथापि तूप । रस तो न भासतो ॥ ३ ॥
 तरी दिसेना कां मज । म्हणे भजोनि समज ॥
 प्रत्यक्षही अधोक्षज । दिसेना तो दीसतो ॥ ४ ॥ ५४ ॥
 स्तंभीं दिसतसे जाण । ऐसें बोलतां सुजाण ॥
 दैत्ये घेतले उड्डाण । सिंहासनावरुनी ॥ १ ॥
 खवळळा उच्छृंखळ । दांते दांत खाय खळ ॥
 हाणी खांवास निखळ^१ । खड्ग-मुष्टि धरुनी ॥ २ ॥
 तेचि समयीं फठोर । बहु भयंकर धोर ॥
 ध्वनि उठे महा घोर । मोठ्या वळेंकरुनी ॥ ३ ॥
 म्हणे असुर विकळ । कोण गर्जतो प्रवळ ॥
 पाहे चहुंकडे चळ । लोचनांसि पसरुनी ॥ ४ ॥ ५५ ॥

शिख०.

असे रे तो कोठें तुज बहु जयाचे भवंसे ।
 वसे सर्वांठायीं स्थिर-चर-पटीं तंतु गवसे ॥
 दिसेना कां स्तंभीं, मज दिसतसे तो नर-हरी ।
 हरी तो दुष्टांचे त्वरित मद जो एकचि हरी ॥ ५६ ॥
 असे स्तंभीं, ऐसा श्रवणि पडतां शब्द अमुरा ।
 मुरा-पानीं मत्त स्व-हित-विषयीं जी निजमुरा^२ ॥
 मुराभीरा-द्वेषे करुनि दृढ-खड्गे क्षय-करे ।
 करे हाणी मुष्टी वळुनि खळ खांवात निकरे ॥ ५७ ॥

स्वागता. स्तंभ तो अवचितांचि घडाडी । अज्जजाड अवघेचि तडाडी ॥
 अज्जजादि-दृढयांत घडाडी । काठ-मेघ-शत-नाद गडाडी ॥ ५८ ॥

उ० जा०. खरी कराया निज-भृत्य-वाणी । आणो स्व कीं व्यानिसही न वाणी^३ ॥
 स्तंभीं सभे अद्भुत-रूप दावी । मनुष्य ना सिंह तनू वदावी ॥ ५९ ॥

पनाक्षरी. मुख सिंहाचें उक्कट । नर-तनु जे विकट ॥
 होय नरसिंह प्रकट । विवि-नर-रक्षणी ॥ १ ॥

वाहू वाहू चंड चंड । काळ-दंडसे उदंड ॥

ज्वाळा तोंडांत अखंड । चंड-रश्मि ईक्षणी ॥ २ ॥

नखें वज्रेशीं तिखट । दांतीं शब्द खट खट ॥

जीभ चंचळ चोखट । जाणों खड्ग-दक्षिणी^१ ॥ ३ ॥

कुंडलें मंडित गंड । अंगीं वाणलें श्रीखंड ॥

हृदयाचे खंड खंड । दैत्याचे तथा क्षणी ॥ ४ ॥ ६० ॥

हु० वि०. मनुज-रूप नव्हे नर-केसरी । कनक-वर्ण कटीं पट केसरी ॥

सकळ सृष्टि करूं न शके सरी । प्रकट होय असा नर केसरी ॥ ६१ ॥

मालिनी,

पसरट मुख मोठें आंत दाढा कराळा ।

परम चपळ जिह्वा खड्ग जैसा निराळा ॥

नयन-युगुल जाणों तापलें हेम-पाणी ।

बहु भुज नख शस्त्रें देखिला चक्रपाणी ॥ ६२ ॥

उ० जा०. सिंहावरी त्या मग दैत्य-हस्ती । धवि गदा घेउनि घोर हस्ती ॥

पतंग अग्नीवरि जेविं जातो । हाणी गदा घोर अधोक्षजा तो ॥ ६३ ॥

हु० वि०. विधि-वर-प्रतिपाळक जो हरि । न दिवसांत निशीतिहि संहारि ॥

म्हणुनि युद्ध निशा-मुखि तो करी । मग बधी मुढतां रवि लौकरी ॥ ६४ ॥

अ-मर तो मरतो अति लौकरी । चपळ तो पळतो धोर्तां करी ॥

उसळळा खळ छावव-लक्षणी^२ । विलपती लपती मुर त्या क्षणी ॥ ६५ ॥

य० ति०.

आधर्य हें नृ-हरि मानुनियां महास्थे^३ ।

स-क्रोध हास्थ करि उत्कट अदहास्थे ॥

तो माकळे नयन भीति मनी निघाली ।

मांडीवरी हरि अशास धरुनि घाली ॥ ६६ ॥

हु० वि०.

न धरणावरि मृत्यु न वा नभी ।

वर असा म्हणवूनिच तो न भी ॥

निज-तनूवर त्या खळ-शेखरा ।

चिरि धरुनि करी वर तो खरा ॥ ६७ ॥

भु० प्र०.

न गेही न बाहेरि याळागि दारी ।

बसे उंवरा पोटाच्याचें विदारी ॥

स-जीवें अ-जीवें मरेना तगार्ची ।

निरुनी नखें तो करी गोष्टि सार्ची ॥ ६८ ॥

- ३० वि०. चुळबुळे निसटे करि तांतडी । असुर, तों हारि काडुनि आंतडी ॥
उदर फाडुनि घालितसे गळां । करि सु-मंगळ देव अ-मंगळा ॥६९॥
चिरुनि वारण-गंड जसा हरी । अ-सुर मारुनि शोभतसे हरी ॥
दिति-ज तो गज केशव केसरी । इतर साम्य करूं न शके सरी ॥७०॥
दिति-ज यूथ-य जों मृति पावला । असुर-वारण-यूथहि धांवला ॥
मृतक^१ तें ढकडुनि धरा-तळीं । वधि तया हरि लात-धुक्या-तळीं ॥७१॥
पद-तळें किति-एक नखें करें । तुडविले दनुजेंद्र भयंकरें ॥
असुर-नाथ नृपासन त्यावरी । हरि वसे परि कोप न सांवरी ॥७२॥
स्तविति देव अजी कनकांवरा । असुर मारियला म्हणती वरा ॥
परि न आवरि कोप रमा-पती । स-भय लोक चतुर्दश कांपती ॥७३॥
- स्वागता. प्रार्थिती अमर सागरजा ते । सांवळुनि कनकांबर जाते ॥
जाय पाद किति-एक रमा ते । तों गमे मय चराचर माते ॥७४॥
- ४० वि०. परततां कवरांबर^२ नावरे । पदरही हृदयावरि वावरे ॥
स्मरण-भाव^३ न शीघ्र तिचा वळे^३ । नयन चंचळ जीभहि चावळे ॥७५॥
- शिक्ष०. मग प्रन्हादातें म्हणति अवघे भक्त-परमा ।
रमा मला खिन्न स्व-कृत-विभु-कोपाम्युपरमा ॥
रमा-कांता येना तुजविण कृपा दैत्य-दमना ।
मनाच्या विग्रामा त्वरित करि गा कोप-शमना ॥ ७६ ॥
- उ० जा०. ज्याला भितां देव विरंचि पद्मा । प्रन्हाद त्याच्या धरि पाद-पद्मा ॥
आणी जया वंदिति सर्व भूतें । करी तया दंडवत प्रभूतें ॥७७॥
- स्वागता. वाळकें स्व-चरणावुरुहातें । वंदितां प्रभु जगद्गुरु हातें ॥
ऊचलोंनि अवलोंकुनि ठेवी । मस्तकीं अभय-हस्तक ठेवी ॥७८॥
- शिक्ष०. कर-स्पर्शें झाले परम मुख त्या दैत्य-तनया ।
न या संताराचें स्मरण ठरले त्या मु-विनया ॥
नया नेत्रीं दोही स्रवति न निर्धे शब्द सगळा ।
गळा दाटे प्रेमें त्वरित हरि घे मोहनि गळां ॥ ७९ ॥

४० ति०.

प्रन्हाद याउपरि होउनि सावधान ।
 प्रेमें स्तवी त्रि-भुवनेश दया-निधान ॥
 ब्रह्मादि सात्त्विक तथां कळसी न देवां ।
 मी तो म्हणे असुर-राजस वासुदेवा ॥ ८० ॥
 भक्ती करुनि तुज गाय अधोक्षजाला ।
 झालासि तूं स्व-पद-दायक त्या गजाला^१ ॥
 मारुनि नक्र गति दे दिव्हा तयाला ।
 यालाग मी स्तवितसें वर-दातयाला ॥ ८१ ॥

मु० प्र०. मुखांतूनि नक्राचिया कुंजराशी । जसें सोडवीलें कृपा-पुंज-राशी ॥
 मला सोडवीलें तसें वा सु-देवा । पित्याच्या करापामुनी वासुदेवा ॥ ८२ ॥

उ० जा०. प्रन्हाद इत्यादि करी स्तुतीतें । अर्पी नृसिंहास सरस्वती ते ॥
 कृपा तथा ऊपरि देव दावी । यानंतरें तेचि गमे वदावी ॥ ८३ ॥

इ० घ०. ऐशा स्तुतीनें हरी तुष्ट झाला । बोले कृपेनें असुरात्मजाला ॥
 कीं वर्णिता^२ या निगमागमातें^३ । संतोषलों मी वर माग मातें ॥ ८४ ॥

शिल०. म्हणे श्री-प्रन्हाद प्रमु-वचन हें लोम-कर जी ।
 रजी^४ मातें घाली शणि, म्हणुनि हे शब्द वरजी ॥
 रजी या पायांच्या मुख कवण नाही मज हरी ।
 हरी दुःखें सारीं तज गुण-कथा श्री-नरहरी ॥ ८५ ॥

१ गजदाला :—इंद्रगुप्ता नावाचा इविट देशाचा राजा होता; तो मत्स्यायनावर आगम करून तपश्चर्येसाठीं राहिला अतःतां एक वेळ अगस्ति ऋषि त्याचे आश्रमांत शिष्यमंडळी-सह आला. त्या वेळेस इंद्रगुप्ता ध्यानस्थ होता, म्हणून त्याकडून ऋषीचा अद्भुतपणादि आदरसत्कार झाला नाही. तेव्हां त्याने आपला आळसाने अनादर केला, असे वाहून ऋषीस कार राग आला, आणि 'तूं हत्ती हो' म्हणून त्याने त्यास चार दिना; परंतु त्याने प्रार्थना केल्यावर 'विष्णु तुला उद्धार करिल' असे आश्वासनही दिले. पुढे तो राजा हत्ती होऊन वनांत फिरत अन्तर्ता पाणी प्यावयास एका सरोवरांत उतरला, तो त्यांतील नद्याने त्याचा पाव भरिला. (तोही देवळकृषीच्या नावाने गंधर्वाचा नक्र झाला होता.) तेव्हा पुन्हा वेळपर्यंत गजेंद्राने आपण मुटण्याऊरीतां घटन केला, परंतु नद्यापुढे त्याने कांही घालेना. शेवटी निरुपाय होऊन त्याने ईश्वराचा पांवा केला आणि तोंडें एक कमळ उपटून भक्तीने त्यास उद्देशून आकाशांत फेंकिले. तेव्हा विष्णूने संतुष्ट होऊन वरदाने नक्षत्रां मारून गजेंद्रास सोडविले, अशी कथा आहे. २ वेदशास्त्रांनी केलेल्या स्तुतीप्रमाणे तूं वेळेची स्तुति ऐउन. ३ रघुविराज—प्रवेष्टांत.

- स्वागता. अंतरीं धरुनि^१ पूर्ण-निरीक्षा^१ । पाहतोसि निज-भृत्य-परीक्षा^१ ॥
अन्यथा^२ स्व-जन-भावच नाशी । कां वदे करुण या वचनाशी^३ ॥८६॥
- इ० व०. स्वामीस जो वेंचिल-काम्य-वाणी । वाणिज्य तें भक्तिहि दीनवाणी ॥
वाणीच कीं सेवक वेतनाचा । निष्काम तो पंथ पुरातनांचा ॥८७॥
- दु० वि०. म्हणसि मागचि जी कमला-वरा । त्वरित दे तरि या अमला वरा ॥
किमपिही उपजेच न कामना । करिं असें विधिच्या जनका मना ॥८८॥
- इ० प०. प्रन्हाद-शब्दा हारि तुष्टला हो । व्याघ्रा म्हणे आजि यथेष्ट लाहो ॥
लक्ष्मी-पतीचें मन मोहरीतो । घोळीं अशा, त्यास वदे हरी तो ॥८९॥
- व० ति०. ऐसें तथापि जिस सिंधुचियाच पाळी^१ ।
पाळीं स्व-भूमि फळ हें तुझिया कपाळीं ॥
पाळी तुझी म्हणुनि सर्व वसुंधरा या ।
राया तुझ्या इतर योग्य नसे धराया ॥ ९० ॥
- शा० वि०. एकाहत्तर चौकड्या कळि-कृत-त्रेता-युग-द्वापरी ।
हें मन्वंतर^४ एक काळ इतुका जों होय याऊपरी ॥
प्रन्हादा इतुकीं युगें अधिकही काहीं तुझ्या शासनीं ।
पृथ्वी सर्व असो, म्हणे नर-हरी, ये वैस सिंहासनीं ॥ ९१ ॥
- इ० व०. त्यामाजि माझी स्मर हे कृपा कीं । या पूर्विल्या पातक-पुण्य-पाकीं ॥
उद्दिग्ग दुःखीं न सुखीं स्पृहाही । ऐसें असावें अति-निस्पृहाही ॥९२॥
दे भुक्तिही भुक्तिहि भक्त-राया । दे भक्तिही अन्य जना तराया ॥
प्रन्हाद माथां धरि शासनातें । अंगीकरी तात-नृपासनातें ॥९३॥
- दु० वि०. स्व-पितयास न हो अधमा गती । म्हणवुनी विनयी शिशु मागती ॥
हारि म्हणे सुत ज्यांस असा असे । सु-गति पावति पातकिही असे ॥९४॥
- स्वागता. एकवीस निज-पूर्वज सारे । उद्धरी सुत वितां तुजसा रे ॥
सक्तिया करि तथापि तयाची । म्यां तनू चिरिलि ज्या पितयाची ॥९५॥
ये रिती निज-कृपा अवलोका । दावुनी नर-हरी निज-लोका ॥
जाय, हे चरित लोक तराया । ठविलें मय-नदी उतराया ॥९६॥

१ पती चौकशी करण्याच्या हेतूने. २ नाही तर करण (करणाकर) जो परमेश्वर हो
आपल्या भक्ताची भक्ति माहीती करणारे हे (बर माण असे) बदन को घेऊन !
३ मर्यादा, घेर, बटा. ४ देवांची एकाहत्तर युगें म्हणजे एक मन्वंतर होतो.

स्फुट श्लोक^१.

- भु० प्र०. करूं ये समाधान जो मूर्ख त्याचें । धरूं ये सुखें चित्त पें जाणत्याचें ॥
न जाणे न नेणे अशा पामराला । बुझावूं शकेना विधाता तयाला ॥ १ ॥
- शिक्ष०. वळानें काढूं ये मणि मकर-दाहेंत दडला ।
महा-सिंधू-लाटा-तरण करूं येईं भुज-वळा ॥
महा-सर्प-तिंही सुम-सम^२ धरूं ये निज शिरी ।
परंतु क्षुद्राचें हृदय^३ धरवेना^४ क्षणभरी ॥ २ ॥
- शा० वि०. सर्पतिं विस-तंतुनें सु-दृढ तो बांधावया इच्छितो ।
किंवा वज्र-मणी शिरीष-कुमुमें^५ भेदावया धांवतों ॥
किंवा तां मधुविंदुनें मधुरता क्षाराब्धिळा वाणितो ।
जो मूर्खास सु-भाषितें वश करूं ऐसें शणी बोलतो ॥ ३ ॥
- उ० जा०. विनिर्मलें सांकाय अज्ञतेचें । स्वाधीन हे पद्म-भयें फुकाचें ॥
मूर्खासि जें मीनचि फार साजे । सभेसि त्याच्या बहु जाणते जे ॥ ४ ॥
- शिक्ष०. जधीं कांहीं कांहीं 'हरि कवि'^६ असे शब्द शिकलों ।
तधी^७ मी सर्वज्ञ द्विप-सम मदें याच भरलों^८ ॥
जधीं कांहीं नेणे म्हणुनि घडले पंडित मला ।
तदा माझा गर्व-ज्वर सकळही हा उतरला ॥ ५ ॥
- शा० वि०. चंद्राला दिवसा प्रकाश नसणें, ये कामिनीला जरा ।
पद्मायीण तळें^९, निरक्षर मुखी जो साजिरा गोजिरा ॥
दात्याला धन-लोभ, नित्य वसतें दांदित्रा विद्वज्जनी ।
दुष्टाचा पगडा मही-पति-गृही, हीं सात शक्यें मनी ॥ ६ ॥
- शिक्ष०. विपत्काळी धैर्य, प्रभुपणि^{१०} सहिष्णुत्व बरें ।
सभे सांडित्याचा प्रस्तर, सभरी शौर्य गिरे ॥
स्व-कीर्तीच्या ठायीं प्रचुर रति, विद्या-व्यसन^{११} जें ।
तयांचे हे स्वाभाविक गुण सहा संपुष्ट जे ॥ ७ ॥

१ भर्तृहरिनें संस्कार नीतिशतक व वैराग्यशतक यांचे वामनाच्या नांवावर महाश्री पदपत्र भाषांतर आहे; त्यातील बेंबे. २ कुशसारथी. ३ मृगानो मनपरांनीं करितां देन गरी. ४ शिरीष (म्हणून एक झाड आहे) त्याच्या फुलां. (हे फुल नाजूद भज्जें.) ५ सम-द्रयाच्या या भाषांतराचा कर्ता वामनाहून मिराला (बदायिन् त्याचा शिष्य) 'हरि कवि' या नांवाचा असावा, असेही मत आहे. ६ ज्वर-तधी मी सर्वज्ञ याच मदें द्विप-सम भरलों—त्या वेळेस मला सारें कांहीं समजलें असा मदने (गर्वनें) इतक्या रसा भज्य गलों. ७ 'जने' असें पळांतर आहे. ८ ऐश्वर्य आले अपता. ९ विदेवा नार.

- उ० जा०. वानोत निंदोत सु-नीतिमंत । चळो असो वा कमला गृहांत ॥
हो मृत्यु आजीच घडो युगांती । सन्मार्ग टाकूनि भले न जाती ॥ ८ ॥
- शिल०. न चोराळा लाधे, प्रगट न दिसे, दे सुख सदा ।
दुणावे कीं देतां किमपि न सरे छेशहि कदा ॥
न कल्पांतीं पावे निश्चन, धन विद्याभिध^१ असें ।
असे ज्याचें त्याशीं प्रतिभटति^२ जे पामर पिसे ॥ ९ ॥
- शालिनी. जे कां ज्ञानें लाधले सद्विचारा । संपत्तीचा त्यांपुढें काय तोरा ॥
पद्माचा जो ततुं तो वारणाला । वारायाला पै म्हणे सिद्ध झाला ॥ १० ॥
- शा० वि०. झाला क्षीण बहू क्षुधेस्तत्र जरी, कीं व्यापिला वार्धकें ।
आली कष्ट-दशा, घडो मरणही, कीं तेज गेलें निकें ॥
ऐसाही मृग-राज जीर्ण तृण तो खाईल कीं काय हा ।
शौर्यें भेदुनि हस्ति-मस्तक शुभ-भ्रासीच^३ ज्याला स्पृहा ॥ ११ ॥
- पृथ्वी. सु-नीति-पथ सेवणें मलिन कर्म मानेच ना ।
घडो मरण नावडे खल-जनांप्रति प्रार्थना ॥
विपत्ति-समयीहि जो प्रगटवीच ना दीनता ।
भल्याविण असें असि-व्रत^४ करूं शके कोणता ॥ १२ ॥
- शा० वि०. ज्यांचीं देह-मनें तशींच वचनें पुण्यामृतें^५ ओतिळीं^६ ।
कीं ज्यांहीं स्व-कृतोपकार-विभवें सर्वत्र विस्तारिलीं ॥
लोकांचे परमाणु-तुल्य गुण जे मेरूपरी वानिती ।
चित्ती तोपहि पावती सु-जन ते नेणों किती नांदती ॥ १३ ॥
- शिल०. मही-पृष्ठी केव्हां अवचट पलंगीं पहडतो ।
क्षुधेतें शाकान्नं अवचट सदन्नं निवटितो^७ ॥
कधीं कथा-धारी अवचट सु-वस्त्री मिरवतो ।
मनस्वी^८ कार्यार्थी किमपि मुखदुःखें न गणितो ॥ १४ ॥
- शा० वि०. दुर्मित्रं नृप, संगतीस्तत्र यती, कीं पुत्रही लाडनें ।
वेदानध्ययनें द्वि-जाति, कुल दुष्पुत्रें, खलाराधनें ॥

१ (विद्या + अभिधा) विद्या ह्या नांवाचें. २ स्पर्धा करितात. ३ (दृष्टीच्या मांगाचे)
मुद्रासावित्री. ४ तरवारीच्या पारसारखा तंत्र नियम. ५ शुद्ध अमृतमयच. ६ ओतून
व्हेली आहेत अशीं. ७ दूर बरितो. ८ निग्रही-वाहना.

नासे शील, न पाहतां कृपि, मदे मा, लाज मये फुका ।
 शाखे मित्रपण, प्रवास-गमने स्नेह, प्रमादे रुका^१ ॥ १९ ॥
 लजेने जड, दांभिक व्रतिपणे, कापय्य शौचे गणी ।
 शौर्ये निर्दय, आर्जेवं लुडवुड्या, की दीन सद्भाषणी ॥
 मानेच्छा तरि मूर्खे, की वडवड्या वक्ता, निकामी^२ मला ।
 ऐसा तो गुण कोणता खल-जनी, नाहीच जो निदिया ॥ १९ ॥
 राहो जाति रसातली, सु-गुण हे राहोत कीं खालते ।
 शैलप्राहुनि शील सत्वर पडो, सौजन्य अर्पित ते ॥
 शूरत्यावरि आदळो अशनि का, हें सर्वही नावडे ।
 अर्थ-प्राप्ति असो निरंतर मला, त्याचीण हें बापुडे ॥ १७ ॥
 पेटीमाजि निरोधिला न सुटका ज्याला भुकेला फणी ।
 तो केले विळ मूपके अवचितां तो आत गेला क्षणी ॥
 त्यातें भक्षुनि सर्प तत्कृत-पथे निश्चित गेला पहा ।
 ऐसें कर्म अ-तर्क्य यास्तव तुम्ही कीं स्वस्थ-चित्ते रहा ॥ १८ ॥

४० ति०.

जो तोषवी स्व-जनकास सु-पुत्र तोच ।
 जे दे पतीस मुख फार कलत्र^१ तेंच ॥
 जो एकरूप सुख-दुःखपणी गडी तो ।
 हा लाभ पूर्व सु-कृताविण काय होतो ॥ १९ ॥

शालिनी.

संपत्काळीं कोंवळे सज्जनांचे । होतें^२ चित्त शांति^३ पंकेरहाचें^४ ॥
 आपत्काळीं शीलही आदळो का । धाकेना जें गाजवी धैर्य-ढंका ॥ २० ॥

४० ति०.

विद्या-समन्वितहि दुष्ट परित्यज्जावा ।
 त्याशीं बुधे न सहवास कधी करावा ॥
 ज्याच्या असे शिमलही मणि उत्तमांगी ।
 तो सर्प काय न डसे खल अंतरंगी ॥ २१ ॥

मालिनी.

मलिन रुधिर-मासावेगळे हाड दैधे ।
 अवचट मिळतां ते भ्रान संतोष पावे ॥
 क्षुधितहि गज-हंता जंबुफातीं न मारी ।
 अवसारें समजावी क्षुद्रता आणि थोरी ॥ २२ ॥

१ देवा. २ निवृत्तयोगी. ३ कायको. ४ श्री. हा छन्द नेदनी मधुमक्षिणी असावे.
 ४ (पंकेरहाचें) कदमाचें (शांति) नातेवाईक होतें, म्हणजे कदमागारातें मृग होतें.

- ६० ति०. योजी हिताप्रति निवारुनि पाप-कर्म ।
वर्णी वरेच गुण झांकुनियां कु-कर्म ॥
दे आपणास, असतां व्यसनीं त्यजीना ।
सन्मित्र-लक्षण असे वदतात जाणा ॥ २३ ॥
- उ० जा०. तृणें मृगाला, सलिलें झपाळा^१ । संतोष हे वृत्ति महा-जनाला ॥
तयांस निष्कारण तीन वैरी । किरात, कैवर्तक, दुष्ट भारी ॥ २४ ॥
- शा० वि०. तोयाचें परि नांवही न उरतें संतत-छोहांतरीं ।
तें भासे नलिनी-दलावरि पहा सन्मौक्तिकाचे परी ॥
तें स्वातीस्तय अग्नि-शुक्ति-पुटकीं^२ मोतीं घडे नेटकें ।
जाणा उत्तम-मध्यमाधम दशा संसर्ग-योगें टिके ॥ २५ ॥
- उ० जा०. पुष्पापरी दों परिचीच साची । हे वृत्ति संभावित जे तयांची ॥
लोकांचिये एक^३ शिरीं सजावें । वर्नीच की एक मुकोनि जावें ॥ २६ ॥
- शा० वि०. मौनं मूक दिसे, वदे तारे महा-वाद्या, स्व-पार्थी किते ।
तेव्हा धीट, तसा विवेकचि नसे जें चालता अंतरे ॥
शांतीनें तार म्याड, शांति न धरी तें गांवदा यापरी ।
सेवा-धर्म असा अगाध कथिला हा जाण यांगीश्वरी ॥ २७ ॥
- मदिरा. नम्रपणेंच सभेत महोजत, जे गुण वर्णुनियां परक्याचे ।
सांगितल्याविण दाविते कौशल सत्य जनांप्रति जे स्व-गुणाचे ॥
स्वार्थ परार्थहि साधिति जिकिति शांति-वळें मुखर-त्य^४ खळाचें ।
संत महाद्वृत-भाजन^५ यापरि सेवन कोण करी न तयांचें ॥ २८ ॥
- शा० वि०. तें कां दुर्गुण, लोभ जें, पिशुनता जें, कां महा-पातकें ।
काशाला तप, सत्य जें ; मन मुरे जें, कां मु-तीर्यादिकें ॥
काशाला जन, जें भलेपण असे ; कां भूषणें, कीर्ति जें ।
सद्विया जांर, कां धनें ; गरण कां, दुष्कीर्ति लोकीच जें ॥ २९ ॥

१ माशाला. २ समुद्रांतील शिखर्यांतील पुडांत. ३ सोळांत प्रतिष्ठेनें रत्नारे हे सात्त्विक (संभावित पक्षी). ४ वाचालता. ५ अर्थव अर्थव्यवहारक गुणानीं भरलेले.

६० ति०.

खल्वाट^१ चंड-किरणें अति तत झाला ।
छायार्थ ताल-तरु-मूल-समीप गेला ॥
तत्काल धोर पडलें फट, तो निमाळा^२ ।
ये जेथ दैव-हृत येइल तेथ घाटा ॥ २० ॥

शा० वि०.

भाय्याला सु-जनत्व भूषण असे, कों मीन शौर्यास तें ।
ज्ञानाला शम, त्या श्रुतास चिनय, द्रव्यास दातृत्व तें ॥
अ-क्रोधत्व तपा, क्षमा प्रभुपणा, धर्मास निर्दमता ।
या सर्वांसहि मुख्य भूषण पहा सच्छील हें तत्वतां ॥ २१ ॥

हे तों सत्पुरुष स्व-कार्य त्यजितां अन्यार्थही साधितां ।
हे तों मध्यम जे निजार्थ करुनी अन्यार्थ संपादित्तां ॥
हे तों राक्षस जे स्व-कार्यत्रिपथी अन्यार्थ विध्वंसित्तां ।
जे कां व्यर्थ परार्थहानि करित्तां ते कोण कीं दुर्मती ॥ २२ ॥

गोंछा सज्जन-संगमी, गुरु-कुळी घंदास्तां^३, नम्रता ।
निंदेचें भय, तुष्टता पर-गुणी, स्व-स्त्री-मुखी लुब्धता ॥
विद्याभ्यास, महेश-भक्ति, खल-संसर्गी बनासक्तता ।
चित्ताचा जय, या गुणांम निधि जे त्यां बंदिजे तत्त्वतां ॥ २३ ॥

उ० जा०. होतीं अरण्येच पुरें तयाला । समस्तही होतिल आत त्याला ॥
मही तया होइल पूर्ण-रत्न । ज्याला असे संचित पूर्व पुण्य ॥

वशास्य,^४ घनी रणी शत्रु-जलामि-संकटी । महार्णवी पर्वत-वास-दुर्घटी ॥
निजो असो आणि फितो अरण्ये । तया स्थळी रक्षिति पूर्व-पुण्ये ॥

उ० जा०. आटस्य जे कार्य-विघात-कारी । असूं नये तो रिपु या शरीरी ॥
उद्योग सद्बुध तया न टाकी । त्या सेवितां पावसि सीस्य छोकी ॥

दु० वि०. यन-चरांसह शंख-घनांतरें । निज मुखें किरणें नरि तें घेरें ॥
जरी घडे सहवार्माच पामरी । तारि जळो असणें मुर-मीदरी ॥ २४ ॥

१ टाकल पडलेला. २ मेळा. ३ स्तुति करण्याचे दीन. ४ येथे दोन पद्यांम (दोन चरण 'वशास्य' व दुसरे दोन 'उपदेशगा') असे मिश्रण झाले आहे ते प्रत्यक्ष अशाच.

- व० ति०. द्रव्यास हे गमन-मार्ग यथावकाश ।
की दान, भोग अथवा तिसरा विनाश ॥
जो धे न भोग जरि, पात्र-करी न देही ।
त्याच्या धनास मग केवळ नाश पाही ॥ ३८ ॥
- वंशस्थ. असे जयाला धन तोचि पंडित । कुलीन तो तोचि गुणी बहु-श्रुत ॥
सु-भूज्य तो सुंदर तो विचक्षण । धनाश्रयें राहति सर्वही गुण ॥ ३९ ॥
- उ० जा०. श्रुतेंचि की श्रोत्र, न कुंडलानें । दानेंचि की पाणि, न कंकणानें ॥
साजे तसा देहहि हा न आन । परोपकारेंचि, न चंदनानें ॥ ४० ॥
- शा० वि०. ब्रह्मानें लिहिलें ललाट-फलकीं जें द्रव्य ज्याला असे ।
तें लाधे भरु-मंडळीं^१ अधिकही मेळूस गेल्या नसे ॥
सेवीं धैर्य, धनांध त्यांप्रति वृथा दावूं नको दीनता ।
कृपी की जलधौत कुंभ जळ घे जें मापिलें तत्त्वतां ॥ ४१ ॥
- व० ति०. तें स्थान एक तुकड्यास्तत्र चार^२ नाना ।
दावी धन्यास जठरार्थ कसें पहाता ॥
दे आळवूनि जरि हस्ति-प^३ बाप भाई ।
घे तोचि घांस गज-राज कशी बढाई ॥ ४२ ॥
- भु० प्र०. प्रजा हाच की वत्स भू-धेनुकेचा ।
नृपा तूं करी फार सांभाळ त्याचा ॥
स्व-वत्साचिया जाण वात्सल्य-योगें ।
अभीष्टार्थ देईल हे भूमि घेणें ॥ ४३ ॥
- तालिनी. आरंभी जे फार, शेखी^४ न कांही ।
आधीं थोडी, जे क्रमें फार पाही ॥
छाया पूर्वार्धा^५ परार्धा^६ दिनाची ।
तैशी मैत्री दुर्जनाची भल्याची ॥ ४४ ॥
- व० ति०. दे दान गुप्त, उपकार करी न घोटे ।
मानी प्रमोद जरि मान्य घरास आटे ॥
दावी न गर्व विभवे गुण घे पराचे ।
खझाम-तुल्य विषम-व्रत हें भल्याचें ॥ ४५ ॥

की तोडिला तर फुटे आणखी भरानें ।
 तो क्षीणही विधु महोनति घे क्रमानें ॥
 जाणोनि हें सुजन ज्या दुवळीक आली ।
 त्याशीं कधीं न कारिती सहसा टवाळी ॥ ४६ ॥

उ० जा०. आली जरी कष्ट-दशा अपार । न टाकिती धैर्य तथापि थोर ॥
 केला जरी पोत^१ बळेचि खालें । ज्वाला तरी ते वरती उफाळे ॥

व० ति०. दारिद्र्य ज्यांजवळि अप्रिय बोलण्याचें ।
 भांडार ज्यांजवळि वाग्रस-माधुरीचें^२ ॥
 स्व-स्त्री-परायण स-निंदक जेच त्याहीं ।
 भू-भाग हे विलसती अति-रम्य पाहीं ॥ ४८ ॥
 पक्षे प्रफुल्ल करितो सविता स्वयें हा ।
 रात्रीं विकास कुमुदांप्रति चंद्र दे हा ॥
 न प्रार्थितां जल-द दे जल या जनाला ।
 मुक्तार्थ^३ कीं पर-हितोत्सव सज्जनाला ॥ ४९ ॥

शिख०. बरें तें या देही महिवरि कडेलोट करणें ।
 महा-सर्पाच्या कीं यदनिं तरि हा हात धरणें ॥
 उडी कीं बन्हीत त्वरित तरि घाडून मरणें ।
 जळो तें तें लोकीं त्यजुनि निज-सच्छील फिरणें ॥ ५० ॥

व० ति०. क्रोधें जळे माणि अ-चेतन सूर्य-कांत ।
 ज्या लागतांच दिन-नायक-पाद-घात^४ ॥
 संभावितांत गणना पहिली जयाची ।
 साहेल तो पण कशी शठता दुजार्ची ॥ ५१ ॥

शा० वि०. विद्या हें पुरुषास रूप बरें, कीं शांकलें द्रव्यही ।
 विद्या भोग-सुकीर्ति-दायक पहा ते मान्य मान्यासही ॥
 विद्या बंधु असे विदेश-गमनीं विद्या महा-देवता ।
 विद्या पूज्य नृपास हा नर-पद्म तीवंगळा तत्पतां ॥ ५२ ॥

१ मशाल. २ (वाक्+रस) गोड भाषणाचें. ३ स्वार्थेबुद्धिरहित. ४ सूर्यकिरणां
 तडाखा. श्रुपानें पादताडन.

शिल०.

करीं साजे त्याग, श्रवण-युगुलीं सच्छ्रवण जें ।
मुखीं सत्य, स्वच्छाचरण विलसे, शौर्यहि भुजे ॥
स्व-शीर्षे थोराला नमन, विभवावांचुनि पहा ।
मल्याचा कीं स्वाभाविक शुभ अलंकार-विधि^१ हा ॥ ५३ ॥

हु० वि०.

उपजणें मरणें न चुके नरा । फिरत नित्य असे भव-भोंवरा ॥
उपजळा तरि तोच मला गमे । कुल समुन्नति ज्यास्तव घे, रमे^२ ॥ ५४ ॥

स्वागता.

वृक्ष फार लवती फळ-भारें । लोंवती जल-द घडनि नारें ॥
थोर गर्व न धरी विभवाचा । हा स्वभाव उपकार-पराचा ॥ ५५ ॥

ध० ति०.

जें पात्र कां पुरुष-रत्न महा-गुणांचें ।
तें निर्मितो विधि विभूषण भूमिकेचें ॥
कीं त्यासही त्वरित मृत्यु-मुखांत लोटी ।
त्याची गमे मज अ-पंडितता करंटी ॥ ५६ ॥
सदत्न-हार मणि ताडत बाहु-दंडी ।
कीं स्नान चंदन फुलें आणि लांब शेंडी ॥
यांनीं खरी घडतसे पुरुषा न शोभा ।
वाणीच भूषण सु-शिक्षित-शब्द-गर्भी^३ ॥ ५७ ॥
म्यां साहिली खल-जनोक्ति कठोर पाही ।
पोटांत दुःख वरिचेवारी हांसलोंही ॥
कीं प्रार्थिलें स्व-जठरार्थ मद्रांध लोकां ।
आशे अणीक मज नाचविशी किती कां ॥ ५८ ॥

शित०.

दिसे ज्या प्राणांची स्थिति जलज-पत्रोदक^४ जसें ।
तपांसाठीं केले विविध बहु म्यां पातक असें ॥
पुढें द्रव्याढ्यांच्या प्रचुर धन-छोभास्तव वृथा ।
वि-उजें म्यां केन्ही बहुतर मृषात्म-स्तुति-कथा^५ ॥ ५९ ॥

तोट्ट.

पदना रदनावलिजें त्यजिलें । शिर सर्वहि शुभ्रपणें पिकलें ॥
उठतां वसतां अणु शक्ति नसे । परि आस निरंतर माजतसे ॥ ६० ॥

१ भूतनप्रकार.

२ आनंद पावतें.

३ नयदिचे गोड शब्द जीत आणेत करी.

४ फमलाच्या पानावरील उदकाप्रमाणें म्हणजे चंचल. ५ जीत आणतों शोटीं स्तुति देतो आहे अशी गोष्ट.

- उ० जा०. न जाणतां टोळ पडे हुताशीं । नेणोनियां मीन गिळी गळाशी ॥
अभिज्ञ आम्ही विपयांसि जेव्हां । सोडूंच ना मोह बलिष्ठ तेव्हां ॥६१॥
- शा० वि०. मोठें मंदिर, पुत्र पंडित बरे, संपत्तिही फारशी ।
भार्या हे गुण-शालिनी, वय नवें, मूढासि माया अशी ॥
मानी शाश्वत विश्व हें, पडतसे संसार-कारा-गृहीं ।
ज्ञानी नश्वर दृश्य मानुनि मनीं संन्यास घे सत्वरीं ॥ ६२ ॥
- व० ति०. पोरें सदैव खडती क्षुधितें कृशांगें ।
स्त्री वस्त्र जर्जरित नेमुनि दौन वागे ॥
पाहोनि दुःख घांरिचें जठरार्थ कैसें ।
देहीति^१ गद्गद-रवें वदिजे प्रयासें ॥ ६३ ॥
- शा० वि०. होती वासर दीर्घ जे धन-पति-द्वारीं^२ तथां प्रार्थितां ।
नाना-सौख्य-भरें क्षणोपम मळा जे लोटले नेणतां ॥
निःसंगत्वपणें धरोनि वसलों हे पर्वताची गुहा ।
आतां त्या दिवसांसि हांसत असें ध्यानावसानीं^३ पहा ॥ ६४ ॥
मृत्यूनें जननास, बार्धक्यपणें कीं यौवना रोखिलें ।
लोभें आक्रमिली स्व-सुष्टि, वनिता-मोहें शमा व्यापिलें ॥
मात्सर्यें सु-गुणा, वना फणि-कुलें, पृथ्वी-पतीला खलें ।
अ-स्थैर्यें विभवास, सांग कवणें कोणास न प्राप्तिलें ॥ ६५ ॥
- व० ति०. व्याघ्रीपरी भय करित उभी जरा रे ।
देहासि रोग करितो रिपुतुल्य मारे ॥
आयुष्य भिन्न-घट-नीर^४ सरे तसें हें ।
पापें तथापि जन आचरतात पाहें ॥ ६६ ॥
- शा० वि०. येतो वासर तोच तेच रजनी व्यापार नाना-परी ।
प्राणी हे करिताति आयु सरतें हें नेणवे अंतरी ॥
तुच्छें चर्चित-चर्वणोपम सुखें जीं तींच तीं भोगितां ।
संसारिं न तिरस्कृती उपजते हे कोण निर्लज्जता ॥ ६७ ॥

१ (देहि+इति) दे असें. २ श्रीमताच्या दारांत. ३ (ध्यान+अवसानीं)
ध्यान संपन्न्यानंतर. ४ फुटक्या भांड्यांतील पाणी.

उ० जा०. झालें जयांपासुनि ते निमाळे । ते आमुचे तुल्य-वयस्क गेले ॥
आम्ही असों संप्रति जाण तैसे । नदी-तटीं जर्जर-वृक्ष जैसे ॥६८॥

ब० ति०. आयुष्य वर्ष-शत त्यांत निमें निजेळें^१ ।
त्याही निभेतहि निमे दिन वाद झाले ॥
वार्धक्य दशवर्षे, उरले, वियोगें ।
दुःखामयेचि सरले, सुख काय सांगें ॥ ६९ ॥

रघोदत्ता. एकदां तरुण बाल एकदां । भाग्यवंतहि अ-भाग्य एकदां ॥
एकदां जरठ जाय सत्वरि । धर्म-राज-सदना^२ नटापरी ॥ ७० ॥

शा० वि०. तूं राजा जरि, मी श्रुति-स्मृति-महा-विद्याभिमानी असें ।
भाग्यें विश्रुत तूं, मदीय कविता-सत्कीर्ति लोकीं वसे ॥
आहे अंतर फार तूज मज रे तूं गर्व जें दाविशी ।
मीही निस्पृह, भाग्यवंत-गणना नाही मला फारशी ॥ ७१ ॥

मालिनी. धन-पति जरि तूं रे, मी असें शास्त्र-वेत्ता ।
भट समरिं जरी तूं, मी महा-यादि-जेता ॥
अनुचर जरि तूतें सेविती, छात्र मातें ।
न गणिशि मज, जातों तुच्छ मानूनि तूतें ॥ ७२ ॥

शा० वि०. भेटावें तारि हा नसे समय तो, अंतःपुरी तो वसे ।
आहे निद्रित, अश्व पाहत असे, स्वारीस गेटा असे ॥
आतां क्रुद्ध म्हणूनि भृत्य बदती टाकी तया दुर्जना ।
मुक्त-द्वार मंहेश-मंदिर मुखें जाऊनि सेवी मना ॥ ७३ ॥

छद्मनि जरी तुष्ट तूं, बहुमुखी मी बल्कलावें असें ।
दोघांचा परि-तोष तुल्य असतां आधिस्य कांही नसे ॥
आशा ज्यास दाखि तोचि समजें, नैराश्य पै वाणतां ।
भाग्याचा नर कोणता मग बरें निर्भाग्य तो कोणता ॥ ७४ ॥

ज्यांचें पात्र पवित्र पाणि-युग हें, भिक्षान्न जे भक्षिती ।
 ज्यांचें वस्त्र दिशा, जयां मळ नसे, शय्या जयांची क्षिति ॥
 ज्यांला दैन्य नसे, विरक्ति-व्रनिता जे तीसवें नांदती ।
 ज्यांला कर्म-कलाप^१ बाधित^२ नसे, ते धन्य येणें रिती ॥ ७५ ॥

उ० जा०. चांडाळ कीं, ब्राह्मण शूद्र कीं हा । योगीश कीं यापरि लोक पाहा ॥
 वदे, जया हर्षविपाद नाही । निःसंग तो धन्य जनांत देही ॥ ७६ ॥
 पुरे पुराणें, स्मृति, वेद, शास्त्रें । आमुष्मि^३ वैदिककर्मतंत्रें ॥
 जेणें सरे हा भव तें विचारिं । यावेगळी सर्व दुकानदारी ॥ ७७ ॥

घ० ति०. स्वेच्छा-विहार गत-संग महा-तपस्वी ।
 भिक्षान्न-भक्षक विरक्त असा मनस्वी^४ ॥
 कथैक वस्त्र निरहंकृति जो सुखी तो ।
 टाकूनि भोग शम-सौख्य मनीं वरीतो ॥ ७८ ॥

शा० वि०. जों हे स्वस्थ तनू, जरा वसतसे जों दूर, जों इंद्रियें ।
 शक्तें कीं सरळें न आयु पुरतें जों, पंडितानें स्वयें ॥
 आत्म-प्राप्ति-सुखार्थ यत्न करणें कीं तोंच हा फारसा ।
 होतां मंदिर दीप्त, कूप-खननीं उद्योग तो कायसा ॥ ७९ ॥
 झाले जीर्ण मनीं मनोरथ पहा मी वंचलीं यौवना ।
 होते जे गुण सर्वही विफल ते झाले गुणज्ञा-विना ॥
 युक्तायुक्त-विचार काल न करी निःशंक सर्वात्मना^५ ।
 आतां हें सुचलें दुजी गति नसे गौरीश-पापां-विना ॥ ८० ॥

१ कर्मसमुदाय-देहाहंभाव ज्यांचा गळल्यामुळे बरीं धाईट वयें हावून घडलीं तरी त्यांचा वास्तविकदृष्ट्या ज्यांना भोग घडत नाही हा भाव. २ परलोक प्राप्त करून देणारी. ३ ज्यानें मनाचा अथ वेत्त आहे असा. ४ सर्वभावेंकरून.

रामदास

गोदातारीं राक्षसभुवनापासून २० कोशांवर जांव म्हणून एक गांव आहे. तेथे सूर्योपंत म्हणून एक कुळकरणी रहात असे. हा जातीचा जामदग्न्यगोत्री ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण असून सूर्योपासक असे. त्याचा पुत्र रामदास. ह्याच्या आईचें नांव राणूबाई. ह्याचें पहिलें नांव नारायण होतें; परंतु पुढें तो रामाची भक्ति करूं लागला, म्हणून त्याचें नांव रामदास असें पडलें. ह्यालाच समर्थ असें म्हणतात. ह्याचा वडील भाऊ गंगाधर म्हणून होता, त्यास रामीरामदास म्हणत. ह्याचा जन्म शके १५२७ त झाला. ह्यानें भक्तिरहस्य नामें ग्रंथ केला आहे; शिवाय अध्यात्मपर पदे केली आहेत. हा शके १५९९ त फाल्गुन वद्य १३ स निजधामास गेला.

रामदास लहानपणापासून विरक्त होता. तो माहतीचा अवतार असें म्हणतात. त्याच्या आईबापांनीं त्याचें लग्न करण्याची सर्व तयारी केली होती; पण त्याच्या मनांत लग्न करून घेण्याचें नव्हतें, म्हणून तो पळून गेला. तो कांहीं दिवस नाशिकक्षेत्रीं पंचवटींत राहून पुढें सातान्याजवळ चाफळ येथें जाऊन राहिला. तो बहुतकरून तीर्थयात्रा करित फिरत असे. हा आजन्म ब्रह्मचारी होता. त्याच्या शिष्यमंडळींत शिवाजीराजा होता. शिवाजीनें आपलें सगळें राज्य रामदासास दिलें, तेव्हां त्यानें त्याचा स्वीकार करून तें पुनः शिवाजीच्या स्वाधीन केलें, आणि तो म्हणाला कीं, माझ्या स्वामित्याची इतकीच खुण असावी कीं, तुझ्या फौजेचा झेंडा भगवा असावा. तेव्हांपासून शिवाजीनें आपल्या फौजेत भगव्या झेंड्याची चाल पाडली असें म्हणतात. शूद्र वर्गाचे खालच्या जातीच्या हिंदूंत जोहार म्हणण्याच्या ठिकाणीं रामराम म्हणण्याची जी चाल पडली आहे तीही शिवाजीनें ह्याच्या सांगण्यावरून नवी पाडिली.

रामदास निवांतपणें राहण्याकरितां सातान्याजवळ परळी नांवाचा किल्ला आहे तेथे जाऊन रहात असे. तेथे शिवाजीराजा त्याची वाढास्त ठेवी. रामदास तेथे राहिल्यामुळें त्या ठिकाणीं नंतमंडळी जाऊं येऊं लागली, म्हणून त्या किल्ल्यास सज्जनगड असें नांव पडलें. त्या वेळच्या ह्या साधुसंगांकडून रामदासाला विशेष मान मिळत असे. येथेच रामदास वृद्ध होऊन आपल्या वयाच्या ७३ व्या वर्षी समाधिस्थ झाला. त्याचे संग्रहायें पुष्कळ आहेत, त्यांत रामदासी असें म्हणतात.

रामदासाच्या ओव्या, श्लोक व अभंग पुष्कळ आहेत. त्याची कविता सुलभ भक्तिरसप्रधान आहे. ह्याची भाषा साधी व जोरदार आहे.

रामदासाचा जन्मशक १५३० (चैत्र शुद्ध ९). समाधिशक १६०३ (माघ वद्य ८).

ह्याने केलेले प्रसिद्ध ग्रंथ :—(१) स्फुट अभंग, (२) दासबोध, (३) मनाचे श्लोक, (४) समासवात्माराम. दासबोध व इतर रामदासी वाङ्मय अनेकांनी प्रसिद्ध केले आहे, परंतु श्री. शंकर श्रीकृष्ण देव (सत्कार्योत्तेजकसभा) यांनी संपादन प्रसिद्ध केलेले जास्त अधिकृत आहे.

विशेष माहितीकरिता पहा :—श्रीसमर्थचरित्र—स. खं. आळतेकर ; श्रीसमर्थचरित्र (तीन खंड)—शं. श्री. देव ; श्रीरामदास—न. र. फाटक ; Ramdas and Ramdasis—W. S. Deming.

स्फुट अभंग.

वेचे, रामदासाच्या अभंगांतील.

(१)

सुखाचे सांगाती सर्वही मीळती । दुःख होतां जाती निघोनीयां ॥ १ ॥
निघोनीयां जाती संकटाचे वेळे । सुख होतां मीळे समुदाव ॥ २ ॥
समुदाव सर्व देहाचे संबंधी । तुटली उपाधी रामदासी ॥ ३ ॥

(२)

मूर्ख तो संसारी माझे माझे करी । मृत्यु बरोवरी हिंडतसे ॥ १ ॥
हिंडतसे काळ सांगातीं सरीसा । धरी भरवसा नेणोनीयां ॥ २ ॥
नेणोनीयां प्राणी संसाराशी आला । आला तैसा गेला दैन्यवाणा ॥ ३ ॥
दैन्यवाणा गेला सर्वहि सोडोनी । ठेवीले जोडोनी जनाळामी ॥ ४ ॥
लागलेली मळी दोषाची सुटेना । आसक्ती तुटेना अंतरीची ॥ ५ ॥
अंतरीची भूर्ति अंतरळी दूरी । कदाकाळी हरी आठवेना ॥ ६ ॥
आठवेना अंत-काळीं रामावीण । धन्य तें मरण दास म्हणे ॥ ७ ॥

(३)

सुख पाहीं जातां कोठेंचि न दिसे । संसार हा असे दुःख-मूळ ॥ १ ॥
दुःख-मूळ जन्म नर आणि नारी । पाहतां संसारी मुख नाही ॥ २ ॥
सुख नाही कदा शाश्वतावांचूनी । जाणती सुज्ञानी दास म्हणे ॥ ३ ॥

(४)

साधू-संगें साधू भोंदू-संगें भोंदू । वादा-संगें वादू होत असे ॥ १ ॥
 होत असे भळा भल्याच्या संगतीं । जाय अधोगती दुष्ट-संगें ॥ २ ॥
 दुष्ट-संगें दुष्ट जाला महा-भापी । होतसे निष्पापी साधू-संगें ॥ ३ ॥
 संग जया जैसा लाभ तया तैसा । होतसे आपसा^१ अनायासे ॥ ४ ॥
 अनायासे गती चुके अधोगती । धरीतां संगतीं सज्जनाची ॥ ५ ॥
 सज्जनाची कृपा जयालागीं होय । तयालागीं सोय परब्राची ॥ ६ ॥
 परब्राची सोय भक्तीच्या उपायें । चुकती अपाय दास म्हणे ॥ ७ ॥

(५)

तोंवरी तोंवरी डगमगीना कदा । देहाची आपदा झाली नाही ॥ १ ॥
 तोंवरी तोंवरी परमार्थ स्वयंभ । जंव पोटीं लोभ आला नाही ॥ २ ॥
 तोंवरी तोंवरी अत्यंत सद्भाव । विशेष वैभव आलें नाही ॥ ३ ॥
 तोंवरी तोंवरी सांगें निरभिमान । देहासी अभिमान आला नाही ॥ ४ ॥
 तोंवरी तोंवरी धीरत्याची मात । प्रपंची आघात जाला नाही ॥ ५ ॥
 - रामदास म्हणे अवघेची गावाळी^२ । ऐसा विरळा बळी धैर्यवंत ॥ ६ ॥

(६)

कर्ता एक देव तेणें केलें सर्व । तयापाशीं गर्व कामा नये ॥ १ ॥
 देह तें देवाचें वित्त कुत्रेराचें । तेथें ह्या जीवाचें काय आहे ॥ २ ॥
 देता देवघीता नेता नेवघीता । कर्ता करघीता देव एक ॥ ३ ॥
 निमित्ताचा धनी केला असे प्राणी । पाहतां निर्वाणी देव एक ॥ ४ ॥
 लक्ष्मी ही देवाची सर्व सत्ता त्याची । त्यावीणें जीवाची ऊर्मी नाही ॥ ५ ॥
 दास म्हणे मना सावध असावें । दुश्चित नसावें कदाकाळ ॥ ६ ॥

(७)

ऐसा कोण आहे मुकीयाचा जाण^३ । कळें बांळखण न सांगतां ॥ १ ॥
 न सांगतां जाणें अंतरींचा हेत । पुरवी मनोरथ सर्व कांहीं ॥ २ ॥
 सर्व कांहीं जाणें चतुरांचा राणा । धन्य नारायणा लीन्या तुझी ॥ ३ ॥
 तुशीं लीला जाणें ऐसा कोण आहे । विरिची ती पाहें चाकाट्या^४ ॥ ४ ॥
 चाकाट्या^४ मनु देवासी पाहतां । दास म्हणे आतां सीमा जावो ॥ ५ ॥

(८)

शौच केलें तेणें शुचिर्मूत जाला । जळस्नानें केला मल-स्याग ॥ १ ॥
 मल-स्यागें जालें शरीर निर्मळ । अंतरीचा मळ कैसा जातो ॥ २ ॥
 कैसा जातो काम क्रोध लोभ दंभ । नांदतीं स्वयंभ अंतर्गामी ॥ ३ ॥
 अंतर्गामी बाधीं होईजे निर्मळ । तेणें तुटे मूळ संसारीचें ॥ ४ ॥
 संसारीचें मूळ सूक्ष्मी गुंतलें । मन विगुंतलें विभ्रमासी ॥ ५ ॥
 वि-भ्रमासी बरें शोधुनी पहावें । अंतरीं राहावें निष्ठावंत ॥ ६ ॥
 निष्ठावंत ज्ञान पूर्ण समाधान । मग संध्या-स्नान सफळित ॥ ७ ॥
 सफळित संध्या संदेह नसतां । निःसंदेह होतां समाधान ॥ ८ ॥
 समाधान नाहीं स्नान-संध्या काई । लौकिकाचे ठायीं लोक-लाज ॥ ९ ॥
 लोकलाजे सर्व लौकीकचि केला । देव दूरावला वरपंगें ॥ १० ॥
 वरपंगें देव कदा सांपडेना । निष्ठेचा घडेना भक्ति-भाव ॥ ११ ॥
 भक्ति ते मागेची भाव तो जायाचा । कर्म लौकिकाचा खटाटोप ॥ १२ ॥
 खटाटोपें देव कदा पाविजेना । निश्चय घडेना शाश्वताचा ॥ १३ ॥
 शाश्वताचा शोध अंतरीं असतां । सर्वहि पाहतां निरर्थक ॥ १४ ॥
 निरर्थक तीर्थे निरर्थक व्रतें । दास म्हणे जेथें ज्ञान नाहीं ॥ १५ ॥

(९)

बाळक जाणेना मातेसी । तिचें मन बाळापासीं ॥ १ ॥
 तैसा देव हा कृपाळू । करी भक्ताचा सांभाळू ॥ २ ॥
 धेनु वत्साचेनि लागें । धांवें त्याच्या मागेमागे ॥ ३ ॥
 पक्षी बेंघतसे गगन । पिळांपाशीं त्याचें मन ॥ ४ ॥
 मत्स्य आठवितां पाळी । कूर्म दृष्टीनें सांभाळी ॥ ५ ॥
 रामीरामदास म्हणे । माया-जाळाचीं लक्षणें ॥ ६ ॥

(१०)

ऐसें कैसें रे सोंवळें । शिवतां होतसे ओंवळें ॥ १ ॥
 स्नान संध्या टिळे माळा । पोटीं क्रोधाचा उमाळा ॥ २ ॥
 नित्य दंडीतोसी देह । परीं फिटेंना संदेह ॥ ३ ॥
 नित्य नेम खटाटोप । मनीं विषयाचा जप ॥ ४ ॥
 वाद्य केळी शळफळ । देह-बुद्धीचा विटाळ ॥ ५ ॥
 रामदास दड-भाव । तपावीण सर्व वाव ॥ ६ ॥

(११)

देह विटाळाचा गोळा । कैसा होतोसी सोंवळा ॥ १ ॥
तुज कळेना विचारू । ऐसीयासी काय करूं ॥ २ ॥
दृढ केला अभिमान । तेणें जाहलें बंधन ॥ ३ ॥
रामदास स्वामीविण । केला तितुकाही शीण ॥ ४ ॥

(१२)

काळ जातो क्षणक्षणा । मूळ येईल मरणा ॥ १ ॥
कांहीं धांवधांव करी । जंव तो आहे मृत्यु दुरी ॥ २ ॥
देह आहे जाईजणें^१ । भूललासी कोण्या गुणें ॥ ३ ॥
माया-जाळीं गुंतलें मन । परि हें दुःखासी कारण ॥ ४ ॥
सत्य वाटतें सकळ । परि हें जातां नाहीं वेळ ॥ ५ ॥
रामीरामदास म्हणे । आतां सावधान होणें ॥ ६ ॥

(१३)

अंत-काळ येतो येतां । तेथें न ये चुकवीतां ॥ १ ॥
अकस्मात लागे जावें । कांहीं पुण्य आचरावें ॥ २ ॥
पुण्येविण जातां प्राणी । घडे यमाची जाचणी ॥ ३ ॥
रामदास म्हणे जना । कठिण यमाच्या यातना ॥ ४ ॥

(१४)

ज्याच्या उदरासी आला । त्यासि फिरोनी पडला ॥ १ ॥
तोचि जाणावा चांडाळ । देव-ब्राह्मणांचा काळ ॥ २ ॥
जाला छियेचा लंपट । माय-बापांसी उद्धट ॥ ३ ॥
भय पापाचें न धरी । सज्जनांची निंदा करी ॥ ४ ॥
नेणे माय कीं मावसी । कोणें सांगावें तयासी ॥ ५ ॥
रामीरामदास म्हणे । यम केला त्याकारणें ॥ ६ ॥

(१५)

कोणी पुत्र कामा न ये । मित्र करी तां उपाये ॥ १ ॥
केवें आपूले परावें । अवघें ऋणानुबंधे ध्यावें ॥ २ ॥
जिवलग जीव घेती । त्यासी परावे रक्षिनी ॥ ३ ॥
जिवलग्याचिये परी । मातेहुनी लोभ करी ॥ ४ ॥
रामीरामदास म्हणे । न कळें देवाचें करणें ॥ ५ ॥

(१६)

घात करूनी आपुला । काय रडनीसी पुढिला ॥ १ ॥
 बहुत मोलाचें आयुष्य । विषय-छोमें केला नाश ॥ २ ॥
 नाही वोळखिलें सत्या । तेणें केली आत्म-हत्या ॥ ३ ॥
 नर-देहाची संगती । गेली गेली हातोहाती ॥ ४ ॥
 नाही देहाचा भरोसा । गेली गेली रे वयसा ॥ ५ ॥
 रामीरामदास म्हणे । मुलों नको मूर्खपणें ॥ ६ ॥

(१७)

कोणें कोणासी रडावें । एकामागें एकीं जावें ॥ १ ॥
 एक वेळ गेली माता । एक वेळ गेला पिता ॥ २ ॥
 द्रव्य दारा जाती पुत्र । जिवलग आणि मित्र ॥ ३ ॥
 प्राणी संसारासी आळा । तितुका मृत्यु-पंथें गेला ॥ ४ ॥
 पूर्वज गेले देवापासी । तेची वाट आपणासी ॥ ५ ॥
 रामदास म्हणे लोक । करिती गेलीयाचा शोक ॥ ६ ॥

(१८)

ज्याचें हेतें तेणें नेळें । येथें तुजें काय गेलें ॥ १ ॥
 वेगीं होई सावधान । करीं देवाचें भजन ॥ २ ॥
 गति न कळे होणाराची । हे तों इच्छा भगवंताची ॥ ३ ॥
 पूर्व संचिताचें फळ । होती दुःखाचे कल्लोळ ॥ ४ ॥
 पूर्वीं केलें जें संचित । तें तें भोगावें निश्चित ॥ ५ ॥
 दास म्हणे पूर्व-रेखा । प्राप्त न टळे ब्रह्मादिकां ॥ ६ ॥

(१९)

आतां कीठें धरूं भाव । बहुसाल जाळे देव ॥ १ ॥
 एकाहुनी एक थोर । मुख्य पूजा पारंपर ॥ २ ॥
 माझे कुळींचीं दैवतें । सांगों जातां असंख्यातें ॥ ३ ॥
 रामदासा देव एक । येर सर्वही मायिक ॥ ४ ॥

(२०)

आतां शरण कोणा जावें । सत्य कोणातें मानावें ॥ १ ॥
 नाना-पंथ नाना-मतें । भू-मंडळीं असंख्यातें ॥ २ ॥
 एक मानिती स-गुण । एक म्हणती निर्गुण ॥ ३ ॥
 एकीं केला सर्व-त्याग । एक म्हणती राज-योग ॥ ४ ॥
 रामदास सांगे खूण । भक्तिवीण सर्व शीण ॥ ५ ॥

(२१)

शरण जावें संत-जनां । सत्य मानावें निर्गुणा ॥ १ ॥
नाना मर्ती काय चाड । करणें सत्याचा नीवाड ॥ २ ॥
ज्ञानें भक्तीस जाणावें । भक्ति तयेसी म्हणावें ॥ ३ ॥
रामीरामदास सांगे । सर्व-काळ संत-संगें ॥ ४ ॥

(२२)

एक देव आहे खरा । माये नाथिला^१ पसारा ॥ १ ॥
हेचि विचारें जाणावें । ज्ञाता तयासी म्हणावें ॥ २ ॥
रामदासाचें धोलणें । स्वप्नापरी जाईजणें^२ ॥ ३ ॥

(२३)

गेला प्रपंच हातींचा । लेश नाही परमार्थाचा ॥ १ ॥
दोहीकडे अंतरला । थोरपणें भावावला ॥ २ ॥
गेली अवधी निस्पृहता । नाही स्वार्थही पूता ॥ ३ ॥
क्रोधें गेला संत-संग । लोभें जाहला विरंग^३ ॥ ४ ॥
पूर्ण जाली नाही आशा । इकडे बुडाला अभ्यासा^४ ॥ ५ ॥
दास म्हणे क्रोधें केलें । अवघें लाजिरवाणें जालें ॥ ६ ॥

(२४)

संग स्वार्थाचा धरिला । तेणें काम बळावला ॥ १ ॥
थोरपण हें मातलें । तेणें अव्हाटी घातलें ॥ २ ॥
कामामागें आला क्रोध । क्रोधें केला बहु खेद ॥ ३ ॥
लोभ दंभाचें कारण । मोहें केलें विस्मरण ॥ ४ ॥
कामी लांचावले मन । जालें बुद्धीचें पतन ॥ ५ ॥
दास म्हणे हें सकळ । अवघें अनर्थाचें मूळ ॥ ६ ॥

(२५)

काम क्रोध रावळला । तोचि सन्निपात जाला ॥ १ ॥
याती बांध करवें । पोटी वैराग्य धरावें ॥ २ ॥
कुप्य्य अवघें जें जालें । मग तें पुढें उफाळलें ॥ ३ ॥
रामदास सांगे भलें । लोक म्हणती पांसाळले ॥ ४ ॥

(२६)

व्यर्थ माया-जाळीं गुंतोनि राहासी । हित गमावीसी आपुलें तें ॥ १ ॥
 गृह दारा सुत नव्हेत अंतीचीं । मग इतरांची काय आशा ॥ २ ॥
 सर्व हें सांडोनी जाशील वा झणी । काळ तो बांधोनी नेईं तुज ॥ ३ ॥
 तेथें सोडवीता नसे तूज कोणी । एका चक्रपाणीचांचोनियां ॥ ४ ॥
 नको गुंतुं गळीं मायिकासि टाळीं । स्व-हित सांभाळीं भिक्षु म्हणे ॥ ५ ॥

(२७)

वाजे पाऊल आपुलें । म्हणे मार्गे कोण आलें ॥ १ ॥
 कोण धांवतसे आड । पाहीं जातां जालें झाड ॥ २ ॥
 भावोतसे अम्यंतरीं । कोण चाले बरोवरी ॥ ३ ॥
 शब्द-पडसाद ऊठला । म्हणे कोण रे बीलिला ॥ ४ ॥
 रामीरामदास म्हणे । संशयाचीं हीं लक्षणें ॥ ५ ॥

(२८)

कांहीं दिसे अकस्मात । तेथें वाटे आलें भूत ॥ १ ॥
 वायां पडावें संदेहीं । मुळीं तेथें कांहीं नाहीं ॥ २ ॥
 झाड-झुडूप देखिलें । जिथी वाटे कोणी आलें ॥ ३ ॥
 रामदास सांगे खूण । भितो आपणा आपण ॥ ४ ॥

(२९)

छाया देखुनी आपली । शंका अंतरीं वाटली ॥ १ ॥
 ऐसें भ्रमाचें लक्षण । भुलें आपणा आपण ॥ २ ॥
 मुखें बोलतां उत्तर । तेथें जालें प्रत्युत्तर ॥ ३ ॥
 डोळ्यां घालितां आंगोळी । एकाचीं तीं दोन जालीं ॥ ४ ॥
 पोटीं आपण कल्पिलें । तेंचि आलेंसे वाटलें ॥ ५ ॥
 दास म्हणे हा उपाधी । शंका धरितां अधिक बाधी ॥ ६ ॥

(३०)

नाही एक उपासना । कैची भक्तीची वासना ॥ १ ॥
 नाही निश्चय अंतरीं । मन फिरे दारोदारी ॥ २ ॥
 ज्यासी नाही एक देव । सातांपांचा ठायीं भाव ॥ ३ ॥
 नानाकार जालें मन । कैचें, निष्टेचें भजन ॥ ४ ॥
 रामीरामदास म्हणे । निष्टेवीण सर्व मुणें ॥ ५ ॥

(३१)

जया ज्ञान हें नेणवे । पशु तयासी म्हणावें ॥ १ ॥
कोणें केले चराचर । कोण विश्वाचा आधार ॥ २ ॥
ब्रह्मादिकांचा निर्मिता । कोण आहे त्यापरता ॥ ३ ॥
अनंत ब्रह्मांडाच्या माळा । हे तों भगवंताची लीळा ॥ ४ ॥
रामदासाचा विवेक । सर्व-कर्ता देव एक ॥ ५ ॥

(३२)

ज्ञानाविणें जे जे कळा । ते ते जाणावी अव-कळा ॥ १ ॥
ऐसें भगवंत बोलिला । चित्त द्यावें त्याच्या बोला ॥ २ ॥
एकें ज्ञानेंची सार्थक । सर्व कर्म निरर्थक ॥ ३ ॥
दास म्हणे ज्ञानाविण । प्राणी जन्मला पापाण ॥ ४ ॥

(३३)

अस्थीचा विटाळ होतां स्नान केलें । चुडे दांतबलें^१ कासयासी ॥ १ ॥
आचमन करावें शुद्धाच्या विटाळें । हाटाचे चौटाळे^२ कोण जाणे ॥ २ ॥
नदीचे प्रवाही आंत पाहों नये । स्नान-संध्या होय अप्रोदकीं ॥ ३ ॥
ओले चर्मी शुद्ध होत आहे हिंग । स्वयंपाकीं सांग सेविताती ॥ ४ ॥
रामदास म्हणे हें कोणी न पाहे । देह मूळीं आहे विटाळाचा ॥ ५ ॥

(३४)

चित्त आहे कैसें मळिण तें कैसें । शुद्ध होतें कैसें विचारावें ॥ १ ॥
वैद्य ओळखीतां रोगहि कळेना । औषध मिळेना प्रचीतीचे ॥ २ ॥
अनुमानें देव अनुमानें भक्त । अनुमानें मुक्त अनुमानां ॥ ३ ॥
अनुमानें केले अनुमानें कल्पिलें । निर्फळ जाहलें सर्व कांही ॥ ४ ॥
सर्व कांही बरे प्रचीति आलिया । दास म्हणे वायां अ-प्रचीति ॥ ५ ॥

(३५)

प्रत्ययाचें ज्ञान तेंचि तें प्रमाण । येर अ-प्रमाण सर्व कांहीं ॥ १ ॥
सर्व कांही धर्म आणि कर्माऽकर्म । चुकलिया वर्म व्यर्थ जाती ॥ २ ॥
व्यर्थ जाती जन्म ज्ञानावांचुनियां । केले कष्ट वायां निरर्थक ॥ ३ ॥
निरर्थक जन्म पशुचिया परी । जंव तें अंतरीं ज्ञान नव्हे ॥ ४ ॥
ज्ञान नव्हे सोपें तें आधीं पहावें । शाश्वत शोधावें दास म्हणे ॥ ५ ॥

(३६)

प्रपंचीं तें भाग्य परमार्थी बैराग्य । दोन्ही यथासांग दोहींकडे ॥ १ ॥
 दोहींकडे सांग होतां ते समर्थ । नाही तरी व्यर्थ तारांबळी^१ ॥ २ ॥
 तारांबळी होते विचार नसतां । दास म्हणे आतां सावधान ॥ ३ ॥

(३७)

पतित हे जन करावे पावन । तेथें अनुमान करूं नये ॥ १ ॥
 करूं नये गुण-दोष-उठाटेवी । त्रिवेकें लावावी बुद्धि जना ॥ २ ॥
 बुद्धि सांगे जना त्या नांव सज्जन । पतित-पावन दास म्हणे ॥ ३ ॥

(३८)

माता पिता जन स्वजन कांचन । प्रिया-पुत्रीं मन गोवूं नको ॥ १ ॥
 गोवूं नको मन राववावांचूनि । लोक-लाज जनीं लागलीसे ॥ २ ॥
 लागलीसे परी तूयां न धरावी । स्व-हितें करावी राम-भक्ति ॥ ३ ॥
 राम-भक्तिविण होसील हिंपुटी । एकले शेंवटी जाणें लागे ॥ ४ ॥
 जाणें लागे आतां वाळा सु-लक्षणा । ध्याई राम-राणा दास म्हणे ॥ ५ ॥

(३९)

काया हे काळाची घेवोनि जाणार । तुझेनि होणार काय बापा ॥ १ ॥
 काय बापा ऐसें जाणोनि नेणसी । मी मी म्हणसी बायांवीण ॥ २ ॥
 बायांवीण शीण केला जन्मवरी । दम लोकाचारी नागवण ॥ ३ ॥
 नागवण आली पर-लोका जातां । स्व-हिताची चिंता केली नाही ॥ ४ ॥
 केली नाही चिंता नामी कानकोडें^२ । अंती कोण्या तोंडें जात वसे ॥ ५ ॥
 जात वसे सर्व सोडोनि करंटा । जन्मवरी ताठा धरुनियां ॥ ६ ॥
 धरुनियां ताठा कासया मरावें । भजन करावें दास म्हणे ॥ ७ ॥

(४०)

रावणासारखी कोणाची संपत्ति । तोही गेला अंती एकलाची ॥ १ ॥
 एकलाचि गेला वाळी तो वानर । कपि थोर थोर तेही गेले ॥ २ ॥
 गेले चक्रवर्ती थोर वैभवाचे । फार आयुष्याचे ऋषीश्वर ॥ ३ ॥
 ऋषीश्वर गेले मार्कंडासारखे । इतरांचे लेखे कोण करी ॥ ४ ॥
 कोण करी सर्व शाश्वत आपुलें । सर्व राज्य गेलें कौरवांचें ॥ ५ ॥
 कौरव निमाले, पांडव गळाले । यादवहि गेले एकसरें ॥ ६ ॥

एकसरें गेले राजे थोर थोर । आणिक श्रीधर भाग्यवंत ॥ ७ ॥
 भाग्यवंत गेले एकामागें एक । हरिश्चंद्रादिक पुण्य-शीळ ॥ ८ ॥
 पुण्य-शीळ गेले कीर्ति ठेवुनीयां । पापी गेले बायां अधोगती ॥ ९ ॥
 अधोगती गेले देवा न भजतां । संसारीं म्हणतां माझे माझे ॥ १० ॥
 माझे माझे करी साचाचिये परी । अंतीं दुराचारी एकलाचि ॥ ११ ॥
 एकलाचि येतां एकलाचि जातां । मध्येचि दुश्चिंता माया-जाळ ॥ १२ ॥
 माया-जाळीं पापी जन गुंडाळले । पुण्य-शीळ गेले सुटोनीयां ॥ १३ ॥
 सुटोनीयां गेले सायुज्य-पदासी । रामारामदास चिरंजीव ॥ १४ ॥

(४१)

वासनेचि झाडी कु-बुद्धि वांकुडी । वाजे हुडहुडी ममतेची ॥ १ ॥
 वैराग्याचा वन्हि विशोनीयां गेला । संचित खायाला पुण्य नाही ॥ २ ॥
 भक्ति पांवरूण तें माझे सांडलें । मज वोसंडिलें संत-जनीं ॥ ३ ॥
 नाम-संजीवनी मुखीं नाही पाणी । निंदेचि पोहणी^१ प्रवळची ॥ ४ ॥
 रामदास म्हणे ऐसीयाचें जिणें । सदा दैन्यवाणें रामेंवीण ॥ ५ ॥

(४२)

देऊळाचे मिसें द्रव्य तें जोडावें । गांठीचें मोडावें पुण्य-धन ॥ १ ॥
 एखां तें काय न घडे प्राण्याला । व्यय करण्याला आग लागो ॥ २ ॥
 राजां हे वाचे कवन करावें । धन्य म्हणवावें लोकांहातीं ॥ ३ ॥
 राजसा तामसा राखवाची भेट । गेल्या जन्म-कोटी तरी नाही ॥ ४ ॥
 रामदास म्हणे करितीं निवाड । सोडवितो खोड मान तुझा ॥ ५ ॥

(४३)

करोनी कीर्तन योग्यता मिरवणें । देशेदिशीं जाणें द्रव्यामाठी ॥ १ ॥
 द्रव्य येतां पुढें प्रेमानें कीर्तन । सुचवितो मान-धन इच्छा ॥ २ ॥
 राजा देऊं जातां देऊळ बांधणें । एवढिया धनं काय हांतें ॥ ३ ॥
 दास्यांनीं त्रासावें सर्वांनीं हांसावें । त्या मानवा पात्रे देव कैसा ॥ ४ ॥
 रामदास म्हणे देव तो समीप । गांठीं ऐसें पाप जोडा परी ॥ ५ ॥

(४४)

त्याचे पाय हो नमावे । त्याचें कीर्तन हो ऐकावें ॥ १ ॥
 दुजीयासी सांगे कथा । आपण यतें त्याची पथा ॥ २ ॥

कीर्तनाचें न करी मोल । जैसे अमृताचे वोल ॥ ३ ॥
 सन्मानितां नाहीं सुख । अपमानितां नाहीं दुःख ॥ ४ ॥
 किंचित दिलें दातयानें । तेंही घेत आनंदानें ॥ ५ ॥
 ऐसा असे हरी-दास । लटकें न वदे रामदास ॥ ६ ॥

(४५)

दीनाचा दयाळु कीर्ति ऐकियेली । म्हणूनी पाहिली वाट तुझी ॥ १ ॥
 अनाथाचा नाथ होशील कैवारी । म्हणोनियां हरी बोभाईलें^१ ॥ २ ॥
 तुजविण कोण जाणे हें अंतर । कोणासि जोंजार^२ घाटूं माझा ॥ ३ ॥
 दास म्हणे आम्ही दीनाहुनि दीन । करावें पालन दुर्वळाचें ॥ ४ ॥

(४६)

आम्हा पतितांची सांड केली जरी । आमचा कैवारी कोण आहे ॥ १ ॥
 आम्ही भरंवसा कोणाचा धरावा । सांगावें केशवा दया-निधि ॥ २ ॥
 तुजविण आम्हां नाहीं त्रि-भुवनीं । धावें चक्र-पाणी दीन-बंधु ॥ ३ ॥
 पतित-पावन ब्रीद हें बांधिलें । तारावें बहिलें^३ दासालागीं ॥ ४ ॥

(४७)

पळशी तूं तरी नाम कोठें नेशी । आम्ही अहर्निशीं नाम घोकूं ॥ १ ॥
 आम्हांपासोनियां जातां न ये तुज । तें हें वर्म बीज नाम जपूं ॥ २ ॥
 देवा आम्हां तुझें नाम हो पाहीजे । मग भेटी सहजें देणें लागे ॥ ३ ॥
 भोळे भक्त आम्ही चुकलेंचि कर्म । सांपडलें वर्म रामदासा ॥ ४ ॥

(४८)

तुजविण देवा मज कोणी नाही । माझी चिंता कांही असों थावी ॥ १ ॥
 बैराग्यें कनिष्ठ अभायें वारिष्ठ । माझे मनीं नष्ट संदेहता ॥ २ ॥
 विवेकें सांडिलें ज्ञानें ओसंडिलें । चित्त हें लागलें तुझे पार्यी ॥ ३ ॥
 तुझें नाम वाचे उच्चारित असें । अंतरी विश्वास धरियेला ॥ ४ ॥
 रामदास म्हणे मी तुझें अज्ञान । माझे समाधान करी देवा ॥ ५ ॥

(४९)

जाणावा तो नर देवचि साचार । वाचे निरंतर राम राम ॥ १ ॥
 सगुणी सद्भाव नाही ज्ञान-गर्व । तयालागीं सर्व सारीखेची ॥ २ ॥

निंदका बंदका संकटी सांभाळी । मन सर्वकाळी पालटेना ॥ ३ ॥
पुढिल्यासि^१ सदा सुख देत आहे । उपकारी देह लावीतसे ॥ ४ ॥
लावीतसे देह राम-भजनास । रामीरामदास हरि-भक्त ॥ ५ ॥

(५०)

मी खरा पतित तूं खरा पावन । आतां अनमान करूं नको ॥ १ ॥
आतां कांहीं मज चिंता तीही नसे । तुझें नाम कैसें वाचे येई ॥ २ ॥
समर्थे घेतला नामासाठीं भार । मज उपकार कासयाचा ॥ ३ ॥
रामदास म्हणे तुझें तुज ऊर्जे । सोयरे पिशून हांसतील ॥ ४ ॥

(५१)

पतित-पावना जानकी-जीयना । वेगीं माझ्या मना पालटावें ॥ १ ॥
मिथ्या शब्द-ज्ञानें तुज अंतरलों । संदेही पडलों मीपणाच्या ॥ २ ॥
सदा खळखळ^३ निर्गुणाची घडे । सगुण नातुडे ज्ञानी गर्वे ॥ ३ ॥
रामदास म्हणे ऐसा मी पतित । मीपणं अनंत आतुडेना^१ ॥ ४ ॥

(५२)

राम-भक्तिरीण आन नाही सार । साराचें हें सार रामनाम ॥ १ ॥
कल्पना-विस्तारू होत असे सत्वरू । आम्हां कल्पतरू चाड नाही ॥ २ ॥
कामनेलागोन विटलेंसे मन । तेथें चाड कोण काम-धेनू ॥ ३ ॥
चिंता नाही मनीं राम गातां गुणी । तेथें चिंतामणी कोण पुसे ॥ ४ ॥
कदा नाही नाश स्वरूप मुंदरें । तेथें आम्हां हिरे चाड नाही ॥ ५ ॥
रामदास म्हणे राम-भक्तिरीणें । जाणावें तें उर्जे सर्व कांहीं ॥ ६ ॥

(५३)

जायमुक्त प्राणी होऊनियां गेले । तेणें पंथें चाले तोची धन्य ॥ १ ॥
जाणावा तो ज्ञानी पूर्ण समाधानी । निःसंदेह मनीं सर्व काळ ॥ २ ॥
मिथ्या देह-भान प्रारब्धा आधीन । राखे पूर्णपण समाधानी ॥ ३ ॥
आयटीनिं करी कर्म टपासना । सर्व काळ ध्यानाखड मन ॥ ४ ॥
धन्य पै ते दास संसार उदास । तयां रामदास नमस्कारी ॥ ५ ॥

भक्तिपर अभंग

(१)

भक्ति नलगे भाव नलगे । देव नलगे आम्हांशी ॥ १ ॥
 आम्ही पोटाचे पाईक^१ । आम्हां नलगे आणीक ॥ २ ॥
 आम्ही खाजं ज्यांची रोटी । त्यांची कांति करूं मोठी ॥ ३ ॥
 रामारामदास म्हणे । ऐशीं मूर्खांची लक्षणें ॥ ४ ॥

(२)

अन्न व्हावें पोटभरी । मग तें ज्ञान-चर्चा करी ॥ १ ॥
 ऐसें बोलती अज्ञान । ज्यासि नाही समाधान ॥ २ ॥
 आधीं अन्न तों पाहिजे । मग ध्यानस्थ राहिजे ॥ ३ ॥
 अन्नावीण तळमळ । अन्न करी तें सकळ ॥ ४ ॥
 कैचा राम कैचा दास । अवघे पोटाचे सायास ॥ ५ ॥

(३)

देव एका भाग्य देतो । एका भीकिसि लावितो ॥ १ ॥
 न कळे भगवंताचें करणें । राव रक तत्क्षणें ॥ २ ॥
 त्यासि चुकलीं बापुडीं । अन्न अन्न करिती वेडीं ॥ ३ ॥
 रामदास म्हणे पाहीं । देवावीण कांही नाही ॥ ४ ॥

(४)

क्षुधा लागतांचि अन्न । तृप्ता लागतां जीवन ॥ १ ॥
 निद्रा लागतां शयन । आळस येतां चुके मन ॥ २ ॥
 मळ-मूत्र संपादनं । शीच आचमन करणें ॥ ३ ॥
 खाणें लागे नानापरी । सर्व काळ भरोवरी ॥ ४ ॥
 अथवा धंदाची लागला । दिवसें-दिवस काळ गेला ॥ ५ ॥
 रामारामदास म्हणे । देह सुरवादा^२ करणें ॥ ६ ॥

(५)

सीत-काळींच हुताश । उष्ण-काळीं वारा वास ॥ १ ॥
 अळे पर्जन्याचे दिवस । केले घराचे सायास ॥ २ ॥
 नाना व्याधींचीं औषधें । पथ्य करावें निरोधें^३ ॥ ३ ॥
 विपयी-जनासी आदर । करणें लागे निरंतर ॥ ४ ॥

अवघा धंदाची लागला । दिवसें-दिवस काळ गेला ॥ ५ ॥

दास म्हणे सांगों किती । ऐसी देहाची संगती ॥ ६ ॥

(६)

पोट-धंदा जन्मवरी । करूं जातां नाही पुरी ॥ १ ॥

करितां संसारी सायास । नाही क्षणाचा अवकाश ॥ २ ॥

बन निर्माण कराया । सर्वकाळ पीडी काया ॥ ३ ॥

काम करितां दिवस थोडा । ऐशा कष्टा नाही जोडा ॥ ४ ॥

अवघा धंदाची लागला । दिवसें-दिवस काळ गेला ॥ ५ ॥

दास म्हणे सावधान । जाळें सदृढ बंधन ॥ ६ ॥

(७)

शिक जांभई खोकला । तितुका काळ व्यर्थ गेला ॥ १ ॥

आतां ऐसं न करावें । नाम जीवीं तें धरावें ॥ २ ॥

श्वास उच्छ्वास निघतो । तितुका काळ व्यर्थ जातो ॥ ३ ॥

पात्या^१ पातें न लागत । तितुकें वय व्यर्थ जात ॥ ४ ॥

लागे अवचित उचकी । तितुकें वय काळ लेखी ॥ ५ ॥

म्हणे रामीरामदास । होतो आयुष्याचा नाश ॥ ६ ॥

कलियुगपंचक

(१)

आळें भगवंताच्या मना । तेंथे कोणाचें चालेना ॥ १ ॥

जैसा कळी राजा जाला । धर्म अवघाची बुडाला ॥ २ ॥

नाति मर्यादा उडाली । भक्ति देवाची बुडाली ॥ ३ ॥

दास म्हणे पाप जाळें । पुण्य अवघेंचि बुडालें ॥ ४ ॥

(२)

विप्रीं सांडिला आचार । क्षेत्री सांडिला विचार ॥ १ ॥

मेघ-नृष्टी मंदावली । पिंक भूर्मानें सांडाली ॥ २ ॥

बहु-नृष्टी अनाष्टी । दास म्हणे गेली सृष्टी ॥ ३ ॥

(३)

लोक दोष आचरती । तेंणें दोषें भस्म होती ॥ १ ॥

जनीं दोष जाहले फार । तेंणें हातसे संहार ॥ २ ॥

रामदास म्हणे बळी । दिसें दिसें पापें कळी ॥ ३ ॥

(४)

नाहीं पापाचा कंटाळा । येतो हव्यास आगळा ॥ १ ॥
जना सु-बुद्धि नावडे । मन धांवें पापाकडे ॥ २ ॥
रामीरामदास म्हणे । पुण्य उणें पाप दुणें ॥ ३ ॥

(५)

पुण्यक्षेत्रें तीं मोडावीं । आणि ब्राह्मण्ये^१ पीडावीं ॥ १ ॥
पुण्यवंत ते मरावे । पापी चिरंजीव व्हावे ॥ २ ॥
रामदास म्हणे वाड^२ । विघ्नें येती धर्मावाड ॥ ३ ॥

मूर्खपणपंचक

(१)

येथें काय रे वाजतें । कोठें काय गजवजितें ॥ १ ॥
उगा करीती कोल्हाळ । मासें ऊठलें कपाळ ॥ २ ॥
हांका मारुनि वरडती । टाळ अवघेचि कूटिती ॥ ३ ॥
कोठें कैचे आले लुटे । बायां जाले टाळकुटे ॥ ४ ॥
वेडिं संसार सांडिला । व्यर्थ गलबला मांडिला ॥ ५ ॥
दास म्हणे या मूर्खाला । हरि-कथेचा कंटाळा ॥ ६ ॥

(२)

हरि-कथेचा आला राग । खेळ होतां घाली त्याग^३ ॥ १ ॥
ऐसे प्रकारचे जन । नाहीं देवाचें भजन ॥ २ ॥
फळावंतांचें जें गाणें । ऐकतांची जीव माने^४ ॥ ३ ॥
करिती लग्नाचा उत्साव । नाहीं देव-महोत्साव^५ ॥ ४ ॥
भूत-दया नाहीं पोटी । खाती लोभाची चोरटी ॥ ५ ॥
रामीरामदास म्हणे । देवधर्म कोण जाणे ॥ ६ ॥

(३)

स्वार्थ केला जन्मवरी । लोभें राहीला श्री-हरी ॥ १ ॥
धन धान्य अहर्निशी । गाई महिषी घोडे दासी ॥ २ ॥
शेत वाडे घर ठावो । प्राणी जीवीं धरी हावो ॥ ३ ॥
माता पिता वहिणी आता । कन्या पुत्र आणि कांता ॥ ४ ॥

^१ ब्राह्मणांचे समुदाय. ^२ मोठी. ^३ उद्दी. ^४ हवे. ^५ महा-उत्साव-मोठ्या उत्साह.

व्याही जांवई आपुले । इष्ट मित्र सुखी केले ॥ ५ ॥
दास म्हणे वो शेवटीं । प्राप्त जाली मसणवटी ॥ ६ ॥

(४)

जन्मवरी शीण केला । अंत-काळी व्यर्थ गेला ॥ १ ॥
काया स्मशानीं घातली । कन्या-पुत्र मुरडलीं ॥ २ ॥
घर बाडा तो राहिला । प्राणी जातसे एकला ॥ ३ ॥
धन धान्य तें राहिलें । प्राणी चरफडित गेले ॥ ४ ॥
इष्ट मित्र आणि सांगाती । आपुलाले घरा जाती ॥ ५ ॥
दास म्हणे प्राणी भेले । कांहीं पुण्य नाहीं केलें ॥ ६ ॥

(५)

दैन्यवाणा जाला प्राणी । चंद्री लागली नयनीं ॥ १ ॥
म्हणती ऊचला ऊचला । आतां भूमी-भार जाला ॥ २ ॥
घोर लागला अमूष । प्राणी जाला प्रेत-रूप ॥ ३ ॥
दांतखिळी वसली वदनीं । ताठा भरला कर-चरणीं ॥ ४ ॥
डोळे विकाल दीसती । झांका झांका मुलें भीती ॥ ५ ॥
रामीरामदास म्हणे । अवघी सुखाचीं सुणें ॥ ६ ॥

वेंचे, दासबोधांतील^१

ओव्या—कवियर्णन (दशक १, समास ७).

आतां वंदूं कवीश्वर^२ । जे शब्द-सृष्टीचे ईश्वर ॥ नातरी हे परमेश्वर^३ ।

१ परतली, २ कुत्री. ३ हा श्रेय अति विस्तृत अमृत समर्थनी हात घेऊन उपदेश समाजातील सर्व स्थितीतील लोकांस उपयुक्त असा आहे; म्हणजे राजे, धीमंत व गरीब ह्या सर्वांसही तो उपदेश पेण्यासारखा आहे. प्रत्येक उत्तम प्रचरें साधून परमार्थगाथनही कामें करावें, ह्याचा ह्या प्रभांत चांगला उलगाडा केला आहे. ४ येथें कवि-शब्दानें केवळ कविता करणारेच विपश्चित नाहीत. निरनिराळ्या विषयांवरचे अे श्रेय लिहिणारे आहेत तेही विवक्षित आहेत. ५ सर्वगजिमान्. ह्याच शोर्वांत मागें कवीस 'शब्दसृष्टीचे ईश्वर,' असे म्हटलें आहे. पण ह्यांत ब्रह्मदेवाप्रमाणे कवीस नियमित सृष्टिर्भूत्व येतें, तसें न यावें म्हणून त्यांस परमेश्वर म्हणजे ईश्वरापेक्षां (ब्रह्मदेवापेक्षां) मोठे ईश्वर असें म्हटलें. ह्याचें कारण की, ब्रह्मदेवाच्या सृष्टीनं मुखें ॥ मुखच; कमल तें कमलच असा नियम आहे. पण कविसृष्टीत मुखानें कमल, कमलानें मुख, असे पाहिजे तसें होतें. ह्यावरून ब्रह्मदेवापेक्षांही कवीचे सामर्थ्य अधिक आहे असे सूचिते.

वेदावतारी ॥ १ ॥ कीं हे सरस्वतीचें निजस्थान । कीं हे नाना-कळांचें
जीवन^१ ॥ नाना शब्दांचें भुवन । यथार्थ होय ॥ २ ॥ कीं हे पुरुषार्थांचें^२
धैर्य^३ । कीं हे जगदीश्वराचें महत्त्व ॥ नाना-छावणें सत्कीर्तीस्तव । निर्माण
कवी ॥ ३ ॥ कीं हे शब्द-रत्नांचे सागर । कीं हे मुक्तांचे मुक्त-सरोवर^४ ॥
नाना-बुद्धीचें^५ वैराग्य^६ । निर्माण जाले ॥ ४ ॥ कवी मुमुक्षूचें^७ अंजन^८ ।
कवी साधकाचें^९ साधन^{१०} ॥ कवी सिद्धाचें^{११} समाधान^{१२} । निश्चयात्मक ॥ ५ ॥
कवी स्वधर्माचा आश्रयो । कवी मनाचा^{१३} मनोजयो^{१४} ॥ कवी धार्मिकाचा
विनयो । विनय-कर्ते ॥ ६ ॥ कवी वैराग्याचें संरक्षण । कवी भक्तांचें
भूषण ॥ नाना स्वधर्म-संरक्षण । ते हे कवी ॥ ७ ॥ कवी प्रेमळाची
प्रेमळ स्थिति । कवी ध्यानस्थांची ध्यानमूर्ती ॥ कवी उपासकांची वाढ-कीर्ती ।
विस्तारली ॥ ८ ॥ नाना साधनांचें मूळ । कवी नाना प्रयत्नांचें फळ ॥
नाना कार्य-सिद्धि केवळ । कवीचेनि प्रसादें ॥ ९ ॥ आधीं कवींचा
वाग्विलास । तरी मग श्रवणीं तुंवळे रस ॥ कवीचेनि मंति-प्रकाश ।
कवित्वासि होय ॥ १० ॥ कवी व्युत्पन्नाची^{१५} योग्यता^{१६} । कवी

१ कवि नानाप्रकारच्या कलांवर ग्रंथ लिहितात म्हणून त्या कला राहतात (जगतात) :
म्हणून त्यांस कलांचें 'जीवन' असें म्हटलें. २ महत्त्व. चतुर्विध पुरुषार्थांचें वर्णन
करून त्यांचें धैर्य म्हणजे महत्त्व प्रसिद्धीस आणतात, म्हणून त्यांस पुरुषार्थांचें धैर्य
असें म्हटलें. पुढे जीं कवींवर रूपकें केलां आहेत तीं बहुतकरून अशाच वर्णनाच्या
संबंधानें आहेत, असें समजावे. ३ मुक्त म्हणजे मोक्षें सरोवरापासून होतात, त्याप्रमाणें
ह्यांपासून म्हणजे ह्यांचे ग्रंथ वाचून मुक्त (संतारांतून छुटलेले) होतात, म्हणून ह्यास
'मुक्तसरोवर' असें म्हटलें. ४ रत्नांची खाण, अर्थां रत्नांच्या खाणींत हवीं तीं रत्नें
मिळतात, तथा बुद्धि ह्यांच्याकडे मिळतात. ५ डोळ्यांत अंजन घातलें म्हणजे
डोळ्यांतला मळ जाऊन दिसूं लागतें, त्याप्रमाणें मुमुक्षूंस कवींचे ग्रंथ अंजनच होतात ;
म्हणजे ते वाचल्यानें मुमुक्षूंस दिसूं लागतें, म्हणजे आत्मज्ञान होतें. ६ ज्ञानसंपादक
ह्यास ज्ञानप्राप्ति करून घेण्यास कवींचे ग्रंथ साधनभूत होतात. ७ ज्ञानसंपन्न ह्यास कवींचे
ग्रंथ मनाचें समाधान करणारे होतात. ह्यास ज्ञान तर झालेंच असें म्हणून ह्यास
नुसतेंच मनाचें समाधान म्हणजे संतोष होतो. ८ मनास जिह्यास. कवींचे
ग्रंथांस असें म्हणण्याचे कारण, ते मनोरंजक असल्यामुळे ते मनास दुष्टे तिष्ठे पाऊं देत
नादेंत, आपल्या अटकेत ठेवतात. ९ व्युत्पन्नाची योग्यता म्हणजे योग्य उत्पत्ति. सात्पर्य
ही, माहितगार किंवा ज्ञानी म्हणून जे आहेत ते हे आहेत.

सामर्थ्यवंताची^१ सत्ता^१ ॥ कवी विचक्षणाची^२ कुशलता^२ । नाना प्रकारी ॥ ११ ॥
 कवी कवित्वाचा प्रबंध^३ । कवी नाना-धाटी-मुद्रा-छंद^४ ॥ कवी गद्य-पद्य-
 भेदाभेद^५ । पद-प्रकार^६ कर्ते ॥ १२ ॥ कवी सृष्टीचा अळंकार । कवी लक्ष्मीचा
 शृंगार ॥ सकळ सिद्धीचा निर्धार । ते हे कवी ॥ १३ ॥ कवी सभेचें मंडण ।
 कवी भाग्याचें भूषण ॥ नाना सुखांचें संरक्षण । ते हे कवी ॥ १४ ॥ कवी
 देवांचें रूप-कर्ते । कवी ऋषींचे महत्त्व-वर्णिते ॥ नाना-शास्त्रांचें सामर्थ्य
 ते । कवी वाखाणिसी ॥ १५ ॥ नसना कवीचा व्यापार । तरी कैचा असता
 जगदो (हु) द्वार ॥ म्हणोनि कवी हे आधार । सकळ सृष्टीसी ॥ १६ ॥ नाना
 विद्या-ज्ञातृत्व कांहीं । कवीश्वरावीण तो नाही ॥ कवीपासून सर्वही । सर्वज्ञता ॥ १७ ॥
 मार्गे वाल्मीकि-व्यासादिक । जाले कवीश्वर अनेक ॥ तयांपासून विवेक । सकळ
 जनासी ॥ १८ ॥ पूर्वी काव्यें हांतीं केळीं । तरीच वित्पत्ति प्राप्त जाली ॥ तेणें
 पंडिता अंगी बाणली । परम योग्यता ॥ १९ ॥ ऐसे पूर्वी थोर थोर । जाले
 कवीश्वर अपार ॥ आतां आहेति पुढें होणार । नमन त्यांसि ॥ २० ॥ नाना-
 चातुर्याच्या मूर्ती । की हे साक्षात् बृहस्पती ॥ वेद-श्रुति बोलें म्हणती । ज्यांच्या
 मुखें ॥ २१ ॥ परोपकाराकारणें । नाना-निधय^७ अनुवादणें ॥ दोली बोलिले
 पूर्णपणें । संशयातीत ॥ २२ ॥ की हे अमृताचे मेव बोलले । की हे नव-रसांचे
 बोध लोटले ॥ नाना-सुखांचें उचंचळले । सोवर हें ॥ २३ ॥ की हे विवेक-
 निधीचीं भांडारें । प्रकट जालीं मनुष्याकारें ॥ नाना-वस्तूंचेनि विचारें । कोंदाटले
 हे ॥ २४ ॥ की हे आदि-शक्तीचें ठेवणें । नाना-पदार्थांसि आणी उणें^८ ॥
 लाधले पूर्व-संचिताच्या गुणें । विश्व-जनासी ॥ २५ ॥ की हीं सुखाचीं तारुण्यें
 लोटलीं । अक्षयी आनंदें उतटलीं ॥ विश्व-जनासी^९ उपेगा^{१०} आली । नाना-
 प्रयोगांकारणें ॥ २६ ॥ की हा ईश्वराचा पवाड^{११} । पाहतां गगनाहून याड ॥
 ग्लाड-रचनेहून जाड । कवि-प्रबंध-रचना ॥ २७ ॥ आतां असो हा विस्तार ।
 जगासि आधार कवीश्वर ॥ तयासि माझा नमस्कार । साष्टांग भावें ॥ २८ ॥

१ सामर्थ्यवंताची सत्ता म्हणजे सामर्थ्यवंत म्हणून ज्यांस म्हणावें ते हे आहेत. इन्द्रदेवा-
 पेशां ह्यांचे सामर्थ्य अधिक हें बरती दर्शविलेंच आहे. २ विचक्षणाची कुशलता म्हणजे
 मोठे कुशल शोभक जे ते हे आहेत. ३ रचना म्हणजे कविता. ४ धाटी म्हणजे रीति
 (रास्तरचनेचा प्रकार), मुद्रा म्हणजे चिन्ह म्हणजे स्पष्ट शब्द, छंद म्हणजे कृता.
 ५ गद्यपद्यभेदाभेद म्हणजे गद्यपद्यांचा भेद म्हणजे गद्य कविता आणि पद्य कविता हा भेद.
 भेदाभेद हा शब्द प्राकृतांत केवळ भेद ह्या अर्थी येतो. ६ निरनिराळी पदे म्हणजे पदस्य
 कविता. ह्या अर्थीत मागील प्रबंधादिक पदांचा शेवटील कर्ते ह्या पदार्थां अन्वय धाटे.
 येथे कवि निरनिराळ्या प्रकारांची कविता करितात ते प्रकार आश्रिते. ७ नाना मते.
 ८ उणेपणा. ९ सर्व लोकांना. १० उपयोगाला. ११ स्तव.

वेचे, मनाचे श्लोकांतील.

भुजंगप्रयात वृत्त.

मना सज्जना भक्ति-पंधेंचि जावें । तरी श्री-हरी पाविजे तो स्वभावें ॥
 जनीं निंद्य तें सर्व सोडून द्यावें । जनीं वंद्य तें सर्व-भावं करावें ॥ १ ॥
 मना वासना दुष्ट कामा नये रे । मना सर्वथा पाप-बुद्धी नको रे ॥
 मना सर्वथा नीति सोडूं नको हो । मना अंतरीं सार-बीचार राहो ॥ २ ॥
 मना पाप-संकल्प सोडोनि द्यावा । मना सत्य-संकल्प जीवीं धरावा ॥
 मना कल्पना ते नको बीपयाची । विकारें घडे हो जनीं सर्व छी छी ॥ ३ ॥
 नको रे मना क्रोध हा खेद-कारी । नको रे मना काम नाना विकारी ॥
 नको रे मना गर्व हा अगिकांरू । नको रे मना मत्सर दंभ-भारू ॥ ४ ॥
 मना श्रेष्ठ धारिष्ट^१ जीवीं धरावें । मना बोलणें नीच सोसात जावें ॥
 स्वयें सर्वदा नम्र-वाचे वदावें । मना सर्व-लोकांसि रे नीववावें ॥ ५ ॥
 तनू त्यागितां कीर्ति मागें उरावी । मना सज्जना हेचि क्रीया धरावी ॥
 मना चंदनाचेपरीं त्वां झिजावें । परीं अंतरीं सज्जना नीववावें ॥ ६ ॥
 नको रे मना द्रव्य तें पूढिलांचें । अति स्वार्थ-बुद्धी नको पाप सांचे ॥
 घडे भोगणें पाप तें कर्म खोटें । न होतां मनासारखें दुःख मोठें ॥ ७ ॥
 जगीं सर्व-सुखी असा कोण आहे । विचारें मना तूंचि शोधोनि पाहें ॥
 मना त्वांचि रे पूर्व-संचीत केलें । तयासारखें भोगणें प्राप्त जालें ॥ ८ ॥
 जिवा कर्म-योगें जगीं जन्म जाला । परीं शेवटीं काळ घेवोनि गेला ॥
 महा-धोर ते मृत्यु-पंधेंचि गेले । कितीएक ते जन्मले आणि मेले ॥ ९ ॥
 मना पाहतां सत्य हे मृत्यु-भूमी । जितां बोलती सर्वही जीव मी मी ॥
 चिरं-जीव हे सर्वही मानिताती । अकस्मात सोडोनियां सर्व जाती ॥ १० ॥
 मरे एक त्याचा दुजा शोक वाहे । अकस्मात तोही पुढे जात वाहे ॥
 पुरेना जनीं लोभ, रे क्षोभ^२ होतो । म्हणोनी जनीं मागुती जन्म घेतो ॥ ११ ॥
 मना मानसीं व्यर्थ चिंता बहाते । अकस्मात होणार होवोनि जातें ॥
 घडे भोगणें सर्वही कर्मयोगें । मती-मंद तो खेद मानी वियोगें ॥ १२ ॥
 मना सर्वथा सत्य सोडूं नको रे । मना सर्वथा मिथ्य मांडूं नको रे ॥
 मना सत्य तें सत्य वाचे वदावें । मना मिथ्य तें मिथ्य सोडोनि द्यावें ॥ १३ ॥

१ धर्म. २ संताप. ऐहिक विषयांवर जो लोभ म्हणजे आसक्ति असते ती पुंगी होत नाही; त्यामुळे जिताचा संताप होतो; पण ह्या संतापामुळे ऐहिक विषयांवरचा लोभ निदिध्यासाने टड होतो; तोच फिरून जन्म घेण्यास कारण होतो; असा भाव.

समर्थाचिया सेवका वक्र पाहे । असा सर्व-भूमंडळी. कोण आहे ॥
जयाची लिळा वार्णिती लोक तीनही । नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ १४ ॥
अहल्या-शिळा राघवें मुक्त केली । पदीं लागतां दिव्य होत्रोनि गेली ॥
जया वार्णितां शीणली वेद-वाणी । नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ १५ ॥
असे हो जया अंतरी भाव जैसा । वसे हो तया अंतरी देव तैसा ॥
अनन्यास^१ रक्षितसे चाप-पाणी । नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ १६ ॥
सदा चक्रवाकासि^२ मार्तंड जैसा । उडी घालितो संकटीं स्वामि तैसा ॥
हरी-भक्तिचा घाय घालीं निशाणीं^३ । नुपेक्षी कदा राम-दासाभिमानी ॥ १७ ॥
जयाचेनि संगें समाधान भंगे । अहंता अकस्मात येऊनि लागे ॥
तये संगतीची जनीं कोण गोडी । जिये संगतीनें मती राम सोडी ॥ १८ ॥
सदा बोलण्यासारखें चालताहे । अनेकीं सदा एक देवासि पाहे ॥
स-गूणी भजे लेश नाही भ्रमाचा । जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ १९ ॥
मदें^४ मत्सरें^५ सांडिली स्वार्थ-बुद्धि । प्रपंचीक नाही जयातें उपाधी ॥
सदा बोलणें नम्र-वाचा मु-वाचा । जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ २० ॥
सदा आर्जयी प्राय जो सर्व लोकीं । सदा सर्वदा सत्य-वादी विवेकी ॥
न बोले कदा मिथ्य वाचा त्रि-वाचा^६ । जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ २१ ॥
मना कल्पना कल्पितां कल्प-कोटी । न हो रे न हो सर्वथा राम-भेटी ॥
मनीं कामना, राम नाही जयाला । अती आदरें प्रेम नाही तयाला ॥ २२ ॥
अती मूढ त्या दृढ^७ बुद्धी असेना । अती-काम त्या राम चित्तीं यसेना ॥
अती-लौभ त्या क्षौभ होईल जाणा । अती-शीययी सर्वदा दैन्ययाणा ॥ २३ ॥
मुखानंद-कारी निवारी भयार्ते । जनीं भक्ति-भावें भजावें तयातें ॥
विवेकें त्यजावा अनाचार हेवा । प्रभाते मनीं राम चिंतीत जाया ॥ २४ ॥
जयाचेनि नामें महा-दोष जाती । जयाचेनि नामें गती पाविजेती ॥
जयाचेनि नामें घडे पुण्य-ठेवा । प्रभाते मनीं राम चिंतीत जाया ॥ २५ ॥

१ अनन्य भावाने शरण घालेल्यास. २ चक्रवाक-वृक्षांचा जोडा (नरमादी) रात्री विदुष झालतो आणि सूर्योदय झाल्यावर संतुष्ट होतो; तेव्हा त्यांच्या संकटाला जगा सूर्य तगा लोकांच्या संकटाला राम असा द्यात येता आहे. ३ पद्विच्या निशाणावर. ४ मदासह आणि मत्सरामह. ५ सत्य मत्स्य मत्स्य असे त्रिवार मत्स्याचे उच्चारण, म्हणजे सरोवरच कधीही रोंठे बोलत नाही अशा भाव. ६ मग जमण्यासाठी, 'र' व 'द' असे दीर्घ अक्षर पातले आहे.

न वेंचे कदा ग्रंथिचा अर्थ कांहीं । मुखें नाम उच्चारितां कष्ट नाही ॥
 महा-घोर संसार-शत्रू जिणावा । प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा ॥ २६ ॥
 न हो कर्म ना धर्म ना योग कांहीं । न हो भोग ना त्याग ना सांग^१ पाहीं ॥
 म्हणे दास विश्वास नामीं धरावा । प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा ॥ २७ ॥
 भजा राम विश्राम योगेश्वरांचा । जपा^२ नेमिला नेम गौरी-हराचा ॥
 निवाला^३ स्वयें तापसी चंद्र-मौळी । तुम्हां सोडवी राम हा अंत-काळी ॥ २८ ॥
 मुखीं नाम नाहीं तथा मुक्ति कैची । अहंता-गुणें यातना ते फुकाची ॥
 पुढें अंत येईल तो दैन्यवाणा । म्हणोनी म्हणा रे म्हणा देव-राणा ॥ २९ ॥
 यथासांग रे कर्म तेंही घडेना । घडे कर्म तें पुण्य गांठी पडेना ॥
 दया पाहतां सर्व-भूतीं असेना । फुकाचें मुखीं नाम तेंही यसेना ॥ ३० ॥
 अतीलीनता सर्वभावे स्व-भावे । सदा सज्जनालागि संतोषवाचे ॥
 तथाकारणीं सर्वे लावीत जावें । स-गूणा अती आदरेंशीं भजावें ॥ ३१ ॥
 क्रियेचीण नानापरी बोलिजेतें । परी चित्त दुधित्त तें लाजरीति ॥
 मना कल्पना धीट सैराट धावे । तथा मानवा देव कैसेनि पावे ॥ ३२ ॥
 विवेकें क्रिया आपुळी पालटात्री । अती आदरें शुद्ध-मुद्धा धरात्री ॥
 जनीं बोलण्यासारखें चाल वापा । मनीं कल्पना सोड संसार-तापा ॥ ३३ ॥
 घरीं स्नान-संध्या, धरीं एक-निष्ठा । विवेकें मना आवरीं स्थान-भ्रष्टा^४ ॥
 दया सर्व-भूतीं जया मानवाला । सदा प्रेमळ भक्ति-भावे निवाला ॥ ३४ ॥
 सदा सर्वदा सज्जनाचेनि योगें । क्रिया पालटे भक्ति-भावार्थ लागे ॥
 क्रियेचीण याचाळता ते निवारी । तुटे^५ वाद, संवाद तो हीत-कारी ॥ ३५ ॥
 जनीं सांगतां ऐकतां जन्म गेला । परी वाद-बोवाद तैसाच ठेला ॥
 उटे संशयो वाद हा दंभ-धारी । तुटे वाद, संवाद तो हीत-कारी ॥ ३६ ॥
 जनीं हीत पंडीत सांगूनि गेले । अहंता-गुणें राक्षस^६ ब्रह्म जाले ॥
 तथाहून ध्युत्पन्न तो कोण आहे । मना सर्वे जाणीव सांडून राहें ॥ ३७ ॥

१. यथासांग, पूर्ण, (म्हणजे कोणतेंच पूर्णपणे होत नाही असे तात्पर्य.) २ जो "ज्या गौरीहराचा नेम नेमिला" असा अन्वय. म्हणजे ज्याला (रामाला) गौरीहराने (शिवाचे) जपण्याचा नेम केला. ३ शिवानें विष्णूला देल्यावर त्याच्या अंगाचा फार दाद होऊन लाफला, त्यावेळी त्यानें रामस्मरण केलें आणि त्याच्या योगाने त्याचा दाद कांत राहला अशी कथा आहे तिचा संबंध येथें दर्शविला आहे. ४ स्थानभ्रष्ट येथें पुढील 'अ' हे जोडणारे असल्यामुळे मागील नकारास गुरता येने, त्यामुळे छंदोभंग होतो, पण अगामे छंदोभंग प्राप्त केलेंत कोटें कोटें येतात. ५ ज्या संवादानें वाद तुटें तो संवाद हीतकारी असा अर्थ. ६ ब्रह्मचर्य असा अर्थ.

पुकाचें मुर्खी बोलतां काय वंचे । दिसं-दीस अम्यंतरी गर्व सांचे ॥
 क्रियेवीण वाचाळता व्यर्थ आहे । विचारें तुझा तूंचि शोधून पाहें ॥ ३८ ॥
 जनाकारणें देव लीलावतारी । बहूतांपरी आदरें वेप-धारी ॥
 तया नेणती ते जनीं पाप-रूपी । दुरात्मे महा-नष्ट चांडाळ पापी ॥ ३९ ॥
 मना वासना वासुदेवीं वसों दे । मना कामना काम-संगीं नसों दे ॥
 मना कल्पना वाटगी ते न कीजे । मना सज्जना सज्जनीं वस्ति कीजे ॥ ४० ॥
 नसे गर्व अंगीं सदा वीत-रागी । क्षमा क्षांति भोगी दया-दक्ष योगी ॥
 नसे लोभ ना क्षोभ ना दैन्यवाणा । अशा लक्षणीं जाणिजे योगि-राणा ॥ ४१ ॥
 धरी रे मना संगती सज्जनाची । जिणें वृत्ति हे पालटें दुर्जनाची ॥
 वळे भाव हा वृत्ति सन्मार्गि लागे । महा-क्रूर तो काळ विक्राळ भोगे ॥ ४२ ॥
 जिवां श्रेष्ठ ते स्पष्ट सांगोनि गेले । परी जांव अज्ञान तैसेच ठेले ॥
 देहे-चुद्रिचा^१ निथयो त्या टळेना । जुनें ठेवणें मीपणें आकळेना ॥ ४३ ॥
 जगी पाहतां साच तें काय आहे । अती आदरें सर्व शोधोनि पाहें ॥
 पुढें पाहतां पाहतां देव जोडे । भ्रमं भ्रांति अ-ज्ञान हें सर्व मोडे ॥ ४४ ॥
 दिसेना जनीं तेंचि शोधूनि पाहें । बरें पाहतां गूज तेंथंचि आहे ॥
 फरें घेउं जातां कदा आडळेना । जनीं सर्व कोंदाटलें तें कळेना ॥ ४५ ॥
 म्हणें जाणतीं तो जनीं मूर्ख पाहे । अ-तर्क्यासि तर्की असा कोण आहे ॥
 जनीं मीपणें पाहतां पाहयेना । तया लक्षितां वेगळें राहयेना ॥ ४६ ॥
 जयें मक्षिका भाक्षिली जाणियेची । तया भोजनाची^२ रुची ग्राम कैची ॥
 अहं-भाव ज्या मानसीचा त्रिरेना । तया ज्ञान हें अन्न पोटी त्रिरेना ॥ ४७ ॥
 अहंता-गुणें सर्वही दुःख होतें । मुखें बोलिलें ज्ञान तें व्यर्थ जातें ॥
 मुखें राहतां सर्वही सुख आहे । अहंता तुझी तूंचि शोधोनि पाहें ॥ ४८ ॥
 फुटेना तुटेना कदा देव-राणा । चळेना दळेना कदा दैन्यवाणा ॥
 कळेना, वळेना^३ कदा लांचनासी । असेना^४ दिसेना^५ जना मीपणासी ॥ ४९ ॥

१ येथे मूळचा शब्द 'देह' असा अगनादी गज जमण्यागाठी करीने 'दे' हें अक्षर लघु मानिलें आहे, व 'ह' लावर मात्रा देऊन हें शुद्ध केलें आहे. २ जेवनाची, परीं इतर-मुगाची. ३ कदा लोचनाभी वळेना, म्हणजे दोळ्यांनीं दिसणारा नव्हे. ४ अमुक प्रसारानें आहे असें मागतां येन नाहीं असा. ५ जना मीपण्याची दिसेना म्हणजे लोकांत अहंता सगल्यामुळे त्यांस ओ दिमत नाहीं. अहंता नव्हेत तर ज्ञानाची दिसेल असा भाव.

जया मानला देव तो पूजिताहे । परी देव शोधून कोणा न पाहे ॥
 जगी पाहतां देव कोव्यानुकोटी । जया मानली भक्ति जे तेचि मोठी ॥ ५० ॥
 तिन्ही लोक जेथूनि निर्माण जाले । तथा देव-रायासि कोणी न बोले ॥
 जगी थोरला देव तो चोरलासे । गुरूवीण तो सर्वथाही न दीसे ॥ ५१ ॥
 गुरू पाहतां पाहतां लक्ष कोटी । बहूसाल मंत्रावळी शक्ति मोठी ॥
 मना कल्पना चेटकें घात-पाता । जनीं व्यर्थ रे तो नव्हे मुक्ति-दाता ॥ ५२ ॥
 नव्हे चेटकू चाळकू द्रव्य-मोदू । नव्हे निंदकू मत्सरू^१, भक्ति-मंदू^२ ॥
 नव्हे उन्मत्तू वेसनी^३ संग-बाधू^४ । जनीं^५ ज्ञानिया^६ तोचि साधू अ-गाधू ॥ ५३ ॥
 नव्हे वाडगी चावटी काम पोटी । क्रियेवीण वाचाळता तेचि मोठी ॥
 मुखें बोलिल्यासारखें चालताहे । मना सहुरू तोचि शोधून पाहें ॥ ५४ ॥
 न जायें जपासी न जायें तपासी । न जायेंचि काशी न जायें गवेसी ॥
 हरी-चित्तनेवीण कोठें न जायें । त्रि-काळी सदा पाय तूं तेचि पाहें ॥ ५५ ॥
 मना गूज रे तूजला प्राप्त जालें । परी पाहिजे अंतरीं यत्न केले ॥
 सदा ऐकतां पाविजे निश्चयासी । धरीं सजनीं संगती धन्य होती ॥ ५६ ॥
 मना संग हा सर्व सोडूनि थावा । अती आदरे सजनाचा धरावा ॥
 जयाचेनि संगें महा-दुःख भंगे । जनीं साधनेवीण समार्ग लागे ॥ ५७ ॥
 मना संग हा सर्व-संगासि तोडी । मना संग हा मोक्ष तात्काळ जोडी ॥
 मना संग हा साधना शीघ्र जोडी । मना संग हा द्वैत निःशेष मोडी ॥ ५८ ॥
 मनाची^७ शक्त^८ ऐकतां दोष जाता । मती-मंद ते साधना योग्य होती ॥
 चढे ज्ञान वैराग्य सामर्थ्य अंगी । म्हणे दास विश्वास्तां मुक्ति भोगी ॥ ५९ ॥

१ मत्सरी, २ भक्तिशून्य, ३ ज्या "ज्ञानिया जनीं वेसनीं संगबाधू न" असा अन्वय.
 ज्या ज्ञान्याला लोकांमध्ये संगतीच्या योगाने वेसन म्हणजे दुःख नाही म्हणजे कोणतीही
 संगति असली तरी त्याला बाधत नाही. इतरांला कुसंगति असली तर ती बाधते, तरी
 त्याला बाधत नाही असा भाव, असा असेल तोच मोठा साधू. ४ मनाचे शंकर स्वरूप.

अभंग, वेंचे, सत्संगतिशतकांतील.

संतांचे संगती काय प्राप्त होतें । तें तुम्हां निरुतें सांगईन ॥ १ ॥
 संसारीचें सार जया नाश नाही । तेंची पडे ठायीं संत-संगें ॥ २ ॥
 संत-संगें कळे सर्व शास्त्र-भाग । आणि ज्ञान-योग अ-प्रयासें ॥ ३ ॥
 प्रयासें साधीतां कधी न ये हाता । तें लाभे तत्त्वतां साधू-संगें ॥ ४ ॥
 झालीयानें कृपा संत-सज्जनांची । मग विवेकाची वाट फुटे ॥ ५ ॥
 पावीजेना देव संत-संगावीण । मार्ग हा कठीण विवेकाचा ॥ ६ ॥
 विवेकाचा मार्ग विवेकें चालावा । मनाचा त्यागावा संग सर्व ॥ ७ ॥
 सर्व-त्याग करी पावसी श्री-हरी । परी एक धरीं संत-संग ॥ ८ ॥
 संत-संगावीण त्याग हा घडेना । श्री-हरी पडेना कदा ठायीं ॥ ९ ॥
 ठाव सज्जनाचा सज्जन जाणती । तेथें नाही गती मीपणाची ॥ १० ॥
 संत जन परी कोण ओळखावे । कैसे ते जाणावे साधू जन ॥ ११ ॥
 सांगितलें आहं मार्गें धोरथोरी । तेंची अवधारीं आलीया २ ॥ १२ ॥
 आलीया २ साधू जाणावा कवणें । तयाचि लक्षणें अ-संख्यात ॥ १३ ॥
 अ-संख्यात परी ओळखीकारणें । साधू पूर्णपणें सारीखाची ॥ १४ ॥
 सारीखाची दांसे जनाचीया परी । परी तो अंतरी वेगळाची ॥ १५ ॥
 वेगळाचि ज्ञानें पूर्ण समाधानें । स्व-स्वरूपी^१ मनें वस्ती केली ॥ १६ ॥
 वस्ती केली मनें निर्गुणी सर्वदा । मीपणें आपदा तया नाही ॥ १७ ॥
 तया नाही काम तया नाही श्रोध । तया नाही खेद स्वार्थ-बुद्धी ॥ १८ ॥
 दंभ हा लांकीक विवेकें सांडीला । दुरी घोसंडीला अहंकार ॥ १९ ॥
 अहंकार नाही दुराशा^२ अंतरी । ममता ही दोरी मोकळळी ॥ २० ॥
 लोळंगता^३ नसे ज्ञानें धाळेपणें^४ । ऐसी ही लक्षणें सज्जनाची ॥ २१ ॥
 जयाचेनी ज्ञानें तरती अज्ञानें । साधू-संगतीनें समाधान ॥ २२ ॥
 हरी-भक्ति करी जन तारावया । स्व-धर्मा विलया जाऊं नेदी ॥ २३ ॥
 जाऊं नेदी भक्ती जाऊं नेदी ज्ञान । अनु-सायीं मन निंतर ॥ २४ ॥

निरंतर भाव स-गुणी भजन । येणें बहु जन उद्धरती ॥ २५ ॥
 उद्धरती जन करीतां साधन । क्रियेचें बंधन आचरतां ॥ २६ ॥
 आचरतां साधू जना होय बोधू । लागतसे वेधू भक्ती-भावें ॥ २७ ॥
 भक्ती-भावें देव-प्रतिष्ठा पूजन । कथा-निरूपण महोत्साव ॥ २८ ॥
 महोत्साव साधू भक्तीचें लक्षण । करी तीर्थाटन आदरेंसी ॥ २९ ॥
 आदरेंसी विधी करणें उपाधी । लोकांतें सद्बुद्धी लागावया ॥ ३० ॥
 लोकाचार करी तो जना उद्धरी । जाता अनाचारी कामा न ये ॥ ३१ ॥
 क्रियावंत साधू विरक्त विवेकी । तोचि तो लौकिकी मान्य आहे ॥ ३२ ॥
 उपेगासीं येणें जना पूर्णपणें । तयाची लक्षणें निरूपीलीं ॥ ३३ ॥
 निरूपीलीं येणें लक्षणें जाणावा । साधू बोलखावा मुमुक्षुनें ॥ ३४ ॥

अभंग, वेंचे, वैराग्यशतकांतील.

थोर जाळे कष्ट मातेच्या उदरी । शोणलें श्री-हरी दास तूझा ॥ १ ॥
 फोडियला टाहो पडतां भूमीवरी । दिवसें-दिवस हरी विसरलें ॥ २ ॥
 दुःख होय देही माता नेणें कांहीं । मज वाचा नाही काय करूं ॥ ३ ॥
 काय करूं दुःखें पोळे अम्यंतर । मानेसी अंतर जाणवेना ॥ ४ ॥
 जाणवेना माझे दुःख मी अज्ञान । मग मी रुदन करी देवा ॥ ५ ॥
 माया-जाळीं जालें दृढ माझे मन । रामा तुझे नाम आठवेना ॥ ६ ॥
 आठवेना चित्तीं स्व-हिताचें ज्ञान । माय-बापें लग्न केलें लोभें ॥ ७ ॥
 लोभें लग्न केलें मानिली आवडी । पायी ओगिली वेडी बंधनार्ची ॥ ८ ॥
 बंधनार्ची वेडी प्रवळला काम । मग कैचा राम आठवेल ॥ ९ ॥
 आठवेना राम स्वामी त्रैलोक्याचा । जाल्यो कुटुंबाचा भार-वाही ॥ १० ॥
 उगवेना मन आठवे कांचन । सर्व काळ ध्यान प्रपंचाचें ॥ ११ ॥
 प्रपंचाचें ध्यान लागलें मानसीं । चित्ता बहर्निशी दुधचळ ॥ १२ ॥
 चंचळ मानस संसार-उद्वेगें । क्षणक्षणीं भंगि चित्त-वृत्ति ॥ १३ ॥
 वृत्ति कांता धन पाहे जन-मान । इच्छेचें बंधन दृढावडें ॥ १४ ॥

आवरेना क्रोध तेणें होय खेद । वृत्तींचा उच्छेद करूं पाहे ॥ १५ ॥
 अंतरलों भक्ति ठाकेना विरक्ति । देवा तुझी प्राप्ति केवीं घडे ॥ १६ ॥
 केवीं घडे प्राप्ति मज पतितासी । जाल्या पाप-राशि सांगूं किती ॥ १७ ॥
 सांगूं किती दोष जाले लक्ष कोटी । पुण्य माझे गांठी आढळेना ॥ १८ ॥
 आढळेना पुण्य पापाचे डोंगर । करितां संसार माझे माझे ॥ १९ ॥
 माझी माता पिता माझे बंधु-जन । कन्या पुत्र धन सर्व माझे ॥ २० ॥
 सर्व माझे ऐसा मानिला भरंवसा । तुज जगदीशा विसरलों ॥ २१ ॥
 विसरलों तुज वैभवाकरितां । शेखीं माता पिता राम जाळीं ॥ २२ ॥
 राम जाली माता देखत देखतां । तरी म्हणे कांता पुत्र माझे ॥ २३ ॥
 माझे पुत्र माझे स्व-जन सोयरे । दृढ देही भरे अहं-भाव ॥ २४ ॥
 अहं-भाव मनीं दुःख आच्छादुनी । वर्ततसें जनीं अभिमानें ॥ २५ ॥
 अभिमान माथां वाहे कुटुंबाचा । अंतरीं सुखाचा लेश नाही ॥ २६ ॥
 नाही नाही सुख संसारीं पहातां । पुरे देवा आतां जन्म नको ॥ २७ ॥
 नको नको आतां घालूं या संसारीं । पोळलों अंतरीं काय करूं ॥ २८ ॥
 काय करूं माझे नेणती स्व-हित । आपुललें हित पाहताती ॥ २९ ॥
 पाहताती सुख वैभवाचीं सखीं । कोणी मज शेखीं कामा नये ॥ ३० ॥
 कामा नये कोणी तुजवीण रामा । नेईं निज-धामा माहियेरा ॥ ३१ ॥
 जिवळगीं मज मोकलीलें देवा । काय करूं हेवा प्रारब्धाचा ॥ ३२ ॥
 प्रारब्धाचा देवा प्रपंची रंगला । देहही खंगला वृद्धपणी ॥ ३३ ॥
 वृद्धपणीं माझे चळलें शरीर । श्रवण बधीर नेत्र गेले ॥ ३४ ॥
 नेत्र गेले मज पाहतां दिसेना । स्वयें उठयेना पाय गेले ॥ ३५ ॥
 पाय गेले तेणें दुःख होय भारी । तेथेचि वाहेरी जावयेना ॥ ३६ ॥
 जावयेना तेणें जालें अ-मंगळ । अत्यंत कुर्थाळ वांती पित्त ॥ ३७ ॥
 वांती पित्त जन देखोनि पळती । दुर्गधी गळती नव^१ नाट्यी^१ ॥ ३८ ॥
 नव नाट्यी वाहे दुर्गधी न साहे । वांती होऊं पाहे देखतांची ॥ ३९ ॥

१ घरीराव्या नऊ द्वातंत्री.

देखती सकळ सुटले पाझर । मळमूत्र धीर धरवेना ॥ ४० ॥
 नेदी कोणी कांहीं क्षीण जालें देहीं । जीवळगीं तेंहीं वोसंडीलें ॥ ४१ ॥
 वोसंडीलें मज वैभव गेलिया । देह खंगलिया दुःख जालें ॥ ४२ ॥
 दुःख जालें थोर क्षुधा आवरेना । अन्नही जिरेना वांती होय ॥ ४३ ॥
 वांती होय तेणें निर्बुजे^१ वासना । स्वादिष्ट चाववेना दांत गेले ॥ ४४ ॥
 दांत गेले तेणें जिऱ्हेसी बोंबडी । कंठ गडगडी बोलवेना ॥ ४५ ॥
 बोलवेना अंत-काळीच्या विपत्ती । सर्वही म्हणती मरेना कां ॥ ४६ ॥
 आला थोर त्रास जिवलग बोलती । देवा याची माती उचलावी ॥ ४७ ॥
 उचलावी माती सर्वांचे अंतरी । सुखाचीं सोयरी दुरी ठेलीं ॥ ४८ ॥
 दुरी ठेलीं सर्व दुःखाचीं चोरटीं । कोणीच शेवटीं सोडवीना ॥ ४९ ॥
 सोडवीना कोणी श्री-रामायांचुनी । संकटीं धांवणी राम करी ॥ ५० ॥
 राम करीतसे दासांचा संभाळ । भक्तांचा स्नेहाळ राम मात्ता ॥ ५१ ॥

करुणाष्टकें

अष्टक पहिलें

मालिनीवृत्त

अनुदिनि अनुतापें तापलें रामराया ।
 परम दिन-दयाळा नीरसी मोह-माया ॥
 अचपळ मन माझे नावरे आवरीता ।
 तुजविण शिण होतो धांव रे धांव आतां ॥ १ ॥

भजन-रहित रामा सर्वही जन्म गेला ।
 स्वजन-जनधनाचा व्यर्थ म्यां स्वार्थ केला ॥
 रघुपति मति माझी आपुर्लाशी करावी ।
 सकळ त्यजुनि भावें कांस तूझी धावती ॥ २ ॥

विषय-जनित-सूखें सौख्य होणार नाही ।
तुजविण रघुनाथा ओखटे सर्व काहीं ॥
रघु-कुळ-टिळका रे हीत माझें करावें ।
दुरित दूर रहावें म्यां स्वरूपी भरावें ॥ ३ ॥

तन-मन-धन माझें राखवा रूप तूझें ।
तुजविण मज वाटे सर्व संसार बोझें ॥
प्रचलित न करावी सर्वथा बुद्धि माझी ।
अचल भजन लीला लागली आस तूझी ॥ ४ ॥

चपलपण मनाचें मोडितां मोडवेना ।
सकळ स्वजन-माया तोडितां तोडवेना ॥
घडि घडि विचडे हा निश्चयो अंतरीचा ।
म्हणवुनि करुणा हे बोलतों दीन वाचा ॥ ५ ॥

जळत हृदय माझें जन्म कोट्यानुकोटी ।
भजवारि करुणेचा राखवा पूर लोटी ॥
तळमळ निवर्ची रे राम कारुण्य-सिंधू ।
पड-रिपु-कुळ माझें तोडि यांचा विरोधू ॥ ६ ॥

तुजविण करुणा हे कोण जाणेल माझी ।
शिणत शिणत पोटी पाहिली वाट तूझी ॥
झडकारि झड घाली धांव पंचानना रे ।
तुजविण मज नेती जंबुकी वासना रे ॥ ७ ॥

स्वजन-जन-धनाचा कोण संतोष आहे ।
रघुपतिविण आतां चित्त कोठें न राहे ॥
जिवलग जिव घेती प्रेत सांडोनि देती ।
विषय सकळ नेती मागुता जन्म देती ॥ ८ ॥

अष्टक दुसरें

मुजंगप्रयात

समाधान साधू-जनाचेनि योगें । परी मागुतें दुःख होतें वियोगें ॥
घडीनें घडी शीण अत्यंत वाटे । उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥ १ ॥

घरें मुंदरें सौख्य नाना-परीचें । परी कोण जाणेळ हें अंतरीचें ॥
मनीं आठवीतांचि तो कंठ दाटे । उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥ २ ॥

बळें लावितां चित्त कोठें जडेना । समाधान तें कांहि केल्या पडेना ॥
नये धीर, नेत्री सदा नीर लोटे । उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥ ३ ॥

अवस्था मनीं लागली काय सांगों । गुणी गुंतला हेत, कोणासि सांगों ॥
बहूसाळ भेटावया प्राण फूटे । उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥ ४ ॥

कृपाळूपणें भेटि दे राम-राया । वियोगें तुझ्या सर्व ध्याकूळ काया ॥
जनामाजि लीकीक हाही न सूटे । उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥ ५ ॥

अहा रे विधी त्वां असें काय केलें । पराधीनता पाप माझे उदेलें ॥
घडेना तुझा योग हा प्राप्त खोटें । उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥ ६ ॥

अखंडीत हे सांग सेवा घडावी । न होतां तुझी भेटि काया पढावी ॥
दिसंदीस आयुष्य हें व्यर्थ आटें । उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥ ७ ॥

म्हणे दास मी वाट पाहें दयाळा । सदा सर्वदा भक्त-पाळा भु-पाळा ॥
पहावें तुला हें जिवीं आर्त मोठें । उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥ ८ ॥

मुक्तेश्वर

एकनाथास गोदावरी नांवाची मुलगा होती. तिचा मुक्तेश्वर हा मुलगा. त्याच्या बापाचें नांव चिंतामणि. गोत्र अत्रि. पाठण्यांतलें नांव मुद्रल ; पण पुढें महाभारत लिहिण्यास सुरुवात करतेवेळीं त्यानें आपल्या आराध्यदेवतेच्या आदेशावरून तिचें 'मुक्तेश्वर' हें नवें नांव धारण केलें, असें आदिपर्वांतील आरंभीच्या निर्देशावरून दिसतें. ("मुक्तेश्वर जो मां अवधूत । माशेनि नामें मुद्रांकित । कथा विस्तारी भारत । महाराष्ट्रपदबंधी ॥") मुक्तेश्वर किंवा लीलाविश्वंभर म्हणजेच दत्तात्रेय. मूळ 'मुद्रल चिंतामणि' या नांवाखालीलही मुक्तेश्वराची कविता उपलब्ध झाली आहे. त्याचें श्लोकरामायण व आदि, सभा, वन व विराट हीं भारतीय पर्वें 'सर्वसंग्रह' (वन वगळून) व 'काव्यसंग्रह' यांमध्ये प्रसिद्ध झालीं आहेत. अलीकडे त्याच्या नांवावर सांतििक पर्वही सांपडले आहेत. 'काव्यसंग्रहांत' त्याची जी स्फुट काव्ये प्रसिद्ध झाली आहेत, तीं सर्वच महाभारतकार मुक्तेश्वराची असतील असें वाटत नाही.

मुक्तेश्वर हा जन्मतः मुका होता ; परंतु एकनाथाच्या रूपेनें त्याला याचा फुटली, अशी कथा आहे. मुक्तेश्वराच्या अंगीं कविताशक्ति चांगली होती. त्याची वर्णनाची शैली प्रांढ असून त्याच्या वाणीत माधुर्य हा गुण विशेष आहे. "महाराष्ट्रकवीत कवि ही संज्ञा एका मुक्तेश्वराला मात्र बरोबर रीतीनें लागेल," असें कृष्णशास्त्री चिपळूणकर म्हणत. याचा जन्म श० १५३१ सालीं झाला, असें नयनीताच्या जुन्या आवृत्तीत नमूद आहे. नरसोबावाडी जवळील तेरवाड गांवी त्यानें देह ठेवला.

विशेष माहितीकरितां मराठी संशोधन-मंडळानें (मुंबई) प्रसिद्ध केलेल्या मुक्तेश्वरी आदिपर्वांच्या गंढांना जोडलेली प्रस्तावना व मुक्तेश्वरी याष्मयाची यादी पहा.

नारदनीति^१

ओव्या

धर्मास मयामुरानें निर्मिलेल्या संगेत बसला असतां नारदानें प्रभुरूपानें जी त्यास राजनीति सुचविली ती येथें वर्णिली आहे :—

१ हीच 'विचित्रप्रभ' अशीही म्हणतात, पण मूळ छन्द 'कश्चित्प्रभ' असा आहे. मारतांत (सभापर्व श. ५) नारदानें प्रत्येक प्रभ 'कश्चित्' ह्या प्रथमार्थक संस्कृत अव्ययाने केला आहे. त्यावरून कश्चित्प्रभ असे नांव पडून पुढें त्याचा विचित्रप्रभ असा अर्थ होत आहे.

नारद म्हणे महाराजा । धर्म-स्वरूप धर्मात्मजा^१ । नामासारखी सु-तेजा
 करणी निर्मळ असे की ॥ १ ॥ ऐश्वर्य लाधल्या संपूर्ण । धर्म वर्तत व
 की मन । राज्य-मंदे दुरभिमान । तुज संचरला नाही की ॥ २ ॥ न्या
 बर्जिला जो अर्थ । व्यय करिसी की धर्मार्थ । विषय-काम-लोभाने तुझे चित्तु
 विटाळले नाही की ॥ ३ ॥ वर्डील आचरले जो धर्म । तोच चाळवित
 की नेम । विहितभंगाचा कर्दम । तुज टपला नाही की ॥ ४ ॥ धर्म अर्थ
 अर्थ धर्म । धर्ममात्री पुरुषोत्तम । चढता वाढता सुखोद्यम । नित्यानित्य करित
 की ॥ ५ ॥ नित्यनैमित्तिकी कर्मी । वर्तत आहेसि की निष्कामी । काम्य-
 निषिद्धांची ऊर्मी । लोटिसी की आलिया ॥ ६ ॥ अनायासी हो की सायासी ।
 भाग्ये जोडिल्या संपत्तीसि । विभागूनि समस्तांसी । सेविसी की सुजाणा ॥ ७ ॥
 अनुकूल^२ अथवा प्रतिकूल^३ । अदृष्ट जालियाही विकल^४ । धर्मोपासूनि मुद्दो
 अचल । भ्रंश काहीं न पवे की ॥ ८ ॥ अहोरात्री साठ घडी । लोडितां पाप-
 पुण्याची जोडी । किती जाली हें घडी घडी । विचारित अससी की ॥ ९ ॥
 अखंडैक-नाम-स्मरणी । देव केळा असे की ऋणी । जो पायोनि देह-मरणी ।
 दास्य करी निजांगें ॥ १० ॥ मोक्ष-द्वारीच्या द्वार-पाळां । आर्जवे भजसी
 की नृपाळा । जे कां हात धरूनि डोळां । सायुज्य-धाम दाखिती ॥ ११ ॥
 समता संतोष सद्विवेक । चौथा साधु-संग देख । पासी करूनिपां सद्यः ।
 मित्रभावे अससी की ॥ १२ ॥ काम-क्रोध-लोभ-त्रया । मोह मद मत्सर यया ।
 वर्जिल्या नियोजिल्या ठाया । जाणसी की जाणत्या ॥ १३ ॥ काम असावा
 ईश्वर-भजनी । क्रोध असावा इंद्रिय-दमनी । तर्क^५-प्रसाद-शेष-महणी । लोभ
 अपार असावा ॥ १४ ॥ मोह असावा सज्जनासी । मद असावा दुर्जनासी । मत्सर
 सदा संसारासी । असावा तो असे की ॥ १५ ॥ राज-चिन्ही यद्विध^६ गुण । सय^७
 उपाय परम गहन । बळाबळाचे^८ लक्षण । जाणसी की चौदाही ॥ १६ ॥ आशा
 कीर्ती दिज-पाळन । दान भोग मित्र-संरक्षण । साही गुणी तय प्रधान । सार्वकार
 अस्ती की ॥ १७ ॥ जाणती नाना व्यूह-रचना । थोडेनि जिकिती बहुत सेना ।
 ऐसे तुझे विचक्षणा । सेनापति अस्ती की ॥ १८ ॥ निर्लेगिये रिधासिक ।

१ धर्मराजा (यमधर्माच्या पुत्रा; धर्म म्ह० यमधर्म.) २ अनुकूल—अनुष्ट अदृष्ट
 अथवा प्रतिकूल साक्षिवाही (तू) विकल (न होणे की); अदृष्ट म्ह० दैव; विकल म्ह०
 अशुभ ३ पूज्य. ४ हे पुढे १८ व्या ओशीत सांगितले आहेत. ५ हे पुढे १९ व्या
 ओशीत सांगितले आहेत. ६ हे पुढे ४० व्या ओशीत सांगितले आहे.

वंशज असती कीं सेवक । स्वामिकार्जी देख । देह देती सोइन ॥ १९ ॥
 वेतन भक्षिती पवित्र । राज-द्रव्य ज्यां अपवित्र । ऐसेनि योगें स्वतंत्र ।
 स्व-व्यापारी असती कीं ॥ २० ॥ उत्तम-मध्यम-कनिष्ठ पदी । योग्यायोग्य-
 विचार-निधि । परीक्षूनि विशाळ-बुद्धी । योजिशी कीं नरेंद्रा ॥ २१ ॥
 अमात्य-पदी दासी-पुत्र । अधम-स्थळीं परमपवित्र । अपूज्या पूजोनि सत्पात्र ।
 अवमानीत नाहीस कीं ॥ २२ ॥ अचाट कार्य साधी भृत्य । वेतनाहूनि
 कोटि-गुणित । द्रव्य देऊनि त्याचें चित्त । तोषवीत अहिस कीं ॥ २३ ॥
 आपुले कार्जी पावले मरण । त्यांचीं कुटुंबे आश्वासून । आपल्या कुटुंबासमान ।
 पाळिती कीं दयाळा ॥ २४ ॥ दरिद्र-काळींचीं वाळ-मित्रें । भेटों आळिया
 स्नेहपात्रें । वोळखी देऊनि दर्शनमात्रें । श्रियावंत करिती कीं ॥ २५ ॥ पर-
 गुण-परीक्षा जाणणें । चित्त कळवळे पर-वेदनें । ही मुख्य प्रभूचीं लक्षणें ।
 तुझ्या ठायी असती कीं ॥ २६ ॥ मंत्रियांच्या राहटी कैशा । देती यशा कीं
 अपेशा । चारमुखें नित्य नरेशा । विचारीत असती कीं ॥ २७ ॥ नेमाहूनि
 आगळें धन । घेऊन प्रजातिं पाडण । करिती जे अयोग्य प्रधान । ते पदार्तात
 करिती कीं ॥ २८ ॥ राज-द्रव्य देऊनि भाग । भूमी-सेवा करिती सांग ।
 न करिती राजाज्ञेचा भंग । प्रजा नेमें असती कीं ॥ २९ ॥ वन-चर-दूतांचिया
 गोष्टी । राष्ट्र अवलोकिशी कीं दृष्टी । नष्टां तस्करांचिया राहटी । भंगिती
 कीं ऐकतां ॥ ३० ॥ तीर्थयात्रे जाती जन । त्यांतें फोंडूनि घेती धन ।
 त्यांचें करुनिपां हनन । मार्ग मुक्त करिती कीं ॥ ३१ ॥ सांगावपा क्लेश-
 गोष्टी । दुर्वळ येऊं इच्छित भेटी । तयां येतयां आडकाटी । तुझ्या द्वारी
 नाही कीं ॥ ३२ ॥ पर-राष्ट्र ध्यावया धाडिती सैन्य । जुंझती त्यांचें करुनि
 फंदन । त्यांचाचून प्रजातिं नागवण । तुंसनें होत नाही कीं ॥ ३३ ॥
 पिंपीळिका लागे जेथें । तात्काळ हात पावे तेथें । दीन पावतां दुःखातें ।
 क्लेशातीत करिती कीं ॥ ३४ ॥ अंगीचें एक रोम उपडे । तें जैसें हृदयात
 ठाउकें पडे । तेथीं प्रजा पावतां पाडे । जाणसी कीं तात्काळ ॥ ३५ ॥
 तुझिपा राज्यामार्जी प्राज्ञा । पुत्र पाळिती पितृ-आज्ञा । न करितां
 पुरुषांची अवज्ञा । स्त्रिया स्वधर्म असती कीं ॥ ३६ ॥ शरीर-संपत्ती

मनोभावा । अर्पुन करिती सहस्र-सेवा । ऐसे शिष्य नर-पार्थिवा । शिष्य-धर्मे
 असती की ॥ ३७ ॥ संधी^१ विग्रह^२ यान^३ आसन^४ । द्वैधीभाव^५ आश्रय^६
 जाण । हेचि साही राज-गुण । विचक्षण बोलती ॥ ३८ ॥ साम दान दंड भेद ।
 इंद्र-जाळ मंत्रोपध^७ । सतोपाय ऐसे सुबुद्ध । पंडितवर्य बोलती ॥ ३९ ॥
 आप-पराचें बळावळ^८ । इहीसी चौदा^९ भेद कुशळ । बोलती हें गूढ प्रांजळ ।
 करुनि तूतें दाविलें ॥ ४० ॥ अथवा आणि एक प्रकार । चौदा भेद ग्रंथ-
 प्रकार । बोलती ते सविस्तर । मागुतेनी पारयेसी ॥ ४१ ॥ अंग-बळ सेना-बळ ।
 कोश-बळ दुर्ग-बळ । शस्त्र-बळ मंत्र-प्रधान-बळ । सुहृद्वळ आठवें ॥ ४२ ॥
 वेद-त्रय^{१०}-बुद्धि-बळ । ब्राह्मण-शेष-सुकृत-बळ । अन्य-रायाचें साक्ष-बळ ।
 ऐसी चौदा जाणावी ॥ ४३ ॥ भृगु विशाळ अंगिरा मुनी । ऐसे प्रगट बदले
 घाणी । यावेगळे काय ते गुणी । द्वैपायन स्वयें जाणे ॥ ४४ ॥ वर्षकार्य एक
 मास । मासाचें तें एक दिवस । दिवस-कार्य एक निमेष । संपादित असती
 की ॥ ४५ ॥ ध्यास बोलिला गुढार्थ । म्याही न बोलतां प्रगटार्थ । चतुर
 श्रोतियांचें चित्तु । संतोपेळ कैसेनी ॥ ४६ ॥ श्रोत्रिय^{११} कुटुंबी निर्धन । साधु
 सात्त्विक-वृत्ति क्षीण । त्याचें परिहर्गुनि दैन्य । सदा पाळण करिती की ॥ ४७ ॥
 दरिद्रब्राह्मणाची जाया । तारुण्य-काळीं अंतरे राया । ऐकोनि त्याचिया विवाह-
 कार्या । साक्ष संपूर्ण करिती की ॥ ४८ ॥ रोगें प्रवासी पडिले । कारा-गृही
 जे का अटकले । ते ते सांभाळुनि भले । क्लेशार्तात करिती की ॥ ४९ ॥
 गृहा पावल्या क्षुधा-पीडितें^{१२} । ते तृप्त होऊनि पंचामृतें । आशीर्वाचनी
 स्व-स्थळातें । तूजपासुनि जाती की ॥ ५० ॥ लोक-छाजे त्यजिती प्राण ।
 अधना धन-लुब्धाचें ऋण । त्या उत्तमांचें ऋण-मोचन । अतिसाधेपें

१ तह. २ धर. ३ शत्रुवर स्वारी करणें. ४ अनुकूल काल येईतोपर्यंत विद्या
 योग्ये सुरक्षित ठिकाणी राहणें. ५ पितृ. ६ बलिष्ठचा आश्रय. ७ मंत्रोपाय आणि
 औपधोपाय. ८ शत्रूची आणि आपली बरोबरी आहे किंवा काही न्यूनत्विक आहे हे
 बळावळ पहाणें. ९ बळावळ पाहण्याचे चौदा विषय म्हणजे स्थाने आहेत. ती हीः—

- (१) देश, (२) विद्या, (३) रथ, (४) हस्ती, (५) पोंडे, (६) घोडे, (७) अधिकाऱी,
 (८) अंतःपुर, (९) आप्याचा पुरवठा, (१०) अन्नपदार्थांची संख्या, (११) नीति,
 (१२) जमासर्वांचा हिनेव, (१३) दयाचा पुरवठा आणि (१४) गुप्त शत्रु.

१० आयुर्वेद, धनुर्वेद आणि गोपर्ववेद. ११ वैदिक. १२ क्षुधापीडित. 'पीडित' हे
 पीडित ह्या अर्था पुरीळ प्रायानाही पातने आहे. प्राकृत कवितेत प्रायानाही पुढील छन्द
 फिरविलेले आढळतात.

करिसी की ॥ ५१ ॥ आवडीचे निज आप्तु । गुणी जामात श्रियावंतु ।
 तयां ऐसे परम आर्तु । याचकातें करिसी कीं ॥ ५२ ॥ तुझे ऋत्विज
 श्रुति-पारग । सांग संपादिती याग । तूतें नेणतां कर्म व्यंग । कदां होत
 नाही कीं ॥ ५३ ॥ वाजपेयादि^१ पुंडरीक^२ । अनेक ऋतु क्रिया याज्ञिक ।
 घृतावदानीं यज्ञ-पुरुष । सदा-तृप्त करिती कीं ॥ ५४ ॥ ब्राह्मण स्थापिले
 वृत्ति-क्षेत्री । ते ते अक्षयीं राज-पत्री^३ । भातें भक्षुनि पुत्र-पौत्री । विहित-धर्मे
 असती कीं ॥ ५५ ॥ दुष्ट-ग्रहीं उघडितां मुख । शांतिक करिसी कीं
 तात्काळिक । त्रिकाळ-ज्ञानी ज्योतिपी गणक । शुभ-सूचक असती कीं ॥ ५६ ॥
 विषम देशाचिया संधी । अविचार शूर ठेविले युद्धी । दुर्ग पर्वती स्थिर घुद्धी ।
 धैर्यवंत असती कीं ॥ ५७ ॥ बोलें जाणती समयोचित । चतुर जे कां
 शास्त्र-पंडित । ते ते इष्ट-साधनार्थ । योजिसी कीं नरेंद्रा ॥ ५८ ॥ जितेंद्रिय
 ज्ञानवंत । परम-पवित्र साधुसंत । समा-चारी समे आंत । निकट-यतीं
 असती कीं ॥ ५९ ॥ दुष्ट दुर्जन क्षुद्र कोपी । वाक्-निष्ठुर परम-संतापी ।
 पैशुन्य-वादी महा-पापी । समा-स्थानीं त्यजिलें कीं ॥ ६० ॥ अपमानिती
 संत साधू । द्विजा देवा दोष-शब्दु । बोटती त्यांचा जिह्वा-छेदु । तात्काळिक
 करिसी कीं ॥ ६१ ॥ नरक-मोक्ष-पाप-चिन्ह । जितांचि जाणशीं स-ज्ञान ।
 जनाचे मुखी निंदा स्तवन । हें तंव जाणत अससी कीं ॥ ६२ ॥ जागा
 होवोनि अपर-राती । सारासार-विचार नीति । मोक्ष-उपायें भव-निवृत्ति ।
 विचारित अससी कीं ॥ ६३ ॥ अजिंक्य-शत्रूतें जिंकावें । जिकित्यातें
 प्रतिपाळावें । शरणागततें रक्षावें । ऐसें करित अससी कीं ॥ ६४ ॥ वर्ष
 पाळूनियां जीर्ण । दुर्ग-पर्वती नूतन धान्य । यंत्र^४ औषधी अक्षयीं जीवन ।
 संग्रहीत अससी कीं ॥ ६५ ॥ पडलें खचलें जेथें जेथें । तात्काळ सरिसें
 फारितो तेथें । ऐसे शिल्पकार भृत्य । बेतन-भोक्ते असती कीं ॥ ६६ ॥
 पशु पीडती पर्जन्ये । गळती गाईचीं गोठणें । बोटाळ चरतो शाळी-यनं ।
 ऐसें होत नाही कीं ॥ ६७ ॥ मळ-वापिका देवागार । भंगल्या करोनि
 जीर्णोद्धार । दीप नैवेद्य निरंतर । चालवीत अससी कीं ॥ ६८ ॥ क्षुधित-
 पृथ-दरिद्र-मेढी । पीडोनि रोड दीन दुर्वळी । चर्दमफये वर्षाकाळी । मार्ग
 चालत नाही कीं ॥ ६९ ॥ आपलें महत्त्व हाईल शून्य । म्हणोनि पुगेहित

१ वाजपेय आणि पुंडरीक हे यज्ञाचे भेद आहेत. २ सनदीप्रमाणें. ३ सङ्ख्याच्या प्रगंती उपयोगी पञ्चासी ग्रंथ.

प्रधान । श्रेष्ठ पातळिया दर्शना विघ्न । करिती ऐसे नाही कीं ॥ ७० ॥
 आत-सुद्धां देती त्रास । संत साधू पावती क्लेश । ऐसिया दुर्गुणीयांचा त्रास ।
 तुज तंत्र जाला नाही कीं ॥ ७१ ॥ चहूँवणी आपुले पुत्र । विहित-विद्ये अति-
 पवित्र । अनलस अहोरात्र । अभ्यासवीत अससी कीं ॥ ७२ ॥ याचक त्यागिती
 पतितातें । कुळें वाळिती^१ जाति-भ्रष्टातें । तेथीं सर्व लोकीं तूतें । उपेक्षितें
 नाही कीं ॥ ७३ ॥ सहस्र मूर्खातें दवडून । एक पंडित ज्ञान-संपन्न । संप्रहृनि
 त्याचें मन । स्वस्थ ऐसें करिती कीं ॥ ७४ ॥ एका दुष्टाची संगती । यश-उभ
 सुख-संपत्ती । नासूनि भोगवी अप-कीर्ती । ऐसें जाणत अससी कीं ॥ ७५ ॥
 आढ्य व्यसनी अनुरक्त । मित्र उदासीन शत्रु-अमात्य । या सातांचें चित्ता-
 कर्षित^२ । जाणसी कीं सुजाणा ॥ ७६ ॥ तुज्या अथवा तव प्रधानी । रहस्य
 बोलिजे एकांत-स्थानी । तें बाहेर लोकांचे कर्णी । प्रगट होत नाही कीं ॥ ७७ ॥
 दुष्ट बलिष्ठ आज्ञारहित । तदर्थी अपाय-विचार गुप्त । प्रगटल्या नाश करिती
 बहुत । हें तंत्र जाणत अससी कीं ॥ ७८ ॥ एक उघड बोलिजे जनी । एक
 प्रेरिजे महंत-कर्णी । एक ठेविजे मनीचे मनी । हें जाणत आहेस कीं ॥ ७९ ॥
 वैर-वर्गाचें वर्तन । क्षणक्षणा व्हावया ज्ञान । गुप्त ठेवून चार-गण^३ । विचारीत
 अससी कीं ॥ ८० ॥ तुजसी दाऊनि आसता । शत्रुसी पावविती घाता ।
 ऐसे कोण ते तत्वतां । योळखोनि अससी कीं ॥ ८१ ॥ यार्मी आणिती
 वार्तिक । ते नेणती एका एक । नित्यनित्य अनोळख । प्रेरिती कीं
 सुजाणा ॥ ८२ ॥ बहुत छाधे स्वल्प-यत्नी । तेथे आलस्य नसे कीं मनी ।
 स्वल्प लाभ बहुत हानी । तेथे उद्योग नसे कीं ॥ ८३ ॥ राज्य रक्षिती
 जुंझार बळी । संपूर्ण अथवा नियमकाळी । वेतन पावोनि तुझ्या दळी । एक
 चित्तें असती कीं ॥ ८४ ॥ ज्याचेनि कार्य-साधन पुढें । ते पावतां वेतन-
 पीडे । समयी महा-अनर्थ घडे । हें जाणसी कीं नरेंद्रा ॥ ८५ ॥ अर्ध-संप्रद
 पाहोनि-जोडी । चतुर्यांश वेतनें दवडी । सकळ बेंचूनि हस्त माडी । हे तुज
 खोडी नाही कीं ॥ ८६ ॥ आय-ध्ययाचे अधिकारी । गणक लेखक प्रथम-
 प्रहरी । सिद्ध-पत्रे धरूनि करी । उभे सन्मुख असती कीं ॥ ८७ ॥ आगदळीदा
 भद्रासनी । राज-दर्शना येईजे जनी । टिळा-भाळा-यज्जामरणी । देखसी कीं
 साजिरे ॥ ८८ ॥ रक्तावरी खड्ग-धार । किराट-कुंडली साठकार । गुह्य-
 क्षत्रियांचे भार । उभय-भागी असती कीं ॥ ८९ ॥ श्रेष्ठ-अपात्री योनिां

१ वाळीत टाकतात. २ जितोत आणलेजें (गुप्त विचार). ३ गुप्त वाचनीसार्थ
 समुदाय.

दान । योगियां विशेष अर्पितां धन । दुष्ट पुरोहित प्रधान । विघ्न-कर्ते नसती
कीं ॥ ९० ॥ नगर रक्षावयाकारणें । कीजेत ग्रामाचीं पट्टणें । घोष घोष
ग्राम-तुल्य करणें । ऐसें करीत अससी कीं ॥ ९१ ॥ पर्वत-संधी घाट वेढा ।
बोस रानें पाहोनि चोखटा । तेथें वसवूनियां पेढा । मार्ग मुक्त करिती
कीं ॥ ९२ ॥ नापेक्षितां मेघ-जळें । सर्वदा पिकें पिकती सकळें । अभंग
तडागें पाट-स्थळें । पै निर्मळ असती कीं ॥ ९३ ॥ कृपावळें खंगळीं भणंगें ।
धन-धान्य ओपुनि अंगें । शेताचेनि राज-भागें । पाळिती कीं नोंदो ॥ ९४ ॥
दुग्ध तस्कर लेखन-कारी । राज-स्त्रिया राज-कुमारी । प्रजांलामी बळात्कारी ।
पीडित नाहींत कीं ॥ ९५ ॥ हिंसक आत्तायी^१ सिद्ध^२ । त्यांचा श्रवणीं
पढतां शब्द । आधीं करूनियां वध । मग विचार करिती कीं ॥ ९६ ॥
उदर-पंडेचिया महा-मारी । उत्तमेंही करितां चोरी । धरुनि आणितां राज-
हेरी । मानें मुक्त करिती कीं ॥ ९७ ॥ उगाणितां^३ पर-राजातें । जे जे वस्तु
लाभली ज्यातें । ते ते मुक्त^४ करोनि त्यातें । तोपवीत अससी कीं ॥ ९८ ॥
बीषध-नेम शरीरातें । वृद्ध-सेवन मानसातें । दो-प्रकारें आपणातें । रक्षिती कीं
सुजाणा ॥ ९९ ॥ पराच्या पक्षीं अष्टादश^५ । आपुले पक्षीं पंच-दश^६ । गुण
बोळिले ते विशेष । जाणसी कीं नोंदो ॥ १०० ॥ अष्टांग^७ चतुर्विध^८ बळें ।

१ अविचाराने दुसऱ्याचा प्राण घेण्यास तयार होणारा किंवा प्राण घेणारा. २ चेटकी.
३ भिक्षिता. ४ पक्षीस, माफ. ५ शत्रूकडील अठरा अधिकारी आणि आपणाकडील पंधरा
अधिकारी त्यांच्या वर्तनाची बातमी राजानें नेहमीं ऐवावी, असें राजनीतीमध्ये सांगितलें
आहे. ह्यांस येथें गुण म्हटले आहे, परंतु नीतिशास्त्रांत ह्यांस सीधे असे म्हणतात. असें
म्हणण्याचें कारण हे राज्यांत सर्व अधिकाऱ्यांमध्ये मोठे मान्य अथवा उपयुक्त अगतात,
त्यांची नांवेः—

(१) मंत्री, (२) पुरोहित, (३) युवराज, (४) सेनापति, (५) द्वारपाल,
(६) अंतर्वेशिक (राजाची भेट करून देणारे), (७) कारागाराधिकारी (गुंग्या-
घराचा अधिकारी), (८) इव्यसंचयक (जमदार), (९) योग्यायोग्य पाहून इव्य
सारचणारा, (१०) प्रदेष्टा (मसलत देणारा), (११) मगराध्यक्ष (कोतवाल),
(१२) कार्यनिर्माणकृत् (परें, रस्ते वगैरे बांधणारे), (१३) परामर्शदा, (१४) सभाध्यक्ष,
(१५) दंडपाल (न्यायाधीश), (१६) दुर्गपाल (बिंदार), (१७) राष्ट्रांतपालक
(दरीबरचा संरक्षक) आणि (१८) अटवीपालक (अरण्यमंरक्षक). ह्या अठरांमध्ये आपणा-
कडील मंत्री, युवराज आणि पुरोहित हे तीन कमी करून आपणाकडे १५ सांगितले आहेत.

१ रथ, हत्ती, घोडे, घोडे, पायदळ, कर्मचार (रस्त्या साफ करणे वगैरे काम करणारे),
चार आणि दैशिकमुख्य (राज्यांतलें दिसदिवाणचे मुख्य मुख्य लोक) ही गिन्याचीं शष्ट
अंगें. ७ मौल (मुद्रासमूहचे म्हणजे पिडीजादे शिपाई), मैत्र (स्नेहामुखे शिराईगिरी
पगारलेले), भृत्य (दरमहा देऊन नवे देणारे), आणि अटबिंद (रानडी) हे गिन्याचे
चार प्रकार.

शत्रु जिंकिजे बुद्धि-कुशळें । व्यसनी क्षीणले आगळे । आदरें वश्य करिंसी
 कीं ॥ १०१ ॥ पर-हितार्थ संत साधु । जे सांगती बुद्धि-बाहु । ते मानुनि
 परम बंधु । वर्तसी कीं तदाज्ञा ॥ १०२ ॥ अंतःकरण आणि शरीर । नियमों
 न पावे विकार । शब्द तो सजीव गिरि-वर । न चळे न ढळे मुखे
 कीं ॥ १०३ ॥ ज्ञाता गुरु देव-प्रतिमा । यज्ञ-मंडप चैत्य-दुमा^१ । देखताक्षणी
 राजोत्तमा । नमस्कार करिंसी कीं ॥ १०४ ॥ वृद्ध तापस ब्राह्मण-वंत्ती ।
 अथ मांडार मद्रजाती^२ । ध्वजा प्रासाद पवित्रश्रिती । देखतां यंदन करिंसी
 कीं ॥ १०५ ॥ दंडियातें प्रत्यक्ष यमु । पूज्याप्रती परम सौम्यु । परीशोनि
 अधमोत्तमु । वर्तसी कीं शाहाणिया ॥ १०६ ॥ कार्यसाधनी अति नेटकें ।
 त्याचें स्तवन करिंसी मुखें । समा-मंडपीं नानाधिक्यें । गौरवीत अससी
 कीं ॥ १०७ ॥ अग्नि सर्प चोर व्याघ्र । रोग राक्षस कां परचक्र । योपासाव
 आपुलें राष्ट्र । रक्षिंसी कीं बळिष्ठा ॥ १०८ ॥ अंध मुके पंगु ध्यंग । आसुर
 संन्यासी अध्या(ध्वं)ग^३ । पितयाऐसें सांगोपांग । पाळण त्यांचें करिंसी
 कीं ॥ १०९ ॥ नास्तिक्य अनृत स-क्रोधता । प्रमाद^४ आणि दीर्घ-सूत्रता^५ ।
 कार्या आलस्य क्षिप्रवृत्ता^६ । निश्चिंताचा नारंगु ॥ ११० ॥ ज्ञानीयाचें
 अ-दर्शन । अज्ञानाचें दृढ चिंतन । अनर्था एकनिष्ट^७ मन । अ-रक्षण^८
 मंत्राचें^९ ॥ १११ ॥ मंगळाचा^{१०} अ-प्रयोग । विषयाचा अतिप्रयोग । चौदा^{११}
 दोषीं तुझे अंग । सांग स्पर्शलें नाही कीं ॥ ११२ ॥ निद्रा आलस्य भय
 क्रोधता । अ-मार्दव आणि दीर्घ-सूत्रता । साही अनर्थाचिया माथा । पाप
 देऊनि अससी कीं ॥ ११३ ॥ सफळ दारा सफळ वित्त । सफळ वेद सफळ
 श्रुत । तुझे असे कीं निश्चित । हे प्रगटार्थ परितें पां ॥ ११४ ॥ श्रुत्यर्थ
 बोधला जो अर्थ । त्या नांव श्रुत-ज्ञान म्हणत । याचें फळ शीलव्रत । त्या आचारें
 अससी कीं ॥ ११५ ॥ परद्वीपीध्या अमोत्य वस्तु । याणिक आणिती इच्छुनि
 अर्थ । त्यांचा पुरवुनि मनोरथु । लाभ चौगुणीं देसी कीं ॥ ११६ ॥ देशाणा
 पातले अर्थी । द्रव्य देऊनि त्यांचे आर्ती^{१२} । नगीं जोडावी साकीर्ति । हे तुज
 इच्छा असे कीं ॥ ११७ ॥ विषम-काळास्तव पातळे । कळत्र-पुत्र वंदाज
 भळे । ते ते मानुनि आपुळे । आपणा ऐसे करिंसी कीं ॥ ११८ ॥ निर्दोषियां

१ पवित्र स्थळीं उगवलेला किंवा पार बंधलेला उंबर. २ हत्तीनध्यें ही एक जात आहे. ३ मार्गस्थ. ४ दुर्लभ. ५ येवजण्या. ६ धाई, स्वरा. ७ एकाच अंगार तशीन. ८ जो मंत्र म्हणजे बुद्धि सांगितली त्याप्रमाणे न करणे. ९ देवाचा उल्लास वगैरे मंगळ कार्ये न करणे. १० दहाव्या ओवीच्या आरंभापासून येवजणे सांगितले. ११ इच्छेप्रमाणें.

दोपारोपु । निर्धनियां धन-संकल्पु । दुर्गुणीयांचा दुर्गुण-लोपु । तुझ्या नगरीं
 नाहीं कीं ॥ ११९ ॥ आचार दावूनि लोक-दृष्टी । अंतरी अनाचार राहटी ।
 ऐसे दांभिक तुझ्या निकटी । वर्तणारे नसतीं कीं ॥ १२० ॥ तोंडें बोलोनियां
 ब्रह्म । भंगिती सदाचार धर्म । प्रशंसिती अविचारकर्म । ते संसर्गां त्यजिले
 कीं ॥ १२१ ॥ दावूनि योगियाचें चिन्ह । पोसिती उदर आणि तन ।
 त्यांच्या ठायीं तुझें मन । विग्रामत नाहीं कीं ॥ १२२ ॥ धनिक वेंची धनातें ।
 दरिद्री नाचरे तपातें । शास्त्रज्ञ चालतां कु-पथें । दंडिती कीं निजाहे ॥ १२३ ॥
 माता पिता दबडुनि दुरी । श्वशुर-वर्ग सांठवी घरीं । ऐसा कुथिताचार परी ।
 तुझे देशी नाहीं कीं ॥ १२४ ॥ सुना छळिती सामुवातें । पुत्र अघ्हेरिती
 पित्यातें । सेवक अवगणिती स्वार्मातें । ऐसें होत नाहीं कीं ॥ १२५ ॥ एवं
 सर्वांपरी जाण । राजा असावा सावधान । हेचि विस्तारें निरोपण । पुण्यश्लोकीं
 बोधिलें ॥ १२६ ॥ जो कां राजा ऐसियापरो । चहूं वर्णाचें पालन करी ।
 पृथ्वी भोगूनि लोकांतरीं । शक्र-सायुज्य स्वयें पावे ॥ १२७ ॥ ऐसे परीचे
 उत्तम गुण । तुझे ठायीं असावे पूर्ण । ऐसें आमचें इच्छी मन । किंचित्-प्रभ या
 नावें ॥ १२८ ॥ किंचित्^१ काम-पर-वेदने । ऐसें बोलती पंडित शहाणे । तेंचि
 विस्तारुनि मन । तुज कारणें बोलिलें ॥ १२९ ॥ ऐकोनि नारदाचें वचन ।
 आश्चर्य करी गुरु-नंदन । म्हणे केवढा विलक्षण । होय सर्वज्ञ देव-
 ऋषी ॥ १३० ॥ पुढती पार्थिवाचेनि प्रश्ने । होय लोक-पाळ-सभा-सदन ।
 व्यासगुरु वर्णिल वदनें । तें सजनीं परिसावे ॥ १३१ ॥ सभा-पर्वी नारद-
 नीती । उद्योग-पर्वी विदुरनीती । भीष्म-पर्वी कृष्ण-नीती । भगवद्गीता ज्या
 नांव ॥ १३२ ॥ भारत-कथा-संक्रमणी^२ । निरोपण-रूपें तीळवणी^३ । वाटितां
 म्हणतसे अवदानी । लहार्ण^४ असो श्रोतयां ॥ १३३ ॥ छीळाविश्वभर-पादांजी ।
 मुक्तेश्वर पदपद सहजीं । गुंजारव करितां रंजी । भारतकथा प्रगटली ॥ १३४ ॥
 इति श्री-सभापर्वे भारती । पुढें अवधान रावें श्रोती । किंचित्-प्रभ्राचीं समामी ।
 तृतीयाध्यायी बोलिलें ॥ १३५ ॥

—सभापर्व, अ. ३.

१ हे वाक्य मूळच्या संस्कृत 'कश्चित् कामप्रवेदने' ह्या वाक्याचा अपभ्रंश होऊन झाले आहे. ह्याचा अर्थ "अमुक गोंठ असा प्रकारची अमावी अशी आपली इच्छा असून ती तरी आहेना असा दुसऱ्यास प्रश्न करावयाचा असतां 'कश्चित्' ह्या प्रत्ययापेक्षा अजून याची योजना करावी" असा आहे. कवीनेही ह्या अर्थे मागल्या आहे. तें यांमून ह्यास आपापर अन्तरनिहाजे वाक्य दिले आहे, असें दिगने. २ संकानीच्या पर्व्याच्या बेली. ३ तीळगूळ. ४ सभा होतो.

हरिश्चंद्राख्यान^१

पूरी अयोध्या नांवाच्या नगरीत त्रिशंकु राजाचा मुलगा हरिश्चंद्र हा राज्य करीत होता. त्याच्या घरी एकदां नारद येऊन पूजाविधानें संतुष्ट होऊन स्वर्गास गेला. तेथें इंद्राच्या समेत वसिष्ठ, विश्वामित्र आदिकरून तपोनिष्ठ लोक बसलेले असतां नारदानें हरिश्चंद्राच्या महिम्याचें वर्णन केलें. हरिश्चंद्र हा वसिष्ठाचा शिष्य होता त्यास तें वर्णन ऐकून फार आनंद झाला व तो म्हणाला कीं सृष्टीत (भूलोकी) त्याची उपमा त्यासच आहे. विश्वामित्रास हें भाषण ऐकून राग आला व तो नारदास म्हणाला, 'या देवसमैत तुम्हीं हरिश्चंद्राचें वर्णन केलें परंतु हें अयोग्य झालें.' त्यावरून वसिष्ठ व विश्वामित्र यांची हरिश्चंद्राच्या धोरणाविषयी चुरस लागून विश्वामित्र त्याचा छळ करण्यास तयार झाला. त्यानें हरिश्चंद्राच्या स्वामी येऊन त्याजकडून सर्वराज्यदानाचें उदक सोडविलें व त्याची बायको तारामती व पुत्र रोहिदास यांसह वर्तमान त्यास राज्यांतून घालवून दिलें. पुढेही विश्वामित्रानें त्यांचा अनेक रितींनीं छळ केला. शेवटीं काशीक्षेत्री हरिश्चंद्र हा वीरबाहु नांवाच्या डोंबाकडे चाकरीस राहिला व तारामती काळकौशिक नांवाच्या ब्राह्मणाकडे चारुीस राहिली. तेथें असनांना त्याचा पुत्र रोहिदास सर्पदंश होऊन मरण पावला. त्याच्या प्रेताचें दहनही विश्वामित्रानें करूं दिलें नाही. इकडे तारामती आपल्या पुत्राचें शव आपणापुढें घेऊन शोक करीत असतां ही लांब म्हणजे प्रेतें मक्षण करणारी आहे, असें दूतांकडून सधल्या राजास सांगवून तिचा शिरच्छेद करावयास लाविलें. इतका छळ केला तथापि उभयतांनीं आपलें सत्याचरण सोडिलें नाही. हें पाहून विश्वामित्र संतुष्ट झाला व त्यानें आपल्या तपश्चरणाचें पुण्य त्यांस दिलें अशी कथा या आख्यानांत आहे.

ओध्या

मोक्ष-सिंहासनाची पायरी । प्रथम-नाम अयोध्यापुरी^२ । ज्ञान-स्वरूप

१ हें आख्यान श्रीधरानें आपल्या पांडुरंगतापांत (अ० १०) अंतर्भूत केल्यामुळे हें महाभारतातीलच एक उपख्यान असावें, अशी सोळांची चुकीची समजूत होण्यास जाण झाली आहे. ऐतरेय ब्राह्मण, देवी भागवत, माकंडेव पुराण या ग्रंथांमध्ये ते काही फरकाने सांपडते. विष्णुदास नामा याने ते प्रथम मराठीत आपलें व त्याच्या भायारें मुखेभराने व पुढे श्रीधरानें आपली रचना केलेली दिसते. विष्णुदास नामाच्या महाभारतांत ते आढळत नाही. स्वतंत्र आहे. 'काव्येतिहाससंग्रहा'च्या मुखेभरी वनापांतीतही हें आख्यान माणाहून पुढे दिलेले दिसते. २ 'अयोध्या मधुरा माया (गया) बायी कांकी अवतिष्ठा ॥ पुरी द्वारावनी वैर गोपेना मोक्षदायिकाः' ॥ १॥ असा मोक्ष देवाच्या गान पुरी शान्तिस्तथा आहोत त्यांत दिवें नांव पहिले आहे.

जीमाशारी । राज्य करी हरिश्चंद्र ॥ १ ॥ शत्रु-करीलागी^१ हरी । साधु सज्जना
 सुधाकारी^२ । वळी त्रासी^३ यालागीं हरि- । श्वंद्र नाम तयाचें ॥ २ ॥ सत्य-
 सत्वाचा^४ शिरोमणी । परोपकारी परम-ज्ञानी । दुःख, दारिद्र्य, इच्छा कर्णी । ऐकों
 नेदी जगातें ॥ ३ ॥ धीर-सत्वाचा महा-मेरु । दानीं मेघ जैसा उदारु ।
 प्रजा-पालनीं कमलावरु^५ । शक्रा-तुल्य प्रतापी ॥ ४ ॥ ऐसा राजा चक्रवर्ती ।
 सिंहासनीं विराज-मूर्ती । जैसा इंद्र अमरावती । शोभे तैसा शोभला ॥ ५ ॥
 बैसला वेष्टित वीरप्रधानीं । उभय भागीं वेत्र-पाणी । मंगल वाद्यांचिया ध्वनी । नारद
 गगनीं न समाये^६ ॥ ६ ॥ तों अकस्मात गगन-पंथें । नारद-मुनी पातला तेथें ।
 वीणा वाजवी मधुर हस्ते । वदनीं गात हरि-कथा ॥ ७ ॥ जो ज्ञानारविंद-
 मकरंदु^७ । वैराग्य-यल्लीचा मूळ-कुंदु । विवेक-सागरीचा पूर्णेदु । तो नारद
 पातला ॥ ८ ॥ रायें देखतांचि नयनीं । धांवोनि मस्तक ठेविला चरणीं ।
 जयजयकारें महा-मुनी । सिंहासनीं बैसविला ॥ ९ ॥ कनक-पात्री शुद्ध जळें ।
 रायें चरण प्रक्षालिले । कस्तूरी, चंदन, चर्चिलें । भाळीं रेखिलें केशर ॥ १० ॥
 नाना पुष्प-जाती माळा । गणित नाहीं परिमळा । नवेव तांबूलादि सोहळा ।
 करूनी पूजिला नारदु ॥ ११ ॥ देखोनि रायाची विनय-भक्ती । नारद
 सुखावला चित्तीं । आज्ञा मागुनी गगन-पंथीं । गमन केलें मुनींदें ॥ १२ ॥
 आला शक्राचिया भुवना । स-वेग पातला मंडप-स्थाना । इंद्रें नमूनियां
 चरणां । केलें पूजन विधि-युक्त ॥ १३ ॥ सभा मिनलीं घनदाट । बैसले
 विश्वामित्र वसिष्ठ । आणीकही श्रेष्ठ श्रेष्ठ । तपोनिष्ठ पै आले ॥ १४ ॥
 लाहूनि शक्राचा बहुमान । नारदें आरंभिलें कीर्तन । पदत जाला महिमान^८ ।
 तया अयोध्या-पुरीचें ॥ १५ ॥ भू-मंडळीं शरयू-तटी^९ । अयोध्यापुरी अति
 गोमटी । मज पाहतां सकळ सृष्टी । न दिसे दृष्टी आणीक ॥ १६ ॥
 एक-आज्ञा एक-उक्ती । नव-मंड^{१०} सर्व धरित्री- । वरी विराजे वीर क्षेत्री^{११} ।
 हरिश्चंद्र वृपनाथ ॥ १७ ॥ परिसोनी नारदाची गोष्टी । वसिष्ठ सुग्यावला पोटी ।
 समे गर्जोनी म्हणे सृष्टीं । उपमा त्यासी तो एक ॥ १८ ॥ नारद-वचनाचिया
 वातें । गाधिज-कुंडीं क्राधाग्नि चेत । वरि वसिष्ठ-वाक्याचिया घृतें । शिखा

१ शत्रुरूप इतीम. २ अमृतमय शरीर ज्याचें अहि अना चंद्रासारिखा म्हणजे आनंद
 वेणारा. ३ बलवान् अनुभवाला प्राप्त देतो (दिव्य करितो). ४ गत्यव्यभाषाचा.
 ५ रत्नमयीचा पति विष्णु. ६ माघे. ७ ज्ञानरूपधनतांतील मध्य म्हणजे पूर्ण तरवतानी.
 ८ जमली. ९ महात्म्य. १० शरयू नदीच्या तीरी. ११ पृष्ठ २३१ टीका ७ पदा.
 १२ क्षत्रिय.

गगनातें कवळिती ॥ १९ ॥ खदिरांगारा-तुल्य^१ नयन । करुनी वदन-
 चापींहुन^२ । सोडिता^३ जाला अति तीक्ष्ण । वाग्वाण सुतेज ॥ २० ॥
 वसिष्ठ-पादपाआहुन । वधूं इच्छी भूप-हरिण । परि त्यासी मारील कवण ।
 कृपा पूर्ण गुरुची ॥ २१ ॥ तयावर सत्त्वाची पाखर । जडोनि ठेली सन्नाय-
 अभ्यंतर । तेथें ऋषीचे वाकुशर । केवी शरीरीं स्पर्शती ॥ २२ ॥ “निर्ज-
 सभेसी भूपाळ-कीर्ती । वर्णितां शंका नाही चित्ती । हें अयोग्य बाटे
 मजप्रती । सत्य जाण नारदा ॥ २३ ॥ समर्यापुढें रंक-महिमा । मेळसि
 योजिली ब्रह्मिक-उपमा । कण्हेर आणि कल्प-द्रुमा । समान कैसें
 म्हणावें” ॥ २४ ॥ वसिष्ठ म्हणे “जी ऋषि-राया । वृथा कोप कासया ।
 धैर्य, सत्य, शांति, दया । असे जया तो श्रेष्ठ ॥ २५ ॥ तो धीर-सत्त्वाचा
 महा-मेर । अदळ पदीं जैसा धुरू^४ । सूर्य-वंशीचा शृंगार । हरिश्चंद्र
 नृपनाथ” ॥ २६ ॥ परिसोनि वसिष्ठाची गोष्टी । विश्वामित्र क्रोध-दृष्टी ।
 म्हणे “मी या छळितां सृष्टी । रक्षिता पाठी कोण असे ॥ २७ ॥ मज
 विश्वामित्रापुढें । भूपाळ-सत्य कायसें वापुडें । क्षणामाजी करीन वेडें । वचन
 धडफुडें^५ बोलिला” ॥ २८ ॥ येरु म्हणे “हें तेंच घडे । जें यवन-मुखीं वेद
 पडे । माझे पूर्वज रौरव-कुंडें । भोगिजेति सर्वही ॥ २९ ॥ नातरी मी या
 शिखा-सूत्र^६ । वेगळें होणें, कुरु क्षेत्र-। माजी दान-कर पात्र । स्पर्श करीन
 अधमाचें ॥ ३० ॥ आणीक एक प्रतिज्ञावचन । नर-करोटीं सुर-पान ।
 आणि गोत्रजाचें हनन । हे दोष गहन मज घडोत ॥ ३१ ॥ ऐसिया दोषांचे
 पर्वत । सत्य टाकितां नृपनाथ । मस्तकीं घेऊनि नरकांत । पूर्वजांसहित
 बुडेन” ॥ ३२ ॥ परिसोनी वसिष्ठाचिया वचना । विश्वामित्र करी प्रतिज्ञा ।
 “नृप-सत्य टाळीन नाना । यत्नें करुनी सर्वथा ॥ ३३ ॥ जरी उत्तरेल माझ्या
 कसी । तरी देईन जोडल्या सुकृतासी” । ‘तथास्तु’^७ शब्दें पळवामी^८ ।
 घेरें प्रंथी^९ दीवली ॥ ३४ ॥ “माझिया^{१०} तपाच्या असंख्य कोटी । न समानी
 वस्त्रांड-घटी । कोणतीं म्हणाल तर कर्णपुटी । श्रवण केन्ने पाहिजे ॥ ३५ ॥

१ खैराच्या निखान्यासारखें. २ मुखरूपी धनुःश्यामून. ३ ह्याचा कर्ता विश्वामित्र (अध्याहृत) ४ ध्रुव (उत्तानपादराजाचा पुत्र). ५ कडोर. ६ दोडी व जानवे. ७ वसिष्ठानें ‘तसें असो’ असें म्हणून पदराला गांठ दिती—म्हणजे त्राती प्रतिज्ञा कधी शेषटास जाते ती पाहतां—मी ती शेषटास निश्चयानें जाऊं देणार नाही; हा भाव. ८ हें विश्वामित्राचें म्हणणें आहे.

जेणें तपें म्यां अपर-सृष्टी^१ । निर्मिळी आणि चर्मदृष्टी । रवि-विंन अवलोकितां
कष्टी । गळोनी पडली बुबुळें ॥ ३६ ॥ माजी^२ निघाले ज्ञान-नयन । घेतलें
सूर्याचें दर्शन । आणि वाताबु-पर्णाशन^३ । केलें वपें कोटी दहा ॥ ३७ ॥
छोह-चूर्ण सेवूनी वनी । तपलों पंचाग्नि^४ साधुनी । प्रेत-कुंड-पद्मासनी^५ । जपलों
अब्दे कोटी दहा ॥ ३८ ॥ ऐसिया तपाचेनि वळें । मृत्यु जिकिला तपे वेळे ।
नृपातें बोपीन तात्काळें । जरी माक्षिये तुळें उतरेल ” ॥ ३९ ॥ असा दोघांचा
संवाद । होतां उठिला मुनि नारद । इंद्र म्हणे कायसा वाद । शब्दें शब्द
वाढेल ॥ ४० ॥ हटीं पेटूनियां दोघे । प्रतिज्ञा करूं निघाले वेणें । विश्वा-
मित्र परम राणें । सिद्धाश्रमा^६ तो गेला ॥ ४१ ॥ सूर्य-वंशीचा अभिमानी ।
अयोध्ये गेला वसिष्ठमुनी । विश्वामित्रें शिष्य दोन्ही । गुप्त पाठीं
पाठविले ॥ ४२ ॥ तुम्ही जाऊनियां गुप्त । पाहोनि यावें सकळ वृत्तांत ।
येरी जाऊनि पाहतां तेथ । मुनी नेमस्त^७ न सांगे ॥ ४३ ॥ इंद्रसमेमाजी
वाद । दोघां जाला प्रतिज्ञा-शब्द । झालागीं राजा सावध । करावया बोध
तो गेला ॥ ४४ ॥ वसिष्ठ आला ऐसी याणी । ऐकतां राजा धांवला चरणीं ।
नमस्कारुनी शिबिकायानीं । बैसवूनी चालिला ॥ ४५ ॥ गुढ्या उभयिल्या
नगरी । मखरें तोरणें धरोधरीं । जय-जयकारें मंगळ-तुरी^८ । वसिष्ठ नगरी
प्रवेशे ॥ ४६ ॥ रायें आणुनी महीदालया^९ । कनक-पीठी बैसयी तया ।
सहकुमार नेंद्र-जाया । येती जाली दर्शना ॥ ४७ ॥ ऋषि-चरणीं ठेवूनी
मायें । येरें स्पर्शिलें अमृत-हस्तें । हृदयी आळिगुनी तयातें । मंगळ-शब्दें
गौरयी ॥ ४८ ॥ पोढयोपचारी^{१०} पूजापात्रें । कनककुंभी जळें एवित्रें ।

१ भद्रदेवाच्या सृष्टीहून निराळी सृष्टि. त्रिशंकुराजाने सशरीर स्वर्गास जाण्याच्या हेतूने
यज्ञ करण्यास वसिष्ठास विनंती केली ती त्याने नाकारिली. तेव्हां विश्वामित्राने त्याचे
म्हणलें कवूल करून यज्ञास आरंभ केला; पण शेवटीं इंद्र त्या राजास स्वर्गांत पेंदना.
म्हणून विश्वामित्राने आपल्या तपोबलाने नवी नभःचे वरिरे उत्पन्न केली अशी कथा आहे.
(अन्यथ-रवि-विंन-चर्मदृष्टी (ने) कष्टी अवलोकितां बुबुळें गळोनि पडलीं.) २ भागून, पुनः.
३ यायु, उदक व झाडाचीं पानें हीं साणें. ४ चार दिशांस चार आग्नेया व दोघ्यावर
सूर्य मिळून पांच अग्नि. ५ चित्तेच्या आग्यावर किंवा स्मृतांनांत पद्मासन पाडून.
६ ऋषीच्या आश्रमाला (पर्णकुटीला). ७ ध्यानस्थ. ८ मंगळयात्रे वाजपूत.
९ (मही + इंद्र + दालया) राजवाल्यांत. १० पोढयोपचार-आवाहन, आसन, पाद,
अर्घ्य, आचमन, स्नान, वस्त्र, यज्ञोपवीत, गंध, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य, दक्षिणा, प्रदक्षिणा,
मंत्रपुष्प.

पूजा करोनि सांग मंत्रें । धरी छत्रें आवडी ॥ ४९ ॥ अर्घ्य पाद्य दिव्य
 सुमनें । सुगंध-माला हरि-चंदनें । नैवेद्य तांबूल नीरांजनें । कनक-तवर्का
 वोपिली ॥ ५० ॥ ऐसिया उपचारें पूजोनि मुनी । राजा दभा जोडोनि
 पाणी । विश्वामित्रवचन मनीं । स्मरोनी बोले वसिष्ठ ॥ ५१ ॥ सविता-
 चळोपासून^१ निर्मळ । इहपर्यंत कीर्ति-जळ । भरुनी वाहे तुंबळ । अरि-अचळ
 भंगोनी ॥ ५२ ॥ ऐसी वसे गंगा पवित्र । तियेसी जन्हु^२ विश्वामित्र ।
 शोपावया पवित्र वक्त्र । पसरुनी वैसे यज्ञासी ॥ ५३ ॥ मुळीच पवित्र स्वर्ग-
 भुवनीं । वरी विराजे ऋषि-वदनीं । पुढें मिळे अभिधानीं । जान्हवी^३ ऐसी
 प्रसिद्ध ॥ ५४ ॥ नृप-सत्त्व शुद्ध-हाटक । वरी ऋषि-कोपाप्तीचे चोख^४ ।
 मोला चढे अधिक । हें जाणजे सुजाणा ॥ ५५ ॥ असो ऋषि म्हणे गा
 राया । सांगितलें धरी हृदया । भलें सत्त्व शांति, दया । असे जयातें तो
 श्रेष्ठ ॥ ५६ ॥ सूर्य-वंशीचिया राया । आणिक परिसें गुणालया । वना
 नवजावें^५ ऋषीचिया^५ । सदना गमन करावें ॥ ५७ ॥ संकेत दाडनी रायासी ।
 वसिष्ठ गेला तपासी । राजा सावध अहर्निशीं । अयोध्येसी वर्तत ॥ ५८ ॥
 येरीकडे^६ सिद्धाश्रमी । विश्वामित्र अभिचार-कर्मी^७ । मातंग-याग^८ सकामी^९ । करिता
 जाला साक्षेपें ॥ ५९ ॥ सहस्र अवदानें पुर्णाहुती । होतां प्रगटली आदि-शक्ति^{१०} ।
 “कोण कामना तुझ्या चितीं । सांग निगुती मुनिवर्या” ॥ ६० ॥ ऋषि
 म्हणे । “हेच मागणें । क्रूर श्वापदें, भरी काननें” । “निकें” म्हणोनि
 उदार वचनें । देती जाली जगदंबा ॥ ६१ ॥ विश्वामित्र तयें वेळे । देवी-वर-
 दानाचेनि बळें । निर्मिता जाला श्वापद-कुळें । भयानक काननी ॥ ६२ ॥
 कानन व्यापिलें श्वापदें । मातलीं भक्षुनि मांस मदें । गर्जती भयानक शब्दें ।
 त्रास देती जगातें ॥ ६३ ॥ कृपिक नवजाती कृपिके । तीर्थ-यात्रेसी पाधिकें ।
 व्यवहार सांडिला व्यावसायिकें^{११} । धेनु वना नवजाती ॥ ६४ ॥ भयें वनी न

१ सूर्यस्वी पर्वतापासून. २ सोमवंशातील एक राजा-भगीरथानें स्वर्गाहून गंगा
 आणिली, ती हिमालयावरून खाली येत असतां मध्यें जन्हुच्या आश्रम लागला, तेथें जन्हु
 यज्ञ करित होता त्याची यज्ञसामग्री वाहून लागली तेव्हां त्याला राग देऊन त्यानें ती किडून
 टाकिली. तेव्हां भगीरथाने त्याची प्रार्थना केल्यावर तिला त्यानें कानाच्या वाटेनें
 सोडून दिलें. तेव्हांपासून तिला जान्हवी हें नांव मिळालें. ३ शाच देऊन आदित्येनी
 शिलई. ४ न जावें. ५ विश्वामित्राच्या. ६ इष्टे. ७ जारणमारणादि धानक
 कर्म करणारा. ८ देवी प्रसन्न व्हावी म्हणून केलेला तंत्रोप यज्ञ. ९ फलेच्या धारणारा.
 १० देवी. ११ व्यावसायिकांनीं.

रिघे कोणी । कल्पांत माविती सकळ प्राणी । म्हणती घातूँ राज-कर्णी ।
जाऊनी सदनीं रायाचे ॥ ६५ ॥ प्रजा येउनी राज-सभे । जोहार^१ करुनी
राहिले उभे । "तुझीये शौर्य-सूर्य-प्रभे- । माजी पशु-तम दाटळें ॥ ६६ ॥
सांगावया योग्य नव्हे मात । न सांगतां आमचा प्राणांत । श्वापदे^२ मातली वनांत ।
करिती घात जगाचा " ॥ ६७ ॥ ऐकोनी पौरजांची वाणी । राजा विचारी
अंतःकरणी । गुरु-वचन तें मानुनी मनीं । राहतां जनीं अपकीर्ति ॥ ६८ ॥
यनीं निवटुनी श्वापद-गणां । मुखी करावें सकळ जनां । वसिष्ठ कोपेल तरी
चरणां । नमन करीन साष्टांगी^३ ॥ ६९ ॥ ऐसें विचारुनी चित्ती । पाचारिला
वाहिनी-पति^४ । म्हणे जाणें वनाप्रति । सेना सिद्ध करावी ॥ ७० ॥ तेणें
प्राहाटिल्या भेरी । वाजती रण-तुरें मोहरी^५ । वीर-वसनें महा-वीरी । परिधान
केलीं तात्काळ ॥ ७१ ॥ अश्व-गज-रथादि वहनीं । वळघल्या^६ वीरांच्या श्रेणी^७ ।
त्यांमाजी राजा प्रताप-गुणी । वीरभ्रिया शोमला ॥ ७२ ॥ सजिले असंख्य
रहंवर^८ । पाठी चालती अश्व-भार । मत्त कुंजरांचें भार । ऊर्ध्व-शुंडें धांवती ॥ ७३ ॥
राजा प्रवेशला महा-यनीं । श्वापद-कळप देखिले नयनीं । शस्त्री शरी पाशबंधनीं ।
यधुनी धरणी पाडीत ॥ ७४ ॥ ऐसे रायें मारिले कळप । एका बंगीं मरला
कंप । उरली श्वापदे^२ लंघिती^९ नृप । प्राण-धाकें पळताती ॥ ७५ ॥
येरीकडे गाधिज मुनी । परम संतोष मानुनी मनीं । पुरी त्यागूनियां यनीं ।
राजा आला म्हणोनि ॥ ७६ ॥ आश्रमा आणावया राव । ऋषीनें केले
लाघव । कुरंग निर्मिला अपूर्व । कनक-कांति साजिरा ॥ ७७ ॥ तुसैं
स्वरूप-रज्जु गळां । बांधुनी आणावें नृपाला । निंके म्हणोनी चरण-कमळां ।
बंदुनी गेला वनासी ॥ ७८ ॥ मृग-राज आला समीपु । राजा पाहे तंव
कनक-वपू । नर-नाथ-हृदयी कामना-सर्पू । कुंफाट करीत उठिला ॥ ७९ ॥
गुणी लावुनियां वाण । घेऊं पाहे कुरंग-प्राण । येरें केटिले^{१०} की रान^{११} । भूमी
चरण न थारे ॥ ८० ॥ राजा लागला तयापाठी । धांवतां जाला परम

१ मुहरा. २ दोन पाय, दोन गुट्टे, दोन हात, छाती व मस्तक असे शरीराचे आठ भाग जमिनीस लागून बेंडेच्या नमस्काराम साधारणपणे साष्टांग नमस्कार समजतात. तथापि त्या संकेतानें मूळ संकृत श्लोक ध्यावा आहे-जानुम्यां च तथा पदभ्यां पाणिभ्यां पुरमा धिया ॥ शिरमा वयसा इष्टया प्रणामोऽष्टांग ईरितः ॥ ह्यावरून गुट्टे, पाय, हात, छाती, मन, मस्तक, शब्द व इष्टी अशा आठ गांधर्वांनी बेंडेच्या नमस्कारास साष्टांग नमस्कार म्हणजे योग्य होय. ३ सेनापति. ४ शुंडें, भाषाटींग. ५ स्वार झाल्या. ६ रान. ७ रथश्रेष्ठ. ८ मुकून जाणात. ९ रानभर तो विस्मा.

कष्टी । पळत पातला आश्रमानिकटी । विश्वामित्र-ऋषीच्या ॥ ८१ ॥ अंतरे
 राहुनियां उभा । पहात ठेला वनश्रीशोभा । वनसरोर्जी नेत्रारंभा । स्वादामोदा
 लोभले ॥ ८२ ॥ वनश्री वर्णावी कवणें । उपमे नंदनवन उणें । नाना-वृक्षी
 फळें सुमनें । रस-सुवासें दाटलीं ॥ ८३ ॥ ऐसी सिद्धाश्रमाची वाटिका ।
 देखोनी रायें वारिलें कटका । आपण प्रधान पट्ट-नायिका- । वांचुनि धाणिकां
 येऊं नेदी ॥ ८४ ॥ प्रवेश करितां तया वनी । राजा आश्चर्य देखे नयनी ।
 धेनु व्याघ्र एके स्थानीं । एकमेकां चाटिती ॥ ८५ ॥ नवुळ सर्प क्रीडती
 सुखें । मार्जारी-स्तना लागती मूपकें । सिंह करी करीत कौतुकें । वनामाजी
 विचरती ॥ ८६ ॥ उल्ला निरवूनी पिल्लियांसी । वायस जाती चरावयासी ।
 विश्वामित्र माया ऐसी । सहसा न कळे मानवा ॥ ८७ ॥ निर्वैर श्वापदांचे
 गण । देखोनि विस्मित रायाचें मन । पुढें जातां सुगंध जीवन । तडागीं
 पूर्ण देखिलें ॥ ८८ ॥ तया कासार-जीवनें । स्नानें विश्रांति लाहिजे मनें ।
 परिधान करुनी दिव्य वसनें । देवाल्या निघाला ॥ ८९ ॥ कर्दळी-द्रोणी
 हेम-कमळें । नाना पुष्पें सुपरिमळें । कनक-पात्री भरुनी जळें । शिवागारी
 प्रवेशे ॥ ९० ॥ सोमकांत-धेत-शिखर^१ । माजी शोभला कर्पूर-गौर । द्वारी
 ढवळा नंदिकेश्वर । मनोहर विराजे ॥ ९१ ॥ भावें पूजुनी गिरिजावर । नमन
 केलें जोडोनी कर । भार्येसहित राजेश्वर । स्वस्थानी बैसला ॥ ९२ ॥ कीं
 (तंव) मदन-दहनालागीं शंकर । तृतीय-नेत्रींचा वैश्वानर । पसरी तैसा ऋषीश्वर ।
 रायासमीप पातला ॥ ९३ ॥ म्हणे “रायांमाजी अधमा । नेणसी माझा
 प्रताप-महिमा । आतांचि बोळवीन धामा । धैवस्वताच्या^२ अविलंबें ॥ ९४ ॥
 धसिष्ठ-गुरूच्या पडिभरें^३ । मातलासि राज्याधिकारें । ह्यालागीं मदाचें काविरें^४ ।
 नयनीं आलें तूक्षिया ॥ ९५ ॥ अरे तुक्षिया गुरूसी । प्रचीत असेलें
 निज-मानसी । म्यां एक-शत-पुत्रांसी । यम-लोकासी पाठविलें” ॥ ९६ ॥
 ऐसे ऋषीचे वाक्-शर । बर्पती जैसे सौदामिनी-वर । नृपा अंगी क्षमा-पंजर ।
 शांति-भूषणें मिरवला ॥ ९७ ॥ राजा म्हणे “प्रति-सृष्टि-जनका । विनापराधें
 कोप कां । करितां तुम्ही ऋषि-नायका । हें मज कळलें पाहिजे” ॥ ९८ ॥
 ऋषि म्हणे “कृत-घ्ना । माझिया बाळकां श्वापद-गणा । यधुनी कां येणें
 सदन । तापसाच्या निर्लज्जा” ॥ ९९ ॥ रायें मस्तक ठेविला चरणी ।

१ चंद्रकांत मण्याचें किंवा चंद्रकांतप्रमाणें पांढरें. २ सूर्यपुत्र यम हाच्या.
 ३ पाठविलें. ४ पटल, धुंदी.

बोलता जाला मधुर-वचनीं । “मम अपराध न धरुनी मनी । क्षमा केली पाहिजे ॥ १०० ॥ एका देहाचीं करणें^१ । तेथें रसना खंडिली दशनें । तर्जनी-नखें^२ फुटतां नयनें । द्वेष न धरिजे मानसीं ॥ १०१ ॥ म्हणतां श्वापदें आपलीं वाळें । सांगा आम्ही कवणाचीं सकळें । क्रोध सांडोनि स्नेहाळें । क्षमा केली पाहिजे ” ॥ १०२ ॥ तापस-कोपाग्नीच्या शिखा । नृपें केल्या मृगांबुका^३ । ऋषि-आश्रमा त्यागुनी पादुका । वंदूनि आला स्वस्थाना ॥ १०३ ॥ श्रमें श्रांतला कुंभिनी-वरं^४ । सुपुर्तनिं^५ व्यापिलें अंतर । तारामती-अंक सुकुमार । उशी करुनि पड्डला ॥ १०४ ॥ अंगना-अंकी वाम कर्ण । ठेवूनी पड्डला नर-भूषण । देउळा-द्वारी प्रधान । सावधान बैसला ॥ १०५ ॥ ऐसी निद्रा लागतां राया । विश्वामित्राचीं त्रिचित्र माया । आपण स्वप्नी प्रकटोनिरा । रायापासीं द्विज-रूपें ॥ १०६ ॥ स्वप्नी देखोनि द्विजातें । रायें नमिलें जोडोनि हस्तें । येरू गौरवी तयातें । मनोरथावातिरस्तु^६ ॥ १०७ ॥ राजा बोले उदार-वचनीं । “कोण कामना इच्छा मनी । येथें आलेति तें श्रवणीं । श्रुत केलें पाहिजे ” ॥ १०८ ॥ ब्राह्मण म्हणे “राया समर्था । संसार-विपिनामाजी वसतां । दाखि-व्याघ्र अवचिता । आतुर कंठी झोंबला ॥ १०९ ॥ तूं दया-शीळ धर्म-मूर्ति । बहु-यक्त्री ऐकिली कीर्ति । द्वालागीं शरण नृपति । तुज आलों गृहस्था ॥ ११० ॥ ऐशिया परी दाखि-व्याघ्रा । यथायथा हेतु नृपवरा । धरुनी आलों मी पवित्रा । तुजपासीं याचक ” ॥ १११ ॥ राजा म्हणे “याहून परता । लाभ तो कोण असे आतां ” । रायें संकल्प घालितां । जाला बोलता द्विजवर ॥ ११२ ॥ “अंकुश^७ फडपाळें^८ लेखणी^९ । इतुकें वोपीं माझ्या पाणीं ” । यें “दिधळें” म्हणोनि । उदक हातीं सूदळें ॥ ११३ ॥ सर्वेचि आणिक देखे दृष्टी । काळ-पुरुष उभा निकटी । लोहार्गळा^{१०} धरुनी हातीं । हाणी मस्तकीं निघातें ॥ ११४ ॥ तेणें घायें भयाभीत । राजा स्वप्नामाजी वरळत । तारामतीनें त्वरित । जागृत केला स्वहस्तें ॥ ११५ ॥ उठोनि बैसला सावधान । करिता जाला

१ इंदिये. २ नागज्यात्रवर्दील बोटाच्या नवानें. ३ मृगजलासारख्या बैल्या म्हणजे ऋषीला क्रोध आला तरी राजाने आपल्या मनाची शांति दबई दिली नाही. ४ पृच्छी-पति, राजा. ५ झोंबने. ६ मनोरथ + अवातिः + अस्तु = मनोरथानी प्राप्ति होवो. ७ अंकुश शब्दाने हत्ती, फडपाळे (त्याग) शब्दाने धोरे, व लेखनी शब्दाने दप्तर अथवा समजावें, व तिदींचा एवंदर अर्थ राग्य असा अभावा, असा संस्काराचा आशय अनेक अर्थ वाटने. ८ सोसांगाचा दांडा.

हरिस्मरण । तारामति म्हणे - "कोण । अवस्था जाली मानसी" ॥११६॥
 राजा म्हणे "सुकुत-कोटी । राज्य-दानें जोडिल्या शेवटी । एक काळ-पुढे
 निकटी । ओह-दंडेसीं देखिला ॥ ११७ ॥ तेणें दंड हाणितो शिरा । म
 बरळलों स्वप्नांतरी । तुवां उठवितां सुंदरी । केशातीत मी जालों" ॥ ११८ ॥ ये
 म्हणे "जी प्राण-जीवना । यया तीर्थी करावें स्नाना । घालुनी अग्नि-मुख
 अवदाना । स्वप्न-दोष नासेल" ॥११९॥ प्रधान म्हणे "जी महाराजा । कांही
 दान वोपिजे दिजा" । तव अकस्मात तपो-तेजा । विश्वामित्रा देखिलें ॥१२०॥
 राजा नमुनी बोले वचन । "स्वामी आजी शयनीं स्वप्न । देखिलें त्याचें ज्ञान ।
 प्रकट केलें पाहिजे ॥१२१॥ तुमच्या प्रतिमेचें रूपडें । ऐसा ब्राह्मण देखिला
 पुढें । आशीर्वाद करुनी तोंडें । इच्छा करी दानाची" ॥ १२२ ॥ सिंहासना-
 सह मेदिनी । राया । दे मज लागुनी" । ऐसें बोलतां ते क्षणीं । उदक हातीं
 सूदलें ॥ १२३ ॥ ऐसिया दानें सुकुत-राशी । लाहतां उदेलीं माजीं विवशी ।
 काळ-पुरुष लोहो-दंडेसीं । देख हाणी मस्तकी" ॥१२४॥ ऋषि म्हणे "राया
 समर्था । असो स्वप्नांची मायिक वार्ता । दर्पणीं प्रतिबिंब हाता । न ये सर्वथा
 तेविं स्वप्न ॥ १२५ ॥ प्रस्तुत मागावया तूतें । इच्छा धरुनी आलों येथें ।
 धीटें तुक कनकातें । मज दिधलें पाहिजे ॥ १२६ ॥ उदारपणें देती
 जरी । उदक घालीं माझे करी" । राजा म्हणे "आपुले नगरी । आलें पाहिजे
 स्वामिया" ॥ १२७ ॥ ऋषि म्हणे "संकल्पाविणें । किनिमित्त नगर
 येणें" । रायें घेऊनियां जीवन । तया हातीं सूदलें ॥ १२८ ॥ रायें स्नान
 कासार-जीवनीं । सारुनी गिरिजावर पूजुनी । विश्वामित्र शिविका-यांनीं ।
 बैसवूनी चालिला ॥ १२९ ॥ प्रधान आणि तारामती । सरितीं चरण-चाली
 चालती । सिद्धाश्रम सांडुनी पुढती । आत्म-नगरा पातळी ॥ १३० ॥ वहनीं
 वेष्टित रावो । चालतां वांयां लागला घावो । धीर-श्रियेसीं धरा-नाहो । अयोध्येसी
 पातला ॥ १३१ ॥ राजा आला म्हणोनी नगरी । शृंगारिली नाना
 परी । अनेक वहनीं वळघोनि पुरी । बाहेर यवे दाटले ॥ १३२ ॥ राजा
 प्रवेशला मंदिरी । तो विश्वामित्र बैसला द्वारी । दंड पडताळुनी करी ।
 तारामती ठक्षिली ॥ १३३ ॥ दंड हाणोनी मोडिली शिविका । वेणिये

१ तुमच्या आचारासारखा. २ मध्ये (इतक्यात) आचाराईचा पेंस आला.
 ३ सादेतीन तुक (भार) म्हणजे २८ हजार तोळे (तोळा ८० गुंजांचा व्यावसाय).
 ४ पार्वतीपति—महादेव. ५ पृथ्वीपति—हरिचंद्र. ६ घेऊन.

कवळोनी नृप-नायिका । देई म्हणे माझिया कनका । म्हणोनि तीतें मारीत ॥ १३४ ॥ येरी घरथरां कांपत । हा हा शब्दें रुदन करीत । राया जाणविली मात । आला धांवत ऋषीपासीं ॥ १३५ ॥ राजा म्हणे “दया-सागरा ! । कोणा अपराधें छीये मारा । तो दोष ठेवुनि माझे शरीरा । खंडण कीजे तिळ-तुल्य ” ॥ १३६ ॥ “संकल्प करूनी आणिलें येथें । शेखीं द्वारी टाकुनी मातें । दान न देतां सदनार्ते । प्रवेश केला हा दोष ” ॥ १३७ ॥ रायें पाचारुनी भांडारी^१ । म्हणे “कनक आणा झडकरी ” । धनाधीशें कोटीवरी । हेम-मांदुसा^२ आणविल्या ॥ १३८ ॥ तुळे^३ उमवुनि धडा^४ । कनक भरितां पारडां । ऋषि म्हणे “राया मूढा । सुवर्ण देशी कवणाचें ॥ १३९ ॥ माझेंची मज देशी धन । ह्या धर्माचें कोण लक्षण । मज दिधलें राज्य-दान । तें काय हिरोन घेतलें ॥ १४० ॥ वोपिलें दान हिरोनी घेती । ते पूर्वजांसहित नरकीं पचती । सविता-सुताचिया^५ दूतीं । त्रासिजेती सर्वदा ” ॥ १४१ ॥ राजा म्हणे “जी दयार्णवा ! । बरें सुचलें देवाधिदेवा । राज्य-दान-भवार्णवा- । माजी मुढतां तारिलें ॥ १४२ ॥ संत भवार्णवीं तारक । मोह-तमाचे विदारक । सारुनि जीयत्य-कळंक^६ । शिव-रूपी मिळविती ” ॥ १४३ ॥ मग म्हणे अमात्य-प्रधाना । “छत्र मुद्रा सिंहासना । ऋषि-करी वोपोनी नमना । करूनी वोले सेवकां ॥ १४४ ॥ नव-खंड-धरेची^७ आज्ञा । सुमनें पूजिलें प्राज्ञा । तुम्हीं न करूनी बघज्ञा । ऋषिमतें यर्ताथें ” ॥ १४५ ॥ बंकुश कडपाळें लेखणी । नृपें वोपिली ऋषि-चरणी । “हें पायलें ” म्हणे मुनी । “दान देई कनकाचें ” ॥ १४६ ॥ स्तंभी बांधोनी राया । कठोर दंडें मारी तया । दुःखें समस्त जन-जाया । शोक करिती आक्रोशें ॥ १४७ ॥ तंव पातळा रोहिदास । ऋषि-चरणीं मस्तकास । ठेवुनि म्हणे “स्वामी, दोष । कवण घडला रायातें ” ॥ १४८ ॥ येरु पायका-तुल्य नयन । करूनी म्हणे “हा कथण ” । राजा म्हणे “कुल-भूषण । होय नंदन पै माझा ” ॥ १४९ ॥ तया देखतां पिता जननी । अधिक मारी गाधिज-मुनी । हें देखोनी नगरजनी । हा-हा-कारें वर्तिजे ॥ १५० ॥ धनाढ्य पुरीचे सीदागर^८ ।

१ सजिनदार. २ सोन्याने मरलेल्या पेढ्या. ३ ताणडीत. ४ वजन. ५ सूर्य-पुत्राच्या म्हणजे यमाच्या. ६ मां जं व (वहपारी) अशी मुद्रि हाच दोष. ७ नऊ रांदांनी नांवें:—ऐर, बरेह, ताग्रनं, ममस्तिनन्, कुमारिघा, नग, गौम्य, बारन अणि गांधर्व. ८ व्यापारी.

करुणा करिती ऋषीसमोर । आम्ही धन देऊं. नृपवर । सोडव्या पाहिजे
 स्वाभिया ॥ १५१ ॥ विश्वामित्र म्हणे तयांप्रति । “माते वोपिली सर्व
 जगती । राज्य आणि संपत्ति । ह्यावेगळी दक्षिणा ॥ १५२ ॥ पृथ्वीवरील
 जितुकें धन । तितुकें माझेची प्रमाण । ह्यावेगळें कोठील कोण । देईल धन
 मजलागी ” ॥ १५३ ॥ रोहिदास म्हणे “जी ऋषि ! मी गहाण राहीन
 तुम्हांपाशी । पितृ-वचन-ऋणासी । उचीर्ण होईन सर्वथा ॥ १५४ ॥ ऋण
 हत्या आणि वैर । मेलिया न जुके हा निर्धार । ह्यालागी धरुनी शरीर ।
 जन्मोजन्मी फेडिजे ” ॥ १५५ ॥ परिसोनी वाळकाची वचने । ऋषि
 चमत्कारुनी म्हणे । एक-चित्तें हीं तिचेजणें । जालिया न चले श्रेष्ठाचें ॥ १५६ ॥
 कीं ज्ञान वैराग्य एकमेळें । असतां मवाचें भय पळे । तेवि भार्यासुतभूपाळें ।
 एक-चित्त जालिया ॥ १५७ ॥ आमुच्या तपाचिया राशी । वेचल्या
 ऐसें निज-मानसी । मावूनि म्हणे नृपासी । “आमुच्या देशी न
 राहें ” ॥ १५८ ॥ राजा म्हणे “करुणा-मूर्ती । काशी नव-खंडांपरती ।
 तेथें जाऊनि भळत्या रीती । ऋण तुमचें फेडीन ॥ १५९ ॥ एक
 मासाची अवधी । दिवली पाहिजे कृपा-निधी ” । ऋषि म्हणे
 “नेमसंधी^१ । टळतां शात्रूनि जाळीन ” ॥ १६० ॥ “निके^२ ” म्हणोनि
 नमूनि चरणां । सम्य घालोनि प्रदक्षिणा । सह-कुमर-छायेसीं विपिना ।
 निचतां जाळा आकान्त ॥ १६१ ॥ छोटछा पौरजांचा पाळा^३ । नेत्री उदकें
 दळदळां । करे पिटोनी कपाळा । सद्गदीत बोलती ॥ १६२ ॥ म्हणती
 “कैसा ब्राह्मण-ग्रहो । नृप-चंद्रा लागला राहो^४ । राजा दबहुनी पुरी-नाहो ।
 होऊं पाहे दुरात्मा ” ॥ १६३ ॥ वनिता सद्गदीत कंठी । ऋषि-यदन पाहोनी
 दृष्टी । व्यंकटा^५ करुनि भृकुटी^६ । रोपे मोडिती आंगोळिया ॥ १६४ ॥ राय
 अवलोकुनी जना । म्हणे “स्नेह असो द्या आम्ही यना । जातो तुम्ही
 तपोधना-। मते वर्तले पाहिजे ” ॥ १६५ ॥ राजा अवलीकी सद्गनाकडे ।
 पशु पक्षी तितुका रडे । आहार विसरोनी तोंडे । शब्द करु लागले ॥ १६६ ॥
 बाजी वारण उधरे^७ । पयोधर-पशूंचीं खिलारे^८ । शिकारी श्वापदे अपारे । सीही
 गहिर्वे दाटली ॥ १६७ ॥ कनक-पंजरीं सारिका रावे । हंस तित्तिर मयूर
 लावे । त्यांतें सोडोनि म्हणे जावे । निज-स्थाना आपुलिया ॥ १६८ ॥ तपां

^१ नेमलेली मुदत. ^२ बरे. ^३ समूह. ^४ राहु. ^५ बांकट्या. ^६ भिज्या.
^७ उंट. ^८ दूध देणाऱ्या जनावरांचे वळप.

सोडितां गगनोदरी । पक्षी बोलती मंजुळ-स्वरी । “आम्हां निरवूनि कवणा करी । केडता जासी स्नेहाळा ” ॥ १६९ ॥ नर-नाथ सांडोनि ममता । तयां संवोखोनि^१ म्हणे “आतां । तुम्हांसी रक्षो अपर-धाता^२ । प्रति-सृष्टीचा कौशिक ” ॥ १७० ॥ ऐसें बोलोनियां वेगें । बाहेर निघालीं त्रि-वर्गे । सालंकार देखोनि रागें । विश्वामित्र धाविन्नळा ॥ १७१ ॥ तारामती धरुनि हातीं । “माझिया राज्यांतील संपत्ती । भूषणें काढोनि मजप्रति । देऊनी जावें वन-वासा ” ॥ १७२ ॥ राजा, रोहिदास, तारामती । नगर सांडूनी यनाप्रति । गेलिया पुढें कैसी गती । वर्तली ते परियेसा ॥ १७३ ॥ घेरीफडे नगरवासी । दुःख-शोकें अधोवदनंसी । वियोग-दुःखें कासाविसी । निज-सदनासी पातळे ॥ १७४ ॥ घोर वनांतरीं नृपति । सकुमार तारामती । रोहिदास धरुनि हातीं । जातां कैसें वर्तलें ॥ १७५ ॥ विश्वामित्रें तये वेळे । कृतांत-जनका^३ आज्ञापिलें । म्हणे “आजी द्वादश-कळे । तापलें पाहिजे ममाज्ञा ” ॥ १७६ ॥ कौशिक-दपें सहस्र-रत्नी । तपों लागला तीव्र व्योमी । तेणें तेजें पर्वत भूमी । उलों पाहे ते काळी ॥ १७७ ॥ सर्वेचि वरुणा-लागीं कोपें । म्हणे “येणें पंधें चालतां नृपें । सीरता-सरोवरांची ओंप । नेऊनि शुष्क करावी ” ॥ १७८ ॥ केवढें ऋषीचें सामर्थ्य । वरुणें केला निर्वा^४र पंध । कूप, सरिता, तडाग, समस्त । आर्द्रता छोपली ॥ १७९ ॥ कांता कुमार चालतां पंथी । उष्णें करपली सुकुमार-कांती । कडिये कुमार तारामती । घेऊनी चाले नृपसंगें ॥ १८० ॥ अंतर शोपलें तुपेनें । तनु करपली उष्ण-किरणें । तेणें कोमेजली वदनें । देह घामे यवयवीत ॥ १८१ ॥ रोहिदास म्हणे “जी ! ताता । तुपेनें प्राण जाईल आतां ” । म्हणोनी फडेहुनी खालता । पडोनी लोळे गडबडा ॥ १८२ ॥ माता म्हणे रे “तान्हया ! । पेल वृक्षातळीं दिसे छाया । तेथें बैसोनियां तोया । आणूनी पाजू तुजलागी ” ॥ १८३ ॥ म्हणोनि गेली तरतळी । तंत्र सूर्य-विंच आळें गध्यमंडळी । स्वल्प छाया दिसे मुळी । जाऊनि तेथें बैसली ॥ १८४ ॥ राजा पाहे वनांतरी । कूप-सरिता-सरोवरी । विदुमात्र न दिसे वारी । हृदय जसें अधमाचें ॥ १८५ ॥ रायें शोषिटे सफळ वन । कोठें न मिळे जीवन । परतोंनि जाला, नंदन । होता जेथें मातेसी^५ ॥ १८६ ॥ मार्षा पाहे राजाफडे ।

मुख-सरोवर दिसे कोरवें । उदक न देखोनि धडें^१ । पृथ्वीवरी टाकिली ॥ १८७ ॥
 राजा अवलोकी तयातें । तव धुळीमाजी जैसीं प्रेतें । पळुवें वारा घाटुनी
 हातें । स्पर्शोनि केळीं सावध ॥ १८८ ॥ कुमार म्हणे "द्यावें जीवन" ।
 ऐकोनि रायें उभय नयन । मळुनि म्हणे सखेद वचन । "पुढें येई
 डोळसा^२" ॥ १८९ ॥ ऐसें बोलोनि उभय करी । कवळोनि चाळतां
 पुढारी । विश्वामित्र वनांतरी । प्रगट जाला द्विज-रूपें ॥ १९० ॥ जे-
 करुनि व्यापिली वपू । तेणें कंधरा प्राप्त-कंपू । संहनन^३ लघोनि जाला चापू^४ ।
 आला खोकत टेंकित ॥ १९१ ॥ रायें देखोनि केलें नमन । येरें दिधलें
 आशीर्वचन । म्हणे "तुझी कीर्ती परिसोन । आलों येथें सकाम" ॥ १९२ ॥
 राजा म्हणे "बोलिजे स्वामी" । येरु म्हणे "तीर्थवासी आम्ही । भार्या सुत
 समागमी । चाळतां चरण पोळती ॥ १९३ ॥ जो देईल पादत्राणें^५ ।
 त्यासी कल्याण नारायणें । कीजे" म्हणतां नरमूपणें । वसनें धोपिळी
 चरणींचीं ॥ १९४ ॥ तिघेंजणें चालतां चरणीं । तळीं तापली धरणी । भार्या
 पोळती उष्ण किरणीं । अंतर तूपेनें करपलें ॥ १९५ ॥ ऐशिया दुःखें चालतां
 पंथी । सुकुमार पाउलें पोळती । फोड उठोनि उले कांती^६ । नखें निरुती
 ओढींची ॥ १९६ ॥ यापरी तिघें चालतां कष्टें । तापस घाली अग्नादे^७ ।
 पायीं रिघती पूर्ण कांटे । आणि सराटे लागती ॥ १९७ ॥ सुकुमार बाळ
 म्हणे "जी ताना ! । आकांत प्रळय मांडिला आतां । ऋषि-ऋण
 न फेडितां । सर्व जाऊं नरकासी" ॥ १९८ ॥ ऐसीं लंघितां धनोपवनें ।
 पुढें विश्वामित्रें वाटिका, जीवनें । अति रमणीय प्रपा-स्थानें^८ । मायामय
 निर्मिली ॥ १९९ ॥ विश्वामित्रें रमणीय धाम । पुढें निर्मिलें मनोरम ।
 जें देखतां जाय श्रम । दोष जैसे हरि-नामें ॥ २०० ॥ सुवर्ण-पात्री भरुनि
 चंदन । सुवास वाळ्याचें जीवन । पाक-शाळेमाजी अन्न । नानाविध
 पडूस ॥ २०१ ॥ ऐशिया स्थानी हेम-भंचकीं । माळसी मोगरे चंपकी ।
 आरळ^९ घातले हस्तकीं । पथिकातें पड्डावया ॥ २०२ ॥ पुराण गीत
 धर्म-चर्चा^{१०} । महिमा वर्णितो ईश्वराचा । वारा न लगे श्रमाचा । जया श्रवणीं
 पाथिका ॥ २०३ ॥ ऐसी ऋषी निर्मी पोहे । नृपवर दुरोनि पाहे ।
 जीवनालागीं लवलाहे । जाता जाला पुढारां ॥ २०४ ॥ सुत, कांता सांडुनी

१ शरीरें. २ हे मुखा. ३ धरीर. ४ धनुष्य. ५ जोटे. ६ (कांती ?) कातटे, हवा.
 ७ आडवाटेला. ८ पापपेईचीं स्थलें. ९ मऊ विळायन. १० धर्माचा विचार.

मार्गे । माया-वर्नी^१ पातला वेगे । पोहे जाणुनियां नेचे । राजा फिरे
माघारा ॥ २०५ ॥ ऐशिया परी प्रपा-मंदिर^२ । सांडोनि जातां राजेश्वर ।
तोय-पात्र ऋषीश्वर । घेऊनि धांवें पाठीशीं ॥ २०६ ॥ म्हणे “उभा राहें
पांथिका । श्रमें श्रांतलासीं^३ घे उदका ” । राजा म्हणे “हें धार्मिका । सेव्य
नव्हे सर्वथा ॥ २०७ ॥ अन्न-सत्रींचें भोजन । धर्म-पोईचें उदक जाण ।
सेवी त्याचें सुकृत-धन । जाऊनि होय महा-दोषी ” ॥ २०८ ॥ ऋषी म्हणे
“तनु-भांडवल^४ । रक्षितां सुकृत-धन जोडेल । यालागीं बोलती बडोल ।
शरीर रक्षी तो धर्म ” ॥ २०९ ॥ ऐसें बोलोनि धारिला करी । म्हणे
“चाल मम मंदिरी । स्नान सारुनि भोजन करी । नावेक^५ शयनीं
पहुडावें ॥ २१० ॥ शीतळ चंदनी घेईजे उटी । सुमनमाळा घालिजे कंठी ।
परिमळ-द्रव्यें तुम्हांसाठीं । ठेविलीं तीं सेविजे ॥ २११ ॥ विश्रांति पावल्या
चिक्ती । सुखें जाईजे आपल्या पंथी ” । हें परिसोनियां नृपति । बोले उदास
मानसें ॥ २१२ ॥ “विश्रांति पावलों समस्त । तुमच्या दर्शनं कृत-कृत्य ” ।
ऐसें बोलोनि नृपनाथ । शीघ्र चामके^६ पुढारां ॥ २१३ ॥ तारामती तया पाठीं ।
चालतां जाली परम कष्टी । पोई जाणोनियां दृष्टी । मुरडोनियां चालिली ॥ २१४ ॥
पोहे सोडुनियां सुंदरी । जातां देखिली ऋषीश्वरी । तोय-पात्र धरुनि करी ।
पुढां येऊनी ठाकला ॥ २१५ ॥ म्हणे “माये श्रमलांस पंथी । उष्णें करपली
सुकुमार कांती । चरण-कमळीं फोड दिसती । अधर तूपेन शोपला ” ॥ २१६ ॥
ऐसें बोलोनियां तोंडें । उदक-पात्र बोडवी पुढें । येरी नेघोनियां मुरडे ।
आपल्या पंथें जावया ॥ २१७ ॥ येरीकडे आश्रमांत । ऋपनिं केलें अत्यद्भुत ।
माया-मय नृपनाथ । करुनि बैसवी मंचकीं ॥ २१८ ॥ ऋषी म्हणे “बो
पतिव्रते । तुझा पती पाचारी तूतें । पैल पालवीतसे^७ हातें । मंचकीं घैसूनी
मंदिरी ” ॥ २१९ ॥ येरी अवलोकी भीतरी । रायासि देखे मंचकावरी ।
चरणसेवा सुंदरी । सुकुमार करी करिताती ॥ २२० ॥ ऐसें अवलोकितां
सती । म्हणे “हें काय घडलें श्रीपति । बंधकारामाजी गभस्ती^८ ।
बडखळोनि पडियेला ॥ २२१ ॥ दर्श-द्वय-शताक्षें^९ शिरीं । वसुधा
वाहिली सुमनापरी । तो मार मानुनी सांडी जरी । तरी हें ऐसें घडों

१ इंदुजालानें (गारुडीविद्येने) निर्मिलेल्या धरण्यांत.

२ पाणपोईचे स्थान.

३ भागलास.

४ शरीर हेंच भांडवल.

५ क्षणभर.

६ जाई.

७ हाताच्या तूपेनें

बोलवीत आहे.

८ सूर्य.

९ ज्यास दोन हजार दोळे आहेत अशा रूपाने.

ये ॥ २२२ ॥ दुष्ट-दंडना कमळा-पती । अवतार धरितां भागे चित्ती ।
 अस्तमान होतां फिरे^१ गमस्ती । तरी हें ऐसे घडों ये ॥ २२३ ॥
 कीं पर्वत-मस्तकीचें जळ । अधो-पंथें धवि तुंबळ । तें परतोनि पावे मूळ ।
 तरी हें ऐसे घडों ये ॥ २२४ ॥ कीं वेदमर्यादा ब्राह्मण । लंघुनी करी
 अनाचरण । कीं पतिव्रता पति-वचन । न मानी तरी हें घडों ये ॥ २२५ ॥ कीं
 परम श्रोत्रिय संकटीं । क्षुधेकरुनी होतां कष्टी । अवर्ण-घरी^२ दाढो-दाटी^३ ।
 भोजन करी तरी हें घडों ये ॥ २२६ ॥ तैसा राजा सूर्य-वंशी । धर्मशील
 सत्त्व-राशी । क्लेश पावतां पोईशीं । विश्रामेल हें घडेना ॥ २२७ ॥ असो मी
 तंव न घें जीवन^४ । म्हणोनि केलें पुढारां गमन । विश्वामित्र म्हणे "कोण ।
 सत्त्व इये सतीचें" ॥ २२८ ॥ मागें पाहे जंव कौशिक । तंव येतां देखिलें
 बालक । श्रमें शोपलें वदनांबुजक^५ । अंतर तृपेनें करपलें ॥ २२९ ॥ धांवोनि
 कडिये घेतलें । करतलें मुख कुरवाळिलें । सुंदर सुकुमार पाडलें ॥ पाहतां
 फोड दीसती ॥ २३० ॥ म्हणे "श्रमलासी चालतां पंथी । या पोहेसी करी
 विश्रांती । उदक प्राशूनियां पुढती । गमन करी बाळका" ॥ २३१ ॥ रोहिदास
 म्हणे "स्वामिया । आम्ही न शिवों ऐशिया तोया । कलंक लागेल आमुचिया ।
 सूर्य-वंशालागुनी" ॥ २३२ ॥ म्हणोनि घातलें दंडवता । "दुरी अंतरली
 माता-पिता । तरी कृपा करुनि आतां । आज्ञा दिधली पाहिजे" ॥ २३३ ॥
 ऋषीप्रती बोलोनी ऐसें । गमन केलें रोहिदासें । विश्वामित्र निज-भानसें ।
 बोवाळीत बाळका ॥ २३४ ॥ ऐशिया सत्त्व-सवित्यापुढें । आमुचें तप खद्योत
 बापुडें । वृथा सुकृत हारविलें तोंडें । प्रतिज्ञा करुनि सर्वया ॥ २३५ ॥
 असाध्य जाणूनि भूपाळ-सत्त्व । कौशिक कोपला अत्यद्भुत । मू-तळीं सुधीं
 करावया हुत । जाणो शंकर कोपला ॥ २३६ ॥ येरीकडे वसुधा-पति ।
 पोहे लंघुनी जातां पंथी । तयामागें तारामती । कवळोनि चाले पुत्रातें ॥ २३७ ॥
 महा-धोर-वनांतरीं । चालतां जाली कैशी परी । चित्त देऊनियां चतुरी ।
 श्रवण केलें पाहिजे ॥ २३८ ॥ विश्वामित्रें जाऊनि पुढें । वणवा लाविला
 चहुंकडे । जळीं लागली उभी सादें । श्वापद-पक्षां आकांत ॥ २३९ ॥
 धुम्रे दाटलें अंबर । मडके उठती भयंकर । तयामाजी राजेश्वर । सह-परिवारें
 सांपडला ॥ २४० ॥ ज्वाळा लागती शरीरा । तेणें पोळती चरचरा । नेत्र
 आणि घ्राण-द्वारां । धूम लागे तीक्ष्ण ॥ २४१ ॥ विश्वामित्रें फाय केलें । राया

रोहिदासा चुकविलें । तारामतीतें सावाइलें^१ । तया वणवियामाझारीं ॥ २४२ ॥
 मागें पाहे तारामती । पुत्र न देखोनी पडली क्षितीं । पुढें पाहे तंव नृपती । तोही
 तीतें दिसेना ॥ २४३ ॥ म्हणूनि लोळे भू-तळवटीं । आक्रंदोनी कपाळ पिटी ।
 म्हणे “कटकटा लह्याटीं । काय लिहिलें कळेना” ॥ २४४ ॥ वणवियामाजी
 जळोनि मेले । ऐसें हृदयामाजी भाविलें । लह्याट पिटोनी कर-तळें । शंखस्फुरणें^२
 करीतसे ॥ २४५ ॥ म्हणे “वाळा रोहिदासा । भेटी देई वा पाडसा । तुजवेगळ्या
 दाही दिशा । वोस वाटती मजलागीं ॥ २४६ ॥ अहा सूर्य-वंश-चूडा-
 रत्ना^३ । माशिया प्राण-पती निधाना । मजवेगळे सायुज्य-सदना^४ । भोगावया
 गेलेती ॥ २४७ ॥ मज सांझनी भव-पुरीं । पेणें^५ केलें दुरीच्या दुरी । कवण
 अपराध माशिये शिरीं । भेटी देउनी सांगिजे ॥ २४८ ॥ नातरी वैधव्य-
 दोषाचा मळ । स्पर्शो नेदीं मी अळुमाळ । युगासमान वाटे पळ । म्हणोनी अनळ
 प्रार्थिला ॥ २४९ ॥ जया अनळें दाहिला पती । तया घोपीन वपु आहुती ” ।
 मनेंची सौभाग्य-संपत्ती । वर्पती जाली पावकीं ॥ २५० ॥ ब्रह्म-रूप भाविला
 वन्ही । धर्म-शिळे उभी राहुनी । उडी टाकावी तंव ते क्षणीं । प्रगट जाला
 कौशिक ॥ २५१ ॥ वणवा विश्वुनी भंगें । स्तिसमीप पावला वेगें । म्हणे
 “तूं कवण कवणाची सांगें । किमर्थ आलीस काननी” ॥ २५२ ॥ येरी
 म्हणे “आम्ही पथिक । माझा पति आणि बाळक । या वणवियामाजी देख ।
 जळोनि मेले कळेना ॥ २५३ ॥ तुम्ही देखिले असती जरी । कृपेन सांगिजे
 उत्तरी ” । ऋषी म्हणे “वो वनांतरीं । जळोनि पडलीं दोन शवें ॥ २५४ ॥
 एक पुरुष एक कुमार । जळोनी पडिले लोभ^६ शरीर ” । ऐसें परिसतां
 भंतर । कर्पोनि गेलें तिथेचें ॥ २५५ ॥ ऋषि म्हणे “माशियासवें ।
 येशील तरी दावीन शवें ” । ऐसें वोलोनि लघुलाववें । प्रेतें निर्मिलीं
 वनांतरीं ॥ २५६ ॥ तारामतीस नेऊनी तेथें । दाविता झाला उभय प्रेतें । त्वचा
 जळोनि पडली व्यस्तें । हस्त पाद पसरुनी ॥ २५७ ॥ ओळखुनि पति-पुत्रांचीं
 मडीं^७ । उभय हस्तें हृदय ताडी । शंख-स्फुरण करी तोडीं । लोळे क्षितीं
 गडबडा ॥ २५८ ॥ अवलोकुनी पतीचें मडें । म्हणे “वल्लभा ! पाहें
 मजकडे । रुसणें सांडोनि वोळिजे तोंडें । गुज-गोष्टी मजसवें ॥ २५९ ॥ मज-
 वेगळें^८ उदक-पान । तुम्हांसी लागे विपासमान । जीवीचें गुह्य वचन । अखंड

१ साध्य केले. २ शंखध्वनि. ३ सूर्यवंशाचा शिरोमणि म्हणजे त्यांत छेष्ट.
 ४ मुष्ठीच्या घराला. ५ मुक्ताम. ६ प्रेत. ७ प्रेतें. ८ मजशिवाय.

सांगा मजलागी ॥ २६० ॥ ते तुम्ही बाजी कवणा गुणें । क्रोध धरिला
 अंतःकरणें । मौन धरुनियां वचनें । कां न बोलां मजसरे ॥ २६१ ॥ रोहिदास-
 तनु कवळोनि पोटी । लछाट मेळवी लछाटी । शोक करितां आपदे दृष्टी ।
 देखोनि गहिरे दाटली ॥ २६२ ॥ " कवणा चालूं मी भोजन । कवणा
 घोषूं स्तन-पान । कडिये घेऊनी वचन । बोले आतां कवणाशीं " ॥ २६३ ॥
 ऐसा विलाप करितां सती । अस्तमाना गेला गमस्ती । ऋषि म्हणे " आतां
 किती । शोक करिशी शवांचा ॥ २६४ ॥ प्रेतें कवळूनी काय फळ । निघोनी
 गेला हंस^१ नीळ^२ । वृथा पिटिशी कपाळ । शीण वाटे ऐकतां ॥ २६५ ॥
 आम्ही परिशिली एक मात । तुम्हांस ऋण असे किंचित " । येर म्हणे " जी ।
 सत्य सत्य । देणें असे ऋपोचें " ॥ २६६ ॥ येर म्हणे " पतीचें ऋण ।
 फेडिते पतिव्रता जाण । तेणें अक्षय स्वर्ग-भुवन । भोगावया जोडेल ॥ २६७ ॥
 आतां प्राप्त जाली निशी^३ । आपदे भक्षिती तुजसी । शेखी भोगाल नरकाशी ।
 घडे दोपें ऋणाच्या ॥ २६८ ॥ आमच्या गृही क्रमुनी निशी । प्रभातीं
 अग्नि देणें शवांसी । भलतियापरि पति-ऋणाशी । हरनीं स्वर्गा धाडिजे ॥ २६९ ॥
 तारामती म्हणे " दयाळा । केत्री सांडुनी पती आणि बाळा । धणीवरी पाहेन
 डोळां । मुखकमळें दोघांची " ॥ २७० ॥ ऐसे ऐकुनियां वचन । अदृश्य
 जाला तपोधन । कौशिक ऋपोनें विदाण^४ । काय केलें वनांत ॥ २७१ ॥
 घोर दाटली इंदु-वल्लभा^५ । माजी उडु-गणें^६ दाविती शोभा । पिशाच-
 आपदांची सभा । प्रेतें देखोनी पातली ॥ २७२ ॥ तयांमाजी विश्वामित्र ।
 व्याघ्र-रूप धरुनी क्रूर । महा-भयानक पसरोनि वक्र । झोप घाली
 अवचिती ॥ २७३ ॥ सतीपुढोनि उभय प्रेतें । बोदुनि नेलीं परीतें^७ ।
 उदर फाडोनि आतें^८ । काढूनी टाकी बीमरस^९ ॥ २७४ ॥ दृष्टी
 लावुनी सतीकडे । मांस भक्षीतसे तोंडें । रागें गुर्गुल पुढें । भय दायी
 क्षण क्षणा ॥ २७५ ॥ तारामती म्हणे " गा ! श्रुपती । धांव धांव या
 आकांती । कैशी प्राप्त जाली गती । ऐशी धैरया होऊं नये ॥ २७६ ॥
 अनळें दाहिलें उभय रत्नां । शेखी प्राप्त व्याघ्र-वदना । आतां माहिपारी
 प्राणा । न सोडी हा सर्वया ॥ २७७ ॥ जन्मल्या देहासी मरण ।

१ आत्मरूपी हंस पक्षी, शरीर हेंच घरटे (नीळ = नीट) सोडून गेला. २ रात्र.
 ३ सृष्टि होईपर्यंत. ४ कपट. ५ चंद्रप्रिया (रात्र). ६ तारा-मत्त. ७ पत्नी-प्रेम,
 दूर. ८ आंतडी. ९ किळस येईल अशा रीतीने.

दां न चुके ब्रह्म-वचन । परी त्या ब्राह्मणाचें ऋण । फिटलें
 हीं आमुतें ॥ २७८ ॥ असो पुढें जन्म घेतां । ऋषि-ऋण फेडूं
 र्वथा । मी पतिसवें पतिव्रता । गमन करीन अविलंबें ॥ २७९ ॥
 हणवुनी नयन झांकिले । पंचप्राणांतें आकर्षिलें । प्राण द्यावा तंव
 चले । ज्ञान-दृष्टी कौशिका ॥ २८० ॥ तारामती सांडील प्राण । आमुचें
 आईल प्रतिज्ञा-वचन । म्हणोनि आणी दोघेजण । पति पुत्र तीपुढें ॥ २८१ ॥
 चा व्याघ्र कैचा व्रणवा । जैसा मृगान्धीचा^१ हेलावा^२ । कीं दुष्ट स्वप्न भोगितां
 िवा । बोडंभरी^३ सारिलें ॥ २८२ ॥ राजा म्हणे “ हो ! बंगने । तुजलागीं
 डळें वनें । बहुत श्रमलीस तृपेनें । म्हणोनी येथें वैसलीस ” ॥ २८३ ॥
 तारामतीनें लोचन । उघडितां देखिले दोघे जण । धावुनी दिवलें आर्लग्न ।
 शोक करी आक्रोशें ॥ २८४ ॥ राजा म्हणे “ सौभाग्य-सरिते । किमर्थ शोक
 राग मातें ” । येरी म्हणे “ तुम्हातें । पुनर्जन्म देखिलें ॥ २८५ ॥ तुम्ही
 ळोनी मेलेलि वणवां । कवळोनी वैसल्यें उभय शवां । परम दुःख वाटलें
 तीवा । शंका वाटे सांगतां ॥ २८६ ॥ अकस्मात् व्याघ्रें झेंपू । घालोनी
 ळ्या दोन्ही वपू । भयें मातें भरला कंपू । मृत्यु-समयो वाटला ॥ २८७ ॥
 गालागीं झांकले नयन । हृदयीं स्मरला नारायण । परिसोनी तुमचें वचन । नेत्र
 उघडोनी पाहिलें ” ॥ २८८ ॥ राजा म्हणे वैकुण्ठ-पाळ । ऐशीच विघ्ने मंगुनी
 ळळ । मोक्ष-पदीं स्थापील अढळ । सत्य देखोनी आमुचें ” ॥ २८९ ॥ असो
 तेवें मिळोनी पंथी । चालतां कष्ट पावलीं रातीं । भयानक वनें लंघिती । नदं
 दिया भयासुर ॥ २९० ॥ यापरी चालतां मध्य-रात्री । पुढें देखिली बोस नगरी ।
 ने कां पिशाचादि खेचरी^४ । आणि श्वापदीं वसविली ॥ २९१ ॥ ऐसेपरी बोस
 नगर । लंघूनि जातां पद्मिनी-वर । मुख दावितां दिनकर । पळत गेली
 तम-शोभा ॥ २९२ ॥ यापरी लोटला एक मास । राजा न लमे सुखाचा लेश ।
 दुःखावेगळें निमिष । जालूं नेदी कौशिक ॥ २९३ ॥ भूपाळ-सत्य शुद्ध-रत्न ।
 कौशिक-कोप न गणीं धन^५ । मशक-नाशकाच्या^६ प्रभंजने^६ । मेरु जैसा न
 हाले ॥ २९४ ॥ असो सह-कुमर-कांता नृपती । परम कष्टें चालतां पंथी ।
 मोक्ष-दायक पुरी अवचिती । वाराणशी देखिली ॥ २९५ ॥ जिये नगरीं
 अमर-गण । जन्म इच्छिती पावोनी मरण । मग इतरांचा पाड कोण । निधनें

१ मृगजलसागराचा. २ लाट. ३ राक्षसी माया, गारुडी विषा. ४ आकाशांत
 फिरणाऱ्यांनीं. ५ घण (लोहाराचा). ६ चिल्टाला उदविणाऱ्या वाऱ्यानें.

छाहिजे मोक्षातें ॥२९६॥ जे कां नवखंडविगळी । पंच-कोशी^१ वसुधा-तळी ।
जेथें वसे चंद्रमौळी । घावया मोक्ष जगातें ॥ २९७ ॥ लक्ष चौम्यासीं
जन्मभ्रमणा । चक्री घातले जीव नाना । जन्म न चुके चतुरानना । पंचवदना-
वांचूनी ॥ २९८ ॥ ते पुरी देखोनी भूषाळें । साष्टांग लोटोंगण घातळें ।
पुढें चालतां देखिलें । तीर मागीरथीचें ॥ २९९ ॥ तया सुरसेव्य गंगा-जळी ।
स्नान करुनी चंद्रमौळी । पूजा वांधूनी कमळी । बद्धांजली स्तवितते ॥ ३०० ॥
“जय जय कैलास-गिरि-नायका ! । कर्पूर-गौरा ! कामांतका^२ ! । त्रिगुण
त्रिपुर-भेदका ! । वृषभ-ध्वजा ! महेशा ! ॥ ३०१ ॥ जय जय भक्तकाम-
कल्प-द्रुमा ! । रमा-रमण-विश्राम-धामा^३ । वैराग्य-मुकुटीच्या लळामा^४ ! । नील-
प्रीथा ! जटाधरा ! ” ॥ ३०२ ॥ स्तवूनि पूजुनि विश्वनाथा । त्रिनयें चरणीं
ठेविला माथा । देउळाबाहेरी नृपनाथा । निचतां कैसें वर्तलें ॥ ३०३ ॥
कौशिकें प्रफटोनी देउळी । नृप बोडिला धरुनी बंचळी । “तुतें शोधितां
मही-तळीं । आजी येथें देखिलें ॥ ३०४ ॥ जरी घावया नव्हतें धन । तरी
कां कैलें वागबंधन^५ । याचक शिणवूनि दान । केलियाचें फळ काय ॥ ३०५ ॥
मी तों न सोडीं एक कयडी । तुतें घालीन बांदवडी^६ । काय नेणशी माझी
प्रौढी । करीन येडीं सुरासुरें ” ॥ ३०६ ॥ राजा म्हणे “दया-सागरा । आवरा
क्रोध-हय-बागदोरा । आजी अस्त न होतां भास्करा । देईन शरीरा विकूनी ॥ ३०७ ॥
अस्ताचळा यासरमणी । न जातां फेडीन ऋण । जरी नव्हे सत्य वचन । तरी
शाणूनी भस्म करी ” ॥ ३०८ ॥ पेशिया परी तपोसेजा । शांतवूनी बैसरी
राजा । करींची मुद्रिका काढिली बोजा । जे त्रिशंकु-राय^७ बोटीची ॥ ३०९ ॥
ते देऊनी घेतलें तृण^८ । आपणासहित जाया नंदन । मायां बांधुनीयां वचन ।
खालावूनी चालिला ॥ ३१० ॥ छाया-पती-वंश-भंडण^९ । चाले मायां बांधोनी
तृण । सारसीं पवित्र जाया नंदन । फिरे पाटणी^{१०} माहिकार्थ ॥ ३११ ॥
पुरी फिरवूनी शेवटी । कौशिकें आणिली हाटवटी^{११} । राज-लक्ष्मणें देगोनी
दृष्टी । विस्मय पोटीं जगाव्या ॥ ३१२ ॥ म्हणती हा हरिभद्र नृपती ।

१ पांच कोसचे क्षेत्र. २ मदनाचा नाश करणाऱ्या. ३ लक्ष्मीवतीस विधाति-स्थान
भरा. ४ भूयस्वरूपा. ५ वचन देऊन बांधून देणें. ६ बंदीत. ७ हरिचंद्राच्या
बापाचें नांव. ८ प्राचीनघाती इतर माताप्रनाचें मनुष्याच्या पिढीची चाल अने व
तदनुसृत हरिचंद्राच्या वेळीं होम्यावर गवताची पेंडी पडून बाजारांत उभें राहणाऱ्या
पहियाट होती असें दिसतें. ९ छाया म्हणजे सूर्याची सायको, तिचा पति सूर्य, त्याच्या
वंशाचें भूय. १० बाहारांत. ११ बाजारांत.

दुर्जी सुकुमार, तारामती । पुत्र तिचा उत्तमकीर्ती । रोहिदासासारिखा ॥ ३१३ ॥
 एक म्हणती “ यथार्थ वचन । रायें ओपिलें राज्य-दान । दक्षिणेलागीं ब्राह्मण ।
 चौथा दिसे कौशिक ” ॥ ३१४ ॥ ऐशी परस्परें मात । प्रकट जाली नगरांत ।
 ऐकोनि धाविन्नले समस्त । धनवंत धनेंशीं ॥ ३१५ ॥ तारामती म्हणे
 “ प्राणेश्वरा ! । प्रथम विकूनि मम शरीरा । उरलिया धनालागीं कुमरा । वोपोनि
 शांतवीं ऋषीतें ” ॥ ३१६ ॥ तंव रोहिदास पितृ-चरणीं । मस्तक ठेवूनि,
 उभय पाणी । जोडोनि बोले विनय-याणी । ते तूं ऐकें कुरुवर्या ॥ ३१७ ॥
 “ प्रथम माझिया धनारविंदें^१ । कौशिक-मौळी पूजा बांधें । जेणें पुत्रपणाचीं
 बिरुदें । वदनीं विबुधें^२ वानिजे ” ॥ ३१८ ॥ ऐकोनी दोघांचीं उत्तरें ।
 आश्चर्य मानिलें ऋषीश्वरें । मग म्हणे “ तुमच्या शरीरें । ऋण कैसें
 फिटेल ॥ ३१९ ॥ नृपांगीं दोन तुकें^३ । एक तुक नृप-नायिके^४ । बर्ध
 उरलिया बाळकें । विकूनि धावें देहासी ” ॥ ३२० ॥ कर्मरेखा करूनी
 मान्य । अंगना-मस्तकीं बांधी तृण । रूप यौवन लावण्य । देखोनि आली
 ग्राहकें ॥ ३२१ ॥ *** तंव काळकौशिक तथा क्षणा । ग्राहक आला
 सुंदरी ॥ ३२२ ॥ तो परम पवित्र श्रोत्रि । सदाचारी अग्नि-होत्री ।
 धर्मशाळे अन्न-सत्री । पाकालागीं घेतसे ॥ ३२३ ॥ पवित्र तारामतीचें तुक ।
 तुकोनि दिधलें शुद्ध कनक । राजांगनेसी काळकौशिक । घेऊनी जातां
 आश्रमा ॥ ३२४ ॥ रोहिदास म्हणे “ जी ताता । मातृ-स्नेहें कळवळ चित्ता ।
 भेटोनि येईन मागुता । येळ न लागतां क्षणमात्रें ” ॥ ३२५ ॥ राजा म्हणे सद्गद
 वचनें । “ भेटोनि मागुती शीघ्र येणें ” । मातृ-पाठीं धांवतां तेणें । आलें देखे
 बाळक ॥ ३२६ ॥ उभी राहूनी वेव्हाळा । पोटेशीं कवळूनी बाळा । स्तन
 घालोनि मुख-कमळा । कुरवाळोनी बुझावी ॥ ३२७ ॥ म्हणे “ बाळका कुळ-
 भूषणा । तुझा वियोग न साहवे प्राणा । परी तापस-दक्षिणेचिया ऋणा ॥ नेदूं
 कैशी तुजवीण ” ॥ ३२८ ॥ आसवें भरुनी नयन । “ हा हा ” शब्दें करी
 रुदन । परताप-क्लेशें सज्जन । नवनीत तैसें विनुळती ॥ ३२९ ॥ काळकौशिक
 म्हणे “ माते । स्नेह सांडूनि चालिजे चित्तें । कृपा केलिया कमळा-कांतें^५ । योग

१ द्रव्यरूप कमळानें. २ शाहण्यानें. ३ भार, वजन. ४ राजघी तारामती तिला,
 ५ लक्ष्मीपतीने.

होईल दोघांचा" ॥ ३३० ॥ येरी ऋषींचे पाद-पयी । नमुनि म्हणे "तात
स्वामी । माझे वाळक घ्यावे तुम्ही । सेवा करील चरणाची" ॥ ३३१ ॥
करुणा येतां ब्राह्मणोत्तमा । अर्ध तुक बोपिले हेमा^१ । कुमारासहित राज-भामा^२ ।
स्वकीय धामा आणिली ॥ ३३२ ॥ तुकें दोन उरले ऋण । यालागीं रायें
घेतले तृण । मायां बांधोनी आपण । उभा ठेला हाटवटी ॥ ३३३ ॥ नगरवासी
नारी नर । देखतां नयनीं ढाळितीं नार ॥ म्हणती "चंडाळ ऋणेश्वर ।
विकाया नृप घातला" ॥ ३३४ ॥ मात फांकली नगरी । वीखाहो दुराचारी ।
श्वपच^३ यातीचा प्रेतपुरी- । नाथ^४ जाणा प्रत्यक्ष ॥ ३३५ ॥ तामस तनूची
दुर्गंधी । विशाळ रूप ताल-स्कंधी । तया देखोनी सज्जन-मांदी । दुरी ठेळी
पहात ॥ ३३६ ॥ होम-शाळेमाजी श्वान । कीं ग्रहणीं सिंहफानंदन^५ । धन-
कुंभी पिशाच-गण । प्रकटे तैसा पातला ॥ ३३७ ॥ तया डोंबाचिये गृही ।
धनालागीं मर्यादा नाही । गंगातटीं प्रेत-दाही । द्रव्य बोपिती तयातें ॥ ३३८ ॥
डोंब म्हणे "गा ! साचें । काय मोठ सांग याचें" । येर म्हणे "देहाचें ।
दोन तुकें सुवर्ण" ॥ ३३९ ॥ ऐसें बोले तो कौशिक । डोंबें तुकोनी दिधले
कनक । नृपा नेतां सकळ लोक । शोक करिती आक्रोशें ॥ ३४० ॥ हरिश्चंद्र
पवित्र परम । त्यासही प्राप्त कर्म । भोगणें घडे धाम । अंत्यजाचें
अपवित्र ॥ ३४१ ॥ श्वपच-गृहा पवित्र नृपति । चालतां मार्गी पसरल्या अस्थी ।
गळत-रक्त चमें वाळती । दुर्गंधी घाणीं बेसली ॥ ३४२ ॥ अस्थीं चुरुचुनीं ठेयीं
पाय । तंव देखिले डोंबाळय । रत्न-खचित हाटकमय । अति रमणीय
साजिरें ॥ ३४३ ॥ ऐशियापरी श्वपच-धाम । ऐश्वर्य मनोरम । जेवीं फां पशुप्राचें^६
नाम । दयाळ ऐसें बोळिजे ॥ ३४४ ॥ तया धामासी खरी पद्मिनी । रूपे-छावण्य-
चातुर्य-खाणी । उभी बहूमा ललित नयनी । घेष्ट दासी-दशकेंद्री^७ ॥ ३४५ ॥
बहूभापाठी राज-चिन्ही । पुरुष देखोनी भाविले मनी । प्रेत-दहनालागीं
कोणी । धन घेउनी पातला ॥ ३४६ ॥ हें उतरोनी एराजोहे । पाई
येऊनी जंय पाहे । तंव राजा कवळोनी बाहे^८ । वीखाहु आणित ॥ ३४७ ॥
आदरें बोलावुनि कातें । नृप बोपिला धडुनि हातें । म्हणे "काज सांगिते
यातें । बाढयतीचें सर्वदा" ॥ ३४८ ॥ ते म्हणे "हा रोड रोमी ।

१ सोने. २ रामप्री. ३ चोंडाळ (कुत्री सिवडून नागारा). ४ दम = दंड + डी + नाथ.
५ राहु (विदिहा-पुत्र). ६ साठिकाचे. ७ दास (दण्ड). ८ हात. ९ पाईने.

याच्या कामा लागो वागी । शक्ती कैची याचे अंगी । सज्जीव प्रेता
 आणिलें ॥ ३४९ ॥ रागें आणिनि घागरी । ठेविली नृपवराचे शिरी ।
 म्हणे “उदक आणिं झडकरी । भागीरथी गंगेचें” ॥ ३५० ॥ कुंभ घेऊनि
 भूपाळ । भरी भागीरथीचें जळ । कौशिकें येऊनि मांडिला छळ । तयावेळीं
 रायाचा ॥ ३५१ ॥ कुंभ घेवोनि जातां पुढें । हाणोनि फोडियला दंडें ।
 हातें लोटोनि देतां पडे । तोंडघशीं पालथा ॥ ३५२ ॥ शरीर थरथरां
 कांपत । अंत्यजें देखिला येत । कोपा चढला अत्यद्भुत । धांवोनि मारी
 चढकाणा ॥ ३५३ ॥ “वृथा पोशिलासी पुष्ट । प्रथम मुहूर्ती फोडिला
 घट । तुझेनी न होती कष्ट । तरी कां आम्हां नागविलें” ॥ ३५४ ॥
 राजा म्हणे “विशाल घागरी । भरुनि गेलें जी ! चांचरी १ । कोप सांडोनि
 मजवरी । क्षमा केली पाहिजे” ॥ ३५५ ॥ मग दुजी वागरी लहान ।
 देऊनि म्हणे “भरीं रांजण । हे फोडिशी तरी प्राण । घेईन तुझा
 तात्काळी” ॥ ३५६ ॥ दुजा कुंभ घेउनी माथां । शीघ्र पाणी भरुनी
 आणितां । रांजणीं जाउनी गुप्तता । फोडी तत्वतां बुडुखी ॥ ३५७ ॥
 उदयापासोनी अस्तवरी । राजा कष्टें उदक भरी । विंदुमात्र न थारे वारी ।
 अभिपेक-पात्रासारिखें ॥ ३५८ ॥ ऐसेपरी तो नृप-राज । क्लेश पावे करितां
 काज । अस्ताचळा मित्र-पंकज २ । जातां विनवी अंत्यजा ॥ ३५९ ॥
 “वर्णाश्रमांचा ३ सेतु ४ न ढळे । स्वामि-सेवेचा पंथ चाले । ऐसें पाहिजे
 केलें । अन्न-दानें स्वामिया” ॥ ३६० ॥ अंत्यजें जाउनी आपण ।
 नृपा बोपिलें शुष्कान्न । भार्गव ५-शालेचें भाजन ६ । आणि इंधन ७
 आज्यादि ॥ ३६१ ॥ नृपें बांधोनि पदरीं । घेऊनी गेला गंगा-तीरीं । स्नान
 सारुनी सामुग्री । घेउनी पाक सारिला ॥ ३६२ ॥ हृदयस्थ-देवार्चन ।
 करुनी पात्रीं वोगारिलें ८ अन्न । प्रास काढुनी वदन । तृप्त केलें अग्नीचें ॥ ३६३ ॥
 प्रास घालावा जंत्र वदनीं । तंत्र ब्राह्मण-त्रेसों कौशिक मुनी । तेथें पातळा भोजनीं ।
 इच्छा धरुनी क्षुधार्थी ॥ ३६४ ॥ उदर-पृष्ठीची घडी । करुनी चरणांची
 चेंगडी १० । शोकं सांविस्तां दंडीं । शब्द तोडीं न बोलवे ॥ ३६५ ॥ कर-संकेत

१ तोंडांत मारणें. २ अडखळत. ३ पंकजमित्र (गुरु). ४ ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य
 व शूद्र हे चार वर्ण आणि ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ व संन्यास हे चार आश्रम.
 ५ मर्यादा. ६ कुंभार. ७ पात्र. ८ सर्पण, जळण. ९ वाडिलें.
 १० वांकडेतिष्ठण्याची स्थिति.

देउनी मुखा । देखोनि दया नृप-नायका । म्हणे "प्रलोक्य-नायका । स्नान
 कोजे सत्वर" ॥ ३६६ ॥ स्नान सारितांच ब्राह्मण । नृपें दिभार्गळे वन ।
 एक बोपी मुनीलागुन । एक ठेवी थापणा ॥ ३६७ ॥ ब्राह्मण देखोनि क्षुधाती ।
 राजा म्हणे "इतुकेन तृप्ती । कैशी पावेल हे मूर्ती" । म्हणोनि मागें
 राहिला ॥ ३६८ ॥ ब्राह्मण बैसोनी पात्री । जेवितां मिटक्या मारी वस्त्री ।
 म्हणे "वहुतां दिवशी नेत्री । बाजी वन देखीलें" ॥ ३६९ ॥ स्वकीय
 भाग तो भक्षिला । दुजीयाशीं नेत्र लायिला । नृपें जाणूनी पात्र गोळा ।
 करुनि बोपिला स्व-भाग ॥ ३७० ॥ तृप्ति पावोनि ऋषीश्वर । उठिला देखोनि
 देकर । उदक-आहार नृपवरें । चार अंजली सेवित्या ॥ ३७१ ॥ पटका
 फसोनि फासेशी । सदा सादर सेवेसी । भोजन-काळी कौशिक ऋषी ।
 येउनी वन भक्षित ॥ ३७२ ॥ निराहार शक्ति-हीन । दिसे जैसा रंक दीन ।
 काज न होतां धावोन । बळें दासी धुमसिती^१ ॥ ३७३ ॥ ऐसा परी
 तारारंगक^२ । सेवा करितां अन्ध एक । भरी डोंबाघरी गंगोदक । करी भोजन
 अर्काती^३ ॥ ३७४ ॥ दासी पाहती राजणी । बिदुमात्र न दिसे पाणी ।
 नृप ताडूनियां मूर्छी । कुंभ देउनी धाडिला ॥ ३७५ ॥ निविड तमाचिया
 पोटी । चाळतां पंथ न दिसे दृष्टी । कुंभ भरुनी परम फट्टी । बाणुनी पाजी
 स्वामिया ॥ ३७६ ॥ तंत्र घोरबाहूची अंगना । म्हणे "त्यासी टेपारें
 स्मशाना । काज न करितां सदना । योग्य नव्हे आमुच्या" ॥ ३७७ ॥
 अयोध्या-पाळ पवित्र नृपति । डोंवें रक्षणा ठेविला प्रेती ॥ मत्तण-खाव ऐने
 म्हणती । नाम त्याचें प्रसिद्ध ॥ ३७८ ॥ "मात्तिया आशेविना सर्वथा । तुम
 जाळूं न दावें प्रेता" । ऐसे सांगोनि नृपनाथा । नेउनी ठेविठें
 स्मशानी ॥ ३७९ ॥ गंगा-तीरी अटोळा^४ । घालुनी बैसविला नृपाळा । पुढें वर्तठें
 तें भूपाळा । श्रवण करी कुरुवर्षा ॥ ३८० ॥ प्रेत-पाळे प्रेत-रक्षणा ।
 राजा ठेविला स्मशाना । तारामती नृप-नंदना । कोण^५ योडवटें^६ ॥ ३८१ ॥
 काळकौशिक गृही रत्नी । पाक-शाळे तारामती । रोहिदास शिष्य-पंती ।
 सेवा करी सर्वदा ॥ ३८२ ॥ ऐसा क्रमिला किंचित् काळ । कौशिके येउनी

१ घटवित्ती, ठोपती. २ तारामतीचा पति (इतिवृत्त). ३ मूर्छास्ती. ४ नंद
 राखण्याकरितां यवग्याचे उपयोगी पडारी म्हणून जी उंच जागा ठपार करितात ती.
 ५ काय संवत् आले.

मांडिला छळ । कुसुमवाटिकेमाजी बाळ । बडवियांसंगें^१ पातला ॥ ३८३ ॥
 तंव विश्वामित्र म्हणे “तक्षका । दशनें दंशी नृप-वाळका” । आज्ञा वंदुनी
 बारीका^२ । टाकुनी आला गुप्तत्वे ॥ ३८४ ॥ सुमन-गर्भी वसे भोगी^३ ।
 जेवीं कां विजनी वसे योगी । येथें नृप-नंदन अति वेगीं । आला समीप
 त्या ठायां ॥ ३८५ ॥ परिमळ-करंडा वाम-हस्तीं । सवेग सुमनें वेंचिती ।
 जाळी वृक्ष बळी किती । एक पाहती जळीं स्थळीं ॥ ३८६ ॥ मालती
 मोगरे शेवती । कमळ पारिजात केतकी । मंदार कांचन चंपक जाती ।
 तुळशी दवणें बिल्वादि ॥ ३८७ ॥ भूपाळ-बाळें बडवियांसंगीं । सुमनें
 वेंचितां लक्षिला भोगी । दैवें प्रेरिला असतां वेगीं । त्याचि सुमना
 पातला ॥ ३८८ ॥ तक्षक जयामाजी वसत । रोहिदास तेथें ये त्वरित । दंश
 केला रोंबुनी दांत । उलथोनि पडे माघारा ॥ ३८९ ॥ तक्षक-विषाचा अनळ ।
 स्पर्शतां अवहधे^४ आयुष्य-मूळ । तनु-यंत्रांचा प्राण-गोळ । जातां पात्र रितें
 पडे ॥ ३९० ॥ ऐशियापरी मागिलेकडे । दशन-स्पर्शें उलथोनि पडे । पंच
 प्राणांचें विरडें । मोकळें जालें क्षणार्थें ॥ ३९१ ॥ बडवे पहाती जंव दृष्टी ।
 तंव जाळीये व्याळ^५ धुंधुटी^६ । देखतां भयाभीत पोटी । पळोनि गेळे
 आश्रमा ॥ ३९२ ॥ मातेसी सांगावया सत्रडी । न दिसे गुंतली पात्रें वाढी ।
 पाक-शाळे जाउनी तांतडी । वृत्तांत कर्णी सुचविला ॥ ३९३ ॥ परितोनि पुत्र-
 निधन-वार्ता । माता हृदयी शोक-सरिता-। पूर उचंचळोनि गर्ता^७ । पूर्ण होती
 नेत्रांच्या ॥ ३९४ ॥ गिळोनि पुत्र-शोकार्णव । धेयें जाली कुंभोद्भव^८ । म्हणे
 “कळतांचि भू-देव । अतृप्तीनें ठळ्ठीळ” ॥ ३९५ ॥ आंचळें पुसोनि
 नेत्र-कमळें । करें कवळोनि पंच-पाळें । अन्नें करुनि ब्राह्मण-कुळें । तृत केळीं
 पद्दसें ॥ ३९६ ॥ भोजनें होतां सर्वांची । दीप्ति लोपली दिनकराची ।
 पाउलें वंदुनी ऋषींची । सद्गदित अनुवादे ॥ ३९७ ॥ “रोहिदास पूजेचीं
 कमळें । आणूं गेला प्रारब्ध-काळें । तेथें अवचित काळव्याळें । दंशिला ऐसें
 ऐकिलें ॥ ३९८ ॥ आतां जाईन कुसुम-वना । शोधूनि पाहेन निज-नंदना” ।
 ऐसें बोलोनि स-जळ-नयना । वात-वेगें निवाली ॥ ३९९ ॥ मोह-तमाच्या
 सागरी । फवळीत शोकार्णवाच्या लहरी । कुसुम-वाटिके माता-मगरी ।

अंचळ-त्यागें^१ जातसे ॥४००॥ म्हणे "बाळा ! कुळ-भूषणा । हृदय-स्थानी
 प्रेम-पान्हा । भेटोनियां करी पाना । अहो नंदना येगेंसी" ॥ ४०१ ॥ ऐशां
 विछापें भमतां वनी । तंव शवा उचडनि कौशिक-मुनी । पुढें ठेवितां चरणी ।
 लागुनी पडे अवचित ॥ ४०२ ॥ अवचट लागतां हात । बाळगिलें निज-
 तनय-प्रेत । भूमी माथां हाणित । पिटोनियां कपाळा ॥ ४०३ ॥ मुखें
 करितसे शोक । हृदय पिटोनी मारी हाक । दुःखें रडतां कौशिक । प्रगट जाला
 काननी ॥ ४०४ ॥ म्हणे "तूं कवण कवणाची येथें । यक्ष राक्षस
 भूतप्रेतें" । येरी म्हणे "बाळकातें । काळ-सपें डंखिलें" ॥ ४०५ ॥ ऋषि म्हणे
 "आहे की प्राण" । माता म्हणे "निमाला नंदन" । येर बांले "कीजे दहन ।
 मोक्षपंथा मेळयी ॥ ४०६ ॥ उदयो केळीया पविनी-नाथे^२ । धन बोविल्याचीं
 येथें । जाळूं नेदिती शयातें । दाहितां दंड पावशी ॥ ४०७ ॥ आतां जाई
 स्मशान-भूमी । धर्मार्थ काष्ठें बोधूं आम्हां । शोक कांस्तां निरय-धामी^३ । पुत्र
 तुझा जाईल" ॥ ४०८ ॥ येरी म्हणे "निशा दाट । चाटतां माते न दिसे
 वाट" । ऋषि म्हणे "आम्ही तट । दाऊं तूतें गंगेचें" ॥ ४०९ ॥ ऐसी
 बोधुनी तारामती । शवासहित धरुनी हातीं । नेली जेथें रक्षण पती । हांगा
 तिचा स्मशानी ॥ ४१० ॥ चिताविताचीं लांकडे । आणूनी सणी^४ घातडे
 मडें । मुनि-हस्ते उभय तोंडें । लागतां शिखा^५ दाटल्या ॥ ४११ ॥ पुत्र-
 शोकाचा उमाळा^६ । धडके धडकतां चितानळ । ऋषि म्हणे "प्रेत-बाळा ।
 कळतां देह दंडाळ" ॥ ४१२ ॥ ऐसें बोलोनी आपण । गुप्त जाला
 तपोधन । प्रदीप्त देखोनी हुताशन । मसण-खांव धाविलला ॥ ४१३ ॥
 जळें विजयूनी सरण । शरा बांदिलें धरुनी चरण । मातेपुढें टाकून । ताडण
 करी तिथेसी ॥ ४१४ ॥ आतां कळतां प्रेत-नाथा । मातें दंडाळ सर्वथा ।
 ऐसें बोलोनी लाया । ताडोनि गेला तिथेसी ॥ ४१५ ॥ तंव अर्ध-दाहित
 प्रेत पोटी । कवळोनि माता हृदय पिटी । म्हणे "कटाकटा अटणी" । काप
 लिहिलें विधात्या ॥ ४१६ ॥ घ्याळ-दशनें मृत्यु ज्वरसी । मोक्ष म्हणुनी
 नाही त्यासी । तें आजी घडलें यासी । यात्रफानीं भासिया ॥ ४१७ ॥
 सूर्य-वंशी विजय-केतु । हरिश्चंद्र-नृपाचा मुत । त्याचा मरण-काळ-मृत्यु ।

केवढा घडला प्रारब्धे ॥ ४१८ ॥ सपें दंसिलें म्हणोनि वन्ही । प्राप्त नव्हे
तुजलागुनी । शेखीं अंत्यजाचा पाणी- । स्पर्श^१ जाला तुजलागीं ” ॥ ४१९ ॥
ऐशीं तियेची विलाप-वचनें । मसणखांवा ऐकोनि श्रवणें । येऊनी म्हणे
“तूं कवण । शोक करिशी कवणाचा ” ॥ ४२० ॥ येरी म्हणे “प्रेत-नाथा ।
हरिश्चंद्र-नृपाची मी कांता । काळ-सपें डंखिलें सुता । रोहिदासा माझिया ॥ ४२१ ॥
धर्मार्थ एकें दाविलें स्थळ । काष्ठें आणूनी वोपितां बनळ । तुवां धांवोनि
उतात्रेळ । सुकृत-वांटा साधिला ” ॥ ४२२ ॥ ऐकुनी अंगनेच्या वचना ।
अश्रु आले उभयनयनां । म्हणे “कर्मा निज-नंदना । कष्टविलें कृतघ्न ॥ ४२३ ॥
केवढें कर्माचें बळ । कर्म व्यापिला ब्रह्म-गोळ । भेदुनी मायेचें पडळ^२ । ऐसें
दुर्घट करविलें ” ॥ ४२४ ॥ येरी म्हणे “स्मशानवासी । मम दुःखें दुःखित
होसी । तूं कोण हें मज मानसीं । कळलें पाहिजे दयाळा ” ॥ ४२५ ॥ येर
सांगतां पूर्वे कथन । दोघां पडिलें आलिंगन । शोक करितां अश्रु-जीवनें । स्नान
शवा घातलें ॥ ४२६ ॥ “मी येई तंववरी स्मशाना । राहोनि रक्षाचें नंदना ।
आतांचि पुसोनियां वचना । येथें येईन अविलंबें ” ॥ ४२७ ॥ ऐसें सांगुनी
नर-भूयण । जातांची पातला तपोधन । म्हणे “माये हें प्रेत जाण । धरुनी
राहाणें किमर्थ ॥ ४२८ ॥ निशीमाजी तूं एकटी । शवासहित स्मशान-वाटी ।
श्वापद-पिशाचांचीं घरटीं । मांस भक्षूं येतील ॥ ४२९ ॥ शेखीं तुझिया
जिवा नाशु । राहतां घडेल निःशेषु । पैल देवालयीं चंडांशू^३ । उदया
ये तों विसावें ” ॥ ४३० ॥ करूं दाविलें देवालय । शवा घेउनी गेली माय ।
विश्वामित्रें नवल काय । येउनी केलें तें ऐका ॥ ४३१ ॥ घोर निद्रा लाविली
तीतें । प्रेत फाडूनी काढिली आंतें^४ । रक्तें धवयवित हातें । मातृ-वदनीं
घातलीं ॥ ४३२ ॥ मांस-रक्ताचा सडा । विखरोनि सांडिला चहुंकडां ।
चूर्ण^५ कज्जल तोंडा । चर्चुनी केली वीमत्स^६ ॥ ४३३ ॥ आपण जाउनी
नगर-मुखा । शंख करुनी मारी हाका । “कपाटें उचडी नर-नायका ।
टांव^७ पाठी लागली ” ॥ ४३४ ॥ क्षुद्र-कपाटें^८ घेतला आंत । वृत्तांत पुसती
राज-दूत । येर म्हणे “माझा मृत्यु । होत होतां वांचलों ॥ ४३५ ॥ या
नगरांतुनि राक्षसी । भक्षीत आली वाळकांसी । माझे लागली पाठीशी ।

१ हस्तस्पर्श. २ पडदा (पडळ=पटल). ३ सूर्य. ४ आंतरी. ५ चुना.
६ भयंकर, विडग येण्यासारसी. ७ हडळ. ८ दिंदी (क्षुद्रकपाट).

पळोन आलों लगवगां ॥ ४३६ ॥ बाळक मधीत देऊळीं । जातां प्रत्यक्ष
 देखाळ डोळीं ” । तंव राज-दूत दीपिको-जाळीं । पाहों आले स्वर ॥ ४३७ ॥
 हुरुनि टाकितो पापाणा । मुखें करितो गढ-गर्जना । शर्वें पाजुनी नाना ।
 भाव दावितो शीर्षाचे ॥ ४३८ ॥ तैल-दीपिका धरुनी हातीं । देऊळीं रिचोनी
 घोर मुमटी । वेणी धरुनी फरफराटी । बोदुनि बाहेर आणितो ॥ ४३९ ॥
 देऊळामितरीं गांस-खंडें । पसरली दिसती चहुकडे । गळत रक्तेशी आतडे ।
 मुखामाजी लविच्या ॥ ४४० ॥ उभय दंडें कर्पुनी हाती । दंडें दंडीत
 नगर-पंथी । आणिली तंव मार्तंड-दीप्तो^१ । प्रकाशली नभातें ॥ ४४१ ॥ मज
 जाणविली रापासी । “आम्ही बळें धरिलीं राक्षसी । आतां इची आह्वा कापशी ।
 ते आम्हांसी निवेदा ” ॥ ४४२ ॥ राजा अविचार-मुद्दि मंद । म्हणे “कळुनी
 दृढ ग्रंथ । नगरा भोंवडुनि शिरच्छेद । करा इचा अविर्लंबें ” ॥ ४४३ ॥ दूती
 मस्तकीं शेंदूर । भरुनी फिरविली नगर । पाहों आले नारी नर । बाळ-भरण-
 वृद्धादि ॥ ४४४ ॥ एक म्हणती “हे खे-चरी^२ । आम्ही देखिली कौशिक-
 घरी । अन्न-सत्री पाक करी । हे ते होय निर्धारें ॥ ४४५ ॥ इचे करीचें
 अन्न जेविलों । मरत मरत मी वांचलों ” । एक म्हणे “मी पाविलों । दुराणिणें
 पणमास ” ॥ ४४६ ॥ एक म्हणे “माहें बाळ । इणेंचि भक्षिलें वेढाळ ”^३ ।
 एक म्हणे “हे आळोबाळ । भक्षित फिरे बाळका ” ॥ ४४७ ॥ असो
 जनार्ची चाटटी^४ । फिरवुनी आणिली गंगा-तटी । वारवाह शस्त्रमुष्टी ।
 देउनी धाडी सेवका ॥ ४४८ ॥ स्नान घालुनि गंगा-जळें । उभो केडी
 अधो-मोळें^५ । निज-वल्लभें शस्त्र तेजाळें । काढुनी आंचळें पुरिलें ॥ ४४९ ॥
 सत्य पहायया गगनी । गण गंधर्व, निर्जर, मुनी । सर्वांसहित विमानां ।
 कौशुक पाहों पातळे ॥ ४५० ॥ तंव दूत म्हणती “खे-चरी । आतां पुढ-
 देवता-स्मरण करी । जयाची इच्छा पूर्ण अंतरी । चिंतन करी तपाचें ” ॥ ४५१ ॥
 सुकुमार वैमुनी पयासनी । स्वरूप-मुद्रा^६ लाविली ध्यानी । दृढी स्मरणी
 चक्रपाणी । काय बोटे कुरुवर्या ॥ ४५२ ॥ म्हणे “आतां जन्मची नसारा ।
 प्रारब्ध भोगवी जरी जीवा । तरी मागणें हेंचि देवा । जन्मोजन्मी इच्छित ॥ ४५३ ॥
 हरिश्चंद्रासारखा कांत । रोहिदासासारखा सुत । पुढ-गुरु अर्धधर्मनाथ^७ ।

१ मणाल; दिपटी. २ मूर्खचें तेंव. ३ आह्वाजात धरणाऱी रापशी. ४ प्रिय.
 ५ वेढाळ्याणी वटवट. ६ खाळीं डोळे वळज. ७ ऊर्ध्व दिवा अर्धधर्मनाथ रवि.
 ८ अर्धधर्मी-पति (वडिल).

जन्मोजन्मी असावा ॥ ४५४ ॥ प्रतिमृष्टीचा अपर-धाता^१ । तपो-तेजें तीव्र
 सविता । तोचि जन्मोजन्मी मागता । याचक असो कौशिक^२ ॥ ४५४ ॥
 ऐसें बोलोनि नृप-भामिनी । हनना वोढवी मूर्ध्नी । शस्त्र पडावें तंव तें क्षणीं ।
 विश्वामित्र धाविन्नला ॥ ४५६ ॥ वल्कलवसनें जटा-धारी । विभूति चर्चूनी
 शरीरी । हुताशन नेत्रीं मिरवे करीं- । दंड कमंडलू साजिरा ॥ ४५७ ॥
 शुद्ध-सत्य-कळा-प्रोडशीं । पूर्ण देखोनि नृप-शशी । कौशिक-हृदय-पूर्ण-
 सिंधूसी । प्रेमभरतें दाटलें ॥ ४५८ ॥ प्रतिज्ञा लंगूनी वल्लरी^३ । नयनीं
 छोटल्या अश्रु-उहरी^४ । उदित हातें वारच्यावरी । शस्त्र जाऊनी वारिलें ॥ ४५९ ॥
 कौशिककृपेचा वरद-वात । डोलतां विबुध^५-पारिजात^५ । सुकृत-सुमनें पराग-
 भरित । राजमुकुटीं वर्पती ॥ ४६० ॥ हरिश्चंद्र-तारामती । आवडी कौशिक
 धरूनी हातीं । मातृ-जनकाचिये पंक्तीं । रोहिदास वैसविला ॥ ४६१ ॥ त्रिवर्ग
 बैसवूनी निकटीं । मूर्ध्नी कवळोनी धरिलें पोटीं । शुद्धा करे थापटी पाठी ।
 धरूनी हनुवटी स-प्रेमें ॥ ४६२ ॥ निज तपाच्या मौक्तिकें । तिचां शेष^६
 भरी कौतुकें । जय-जय-कारें सृष्टि-जनकें । हपें टाळी पीटिली ॥ ४६३ ॥
 राजा कुमार कांता तिन्ही । विबुध म्हणती स्वर्ग-भुवनीं । विमानीं वाहुनी नेऊं
 म्हणतां मुनी । म्हणे “ऐका देव हो ॥ ४६४ ॥ स्वर्ग-सुखाची अचळ फळें ।
 आंचळीं बांधिलीं तपो-व्रतें । परी शरीर-दुःखाच्या अनळें । देह जालें
 जर्जर ॥ ४६५ ॥ राज-हानीची काळिमा । लागलीसे मज उत्तमा । ते साखूनी
 स्वकीय धामा । आरूढवीन ययातें ” ॥ ४६६ ॥ उमा रमा सावित्री सती ।
 लोपासुद्रा अरुंधती । आपल्या पुण्यें तारामती- । प्रति घोषिती चोळिया ॥ ४६७ ॥
 विमानीं आरूढोनी मुखर । गेले करूनी जय-जय-कार । तिचां
 धेऊनि ऋषीश्वर । निघता जाला अयोध्ये ॥ ४६८ ॥ वीरबाहू येउन
 पुढें । नृपा हांकी तोलोनि दंडें । माझा दूत नेतां तोंड । हाणोनि
 फोडीन सर्वथा ॥ ४६९ ॥ जाणोनि अंत्यजाची अटक । ऋषी विचारी
 नावेक^७ । म्हणे “हा सवित्याचा बाळक । ऋषि-शापें अंत्यज ” ॥ ४७० ॥
 पातली शाप-परिहार-वेळा । यालागीं धाविन्नला उतावळा । मुक्त करूनी

१ प्रतिव्रह्मदेव. २ वेला (मर्यादा). ३ लाटा. ४ देव, विद्वान्. ५ वृक्षविशेष.
 ६ लामादि शुभकार्यांचे समर्थी दही आदि वरून द्रव्यार्थ कपाळास लावून त्यावर तांदूळ
 लावितात ती. ७ अंमळ, क्षणभर.

प्रेतपाळा । बोटवात्रे स्वधामा ॥ ४७१ ॥ नारद-वचनाने गाधिज मुनी ।
 दिव्य-देही दंड-पाणी । करुनि वैसवी विमानी । तपाच्या सामर्थ्ये ॥ ४७२ ॥
 निमिष न लागतां सत्वर । नृप-कांतातहित कुमर । तिचां घेउनीं करीतार ।
 अयोध्यापुरा पातळा ॥ ४७३ ॥ प्रजां जाणविली मात । ऐकूनि सरळीं
 आल्हाद बहुत । जेवीं कां मृतालागीं अमृत- । पान घडले प्रारब्धे ॥ ४७४ ॥
 नगर शृंगारिलें मनोहर । वाद्य-नादें गर्जे अंबर । नाना वहनी नारी नर ।
 वळघोंनी येती सामोरे ॥ ४७५ ॥ शारत्काळींच्या निशा-रमणें^१ । शोभा
 दाविजे उड्ड-गणें^२ । तेवीं तारा-नाथ^३ पुर-जनें । घेरित आला मंदिरा ॥ ४७६ ॥
 छपन्न देशींचे राजेश्वर । शाण्णव कुळींचे राज-कुमर । आले आणि ऋषीश्वर ।
 विश्वामित्रें आणिले ॥ ४७७ ॥ वर्षा-काळीं सरिता-शोध । सागरा येती
 करित वेग । तेवीं संपदा घेउनीं जग । भेटों आलें गुणार्थी ॥ ४७८ ॥
 रघ-कुंजरांचे थाट । पुढें वाद्यांचे घोभाट । उंच स्वरें गर्जती भाट । वर्णिती
 यश रायाचें ॥ ४७९ ॥ एशियापरी राज-नृपती । देखोनि आल्हाद सर्वां
 चित्ती । राजा कुमर तारामती । दिव्य-पीठी स्थापिली ॥ ४८० ॥ रात्र्यी
 स्थापुनी तारा-रमणा । कौशिक गेला स्वर्ग-भुवना । ऐसे ब्रेश कुरुनंदना^४ ।
 फोर्णें भोगिले सांग पां ॥ ४८१ ॥

१ चंद्र. २ तारा-गण. ३ तारामतीचा पति हरिश्चंद्र. ४ धर्मराजा.

उद्धवचिदन

धुवाख्यान हे दिंडी^१ वृत्तांतील लहानसें काव्य जुन्या नवनीतांत चिंतामणि या कवीच्या नांवावर आढळेल. आरंभीच्या नवनीताच्या आवृत्त्यांमध्ये ते नव्हते. १८६३ साली परशुरामपंत गोडबोले यांनी प्रसिद्ध केलेल्या 'नवनीत, भा. २—कवितासारसंग्रह' या पुस्तकांत चिंतामणीचें म्हणून ते प्रथम मुद्रित झालें आणि पुढें ते मूळ नवनीतांत अन्तर्भूत करण्यांत आलें. वास्तविक हें काव्य चिंतामणीचें नसून उद्धवचिदन या कवीचें आहे. उद्धवचिदनाच्या नांवाखाली या काव्याची पुष्कळ हस्तलिखितें सांपडतात. १८७१ साली पुणें येथें उद्धवचिदनाचें म्हणून ते प्रसिद्धही झालें आहे. उद्धवचिदनाची शुकरभासंवाद व श्रियाळचरित्र ही दिंडीवद्ध काव्ये पाहिली म्हणजे धुवाख्यानाचें कर्तृत्वही त्याचेंच आहे ह्याबद्दल खात्री पटते. जुन्या संतांचीं कांहीं चरित्रे व सवाई वृत्तांत भगवद्गीता या कवीने लिहिलेली आहे. हा कवि धारूर (मराठवाडा) येथील असून तो शिवकालीन दिसतो. भक्तविजयांत (अ. ५६) महीपतीनें याचें चरित्र वर्णन केलें आहे.

विशेष माहितीकरितां पाहा :—महाराष्ट्रकवि उद्धवचिदनकृत कवितासंग्रह—सं. ना. चि. केळकर. धुवाख्यानाचा खरा कर्ता उद्धवचिदन—अ. का. प्रियोळकर.

धुवाख्यान.

स्यायंभू मनूचा पुत्र उत्तानपाद राजा ह्यास दोन बायका होत्या. थोरलीचें नांव सुनीति व धाकटीचें नांव सुरचि. सुरचि ही राजास फार प्रिय होती. थोरलीचा मुलगा ध्रुव एकदां बापाच्या मांडीवर जाऊन बसला तें धाकटीस सहन न होऊन, तिनें त्यास लाथेनें मांडीवरून खालीं लोटलें. तेव्हां ध्रुवास फार वाईट वाटून तो परमेश्वरास शरण गेला. तेव्हां त्यानें प्रसन्न होऊन ध्रुवास बढळ पद दिलें, अशी कथा या आख्यानांत आहे.

१ दिंडी हें जरी स्वभावतः माघावृत्त असलें तरी तें ओवी किंवा अष्टांग यांच्यासारखें अनिर्णय आहे असें मानून जुने कवि त्याची रचना करीत आले आहेत. म्हणजे सोयी-प्रमाणें ऋत्वाचें दीर्घ व दीर्घाचें ऋत्वं करून ते गावयाचें असतें. अलिकडे संपादकांनीं तें माघावृत्तांत बसविण्याकरितां त्यांत बदल केले आहेत हे मागच्या नवनीतांतील धुवाख्यान व दमयंती-स्वयंवराख्यान या काव्यांतील कांही दिंड्या पाहिल्यास बद्दल येईल.

जवळ येऊनी पुसे बाळकासी । 'वय सान तूं कोण बनवासी' ॥
पूर्व वृत्त सांगतां नारदासी । आपकोनी तोयला देव-अशी ॥ २२ ॥

'गुरू-मंत्रायांचोनि देव कैचा' । श्रुती सान्या बोलतो अशी वाचा ॥
अभय हस्त ठेवोनि शिरीं साचा । मंत्र सांगे तें द्वादशाक्षरांचा' ॥ २३ ॥

धुवा कानीं सांगूनि मुनी गेला । जपतांचीं हृदयीं प्रकाशला ॥
लोकलीला धेंकुंठपाळ आला । तया दृष्टी सन्मुख उभा ठेला ॥ २४ ॥

सर्व तेजाची एक मूस झाली । दिव्य कांतांची दांति प्रकाशली ॥
चतुर्भुज सायुध घननाळी । दिव्य मूर्ती त्या धुवे देखिलेळी ॥ २५ ॥

नमस्कारें पूजिला हृषीकेशी । म्हणे देव, 'तूं माग इच्छितासी ॥
धराधीश कीं स्वर्ग भोगवासी । करूं इंद्र कीं सांग आपणासी' ॥ २६ ॥

धुव बोले, 'मज भक्ति सदा देई । पद दांजे नुठवी हुजी आई' ॥
देवयानी वाहोनि धुवा नेला । अडळ सुपदीं नेवोनि बैसली ॥ २७ ॥

चंद्रसूर्यादि ग्रहगण तारा । मुनी सर्व घालिती ज्यास फेरा ॥
बालशक्तीची बहुत धन्य झाली । शिरीं मुखरीं मुमनश्रुष्टि केळी ॥ २८ ॥

धुवाह्यान ऐकती गाति वाचे । धुवलोकीं अक्षरीं पास त्यांचे ॥
औदार्यची क्षीराब्धिशयनाचे । उद्भवचिदन गुण गाय त्याचे ॥ २९ ॥

---

१ 'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय' हा वारा अक्षरी मंत्र.

रघुनाथपंडित

ह्या कवीने केलेला नलदमयंती-स्वयंवराख्यान हा लहानसा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. संस्कृत भाषेतील नैपथकाव्याच्या आधारेने तो केलेला आहे. हा ग्रंथ फार सुरस असून ह्यांत यमकादि शब्दालंकार व उपमादि अर्थालंकार चांगले साधलेले आहेत ; आणि वृत्तेही नाना प्रकारचीं योजिलेलीं आहेत. रघुनाथपंडिताच्या कवितेंत श्लेषरचना बरीच आढळते ; व तेणेकरून स्थलविशेषी कवितेस दुर्बोधत्व आले आहे ; तथापि एकंदरीत पाहतां ह्याची कविता हृदयंगम आहे. अलिकडे 'रामदासवर्णन' व 'गजेन्द्रमोक्ष' अशीं याचीं दोन काव्ये उपलब्ध झालीं आहेत.

'ह्या कवीचे वृत्त कांहींच माहीत नाही' असें जुन्या 'नवनीतां'त नमूद आहे. परंतु अलीकडे याच्यासंबंधी इतकी माहिती पुढें आली आहे की त्यांतील कोणती खरी मानावी, हाच प्रश्न आहे ! 'दमयंतीस्वयंवरा'च्या कारवारकडे सांपडलेल्या एका हस्तलिखित प्रतीच्या शेवटी, "चंदावरकर रघुनाथ," असा निर्देश आढळला. त्यावरून या काव्याचा कर्ता उत्तर कानडीतील चंदावर गांवचा सास्वत ब्राह्मण असावा, असा समज रुढ व दृढ झाला ; परंतु तंजावरला जुन्या काळी 'चंदावर' असें म्हणत ; तंजावरकडे रघुनाथपंडितासंबंधी आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत ; 'रामदासवर्णन' व 'गजेन्द्रमोक्ष' ही त्याची इतर काव्ये राजवाड्यांना याच भागांत सांपडलीं ; आणि दमयंतीस्वयंवराचीं पुष्कळशीं उपलब्ध हस्तलिखितें तंजावराकडील आहेत. यावरून रघुनाथपंडित हा तंजावराकडील देशस्थ ब्राह्मण असावा, असें स्पष्ट दिसतें. तो शिवाजीचा अष्टप्रधानांपैकी पंडितराव किंवा कोंकणांतील मनोहर उपनामक पंडित अशासारखेही काहीं शोध पुढें आले आहेत. त्याच्या धैर्यवृत्ति माहितीसंबंधी जरी असा मतभेद असला तरी, "या काव्यांत इतकें माधुर्य व इतका रस आहे की, तें आरंभापासून शेवटापर्यंत वाचल्यावांचून मनाची तृप्ति होत नाही व एकदां वाचलें म्हणजे पुनः पुनः वाचावेसें वाटतें," अशा जुन्या नवनीतांत व्यक्त केल्या गेलेल्या विधानासंबंधी दुमत होईल असें वाटत नाही. या काव्याची रचना १७ व्या शतकाच्या अखेरीस झाली असावी.

१८५४ साली नवनीतांत प्रसिद्ध होण्यापूर्वी हें काव्य 'ज्ञानचंद्रोदय' मासिकांत मुद्रित झालें होतें. १८६३ साली 'सर्वसंग्रहांत' तें प्रसिद्ध

करण्यांत आले. १९२१ साली लॅबोनार्ड सेज्जिक, I. O. S. यांनी ते संशदान इंग्लंडमध्ये प्रसिद्ध केले.

विशेष माहितीकारिता पहा :—छुनाथपंडितविरचित दमयंतीस्वयंवर—
सं० अ. का. प्रियोळकर.

नलदमयंतीस्वयंवराख्यान.

शा० वि०. पुण्य-छोक-नृपावलीत^१ पहिला होवोनि जो राहिला ।
तो राजा असतां समस्त महिला विभ्रांति^२ शेपाहिला^३ ॥
व्यासोक्तें अवगाहिला बुध-जनीं नाना-गुणीं गाविला ।
जो नामें नळ तत्कथीच लिहिला तो पाहिजे पाहिला ॥ १ ॥

गीति. इंद्रादिक वर असतां, कशी नळ-सतीच होय दमयंती ॥
सुंदर-सफल-वधूतें कशी न लसताच होय दम-यंती ॥ २ ॥

दिंडी. कथा बोवूं हे मधुर मुधा-धारा । होय शृंगारा करुण-रसा धारा ॥
निपथ-राजा नळ-नामधेय होता । वीर-सेनाचा तनय महा-दोता ॥ ३ ॥
चौगुणीही^४ जरि पूर्ण शीत-भानु । नळाऐसा तरि फळा-निधी^५ वानू ॥
प्रतापाचा जो^६ न मालवे मानू । तयासमान कोण दुजा मानू ॥ ४ ॥

ब० ति०. चंद्रासि लागति फळा^७ उप-राग येतो ।
गंगेशि भंग^८ बहु पाण-उतार होतो ।
जें होय चूर्ण तार भौक्तिक तें कशाळा ॥
नाही समान नळराज-महापशाळा ॥ ५ ॥

१ पुण्यछोको मलो राजा पुण्यछोको युधिष्ठिरः । पुण्यछोको च वैदेही पुण्यछोकी जनार्दनः ॥ २ राजा व प्रजा ॥ ३ दुराचार्या म्हणजे दृष्टीला भार होतो, व त्यामुळे मिळा मस्तकावर धारण करणारा जो बंधू त्यालाही भार होतो असे मानिले आहे. हा गोष्टीस म्हणून मलराजा मोठा मशकपची होता, व प्रजाही मशीय होती, हे दाखविण्यावरिता 'विभ्रांति शेपाहिला' इत्यादि वर्णन केले आहे. ४ चौरयोंने म्हणजे पौराणिका पूर्ण वर १६ वळांचा आगती, तो ६४ वळांचा दुर्जित तर. ५ कदाचित् म्हणजे संविवाहा १६ वा अंश—जेथाने देशतमागनादि ६४ कलांपैकी प्रत्येक कालपर्यंत हो, धंद्या कला आदि व १६ आहेत; आणि मळराजाला तर ६४ कला आहेत, म्हणून त्याची योग्यरी मादो. ५ नळराजा. ६ क्षयवृद्धि ७ लाटा. "भंग बहु" इत्येव्हन पादमाळवर्तन पुर केतो तो मुचबिता; आणि "पाणउतार" इत्येव्हन उम्लाज्यांत कमी लाटों ते मुचबिते मातपे की, गंगेचे पाणी वनजास्त होते आणि मळाचे दर खर्वदा एवमारण् शनने; तेव्हा बंद, रंगा व भौक्तिक ही दुस्र आहेत, तरी त्यांची नळवसगा उक्ता देतां देण नाही. द्यापदान 'बळा', 'उपराग', 'भंग' व 'पाणउतार', ह्या शब्दांचे जे अर्थ 'संगम' भागमान्या वळा, निदा, पीदा विदा मोठ व अतदिता हे वनाद्वारिक असे आहे, त्यांचे मळराज कर्तने हे वरद भौक्तिके आहेत.

शा० वि०. वाजीचें मन जाणता, सकळही राजी शिपाई जया ।

याजी होउनियां द्विजांसि म्हणतो, 'या जी धनें ध्यावया' ॥

त्याजी जो धनदापरी, सुकृत^१ जें त्या जीव^२ ऐसें गणी^३ ।

गाजी तो नळभूप हूप धरुनी गा जी गुणींच्या गणीं ॥ ६ ॥

दिंडी. लोक-बंधू^४ जो होय रवी-ऐसा । कुवल्याचा^५ जो सुखद चंद्र जैसा ॥

सांग^६ नोहे तो कुसुम-चाप तैसा । निपध-रायाशीं तुल्य-रूप कैसा ॥ ७ ॥

गीति. नाडी-ज्ञान जयाचें, स-रोग-बंधू^७ चतुष्पद गणावे ।

सुत तेजी-तुरगीचे^८; नळ-सम सुंदर कदापि न म्हणावे ॥ ८ ॥

शिख०. कदा नेणों वोढी शरार्धितुनि काढी शर कदा ।

कदा धन्वीं जोडी वरिवरिहि सोडी तारि कदा ॥

विपक्षाच्या वक्षावरि विवर-लक्षास्तव^९ रणीं ।

कळे राजेंद्राची त्वरित शर-संधान-करणी ॥ ९ ॥

१ पुण्य ज्याला प्राणाप्रमाणे आवडे; म्हणजे प्राणरक्षणाविषयी जसें जपावे तसें सद्धर्म व न्याय ह्यांच्या रक्षणाविषयी तो जपत असे. २ लोकबंधू = लोकांचें हित करणारा, पक्षी, प्रकाशानें लोकांच्या कर्माचें नियमन करणारा. ३ कुवलय म्हणजे चंद्रविकासी कमल. हीं कमलें चंद्रोदयीं विकासतात म्हणून ह्यांस चंद्र हा सुखद म्हणजे सुख देणारा आहे. तसा नळही कुवल्याचा म्हणजे कूच्या (पृथ्वीच्या) बलयाचा म्हणजे सर्व पृथ्वीवरच्या लोकांचा सुख देणारा आहे. ४ अंगासहित. कुसुम-चाप म्हणजे मदन हा अंग (अंगरहित) आहे. ५ 'सुरोगबंधू' ह्याचा अवयवार्थ—सुरोग म्हणजे रोगी आहे बंधू म्हणजे भाऊ ज्याचा, असा आहे. येथें ह्या शब्दाचा अर्थ धन्वंतरी (देवांचा वैद्य) असा ध्यावयाचा. त्याला सुरोगबंधू म्हणण्याचें कारण असें कीं, धन्वंतरी आणि चंद्र हे दोघेही समुद्रमंथनाच्या वेळीं एकाच क्षीरसागरापासून उत्पन्न झाले. म्हणून चंद्र हा धन्वंतरीचा भाऊ मानिला आहे आणि तो सुरोग (क्षयी) आहे, म्हणून धन्वंतरी सुरोगबंधू झाला. ६ तेजी (घोडा), तुरगी (घोडी) चे सुत म्हणजे अग्निनीकुमार हे सूर्याचे पुत्र होते. त्वष्टाची संज्ञानामक कन्या सूर्यास दिली होती, तिला सूर्याचें तेज सहन होईना म्हणून तिनें घोडीचें रूप धरिलें आणि सूर्यानें घोड्याचें रूप धरिलें. तेव्हां पुढें त्या उभयतांपासून हे उत्पन्न झाले, अशी कथा आहे. हे स्वर्गाचे वैद्य असून रूपानें सुंदर होते. ह्याचा अन्वय—जयाचें नाडीज्ञान (इतकें होतें कीं, त्यापुढें) सुरोगबंधू (५) तेजी—तुरगीचे सुत (६) चतुष्पद गणावे; तेजी-तुरगीचे सुत नळ-सम सुंदर कदापि न म्हणावे. ७ विवर म्हणजे प्रण व लक्ष म्हणजे पादणें. शत्रूच्या वक्षस्थलावर वग एटीस पडल्यामुळेच त्यानें बाण जोडिला व सोडिला, असें लोक अनुमान करीत. (तो बाण जोडी केव्हां व सोडी केव्हां हें कोणाच्या एटीस पडत नसे; इतकी त्याची चलाशी होती, ह्या भाव).)

४० ति०.

धाळें धनी पुदिळ याचक या नळाचे ।
 येतां फिरोनि समुदाय पधी तयाचे ॥
 मागावयास धन मागिळ देखियेले ।
 त्यांहीच ते सकळ पूरित-काम केले ॥ १० ॥

दिंशी.

अशी अगणित गुण-कीर्ति नैपधाची ।
 फिरे भुवन-त्रयि जण्हुवीच साची ॥
 असें असतां दिज पांचसात याची ।
 भेटि घेती वैदर्भ-राजयाची ॥ ११ ॥

(यहू) आशांवादासि तिहीं केले । भीम-भूपें मग तयां बोडिजेले ॥
 'तुम्ही आलां फोटूनि' अशा बोलें । द्विजी 'निपधापासाव' म्हणीजेले ॥ १२ ॥
 भीम भूपाळ गिरा वदे ऐसा । निपध-देशी नळ-राज-रीति फैसी ॥
 असें ऐकौनी वदति विप्र यासां । विप्रयासी^१ वस्तुत्व ये जयासी ॥ १३ ॥

४० ति०.

“हे वामनक-पद^२ भूमि, नसोनि जंवी ।
 एके दिशींच दिन-राज^३ नभास लंवी ॥
 वारीशि^४ वानर-विलंबित होय तो फी ।
 लोकी नसे नळ-यशस्तुलना विलोकी ॥ १४ ॥

शा० वि०.

जो पाहें सदसद्विचार हृदयी, जोपा जनार्थी करी ।
 जो^५ पावे समयी, विशेष गणिला जो पावनांभीतरी^६ ॥
 सोपा जो सकळां द्विजां, सु-मतिचा^७ सोपा, सदा लाभतो^८ ।
 कोपातें न धरीच तो नळ मही-गोपाविना शोभतो ॥ १५ ॥

१ भीमराजाची. २ (१) विशेष प्रयागाने, किंवा (२) विनाप्रयाग. येथे, मरुतुनमंथन नळराजाचे
 वर्णन करताना विप्रयाग्या वस्तुत्वाला अनायासे भवतें आले, हा दुसरा अर्थ यास पादजे.
 ३ वामनक-पद = वामन म्हणजे म्हणून मुलगा ह्याच्या एका पावनाद्वयी, तेन्नां ती नळच्या
 विस्तीर्ण यशाला उपमा देण्याला योग्य नाही. वामनावतारी विष्णूने बलिप्राशाराची
 त्रिपाद भूमि मागिल्ली, पण त्याच्या एका पावलांत सर्व पृथ्वी आदली, आली कण आले,
 तिथे हा वर्णनाचे धोरण आहे. (पृष्ठ १५० श्लोक २१ पदा). ४ दिनराज म्हणजे
 सूर्य हा अर्पो म्हणजे वेगाने चालणारा नमुनही (म्हणजे सोबट्टिला तो संप चाललेला
 दिमतो) एका दिवसांत आकाश ओतविला, तेन्नां नळराजाच्या यशाला अशा हदयला
 आकाशाची उपमा देतां देत नाही. ५ वारीशि म्हणजे समुद्र. ६ वार वानरांनी (मर्दवांनी)
 ओतविला आहे; तेन्नां नळच्या यशास समुद्राद्वयी उपमा देवयाग नाही. ७ 'पादपात'
 वापरा 'समय' असे दोन्ही अर्थ येथे योग्यतात. ८ जो समयी पावे म्हणजे प्रगल्भ
 करी म्हणजे उपयोगी पद. ९ पवित्र वारणात्मध्ये; ह्याच्या नामाच्या रत्नरत्ने रत्नरत्ना
 पवित्र हेतो अनाविषयी पुरात प्रमान आहे. १० मरु-उद्दीचा गोपा म्हणजे पर.
 १० ज्यासामुन नेहमी लाभ होतो.

शा० वि०. जो धैर्ये^१ घरसा, सहस्र-कर-सा तेजें, तमा^२ दूर-सा ।
जो रत्नाकर-सा^३ गभीर, शिर-सा^४ भूपां, यशोहार-सा^५ ॥
ज्ञाता जो सरसावला^६ नव-रसांमाझारि^७ शृंगार-सा ।
शोभे तामरसाक्ष तो नळ रसा-नाथ स्तवूं फार-सा ” ॥ १६ ॥
दिंदी. अशी होतां नळ-चरित-कथा कांहीं । भीम-नामा भूपाळ परिसतां ही ।
जवळि^८ होती छडिवाळ जे सदाही^९ । सुता दमयंती नाम जीस पाहीं ॥ १७ ॥
मालिनी. निषध-पति-कथा हे जे सुधेतें जयंती ।
परिसुनि दमयंती रंजली रंजयंती ॥
नवळ मज न भासे चंद्र-वंशैक-शाली^{१०} ।
नळ तरि वनमाळी^{१०} भीमकी^{११} हेचि झाली ॥ १८ ॥
मा० भा०. नळ-राज-कथा सुधाचि^{१२} साजे । दमयंती वर-वर्णिनी^{१३} विराजे ॥
मिळणी^{१४} उभयांशि होय जेव्हे^{१५} । अधिकारी^{१६} अधिकानुराग^{१७} तेथें ॥ १९ ॥

१ पर्वतासारखा—पर्वताला अचळ असें नांव आहे म्हणजे कांहीं झालें तरी तो हल्ला नाहीं, त्याप्रमाणें ह्या कथाही प्रसंग आला तरी डगल नव्हता, म्हणून धैर्यानें तसा. २ तमा दूरसा—अज्ञानापासून दूर म्हणजे अज्ञानरहित. ३ समुद्राप्रमाणें—समुद्र फार खोल असतो त्याप्रमाणें—हा मनानें खोल; अर्थात् गंभीर. ४ राजांमध्ये घेष्ट. ५ यशस्व आहे हार ज्याचा असा—म्हणजे सत्कीर्ति होय ज्याचे भूषण होतें; त्याच्या शरिराला शोभा आणण्याला इतर भूषणांची गरज नव्हती. ६ पुढें आला—पहिली पदवी पावला; नळ रसांत शृंगार जसा पहिला तसा सर्व शालीजनांत ह्या पहिला. ७ नवरस—शृंगार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, धीमत्स, अद्भुत आणि शांत. ८ ब्राह्मण नलाचें वर्णन करीत असतां तें वर्णन संपे तोंपर्यंत एकसारखी. ९ चंद्रवंशांत एकटाच शोभणारा. १० कृष्ण. ११ कृष्णाकडे भीमकी म्हणजे इक्ष्मिणी आणि नळाकडे भीमकी म्हणजे भीमकन्या दमयंती. १२ अमृत. १३ उत्कृष्ट स्त्री. १४ एकत्र होणें. १५ दमयंतीमध्ये. १६ हक्कदार. १७ अधिक प्रीति. ह्या श्लोकाचें तात्पर्य—अमृत हा उत्तम पदार्थ पडला आणि दमयंती ही उत्तम पदार्थाचें वर्णन करणारी म्हणजे गुण घेणारी पडली; म्हणून या दोघांचा मिलाफ झाल्यावर अधिक अनुराग म्हणजे प्रीतिच हक्कदार म्हणजे हक्काची आहे म्हणजे खचीत होणारी आहे. गुणी आणि गुणज्ञ ह्यांची गांठ पडल्यावर गुणवानाविषयी गुणज्ञाचे चित्तांत प्रीति उत्पन्न होते, तद्दत्त. येथें श्लेषानेही एक दृष्टांत मुचविला आहे, तो असा—मुषा म्हणजे चुना आणि वरवर्णिनी म्हणजे हळद ही एकत्र मिळाली असतां अधिकच अनुराग म्हणजे रक्तिमा येतो, तद्दत्त. एवंदर तात्पर्य की दमयंती ही नळाची कथा ऐकून रिशली म्हणून वरच्या श्लोकांत जे सांगितले ते योग्यच आहे. कारण ते तसेंच व्हावयाचे.

- दिदी. कथा तेथील होय असो ऐशी । आटे जासूद^१ वदति नैपधासी ॥
 “तुझ्या कथनीं विंदर्म-राजयासी । प्रीति होती तनवाहि तयापासी ॥२०॥
- शा० वि०. बापाच्या उजवे कडेसि वसली म्यां पाहिली नोवरी ।
 व्यापारांतर टाकुनी तव कथाळापासि जे आदरी ॥
 तापातें हरिते करोनि मधुरालापासि जे मुंदरी ।
 ज्या पावे जगदीश, सांग-मुमनश्वापा^१ नृपा त्या वरी ॥२१॥
- व० ति०. जें अंतरंग पिवळें सरसीरुहाचें । भासे मनांत मज अंग तसें तिथेचें ॥
 गौरोचनापरिस गौर असें गणवें । सोनेच बावनकसी न कसें म्हणार्हे ॥२२॥
- दिदी. असें बोलतां चार समाचारा । करी दमयंती नट-मनी विहारा ॥
 ‘नोवरी ते मज होय कशी दारा’ । करूं लागला भूप या विचारा ॥ २३ ॥
 विभूतोंनें छांकला अनळ-सा तो । गुप्त दमयंती-विह नृपा होतो ॥
 नित्य पोटी बडवाग्न पेट घेतो । सांगरानें तो काय सांगिजेतो ॥ २४ ॥
- आर्वा. रजनी दिवस गमेना नृपतिस संगीतही सुख^२ गमेना ॥
 मन कोठेहि रमेना म्हणोनि करि वन-विहार सहसेना ॥ २५ ॥
- व० ति०. गंगा-तरंग-सम जो निज-देह-वर्णा ।
 भृंगापरी रुचिर कांति जयाशि कर्णा ॥
 जंघाल जो पवन-संगतिची^३ सवे^३ घे ।
 शृंगारिला हय तयावरि भूप वेधे ॥ २६ ॥
 जो अंघरी उफटतां छुर लागलाहे ।
 तो चंद्रमा निज-तनूवरि ढाग लाहे ॥
 जो या यशास्तव कसें धबलव नेधे ।
 शृंगारिला हय तयावरि भूप वेधे ॥ २७ ॥
- दिदी. सवे सेना भूपाळ निघालाहे । शीब लंघी उद्यान एक पाहे ॥
 रिधे तेथे मित सेवेकांति वाहे । फौज सारी बाहेर उभी राहे ॥ २८ ॥
 पनस जंबू जंबीर विविध निवे । कुंद चंदन माकंद मु-दादिवे ॥
 तुंग नारिंगे विकसलीं कंदवे । वसति तेथे शुक्र-सारिका कंदवे ॥ २९ ॥

१ अंग धारण करणारा मदन. हे “भूपा” शब्दाचे विशेषण. २ सुरा देणारे. ३ वायूभ्या
 अत्यंत वेगाची रोकथम येई. “सवे” शब्दा पाठ पेंतल्यास तो आरणाबरोबर वात मात्र
 सोबत येई, असा अर्थ. तात्पर्य की वायुप्रमाणे जलद वा-याचा

- वंशस्थ. लते-तळीं रुंद निरुंद कालवे । गळोनि तेथें मकरंद कालवे ॥
परागही सांद्र तयांत रंगती^१ । फुलांसवें भृंग-तती तरंगती ॥ ३० ॥
- आर्या. उपरि स-कंटक साचे परंतु सांचे^२ जयांत सु-रसांचे ।
घोंस वसे फणसांचे पण्मासांचे कितेक वरसाचे ॥ ३१ ॥
- उ० व०. तया वनीं एक तटाक तोर्ये । तुडुंबलें; तामरसानपाये^३ ॥
निरंतरामंद मरंद वाहे । तपांतही यास्तव रिक्त नोहे ॥ ३२ ॥
- दु० वि०. अमृतही पयही म्हणवीतसे । उभय होय तसी रुचि वीतसे ॥
मधुर सारस^४ तें जल गा तसें । मधुर सारस^५ यास्तव गातसे ॥ ३३ ॥
- व० ति०. पीतां मरंद उदरं-भर-वंभराचें । जें होय मंदिरहि सुंदर इंदिरेचें^६ ॥
जें पत्र तेथिल सहस्र-दळां धरीतें । प्रत्यक्ष सूर्य-किरणांस विसाववीतें^७ ॥ ३४ ॥
- दिंडी. तया सरोवरां राज-हंस^८ पाहे । राज-हंसाचा कळप पोहताहे ॥
तयांसाठीं हे वापिकाच पोहे । नळें केली हें कोण म्हणे नोहे ॥ ३५ ॥
तया हंसांचे देह कांचनाचे । पक्ष झळकती वीज जशी नाचे ॥
रंग माणिकसे चंचुचे पदांचे । जसे अधरींचे भीम-कन्यकेचे^९ ॥ ३६ ॥
- व० ति०. त्यांतील एक कलहंस तटीं निजेला ।
जो भागला जल-विहार विशेष केला ॥
पोटींच एक पद, लांबविला दुजा तो ।
पक्षीं तनू लपवि भूप तया पहातो ॥ ३७ ॥

१ (रंगामुळें) शोभतात. २ साठे. सु-रसाचे साठे म्हणजे गरे. ३ तामरस म्हणजे कमल व अनपाय म्हणजे अविनाश. कमलें विपुल असून त्यांचा नाश होत नसल्यामुळे; हें 'अमंद मरंद वाहे' ह्याचें कारण. ४ सरोवरांतलें. ५ एका जातीचे पक्षी आहेत. हे बगव्यासारखे असतात, पण त्यापेक्षां मोठे असतात. अन्वय—गा तें सारस जल तसें मधुर (कीं) अमृतही पयही म्हणवीतसे, (कारण) उभय होय तसी रुचि वीतसे; यास्तव (तेथील) सारस मधुर गातसे. ६ लक्ष्मीचें नांव पद्मालया असें आहे. तेन्हां अर्थात् कमल हें तिचें मंदिर आहे, तें भ्रमराचेंही मकरंद पितांना मंदिर होतसे. तात्पर्य कीं, त्या सरोवरांतील कमलांत मकरंद विपुल असून इतका मधुर असे कीं तो पिण्यांत भ्रमर गुंतले असतां संध्याकाळाचें भान न राहून गुंतून राहत. ७ विसावा देतें. म्हणजे सूर्याच्या सहस्रकिरणांसही सहस्र-पत्रांचीं कमले वरचेवर घडून ठेवीत. तात्पर्य कमलें मोठमोठालीं व तेजस्वी असून सरोवरांतील उदक गार राही. ८ राज-धेष्ट (नळ). ९ दमयंतीच्या सालच्या ओठाचा रंग एकच तांदळा असतां बहुवचन मोजण्यामध्ये, पहिल्या दोन चरणांतील 'चे' ह्या अक्षराशीं मेळ बसविणें हाच कवीचा उद्देश दिसतो

व० ति०,

टाकी उपानह पदे अति-मंद ठेवी ।
 केली त्रिजार वरि दौरहि मौन सेवी ॥
 हस्तीं करी थलय उंच अशा उपायी ।
 भूपें हळूच धरिला^१ कल-हंस पायी^२ ॥ ३८ ॥

मालिनी.

कलकल कल-हंसें फार केला सुटाया ।
 फडफड निज-गक्षी दाविले कीं उडाया ॥
 नृपतिस मणि-बंधी टोंचिता होय चंचू ।
 धरि सुदृढ जया तो काय सोडोल पंचू ॥ ३९ ॥
 तदितर खग भेणें वेगळाले पळाले ।
 उपवन-जल-केली जे कराया मिळाले ॥
 स्व-जन गवसला जो त्याजपाशीं^३ नसेतो ।
 कठिण समय येतां कोण कामास येतो ॥ ४० ॥

दिंडी. न सोडी हा नळ भूमि-पाळ मातें । असें जाणोनी हंस वदे त्यातें ॥
 "हंस-हिंसा नच घडो तुझ्या हातें । स्व-स्थळ्यातें पावेन पक्ष-पातें" ॥ ४१ ॥
 पदोर्पदी आहेत वीर कोटी । भले शुंझार शक्ति जया मोठी ॥
 तयां माराया धैर्य धरी पोटी । पांखरूं हें मारणें बुद्धि खोटी ॥ ४२ ॥
 वधुनि माझी हे कनक-रूप काया । कटक-मुकुटादी भूयणें कराया ॥
 कशी आशा उपजली तूज राया । बहुत औदार्य घोर दया माया ॥ ४३ ॥

शा० वि०. म्हातारी उडतां नयेचि तिजला माता मदीया अशी ।
 कांता काय वदों नव-प्रसव^४ ते सातां दिसांची तशी ॥
 पाता त्या उभयांस मी, मज विधी घातास योजीतसे ।
 हातामाजि नृपा तुझ्या गवसलों आतां करावें कसे ॥ ४४ ॥

१ कलहंसाचा पाय घसून त्याला पकडिले. कोनाला धरावयाचे अस्वता त्याचा जो अवयव धरावयाचा तद्वाचक शब्दाची सप्तमी योजण्याचा संप्रदाय संस्कृतांतही आहे. जसे वाल्मीकिरामायण—

स तं रुचिरमाक्रम्य वेशमाथमश्नपि ।

हस्ते श्रुद्दिवा हस्तेन रामः शोभिनिमग्नीत् ॥

२ अन्वय—जो गवसला त्याजपाशीं तो रवजन नसे. ३ उद्भव. ४ मुक्ती वाटंतींग हाणेली.

- पद. हर हर सांपडलों, सांपडलों । कैसा फांशी पडलों ॥ ध्रु० ॥
 इतर नदी जळ-टांकीं । टाकुनि आलों याच तटाकीं ॥ १ ॥
 सोडुनि मानस-केली^१ । कापुनि घ्याया आलों शेळी ॥ २ ॥
 ठेविन तत्र पर्दि माया । आतां सोडविं मज रघुनाथा ॥ ३ ॥ ४९ ॥
- दिंडी. सखे माझे परतोनि घरा येतां । तुवां सजणे हा समाचार घेतां ॥
 तया शोकें घायाळ हृदय होतां । कशी होशिल तें आठवितों आतां ॥ ४६ ॥
 थोर होतिल बाळकें तुझीं बाळें^२ । तुला कामा येतोळ वेल्हाळे ॥
 माय माझी बैसेल शोक-शाळे । मला आठवितां हृदय तिचें पोळे ॥ ४७ ॥
- मालिनी. स-दय हृदय याचें भूप हा ताप-हारी ।
 म्हणुनि परिसर्तो मी होय येथें विहारी ॥
 मजहि वध कराया पातकी पातला जो ।
 करुनि पति तसा ही भूमि कैसी न लाजो ” ॥ ४८ ॥
- ४० ति०. येणेंपरी परिसर्तां अति दीन वाचा ।
 हेलावला नळ पयोधि दया-रसाचा ॥
 सोडी, म्हणे, “ विहर जा अथवा फिराया ।
 राहें यथा-निज-मनोरथ हंस-राया ” ॥ ४९ ॥
- मालिनी. सुटुनि खग पळाला बैसला शाल-शाखे ।
 क्षणभरि निज-देहीं मुक्ति-विश्रांति चाखे ॥
 स्व-जन तंत्र तयाचे भोंवताले मिळाळे ।
 कवळिति निज-बंधू बाप्प-बिंदू गळाळे ॥ ५० ॥
- शिखरिणी. विसावा घे कांहीं उडुनि लवलाहीं परतला ।
 नृपाळाचे स्कंधीं वसुनि मणि-बंधीं उतरला ॥
 म्हणे हंस क्षोणी-पतिस, “ तुज कोणी सम नसे ।
 दयेचाही ठेवा तुजजवळि देवा बहु वसे ॥ ५१ ॥
- दिंडी. ऐक राया तूं थोर दया-सिंधू । नीति-सागरही तूंचि दीन-बंधू ॥
 निखंदूनी बोलिलों नको निंदूं । सकल^३ वदसी जरि पाय तुझे बंदूं ॥ ५२ ॥
 पारधीमाजी खगा मृगा राजे । करिति हिंसा जी तोंचि बरी साजे ॥
 तुवां दिधली मज मोकळीक गा जे । दया केली ही कीर्ति तुझी गाजे ॥ ५३ ॥

^१ मानससरोवरांतील क्रीडा. ^२ हे प्रिये. ^३ अन्वय—वदसी जरि (आम्ही) सकल तुझे पाय बंदू. म्हणजे तूं सांगशील तर, आम्ही घारे तुझ्या पायां पडून क्षमा मागूं.

दिंडी. हंस मिळणें हें कठिण मही-लोकीं । सोनियांचा तो नवल हें विडोकीं ॥
 तशा मजलाही सोडिलें तुवां कीं । तुझा ऐसा उपकार मी न सांकीं ॥२४॥
 तुझा कर-पंजर होय मला थारा । तुझा वचनौव तोचि दुग्ध-धारा ॥
 तुझें मानस^१ बहु थोर गा उदारा । सत्य-लोकेश^२ तूंचि गुणागारा ॥२५॥
 किती रावे असतील तुझे धामी । किती कोकीळा सारिका तसा मी ॥
 चित्त लागलें हें तूझिया लगामी । नृपा स्वामी मज योजि तुझ्या कामीं ॥२६॥

४० ति०. हें पांखरूं मजसि येइल काय कामा ।
 ऐसें नृपा न वद प्रीति-लोक-कामा ॥
 मोलें उणें व्यजन तें धरितां पुढारी ।
 छाया करी तपन-दीप्तिसर्हा निवारी ॥ ५७ ॥

मालिनी. वर-नृपति^३ विराजे भीम हें नाम ज्याला ।
 घर^४ दमन-क्रयानें दीधला कीं तयाला ॥
 घर-मुत^५ दम-नामा, दांतनाम द्वितीया ।
 घर-तनु^६ दमयंती नंदिनी ते तृतीया ॥ ५८ ॥

४० ति०. तेजो-निर्धात तनया यमुना जती ते ।
 सीतेपरी सु-जनका^७ जनका^८ तसी ते ॥
 ते आवडे मुतहि ते न तसे तयाला ।
 ते नोवरी करवितों तुज मी दयाला ॥ ५९ ॥
 राया तिचें मुख सुधाकर या दयाला ।
 नाहींच वेगळिक हें गमते^९ मनाला ॥
 संपूर्ण नित्य असतां नसता कलंकी ।
 हा चंद्र हें मुख असें मग कोण सांकी ॥ ६० ॥
 चापिकळीपरिसही सरलत्व नाकी ।
 जीचा धरी अधर विद्रुम-भायना^{१०} कीं ॥
 भासे मनांत मज विद्रुम-धमाने^{११} ।
 की सत्य चंचु-पुट बोटविलें शुक्राने^{१२} ॥ ६१ ॥

१ देव मानससरोवर व ब्रह्मदेव हे अर्थ श्रुपानें मुचविले आहेत. २ धेष्ट. ३ प्रया
 देणगी. ४ ज्येष्ठ म्हणजे पहिला मुलगा. ५ उपम शरिराची. ६ जनक राजा
 ७ बापाता. ८ यादलें असतें. ९ पोंडल्याची मारणेपणा. १० अपरोक्ष पोंड
 मारणा लाल अगल्यामुळे त्यावर तोंडल्याची भांति होऊन. ११ रापून अपरोक्षास तों
 समस्त ते खाण्यासाठीं आपली पोंचव जन्म काय पुढें देती. १२ दमयंतीच्या नासिके
 रापून्या पोचीची उत्प्रेषा देती आणि, म्हणजे तिचें नाक रापून्या पोचीसारखे न
 होतें हें तात्पर्य.

१८. रूपवती ते भूप-भुता अपरूप नसे दुसरी वनिता ।
 द्वूप धरुनि वरीं तिजला अनुरूप पयोधि जशी सरिता ॥ ६० ॥
 वीज अ-चंचळ शीतळ जे तजवीज कशी तुज हे नुमजे ।
 नीज जशी तुझिया नयना सुख-वीज^१ सपह्लव^२ भाव लता ॥ १ ॥
 सुंदरता तव तीजविणें अति मंद^३ गमे तरि काय जिणें ॥
 कुंद-रदा तर मंदर-धीरा सुंदरिला हो वश करिता ॥ २ ॥
 नूतन-नीरज-नूत-मुखी^४ पुरुहूत-वधूसि सखी निरखी ॥
 दूत तुझा परि भीच सुखी करवीन म्हणे रघुनाथमता^५ ॥ ३ ॥ ६२ ॥

१० ति०. धाता करीच करिता मृदु हे न होती ।
 या कारणास्तव मनोमय मूस ओती ॥
 तेथें भरोनि पाहिला^६ रस^७ पूर्ण केली ।
 ओतीव हे न घटिताकृति^८ बोलिजेली ॥ ६३ ॥
 ऐसी खगेंद्र वचनें वदतां तयाला ।
 विश्रांतिही विरह-खेदहि फार झाला ॥
 'आधार हा मज' म्हणोनि^९ गणोनि डोले ।
 झाला सवेचि विरही नळ-राज बोले ॥ ६४ ॥
 "बेल्हाळ ते न दिसतां विरहांधकारी ।
 चालून मी हळुच चांचपतां पुढारी ॥
 चक्रापरीच^{१०} सजलों असतां फिराया ।
 हंसा^{११} तुझा उदय होय सुखी कराया ॥ ६५ ॥

१ सुखवीज म्हणजे सुखाचे मूल आहे. २ जशी निज मुखवीज (किंवा), सपह्लव लता (सुखवीज) (तशी) (ही) तुझीया नयना भाव. म्हणजे जिनें जसें मुख होते, किंवा पहलांनीं भरलेली बेल पाहून जसें मुख होते तशी ही तुला मुख देईल असें समज. ३ फार विशोभित. ४ " नूत " ह्याबद्दल छंदाकरितां " नूत " असें घातलें आहे. नवीन कमलानें जिनें मुख नूत म्हणजे स्तुत आहे म्हणजे नवीन कमलापेक्षाही जिनें मुख चांगलें. ५ रघुनाथपंडितास मान्य असा जो नळ त्याला. ६ शृंगार. ७ हे न घटिताकृति (पडलेल्या आकाराची) (तर) ओतीव बोलिजेली. ८ असें मानून. ९ चक्रवाकपद्व्याप्रमाणे. रात्री चक्रवाक नर आणि त्याची मादी ह्यांचा वियोग होत असतो आणि तो तिला अंधारांत धुंवीत फिरत असतो, अशी कविप्रसिद्धि आहे. १० श्लेषानें सूर्य असा अर्थ ध्यावयाचा. सूर्योदय झाला म्हणजे चक्रवाकपद्व्यांच्या जोऱ्याचा संयोग होत असतो.

व० ति०. ध्यानी धरुनि तिजला मन हें निरीक्षी ।
 दृष्टीपुढें दिसतसे मज ते मृगाक्षी ॥
 आहे जणों जवळि हे गजराज-गामी ।
 ऐसाच भाव तंव बोलतसें तिला मी ॥ ६६ ॥
 भुंगें विराजित नवीं अरविंद-पत्रें ।
 पाहूनि मानुनि तिचींच विशाल नेत्रें ॥
 घालीन अंजन अशा मतिनें तटाकी ।
 आहा वृथा उतरलों भिजलों विलोकी ॥ ६७ ॥
 हंसा विलोकुनि सुधाकर अष्टमांचा ।
 म्यां मानिला निटिळ-देश तिचाच साचा ॥
 शंख-द्वयी^१ धरुनि कुंकुम कीर-वाणी^२ ।
 लावायया तिलक लांबविला स्व-पाणी ॥ ६८ ॥

दिंडी. भला माझा तूं गडी हंसराया । विरहदुस्तर-विस्तार निस्तराया ॥
 चित्त नेघे मज तूज जा म्हणाया । तेंचि^१ वाहन तरि तूं करीं फिराया ॥ ६९ ॥
 असें बोलोनी नळें रंजवीला । अंजुळीमाजी हंस बैसवीला ॥
 गमे चंपक-कुसुमीच-हार झेला । पाठयाया युवतीस सिद्ध केला ॥ ७० ॥
 “त्वरित पुनरागम असो तुझा येथें । सोंप घालीं सुख-रूप गगन-पंथें ॥
 नको विसरूं आम्हांसि असो येथें” । वदुनि धरिजे गहिंवरा महो-नाथें ॥ ७१ ॥
 ‘बरो येतो,’ म्हणऊनि हंस बोले । उडुनि जातां बहु शकुन तया झाले ॥
 पवन-चंचळ मधु-विंदु मुखी आले । वाम-भागीं उभयतां गरुड गेले ॥ ७२ ॥
 उडत हांते खग-यायसादि जाणा । तयां भासला हंस तो सताणा ॥
 नमा मानूनी निकष-पाऽपाणा । स्वर्ण-रेखा तें तेज मनीं आणा ॥ ७३ ॥
 असा तो हंस नमामाजि धवि । तया विदर्भदेशि सोंऽपाने ॥
 तेथ कुंडिन-नगरासमीप पावे । राज-प्रासादी गो-पुरी विसावे ॥ ७४ ॥

मालिनी. खग मग नगरीचे गो-पुरी सोंप घाली ।
 मृदु-पवन-गवाक्षी बैसतां सोंप आले ॥
 तदुपरि जव-शाळी^४ बेंबळा चंद्र-शाळा ।
 निरति वितत-शाळा^५ राजधानी विशाळा ॥ ७५ ॥

१ कानशिलाच्या दोन हाडांमध्ये.
 ५ विस्तीर्ण वाहेत वाटे जीमध्ये अनी.

२ सरोवर. ३ विग. ४ वेगवान.

चूर्णिका.

सकल-भुवन-ललामायमाना ।
मानाधिक-विभव-धनिक-सदन-शत-विराजमाना^१ ।
कलश-जनित-मुनि-चकित-जलधि-शरणाति—^२ ।
विस्तृत-परिखांतरीपायमाना^३ ।
चंद्रशाला-विजित-सुर-विमाना^४ ।
जिचे सौध गगन-मंडपाधार-स्तंभचि माना ।
लाविति ते जलदा निज माना ।
वासव-चाप जयांस कमाना ।
ऐसी कुंडिन-नामधेय-नगरी राजहंस पाहिली ॥ ७६ ॥

४० ति०.

कोणी वणिगू जन विकी तुळितां तराजे ।
कस्तूरिका तिजसर्वे अलिनी विराजे ॥
दोन्ही समान निरखी विकणार देतो ।
घेणार तो न समजोनि उगाच घेतो ॥ ७७ ॥
तेणें तसें नगर तें धरितां निडारी ।
तेथें विलास-वन एक दिसे पुढारी ॥
जेथें सु-शीतळ मही-तळ सांद्र साई ।
जाई जुई फुल-मयी बहु आंवराई ॥ ७८ ॥

पद.

तया वनीं खेळे भूप-सुता ॥ ध्रु० ॥
खेळविता बहु मेळविला सखि-मेळ तया सहिता ॥ १ ॥
राजस ते द्विजराज-मुखी गजराज-गती ललिता ॥ २ ॥
ध्यात असे नळराज-कथा रघुनाथ-कवींद्र-नुता ॥ ३ ॥ ७९ ॥

४० ति०.

तो मंडळाकृति फिरे उतरावयाला ।
भैमी-मुखेंदु-परिवेप म्हणों तयाला ॥
तेथें महीवरि असा खग बैसताहे ।
ते सुंदरी निज कुतूहल जेवि पाहे ॥ ८० ॥

१ मानाधिक म्हणजे गणती होत नाही असें. २ अगस्तिकृषि. अगस्तिकृषीनें समुद्र-जल प्राशन केलें अशी कथा आहे; तेव्हां त्याला म्यालेला जो समुद्र त्याचें रक्षण करणाऱ्या अशा अतिविस्तृत ज्या परिखा म्हणजे खंदक त्यांच्यामध्ये अंतरीपायमान म्हणजे बेटाप्रमाणें असणारी. तात्पर्य कीं, कुंडिन-नगरीस सर्भोवतीं खंदक असून ते इतके मोठे होते कीं, त्यांत समुद्रप्रवाहांना सामावला असता. ३ अंतरीप=बेट. ४ देवांचीं विमानें फार सुंदर असून तीं पृथ्वीपासून फार उंचावर चालतात, त्यापेक्षांही कुंडिन-नगरीतल्या चंद्रशाला म्हणजे वरच्या माझ्या सुंदर आणि उंच होत्या; असें तात्पर्य.

व० ति०.

जो बैसतां चपळ पक्ष-पुटी धोला^१ ।
 हाणांतसे फडफडा ध्वनि हो उदेला ॥
 पाहे तया खग-वरासि वचनना हे ।
 मानी मनी नवलही मग वोटाहे ॥ ८१ ॥

विाखरिणी.

“असा पक्षी लक्षी बहु-विहग-लक्षी न मिळता ।
 सु-वर्णी जो वर्णी बद कवण वर्णी कवयिता ॥
 अगाई, हा वाई त्यांत वरि जाईल पळुनी ।
 धरूं जातें हातें हळुहळु तयातें न कळुनी ” ॥ ८२ ॥

व० ति०.

ऐसें वदे मग तयास धरावया हे ।
 ते होय हंस-गमना पहिलीच^२ आहे ॥
 वाजेच ना थलय नूपुर-नाद नेहे ।
 तो तद्रतीस निरखुनि कसा न मोहे ॥ ८३ ॥

हे मंद-मंद-पद सुंदर बुंद-दंती ।
 चाळे जसा मद-धुरंधर इंद्र-दंती ॥
 हंसा धरूं जवळि जाय कृशोदरी ते ।
 निष्कंप-कंकण-करासि^३ पुढें करीते ॥ ८४ ॥

६० वि०. गयसलाच तसा खग भासला । तरि तदीय सखी-जन हांसला ॥
 मग सर्वेच बुझावुनि हांकिला । उडविलाचि पिटाळुनि टाकिला ॥ ८५ ॥

व० ति०.

कांही उडोनि गगनी मग नांद येतो ।
 नाहींच दूर न समीप बसे तसा तो ॥
 पाहे मुधाकरं-मुखी फळहंस-पया ।
 लाहे मनोरथ तयास पुन्हा धरया ॥ ८६ ॥

अगाई. “हंस धरीन म्हणोनि मनोरथ हां गज होय विनोद तुम्हांला ।
 हा फळहंस पिटाळवितांहि, पुन्हा उडवाळ तया विहगाला ॥
 जा परत्याच, तुम्ही नळगेच, ” असें वडुनी नृपराज-सुता ते ।
 राहविला सखिचा जन व्यापण-मात्र तयास धरूं मग जाते ॥ ८७ ॥

१ शृंगीला. २ दमयंती पहिलीच हंसगमना (हंसप्रकाने इद्र पालवारी) होती ती
 पुनः हंस धरण्याकरितां तशी झावी, म्हणजे श्चेवार्ने, हंसाकडे गमन करणारी तारी.
 ३ हातांत कांठनें होती ती न बाजावी म्हणून हात न हाळविता.

व० ति०.

रागेजली अरुण-कांति विराजवति ।
हे एकली सु-तनु चंद्रकला तसी ते ॥
गेली हळूच कलहंस समीप केला ।
कांहीं पुढें फडकला अवलोकिलेला ॥ ८८ ॥
आणीकही पद न वाजत मंद चाले ।
जो चालतां पदर सांवरिला न हाले ॥
हेही करी निज-करी खग सांपडेसा ।
तोही हळू हळूच होय पलीकडेसा ॥ ८९ ॥

मालिनी.

मद-गज-गमनेनें मागुती चाल केली ।
विनत-तनु-लता हे तत्समीपास गेली ॥
पुनरपि फडके हा फारसा दूर नाही ।
जवळि जवळि ऐसा मासला हंस कांहीं ॥ ९० ॥

व० ति०.

हंसें तसी चतुर-संमत युक्ति केली ।
ते चालवीत सु-तनू बहु दूर नेली ॥
छाया^१ तियेशि दुसरी तिसरी वनाळी ।
जे सांवळी युवति-तुल्य दिसे निराळी ॥ ९१ ॥

प्रभाणिका.

तया यत्नांत एकली । विलासिनी विलोकिली ॥
मदें भरोनि डोलतो । तियेस हंस बोलतो ॥ ९२ ॥

दिंडी.

“भूमि-भागीं फिरणार तूं तुला मी । कसा सांपडेन सांग गगन-गामी ॥
वाळ वाळे जरि होय चंद्र-कामी । हस्त त्याचा लागेल काय सोमी ॥ ९३ ॥
असो, सांपडतों तुझ्या करामाजी । पुन्हा मुटका करितेस काय माझी ॥
कसा पातेजूं वाळ-बुद्धि तूझी । स्त्री-स्वभावे बहु आणशील वाजी ” ॥ ९४ ॥

मालिनी.

चतुर नर जसा हा बोलतो हंस तैसा ।
तारि न धरि मृगाक्षी विस्मयी भाव कैसा ॥
‘पळुनि भज निखंदी’, तीस तो खेद नाही ।
शिणहि विसरली ते बोलती होय कांहीं ॥ ९५ ॥

दिंडी.

“कोण तूं गा कोठळ कवणियाचा । कसा झाला तव देह सोनियाचा ॥
कशी आली ही तूज मनुज-वाचा । काय भाग्योदय तूंचि या वनाचा ॥ ९६ ॥

^१ तिळा दुसरी गोवतीला तिचीच छाया होती आणि तिसरी वनपर्क होती. तात्पर्य की, तेथे तिच्याशिवाय दुसरें कोणी मनुज्य नव्हतें.

दिदी. धरिल पाहिल सोडील असा पाहीं । मजवरता विभास तुंसा नाही ॥
 असो, पुस्तें^१ ते सांग कथा कांहीं । जाइं अथवा मग याच वनीं राहीं ॥९७॥
 असें बोलोनी मान धरुनि राहे । काय बोलतो हंस असें पाहे ॥
 तदा त्याचा वचनीव असा वाहे । “राज-कन्ये तूं आमकें गिरा हे ॥९८॥
 ब्रह्मदेवाचे बहु विमान-वाहीं । हंस आहेतां ऐकिलें तुवाहीं ॥
 तथा वंशीं सौवर्ण-देह हाही । ज्यासमान सखि सर्व-मान्य नाही ॥९९॥

६० ति०.

मंदाकिनीमधिल जीं कनकारविंद ।
 तीं जेवितों मृदुल-नाल-मृणाल-कंदें ॥
 आम्ही असें नृप-मुते तरि^२ कांचनाचे ।
 जें कार्य तें धरिल कीं गुण कारणाचे ॥ १०० ॥
 जो मानसी^३ विहस्तो विहरो परीं तो ।
 कां आमुचीकुल-सतीं^४ अ-सतीं^५ करितो ॥
 राखी नळा निज-यशोमय-हंस^६ राया ।
 आलों महीवर फिराव अशी कराया ॥ १०१ ॥
 मी गुंतलों नळ-महीप्र-गुणीव-पाशी ।
 सेवेसही मग करीनि त्याच पाशीं ॥
 आलोकुनी कवण या चतुरा न नाचे ।
 लोकाशता विभवही चतुराननार्चें ॥ १०२ ॥
 एकांत लेखनहि वाचनही करी तो ।
 माझी तनु-शुति समीप तदा धरितों ॥
 याकारणें नळ मला बहु आनत मानी ।
 तो सांगता निज-मनोरथ होय कानीं ॥ १०३ ॥
 आधींच नैयध-कथा नवनीत-भेज^७ ॥
 होता अलंकरण-रूप इच्या जिभेश ॥
 हंसोदयें^८ विवस्तां अधरीं धरीं ते ।
 स्वीकारितां वचन तें मग आदराने ॥ १०४ ॥

१ मी विचारितें तीं (गोट). २ म्हणून. ३ मानस-गरोपरी. ४ पुलाची कीर्ति.
 ५. सोटी. ६ नळाचा यशोमय हंस हा मानसगरोपरी येउन विदार करतो तो रागात
 करो, पण “आम्ही सुपूर्ण-कांति हंस” ही जी आमच्या पुलाची कीर्ति आहे ती माहीती करतो.
 कारण तो शुभ अस्तन्यामुळे आम्ही शुभ होतो. हा धरितो हे मळा, आगता यशोमय हंस
 आपणाजवळ राहून देव अशी विर्याद करण्याकरितां पृथ्वीवर आलो आहे. तदर्थ
 श्री, नळाची निष्कलंक कीर्ति मानसगरोपरावरून मेली होती. ७ गोट्या. ८ सुवर्ण-
 पत्ती, हंसात्मनाने.

दिबी. “नळें तुजशीं एकांत काय केला । तोचि ऐकाया जीव हा भुकेला ॥
तया बोलोनी निवविं या भुकेला । ऐकवावें मज म्हणुनि नायिकेला” ॥१०९॥
नळाशीं जो एकांत तुझा तो कां । प्रकट कीजे म्यां सांग इतर लोकां ॥
धन्य डोळे न करोनि तदालोका । नळ-कथेनं हे कर्ण धन्य हो का” ॥१०६॥
निपध-राजीं हे फार दिसे राजी । असें हंसें जाणोनि मनामाजी ॥
बोलिजेली नळराज-कथा हे जी । भला हेजीव त्याशि म्हणे हे ‘जी’ ॥१०७॥
“नळ म्हणाला मज सरळ धरुनि बाहीं । तुला कोठेही बंक अटक नाही ॥
सकळ भुवनें तरि फिरुनि राज-गेहीं । एक नवरी मज योग्य वरी पाहीं ॥१०८॥

व० ति०. एकांत हाच बदला मज जाण वाळे ।
तूं सांग तो घर तुला रुचला रसाळे” ॥
येणेंपरी परिततांच तया अनन्या” ।
ते बोलते चतुर सुंदर राजकन्या ॥ १०९ ॥
“मी” जाण देवनळही स्व-करीं धराया ।
सांगेन काय चतुरा मज लाज जाया ॥
काळें करुनि सुख जोंवरि होय लेखी” ।
हें बोलणें खग मनीं उभयार्थ लेखी ॥ ११० ॥

१ न एकलेला म्हणून. २ होईनात कां. ३ जवळ कोणी दुसरें नव्हतें अशाला म्हणजे एकल्याला. ४ (अन्वय-१) — काळें करुनि जोंवरि लेखीं सुख होय (तोंवरि) देवनळही स्वकरीं धराया (योग्य आहे असें) मज लाज जाया (मला) निर्लज्जता प्राप्त होण्याला चतुरा मी सांगेन काय । हें जाण. अर्थ—काहीं काळानें जोंपर्यंत नळ मला वरील तोंपर्यंत देवनळही हातीं धरण्याला म्हणजे लेखद्वारा परस्परांचें मनोगत परस्परांस कळविण्यामध्ये सुख करून घेतलें पाहिजे. मला जास्त बोलण्याला लाज वाटते. तूं चतुर आहेस. तुला आणखी सांगणें नको. अथवा (अन्वय-२) (हे) देवनळ (नळराजा) या (व) ही (मी) स्वकरीं धरा. मी जाण (जाणती) मज जाया (आपण होऊन जाण्याला) लाज न काय ? काळें करुनि इत्यादि (पूर्ववत्) (असें) चतुरा सांग. अथवा (अन्वय-३) — चतुरा मला लाज काय ? (हे) देवनळ या (व) ही जाया (स्वकीं म्हणून) स्व-करीं धरा, (असें) मी काळें करुनि सांगेन जाण. (जोंपर्यंत तो मला वरी) (वरील) तोंवरि लेखीं सुख होय. अथवा—(४) नळ हा देवही म्हणजे देव असला तरी देवीं लिहिलें असले त्याप्रमाणें काहीं काळानें त्यानें प्राप्तिरूप सुख होईपर्यंत मला निर्लज्जता येण्याला मी तो पाणिग्रहण करण्यास योग्य आहे असें सांगेन काय ? तात्पर्य को, तुला नळ हा घर आवडला कीं नाही म्हणून तूं पूर्व श्लोकांत विचारिलें, तर तिला असुक्त वर आवडला असें कधीं सांगत असतात काय ? असें सांगण्यास त्याला लाज नाही काय ? देव असले तरी सांगणार नाहीत ; असें उत्तर दिलें. त्यांत लाजेमुळे सांगत नाहीत पण मनांतून तसें अमर्ते असें सुचविलें ह्यावस्थेन नळच हट्ट आहे असें दर्शविलें.

अरिबणी. श्लेष-शब्दें इणें भाव सांगीतला ।
 नैपधाधीश तो नाथ मागीतला ॥
 होय^१ जाणीयली^२ धे त्रपा-कंचुला ।
 हंस बोलावया हालवी चंचुला ॥ १११ ॥

व० ति०. “गांठयाळ जें हृदय सांद्र^३ न होय ज्याचें ।
 नामेचि देवनळ कार्य नसे तयाचें ॥
 धत्तूही कनक-नाम सदा धरीतो ।
 हॉईल काय रसिका कनकापरी तो” ॥ ११२ ॥
 ती बोलते युयति, “लाज मनीं दडाली ।
 होती, तुवां विघरतां मन ते उडाली ॥
 आतां वरूं नळवरासि तुला नवाजू ।
 गाऊं तुझी स्तुति करुनि फरास लाजू” ॥ ११३ ॥

मालिनी. परिसुनि यच्च ऐसें जें इणें बोळिजेळें ।
 पतंग-युल्ल-यतसें अंतरीं घ्याइजेळें ॥
 पर-वश हृदया हे नैपधें राज-हंसें ॥
 म्हणुनि समजतां हे बोळिजे राजहंसें ॥ ११४ ॥

दिंडी. “जशी रंजलीसि तूं निपध-भूषी । तसा तोही रंजला तुझ्या रूपी ॥
 दैव-घटनें अन्योन्य व्हाल सोपी । तुम्हां नांदाळ सत्य हें निरोपी ॥ ११५ ॥
 कोण योजावी नोवरी नळाळा । न्हयदेवानें हा विचार केला ॥
 तुझा नामाक्षर-संघ घेइजेला । असें भासतसे माशिया मनाळा ॥ ११६ ॥

मालिनी. नळ-रहित यराशी तूज योजुनि पाहे^४ ।
 तरि मग विधि ऐसा कोण तो मूढ आहे ॥
 अ-चतुर नर तोही जाहल्या^५ जेगिता की ।
 सळविसळ करीना सर्वथा क्षीर ताकी ॥ ११७ ॥

दिंडी. कशाळा हें बोलणें काय येणें । तुवां वारला नळ-राज तूहि तें ॥
 सफल मासें हें येथवरी येणें । राज-कन्ये नोरोप मला देणें ॥ ११८ ॥
 चतुर मुंदरतो तरुण निपध-राजा । तुवां राजी केलाच तूं घरा जा ॥
 धन्य वैदर्भी दैवयोग तुझा । बोल मानीं रंधार्य मनीं माझा ॥ ११९ ॥

१ शोळसिली गेली-म्हणजे तिचा भाव हंगामे जाविला. २ तिसप, गड. बेमल.

३ योजूं पाहील. ४ जेविना जाहत्या तर-जेवूं पावला तर.

मालिनी.

करुनि मज खाना राजसे तूजसाठी ।
नृपति निरखि माझी वाट आराम-वाटी^१ ॥
बसवुनि निज-पाठी तूज नेईन तेथें ।
परि चुकुर तुझे हे लोक होतील येथें” ॥१२०॥

दिंडी.

जनक-तनयेशीं पवन-तनयसा तो । वदुनि वेगीं उड्डाणं नभीं घेतो ॥
नळापाशीं वृत्तांत निवेदीतो । स्व-धामातें पावोनि सुखी होतो ॥१२१॥
असो आल्या इज्जवळि सख्या ऐशा । बोलतीत्या मग तीस सकळ कैशा ॥
“हंस धरुनि परिपूर्ण तुझी आशा । काय गेला तो उडुनि गगन-देशा” ॥१२२॥

मालिनी.

धरुनि कर सखींनीं सौध-शालेंत नेली ।
खगवचन-मधूनें जे मनीं मोहिजेली ॥
नळ-विरहभरानें पोळली गुप्तरूपें ।
नवल कनकशी ते गौरही^२ तत्त-रूपें ॥ १२३ ॥

शिक्ष०.

न रंजे कारंजें निरखुनि फणीतें^३ फणफणी^४ ।
मुदेनें^५ मोदेना नल-गुण-गणीं जे गुणगुणी^६ ॥
न बैसे जे सेजेवरि न परिसे जे शुक्र-गिरा ।
न^७ नाहे^८, माना^९ हे न धरि लळना हेतु दुसरा ॥ १२४ ॥

मालिनी.

गजबज बहु झाली माय धांवोनि आली ।
धरुनि हृदय-देशीं तीजला सेज केली ॥
करिति विज्ञण-घोर त्या सख्या वेगळाल्या ।
वडिल वडिल दाया जाणत्याही मिळाल्या ॥ १२५ ॥

गीति.

ते शीतलोपचारी जागी झाली हळूच मग बोले ।
“अपेध नलगे^९ मजला” परिसुनि जननी ‘वरे’ म्हणुनि डोळे ॥१२६॥

दिंडी.

“मूल उपवर हे जाहली झ्येला । पाहिजे कीं वर योग्य पाहिजेला” ॥
असें ऐकोनी वधूचिया^{१०} बोला^{१०} । सैवराचा मग यत्न नूपें केला ॥१२७॥

१ बागेच्या वाटग्यांत-बागेत. २ अन्यथ=कनकशी ते तत्त-रूपें ही गौर-सुवर्णासारख्या कांतीची ती तत्त झाली अस्तर्ता ही गौर राहिली, हे नवल होय. ३ कंस विचण्याच्या फणीला. ४ प्राप्ते. ५ डोकीत घालण्याच्या मुदेनें. ६ गुणगुण करी. ७ स्नान न करी. ८ समजा. ९ नलगे म्हणजे नको. श्लेयानें—नल गे म्हणजे मजला गे नल हेंच अपेध. १० मीम-राजानें आपल्या धायकोवें बोललें.

नगर सारें शृंगारविलें तैसें । भूमि-लोकीं वेकुंठ दिसें जैसें ॥
 लिखित पाठविलें सकळ नृपां कैसें । 'तुम्हीं यावें जी सैवरासि' ऐसें ॥१२८॥
 निषध-राजासी लिखित पाठवो तो । प्रति-द्वीपीं भूपतिसही लिहीतो ॥
 अशा यत्नीं लागला नृप अहो तो । पुढें परिसा वृत्तांत कसा होतो ॥१२९॥
 ऋषी नारद असतां नभो-विहारी । दिसे वैजयंत^१ जया मनोहारी ॥
 मणी रमणीय कनक-कलश भारी । सुर-पतीचा जो सांधा महा भारी ॥१३०॥
 तया प्रासादीं जाय ऋषी पाहें । सभा केली देवेंद्र बैसलाहे ॥
 फार आदरिलें तया देव-रायें । अर्घ्य-पाद्यादिक करुनि विनत-कायें ॥१३१॥

शु० प्र०.

"समुद्रोद्धवा अप्सरा साठि कोटी ।
 जयांची शुती ते रतीलाहि लोटी ॥
 विधीनं तशा त्या तुळूं पाहिजेल्या ।
 जियेशीं हळू^२ जाहल्या उंच गेल्या ॥ १३२ ॥

माहिती.

उपवर दमयंती जाहली नोवरी ते ।
 कवण वर कळेना हे जयातें वरति ॥
 दृढतर-निज-लज्जा-गव्हरी सिंह केला ।
 जिवलगहि सखीला जो नसे सांगिलेला ॥ १३३ ॥

दिंसी.

नवे तरणे नृप-वर तीजसाटी । मोहिळे तें कांताति यान कोटी ॥
 फलह-यार्ता ही मानिताति पोटी । तया युवतीची आस तया मोठी ॥१३४॥
 असं नारद मोडोनिती निघाला । जाय हृदयासी मानल्या स्थळाला ॥
 धोर चिंता मग होय सुरेंद्राला । म्हणे कैसी ते यास्त आणाला ॥१३५॥
 वरण पावक यम इंद्र हे मिळाले । असे चांधीं स्थावृत्त झाले ॥
 मही-लोकासी यावया निघाले । तया कुंडिन-नगरासमीप आले ॥१३६॥

दु० वि०.

तय तया चवचांस तया पथी । निषध-नायक येत दिसे रथी ॥
 तरुण सुंदर जो चतुरामणी । अतुल वैभवा राज-शिवोगणी ॥ १३७ ॥

मालिनी.

निरखुनि निषधेद्रा इंद्र तो बोलताहे ।

“युवति उभयताही लम्प्य आम्हांसि नोहे ॥

वरिल जरि नळाला ते तया लाभली जे ।

न वरि तरि अम्हांसी मूढ^१ ते काय कीजे ” ॥ १३८ ॥

शिखरिणी.

नळातें पाचारी सुर-पति विचारी कुशल तो ।

म्हणे, “आम्हांपाशीं तव गुरु^२ विलासी निवसतो ॥

खुणात्याच्याज्याज्या तुजजवळि राजा निरखितों ।

हिरा तूं तदंशीं म्हणउनि तदंशी समजतों ॥ १३९ ॥

व० ति०.

तो बन्हि तो वरुण तो यम, इंद्र गा मी ।

झालों तुला सकळ हे विदित स्व-नामी ” ॥

बोले मही-रमण, “हा नल चंद्र-वंशी ।

वंदी पदास तुमच्या तुमचाच^३ अंशी^३ ” ॥ १४० ॥

दिंदी.

“नळा कोठें जातोसि” असें बोले । नळें “इंद्रासी” असें बोलिजेलें ॥

“भीम-भूषे हें लिखित पाठवोलें । सैवराळागीं येइजे वहीलें ” ॥ १४१ ॥

बोलताहे देवेंद्र नृपवराला । “नैपधा तूं आलासि सैवराला ॥

समज आम्ही तुजजवळि याचनेला । करूं आलों मनि धरुनि कामनेला ॥ १४२ ॥

व० ति०.

जे हे दिशा-पति^४ विशाल-यशा तशांला ।

आशा-यशा कु-वलयंत दशा कशाला ॥

हा घोळ तूं न वद^५ तूजसमीप येतों ।

आम्ही मखीं निज-मुखीं अवदान घेतों ” ॥ १४३ ॥

केला विचार हृदयीं नळ-राजयानें ।

“हा जीवही धनहि देइन निश्चयानें ॥

देवेंद्र दे जरि म्हणेल कदापि भैमी ।

ते देववेल मज काय ! करी न गे^६ मी ” ॥ १४४ ॥

१ मूर्ख. जर नळाला तिनें घरलें नाहीं तर अशी मूर्ख आम्हांला काय करावयाची आहे.
२ पिता वीरसेन. ३ राजा हा अटलोकपालांचा अंश असतो—“अष्टानां श्लोकपालानां
धर्पधारयते नृपः” असें मनूचें वचन आहे. ४ अन्वय—“(हे) विशालयशा (नळा) जे
हे दिशापति अशांला कुवलयंत आशावशा दशा कशाला, हा घोळ तूं न वद.” अर्थ—हे
विशालकीर्तें नला, हे सांगे दिक्पाल असुन त्यांनी दृष्टि पृथ्वीवरील पदार्थांच्या आदेशेने पद
कां? असें तूं म्हणूं नको; कां की. ५ कानाडोळा.

दिंजी. म्हणे राजेंद्र तया देव-देवा । "काय आझा जी काय करूं सेवा ॥
वीरसेनाचा थोर पुण्य-ठेवा । मज मिळाला तो दर्शनाध्य मेवा" ॥१४२॥

५० ति०. बोले सुराधिप नराधिपतीस, "राया ।
भैमी जसी मज वरील तसें कराया ॥
बोलावयास तिजशीं तिचिया घरा जा ।
तूं बोलका चतुर केवळ काय राजा" ॥१४६॥

मालिनी. मग हळुच सुरेंद्रा बोलिजे^१ भूपतीनि ।
"मज निज-सुमनाची^२ घातळी माळ तनि ॥
हृदय तरि तियेचें सांद्र झालें सु-याते^३ ।
चलित न करवे तें कोणत्याही प्रयासें" ॥१४७॥

दिंजी. पुन्हा बोले देवेंद्र नृप-नरा या । "तुला झालें वश हृदय तिचें राया ॥
तरिच आलों हे याचना कराया । तुझ्या वाक्यें आम्हांसि ते घराया ॥१४८॥

५० ति०. दातप्यही^४ स्व-वश आपण जाणताही ।
पर्याय उत्तर वंदेच न देच कांही ॥
दाता असा शठ कसा ठक-सा कदापी ।
जो याचकावरि दया न करीच पापी ॥१४९॥

मालिनी. गर्हिवस्त गळ्याही चावळे जीभ यळि ।
विकळपण शरीरी कंपही या निराळे ॥
धनिक विमुख होतां अंतरी शोक राहे ।
हर हर मज भासे यातना याचना हे ॥१५०॥

५० ति०. भावावला^५ धन-मदें भलेंसेच बोले ।
तो बोलही स-रस मानुनि लोक बोले ॥
मासेकरुनि कुगला गळ-साच^६ भावे ।
ज्या दीन मीन धरितां वळसाच पावे" ॥ १५१ ॥

१ बोलिलेले (म्हणिले). २ पुण्याची; मरी तिचें हृदय सुवागाने (वागण्या वागाने) भरले आहे. आतां मजकडे पुण्याची माळ आली असतां तिजकडे सुवास राहिल व्हा । तर सुमनाची म्हणजे आपल्या चांगल्या मनाची आपि सुवास म्हणजे माझा तिच्या मनास चांगला वास म्हणजे वसति. तात्पर्य ही, तिचें मन मजवर पडें बसले आहे. ३ हे दावयाने तें. ४ ह्या किंदेचा कर्ता "धनिक" अन्वयात आहे. ५ माझे भावावला गळ्याप्रमाणेंच माझे म्हणजे वाळतो. ह्या गळ मांगाने कुगलेला अंगली म्हणजे हात मांग तावलेले असतें. धनिक तर मांगाने पुढे झालोच. ह्या गळता मीनाने म्हणजे माळाने धरतें म्हणजे तो गळ्या पावतो म्हणजे गरवपास देतो. तसे दीनाने धनिकाल धरिते अन्वय त्याला गोता वसतो म्हणजे तो फसतो.

दिंडी.

असे परिसोनी बोल वासवाचे ।

तया नळ-राजा काय वदे वाचे ॥

“तुम्ही जाणते थोर थोर साचे ।

असां साक्षी तुम्हि माझिया मनाचे ॥१५२॥

ज्याशि जेथें सामर्थ्य नसे त्यातें । कसें तें कार्य तुम्हीं सांगिजितें ॥

बाळ तान्हे उचलील काय जातें । बोलणाराचें मोल^१ फोल^१ जातें ॥१५३॥

सात बंकांही पलीकडे हो ते । राजकन्येची भेट कशी होते ॥

त्यजुनि राज्य त्यक्तता कशी ते । धरावी म्यां हृदयासि जेकशीते^२ ॥१५४॥

४० ति०.

बोले सुरेंद्र, “नृप-सौध सुखें फिराया ।

आकार-गुप्त वर देइन देव-राया ॥

जाई विदर्भ-वसुधेस^३ सुतेस शोधी ।

आम्हांसि ते तरि वरील तुझ्याच बोधी ॥१५५॥

ओव्या.

इंद्र त्रैलोक्य-नायक । तोही झालासे याचक ॥

दाक्षिण्यानें भू-पाळक । यांच्या वाक्यें गुंतला ॥ १५६ ॥

‘बरे’ म्हणोनी उत्तरे । रथावरोनि ऊतरे ॥

तया राज-पुरी भरे । शोभा तेथील पाहतो ॥ १५७ ॥

४० ति०.

प्राणापरीच हृदयीं नगरांतरी तो ।

गुप्त स्वरूप नळ-भूप तदा धरीतो ॥

बंकीं रिघे तंव तया दिसताति बंके ।

पंकेरुहास्य^४ न दिसेचि तया^५ न शंके^६ ॥ १५८ ॥

ओव्या.

तया राज-सौधांतरी । शोभा पाहे परोपरी ॥

फोठें आहे ते सुंदरी । धुंडावया लागला ॥ १५९ ॥

कोणीएक दोघी दूती । तेथें अन्योन्य बोलती ॥

“येथें आहे दमयंती । जाई बोलोनि येई” ॥ १६० ॥

तिजसर्वें सौधांतरी । राजा जाय अंतःपुरी ।

तेथें देखिली सुंदरी । जैसा पूर्ण चंद्रमा ॥ १६१ ॥

मुमन-सेजेच्या पलंगी । बैसलीसे तन्वंगी ॥

सख्या खेळताती संगी । बहु अप्सरा त्या जैशा ॥ १६२ ॥

१ बोलण्याची मातबरी (योग्यता) राहत नाही. २ पीडा देते. ३ कुंडिननगरीस.

४ कमलमुख-नल. ५ कोणाला त्याविषयी शंका आली नाही.

मालिनी.

प्रगट तिजपुढारां जाहला राजमौळी ।
 पदर वरि न घेतां हार तैसा झळाळी ॥
 निज-हृदय-निवासी काय बाहीर आला ।
 निरखुनि दमयंती तेवि मानी तयाला ॥ १६३ ॥

६० वि०.

गजवजोनि समस्त तिच्या सख्या ।
 गज-गमा उठल्या तिजसारख्या ॥
 पदर सांवरितां नूप-चाळिका ।
 झळकती हृदयीं मणि-माळिका ॥ १६४ ॥

शा० वि०.

रामातें जनक-क्षमा-पति-सुता, रामा^१ जशी रेवती ।
 कामारीस^२ नगाधिराज-तनया, कामासि जैशी रती ॥
 या मानूनि तसी विदर्भ-दुहिता रामा मनीं भाविते ।
 'हा माझा हृदयाब्ज-सूर्य' म्हणुनी त्या मानिनी बोलते ॥ १६५ ॥

घाडी.

"कोण तुम्ही कवणाचे कोठुनि येथें कां आला हो ।
 काय निमित्तें दिधला मजला हा निज-दर्शन-आहो ॥ १६६ ॥
 अटक न केली तुम्हांसि येतां त्या साताही बंकी ।
 हीं माझ्या नयनांचीं सुकृतें विशेष मी हें शंकी ॥ १६७ ॥
 संभयलां कवणाचे बंशी सांगा हो अ-कलंकी ।
 उभे असां कां, भागतसां हो या येसा पर्यंकी ॥ १६८ ॥

४० ति०.

राजे असाळ तरि धन्य यमुंधरा हे ।
 शोभाळ देव तरि नाक यथार्थ आहे ॥
 भोगी तुम्ही उपजलां जरि नाग-टोकी ।
 खाली असोनि सकळांवरि होय तो कीं ॥ १६९ ॥

साडी.

दुग्ध-धूर नसतां निजरूपी क्षीरसिंधु तो जैसा ।
 वसंत आला नाहीं तारि तो उद्यान-भाग जैसा ॥ १७० ॥
 अमृत-कराचा उदय न होता रजनी-समय जैसा ।
 तुमच्या विरहें आजि जाहला कवण देश तो ऐसा ॥ १७१ ॥

- व० ति०. भूपाळ जो मम मनो-मुकुरी उभासे ।
तो नैपधेंद्र तुमचा अनुब्रिब भासे ॥
रूपें तरीच दिसताति दिगंतराळीं ।
तीं हीं कशीं म्हणवतील तुम्हांनिराळीं ॥ १७२ ॥
- साकी. सरस-द्युति-पद फुल शिरसाचें मृदु फुललें स्वभावे ।
चालवाल किति दूर तयातें अ-दय हृदयभावे ॥ १७३ ॥
कर्ण-युगल हें धन्य करावें सांगुनि निज नावें" ।
स्तवन करी रघुनाथ तयाचें कवन आदरावें ॥ १७४ ॥

(दमयंतीचें हें बोलणें ऐकून नलराजा तिला म्हणतो :—)

- व० ति०. "आहेस कीं सुखवती कमनीय-लीले ।
निश्चित कीं हृदय होय तुजें सु-शाळे ॥
आतां नकोच अवलंब विलंबनाचा^१ ।
हेजाव मी समज मुख्य सुराधिपाचा ॥ १७५ ॥
- स्वागता. जो धरी निज-करी शत-कोटी । ज्याशि नम्र मुमनःशत-कोटी ॥
तो सुरेंद्रहि तुला नत याची^२ । हा असो वर, तुला^३ न तयाची ॥ १७६ ॥
- धनाक्षरी. तया इंद्रा करी धरी । अथवा तयाचे शेजारी ॥
नांदे जो तेजो-निधी^४ मारी । तया वरी राजसे ॥
तोही येईना जरी मना । तरी करावें शमना^५ ॥
अथवा करुनि करुणा । त्या करुणा वरी कीं" ॥
ऐसें बोलतां भूपाळ । काय बोले ते वेल्हाळ ॥
"कां हो बोलतां पाल्हाळ । नाम कुळ सांगावें" ॥ १७७ ॥
- व० ति०. बोले नृपाळ, "पुसती मज वंश-नामें ।
यात्रीण सांग तटलीं तुझिं काय कामें ॥
आलों सुधांशु-मुखि जे घटना कराया ।
तीतें विचारुनि वरीं सुर-लोक-राया" ॥ १७८ ॥

पनाक्षरी.

बोले सुंदरी तयासी । “स्व-वंश-नाम न सांगसी ॥
 तरी आम्ही पर-पुरुषासी । वदणें मर्यादा नोहे” ॥
 तिचा पाहुनियां कोप । काय बोले नळ-भूष ॥
 “चंद्र-वंशाचें हें रोप । माझे जाण राजते ॥
 महाजनाचा आचार । निज-नामाचा उचार ॥
 करूं नये हें साचार । शास्त्राधार आहे की” ॥
 पुन्हा बोलते सुंदरी । “चंद्रवंशी महीवरी ॥
 वहु आहेत ते परी । नामें घेता जाणये ॥ १७९ ॥

गीति. ‘मी यासुदेव’ ऐसें स्व-नाम मुर-हर वदे सकळ-वेदी ॥
 आधार तोचि मानुनि निजाभिधानासि कवण न निवेदी” ॥ १८० ॥

पनाक्षरी.

बोले नैपथेंद्र याचा । “नाम हेजावें इंद्राचा ॥
 किती साक्षेप नामाचा । काय तेणें करिती तूं ॥ १८१ ॥
 केला काय अंगीकार । घोडें इंद्रासी निर्धार” ॥
 तंव ते बोले सुकुमार । चंद्राकार-वदनतें ॥ १८२ ॥

४० ति०.

“ऐरावतावरि बसोनि विमान-देशी” ।
 जो संचरे मुर-पती मुख-संपदेशी ॥
 मी भूमिकेवरि बसोनि तयास याही ।
 मागावया तारि कशी मज लाज नाही ॥ १८३ ॥

पनाक्षरी.

नळावेगळा भतार । नळगे स्वप्नी हें साचार ।
 ऐसा निश्चय विचार” । तंव राजेंद्र बोलतो ॥
 “टाकुनि इंद्राचा संभ्रम । धरिशी कां तूं नळ-भ्रम ॥
 जाईल विग्राम विधम । नसता ध्रम होईल ॥
 तुजें सौंदर्य पहावया । धरी सहस्राक्ष कया ॥
 तया वरी देव-बाया । नळ-बाया टाकुनी ॥
 अथवा तुज तो मोहला । होडें नेरी नैपथाया ॥
 यास्तव त्याच इंद्राया । माळ मळां घालावी” ॥ १८४ ॥

१ आत्मनाम गुरोनाम नामातिशयस्यच ॥ २ धेवस्वामी ॥ ३ लीलासुदेवनामवाचकस्य ॥
 अती स्मृति आहे. २ जाननारा. ३ इत. ४ विमाने विरतात तेथे म्हाजे आचरणात.
 ५ वर.

व० ति०.

येणेंपरीच " अनळासि यमाधिपासी ।
पाशीसही तरि वरी " म्हणतां नृपासी ॥
आधार लेश न वदे नव-सारसाक्षी ।
होते तयासि सुर-नायक गुप्तसाक्षी ॥ १८९ ॥

ऐसा अ-बंधक वदोनि नृपाळ आला ।
इंद्रादिकांसहि निवेदित वृत्त जाला ॥
पाचारिले मग महींद्र विदर्भ-भूपें ।
आले समस्तहि सभेसि सहर्ष-रूपें ॥ १९० ॥

धोब्या.

इंद्रादिक तेही अधिप । धरुनि आले नळ-रूप ॥
सभे बैसले अमूप । जेथें भूप शोभती ॥ १८७ ॥

आला नळही भूपाळ । कीर्ति-रूपें जो विशाळ ॥
तदा दमयंती वेव्हाळ । सखियांसीं बोलते ॥ १८८ ॥

" नळ-राज-हिरा बरिला । तोचि मनीं म्यां धरिला ॥
सुर किंवा नर भला । न वरीं अन्यातें निधये^१ " ॥ १८९ ॥

ऐसें बोलोनी सुंदरी । बैसे शिविकेभीतरी ॥
आली राज-सभांतरी । बरोवरी शारदा^२ ॥ १९० ॥

बोले शारदा तियेला । " ऐकें राजांच्या नामांला ॥
मना येईल तयाला । माळ गळां घालीं तूं ॥ १९१ ॥

शा० वि०.

हा राजा ऋतुपर्ण नाम धरिता हारावली कंधरी ।
हा राहे शरयूसमीप नगरीं हा राजसे आदरीं ॥
हा राजीव-दलाक्ष सद्गुण-निधी, फारा जनांचा महा ।
थारा, हाच वरीं, रिपूंशि परते^३ सारावयाचा^३ पाहा ॥ १९२ ॥

१ हें मूळ पद असून त्याची संक्षिप्त ओवी केली आहे असें हस्तलिखितांवरून दिसते.

२ स्वयंवराच्या वेळीं बधू (नवरी) राजसभेमध्ये वर निवडण्याकरितां जाऊं लागली म्हणजे जिला तेथे जमलेल्या राजांची चांगली माहिती असून जी मोठी चतुर आहे अशा प्रकारची एक स्त्री तिच्यादरोदर असते, अशी प्रसिद्धि आहे. तशी ही येथे शारदा आहे. ३ पराजय करून परत फिरविणारा.

४० ति०. येणेंपरीच बहु भूप निवेदिजेले ।
 होच्या मनासचि न येति उगेचि ठेले ॥
 जेयें वळी^१ धरुनि पंच-नळी^२ वसे ते ।
 तेथें विरिचि-तनयेसमवेत येते ॥ १९३ ॥

धनाक्षरी. वोळे शारदा वचन । “येथें वाई सावधान ॥
 वरें घाट्टनियां मन । वर-लाभें सुखी हो ॥ १९४ ॥

४० ति०. ज्याची पदें धरिति देव शितो-च्छामी ।
 स्वाराज्य^३ तो मिरवितो गजराज-गामी ॥
 जो वज्र-पाणि बहु-लोचन कांति भारी ।
 हा^४ पाहिजे तरि वरी नळ-रूप-धारी ॥ १९५ ॥

साहीळ फोण सजणे बहु तेज याचें ।
 मध्य-स्थ^५ रूप धरितो हरिचें यमाचें ॥
 स्नेहा धरी अधिक होय तमासि यारी ।
 हा^६ पाहिजे तरि वरी नळ-रूप-धारी ॥ १९६ ॥

संपूर्ण ते समज यास्तव दक्षिणाशा ।
 पाण्यास दंड धरितो फारितो विनाशा ॥
 देही जया मिरवते धन-कांति भारी ।
 हा^७ पाहिजे तरि वरी नळ-रूप-धारी ॥ १९७ ॥

१ वळी, रींग. २ पांच नळ. ३ स्वर्गाचे राज्य. ४ इंद हा श्लोकांत “बुरगेचन” ह्या चित्पगाने इंद हजार होळ्यांचा आहे तेव्हां तो कुका अपत्यामुळे बाल्यास अयोग्य असें सुचविले. ५ पूर्व व दक्षिण ह्या दिशेने स्वामी क्लृप्तने इंद व यम हे श्लोकांत; व ह्या दोन दिशांच्या मधील धी आग्नेयी दिशा तिचा स्वामी अग्नि आहे, म्हणून व विदर्भ-राजसभेतही तो इंद व यम ह्यांच्यामध्ये बसला होता; म्हणून त्याच “मध्यस्थ व धरितो” इत्यादि श्लोकांत आहे. ६ अग्नि. ह्या श्लोकांत आरुनीय अग्नीच्या तलावी वाचण्यास सुचून तो वरण्यास अर्चन्य असें सुचविले. ७ यम. ह्या श्लोकांत “धन-कांति” ह्या शब्दांनी यम काढा आहे, असें सुचून तो वरण्यास अयोग्य असें सुचविले.

आधार हाच सजणे बहु जीवनाचा ।
 रक्षी दयेंकरुनि मान ऋषीश्वरांचा^१ ॥
 यादांस^२ फार म्हणती जन सौख्य-कारी ।
 हा^३ पाहिजे तरि वरी नळ-रूप-धारी ॥ १९८ ॥
 होतील नंदन-विलास जयास तो हा ।
 आहे धनंजयहि धर्महि जाणतो हा ॥
 रत्नाकरी तुज विराजविता विहारी ।
 हा^४ पाहिजे तरि वरी नळ रूप-धारी” ॥ १९९ ॥

स्वागता. शारदेस मग राज-मुता हे । शारदेदु-वदना वदताहे ॥
 “शेवटील नळ हा मज वाई । मानला बहु मनी सुख-दाई” ॥२००॥

१ पूर्वी एकदां वरुणानें यज्ञ केला, तेव्हां त्याला ऋत्विज् पाहिजे होते, म्हणून वरुणाचा मुलगा बंदी ह्यानें वादांत कडोड वगैरे ऋषींचा पराजय करून त्यांस समुद्रांत धुडविलें. आणि अशा रीतीनें आपले धापास ऋत्विज् पाहिजे होते ते दिले. पुढें यज्ञ संपल्यावर वरुणानें त्यांचा मोठा आदरसत्कार करून त्यांस परत पाठविलें अशी कथा आहे. (भारत, वनपर्व, अ० १३२) तिला अनुलक्षून हे लिहिलें असावें. २ नळपक्षी (या दास = नोकर), वरुणपक्षी (यादांस = जलचरांस). ३ वरुण. ह्या श्लोकांत जीं विशेषणें आहेत तीं सर्व, वरुण इतरांचें वरें करण्यांत सर्वदा गुंतलेला असतो, त्यास स्वस्तींशीं बोलण्याचालण्यालाही वेळ होत नाही, असें सुचवितात. त्यावरून तो धरण्यास अयोग्य हें उघड आहे. ४ नळ. ह्या श्लोकांत वरुणा चारही देवांचे गुण नळामध्ये आहेत असें सुचविलें आहे. “नंदनविलास” शब्दानें ईद्रता सुचविली. ईद्राकडे नंदनवनांतले विलास आणि नळाकडे आनंदकारक विलास. “धनंजय” शब्दानें अमिता सुचविली. धनंजय असें अग्नीचें नांव आहे; तसा नळही आहे. नलपक्षी धनातें जिंकणारा असा अर्थ म्हणजे पुष्कळ द्रव्य मिळविणारा. “धर्म” हें यमाचें नांव आहे. नळही धर्म आहे म्हणजे नीतिमान आहे. “रत्नाकरी विहारी” म्हणजे समुद्रांत राहणारा वरुण आहे, तसा नळही आहे. नळपक्षी रत्नाकरी म्हणजे रत्नांच्या साणीत (रत्नसमुदायांत) विहारी म्हणजे खेळणारा, म्हणजे ज्यापाशीं पुष्कळ रत्ने आहेत, असें सुचवून नळाकडे वरुणता सुचविडी. पण वरुणाला स्वस्तींशीं बोलण्याचालण्याला बसत नाही असा त्याकडे वरतीं दोष सांगितला आहे. तो दोष न यावा म्हणून “तुज विराजविता” असें विशेषण दिलें आहे. म्हणजे ह्यावरून तुला रत्नांच्या दागिन्यांनीं भरून राह टेविल असें सुचविलें. “नळरूपधारी” म्हणजे नळाचें रूप धारण करणारा असा वरती चार श्लोकांत अर्थ आणि येथें “रूपधारी” म्हणजे मुख्य नळ अगा अर्थ.

उमाजी यानें । तूं माता मी तुझा पुत्र ॥ डाव खेळावा मातेसंगें । हें आमचें
महत्त्व नव्हे ” ॥ “ मायटेकरांचा डाव । घामधि कांही गुंता^१ नाही ” । येरझा
जावावरून । ज्यानें तिबड^२ मांडिली^३ ॥ हातीं फांसा हानें घ्यावा । “ दाव
पहिला येऊं दे तुला ॥ मी बायकोची जात । पहिला डाव येऊं दे
तुझा ” ॥ ३ ॥

हातीं फांसा जें घेतला । बारा बारा तो बोलला ॥ फांसा जमिनीवर फेंकला ।
त्याचा तिरपगडा^४ पडला ॥ तिरपगडा बोलला । त्याची बेती^५ हो पडली ॥
तिन डाव गेले ज्याचे । त्या शिवाजीमहाराजाचे ॥ “ जिजाबाई ग माते । आतां
डाव येऊं दे तुझा ” ॥ येवढ्या जाचावरून । बाईनें हातीं फांसा घेतला ॥
“ प्रतापगडाची भयानी देवी । तूं पाव माझ्या नवसाला ” ॥ बारा रे बोलली
बाई । बाईचे बारा रे पडले ॥ बाई बेतीन^६ बोलली । बाईचे बेतीन पडले ॥
तिरपगडें बोलली । बाईचें तिरपगडें पडलें ॥ जिजाबाईचे डाव पुरे साठे ।
बाईचे डाव पुरे रे साठे ॥ ४ ॥

“ ऐक जिजाबाई । सत्तावीस किल्ल्यांचा मी राजा ॥ माग माग जिजाबाई ।
जें मागल तें देतां तुज ॥ नाशकाची बारी सावताची बाई । हांतून मिष्ट
मागून घ्यावा ” ॥ “ हांतून नको मला बळ । पुण्याचे तोंडाज ॥
आहे सिंहगड किल्ला । घेऊन घावा मला ” ॥ नांव घेतां सिंहगडाचें । राजा
थरथरा फांपला ॥ “ हा किल्ला उदेभान मोगलाचा । बाई उदेभान मोगलाचा ॥
जे उमराव गेले सिंहगडाला । त्यांच्या पाठी ग पाहिल्या ॥ नाही पुढे पाहिले ।
किल्ला आहे याचाचा जबडा । सत्तावीस किल्ल्यांची बारी^७ । हांतून मागता
बाईनें ” ॥ “ नाही सिंहगड किल्ला दिल्या । मी शाय देईन ॥ राज्य जावून
टाकान ठेगे । नको बाई चल माझ्या राजगड किल्ल्याचा ” ॥ ५ ॥

बारा भोव्यांची पालणी । आत बाईला बसविली ॥ राजगड किल्ल्याचा ।
शिवाजी महाराज जाऊन सत्तावर बसले ॥ ज्यानें बत्त लावली । जाग शोधवा
लागले ॥ “ सिंहगड किल्ला घेणें । मला कोणी उमराव दिजेना ” ॥ प्रहर रंगी-
पामुनि । बाराचा बंमळ झाला ॥ प्रतापगडासारखी । उमरावना गांवला ॥
ज्यानें उमराव शोधिला । माझा सान्या माटुसता ॥ तानाजी सुभेदार । पन्नास
माणसांचा सरदार ॥ शिवाजी राजाचे राज्यास । ऐसा उमराव होणें नाही ॥

१ नष्ट, शरणाग.

२ तीनही घामे जोडले.

३ फांसाच्या घेवट्यावर एक डाव.

फिल्ला वेईल सुभेदार । तानाजी सुभेदार ॥ खरखर लखोटा लिहील । ज्यानें
हुजऱ्या बोलाविला ॥ “जावे उमराठ्या गांवाला । तानाजी सुभेदाराला ॥ तीन
दिवसांचा वायदा जो केला । वारा हजार फौज ती घेऊन भेटावे तिसऱ्या
दिवसाला ” ॥ ६ ॥

पंतोजी तो काका । ज्यानें लखोटा घेतला । गेला उमराठ्या गांवाला ॥
सवा प्रहर दिवस आला । तानाजी सुभेदार राजा सदरेला^१ बैसला ॥
जासूद महाराजांचा पाहिला । तानाजी सुभेदार मुखी झाला ॥ पोटी रायाबा
तो बेठा । स्वयंवर बाळाचें मांडिलें ॥ काढल्या पंचमीच्या हळदी । काढलें
पष्टीचें लग्न ॥ लग्न वाळाचें मांडिलें । आली सिंहगडची कामगिरी ॥
मामा बोलाया तो लागला । ऐशीं वर्षांचा म्हातारा ॥ “लग्न राहिलें
रायाबाचें । तोड मजला सांगावी ॥ माझ्या तानाजी सुभेदारा । जे गेले सिंहगडाला ॥
त्याचे पाठिरे पाहिले । नाही पुढारे पाहिले ॥ ज्यानें आंबा रे खाईला ।
वाठा^२ बुरजा^३ लाविला^४ ॥ त्याचें झाड होऊनि आवे बांधले । फिल्ला हातीं
नाही आला ॥ सिंहगड फिल्ल्याची वार्ता । काढूं नको तानाजी सुभेदारा ॥
जे गेले सिंहगडाला । ते मरूनशानी गेले ॥ तुमचा सपाटा^५ होईल ” ।
“असें बोळूं नको रे मामा ॥ आम्ही सूरमर्द क्षत्री । नाही भिणार
मरणाळा ” ॥ ७ ॥

“अरे फलाणाचे^६ फलाणा^७ । घाव घाला निशाणा ” ॥ वारा हजार
लोक बिनहत्यारी । हा तें सैन्य बोलाया लागलें ॥ “बिनहत्यारी लोक । कसे
जाऊं महाराजांचे भेटिला ” ॥ वारा हजार लोक बिनहत्यारी आले ॥ आंकड्या
कोयत्या त्या कमरेला । टापसीच्या^८ खोळा डोईवर घेतल्या ॥ हातीं सोटा
घेऊन । सलाम त्यांनीं केला सुभेदाराला ॥ माझे तानाजीची हिंमत ।
म्हणून मिळाली जमात^९ ॥ ज्यानें पेटारा उघडिला । वारा हजार रुपया बाहेर
काढिला ॥ वारा हजार मनुष्ये । त्यांचे हातांमधि दिला ॥ “दाढी डोई रे
करावी । चिरी मिरी रे घ्यावी ॥ चला महाराजांचे भेटिला । राजगड
फिल्ल्याला ” ॥ ८ ॥

१ समेत. २ कोय दजत घातली. ३ नाश. ४ अन्क्याच्या क्षमत्या.
५ टोईस बांधावयाच्या फडक्याच्या. ६ जमाव.

हिरव्या वुरजावरून । जिजाबाईने पाहिला ॥ “माझ्या शिवाजी महाराजा । गलीम बैरियाचा आला ॥ तोफांला बाग घाला । गलीम^१ मारावा झिडपा-
खाला” ॥ शिवाजी महाराजांनं । गळिम नजरेनं पाहिला ॥ तो शिवाजी
महाराजाचा । भगवा झेंडा बोळखिला ॥ “माझे जिजाबाई माते । आमचा
तानाजी सुभेदार आला” ॥ नांव घेतलें सुभेदाराचें । बाई गदगदां हासली ॥
सेना तानाजीची पाहिली । मनांत संतोषित झाली ॥ ९ ॥

बारा हजार फौज घेऊन । सुभेदार दरवाजाला आला ॥ पांचव्या संदेसनी ।
महाराज शिवाजी बसले ॥ सुभेदार सळामाला गेला । महाराजावर घुला केला ॥
“माझ्या वेढ्याचें लग्नीन तुम्ही जासूद धाडिला । तुमचा काय वाद केला” ॥
“एक तानाजी सुभेदारा । आमची कामगिरी नव्हे तुम्हाला ॥ जिजामतेनं
बोलाविलें” । दोघांचा जबाब जिजाबाईनें ऐकिला ॥ जिजाबाई बोलावा
लागली । “मी जातीनें बाईल ॥ आतां सुभेदार येईल । माझी अवस्था
घेईल” ॥ १० ॥

सर्व शृंगार नटली । धावा अंबाबाईचा मांडिला ॥ “भले भले अंबाबाई ।
तानाजी सुभेदार आला ॥ इच्छेप्रमाणें होऊ दे” । सिंहगड किल्ल्याची
पंचारती केली ॥ गेली सुभेदाराला ओवाळायाला । “तुझे जाऊं, बलाबला^१ ॥
तानाजी सुभेदारा । चढत्या दवळतीचें राज्य वेऊं दे तुला” । सुभेदारा
ओवाळितां । त्याचा राग निघून गेला ॥ “माग माग जिजाबाई । जें मागशीत
देतो तुला” ॥ “काय मागूं सुभेदाराला । त्या म्हातारपणी सिंहगड किल्ला ॥
घेऊन द्यावा मला । आयुष्य मागेन तुझ्या राजाला ॥ माझा शिवाजी धोरण
माझा तानाजी धाकटा । ठेकाचें बाण दिलें त्याला” ॥ ११ ॥

तानाजी सुभेदार गेला । शिवाजीच्या मुजव्याला ॥ “तान्ही जालो
सिंहगडाला । आमचा रायावा संभाळा ॥ जर आलो सिंहगडातून । उगीत
करून रायावाचें ॥ जर गेलो तिकडे गेलों । लग्नीन करा रायावाचें” ॥ सुभेदार
तेथून निघाला । आला बाईचे भेटला । “माझे जिजाबाई माते । माझा
बाळाचा संभाळा” ॥ तानाजी सुभेदार । बरा भावांचे पात्रगलिनि बघता ॥
गेला रामगांवाला । पांचकर्णाचा बाबा^१ केला ॥ गेला सिंहगडभ्या
पोडाला । तेथुनि कर्णा बंद केला ॥ १२ ॥

गलीम बानंदो बारीला । दवा दिला भला । माझ्या शेजार मामानें । काळी घोंगडी हांतरिली । विडे पैजेचे मांडले । “ज्यानें विडा उचलावा । त्यानें जावें सिंहगडच्या माहितीला । माहिती काढून येईल त्याला । छत्री घोडा इनाम त्याला । बारा गांव इनाम देईन त्याला ” । ज्या वीरांच्या वरती माना । त्यांनीं खालती घातल्या । हात कोणी लाविना विड्याला । तानाजी सुभेदार भला । त्यानें हात विड्याला घातला । विडा मंदिळी^१ खोविला ॥ १३ ॥

तानाजी सुभेदार त्यानें पोपाख काढिला । पाटलाचा याट केला । जंगल लागलें दारुण । वेळु करकरां वाजती । लागलें चिंचारीचें रान । लागलें आळवीचें रान । आरीबोरीचें दारुण । वाट नाहीं रे जावयाला । काळोखी रात्र । वाट नाहीं रे जावयाला । वन धुंडाया लागला । वाट मिळेलना जावयाला । सुमार पाहाया लागला । वा रे घोडीवर चढला । गेला कोळ्याचे ग्याटाला^२ । बाराजण कोळी होते पहिल्या ग्याटाला । त्यानें सुभेदार पाहिला । “मारा मारा ह्या चोराला ” । सुभेदार बोलाया लागला । “चोर असलों ठार मारा । साव असलों तर काय मारतां । जरा बची तुम्ही लावा । यावें मला पाहावयाला ” ॥ १४ ॥

पहिल्यानें सरदार पाहिला । “धन्य याची नारायणा । कोण तुमचें नांव गांव । येवढें सांगावें आम्हाला ” । “मी साखरेचा पाटील । गेलों होतो पुण्याला । मंडईच्या बाण्यांत । गेलों होतो पट्टी लावायाला । जात होतो घराला । तेथें बावानें आडविला । तुमच्या आलों आश्रयाला । भले भले रे दादांनो । घाईनें निघालों । पान खायाला विसरलों । पान बावें खायाला ” । “एक एक दादा । ह्या बारा वर्षांमधीं पान खाल्लें नाही ” । बटवा खाफेचा सोडिला । यानें विडे जे काढिले । बारा त्या कोळ्यांला । यानें बारा विडे दिले । अफु माजुमाचे^३ विडे कोळ्यांला दिले । कोळी सिंगूनशानी गेले ॥ १५ ॥

बारा बाराजण कोळी । पहिल्या दरवाज्याचे गेटकरी^४ । “बारा असामीचा कोण सरदार सांगावा ” । “आहे मी खंडोजी नाईक बारांचा सरदार ” । “एक खंडोजी नाईक । तुमची तैनात^५ सांगावी ” । “तीन रुपयांची तैनात । मला सरदाराला मिळती ” । ह्यानें कंठी जी काढिली । दिली

१ पट्यांत. २ पहाण्याला. ३ भांगेच्या बऱ्या घातलेले. ४ पगार. ५ पहारेकरी.

खंडोजी नायकाच्या । ज्यानें तोडा जो काढिला । दिला विठोजी कोळ्याला । चौकडा काढिला । दिला मालोजी कोळ्याला । बारा कोळ्यांला बारा । ऐसा वस्ता त्यानें दिल्या । कोळी किनूर ते केडे । ऐक ऐक पाटीलबोवा । मोठ्या वस्तू आम्हांला जिरतोळ कशा । फान सांगा आम्हांला ” । “फान तुम्हांला सांगेन । भाक घावी रे मज्जा । इमान ज्यानें दिलें ” । कोळ्यांनी इमान दिलें । “मी आहे कोणाचा कोण । नांव सांगतो रे तुम्हाला । राजा शिवाजीचा संवराव । आहे मी तानाजी सुभेदार । पन्नास मागसांचा सरदार । आहे मी एकठा । आलों सिंहगडच्या माहितीला । लांबी रुंदी सांगा मला ” ॥ १६ ॥

नांव घेता शिवाजीचें । कोळी घाबरी बसते । “ऐक ऐक तानाजी सुभेदारा । शिवाजीचें कुत्रे नाही येत सिंहगडाला ” । ज्यानें वस्ता घेतल्या । त्यानें सुभेदाराच्या पुढें ठेविल्या । “घे रे सुभेदारा । आल्या बाटेनें जायें राजगड किल्ल्याला ” । “ऐक खंडोजी नाईका । इमान तू रे मला दिठे । घावी सेजेची वाडल । पण इमान देऊं नये ” । येवढ्या जबाबापरून । कोळी सांगायाला लागला । “ऐक सिंहगडची माहिती । तिन कोसांचा आहे बा घेरा । दिडकोसाची आहे बा रुंदी । आहे अठराशे पठाण सिंहगडाला । उगवल्या बाजूला । कडा आहे दाणागिरी । तेथे आहे मोठ्याची जगा । दोणागिरीच्या फळ्याला ॥ १७ ॥

बसतों सरदारांनो । जातो आपल्या गोठाला । बाराजण कोळी बाण धरून । तुम्ही फाय सांगता आम्हांला । त्या मर्दाला पाहून । कोळी रडावा लागले । “शिवाजीच्या सान्यांत कोणी । तुज सारखा सरदार नाही पाहिला ” । “भिऊं नकोरे दारांनो । हा किल्ला हाती आला तर का किल्ल्याची सरदारी देईन तुम्हांला । हजाराची तैनात देईन । बारा मासगीला ” । तानाजी सुभेदारानें दिला हातचा ठरोदा । त्या खंडोजी कोळ्याला ॥ १८ ॥

सुभेदार तेथुनि निघाला । आला आपल्या फौजेला । ज्याचा सेना मो माना । त्याच्या पुढें धांवत आला । “तुम्ही नेला सिंहगडाला । नगर फेला बहिरीवाला । माता सुभेदार येऊं दे । बारा बरते देईन तुम्हा । तुम्ही बघा हो किल्ल्याला । जातो नगर फेडायाला ” ॥ “ऐक ऐक सेनामाना बरा

द्यावयाचे ते चोवीस देऊं । पण किह्या येऊं दे हाताला ॥ " बहिरोवा आहे
 ओंगळ १ । त्याचा नवस पाहिजे फेडला ॥ " " ऐक ऐक शेजारामा माझ्या
 महाराजाचें देणें । अढळ पदों सोनें । नाही आहो बहिरोवा जाणित ।
 साडेतिनशें देव पाणी रांजणांत भरतात । ऐसा शिवाजी महाराजा । आहे तळ
 कोंकणचा राजा ॥ १९ ॥

" चला माझे दादांनो ॥ " हुकूम सैन्याला केला । बारा हजार फौज गेली ।
 कल्याण दरवाजाला । ज्यानें पेटारा उघडिला । काढिली यशवंत घोरपड ।
 सात शेर शेंदुर । तिच्या मस्तकीं थापिला । भांग मोत्यांचा भरला । चरणीं
 मस्तक ठेविलें । सांखळी कमरेला बांधिली । यशवंत घोरपड ज्यानें किह्याला
 लाविली । अर्ध्या किह्याला गेली । घोरपड माघारी परतली । आउक्ष २
 तानाजीचें समजली । घोरपड फिरली ती मुभेदारानें पाहिली । " सत्तावीस
 किह्ये मी घेतले । घोरपड कधीं मागे नाही फिरली ॥ " राग आला त्या मर्दाला ।
 " मी आहें मराठ्याचा पोर नाहीं भिणार मरणाळा । एक हात टाकीन । अठरा
 खांडोळीं पाडीन शिब्या भाकरीसंगें खाईन ॥ " त्या मरणाचे धास्तीनें । सात
 वेढे जी फिरली नवें रोंवून बसलों ॥ २० ॥

अरे फलाणाचा फलाणा । घाव घाला निशाणा । घस्त आली मोगळाची ।
 त्यानें कानोसा घेतला । हांक मारिली गेटाला । खंडोजी नायकाला ।
 " किस्का गलबला मेरे भाई । एवढा सांगावा आम्हांला ॥ " खालून फोड्यानें
 जबाब दिला । " जंगलमें धनगराचा बाडा । त्यामध्ये बडा बाघ शिन्या ।
 गाईकी बचडी ३ खाते । रांड पोर किचाड ४ करते । बरती मुखी
 राज्य करा ॥ २१ ॥

मुभेदार बोलतो सेनेला । " पहिली सोळ शिवाजीमहाराजांची । दुसरी सोळ ५
 अंवावाईचो । तिसरी सोळ तानाजी मुभेदाराची ॥ " पट्टे घेतले तोंडामधीं ।
 सोळ धरली हातांमधीं । आपल्या वेताचे माणुस पन्नास मोर्जाळे । मुभेदार
 गडावर चढले । पन्नास कमी बारा हजार फौज खाली होती त्यानें एकच
 गर्दी केली । सूर्याचा जो वंधु । त्यानें एकच गर्दी केली । " दादा बरती
 गेला ॥ " बारा हजार फौजेनें हात सोळाळा घातला । तीन पुरुष बरतां गेले ।
 सोळ मधींच तुटली । पन्नास कमी बारा हजार । फौज धरणीवर पडली ॥ २२ ॥

“काय सांगू मुभेदार । सोळ ते तुटली, आर्ली मरणाची वेटा” ।
मुभेदार बोलाया लागला । “नाही सोळ रे तुटली मासे आयुष्य तुटते ।
एक एक शेळार मामा । माझ्या रापाचा बैश्याला रामराम सांगा” ।
शेळार मामा बोलतो । “एक एक मां तुला एक तोड सांगती । आहे
अठराशे फीज । किडुपाळा अठराशे पठाण । आहे उदेमान मोगल । आहे
सिद्दी तो हिलाळ । आहे चंद्रावळी हत्ती । उडी टाका किडुपागाडी । म्हणजे
पहायाळा नको” । “भला भला शेळारमामा । उडी टाकिली तरी प्राण
जायाचा । पन्नास माणसाचा सरदार । सत्तावीस किडुपांचा मो सरदार, नाही
भिणार मरणाळा ॥ २३ ॥

गेळे पहिले दरवाजाळा । ज्यानें दिडीनें पाहिला । होती बारवाची जात ।
होती मोगलाची जात । होती मुसलमानाची जात । अफु माजुम खात्री ।
मदनमस्त झाली । ज्यानें डाय जे मांडिले । कोण बारा बारा भोडती । कोण
ग्यारा ते बोडती । हाने एकच गर्दी फेडी । खणाखण वाजिती । व्हट्ट^१
आमुदाचे^२ वाहती । रक्त बंगाला लागले मुन डोळ्याला पडला । कोण
फारितो खुदा खुदा । बुधा^३ धरणाळा पडला । कांण फारिगे अला अला ।
खाली काला^४ तो पडला ॥ २४ ॥

पहिला दरवाजा मारिला^५ । गेला दुसऱ्या दरवाजाना । काळोरी रात्र
पार^६ । रात्रीचा अम्मल झाला । दुसऱ्या दरवाजाळा होता । तिनरो पठाण
ज्यानें दीन^७ दीन पाहिला^८ । मुसलमानी छोरु दादा । पिनसिफार होते । नाही
गळामाची माहित । तानाजी मुभेदार जैसा टाणात । बाय लांडळा सेनात ।
पांच पट्याचा मारा फेडा । सवा पडफेमणि तिनरो पठाण कापिला ।
गेला तिसऱ्या दरवाजाळा । होता चारशे पठाण । दीन दीन ज्याने पाहिला ।
चारशे पठाण कापिला । एकंदर हिशेब नऊरो मनुष्यांचा झाला ॥ २५ ॥

“एक शेळार मामा । गळामाचा हिशेब घ्यावा । एक हाने कधी । नऊरो
पठाण झाला” । त्यांत बोन्या^९ निवून गेला । उदेमान मोगलापारी गेला ।
“मोरे उदेमानमाई आग लागो तुझ्या बोन्याला^{१०} । सिद्दगद झिझा डुब^{११}
होया” । “हम फीज नाही सोडताई । या तिसऱ्या दरवाज्या । रांगा

१ भोडत. २ पट्याचे. ३ कीर-पुडारी. ४ रक्तनागाचे किरात. ५ त्रिभंग.
६ प्रार, वेळ. ७ मुसलमानांचे बोन्या. ८ हेर. ९ बोन्या. १० डुब.

सिंदी हिलालाला । पांच हत्यारें घेऊन जावें । कल्याण दरवाजाला ” ।
सिंदी हिलाल भला । ज्याच्या नऊजणी ब्रिच्या पलंगा निजायाला । चोन
कराया लागला । लाखोटा मोगलाचा दिला । सिंदी हिलालानें । त्यानें
वाचून पाहिला । “ सिंहगड किल्ल्याला गलीम बहुत आला । तुम्हीं जावें
लढायाला ” । सिंदी तो हिलाल पांच पोपाग नटला । दोहीं हातांत दोन
पट्टे नऊजण ब्रिच्या हारोहारिनें उभ्या केल्या । ज्यानें पहिला हात टाकिला ।
अठरा खांडोळी पाडिली । आसुदाचा टिळा ल्याला । उमराव तेथून निवाला
सुभेदारापाशीं आला ॥ २६ ॥

“ सलाम सलाम मेरे भाई । किस्का तूं उमराव ऐसा सांगावा मजला ” ।
“ उमराव आहे शिवाजीचा । मी तानाजी सुभेदार ” । “ ऐक कुळंब्याच्या
पोरा । पागोव्याच वेढे घाल गळ्यामधीं शरण यावें सरदाराला ” । सुभेदार
त्याला बोलता झाला । “ ध्यावें तोंडांत तृण, ध्यावी डोईवर वाहण, शरण
यावें सुभेदाराला । पहिला हात येऊं दे तुझा सिंदी तूं हिलाला ” । पहिला
हात जो टाकिला सात हात जमीन उडाला । हातांमधीं हात त्यानें अठरा
टाकिला । सुभेदार गुंजभर नाहीं ढळला । “ अरे सिंदी तूं हिलाला । दुसरा
हात येऊं दे तुझा ” । सुभेदार बोलला “ संभाळ संभाळ मेरे भाई । आतां हात
येतो सुभेदाराचा ” । नऊ हात जमीन उडाला । मारा सुभेदारानें केला ।
वत्तीस वेढे पागोव्याचे । वत्तीस वेढे मंदिलाचे । बेंबीपावेतों चिरित नेला ।
खुदा खुदा रे बोलला । बुध्या धरणीवर पाडिला ॥ २७ ॥

तेथून घोंब्या निघून गेला । उदेभानाच्या जवळ आला । “ मेरे उदेभान
भाई आग लागो ह्या चोन्याला । सिंहगड किल्ला डुब होया । नउशें पठाण
काव्या । बाच्छाईचा हत्ती काव्या । सिंदी हिलाल काव्या । तुम्हारे
बारा लडके काटया ” । लडक्याचा तो जाब ह्याच्या कानावरती गेला ।
उदेभान तेथून निवाला । आला पिराच्या दरग्याला । फोडल्या कापसाच्या
उदी^१ । ओतले तेलाचे बुधळे । ज्यानें आग जी लावली । ज्यानें उजेड तो
केला । गलीम किती मोजून पाहिला । पन्नास माणूस ह्याच्या आले हिशोवाला ।
उदेभान माणूस पाहून । त्याच्या भुजा ज्या थरारल्या । पन्नास माणूस माझी
आंबाडाची भाजी । मोगल मार्गे परतला । गेला आखाडखान्यामधीं^२ ।
पायीं तुमानां मुरवारा घातल्या । अठरा खंडीचे किनखाप^३ त्यानें आंगांत
घातले । बारा आतवडीचा^४ जोडा । त्यानें पायांमधीं घातला । ज्यानें

किल्लपाला । सांगतो शिवाजी महाराजाळा । सिंदगडचा हवाल देतो तुम्हाला " ।
अविर गुळाल । ज्याचे मुर्यात भरला । दोस रेसगाचा घातला । मुर्दा
पालखीत ठेविला । पंचवीस कमी बारा हजार लोक सगळे घेतले । पायज
गाजत मुर्दा गेला राजगड किल्लपाला ॥ ३२ ॥

आले किल्ल्याचे पोटाळा । पांचकर्णीचा बाजा केला । बयाज महाराजने
घेतला । मुभेदार किल्ला घेऊन आला । मुभेदाराची पाटली । नेली राजाचे
सदरेला । शिवाजी महाराजने । मुर्दा पाहिला मुभेदाराचा । शिवाजीचे राज्यात
ऐसा । उंबराय होणे नाही मुभेदारासारखा । जिजाबाई धांवत आली । पालखी
पाहिली । गर्व आला मुभेदाराळा । नाही आला भेटायला । बाई पालखीपाशी
आली । बाईने शेला उचडिला । मुर्दा मुभेदाराचा पाहिला । आंग धरणीला
टाकिले । मुभेदारासारखा । ऐसा क्षत्री होणार नाही ॥ ३३ ॥

बारा भोपांचे पालखीत । मुभेदाराचा मुर्दा जो घेतला । यातगात
आणला उमराठ्या गांवाला । द्याचे लेकाचे भेटोला । पांचकर्णीचा आगार ।
रायाचा बेथाने केला । रायाचा बोलतो । "बाबा आले माझे लग्नात" ।
पालखीपाशी धांवत आला । मुर्दा बाबाचा पाहिला । "तत्ता दिवसाची मुदत ।
केली माझे लग्नाला । बाबा माझे लग्निन करील कोण । यजमान होई" ।
बाबा कोण । मंडपांत मिरवेल कोण । आग लागो द्या लग्नाला । कां मात्ता बवा
निघून गेला " । शिवाजी महाराज तो गेला ताऱ्हाजी मुभेदार आहे तुला " ॥ ३४ ॥

मग त्या तेराव्या दिवसांत । स्वयंवर बाळार्थे ते मांडिले । ज्याने मंडप
घातला । मंडपाला सोरण बांधिले ॥ पहिली नवरी २२ केली । कडाहोनि
दरफाराची केली रायाला बेथाला । पन्नास मणसांची सरदारी । दिली रायला
बेथाला । दोणचं ते गांव । दिले पानमुपारीला । माळमन्याचा दंड दिना
इनाम लापाला ॥ ३५ ॥

तुळशीदास शाहिर । त्याने सदरेला आणीत । एक मुणमुणे घेऊन ।
मग त्या ताऱ्हाजी मुभेदाराळा । शिवाजी महाराजांचा । पोवाडा करिबंध केला ।
त्या रे तुळशीदास शाहोराच्या । शूर मर्दाचा पोवाडा । शूर मर्दाने देतात ।
शिवाजीचे राज्यात । ऐसा उमराव होजे नाही । पोवाडा गावता उमराव ।
एक त्याच घडो पुण्य । कृष्णुगीचा पोवाडा कृष्णुगी वर्नात । सध्याचं
किल्ल्याचा सरदार निघूनगाली गेला । देला पुनः होणे नाही ॥ ३६ ॥

सामराज

सामराजाचें रुक्मिणीहरण हें काव्य चालू शतकाच्या आरंभी पहिल्यानेच उपलब्ध झालें. अलीकडे मुद्रलाख्यान नांवाचें त्याचें दुसरें काव्यही सांपडलें आहे. भोसल्याच्या कुलपुरोहिताच्या वंशांत सामराजाचा जन्म झाला. गोत्र शाकल्य. बापाचें नांव लक्ष्मण व आईचें काशीबाई. कुलदैवत मुद्रल. या कवीचा जन्ममरणाचा काल मिळत नाही. सतराव्या शतकाच्या अखेरीला हा कवी झाला असावा. संस्कृत पद्धतीचें महाकाव्य लिहिण्याचा उद्देश पुढें ठेवून सामराजानें रुक्मिणीहरण रचिलें आहे. हें काव्य प्रथम वि. ल. भावे यांनीं १९०५ सालीं प्रसिद्ध केलें.

विशेष माहितीकरितां पहा :—रुक्मिणीहरण—सं. गो. वि. तुळपुळे;
मुद्रलाख्यान—सं. गो. राजोपाध्ये ; रुक्मिणीहरणनिरीक्षण—प्र. धों. कानिटकर ;
सामराज—द. सी. पंगु.

रुक्मिणी-हरण

- इ० व०. संभार^१ देवी-पद-पूजनाचे । आणीत अध्यक्ष^२ वधूजनाचे ॥
आरंभिजे अर्चन अंविकेचें । सीभाग्य^३ मोठें नृप-कृत्यकेचें ॥ १ ॥
- उ० जा०. कर्पूर-नीरांजन होय जेव्हां । सहस्र-धंटा-ध्वनि होति तेव्हां ॥
सुवर्ण-पुष्पांजलि वाहियेला । प्रणाम साष्टांग तयेस केला ॥ २ ॥
प्रदक्षिणा तांस करून आली । पुढें उभी सन्मुख राहियेली ॥
पुनः प्रणामांजलि जोडियेला । संपूर्ण पूजाविधि अर्पियेला ॥ ३ ॥
- इ० व०. होऊन हा संभ्रम^४ जाय जेव्हां । बाहेर कोलाहल होय तेव्हां ॥
तेणें तिचे व्याकुळ चित्त जालें । संदेह-सोपान चढों निघालें ॥ ४ ॥
- उ० जा०. उठे त्यव्हां^५ तेथुन ते शहाणी । शिकेत जींच्या हरिणी पहाणी ॥
पुसोन सर्वास असे निघाली । देवालयाबाहिर चालियेली ॥ ५ ॥
तां पावरा होय भरोनि धापे । महामयें ब्राह्मण पार कापे ॥
तोतांतडी धांवत वृद्ध आला । म्हणे, "मुली, काय विलंब केला ॥ ६ ॥

४० ति०. पूर्वेकडील आणि दक्षिण पश्चिमेचे ।
 राजे कितेक अति उद्धत^१ उत्तरेचे ॥
 सनद^२ शस्त्र-युद्ध-याहन-युक्त होता ।
 अंबाळयाप्रति मिळोनि सगस्त येनी ॥ ७ ॥
 ते आपले विविधभार रचिले राजे ।
 जे भीमकां, तुजनिमित्त पडेत राजे ॥
 अत्याहित^३ प्रकट उत्कट मांडियेले ।
 हे अंबिकानिलय येउनि येदियेले ॥ ८ ॥
 हा द्वारका-रमण कृष्ण सहाय जेथे ।
 कोणापसून उपजे भय तूज तेथे ॥
 बाहेर तूं त्वरित येथुन जाय बरें ।
 हे त्यापुढें नृपति केवळ जाण गार्ह ॥ ९ ॥

मालिनी. नरपति-समुदायी नेणक्षी र्थापतीला ।
 त्वरित करुनि जासी आपुले श्रुत्पतीत्र^४ ॥
 सहज नृपसमाजामात्रि जो देखणा मे ।
 तदपि तुज तयाच्या सांगतो या खुणा मे ॥ १० ॥
 मुरारिपु^५ वळसें जो कंद नीळ्या नभाचा ।
 उदय हृदय-देशी होय तो कौस्तुभाचा ॥
 परम विमळ जेथे ध्वजवंती विराजे ।
 त्वरित वरि तपतीं सर्ग टाहूनि राजे ॥ ११ ॥

विषारिणी. ध्वजस्तंभी ज्याचे स्वगपति^६ सदा राहून अमे ।
 मुजईदी तैसें अनिरत गदा चक्र विटमे ॥
 शिरी पिच्छें बाहे, कटितटिम पोतावर धरी ।
 बसा हा लक्षाका यदुपति जगजापक हरी ॥ १२ ॥

४० ति०. घोटोनि हे वचन विप्र मुदेयनामा ।
 “त्वत्सत्यस्तुते” श्रुतुन जात असे मरुभामा ॥
 तेथेंच राहनि उभ्या नरनाथनसी ।
 रचिल जाति निजज बहू वेशधरी ॥ १३ ॥

१ मरिड, मस्त. २ तपत, सिट. ३ दासगाई, अक्षयात. ४ श्रुत्पतीत्र.

५ हृज्ज. ६ मरुज.

व० ति०.

माता म्हणे, “ नृपसुते, परतोन पाहें ।
लोकांत हा विधि पुरातन उक्त^१ बाहे ॥
धाडीन मी मुळ^२ दिवाळिस तूज बाई ।
हा प्राण होय मजला तुचवीण कायी ॥ १४ ॥
तो तों करील तुजला तळहातछाया ।
माझी कसी मज सुटे परि आजि माया ॥
वृत्तांत दूरिल कसा मजला कळे गे ।
या कारणें परम हा जिव जाकळे^३ गे ॥ १५ ॥
तूं आत्मजे, मज मनांतुन मोकलीसी^४ ।
जाऊं कसी स्वसदना परि एकलीसी ॥
ये कातरेंत जिव आजि पडोन राहे ।
‘माते’ ह्मणोन तुजवांचुन कोण बाहे ॥ १६ ॥
हैं आयकोन पृथिवी-पुरुदूत-पुत्री^५ ।
कोमेजली विकच-पद्म-पलाश-नेत्री^६ ॥
बाहेर ये तदपि धीर धरून बाळा ।
टाकी पदें हल्लुच कोमळ चारुशोला ॥ १७ ॥
दोहीं करीं सहचरींस धरून चाले ।
चालेत वीर अतिदूर धरून भाळे ॥
दाटेत त्या निजसमीप अनेक दासी ।
ज्या सर्वदा वसतिं केवळ तीजपासी ॥ १८ ॥
ते भीमकी सकळ-लोक-मनोभिरामा ।
वैकुंठनाथ-पद-पंकज-चंद्र-कामा ॥
सौंदर्यसार-रस-निर्मित मूर्ति जीची ।
उत्कृष्टता परम याहुन काय तीची ॥ १९ ॥
वक्त्रेंदु हा सहज सिंधु सुधारसाचा ।
याचा धरी नियत इंद्र उधार साचा ॥
आहे असाच बहुधा अपवाद लोकीं ।
हा अन्यथा हरिण-टांछन कां कलंकी ॥ २० ॥ ’

१ सांगितलेला. २ थोळावज. ३ पोळे. ४ सोदिली. ५ राजकन्या. ६ पुढलेल्या
कमळाच्या पादपदांसारखे होळे असलेली.

व० ति०. अत्यंत निर्मळ अमोलिक ज्या वमुक्ता ।
 सीमेंत-सीम-पदवीस वसेत मुक्ता^१ ॥
 साजे वरा विजवरा तिजला ललाटी ।
 येकावळीयुत मनोहर हार कंठी ॥ २१ ॥
 शोभे तिचे मृदु मुजदय बाजुबंदी ।
 तें नीळ तेज झळके हृदयारविदी ॥
 हातीं तिचे सहज रत्नजडीत चूडा ।
 त्या मुद्रिका सकळ अंगुळिकाधिरुदा ॥ २२ ॥
 आकर्ण विस्तृत तिच्या विलसेत दृष्टी ।
 तन्मध्य हा सहज सुंदर माय मुष्टी ॥
 तोचा महा रुचिर नाभि गंभीर शोभे ।
 वक्त्रांबुजीं परम पदपदद्वंद लोभे ॥ २३ ॥
 ते भीमकांस सिसफूळ शिरीं विराजे ।
 नाकीं तिचे अति मनोहर मोर साजे ॥
 पायीं तिचे जडित-नूपुर-युग्म वाजे ।
 तांचे गतीस गगनीं गजराज लाजे ॥ २४ ॥

इंदवंशा. जे देवमाया वर-वीर-मोहिनी । व्यंजस्तनी जे कलहंस-गामिनी ॥
 श्यामा नितंबार्पित-रत्न-मेखळा । पायीं तिचे शोभति हेमशृंगळा ॥ २५ ॥

उ० आ०. कुशोदरी कुंडलमंडितेक्षणा । शुचिस्मिता सुंदरि जे मुलक्षणा ॥
 जे पक्ष-वित्रीफळ-सोदराधरा । ते होय वीरां मग दृष्टिगोचरा ॥ २६ ॥

व० ति०. ग्रीडावलांकन-विमिश्र तदीय हासा ।
 देखोन ते पडति वीर मनोज्ञ-कांसां ॥
 उत्साह जे बहुत थोर धरून आले ।
 राजन्य^२ ते परम मूर्च्छित सर्व जाले ॥ २७ ॥
 हस्तांबुजींहुन गळोन पडेत शस्त्रे ।
 चित्रांपरी धरति भूषण आणि वस्त्रे ॥
 यानांवरून कितियेक पडत सार्ले ।
 येकापकी नृपतिमंडळ मुग्ध झाले ॥ २८ ॥

४० ति०. जों पावलें सकळ राजक^१ हे अवस्था ।
 तों चालिली सहज तेथुन पद्महस्ता ॥
 कृष्णार्पण प्रकट देह करूनि राहे ।
 ते भीमकी भगवदासिस^२ इच्छिताहे ॥ २९ ॥

वारून धामकरजीं अलकांस वाळा ।
 तैसें अपांगविशिखीं अपरां नृपाळां ॥
 आलोकिते सादर अच्युतातें ।
 सव्रीड^३ साचिवदना^४ पुरुषोत्तमातें ॥ ३० ॥

तें सांवलें सगुण ब्रह्म कृपाकटाक्षी ।
 सस्मेर^५ तन्मुखसरोरुह हें अवैक्षी ॥
 दृष्टीस दृष्टि जेव नीट मिळोन गेली ।
 ते भीमकी हलुच त्याजसर्माप आली ॥ ३१ ॥

कीं चक्रवाकरमणीच वियुक्त जाली ।
 ते चक्रवाक उमर्गीतच काय आली ॥
 कीं मानसा^६ त्यजून मानस-राजहंसी ।
 आसक्त हे परमहंस-कुळावतंसी ॥ ३२ ॥

कल्पद्रुमाजवळि जंगम^७ कल्पवल्ली ।
 कीं येइ हे हलुच चालत पायचाली ॥
 कीं चातक-प्रणयिनीच निदाघ-तप्ता^८ ।
 धांवोनि ये नव-धनाभिमुख नृपार्ता ॥ ३३ ॥

किंवा त्यजून विषयांकुर-मात्र-चारा ।
 मेच्या^९ मृगी अनुसरे निज कृष्णसारा ॥
 किंवा महोदधि गवेपित येइ गंगा ।
 कीं भेटली रनिच येउन या अनंगा ॥ ३४ ॥

१ राजांचा समुदाय. २ ईश्वरप्राप्तीस. ३ विनयपुष्प. ४ अयोमुख. ५ सदास्य.
 ६ मानससरोवर. ७ धिरणारी. ८ उज्यानें तागलेली. ९ यक्षांतील.

प० ति०. हे भीमकी सहचरीसहित त्रिवेणी ।
 प्रत्यक्ष हा घटमही-रह^१ चक्रपाणी ॥
 जेणे सुटे सहज हा भवबंध-राया ।
 तो तीर्थराज प्रकटे जग उद्धराया ॥ ३५ ॥
 तत्काल इंद्रिय-पराङ्मुख वृत्ति जाली ।
 श्रीकृष्णमूर्ति हृदयी विवरो^२ निवाली ॥
 हारोन जाय मकरध्वज-कोटिशोभा ।
 पाहे न्यहाळून तया मग पद्मनाभा ॥ ३६ ॥

उ०जा०. चतुर्भुज श्यामल-रूपधारी । जो शंखचक्राब्ज गदा उभारी ॥
 उभा असे जो रण-भूमि-भागी । घेरूनियां चंदनऊटि अंगी ॥ ३७ ॥
 कंठस्थळी कौस्तुभ दिव्य मासे । मुखेंद्रु सानुग्रह मंद हासे ॥
 उत्फुल्ल-कंजोपम^३ नेत्र दोन्ही । ते कुंडले हो झळकेति कानी ॥ ३८ ॥
 ते साजिरी उन्नत नाट नासा । शोभा महा भू-लतिकां विलासां ॥
 टिळा ललाटी निद्र केशराचा । तो विंदु शोभे वारे कस्तुरीचा ॥ ३९ ॥
 धम्मिल्ल^४ शोभे मृदु कुंतलांचा । संवेष्टिला हार असे फुलांचा ॥
 किरीट मायां जडित प्रकासे । रत्नावतंस-धुति हे विकासे ॥ ४० ॥
 हीरांगदें शोमति बाहु-दंडी । रत्नी कडी हे खचितें उदंडी ॥
 उद्योत^५ तो उत्कट ऊर्मिकांचा^६ । प्रकाश जेथे पडला नखांचा ॥ ४१ ॥
 पाहातसे विश्वमनोभिरामा । कदा न पावेच विराम रामा ॥
 जो हारि हा दुर्लभ योगियांला । प्रत्यक्ष तो दर्शन-लाभ जाला ॥ ४२ ॥
 मिळे शशांकास^७ अहो विशाखा^८ । किंवा अशोका सहकार-शाखा ॥
 हे साधकासन्निध सिद्धि आली । किंवा विरक्तान्वित शांति जाली ॥ ४३ ॥

प० ति०. जाला इला चरण-दर्शन-लाभ जेव्हां । प्रेमाद्रि-लोचन यद्ब्रह्म होय तेव्हां ॥
 तिर्यङ्मुखी सभय लज्जित फार जाली । कृष्णासते नमनपूर्वक माळ घाली ॥ ४४ ॥

१ यक्ष. प्रयागतीर्थावर जेथे त्रिवेणीसंगम आहे तेथे घटकुसावर सिद्ध दिला असातां सुद्धि मिळते अशी कल्पना आहे. २ कुंडलेल्या कमलामारणे. ३ केशसंभार. ४ प्रसार. ५ आंगठ्यांचा. ६ चंदास. ७ एका नक्षत्राचे नांव.

शिल्लरिणी. सख्या दोघी तीच्या सहज मग मागे परतती ।
 निजा सौजन्याचा निरवधिक निर्वाह करिती ॥
 अहो, जन्मा आल्या उचित बहुधा हेंच इतुकें ।
 करावें हें तेणें नियत उरके ज्यास जितुकें ॥ ४५ ॥

न देखे वैदर्भी जवळि सख्यांतें सुनयना ।
 नवोदितें^१ लाजे, किमपि परते हंसगमना ॥
 जयाचें हें ईणें सहज फिरतां चित्त हरिलें ।
 तया या श्रीरंगें त्वरित पदरीं तीस धारिलें ॥ ४६ ॥

पृथु-श्रोणि-श्रान्ता^२ उदित-मदना स्विन्नवदना^३ ।
 महाभाग्यें जाली सफळनयना कुंद-रदना ॥
 सुशीळा तन्वंगी पदरिं धरितां जे दचकली ।
 कृपाळें गोपाळें त्वरित चहुं हातीं उचलिली ॥ ४७ ॥

रथी वाहे वाहे धरुन जगदाधार जिजला ।
 तयेचीही लज्जा तदपि न विसंबेच तिजला ॥
 रथारूढें कृष्णें शिथिल भुजबंधें कवळिली ।
 कृशांगी सत्कारेंकरुन निज-अंकी वसविली ॥ ४८ ॥

पतिप्रेमाचें ये हृदय-कमळीं धोर भरतें ।
 तयाचें हें देही प्रकट उमटे चिन्ह वरतें ॥
 प्रकर्षें हर्षाच्या कृश-तनु अकस्मातच पुनो ।
 त्यव्हां त्या सत्याचे अनुभव कसे राहति उगे ॥ ४९ ॥

कपोलीं बाळेच्या अपरिचित रोमांच उरती ।
 तयेचे चोळीचे सकळ नवदाणे^४ उतटती^५ ॥
 गळा दाटे भारी, सहज सलिलें नेत्र भरले ।
 महर्षाचे घर्मोदक-कण मुखचंद्री^६ उमटले ॥ ५० ॥

१ गुह्यतय एतद् झाले असल्यामुळे. २ स्थूल जपनामुळे थमलेली. ३ घाम झालेल्या मुराची. ४ शिक्क. ५ ताणल्यामुळे उसवतात. ६ येथे 'मुस्ताब्जी' असा शब्द योजल्यास अंशभंग टळतो.

शिखरिणी. जनाच्या सौभाग्यें प्रकृति-पुरुषां योग घडला ।
 अनेकां वीरांचा प्रबळतम उन्माद झडला ॥
 समस्ता भक्तांचा नयनगत हा पांग फिटला ।
 प्रपंचाविष्टांचा सहज हृदय-ग्रंथि सुटला ॥ ५१ ॥
 दमाम्याची^१ घाई तदुपरि उठे हे चहुंकडे ।
 प्रसादें वाजेत त्रिदश-नगरांचे चवघडे ॥
 विमोक्ता बंधाचा यदुपति इणें कृष्ण वारला ।
 फुलांचा हा भाया सुरतरु फुलांनीच भरला ॥ ५२ ॥
 प्रतापें श्रीकृष्णें त्वरित हरिली प्राणदयिता ।
 मिळाल्या तेथेही सकळ सुरदिग्पालवनिता ॥
 तयां त्या दोघातें विविध कुरवंडीस करिती ।
 प्रणामांती ज्याला घडति निज नीरांजन रिती ॥ ५३ ॥
 विनीतत्वे ब्रह्मादिक सकळ बद्धांजलि उभे ।
 प्रभावे गजेत प्रमुदित महा यादव शुभे ॥
 पहाया हे येती अगणित वसिष्ठादिक मुनी ।
 जयांची हे जाली अतिशयित दाटी प्रणमनी ॥ ५४ ॥
 न पाहे वैदर्भी अतिशयित शिल्पकृत्रुवदना ।
 निघाली दैवाची नृपकुमार लावण्यसदना ॥
 मुखभ्रानें जीचे सकळहि दिशा या उजळती ।
 धरित्रीचे राजे निखिल हृदयामाजि जळती ॥ ५५ ॥
 भुकेला भक्तीचा हरन तिजला होय विजयी ।
 धरायी हे त्याची त्वरित बरवी मूर्ति हृदयी ॥
 निजां भक्तांसाठी यदुपति कसा धांवत असे ।
 त्रिलोकीमध्ये ये सद्य दुस्ता याहुन नसे ॥ ५६ ॥

(रुक्मिणी-हरण—सर्ग ८)

श्रीधर

श्रीधर हा पंढरपुराजवळ नाश्वरं म्हणून गांव आहे तेथील एका कुळकरण्याचा मुलगा. हा जातीचा देशस्थ ब्राह्मण. ह्याच्या बापाचें नांव ब्रह्मानंद आणि आईचें नांव सावित्रीबाई. ह्याचें लग्न होऊन ह्याला मुलें झालीं होती. ह्यानें गृहस्थाश्रमांत बरीच वर्षे घालविलीं; परंतु ह्याची चित्तवृत्ति नेहमीं उदासीन असे. ह्यानें उत्तर वयांत संन्यास घेतला. हा बहुधा तीर्थयात्रा करित हिंडत असे; तथापि ह्याचें रहाण्याचें ठिकाण पंढरपूर होतें.

श्रीधराचें ग्रंथ ओवीबद्ध आहेत, व ते संस्कृतांतील पौराणिक ग्रंथांच्या आधारानें रचिले असल्यामुळें सामान्य लोकांस ते फार प्रिय होऊन त्यांमध्ये ह्या ग्रंथांचा प्रसार फार झालेला आहे. त्याची कविता रसभरित आहे; व भाषा सरळ असून शब्दही सोपे आहेत, म्हणून अर्थबोध सहज होतो. शिवाय स्थलविशेषीं वर्णनेंही हृदयंगम आहेत. हा पंढरपूर येथे समाधिस्थ झाला. श्रीधराचा जन्म शक १६०० असा 'नवनांता'च्या मागील आठ्वीतीत देण्यांत आला आहे; परंतु अलीकडील संशोधनानें तो सुमारे १५८० ठरत आहे. निर्माण शके १६५१ (माघ वद्य ३).

ह्यानें केलेले ग्रंथ

हरिविजय (शके १६२४), रामविजय (शके १६२५), वेदांतसूर्य (श. १६२५), पांडवप्रताप (शके १६३४), जैमिनीब्रम्हमेध, (श. १६३७) शिवलीलामृत (शके १६४०), पांडुरंगमाहात्म्य इत्यादि.

विशेष माहितीकरितां पहा :—महाराष्ट्र-सारस्वत (भा. २)—भावे; श्रीधर, चरित्र आणि काव्यविश्लेषन—पिं. नी. जोशी.

वेंचे; राम-विजयांतील

ओव्या

ग्रंथारंभ

जय जय गज-वदना निरुपमा । अगाध न वर्णवे तुझा महिमा । तुझिया गुणांची पावावया सीमा । कैसा सरता होईन मी ॥ १ ॥ काखेसी मेरू घेऊनि देखा । कैसे नृत्य करील पिंपाळिका । कैसें ब्रह्मांड उचलेल मशका ।

भू-गोळ मक्षिका केविं हाडवी ॥ २ ॥ चंद्रासी कर्पूराचें उटणें ।
 वासरमणीसी दर्यण दाखवणें । हिम-नगासी बारा घालणें । मेवासी समर्पण
 उदकांजुळी ॥ ३ ॥ मुर-तरूपुढें ठेविलें चंदरी-फळ । मलयानिळास
 सुगंध परिमळ । काम-धेनूसी शुष्क-तृण-फवळ । आणोनियां समर्पिलें ॥ ४ ॥
 क्षीर-सिंधूसी समर्पिलें अजा-क्षीर । कनकादीपुढें ठेविली गार । तैसें प्राकृत
 बोलें अ-पार । तुझे महत्त्व केविं वर्णू ॥ ५ ॥ परी जो छंद घेत बाळक ।
 स्नेहेंकरून पुरवी जनक । तरी हा राम-विजय ग्रंथ सुरेख । सिद्धी पावो
 तव कृपें ॥ ६ ॥ आतां नमूं सरसिजोद्भव-कुमारी । जे विलसे सदा
 कविजिह्वाप्री । जीचे वरदे^१ मूकही करी । वाचस्पतीसीं विवाद ॥ ७ ॥
 जे आनंद-सरोवर-मराळिका । जे चातुर्य-चंपक-फळिका । जी निज कृपेची
 करून नौका । कवि-बाळका नेत पर-तीरा ॥ ८ ॥ कृपें तुझे विरिची-कुमारी ।
 जन्मांध होती महा जोहारी । अति-मूढ तो वेदार्थ करी । शक्र-पदीं वैसे रंक ॥ ९ ॥
 अंबे तूं कवि-हृदयाब्ज-भ्रमरो । कीं निजानंद-सागरींची लहरी । वागवली तूं
 वैसें जिह्वाप्री । विरूढें सफळ सर्वदा ॥ १० ॥ विवेक-हंस शुद्ध धवळ ।
 त्यावरी तुजें आसन अचळ । तप्त-कांचन जैसें सुढाळ । तैसें निर्मळ
 निजांग तुजें ॥ ११ ॥ शुभ्र कंचुकी शुभ्र अंबर । दिव्य मुक्तलग्न^२ बलंकार ।
 निज-बोध-वीणा घेऊनि सु-स्वर । गायन करिती स्वानंदें ॥ १२ ॥ ऐकतां
 शारदेचें गायन । तन्मय विधी विष्णु ईशान । अंबे तुजें सौंदर्य पाहून ।
 मीन-फेतन^३ तटस्थ ॥ १३ ॥ रंभा उर्वशी तिलोत्तमा । सावित्री आणि
 मुख्य रमा । तुझ्या चातुर्य-समुद्राची सीमा । त्याही कदा न पावती ॥ १४ ॥
 अंबे तुझे गुण केविं वर्णवे । केविं अर्कासी अर्को-सुमनें पूजावे । अंबर कैसें
 मुष्टीत सांठवे । पालवी बांधवे वायु कैसे ॥ १५ ॥ न करवे उर्वीचें वजन ।
 न गणवे सिंधूचें जीवन । सत्तावरणें^४ भेदून । मशक केवीं जाऊं शके ॥ १६ ॥
 ऐकोनि बालकाची वचनें । जननी हृदयी धरी प्रीतीनें । तैसें
 सरस्वतीनें निजकृपेनें । घातलें ठाणें जिह्वाप्री ॥ १७ ॥ माझे मन
 मूढ चकोर । कुहूमाजी^५ इच्छी रोहिणी-वर । परी सरस्वती कृपाळू धोर ।
 शुद्ध बीज प्रगटली ॥ १८ ॥ विजेपासून चढत्या कला । तों तों चकोरासी

१ (वरें) वरदानां. २ ज्यांस मोठें सादिली आहेत असे. ३ मदन. ४ पृथ्वी,
 आप, तेज, वायु, आकाश, अंधकार, आणि महातत्त्व ही सात. ५ चंद्राची कला कदा
 दिसत नाही अशा प्रतिपदायुक्त अमावास्येचे दिवशी.

अर्धाक सोहळा । तैसीच येयें रघुनाथ-लीला । चढे आगळा रस पुढें ॥ १९ ॥
 ज्ञानाचे अनंत डोळे । उघडिले एकेचि वेळे । आतां वंदूं सद्गुरूचीं पाउले ।
 ज्याचेनि प्रगटे दिव्य ज्ञान ॥ २० ॥ जो ब्रह्मानंद-तिमिर-छेदक । जो प्रगट
 वेदांत-ज्ञानार्क । तो ब्रह्मानंद महा-राज देख । परमाद्भुत महिमा ज्याचा ॥ २१ ॥
 जो कां पांडुरंग-नगर-विरूपाक्ष । जो भक्त भीमा-तटीं समाधि-स्थ । तो यति-राज
 महिमा अद्भुत । कवण घणूं शके पैं ॥ २२ ॥ जागृति स्वप्न सुषुप्ति त्रया
 पूर्ण । चहूं अवस्थांवरी ज्याचें आसन । उन्मनीही निरसून । स्व-सुखी
 पूर्ण समाधि-स्थ ॥ २३ ॥ चांदणें कैचें नसतां मृगांक । कीं किरणें कैचीं
 जुगवतां अर्क । जीवनावांचोनि बीजां देख । सहसा अंकुर फुटेना ॥ २४ ॥
 जैसा नेत्रेवीण न दिसे पदार्थ । मंथनेवीण न निवडे नयनीत । तैसा सद्गुरू-
 वांचोनि परमार्थ । ठायीं न पडे जीवांसी ॥ २५ ॥ वर नसतां व्यर्थ वग्नहाड ।
 शीर नसतां कायसें धड । तैसें गुरु-कृपेवीण व्यर्थ कावाड । त्रतें तपें
 साधनें ॥ २६ ॥ अंजनेवीण न सांपडे निधान । सीमा कैची ग्रामावीण ।
 कीं गायत्रीवीण ब्राह्मणपण । तैसें गुरुवीण ज्ञान न घडे ॥ २७ ॥ म्हणोनी
 तनु-मन-धनेंसी अनन्य । ब्रह्मानंद-स्वामीस शरण । आरंभी श्रीराम-कथा
 गहन । ग्रंथ संपूर्ण सिद्धी पावो ॥ २८ ॥ ऐसे ऐकतां स-प्रेम बोल । बोलिला
 श्रीगुरू दयाळ । चकोराकारणें उतावेळ । मृगांक जैसा उगवे ॥ २९ ॥
 कीं चातकालागीं धावे जळ-धर । कीं क्षुधितापुढें क्षीर-सागर । कीं कल्प-वृक्ष
 शोधित आळा घर । दारिद्र्याचें साक्षेपें ॥ ३० ॥ तैसा श्रीगुरू दया-सागर ।
 तेणें दीधळा अ-क्षय्य वर । म्हणे सिद्धी पावेल साचार । राम-विजय ग्रंथ
 हा ॥ ३१ ॥ आतां वंदूं संत-सन्न । जे वैराग्य-यनीचे पंचानन । जे
 ज्ञानावरीचे चंड-किरण^१ । उदय अस्त नसे जयां ॥ ३२ ॥ जे भक्ति-सरोवरीचे
 राजहंस । जे कां अविद्यारण्य-हुताश । कीं ते पंच-हस्ती विशेष । भव-रोग-वैद्य
 हांती ॥ ३३ ॥ कीं जाय पावे स्व-पदासी । ऐसे मुहूर्त देणार जोशी ।
 कीं ते पंचाक्षरी निश्चयेसी । पंच-भूतांसी पळविते जे ॥ ३४ ॥ कीं ते
 देवी-संपत्तीचे^२ भाग्यवंत । मुमुक्षुंसी करिते दरिद्र-रहित । कीं सद्दिशेची
 अद्भुत । गोपुरें काय उंचावलीं ॥ ३५ ॥ संत श्रोते चतुर पंडित । मासं
 बोलणें आपे अत्यंत । जैसा सरस्वतीपुढें मृद बहुत । वाग्विलास दावितसे ॥ ३६ ॥
 सूर्यापुढें जैसा दीप देख । जगन्हीस न्हाणी थिळुतोदक । कीं कनकाद्री

अति सुरेख । त्यासी अलंकार पितळेचे ॥ ३७ ॥ कामधेनुस समर्पिलें
 अजा-क्षीर । चंद्रासी सीतळ उपचार । कल्प-तरू कल्पिलें देणार । त्यासि
 निंबोळ्या समर्पिल्या ॥ ३८ ॥ रत्नाकारा काचवटी समर्पिली । तैसी माझी
 आर्प बोली । परी तुम्ही प्रीती ठेविली । प्राकृत शब्दी नवल हें ॥ ३९ ॥
 विष्णूसि भूपणें अ-पार । परी तुळसीवरी आवडी थोर । कीं अर्पणा-पतीसी
 विल्व-पत्र । भक्ती वाहतां आवडे ॥ ४० ॥ रायें पाठिंसी दासी घालितां । तिची
 सर्वावरी चाले सत्ता । प्रभु अल्प मोलाचे अलंकार लेतां । जनां समस्तां थोर
 दिसे ॥ ४१ ॥ म्हणोनि तुम्ही संत प्रभु थोर । महिमा न वर्णवे अ-पार । मोटेंत
 बांधवेल समीर । चरणीं अंबर क्रमवेल पै ॥ ४२ ॥ गणवतील पृथ्वीचे
 रजःकण । मोजवेल सागरीचें जीवन । कनकाद्रांचा चेंदू करून ।
 उडविजेल सर्वथा ॥ ४३ ॥ भोगाद्रि-मस्तकींचा मणी । आणवेल एकाद्रि
 क्षणीं । सूर्य जातां धरवेल गगनीं । नक्षत्रे गुणी ओंविजे ॥ ४४ ॥
 काढवेल शशि-मंडळीचें अमृत । मोडवतील ऐरावताचे दंत । दिग्गज आणोनि
 समस्त । एके ठायीं बांधजेती ॥ ४५ ॥ तुरग करुनि प्रभंजन ।
 सर्वांठाचीं करवेल गमन । परि तें संतांचें महिमान । ब्रह्मानंदें पूर्ण न
 वर्णवे ॥ ४६ ॥ तो संत बोलती आनंद-वन । मन निवाळें तुझे बोल ऐकोन ।
 आम्ही कांरु इच्छितो राम-कथा-ध्वज । वरी दृष्टांत गोड तुझे ॥ ४७ ॥
 मेरू सुंदर रत्नेकरून । कीं नक्षत्री मंडित गगन । कीं वृक्ष फळीं
 परिपूर्ण । तैसी दृष्टांतीं संपूर्ण ग्रंथ-शोभा ॥ ४८ ॥ कीं शांति-क्षमा-दया
 विशेष । तेणें मंडित सत्पुरुष । कीं पारिवारासमेत नरेश । दृष्टांत सु-स्त
 ग्रंथी तैसे ॥ ४९ ॥ आधींच भूक लागली बहुत । त्याहिचरी वाढिलें
 पंचामृत । कीं दुर्बळासी अकस्मात । कल्पतरू मेढला ॥ ५० ॥ कन्यार्थी
 हिंडतां भू-मंडळ । त्यासी राज-कन्या घाली माळ । कीं रोगिया
 रसायण निर्मळ । अकस्मात जोडलें ॥ ५१ ॥ आतां बहुत टाकुनि
 शब्द-जाळ । बोलें राम-कथा रसाळ । जैसी सिकता^१ सांडोनि मराळ^१ ।
 मुक्ताफळें सेविती ॥ ५२ ॥ कीं कोश-गृही प्रवेशोनी । भांडारी रत्ने काढी
 निवडोनी । कीं दोष टाकोनि सज्जनीं । उत्तम गुण स्वीकारजे ॥ ५३ ॥
 ऐसे संतांचे बोल पांकर । ऐकोनि ब्रह्मानंदें श्रीभर । साष्टांग घालोनि नमस्कार ।
 म्हणे सादर पारिंसीजे ॥ ५४ ॥ अ-संभाव्य श्रीराम-चरित्र । शत-कोटी-

ग्रंथ-विस्तार । वाल्मीकि बोलिला अ-पार । कथा-समुद्र अ-गम्य ॥ ५५ ॥
मूळापासोन इतुक्या कथा । कैशा वर्णवतील तत्त्वतां । त्यामाजि वाल्मीकी-
रामायण नाटक-ग्रंथा । श्रीराम-विजयालागीं कथूं ॥ ५६ ॥ समस्त कवींसी
नमस्कार । जो जगद्गुरु आचार्य शंकर । जेणें मते उच्छेदून समग्र । शुद्ध
मार्ग वाढविला ॥ ५७ ॥ श्रीधराचार्य टीका-कार । त्यासी नमस्कारोत श्रीधर ।
मधुसूदनादिक नरेंद्र । ग्रंथ अ-पार जयांचे ॥ ५८ ॥ जो शृंगार-वर्नीचा
विहंगम जाण । तो जयदेव पद्मावती-रमण । ज्याची काव्य-कळा पाहोन ।
पंडितजन तटस्थ ॥ ५९ ॥ जो वेदांत-क्षीरार्णवींचा मीन । जेणें विवेक-सिंधू
निर्मिला पूर्ण । तो मुकुंदराज गुण-निधान । तयाचे चरण वंदिले ॥ ६० ॥
तारावया जग समग्र । पुन्हा अवतरला रमा-वर । गीतार्थ केला साचार ।
तो ज्ञानेश्वर जगद्गुरु ॥ ६१ ॥ जो भानुदास कुल-भूषण । प्रतिष्ठान-ग्रासी
परिपूर्ण । त्या एकनाथें ग्रंथ संपूर्ण । बहु रसाळ कथियेले ॥ ६२ ॥ जे चातुर्य-
राजधानीचे फळस । मुक्तेश्वर, मुद्गलदास । ज्यांचे ग्रंथ पाहतां सु-रस ।
ब्रह्मानंद उचंबळे ॥ ६३ ॥ जैसा चंडांशु स-तेज व्योमी । तैसाचि केवळ
वामनस्वामी । ज्याची श्लोक-रचना ये भूमी । भू-मंडळावरी अ-पूर्व ॥ ६४ ॥
कृष्णदास जयराम । जें शांति दयेचें निज-धाम । ज्याचे ग्रंथ ज्ञान-भरित परम ।
जो निःसीम ब्रह्मचारी ॥ ६५ ॥ श्रीराम-उपासक निर्भळ । जो भजन-
सरोवरींचा मराळ । तो रामदास महाराज केवळ । भक्ती प्रवळवीं जना ॥ ६६ ॥
ब्रह्मानंदस्वामीचा वंधू सत्य । नाम तयाचें श्री-रंगनाथ । ज्याची कविता समस्त ।
ऐकतां जन उद्धरिले ॥ ६७ ॥ आतां असो समस्त कवि-वर । अवघे
ब्रह्मानंद-रूप साचार । त्यांसी अनन्य-शरण श्रीधर । दावा वर ग्रंथासी ॥ ६८ ॥
रवि-कुळीं अवतरला श्रीधर । कैसें केलें लीला-चरित्र । धन्य त्या वाल्मीकाचें
वक्त्र । कथा अ-पार बोलिला ॥ ६९ ॥ हें वर्णितां श्रीराम-चरित्र । तरला
वाल्मीकि साचार । पाप आचरला अ-पार । ऐका सादर गोष्टी ते ॥ ७० ॥
वाल्मीकि पूर्वी द्विज-मुत । त्यजोनि आचार यज्ञोपवीत । किरात-संगें वाट
पाडित । अति उन्मत्त विषयांध ॥ ७१ ॥ महा-दुर्धर कानन । देखतां भयभीत
होय मन । पर्यंत-दरीभाजी स्थळ करोन । सहपरिवारें वसे तेथें ॥ ७२ ॥
भांवतें द्वादश गांवेंपर्यंत । पाळती राखोनि वाट पाडित । केल्या ब्रह्म-हत्या
असंख्यात । नाही गणती इतर जीवां ॥ ७३ ॥ मत्स्य धरावयालागीं वक्त ।

१ वाटवी किंवा 'प्रवळ वी' असे निराळे शब्द केल्यास, प्रवळ मळी वी (उत्पन्न वरी).

जैसा होऊनि बसे सात्विक । कीं मूयकालागीं विडालक । वैसे टपत
 तयापरी ॥ ७४ ॥ कीं अंग संकोचें पारधी । जाणोनि तत्काळ मृग साधी ।
 तैसा वाल्म्या जीव वधी । पाप-बुद्धि निर्दय ॥ ७५ ॥ अ-पार जीव मारिले ।
 पापाचे पर्वत सांचले । जैसे अंत्यज-गृहामोवते पडिले । दीग बहुत
 अस्थींचे ॥ ७६ ॥ ऐसें करितां पापाचरण । तयासीं आलें वृद्धपण । पुत्र
 झाले अति दारुण । परीं आंगवण^१ न सांडी ॥ ७७ ॥ हातीं शस्त्र घेऊनि
 वाल्म्या । मार्ग लक्षित जों बैसला । तो अकस्मात नारद प्रकटला । पूर्व-पुण्य-
 करोनी ॥ ७८ ॥ चंद्र वेष्टिती नक्षत्रें जैसी । भोंवतीं ऋषींची मांदी तैसी ।
 तों पाळती सांगती वारिहयासी । जाती तपसी बहु-साल ॥ ७९ ॥ वाटेसी
 धावून आडवा आला । शस्त्र उभारुनी ते वेळां । दाटावूनि ऋषींचा मेळा ।
 उभा केला क्षणभरी ॥ ८० ॥ कीं स्वर्ग-पंथें जातां नेटें । जसी यम-पुरी लागे
 वाटे । कीं पुण्यें आचरितां उज्जटें । काम-क्रोध आडविते ॥ ८१ ॥ असा वाल्म्या
 म्हणे तयासी । यात्रा^२ आणा रे मजपासी । नाहीतर मुकाल प्राणासी । माझे
 हस्तेकरोनी ॥ ८२ ॥ मग पुढें होऊन ब्रह्म-नंदन । म्हणे ऐक एक माझे वचन ।
 तुज आलें वृद्धपण । पापें अ-पार घडली कीं ॥ ८३ ॥ द्रव्य जोडिलें तुवां
 अ-पार । झाले दुष्कृताचे संभार । तुझ्या पापासी वांटेकर । कोणी आहेत कीं
 विचारी ॥ ८४ ॥ आलें तुज जवळी मरण । यम जेव्हां गांजील दारुण ।
 तेव्हां तुज सोडवील कोण । पाहें विचारोनि अंतरी ॥ ८५ ॥ दारा पुत्र धन
 यौवन । बंधु सेवक आत-जन । शस्त्रे अस्त्रे चतुरंग सैन्य । न ये कामा
 ते वेळे ॥ ८६ ॥ जीं जीं कर्में प्राणी करिते । तितुकीं देव विछोविते ।
 सकल तचें व्यापून वर्तते । मग साक्ष देती परत्री ते ॥ ८७ ॥ यम-पुरीस
 चित्रगुप्त । पत्रें काढोनि वाचित । मग त्यासारखा दंड करित । कोण तेथें
 सोडवील ॥ ८८ ॥ जो पुण्य-पंथें न चाले नर । निंदी तीर्थ-यात्रा समग्र ।
 त्यास ताम्र-भूमी तप्त अ-पार । चालविते त्यावरी हळू हळू ॥ ८९ ॥ जे
 परोपकार न करिते । त्यांसी असि-पत्रावरी^३ हिंडविते । इकडून तिकडे शस्त्रें
 फुटती । कोण सोडवील ते स्थानी ॥ ९० ॥ तप्त-लोह-स्तंभ दारुण । त्यासीं
 भेटविते नेऊन । देव-द्विजां न करी जो नमन । त्यासही जाण तेची गति
 ॥ ९१ ॥ जो संतांस देखों न शके अ-पवित्र । त्याचे गांध कोडिते नेत्र ।
 जो कीर्तन स्मरण न करी अणुमात्र । जिव्हा तोडिते तयाची ॥ ९२ ॥ गुरु देव

ब्राह्मण सांडोनी । जो पडूस सेवी पाप-खाणी । महा-नरकींचें पाणी । त्याचे
 बदनीं ओतितो ॥९३॥ जो तीर्थ-स्नानें निंदी खळ । त्यासी तस कडईमाजी
 जें तेल । त्यांत तळवितो तात्काळ । कोण सोडवां तेथे पां ॥ ९४ ॥ जे
 साधु-संतांसी पोडितो । त्यांचे अंगींचीं सालें काढितो । जे द्विज गुरु तीर्थे
 अन्हेरितो । तोंडों घालितो विष्टामूत्र ॥९५॥ धर्म-वाट धरोनि हरितो धन ।
 त्यांसी कुंभीपाकामाजी घालून । खालीं चेतवितो कृशान । त्यामाजी आक्रंदोनि
 चरफडतो ॥ ९६ ॥ लोह-दंड करोनि तस । कानीं खोंवितो यम-दूत ।
 जो नायके हरि-कथामृत । गति निश्चित त्यासि हे ॥ ९७ ॥ ऐसें बोलतां
 नारद-ऋषि । अनु-त्ताप झाला त्याचे मानसीं । वेगें आला निज-सदनासी ।
 स्त्री-मुतादिकांसी पुसत ॥ ९८ ॥ जीं जीं पापें घडलीं मजलागीं । कोणी होतां
 काय विमागी । तंव ते म्हणतो आमुचे अंगीं । न लागती पापें सर्वथा ॥९९॥
 आम्हीं भाग्याचे बांटेकरी समस्त । पापें तुझीं तूं भोगीं यथार्थ । बाल्ढ्या झाला
 सद्गदित । म्हणे कैसा अनर्थ टाळूं आतां ॥ १०० ॥ हा नर-देह उत्तम
 पूर्ण । केवळ भगवत्प्राप्तीचें स्थान । म्यां आत्म-हित न करून । बुढाळीं कीं
 अंध-तमीं ॥१०१॥ यत्नें पुण्य-क्षेत्र सरसावलें । तेथें कनक-बीज^१ पेरिलें ।
 कनकामृताचें ताट घडलें । त्यांत वाटिलें तृण-बीज ॥१०२॥ सुधा-रस-कुंभ
 दैवें जोडला । तो नेऊन उकरव्हांत ओतिला । चितामणी फोडोनि घातला ।
 पायरीस अ-भाग्यें ॥१०३॥ सुरभी^२ शोधीत आली घर । तिसी करूनि
 काष्ठप्रहार । अ-भाग्यें घातली बाहेर । तोचि प्रकार मज झाला ॥१०४॥ बळें
 कल्प-वृक्ष तोडोन । वाढविलें कंटकी-वन । राजहंस दवडोन । दिवा-भीते^३
 पाडिलीं ॥१०५॥ रंभा तोडोनि महा-मूर्खें । अर्की वाढविल्या स-कौतुकें ।
 ओसंडोनि स-तेज मुक्तें । सिकता हरळ भारियेल्या ॥१०६॥ असो ऐसा अनुतापें
 बाल्ढ्या । नारदापासीं परतोनि आला । सद्गद-कंठ अश्रु डोळां । साष्टांग घातला
 नमस्कार ॥ १०७ ॥ तनु-मन-धनेंसी अनन्य । स्वामीं तुज मी आलों शरण ।
 कृपेची नौका करोन । तारी मज भव-सागरी ॥ १०८ ॥ महाराज तूं धन्यंतरी ।
 माझा भव-रोग दूर करी । जळतो पाहून विषयांभीतरी । मेव झडकरी वर्षे तूं
 ॥ १०९ ॥ पडिलों मायेचिये मेळीं । पंचभूतें मज झोंवलीं । वासनाविषशी
 गळां पडली । कदाकाळीं सोडीना ॥ ११० ॥ अहं-देह-बुद्धि डांकीण^४ । ममता
 सटवी दारुण । लोभ शोर्टिंग एक क्षण । उमज घेऊं नेदीच ॥ १११ ॥

क्रोध महिपासुर दारुण । कामचेताळें झडपिलें पूर्ण । तृष्णा माया-राणी
 अनु-दिन । सर्वदाही न सोडी ॥ ११२ ॥ झालों मी अत्यंत क्षीण । पंचाक्षरी
 तूं बल-नंदन । सकळ भूतें टाकीं झाडोन । म्हणोनि चरण धारियेले ॥ ११३ ॥
 अष्ट-भावे^१ झाला सद्गदित । मग मनीं विचारी ब्रह्म-मुक्त । रोग पाहूनि वैद्य
 निश्चित । दिव्य मात्रा काढी जेवि ॥ ११४ ॥ म्हणे हा अनधिकारी परम ।
 राम ऐसें सांगे नाम । म्हणें हेंचि तुवा जपवें स-प्रेम । मुख्य वर्म जाण पां
 ॥ ११५ ॥ तें जीवन-नाम जपत । तेथेंचि वैसला ध्यान-स्थ । अंगावरी
 वारूळ वाढत । ध्वनी उमटत आंतूनी ॥ ११६ ॥ टोणपियाचा वृक्ष झाला ।
 तो नारद बहु-काळें पातला । त्या तरुवराखालीं उभा राहिला । श्रवणीं
 ऐकला नाम-घोष ॥ ११७ ॥ वारूळ-छिद्रामधूनी । राम-नामाचा मधुर
 ध्वनी । चातुर्य-समुद्र नारद-मुनी । जाणिला मनीं सर्व वृत्तांत ॥ ११८ ॥
 मग उकरोनियां वारूळ । वाहेर काढिला तो पुण्य-शील ॥ दिव्यौपधी मस्तकीं
 मर्दूनि सकळ । सावध केला तेथयां ॥ ११९ ॥ जैसा भूमीवरी अर्क उतरला ।
 तैसा श्री-गुरु-नारदें देखिला । धावोनि लागे चरणकमळां । पापा झाला
 संहारू ॥ १२० ॥ नाम जपतां श्री-रामाचें । दोष गेले अनंत-जन्मीचे ।
 जैसे पर्यंत तृणाचे । अग्नि-संगें भस्म होती ॥ १२१ ॥ पापें जळावया समस्त ।
 नामामाजी प्रताप बहुत । नामाचेनी न जळे निश्चित । ऐसें पाप नसेचि
 कीं ॥ १२२ ॥ वाल्मीकें केळीं जी पापें । तीं भस्म झालीं नाम-प्रतापें ।
 नामापुढें आणीक तपें । तुच्छ ऐसी जाणिजे ॥ १२३ ॥ जैसा पर्यंत होतां
 प्रदीत । मग झाडेंझुडपें न राहती तेथ । नामाग्रीपुढें तैसीं समस्त । पापारथ्यें
 भस्म होती ॥ १२४ ॥ जैसीं स्वप्नी घडतीं दुष्टतें बहुत । जागृतीत तीं
 मिथ्याभूत । तैसीं राम-नामें समस्त । पापें समूळ भस्म होती ॥ १२५ ॥
 तोंवरीच तमाची दाटणी । जोंवरी नुगवे वासर-मणी । तोंवरीच मद फांजे
 वारणी । जोंवरी सिंह देखिला नाही ॥ १२६ ॥ सिंधूचें गर्जन तोंवरीच
 पाही । जोंवरी कलशोद्भव देखिला नाही । तोंवरी भूतांची परम घाई ।
 जोंवरी मंत्र-यादी नाही पावला ॥ १२७ ॥ तोंवरी पापांचे संभार । जों नामी
 न धरिला आदर । नाम-प्रताप अद्भुत थोर । तरला साचार वाल्मीकी ॥ १२८ ॥

१ सात्त्विक अष्टभाव ते येणेंप्रमाणे :—

(१) स्तंभ (स्तम्भता), (२) प्रलय (वेगुद्धि), (३) रोमांच (अंगावर कांडा
 येणें), (४) स्वेद (घर्म), (५) वैरग्य (तोंडावरचा वर्ण फिरणें), (६) वेपथु
 (क्षय), (७) क्षु (दोळ्यांतून पाणी येणें) आणि (८) वैस्वर्य (स्वर पाळणें).

असो वाल्मीकी म्हणे श्री-गुरू-नाथा । मी कसा काळ क्रमूं आतां । नारद म्हणे
 श्रीराम-कथा । सविस्तर करावी ॥ १२९ ॥ मग वाल्मिकें रचिला ग्रंथ । तो
 भारद्वाजमुखें समस्त । असंख्य ऋषी श्रवण करित । ब्रह्मानंदें करोनि ॥ १३० ॥
 नारदा-प्रती सरसिजोद्धव । सांगे राम-कथा अभिनव । बदरिकाश्रमीं ऋषी सर्व ।
 व्यास-मुखें ऐकती ॥ १३१ ॥ ते प्राकृत भाषेंत निवाडे । श्रीधर वर्णी
 संतांपुढें । जैसें बाळ चाळे करी लाडें । परी आवडे जननीये ॥ १३२ ॥
 प्राकृत भाषा म्हणोनी । अन्हेर न करावा पंडित-जनीं । जैसीं कृष्णा-वेणेचीं तीरें
 दोन्ही । परी उदक जाण एकचि ॥ १३३ ॥ तैसें प्राकृत आणि
 संस्कृत । दोहीत एकचि अर्थ । जैशा दोवी स्त्रिया एकचि कांत । कीं
 दोन्ही हस्त एकाचेचि ॥ १३४ ॥ दोन्ही दाढा एकचि स्वर । एक
 पाहणें दोन नेत्र । कीं दो पात्रांत पवित्र । एकचि दुग्ध
 घातिलें ॥ १३५ ॥ दोन्हीमाजी गोडी एक । जैसें त्रिवेणीस भरलें उदक । एक
 सुवर्ण-कूपिका अ-मोलिक । ताम्र-धातूची एक घडली ॥ १३६ ॥ दोन्ही
 कुण्या नेऊनि देख । श्रीरामेश्वरासी केला अभिपेक । दोन धातु एक उदक ।
 देवास समाचि आवडे ॥ १३७ ॥ अबळांस न कळे संस्कृत वाणी ।
 जैसें आडांतील गोड पाणी । परी तें दोर-पात्रा-यांचोनी । अ-शक्त जना केवि
 निघे ॥ १३८ ॥ तोचि तडागासी येतां त्वरें । तात्काळचि तृपा हरे । अ-बळा
 जना तारावया ईश्वरें । प्राकृत ग्रंथ निर्मिले ॥ १३९ ॥ मुख्य संस्कृत वघायें ।
 परी तें अबळांसी नेणवे । महा-गज कैसा बांधवे । कमळ-तंतू घेउनी ॥ १४० ॥
 सर्वांस मान्य गीर्वाण । जरी असेल पूर्व पुण्य । तरीच तेथींचें होईल ज्ञान ।
 तरी आबाल जन केथि तरती ॥ १४१ ॥ उत्तम वस्त्रें लेती नृपती ।
 तीं दुर्बळांसी केथि प्रात होती । मग ते घोंगडीच पांघरती । शीत-निवारणा ॥ १४२ ॥
 जैसें दधि मंथितां बहुत । त्यांतून निघे नवनीत । कीं स्वाती-जळापासोन
 अद्भुत । मुक्ता-फळें निपजती ॥ १४३ ॥ कीं इक्षु-दंडापोटीं शर्करा । रसनेचि
 गोडी तोचि विचारा । कीं राजियापासून राज-पुत्रा । मान्यता होय बहुतचि ॥ १४४ ॥
 मन्हाठां वचनें निश्चित । परी अत्यंत रस-भरीत । मधु-भक्षिकांचे मुखीं हनी
 स्रवत । अती मु-रस जैसा कां ॥ १४५ ॥ गीर्वाण हें शशि-मंडळ अद्भुत ।
 त्याची प्रभा हे प्राकृत । संस्कृत ग्रंथ वर्णितो पंडित । अर्थ प्राकृत
 करितो पै ॥ १४६ ॥ सिकतेमाजी दिव्य रत्न । जरी सांपडे न करितां प्रयत्न ।
 तरी चतुरी करावें जतन । किंवा अन्हेर करावा ॥ १४७ ॥ कष्टेंवीण राज्य
 आलें हातां । तरी कां बोसंडावें तत्त्वतां । प्राकृत-भाषीं ऐकोनि कथाउभ ।

श्रोतीं घेईजे तेवीं ॥ १४८ ॥ मुक्ता-फळांचिया माळा । वरी सुवास
सुटला आगळा । तरी चतुरीं कां न घालाव्या गळां । बति आवडी
करूनी ॥ १४९ ॥ आधींच इक्षु-दंड गोड । त्यावरी आले शर्करेचे घड ।
तैसी रघुनाथ-कथा सुरवाड^१ । त्यावरी साहित्य पुराविलें ॥ १५० ॥

अध्याय पहिला.

वेंचे; हरि-विजयांतील

ओव्या

अक्रूरागमन

बळराम आणि कृष्ण हांस फसवून मारण्याकरितां धनुर्योग पाहाण्याच्या
निमित्तानें मथुरेस बोलावून आणावें, म्हणून कंसानें अक्रूराला गोकुळास पाठविलें.
ही कथा या प्रकरणांत सांगितली आहे.

एकोनि हरि-प्रताप उदंड । कंस धिताकांत अ-खंड । म्हणे कृष्णें दैत्य
मारिले प्रचंड । देवसमस्त भीती जयां ॥ १ ॥ पंचाननाचा प्रताप ऐकोन ।
भयाभीत जेवि वारण । कीं यशवंत विनता-नंदन । दंदशूक^२ ऐकोन
तटस्थ ॥ २ ॥ तैसा भयें व्यापिला कंस । गोड कांही न वाटे जियास ।
नाठवे. विलास रात्र-दिवस । परम-पुरुष दृष्टी पडे ॥ ३ ॥ देखिला नसतां
चक्र-पाणी । दुरूनि ऐकतां प्रताप श्रवणी । तैसीच मूर्ती ध्यानी मनीं ।
ठसावूनियां घेसला ॥ ४ ॥ मेळवूनियां प्रधान चतुर । विचारी घेसला कंस
नृपवर । म्हणे आम्हांसी नाटोपे नंद-कुमर । कैसा प्रकार करावा ॥ ५ ॥
प्रधान म्हणती धनुर्योग । आरंभावा आतां स-वेग । बळराम आणि श्रीरंग ।
आदरेकरुनि आणावे ॥ ६ ॥ नंद गौळीयांसमवेतें । मान देऊनियां आणावा
येथें । नम्र वचन बोळून त्यातें । शेवटीं घात करावा ॥ ७ ॥ दिवा-भीताचें
घरी जाण । काग गेलिया नम्रता धरून । तैसा गौळीयांसमवेत कृष्ण । येथें
कोंडोनि वधावा ॥ ८ ॥ विष-बह्नी जों वाड नेवे । तों खंडूनियां टाकावा येथें ।
तरीच आपणांस मुख भोगे^३ । चिर-काळ नृप-वरा ॥ ९ ॥ पुढें अनर्थ बहु
दिसताहे । म्हणऊनि मुख-निद्रा करूं नये । सत्वर शोभावा उपाये । तरीच
कुशल आपुलें ॥ १० ॥ नपनी हरळ रुपतां । सत्वर काढावें तत्पतां ।

कंटक पदीं भेदितां । आधीं काढिजे कोरोनि ॥ ११ ॥ तैसा नाना उपाय
करुनि । राम-कृष्णांसी आणूनी । विश्वासें व्यावा प्राण येच क्षणीं । तरीच
हें कार्य साधेल ॥ १२ ॥ दाऊनियां आंग-पतन^१ । पापाण^२ फोडील
लोहवन^३ । कीं कांटे चरणीं लागून । जैसे जिव्हार भेदिती ॥ १३ ॥ मस्तक
करुनियां खालतें । पारधी जैसा विंधी मृगतें । सराटे जेविं महा-गजतें । कळ
लाउनि उभे करिती ॥ १४ ॥ कीं वचनाग मुखीं घालितां । जिन्हेसी गोड लागे
तत्त्वतां । मग सर्वेची मृत्यु-व्यथा । प्राप्त करी तात्काळ ॥ १५ ॥ बरी आसिय
लाऊनि साचार । क्षणमात्रें गळ भेदी जिव्हार । कीं चणे टाकूनि वानर ।
विश्वासवूनि धरिती पै ॥ १६ ॥ कीं बरवर बोले गोड मैद^४ । परी आपुल्या
फार्यासी सावध । तैसा वळदेव आणि गोविंद । विश्वासवूनि वधावे ॥ १७ ॥
ऐकूनि प्रधानांची युक्ती । कंसासी हर्ष न समाये चित्ती । म्हणे तुमचे बुद्धीपुढें
बृहत्पती । उणा वाटे मजलागीं ॥ १८ ॥ तरी आतां पाठवावा कोण ।
नम्र बोलका विचक्षण । नाना-युक्ती करून । रामकृष्णा आणी जो ॥ १९ ॥
प्रधान म्हणती पाठवावा अक्रूर । स्थिर-बुद्धी परम चतुर । त्याचिया बोलें
क्षणमात्र । न लगतां येथें येतील ते ॥ २० ॥ मग बोलावूनि अक्रूर । त्यास
सांगे मनींचा विचार । गोकुळा जाऊनि सत्वर । राम-कृष्णांसि आणावे ॥ २१ ॥
धनुर्याग मांडिला येथें । सांगात्रें नंदादि गौळियांतें । महोत्सव पाहोनि मागुतें ।
गोकुळासी जाइजे ॥ २२ ॥ आमुचा दिव्य रथ जावा घेऊनी । त्यावर ब्रैसवीं
राम-चक्रपाणी । उदयीक सत्वर दोर्वांसि आणोनी । महोत्सव दाखवावा ॥ २३ ॥
आज्ञा बंधुनि अक्रूर । रथ घेऊन निघाला सत्वर । म्हणे माक्षिया मुकुत-तरुवरें ।
वाढ आजी घेतली ॥ २४ ॥ मनांत चिता वाटे थोर । म्हणे कंस चांडाळ
दुराचार । बळराम आणि यदुवीर । दोघे मुकुमार कैसे आणूं ॥ २५ ॥
मागुती श्रीकृष्ण-चरित्र । अद्भुत आठवी मनांत । संहारिले दारुण दैत्य ।
केदी^५ अघ^६ ब्रकादिक^६ ॥ २६ ॥ कृष्ण-प्रताप प्रचंड देख । काय करील कंस
महाक । जगदंदासी आवश्यक । नेईन आतां निर्धारें ॥ २७ ॥ आणीक एक

१ नम्र होणे. २ पापाण घटीन असतो, तरी लोखंडाचा घण पतन पावून त्याचा नाश करील. ३ लवाड. ४ केदी दैत्य हा कसाबहून कृष्णाला मारण्याकरितां पोदा होऊन गेजुयेंत गेला होता, तो कृष्णाने मारला. ५ अपामुर हा कृष्णाला मारण्याकरितां मोठा भजगर होऊन गेला होता तोही कृष्णाने मारला. ६ ब्रकादिक हा कृष्णाला मारण्याकरितां बगळा होऊन गेला होता, त्यालाही कृष्णाने मारले.

चिंता अंतरीं । मदिश्वास धरी कीं न धरी । हा' कंस-सेवक म्हणोनि
 मजवरी । कोपेल काय जगदात्मा ॥ २८ ॥ तो तरी सर्वात्मा सर्व-साक्षी ।
 जो अनंत ब्रह्मांड चित्ती परीक्षी । भक्ताभक्तांची लक्षणे लक्षी । संकटी रक्षी
 निज-दासां ॥ २९ ॥ म्हणे आजि धन्य नयन । देखेन वैकुंठीचे निधान ।
 पूर्ण-ब्रह्म सनातन । मी पाहेन डोळिभरी ॥ ३० ॥ जो दश-शत-मुखांग-शयन^१ ।
 मी त्याचे पदीं भाळ ठेवीन । जो नील-म्रांवाचे^२ हृदयध्यान । चतुरासन वाळ
 ज्याचे ॥ ३१ ॥ जो क्षीराब्धि-वासी पूर्णब्रह्म । ज्याचे वेदशास्त्रांसि न फळे धर्म ।
 त्या हरीसी आजी क्षेम । मी देखेन प्रेमावडी ॥ ३२ ॥ जो निर्गुण निर्विकार ।
 जो देश-कालातीत अपार । तो गोकुळीं यादवेश्वर । डोळिभरी पाहीन मी ॥ ३३ ॥
 दुरूनी गोकुळ अकूरें देखतां । साष्टांग घातले दंडवता । म्हणे धन्य ब्रज-वासी
 समस्ता । नित्य मुख पाहती हरीचे ॥ ३४ ॥ तों गोखुरांमार्गे चांगली ।
 पावले हरीचीं उमटलीं । अकूरें घेऊनिपां धुळी । लाविली भाळी आपुले ॥ ३५ ॥
 जोडोनियां दोन्ही हात । चरण-चाळी अकूर चाटत । कंठ झाला सद्गदित ।
 अश्रु-पात वाहती ॥ ३६ ॥ पद-मुद्रा उमटल्या जेथें । मागुती प्रणिगत करी
 तेथे । तों वृक्ष देखिले निज-मत्ते^३ । काय त्यातें बोलत ॥ ३७ ॥ म्हणे धन्य
 धन्य तुम्ही वृक्ष । तुमचे छायेसी बसला कमलाक्ष । जो भूतांतरामा कर्माध्यक्ष ।
 सहस्राक्ष शरण जया ॥ ३८ ॥ तों सायं-काळीं परतला गो-भार । गोपांतर्हात
 यादवेश्वर । सर्वे ज्येष्ठ बंधु बळभद्र वीर । वाय-गजर यहु होती ॥ ३९ ॥
 गो-रज-धुळी दाटली बहुत । तेणें झांकोळला अकूर-रथ । नंद-मंदिराजवळि
 अकस्मात । अकूर तेधवां पातला ॥ ४० ॥ अकूर नंदें देखोन । धावोनि दिधो
 क्षेमालिंगन^४ । तों पातले दोघे जण । शेष-नारायण^५ ते काळीं ॥ ४१ ॥ देखिला
 त्रि-भुवन-नाथ डोळां । नीळजीमूत-वर्ण घन सांवळा । स्वयंसी आ-पाद वनमाळा ।
 गो-रजें डोरला वदन-चंद्र ॥ ४२ ॥ उदार थी-मुख आकर्ष-नयन । कुंडला
 शोभविती कर्ण । हरितनूच्या आश्रये पूर्ण । अलंकार घनयविती ॥ ४३ ॥ अकूर
 पादवांचा वडील बहुत । देखूनियां श्रीकृष्णनाथ । चरण वंदायया धांवत ।
 तों अकूरें दंडवत घातले ॥ ४४ ॥ नेत्रीं चाळल्या प्रेमाबुधारा । ऐसें देखोनि

१ हमार मुखें आहेत ज्याला अशा शेपाच्या अंतवर निजगारा. २ संहराये.
 ३ निज (अनायंत कृष्ण) त्याच्या भक्तानें. ४ भेटने. ५ वनराम व इत्या.

परात्पर^१-सोडरा । अक्रूराचा कर धरोनि सत्वर । उठवूनियां क्षेम^२ दीधलें ॥४५॥
 अक्रूराचे गळां मिठी । दृढ घालीत जगजेठी । रेवती-रमण परमेष्ठी । त्यांस ही
 भेटी नोहेची ॥४६॥ निज-भक्त जाणती ते गोडी । समाधी कायसी वापुडी ।
 तीर्थत्रितांचिया कोडी । वरूनियां वोंवाळिजे ॥४७॥ क्षणाक्षणां तो अक्रूर ।
 कृष्ण-मुख न्याहाळोनि सुंदर । धरी हरि-चरण वारंवार । वृत्ति नोहे
 सर्वथा ॥ ४८ ॥ वळरामासी नमून । अक्रूरें दीधलें आर्लिगन । साक्षात्
 शेषनारायण । अवतार-पुरुष देखिले ॥ ४९ ॥ अक्रूराचे दोन्ही हात । वळदेव
 आणि अनंत । धरुनि प्रवेशले मंदिरांत । नंदासहित तेधवां ॥ ५० ॥ यशोदेसी
 नमस्कारी अक्रूर । आसनीं बैसला सादर । सांगे मथुरेचा समाचार । सविस्तर
 साद्यंत ॥ ५१ ॥ नंदासि म्हणे अक्रूर । कसें वलाविलें तुम्हांसि सत्वर ।
 वळदेव आणि यादवेश्वर । याग पाहावया चलावें ॥ ५२ ॥ धनुर्याग पाहोनियां
 मागुती । सर्वेचि यावें गोकुळाप्रती । उदया येतां गभस्ती । अति-सत्वर
 निघावें ॥ ५३ ॥ तों नंद-यशोदा बोलत । मथुरेसि नेतां श्रीकृष्णनाथ ।
 तेचि क्षणीं आमुचा प्राणांत । होईल जाण अक्रूरा ॥ ५४ ॥ कृष्णाचा
 करावया घात । कंस अहोरात्र जपत । अक्रूरा तूं आमुचा परम आत । पाहें
 विचारुनि मानसी ॥ ५५ ॥ अक्रूर हांसोनियां बोलत । तुमचे दृष्टीस हा
 बाळ दिसत । परी कृतांतासी शिक्षा करीत । कृष्णनाथ निर्धोरें ॥ ५६ ॥
 हरी बोले तेचि समयी । अंतरीं भय धरूं नका कांहीं । चला मथुरेसि लवलाही ।
 गौळी समागमें घेऊनी ॥ ५७ ॥ अक्रूर बोले न लागतां एक क्षण । कंसासी
 माराळ श्रीकृष्ण । मुष्टीक^३ चाणूर^४ यांचें मरण । जवाळि बहुधा पातळें ॥ ५८ ॥
 कृष्णें पूर्वी फार पराक्रम केले । ते नंद-यशोदेर्शा आठवले । थोर दैत्य
 संहारिले । अव^५ वक केशी प्रलंब ॥ ५९ ॥ गोवर्धन-पर्वत उचडिला ।

१ सर्वोद्भूत पर जी माया तंहुन पर म्हणजे उत्कृष्ट किंवा पलीकडला कृष्ण. २ आर्लिगन.
 ३ मुष्टिक आणि चाणूर हे दैत्य मोठे पहिलवान होते. त्यांनी कृष्णाला आणि
 दलरामाला कुस्ती करून मारावें म्हणून वंगानें कृष्ण व दलराम मथुरेस आल्यावर त्यांची
 हांची कुस्ती लाविली. त्यांबद्दी मुष्टिकास दलरामानें मारले आणि चाणुरास कृष्णानें
 मारले. ४ अथ, दह आणि केरी हांच्या कथांच्या टिपा हाच कथ्यायांत मागें दिल्या
 आहेत त्या पदांच्या. प्रत्यक्षमुर हा गौळ्याचें सोंग घेऊन कृष्ण व दलराम दृन्दावनांत
 गोरांसहवर्तमान येऊन होते तेथे त्यांस मारण्याकरितां गेला होता त्यास दलरामानें
 मारिलें.

कालिया मर्दोनि अशी^१ प्राशिला । आखंडल^२ शरण आला । तोही देखिला सकळिकीं ॥ ६० ॥ हा सर्वदा असे निर्भय । यासी कळि-काळाचें नाही भय । बुद्धि-बळाचा समुद्र यादव-राय । ते गोष्टी मानवलीं समस्तोंसी ॥ ६१ ॥ कर्ता हर्ता मुवन-गोप्ता । सरी सर्वत्र जयाची सत्ता । त्या ह्या यशोदेच्या सुता । नाहीं भय कंसाचें ॥ ६२ ॥ अक्रूर म्हणे, प्रातःकाळीं । निघावे नंदादि सर्व गौळी । गोकुळीं मात प्रगटली । कीं वनमाळी उद्यां जातो ॥ ६३ ॥ तों उगवला वासर-मणी । स्नान-संभ्यादि भोजन सारुनी । बळदेव आणि चक्रपाणी । सिद्ध झाले तेथवां ॥ ६४ ॥ दिव्य रथ अक्रूर सजिला । गौळियांचा मेळा निघाला । गोरस-कावडी ते वेळां । भरोनि घेतल्या कंसभेटी ॥ ६५ ॥ यशोदा आणि रोहिणी यांतें । नमस्कारिलें बळराम-कृष्ण-नाथें । हात जोडोनियां म्हणती, माते । जाऊनि येतों पुढती ॥ ६६ ॥ यशोदा म्हणे, हे जगजेठी । आतां कैची तुझी भेटी । स्नेहाचे उमाळे उठती पोटी । स्तनीं पाह्हा फूटला ॥ ६७ ॥ तूं जातोसि मन-मोहना । मी आतां न ठेवीं आपुल्या प्राणा । माझिया विसाव्या राजीव-नयना । मनरंजना श्रीहरी ॥ ६८ ॥ मम सांवळे कान्हाई । जगन्मोहने कृष्णाबाई । तुझे गुण आठवूं कितीकाई । मिती नाही तयांतें ॥ ६९ ॥ विश्व-रूप^३ दाखिलें वदनीं । गोवर्धन उचळिला चक्रपाणी । द्वादश^४ गांवे महा अग्नी^५ । गिळोनि तुवां रक्षिलें ॥ ७० ॥ नंद बुडाला यमुना-जीवनी ।

१ कृष्णानें कालियामर्दन केल्यावर यमुनातीरीं एकाएकी मोठा धनवा लागला, तो अग्नि कृष्ण प्याला अशी कथा आहे. २ इंद्र—इंद्रानें वर्षास वृष्टि चांगली करावी म्हणून त्यास प्रसन्न करून घेण्याकरितां तद्गुद्देशानें नंद वर्षास यज्ञ करीत असे तो न करितां ब्राह्मण, गार्ह, गोवर्धनपर्वत ह्यांच्या उद्देशानें यज्ञ करावा म्हणजे पर्जन्यवृष्टि चांगली होऊन धान्यवृक्षाची समृद्धि होईल, असे सांगून इंद्रोद्देशक यज्ञ कृष्णानें मोडिला. त्यावरून इंद्रास मोठा राग येऊन गोकुळ सर्व वाहवून नेण्याकरितां त्यानें मनस्वीच वृष्टि करविली. त्यावेळीं कृष्णानें गोवर्धनपर्वत बोटावर उचलून धरून त्याच्याखालीं सर्व गोकुळाचे संरक्षण केले. हें इंद्रानें पाहिलें, तेव्हां इंद्र हतवर्ष होऊन कृष्णास धरण आला; अशी कथा आहे. ३ कृष्णानें मृत्तिका खात्री म्हणून बळरामानें एकदां यशोदेस सांगितलें; तेव्हां यशोदा कृष्णास माहू लागली, त्यावेळीं आपण मृत्तिका खात्री नाही म्हणून दाखविण्याकरितां कृष्णानें आपलें तोंड उघडून यशोदेस दाखविलें, त्या वेळीं त्यानें तोंडाच्या आंत सर्व विश्व दाखविलें. ४ कंसानें एकदां कृष्णास मारण्याकरितां गोकुळांतून वून पाठवून गोवर्धनपर्वत आणि आजूयाजूचें चारा कोस अरण्य ह्यांस गगन लावविली ती कृष्णानें गिळली, अशी कथा आहे.

येऊनि आलासि सारंगपाणी । सपें गिळिलें शक्ति-स्थानी^१ । तेथें रक्षिलें पाडसा ॥ ७१ ॥ ब्रह्मांड-नायका मी तव जननी । म्हणतां लज्जा वाटे मनीं । माता पिता बंधु भगिनी । तूंचि माझी श्रीरंगा ॥ ७२ ॥ मातेचिया चरणांवरी । मस्तक ठेवी श्री-मुरारी । माता म्हणे, पूतनारी । उपेक्षा कां केली तुवां माझी ॥ ७३ ॥ तंव गोपिका आल्या धांवत । दोही हातीं हृदय पिटित । किर्तीएक पडती मूर्च्छागत । थोर प्राणांत बोटवला ॥ ७४ ॥ एक धरणीवरी लोळती । एक दीर्घ-स्वरें हाका देती । एक अघनीवरी कपाळ पिटिती । प्राणांत गती बोटवली ॥ ७५ ॥ एक म्हणती, गेली सांवळा । आतां अग्नी लावा गोकुळा । गोकुळीचा प्राण चालिला । प्रेत-कळा आली पै ॥ ७६ ॥ हा चांढाळ अक्रूरा परियेसी । अकस्मात कोठोनि आलासी । आहा गोकुळीचा प्राण नेतोसी । निर्दय होसी तूं साच ॥ ७७ ॥ सकळ गौळणीचिया हया । अक्रूरा पडतील तुझीया माथा । नेऊं नको श्री-कृष्णनाथा । इतुकें आतां आह्मांसि देई ॥ ७८ ॥ तुझें ठेविलें नाम अक्रूर । परि तुजसारखा नसे निर्दय धोर । बहुत झालासी कां क्रूर । परम निष्ठूर तूं होसी ॥ ७९ ॥ तंव राम-कृष्ण रथावरी । वसोनियां चालिले सत्तरी । रथापुढें येऊनि व्रज-नारी । धरणी आडध्या पडताती ॥ ८० ॥ एक अक्रूरापुढें पदर पसरोन । म्हणती, आम्ही अ-नाथ दीन । करीं आजि कृष्ण-दान । कीर्ति त्रि-भुवनीं भरो दे ॥ ८१ ॥ अक्रूरा देखतां येऊनियां माती । गोपी आपल्या मुखी घालिती । म्हणती, मन-मोहना यदु-पती । भेटसी आतां कधीं तूं ॥ ८२ ॥ ऐसें देखोनि त्या अवसरा । अष्ट-भाव^२ नावरती अक्रूरा । नयनीं चालिल्या अश्रु-धारा । प्रेम देखोनि गोपिकांचें ॥ ८३ ॥ म्हणे धन्य धन्य यांचें प्रेम । यांनीं वश्य केला पुरुषोत्तम । जो निर्विकार पर-ब्रह्म । नाम-रूपातीत जो ॥ ८४ ॥ गोपीचिया शोकासी नाहीं पार । जैसा वनासि जातां रघुवीर । पाठी लागे अयोध्या-नगर । तैसेंचि येथें जाहलें ॥ ८५ ॥ जीवनावीण मीन जैसे । गोकुळीचे लोक तळमळती तैसे । यशोदेशी मूर्च्छा येतसे । धांवतसे रथापाठी ॥ ८६ ॥ माझे विसाविया जग-जीवना । तुझें मुख पाहों दे मन-मोहना । येई मज प्रेमाचा पान्हा । पाजूं कोणा सांग पां ॥ ८७ ॥ माझे सांवळे कान्हई । उभी राहें

१ देवीच्या जयंत—एकदां नंद हा शक्तिच्या जयेंत गेला अर्जुनां तेथे सर्पानें (शत्रुगराने) त्यास गिळिलें; तेव्हां तेथे कृष्णानें त्यापासून त्यास (नंदाम) सोटविलें. अशी कथा भागवत, दशमस्कंध पूर्वार्ध अष्टांश आहे. २ शास्त्रिक अष्टभाव; (मागे शृट ३१२ टीप १ पहा.)

कृष्णा-वाई.। तुजवेगळ्या दिशा दाही। वोस झाल्या मज आतां ॥ ८८ ॥
 व्रज-स्त्रियांचा आकांत मारी। ऐकोनि श्री-कृष्ण रथावरी। हातानें, दुरूनि
 खुणा करी। येईन ठोंकरी म्हणोनी ॥ ८९ ॥ हरी म्हणे अक्रूर।
 आतां रथ चालों या सत्वर। तरीच ह्या गोपिका सुंदरा। दूरी मार्गे
 राहतील ॥ ९० ॥ रथ घडघडां सर्मार-गती। क्रमूनि मार्गे टाकिली जगती।
 तेधवां गोपिका मूर्च्छागत पडती। हांका फोडिती कृष्ण-नामें ॥ ९१ ॥
 म्हणती सखया वनमाळी। तुझा वियोगानळ आम्हां जाळो। एक म्हणतो
 रथाजवळी। धांवोनि जाऊं चला गे ॥ ९२ ॥ अक्रूरसि घाटोनि कृष्णाची
 आण। रथ वेगें आणावा परतोन। नेदी तरी वळें हिरोन। आणूं मन-मोहन
 आतांची ॥ ९३ ॥ आम्ही आहोंत इतक्या सुंदरी। अक्रूर एकला काय करी।
 तों रथ गेला बहुत दूरी। विकळ नारी पडियेल्या ॥ ९४ ॥ रथ उतरला खोल
 भूमिस। न दिसे ध्वज आणि कलश^१। मग होऊनियां निराश। गोपी समस्त
 परतल्या ॥ ९५ ॥ अश्रूच्या गोपी आकांत करीत। गोकुळा चालिल्या समस्त।
 एक म्हणती आग त्वरीत। लावा आतां गोकुळा ॥ ९६ ॥ ऐसा शोक करीत
 सुंदरी। प्रवेशल्या यशोदेच्या मंदिरी ॥ यशोदा म्हणे ते अवसरीं। माझां
 श्री-हरी दावा गे ॥ ९७ ॥ सकळ गोपी यशोदेचे कंठीं। घालिती
 तेधवां दड मिठीं। शोक केला तो न माय सुट्टीं। न वर्णवेचि कोणातें ॥ ९८ ॥
 श्रीकृष्णाचीं बाळ-लेणीं। टाकिली गोपांपुढें आणोनी। हरीचीं खेळणीं पोटीं
 धरुनी। माय रडे तेधवां ॥ ९९ ॥ असो तें, खेद करीत गौळिणी। प्रवेशल्या
 आपुल्या सदर्नीं। गृह-कृत्य करितां चक्रपाणी। गीत गातां सर्वदा ॥ १०० ॥

अध्याय अठरावा.

वेचे; पांडव-प्रतापांतील

ओव्या

अभिमन्यु-वध

जो सच्चिदानंद कमळा-पती। तो झाला पार्थाचा सारथी। जो मत्ताचें
 मनो-रथी। वैसीनि सूत्र हाडवी। युद्धास गोविला अर्जुन। इकडे काय शांते
 वर्तमान। चक्र-व्यूह^१ गुरुद्रोण। रचिता झाला अद्भुत ॥ २ ॥ सुपर्ण-व्यूह^२

१ वळस. २ चक्राकार सैन्याची रचना. ३ गरुडासार सैन्याची रचना.

पांडव रचित । धर्मोसि अवधेचि रक्षित । युद्ध मांडलें अद्भुत । द्रोणें आणि भीमसेनें ॥ ३ ॥ नकुळ सहदेव पांचाळ । अवधे युद्ध करिती सवळ । परी चक्र-व्यूह भेदावया बळ । कोणासही दिसेना ॥ ४ ॥ धर्म म्हणे, असता पार्थ । तरी हा व्यूह भेदिता निश्चित । तों पुढें येऊन सुभद्रा-सुत । धर्म-राजास विनवीतसे ॥ ५ ॥ तुम्हां मज आज्ञा घाल जरी । तरी हा व्यूह भेदीन निर्धारी । धर्म म्हणे ते अवसरी । तूं बाळक सु-कुमार ॥ ६ ॥ मग बोले पार्थ-नंदन । आम्हां क्षत्रियां रण हेंचि धन । ताता तुमचे दयेकरून । व्यूह भेदून जाईन मी ॥ ७ ॥ परम सुंदर सुभद्रा-सुत । रूपासीं तुळितां उणा मन्मथ । दुसरा श्रीकृष्णचि मूर्तिमंत । विराट-जामात जो होय ॥ ८ ॥ घन-श्याम-वर्ण राजीव-नयन । आ-जानु-ब्राह्म मुहास्य-यदन । जो पांडवांसी प्राणांहुन । आवडता पांचांसही ॥ ९ ॥ ऐसा तो उत्तरा-वर । रयावरी चढला सत्वर । उदयाद्रीवरी दिनकर । तैसा सुंदर दिसतसे ॥ १० ॥ केला धर्मास नमस्कार । युद्धा निघाला पार्थ-कुमार । तों सहस्रावधी राज-पुत्र । व्यूहाप्रती रक्षिती ॥ ११ ॥ व्यूह भेदीत जाय सौभद्र । दहा सहस्र मारिले कुंजर । एक अयुत^१ महा-वीर । अश्यांसहित पाडिले ॥ १२ ॥ एक अयुत महा-रथी । तात्काळ पाडी उत्तरा-पती । जेथें शंभर राज-पुत्र रक्षिती । त्या स्थळासी पातला ॥ १३ ॥ दळासहित राज-कुमार । एकल्यावरी सोडिती शर । परि तो आनकदुंदुभी-कन्या-कुमर^२ । तितुके तोडी क्षण-मात्रें ॥ १४ ॥ तितुक्यांचें वाण-जाळ । एकसरे भेदी सुभद्रावाळ । जैसें उगवतां सूर्य-मंडळ । भ-गणें^३ सर्व लोपती ॥ १५ ॥ एक उठतां विनायक । असंख्य संहारती दंदशूक । कीं मुटतां चंड-वात देख । जलद-जाळ वितुळत ॥ १६ ॥ एक-विष्णु-नामेंकरून । असंख्य दुरितें जाती जळून । कीं चेततां कृशान । असंख्य वनें दग्धती ॥ १७ ॥ कीं मृदाचें धागजाळ समस्त । एका शब्दें उडवी पंडित । कीं एक सिंह नाग बहुत । पडतां गत-प्राण होऊनी ॥ १८ ॥ हृदयीं प्रगटतां बोध । सहपरिवारें पळतो काम-क्रोध । कीं प्रत्यया येतां ब्रह्मानंद । क्षुद्रानंद विरमती ॥ १९ ॥ तैसा एकलाच धनंजय-कुमार । परी संन्ये केडीं अवधी जर्जर । कोणा उचळितां कर । शस्त्रासहित भुजा छेदी ॥ २० ॥ दुर्योधनाचा पुत्र लक्ष्मण । त्यासी युद्ध केलें निर्वारण । घेतला तात्काळ त्याचा प्राण । शीर उडवूनी पाडिलें ॥ २१ ॥

१ दहा हजार. २ यमुदेवाची कन्या (सुभद्रा) तिचा मुलगा अभिमन्यु. ३ नक्षत्राणा.

बाण सोडीत धांवला कर्ण । तों दो बाणी छेदिले त्याचे कर्ण । बांग काढून
 भानु-नंदन । पळता झाला एकीकडे ॥ २२ ॥ दश बाणी सुयोधन खिळिला ।
 द्रोण पांच बाणी विधिला । जयद्रथ तात्काळ पळविला । एका बाणें-
 करोनी ॥ २३ ॥ अश्वत्थामा कृपाचार्य । हेही पळती गत-वीर्य । देखोनी
 अभिमन्यूचें शौर्य । द्रोण मस्तक डोलवी ॥ २४ ॥ व्यूहामाजी सांपडला
 पार्थ-कुमर । साहा जण महा-वीर । सोडिते झाले निर्वाण शर । एकलिया
 बाळावरी ॥ २५ ॥ सुकुमार तो सौभद्र । एकल्यासि हाणिती महा-वीर ।
 चहूंकडे पाहे सुंदर । आपुलें कोणी दिसेना ॥ २६ ॥ असता पिता
 अर्जुन । तरी साहा करिता येथें पूर्ण ॥ जयद्रथ व्यूह-द्वार धरून । शिव-वरदे^१
 नाटोपे ॥ २७ ॥ आकांत भोवें पांडव-दळी । जवळी नाही पार्थ-वनमाळी ॥
 व्यूह फोडी ऐसा बळी । कोणी नाही पांडवांत ॥ २८ ॥ युद्ध करित अभिमन्यु ।
 कर्ण सोडिले निर्वाण बाण । हातींचें धनु तोडून । बाणभाता छेदिला ॥ २९ ॥
 सारथी घोडे ते वेळे । द्रोणाचार्य मारिले । मग अभिमन्यें खड्ग
 घेतलें । रयाखाली उतरला ॥ ३० ॥ जैसी बीज लवोनि जाये । तैसा
 अभिमन्यु तळपताहे । तों दुर्योधन खड्ग लवलाहें । एके बाणें छेदिलें ॥ ३१ ॥
 मग गदा घेऊन पार्थ-सुत । अमित वीरांतें पाडित । तों दुःशासन त्वरित ।
 गदा छेदिली हातींची ॥ ३२ ॥ मग घेतलें रथ-चक्र । रणी तळपे
 सुभद्रा-कुमर । जैसा कृष्ण चक्र-धर । तैसा वीर दिसतसे ॥ ३३ ॥ कर्ण
 द्रोण दुर्योधन । सोडितो बाणापाठी बाण । हातींचें रथ-चक्र जाण ।
 अश्वत्थामिपानें छेदिलें ॥ ३४ ॥ तों दुःशासनाचा पुत्र दौःशासनी । वेगें
 आला गदा घेउनी । अभिमन्यें तेच क्षणी । गदा दुसरी घेतली ॥ ३५ ॥
 दोघी गदा-युद्ध मांडिलें । सकळी बाण-जाळ घातलें । दौःशासनीस केलें ।
 अभिमन्यें मूर्छित ॥ ३६ ॥ सर्वेच दुःशासन-सुतें । हाणीतलें अभिमन्यातें ।
 दोघे पावले मूर्छेंतें । गदा-घातें एकमेक ॥ ३७ ॥ मूर्छा सांबरोनि
 दौःशासनी । वेगें आला गदा घेउनी । विकळ सौभद्र पडलिया रणी ।
 त्याचे मस्तकी घातली ॥ ३८ ॥ तेणें चूर्ण झालें शीर । पडला पार्थाचा
 कुमर । तों अ-शरीरिणी व्रदली उत्तर । 'धर्म-युद्ध नव्हे हें' ॥ ३९ ॥
 सकळ दळ-भार एकवटला । भोवता पहावया पाळा^२ पडला । त्यांत जयद्रथें
 हाणीतला । अभिमन्यु लातेन ॥ ४० ॥ द्रोणें धिक्कारिलें जयद्रथा ।

दुर्जना, वीरा हाणिशी लत्ता । त्या अभिमन्ये वाणावारी झोडितां । पळालासी
 सत्वर ॥ ४१ ॥ कौरव गेले समस्त । अभिमन्य घायें विलपत ।
 श्रीहरीचें स्मरण करीत । वाट पहात पार्याची ॥ ४२ ॥ पांडव-दळीं
 आकांत दारुण । धर्मराज करी रुदन । आतां येईल अर्जुन । त्यासि
 काय वदन दाखवूं ॥ ४३ ॥ दिवस गेला अस्तमानासी । वधून येतां
 समसतकांसी^१ । अप-शकुन पार्यासी । मार्गी येतां होतसे ॥ ४४ ॥
 धर्माजवळी आला अर्जुन । अवघे देखिले अधो-वदन । पार्य पुसे कोठें
 अभिमन्य । कां उत्साह मंदिरीं न दिसे ॥ ४५ ॥ धर्म वसला अधोवदन ।
 कां मौन धरी, भीमसेन । म्हणे, संसार-माया अभिमन्य । त्यजुनी गेला
 स्वर्गातें ॥ ४६ ॥ रथाखाली पडला अर्जुन । पुत्र-शोकें करी रुदन । मग
 श्रीकृष्णें संबोखून । सावध केलें पार्यासी ॥ ४७ ॥ अर्जुन अवघ्यांसी धिक्कारित ।
 जळो जळो तुमचा पुरुषार्थ । इतुके असतां माझा मुत । कां पाठविला संग्रामा
 ॥ ४८ ॥ उपलब्ध^२ नगरोहुनी । उत्तरा, सुभद्रा द्रौपदी धांऊनी । त्वरे आल्या
 वसोनि वहनीं । हृदय पिटीत अति-दुःखें ॥ ४९ ॥ सुभदेतें न धरवे धीर । शरीर
 टाकिलें पृथ्वावर । माझा अभिमन्य सुकुमार । दावा एकदां पाहीन मी ॥ ५० ॥
 हे अभिमन्या कमळ-लोचना । हे सौभद्रा चंद्र-वदना । हे कोमलांगा मधुर-
 भाषणा । ये धांऊनि मज भेटें ॥ ५१ ॥ हे धनश्याम-वर्णा । हे अभिमन्या
 प्रति-अर्जुना । हे महा-वीरा सुहास्य-वदना । ये धांवूनि मज भेटें ॥ ५२ ॥
 द्रौपदी म्हणे, अभिमन्या । हे वत्सा सद्गुण-निधाना । हे तरुणा तुझी अंगना ।
 उत्तरा आतां करील काय ॥ ५३ ॥ हे किशोर-वया परम उदारा । समर-धीरा
 प्रताप-शूरा । पांडव-कुल-दीपका मुंदरा । केळी त्वरा सर्वा आधी ॥ ५४ ॥
 उत्तरेच्या गळां मिठी घालिती । सुभद्रा द्रौपदी शोक करिती । तें देखोनि पार्य
 श्रीपती । शोकार्णवी बुडाले ॥ ५५ ॥ बोले सुभद्रा वेल्हाळ । इतुके धीर
 असतां सवळ । सांपडला व्यूहामार्जी बाळ । पाठी कोणी न राखेची ॥ ५६ ॥
 विकळ पडतां माझें किशोर । जयद्रथें दिधला लत्ता-प्रहार । धिक् गांडीव धिक्
 तूणीर । धिक् यदु-वीर पार्य पै ॥ ५७ ॥ यावेगळा अपरिमित । धर्माच्या
 शोकासि नाही अंत । तों व्यास आणि ब्रह्म-मुत । नारद-स्वामी प्रगटले ॥ ५८ ॥
 सर्वांचेही समाधान । करा सत्यवती-हृदय-रत्न । म्हणती, सुभदे तूं मुजाण ।
 भगिनी होसी सर्वोत्तमाची ॥ ५९ ॥ वीर-पार्ता वीर-जननी । वीर-कुमारी
 यदुर्वरभगिनी । अभिमन्यु पडला समरांगणी । शोक न करी तयाचा ॥ ६० ॥
 ऐकें धर्मा भीमार्जुना । शोक करितां कोण्या कारणा । हे अवघी ब्रह्मांड-रचना ।

लया जाणार कल्पांती ॥ ६१ ॥ संसार हें दीर्घ स्वप्न । जाजावती मां
 माझे म्हणोन । सावध व्हा उचढा नयन । निज-मानसी विचारा ॥ ६२ ॥
 असो, व्यासें सांगोनि बहुत कथा । सावधान केलें कुंती-सुतां । नारद आणि श्री-
 शुक-पिता । अंतर्धान पावले ॥ ६३ ॥ सुभद्रेसी म्हणे पार्थ । उद्यां वधीन जयद्रथ ॥
 कौरव-दळ समस्त । तृणवत् जाळीन पै ॥ ६४ ॥ हें जरी नव्हे माझेनी । तरी वृथा
 प्रसवली पृथाजननी । लाज लागली कुरु-वंशालागुनी । कृष्ण-दास्य व्यर्थ गेलें
 ॥ ६५ ॥ कोठें पडला रणीं बाळ । तो पहावया पार्थ घन-नीळ । निघते झाले
 तात्काळ । निशीमाजी तेधवां ॥ ६६ ॥ रथ वेगें चालविला । चंद्र-ज्योतीचा
 प्रकाश केला । रण शोधावया निघाला । पार्थ-वीरतेधवां ॥ ६७ ॥ देखती सौभद्रें
 पाडिलें रण । आश्चर्य करितो कृष्ण-अर्जुन । बहुत केलें रण-शोधन । परी
 बाळ कोठें न सांपडे ॥ ६८ ॥ तों मंजुळ हरीचें स्मरण । ऐकता होय
 अर्जुन । 'हे जगन्निवास मन-मोहन । मधु-सूदन श्रीहरी' ॥ ६९ ॥
 अभिमन्याचे शब्द कोमळ । अर्जुन बोलखिलें तात्काळ । रथारूढ पार्थ
 घन-नीळ । आले जवळ धांवोनी ॥ ७० ॥ सौभद्रें नेत्र उघडिले । पापें
 आंग धरणीसी टाकिलें । अभिमन्यासी पोटी धरिलें । पापें मांडिलें
 शोकातें ॥ ७१ ॥ अरे माझीया सुकुमारा । बाळा अभिमन्या मुंदरा ।
 मजवांचुनि राज-कुमारा । कां आलासी ये स्पळी ॥ ७२ ॥ तें पार्थाचिये
 कानीं । हळूच अभिमन्य बोलें याणी । मी पडलों घोर धरणीं । याचा खेद
 मज न वाटे ॥ ७३ ॥ मी निचेष्टित पडलों येथें । मज छत्ता-प्रहार केला
 जयद्रथें । तेणें सर्वांग तिडकतें । हें मज दुःख अति भारी ॥ ७४ ॥
 ऐसें ऐकोन वचन । मग संबोली वीर अर्जुन । तुजें उसणें घेईन । काहीं खेद
 न करावा ॥ ७५ ॥ वा रे सुकुमारा परियेसी । उद्यां जरी न मारीन जयद्रथासी ।
 तरी अग्निकाष्ठ भक्षीन निधव्येसी । तुझीच आण अभिमन्या ॥ ७६ ॥
 तों न्याहाळीत कृष्ण-वदन । मुखीं करीत हरि-स्मरण । अभिमन्ये सोडिला
 प्राण । श्रीकृष्ण आपण पाहातसे ॥ ७७ ॥ असो पार्थ कृष्णें सबोविला ।
 रथी बसवूनि शिविरा नेला । निद्रा नाही अवघ्याला । चित्ताग्रांत
 पडियेले ॥ ७८ ॥ पार्थें प्रतिज्ञा केली हुस्तर । सिद्धीस पावचो सर्वेश्वर ।
 ऐसें बोलोनि यादवेंद्र । जाता झाला स्वशिविरा ॥ ७९ ॥ केशवासी म्हणे
 पार्थ । म्यां जे केली दृढ शपथ । ते तुजवीण कोण समर्थ । सिद्धीप्रती
 पाववी ॥ ८० ॥ भक्तकैवारिया माधवा । पण आतां सिद्धी न्यावा । दान-बंधो
 करुणार्णवा । ग्रीव आपुलें सांभाळी ॥ ८१ ॥ काष्टा न बुडवी जीवन ।

आपण वाढविलें म्हणोन । पांडव-प्रतिपाळक हें ब्रीद पूर्ण । न्हांडोदरी
गाजतसे ॥ ८२ ॥ मार्गळ उपकार आठवतां । पृथ्वी न पुरे यश लिहितां ।
विश्व-व्यापका अच्युता । ऋणाईत आमुचा तूं ॥ ८३ ॥ पार्थाच्या मनी
चिंता देखा । हें जाणोनो विश्व-व्यापका । रात्री निद्रा न ये वैकुंठ-
नायका । मग दारुकाप्रति धोलत ॥ ८४ ॥ उदईक असे निर्वाण-पण ।
कसा पुरवील अर्जुन । धनंजय केवळ माझा प्राण । मज त्यावीण न
गमेची ॥ ८५ ॥ दारुका ऐक वचन । उद्यां सिद्ध करीं माझा स्यंदन ।
चारी घोडे जुंपून । शैव्य-सुम्रीवादि शृंगारी ॥ ८६ ॥ सतेज आयुधें परम ।
शंख-चक्र-गदा-पद्म । बरी ठेवूनि उत्तम । सिद्ध स्यंदन असों दे ॥ ८७ ॥
पार्थासी घडलिया विपरित । मी तुज दार्वान संकेत । मनोधेगें आणीं रथ ।
बैसावया मज तेव्हा ॥ ८८ ॥ सोडोनियां मुदर्शन । संहारोन कौरव दुर्जन ।
ऐसें सांगोन जगन्मोहन । शयनावरी पहडला ॥ ८९ ॥

अध्याप पंचेचाळिसावा.

बैचे ; शिव-लीलामृतांतील

श्रियाळचरित्र

करीं घीणा घेवोनि ब्रह्मसुत^१ । शिवाजवळी आला अकस्मात । म्हणे हे
विश्वभर विश्वनाथ । तुझे भक्त देखिले बहु ॥ १ ॥ परी कांती-नगरी श्रियाळ । धीर
गंभीर उदार सु-शीळ । कीर्तीनें भरलें दिग्मंडळ । सात्विक केवळ क्षमावंत ॥ २ ॥
तेणें घातलें अन्न-सत्र । झालीं वर्षे दहा सहस्र । इच्छा-भोजन-दान पवित्र ।
अतीतांप्रती देतसे ॥ ३ ॥ अवनवीरी जे अ-गम्य वस्त । भोजनीं मार्गीतली
अकस्मात । तीं प्रयत्ने आणोनि पुरवीत । शिव-भक्त थोर तो ॥ ४ ॥ ऐसें
नारद सांगतां वर्तमान । त्याच्या गृहाप्रती पंच-वदन । कुशळ अतीत-वैय
धरून । येता झाला ते समयीं ॥ ५ ॥ आंगणीं उभा ठाकला येऊन ।
परम-कोपी जेथि दावात्र । दृष्ट वचन वोले कर्ठाण । रूपही संपूर्ण
कुशळर्चा ॥ ६ ॥ म्हणे मज दे इच्छा-भोजन । नातरी जातो सरय

१ शैव्य, सुम्रीव, मेघपुत्र आणि बलहक ह्या नांवांचे कृष्णाचे चार चोरे होते.

२ नारद.

घेवोन । श्रियाळ-चांगुणा येऊन । पाय धरितां सद्भावें ॥ ७ ॥ आणोनि
 बैसविला आसनी । त्याचीं क्रोध-वचनें सोमुनी । पोडशोपचारें पूजा
 करीनी । कर जोडोनी ठाकती पुढें ॥ ८ ॥ मागा-स्वामी इच्छा-भोजन ।
 येरू म्हणे, नर-मांस देई आणोन । तूं चोर हेर आणिसी धरून । त्याचें
 मांस न घें मी ॥ ९ ॥ धरूनि माझा उद्देश । विकत आणिसील मनुष्य ।
 तें न घें मी निःशेष । सत्य सत्य त्रि-वाचा ॥ १० ॥ चांगुणा म्हणे कर
 जोडून । मी आपुलें मांस देयें, करी भोजन । श्रियाळ म्हणे, मानेळ पूर्ण ।
 माझें मांस देतो मी ॥ ११ ॥ येरू म्हणे, तुम्ही पवित्र-तत्त्वतां । परी सर्व
 याचकांचे माता-पिता । तुम्हां दोघांसि भक्षितां । अन्न-सत्र खंडेल ॥ १२ ॥
 तरी तुमचा एकुलता एक स्नेहाळ । पांचवर्षाचा चिलया बाळ । बत्तीस
 लक्षणीं वल्हाळ । तो मज देई भोजना ॥ १३ ॥ ऐसें ऐकतां वचन । माया-
 मोह-जाळ दूर करून । म्हणती अवश्य जा घेवोन । मग संदाशिव
 बोलत ॥ १४ ॥ मी काय आहे वृक, व्याघ्र, रीस । मर्क्षू तव पुत्राचें मांस ।
 उबग न मानूनि विशेष । पचवूनि घालीं मज आतां ॥ १५ ॥ माया-मोह
 धरून । कोणी कराल जरी रुदन । तरी मी जाईन उठोन । सत्त्व घेऊनि
 तूमचें ॥ १६ ॥ 'अवश्य' म्हणोनि पतिव्रता । उभी ठाकोनि वाहे निजमुता ।
 म्हणे, बाळा चिलया गुणवंता । खेळामा कोठें गेलासी ॥ १७ ॥ तुजलागीं
 खोळंबला अतीत । बाळा माझ्या येई धांवत । ऐसें ऐकतां अकस्मात । बाळ
 आला धांवोनी ॥ १८ ॥ अतीतासी करूनि नमन । माता-पितयांचे धरी
 चरण । माता म्हणे, तुझें पिशित-दान^१ । अतीत मागतो राजसा ॥ १९ ॥
 बाळ बोले स्नेहेंकरून । हा देह म्यां केला शिवार्पण । अतीत होतां तृप्त पूर्ण ।
 उमा-रमण संतोषेल ॥ २० ॥ ऐसें ऐकतां झडकरी । बाळ घेतला कडियेवरी ।
 पाक-शाळेभीतरी । घेऊनि गेली वधावया ॥ २१ ॥ चिलयासी सुंवन देऊन ।
 हृदयी धरिला प्रीतीकरून । बाळ म्हणे, पुढती येईन । तुझ्या उदरा
 जननीये ॥ २२ ॥ माया-जाळ सर्व सोडून । मन केलें वज्राहूनि कठीण ।
 चिलयाचें शिर छेदून । काढिलें मांस अंगीचें ॥ २३ ॥ आपणासी पुत्र नाही
 म्हणोनियां । शिर-कमळ ठेविलें पहावया ॥ शरीराचा पाक करुनियां ।
 उठवी भोजना अतीतातें ॥ २४ ॥ अतींद्रिय-द्रष्टा श्री-शंकर । अनंत
 मळांडीचा समाचार । सर्व ठाऊका सूत्रधार । कळलें शिर ठेविलें

तें ॥ २५ ॥ उठोनि चालिला तात्काळ । धांवती चांगुणा-श्रियाळ ।
 येरू म्हणे, कळलें सकळ । शिर-कमळ ठेविलें ॥ २६ ॥ सर्व गात्रांत
 शिर प्रधान । तेंच कैसें ठेविलें वंचून । तंव तीं दोघें धरिती चरण ।
 तेंही पचवूनी घालितो ॥ २७ ॥ क्षोभ न धरावा अंतरी । नेणतपणें
 चुकलों जरी । सर्वज्ञा तूं क्षमा करी । सत्त्व आमुचें राखावें ॥ २८ ॥ मग
 बैसला आसनी येऊन । म्हणे, शिर येई बाहेर घेऊन । उखळांत घालुनि
 कंडण । मज देखतां करी आतां ॥ २९ ॥ अश्रु आलिया तुझे नयनी ।
 की कष्टी झालिया अंतःकरणी । तरी पुत्र गेला, सत्त्वास हानी । करून
 जाईन तूमच्या ॥ ३० ॥ अवश्य म्हणे नृप-छलना । शिर आणोनि करी
 कंडणा । सत्त्व पाहे कैलासराणा । अंतरीं सद्गद होउनी ॥ ३१ ॥ निज-
 सत्त्वाचें उखळ । धरिलें धैर्याचें करी मुसळ । कांडीत बसली वेलहाळ ।
 निर्धार बचळ धरूनियां ॥ ३२ ॥ अतीत म्हणे, परम मंगळ । गीत गाय
 रसिक सुढाळ । खंती करितां पयः-फेन-धयळ । दुरावेल जाण पां ॥ ३३ ॥
 ते सद्भाव-सरोवर-विलासिनी । कोमलहृदय नृप-कामिनी । की निश्चय-गंगा
 भरूनी । जात मर्यादा धरूनियां ॥ ३४ ॥ तिचें पाहतां मग वदन ।
 काळवंडला रोहिणी-रमण । मृग-शायाक्षी गुण-निधान । उपमा नाही
 स्वरूपते ॥ ३५ ॥ म्हणे, कोमलांगा बाळा मुकुमारा । सु-उक्षणा सु-शीला
 नृप-किशोरा ॥ सु-हास्य-वक्त्रा राजीव-नेत्रा । येवोनी उदरा धन्य केळें ॥ ३६ ॥
 तूं सु-कुमार परम-गुणवंता । माझे निष्ठुर घाव लागती माथां ॥ तुजवीण
 परदेशी आतां । दुयळी भणंग झालें मी ॥ ३७ ॥ कुच-कमंडली अतिमुंदरा ।
 फंचुकीबाहेर फुटल्या दुग्ध-धारा । की भू-छिगासी एकसरां । गळत्या लाविल्या
 तिथेन ॥ ३८ ॥ म्हणे अतीत जेवोनि अवधारी । जाऊं दे राज-द्वाराबाहेरी ।
 देह त्यागीन ये अवसरी । यावरी धीर न धरवे पै ॥ ३९ ॥ कैलास-बंध सखया
 लहून । एकला जातोसी मज टाकून । तुझे संगतीं मी येईन । उमा राहें
 क्षणमरी ॥ ४० ॥ तूं मोक्ष-द्रीपाचें केणें भरून । जासी कैलास-राज-पेठ लहून ।
 तुजसंगतीं मी उद्धरेन । मज टाकूनि जाऊं नको ॥ ४१ ॥ उदकावीण
 जेसा मीन । तैसी मी तान्हया तुजवीण ॥ माझे हृदय निर्दय कटीण ।
 लोकांत वदन केवि दावूं ॥ ४२ ॥ तुझी माठली मी म्हणतां । लाज
 वाटे रे गुणवंता । तुवां आपुली सार्थकता । करूनि गेलासी शिव-
 पदा ॥ ४३ ॥ हें त्रि-मुक्कन शोधितां सकळ । तुज ऐसा न दिसे माळ ।
 मग तें पचवूनि तात्काळ । 'उठा' म्हणे अतीतातें ॥ ४४ ॥ अतीत म्हणे,

अवनी-पती । उठा तुम्हीं यजमान माझे पंक्ती । ऐसं ऐकतां श्रियाळ-नृपती ।
 झाला चितीं संकोचित ॥ ४५ ॥ चांगुणा म्हणे, नृप-नाथा । सत्त्व राखावें
 सत्वर आतां । विन्मुख जाऊं न बावें अतीता । मनीं चिंता न धरावी ॥ ४६ ॥
 नव-मास वाहिला म्यां उदरांत । तुम्हांस जड नव्हे चौप्रहरांत । पोटीचा पोटी
 घालितां सुत । चिंता काय नृप-श्रेष्ठा ॥ ४७ ॥ राव बैसला पंक्तीसी ।
 ताट वाढोनि आणिलें वेगेंसी । अतीत म्हणे चांगुणेसी । तूंही येईं सवेगें ॥ ४८ ॥
 अवश्य म्हणोनि झडकरी । येवोनि बैसली नृप-सुंदरी । यावरी अतीत म्हणे,
 तुमच्या मंदिरीं । अन्न न खावें सर्वथा ॥ ४९ ॥ निपुत्रिकाचें न पहावें
 वदन । मग तेथे कोण घेईल अन्न । दीपेवीण शून्य सदन । पुत्रावीण तेथे
 तुम्ही ॥ ५० ॥ नासिकेवांचोनि वदन । कीं वृक्ष जैसा फळावीण । कीं
 बुबुळावीण जैसे नयन । शून्य सदन तुमचें तेथीं ॥ ५१ ॥ तंव तीं दोघे
 बोलती सद्वदित । एक होता तो अर्पिला सुत । चांगुणा म्हणे, गेलें सत्त्व ।
 अतीत विन्मुख जाईल आतां ॥ ५२ ॥ एक वाळ तो दिधला भोजनासी ।
 आतां महाराजा सत्त्व किती पाहसी । ऐसं बोलतां चांगुणेसी । अश्रुत गर्हिवर
 दाटला ॥ ५३ ॥ म्हणे सत्त्वही बुडालें सकळ । वृथा गेलें माझे वाळ ॥
 मग कंठ मोकळा करुनि ते स्नेहाळ । हाक फोडी चांगुणा ॥ ५४ ॥ नयनीं
 चालिल्या प्रेमाश्रु-धारा । म्हणे, अहा शिव कर्पूर-गौरा ॥ दीर्घ-स्वरें वाहे उमावरा ।
 पाव सत्त्वरीं या आकांतीं ॥ ५५ ॥ अहा झालें वंश-खंडन । न देखों पुढती पुत्र-
 वदन ॥ ऐसं ऐकतां अतीताचे नयन । स्वर्गें लागले प्रेम-भरें ॥ ५६ ॥ बाहेर
 फुटली मात । वळसा थोर होत नगरांत । लोक दुःखें वक्षःस्थळ पिटीत ।
 राज-किशोर आठवुनी ॥ ५७ ॥ विमानीं दाटले सुरवर । म्हणती धन्य पतिव्रता
 सत्त्व-धीर । ईस प्रसन्न होऊनि श्रीशंकर । काय देईल तें न कळेची ॥ ५८ ॥
 अतीत म्हणे चांगुणेसी । जें प्रिय असेल तुझे मानसीं । तें मज माग सद्वृणराशी ।
 यावरी सती काय बोले ॥ ५९ ॥ मज निपुत्रिक म्हणतील लोक । हा
 धुवोनि काढीं कलंक । ऐसं ऐकतां कैलास-नायक । बोलावी म्हणे
 पुत्रासीं ॥ ६० ॥ सत्य मानूनि अतीत-वचना । दीर्घ हाका फोडीत
 चांगुणा । म्हणे, चिलया गुण-निधाना । येईं स्नेहाळा धांवोनी ॥ ६१ ॥
 अतीत तुजवीण न घे मास । कोठें गुंतलास खेळावयास । माझें तान्हें तूं
 पाडस । सत्त्व राखी येवोनियां ॥ ६२ ॥ तूं न येसी जरी धांवोन । तरी
 माझा जाऊं पाहे प्राण । दश-दिशा विलोकून । चांगुणा पाहे तेधवां ॥ ६३ ॥
 मागुती हाक फोडी वेल्हाळ । तों जैसं उगवे मित्र-मंडळ । तैसा धांवतचि

आला बाळ । पाहे श्रियाळ स्नेह-मोरें ॥ ६४ ॥ अतीत-स्वरूप टाकून ।
शिव प्रगटला निज-रूप पूर्ण । दश-हस्त पंच-वदन । दीनोद्धारण
जगद्गुरु ॥ ६५ ॥ चिलया शिवें हृदयीं धरिला । निज अंकावरी वसविला ।
श्रियाळ-चांगुणा ते वेळां । पायांवरी लोळती ॥ ६६ ॥ सुर-वर सुमनें वर्पती
अपार । दुंदुभि-नादैं कोंदलें अंबर । आनंद-मय झालें नगर । धांवती लोक
पाहावया ॥ ६७ ॥ शिवें आणविलें दिव्य विमान । श्रियाळ चांगुणा
दिव्य-रूप होऊन । चिलयासी सिंहासनीं स्थापून । छत्र धरिलें तयावरी ॥ ६८ ॥
सचिवांस निखोनी राज्य-भार । विमानीं वसलीं सत्वर । निज-पदीं जगदोद्धार ।
श्रीशंकर स्थापी तयां ॥ ६९ ॥ कांती-नगरीं सौख्य अगाध । त्रि-भुवनीं
न माये आनंद । श्रीधर-स्वामी तो ब्रह्मानंद । अभंग न विटे
काल-त्रयीं ॥ ७० ॥

अध्याय चवदावा.

अमृतराय

हा गृहस्थ औरंगाबादेस राहत असे. हा जातीचा देशस्थ ब्राह्मण.
आपल्या आईचें नांव उमा व बापाचें नांव शंकर असे त्यानें आपल्या धुवचरित्रामध्ये
नमूद केलें आहे. याचा जन्म श. १६२० बहुधान्य संवत्सरी झाला.

औरंगाबादेस विसा मोरो म्हणून एक मोगल सरकारचा मुत्सद्दी होता,
त्याच्या पदरीं अमृतराय होता. हा स्वभावानें थट्टेखोर असे. असें सांगतात
कीं, एके दिवशीं त्यानें मध्यमुनीश्वर म्हणून एक साधु होता त्याची धट्टा केली,
त्यावरून त्यानें त्यास बोलावून नेऊन बोध केला तो असा :—

“ईश्वरानें तुला अमृततुल्य वाचा दिली आहे व तुझ्या आईबापांनीं तुझें
नांवही तसेंच ठेवलें आहे, तर तूं आपल्या वाणीचा असा व्यवहार करून तीं
बिफळ करितोस, त्यापेक्षां तिची जर ईश्वरस्तवनाकडे, किंवा लोकोपयोगाकडे
योजना करशील तर फार चांगलें होईल.” हा बोध ऐकून अमृतरायास
पश्चात्ताप झाला. तेव्हापासून त्यानें मध्यमुनीश्वर यांस गुरु करून आपलें
उत्पन्न परमार्थसाधनाकडे वळविलें.

अमृतरायानें पदें व कटिवंध पुष्कळ केले आहेत. तो शीघ्रकवि होता.
तो पद्यरचना इतकी जलद करी कीं, लेखकास ती लिहिण्यास अवकाश

सांपडत नसे. त्याची कांहीं कविता पुराणांतोळ किर्तीएक प्रकरणांवर आहे व कांहीं बोधप्रद आहे. त्याची कविता मनोरंजक असून तीति प्राप्त, यमकें फार आहेत. ह्यानें कांहीं कविता हिंदुस्तानी भाषेंतही केलेली आहे.

अमृतराय कथा करीत असे. असें सांगतात कीं, नानासाहेब पेशवे ह्यांनी त्याची एक कथा करविली होती, ती ऐकून त्यांस संतोष झाला आणि त्यांनी त्याची फार प्रशंसा केली. मृत्यु श. १६७५ मध्ये श्रीमुखनाम संवत्सर चैत्र शुद्ध प्रतिपदेस (पष्टी!) झाला.

ह्यानें केलेले ग्रंथ.

दामार्जापंताची रसद, द्रौपदी-वस्त्र-हरण, शुक-चरित्र, धृष-चरित्र, सुदाम-चरित्र, जीव-दशा, रामचंद्र-वर्णन, गणपति-वर्णन, दुर्वास-यात्रा, इत्यादि. ह्यांवर प्रायः ह्यानें कटाव रचले आहेत.

विशेष माहितीकरितां पाहा :—महाराष्ट्र-सारस्वत, (भाग २)—भाषे; महाराष्ट्रकवि अमृतरायकृत कवितासंग्रह-सं० वा. दा. ओक.

कटिवंध किंवा कटाव

जीव-दशा

सज्जन हो, निज गुज आपुलें उमजाना, हरिछागिं भजाना ॥ ध्रु० ॥
नऊ मास गर्भांत^१ सांपडे, मूत्र-मलादिक फार सांकडे, तनुसि तोडिति जंतू-
कांडे, बहु श्रमानें वाहेर पडे, स्मरण मुळींचें सर्व भिसरला, सोहं^२
कोहं^३ रईं लागला, दिवसां मासां वृद्धि पावला, क्षण-क्षणा अपघात चूकला,
धन-मद-गंधें फार दाटला, अहं-पणाचा पुर लोटला, पांचां^४ विपयांमाजि
बाटला, पापाचारणें मनीं काटला, भला धाटला, संसार अ-पार, धोर करितो
फारमार, महाळ मुटुख जागीर इजारा, कमाविसदारी, भारि पत्तार सावकारी,
हत्ती घोडे सैन्य शिबीका, वा पोपाख कार्नि चौकडा, सुंदर वनिता प्रिया

१ प्राणी गर्भांत असतो तोंपर्यंत 'सोहं' (सः अहम्) म्हणजे मी ईश्वर आहे असे म्हणतो, जन्मास आला म्हणजे 'कोहं' (कः अहम्) म्हणजे मी कोण आहे असे म्हणतो आणि पुढें मोठा होऊन त्यास समजू लागले म्हणजे 'अहं' म्हणजे 'मीच काय तो आहे,' असे म्हणतो, म्हणजे ईश्वरास विसरतो. २ शब्द, स्पर्श, रूप, रस गंध हे पांच विषय.

नवोढा, शहाणपणाचा गर्व गाढा, मनसोन्याचा करी निवाडा, वाढा रंगीत रंगमहाल, सोनेरी बैठका, जरी भर्जरी, तमाम ऐने, काम मुलायम, फिरंगाणी त्रिछोरी फाणसें, मिनेगारि किनखापी पडदे, खणोखणीं रेशमी गाळिचे, बागवरीचे, राग-रंगामधि गुंग वेढा, निसंग मोठा, अभिमानाचा चढला ताठा, उन्मत्त खोटा, धर्माविषयी फार कर्ता, त्याच्या बंधुनि धरत्या वाटा, अग्नि तस्कर करिति चपेटा, आटापीटा, राज-दंड उदंड उदेले, भंड निघाले, लंडपणे प्रचंड भोगिले, परोपरीची छी थू अवघी, मारामारी, जेरबंद कडाकड सोटे मारी, कमचा पाठीं उडती भारी, या या परिचे जाच शरीरी, हृदयीं मस्तकिं शिळा भारी, चोढितां जड खोडा वेडी, पाथिं रोकडी, प्राप्त देहुडी, तरी येइना कबूल कवडी, अधिकारी घरदार सांवडी, सर्वहि नेलीं घोडीपाडी, उरली नाहीं एकहि कवडी, पहिली होती विनी वांकडी, शालजोडिला शेला जोडी, देव द्विज गुरु तडीतापडी, त्यांसि क्रोधे फार झडाडी, ईश्वर त्याची मस्ती मोडी, आतां कैची उप्पर माडी, दशधडीवर गुढी लाविली, दुष्कर्मींची अश्रें दाटलीं, पहा पहा रे डोळे उघडुनि, पुढें यातना यम-लीकींच्या, नानापरिंच्या, जाणोनि येथेंचि कां सावध व्हाना, हरिलार्गि भजाना ॥ १ ॥

कटिबंधः दुर्वास-यात्रा

दुर्योधन दुर्वास-ऋषीला, प्रार्थुनि म्हणतो 'जाय निशाला, अने नेदी द्रीपदी शाला, तुम्हीं पाहिजे धर्म दूषिला,' ऐसें उत्तर ऐकुनि कानीं, ऋषी सर्वहि सवें घेउनी, आला पांडव-वसते-स्थानी, दीर्घ-स्वरांनं हाक मारुनी, तंव ते धर्म-भीमार्जुन येउनी, माद्रि-त्तनयसह पाय नमोनी, स्तविने हाटे ते मृदुवचनी, 'धन्यधन्य हे आजचि रजनी,' म्हणे तयांतें दुर्वास-मुनी, 'पुजनस्तवन नको मजलागुनी, इच्छा एकाचि भोजन-पानी,' ऐकुनि उत्तर, द्रीपदिमुख पहात युधिष्ठिर, हार करुणाकर, असतां श्रानर अंतर्पामी, 'स्नाने स्वामी, करोनि यावे,' वोले धामी, तंव ते सर्व ऋषींश्वर गेले, पांडव ते स्थळि स्तान्धचि ठेले, धर्मराज बंधुप्रति वोले, 'कैसें संकट आजि उदेले,' तंव ते द्रीपदि, * * * * * वृंदावनि ज्या पास निरंतर, प्रार्थिति मुंदर, दनुज भयंकर, रूप मनोहर, नामचि

मुरहर, तेंचि ब्रह्म निर्गुण निरामय, निर्विकल्प निःसंग निरन्वय, निर्भय, चिन्मय, व्यक्ताव्यक्तचि येउनि राहे, त्याप्रति वाहे, 'धांव धांव तूं श्रीरंगा, अद्वयरंगा, भवभयभंगा, तूं निःसंगा, तव पादि गंगा, उद्धवली तापत्रयभंगा, पवित्र चांगा धांव उणिव जो न पवे अंगा, ऋषी सर्वही करिती दंगा, ये अव्यंगा, श्रीकर तूं मुनिमानसभंगा, तुज न म्हणो लघु अथवा तुंगा, संगतीत तूं अनंगताता, लागासि संतां, हरिसी बहंता, योगी सेविति तुज एकांता, योगी तन्मय सांडुनि कांता, स्वरूपशांता, दाता, त्रिभुवनि लक्ष्मीकांता, युगायुगीं अवतारचरित्रें, चाकुनि ऐसीं लीलामात्रें, मत्स्य कूर्म वराह वृसिंहा, वामन भार्गव रामा धैर्या, कैटभकदना, तूं रघुवर्या पडिपुनाशन महाशौर्या, उत्पत्ति-स्थिति-संहारकार्या, साक्षी तूं या पर्याय पाहतां निजनिपुणा, एक वेळ दाविं तूं आपणा, करि कीं करणा, कैवारी तूं पांडवप्राणा,' ऐशी स्तुती ऐकुनि श्रीहरी, भोजन सांडुनि लवलाहंशी खग पाचारी, नयेचि सत्वर, तांतड झाली लगवग मोठी, तो जगजेठी, आला धांडनि, द्रौपदिसाठी, कृष्णा पाहुनि आनंद पांटी, तें सुख, सहसा न वदे होंटी, जिवाशिवाशीं पडली गांठी, बाहुनि बोलत 'कां हो भगिनी, धांवा फेला, सांगा पहिला,' द्रौपदि म्हणे 'ऋषि स्नाना गेला, साठि सहस्र खंढ्या त्याला, अन पाहिजे त्या बशनाला, याविरहित-समग्र ऋषीला, यास्तव तुज मी प्राधि अजाला, धर्मराज तो विस्मित झाला, कांही विवेक न मुचे त्याला,' यचन ऐकुनि श्रीहरी बोले, 'माझे आशीं प्राण मुकेले, कृष्णे जेजुं घालीं बहिलें,' तंव ते बोले 'सत्त्व घेतलें, सर्व-साक्षी असतां कां छळसी, धाली पाळथी घातलि पाहीं, अन्नचि नाही मागसि काई,' कृष्ण म्हणे 'तूं पहा हो बाई,' तंव ते पाहे स्थालीमाजी, स्वल्पचि भाजी, कृष्ण म्हणे 'मी बहूत राजी,' फरीं घेउनी मुखी घालितां, त्रि-भुवन धालें, भाव-भक्ति-संतुष्ट-अंतरी, मम भजक.ला हें पावे, श्री-कृष्ण कृष्णेलागीं अति संकट-समयीं पावे ॥ १ ॥

१ सांगानें मदन जाळल्यावर त्याची स्त्री रति हिनें सांगानी प्रार्थना केल्यावर दुता पति कृष्णाच्या पोटीं जन्मास येईल असें सांगितलें. त्यावरून कृष्णापासून रतिमणीच्या पोटीं प्रसूत (मदन) झाला, यावरून अर्जुनाचा म्हणजे मदनाचा तात म्हणजे बाप असें म्हटलें.

महीपति

अहमदनगरापासून अठरा कोसांवर राहुरी तालुक्यांत ताहराबाद ह्या गांवीं दादोपंत नामें कुळकरणी असे. हा जातीचा ऋग्वेदी वासिष्ठगोत्री देशस्थ ब्राह्मण; ह्याचा पुत्र महीपति, ह्याच्या आईचें नांव गंगाबाई. दादोपंत ह्यास मुली होत्या; पुत्रसंतान नव्हतें तें, त्याच्या साठ्याच्या वर्षीं झालें. महीपति रूपानें सुंदर असे. हा सोळा वर्षांचा असतांच कुळकरणाचें काम करूं लागला.

एके दिवशीं कचेरींतून येऊन पूजा करीत असतां सरकाराकडील शिपाई बोलवायास आला. तेव्हां, 'पूजा झाल्यावर येईन' असें त्यानें सांगितलें. त्या वेळेस तो यवनशिपाई कांहीं अपशब्द बोलला, तेणेंकरून त्यास फार त्रास झाला; परंतु त्या वेळीं सरकारांत जाऊन काम होतें तें केलें. इतकें झाल्यावर त्यानें घरीं येऊन फानांत खोबळेढी लेखणी होती ती श्रीपांडुरंगापुढें ठेवली आणि 'आजपासून मी गांवकृत्यासंबंधी लेखणी हातीं धरणार नाही, व पुढेंही सात पिढ्यांपर्यंत कोणी धरूं नये,' असें म्हणून त्यानें पांडुरंगाची शपथ वाहिली. त्याप्रमाणें आतां त्याचे वंशांतील लोक गांवकृत्यासंबंधी लिहीत नाहींत. पुढें बडील थकलेच होते, तेव्हां त्यांच्याबद्दल तो आपण पंदरीच्या घान्या करूं लागला.

नंतर असे सांगतात की, कांहीं दिवसांनीं तुकोबानें स्वप्नांत येऊन, 'नामदेवाचा शतकोटि अभंगांचा संकल्प माझे मुखें परिपूर्ण झाला, आतां संतचरित्रांचें वर्णन तुझे मुखें व्हावें,' असें त्यास सांगितलें व त्याच्या मस्तकावर बरदहस्त ठेवून आपण गुप्त झाला. तेव्हांपासून महीपतीस कविता करण्याची शक्ति आली.

ह्याची कविता सरळ आणि सुलभ आहे. ह्याची ज्ञानेश्वरासारखी दृष्टांत देण्याची चाल फार आहे. ह्याची कविता सर्व आर्वाबद्ध आहे. त्यानें ताहराबाद येथें पांडुरंगाचें देवालय अयाचित वर्तानें बांधून श्रीपांडुरंगाची स्वयंभू बालुकेची मूर्ति स्थापिलेली आहे.

मागे एकदां दुष्काळ पडला होता, त्यास 'करंढ्याचें साल' असें म्हणत. त्या दुष्काळांत लोक उपाशीं मरूं लागले, म्हणून महीपतीनें आपले घर लोकांकडून लुटविलें. हें वर्तमान गांवांतील जहागीरदारास समजलें, तेव्हां त्यानें पुष्कळ गाढ्या भरून साहित्य पाठविलें; परंतु महीपतीनें त्यांतलें कांहीं एक न घेतां आपण गांवांत भिक्षा मागून तिजवर निर्वाह केला. नंतर प्रति तीन वर्षांनीं ब्राह्मणांकडून घर लुटवावें, असें त्यानें तीन वेळ केलें. पुढें, 'आपण घर लुटवितां, परंतु आपल्यापुढें असा क्रम चालणें कठीण आहे. ह्याकरितां जें सतत चालेल तें करावें', असें त्यास लोकांनीं सांगितलें. तेव्हां महीपतीनें ब्राह्मणभोजनाकरितां पांडुरंगाचा प्रतिवर्षी आपाढ वद्य १० पासून ३० पर्यंत उत्सव करण्याची योजना केली. तो उत्सव अद्याप चालू आहे. महीपति समाधिस्थ झाला तेव्हां त्याचें वय ७५ वर्षांचें होतें. जन्मशक १६३७—समाधिशक १७१२ श्रावण वद्य १२.

महीपतीनें केलेले प्रसिद्ध ग्रंथ :—भक्त-विजय, भक्त-लीलामृत, संत-विजय (?), संत-लीलामृत, कथा-सारामृत, तुळशी-माहात्म्य, पंडरी-माहात्म्य, गणेश-पुराण, हरितालिका-व्रत, ऋषिपंचमी-व्रत, अनंत-व्रत, दत्तात्रेय-जन्म. हे ग्रंथ अनेकांनीं प्रसिद्ध केले आहेत.

विशेष माहितीकरितां पाहा :—महाराष्ट्र-सारस्वत, भा. २—भावे.

वेचे, संत-लीलामृतांतील

ओव्या

गोपीचंदारुयान

गोपीचंद हा बंगालचा राजा होता. ह्याच्या आईचें नांव मैनावती असें होतें; हिनें जालंधरनाथ हा गुरु केला होता म्हणून गोपीचंदानें त्यास कूपंत टाकून दिलें. परंतु पुढें त्याच्याच कूपेनें गोपीचंद विरक्त झाला; ही कथा ह्या आख्यानांत सांगितली आहे.

कूपान्तोनि जालंधर । कानिका काढीतसे स्तवर ॥ दृष्टी पहाती नारिनर । जैसा भास्कर उगवला ॥ १ ॥ दिव्य रत्नाच्या समोवती । जोहरी परीक्षंत जैसे मिळती ॥ तसे सात शत शिष्य निश्चिती । दर्शन घेती सद्गुरूचें ॥ २ ॥ पूर्णमेचा निशा-कर । त्यासी आवडी लक्षिती चकोर ॥ तैथि नगर-यासी नारी-नर । जालंधर पाहत ॥ ३ ॥ मैनावती प्रेमेकरोनी । मस्तक ठेवोनि

सद्गुरु-चरणीं । प्रेमें अश्रु बाहती नयनीं । तेणें चरण दोन्ही धुतले ॥ ४ ॥
 जालंधर सिद्धमहाराज देख । कानिफा तयाचा साधक । त्यानें युक्ति करोनि
 अमोलिक । भू-पतीसी जीवविलें ॥ ५ ॥ भस्म न करितां त्याची काया ।
 अमर केळें सत्वर राया । निरसोनि सकळ माया । केली छाया कृपेची ॥ ६ ॥
 रायासि अनुताप जाला पूर्ण । म्हणे सद्गुरूचें धन्य महिमान । आतां
 संसारमाया त्यजुन । वैराग्य वेणें निश्चित ॥ ७ ॥ मग प्रधानासि विचारोनि ।
 पुत्र बैसविला भद्रासनीं ॥ जालंधरासी नमस्कार करोनी । कर जोडोनी
 विनवीत ॥ ८ ॥ म्हणे, मी शरणागत पूर्ण । जोग द्यावा जी मजकारण ।
 कांहीं न करावा अनमान । म्हणोनि चरण धरियेले ॥ ९ ॥ यावरी सद्गुरु
 बोलती वचन । वैराग्य नव्हेचि तुजलागून । नको टाकूं संसार-भान ।
 शेवट होणें अघटित ॥ १० ॥ विष घेववेळ प्रासोप्रासी । पार्थी चालवेळ
 आकाशीं । वाही पोहोनि सागरासी । पैल तीरासि पाववेळ ॥ ११ ॥
 मुठीत धरवेळ कृशान । कुडी सांडितां धरवेळ प्राण । आकाशाची मोट
 जाण । वज्रांत बांधोन आणवेळ ॥ १२ ॥ पृथ्वीचें वजन होईल कोडें ।
 फावेळ ब्रह्मांडाची घडामोड । परि वैराग्य बहुत अवघड । जाण रोकडें
 नृप-नाथा ॥ १३ ॥ आम्हीं आशीर्वाद दिवला राया । तेव्हां अमर
 जाली तुम्ही काया । आतां वैराग्य घेवोनियां । व्यर्थ कासया शिणतोसि ॥ १४ ॥
 गोपीचंद देत प्रत्युत्तर । स्वामीची कृपा मजवर । असतां माया अनिवार । बांधूं
 न शके सर्वथा ॥ १५ ॥ पूर्ण अनुतापी बोलखोनि चिन्ह । वैराग्य दिवळें
 त्याजकारण । सीडी मुद्रा कंथा लेवोन । विभूती-चर्चन सर्वांगीं ॥ १६ ॥ सद्गुरु
 म्हणती ते अवसरीं । भिक्षा मागें घरोघरीं । रायाची पट्टराणी सुंदरीं । गेळा मंदिरां
 तियेच्या ॥ १७ ॥ आलेख म्हणोनियां तेथें । म्हणे, भिक्षा लीकरी आणीं माते ।
 ग्रामवासी लोक बहुत । आश्चर्य करित तेथवां ॥ १८ ॥ वैराग्य-शील देखोनि
 भर्ता । आक्रोशें रुदन करी कांता । म्हणे, कैसी विपरीत जाली वार्ता । काय
 नृप-नाथा हें केळें ॥ १९ ॥ म्यां किंचित अन्याय केळा राया । यास्तव
 टाफिली प्रपंच-माया । नख न लगे तया ठाया । कुठार कासया पाहिजे ॥ २० ॥
 परम सद्गुमार तुमची कांती । यावरी चांचिली शूभ्र विभूती । नाना उपचार
 भोग संपत्ती । टाफोनि अनुतापी कां जाळां ॥ २१ ॥ तुमचे चरण
 नृप-नाथा । कोणती येवोनि धुईल कांता । हेचि बहुत वाटे चिंता । सांगा
 तत्त्वतां मजपारीं ॥ २२ ॥ गोपीचंद देत उत्तर । गंगा यमुना सांता धोर ।

माझे चरण निरंतर । धुतील माते सर्वथा ॥ २३ ॥ गोपीचंदासि पुसे
 गोस्टी । कोण बोलेल तुम्हांसि गोष्टी । म्हणोनि चिंता वाटते मोठी ।
 उठाउठी सांगा तें ॥ २४ ॥ यावरी म्हणे वैराग्यशील । किनरी सांगेल
 गोष्टी प्रांजल । तुम्ही टाकोनि माया-जाळ । व्यर्थ हळहळ न कराया ॥ २५ ॥
 यावारि बोले कुरंग-नयनी । कोण तुम्हांस वैसवील भोजनी । हेचि चिंता अपार
 मनी । मजलागोनि वाटते ॥ २६ ॥ गोपीचंद बोले प्रत्युत्तरी । तुज ऐशा
 माता घरोघरी । कर-तळ भिक्षा निर्धारी । निरंतर वालतील ॥ २७ ॥
 कांतिसि बोलोनि ऐशापरी । तेथोनि निवाला दडकरी । सोळाशें । राण्या ते
 अवसरी । शोक करिती आक्रोशें ॥ २८ ॥ ते सविस्तर सांगतां यार्ता ।
 तरी ग्रंथा विशेष वाढेल कथा । गोपीचंद त्यजोनि माया ममता । निघे
 तत्त्वतां वेगेंसी ॥ २९ ॥ सद्गुरु-कृपा होतांचि पूर्ण । मन तें होवोनि गेलें
 उन्मन । स्वरूपी लागलें अनुसंधान । नाठवे मी कोण सर्वथा ॥ ३० ॥
 भिक्षा मागतां नगरांतरी । गेला मैनावतीच्या घरी । म्हणे, माते दुध-मात
 निर्धारी । भोजन सत्तरी घालावें ॥ ३१ ॥ पुत्र देखोनि वैराग्य-शील ।
 जननी हर्षली ते वेळ । म्हणे, माझे उदरी येवोनि सकळ । उद्धारलें कुळ
 सुपुत्रा ॥ ३२ ॥ जैसैं होतें मातेच्या मनांत । तैसैंच तुज घडलें साय ।
 धन्य सद्गुरु जालंधरनाथ । महिमा अद्भुत तयाचा ॥ ३३ ॥ निरस्तोनि
 सकळ ममता माया । अमर केली तुझी काया । पूर्ण कृपेची केली
 छाया । त्याचिया पायां चिंतावें ॥ ३४ ॥ मातेसी नमस्कार करोनि ।
 गोपीचंद निवाला तेथुनि । म्हणे, द्वादश वर्षे फिरोनि । दर्शनालागीं
 येईन ॥ ३५ ॥ माता सिकवी तये क्षणी । छप्पन्न देश पाहें नयनी । परी
 चंपायती तुझी भगिनी । तिच्या दर्शना न जावें ॥ ३६ ॥ परम लाघवी
 ते वेल्हाळी । तुज पाडील माया-जाळी । म्हणोनि तीस नेत्र-कमळी ।
 पाहूं नको सर्वथा ॥ ३७ ॥ ऐकोनि मातेचें वचन । मौनेनि केलें गमन ।
 गोपीचंद त्वरेकरान । करीत गमन तेथर्वा ॥ ३८ ॥ नाना-परीचीं
 तीर्थे, अनेगें । दृष्टासि पाहे मनोवेगें । तो ग्रंथी विस्तार लिहितां सांग ।
 कथा विशेष वाटे कीं ॥ ३९ ॥ असो पाहिले देश बहुत । गोपीचंद
 महा-विरक्त । उदास स्थानें पहात पहात । पर-देशासि पातला ॥ ४० ॥
 त्याचो भगिनी चंपायती । भद्रावती-नगरी होती । तिचिया घरासी अर्वाचिती ।
 गोपीचंद पातला ॥ ४१ ॥ आदेश म्हणोनि अंगणात । म्हणे, भिक्षा घाटी

माते ॥ चंपावती बाहेर येत । तों देखिला अतीत दृष्टीसी ॥ ४२ ॥ दासी
 म्हणती तिजलागोनी । आम्हांसि विपरीत दिसे स्वामिनी । गोपीचंदा ऐसा
 नयनी । जोगी आम्हांसि भासतो ॥ ४३ ॥ चंपावती न्याहाळोनि पाहे ।
 तों आपला सहोदर होय । हृदय दाटलें परम मोहें । सद्गदित होय तेधवां ॥ ४४ ॥
 दासी पुसती जोगियाप्रती । तुमची जन्म-भूमि कोणती । कवणे देशी पूर्व-स्थिती ।
 आम्हांप्रती सांगावें ॥ ४५ ॥ ऐकोनि जालंधराचा सुत । तयांसी काय उत्तर
 देत । गौडवंगाल-देशी निश्चित । कांचन-नगर असे कीं ॥ ४६ ॥ तेथें
 त्रैलोक्यचंदाचा सुत । गोपीचंद मी राजा निश्चित । गुरु-कृपेनें अकस्मात ।
 जालों विरक्त संसारी ॥ ४७ ॥ ऐसें ऐकोनियां वचन । चंपावती करी रुदन ।
 म्हणे, बंधु ! वैराग्य पूर्ण । काय निमित्त घेतलें ॥ ४८ ॥ सोळा
 शतें राण्या लावण्य-खाणी । त्याविरहित पट्टराणी । दिव्य मंदिरें
 हेमवर्णी । रत्नें कोंदणीं वैसविलीं ॥ ४९ ॥ इंद्र-पदा ऐसें निश्चिती । तुजें
 राज्य होतें भूपती । ते^१ विलास टाकोनियां प्रीती । उदास-वृत्ती धरिली
 कां ॥ ५० ॥ आतां रत्न-खचित मठ जाण । तुजलागीं देतें बांधोन ।
 ये स्थळीं निरंतर राहोन । उदास न होणें सर्वथा ॥ ५१ ॥ रत्न-खचित
 मेखळा । करोनि देतें मी भूपाळा । चंपावतीचिया डोळां । अश्रु-पात
 वहाती ॥ ५२ ॥ यापरी भगिनी ते वेळ । घालूं पहातसे माया-जाळ ।
 परी गोपीचंदासि वैराग्य-बळ । निश्चय न ढळे सर्वथा ॥ ५३ ॥
 सद्गुरुकृपा जालिया पूर्ण । प्रपंचीं न वळे त्याचें मन । चंपावतीच्या मंदिरांतून ।
 अति त्वरेनें निघाला ॥ ५४ ॥ छप्यन्न देश हिंडोनि जाण । घेत
 सिद्धपुरुषांचें दर्शन । ऐसी द्वादश वर्षे पूर्ण । छोटोनि गेली अनायासें ॥ ५५ ॥
 * * * * * । मागुती आला कांचन-पुरा । आपल्या मंदिरां वैसली
 दारा । भिक्षा सत्करा तिहीं मागे ॥ ५६ ॥ गोपीचंद विचार करी चिती ।
 जन्म-भूमीस जावें मागुती । एकदां भेटोनी मातेप्रती । मग तीर्थासि
 निघावें ॥ ५७ ॥ जावोनी मैनावतीच्या घरी । दर्शन घेतलें ते अवसरी ।
 मातेनें दुध-भात शडकरी । भोजन घातलें तेधवां ॥ ५८ ॥ सकळ सिद्धांचा
 मेळा । ते देशा गोपीचंद चालिला । गुरु-कृपेनें जिकोनि काढा । अमर
 शाला अनायासें ॥ ५९ ॥

अध्याय तिसरा.

वेचे, भक्तविजयांतील

बोव्या

देव-गुरूना वंदन

जय-जय भीमा-तीर-विहारा । भक्त-वत्सला कृपा-सागरा । व्यापुनियां
 चराचरा । आससी निराळा सर्वातीत ॥ १ ॥ गणेश-सरस्वती-रूप । तूंचि
 नटलासि अनेक । म्हणउनि सारजा-विनायक । ग्रंथारंभी नमियेला ॥ २ ॥
 आतां नमूं महा-कवी । व्यास वाल्मिक-मुनि भार्गवी । शुक्र नारद उशना
 कवी । जैमिनी-वादि नमिले ॥ ३ ॥ आतां नमूं संत-सज्जन । जे हरीसी
 आयडती जीवाहून । कलि-युगीं अवतार धरून । जड अज्ञान तारिले ॥ ४ ॥
 नमूं सद्गुरु तुकाराम । जेणें निरसिला भव-भ्रम । आपुले नामी देउनि प्रेम ।
 भव-बंधन निवारिलें ॥ ५ ॥ आरंभिला भक्तविजय ग्रंथ । हा सिद्धि पाववा
 तुम्ही समस्त । जेविं दुर्बळा घरी मांडतां कृत्य । साहित्य श्रीमंत करिताती ॥ ६ ॥
 फी डोळस असतां कृपाचन । अंधासी हिंडवी तीर्याटन । तेविं तुम्ही कृपा-दान ।
 सरतीं वचनें करावीं ॥ ७ ॥ मंद-मती मी अज्ञान । नाहीं केले काव्य-पठण ।
 नाहीं पाहिलीं ग्रंथ-पुराणें । नेणें भाषा गीर्वाणी ॥ ८ ॥ परंतु येथें
 असे परी । जे भक्त-चरित्रें आवडती हरी । ऐसें बोलिला त्रिपुरारी ।
 भविष्योत्तरी पुराणी ॥ ९ ॥ म्हणउनि धिक्सा चित्ती । मज उपजली
 अति प्रीती । चंचूनें टिटवी अपां-पती । कोरडा करीन म्हणतसे ॥ १० ॥
 ज्या हरीचे वर्णितां गुण । श्रुतीसि पडलें अति मौन । शेपाच्या जिन्हा
 चिरल्या जाण । केले अंधरुण अंगाचें ॥ ११ ॥ गळा इद्र आणि हर ।
 हेही नेणती ज्याचा पार । तेथें मी काय पामर । गुण वर्णावया तयाचे ॥ १२ ॥
 बाळकें अधटित घेतली आळ । माता पुरवी तात्काळ । तैसा तो दीन-दयाळ ।
 आळ माझी पुरवील की ॥ १३ ॥ मागें संत-वर-दानी । एकनाथ बोलिले
 रामायणी । तैशी माझी प्रसाद-बोलणी । वरद-वाणी नसे की ॥ १४ ॥
 नामदेवमुक्तेश्वरांनी । भारती वर्णिला चक्र-पाणी । तैसी माझी प्रसाद-बोलणी ।
 वरद-वाणी नसे की ॥ १५ ॥ श्री-भागवती टीका वामनी । हारि-विजय
 केला श्रीधरांनी ॥ तैसी माझी प्रसाद-बोलणी । वरद-वाणी नसे की ॥ १६ ॥
 बोध-राज रामदासांनी । गीती आळविला कैवल्य-दानी । तैसी माझी प्रसाद-
 बोलणी । वरद-वाणी नसे की ॥ १७ ॥ मी मति-मंद अस्तां जाण ।
 निज-भक्तांचे वर्णितां गुण ॥ कृपा करील रुक्मिणी-रमण । भक्त-भूषण

कृपाळू ॥ १८ ॥ उपजलों जयाच्या गोत्रीं जाण । तया वसिष्ठासीं साष्टांग
नमन । तेही आपले कृपेंकरून । ग्रंथ सिद्धीस पाववितां ॥ १९ ॥
आतां नमूं मातापिता । जे सकळ तीर्थासीं वरिष्ठता । ज्याचेनि नर-देह
तत्त्वतां । लाधला अवचितां निज-भाग्यें ॥ २० ॥ आमचे कुळीचें दैवत ।
उभय-पक्षी श्रीरुक्मिणी-कांत । तयास नमितां देवता समस्त । तृप्त होती
निर्धारें ॥ २१ ॥ तो बुद्धि-दाता चक्र-पाणी । जैशी वदवील कवित्व-वाणी ।
तें सादर होऊनि संत-सज्जनीं । परिसावें श्रवणीं निज-प्रेमें ॥ २२ ॥ म्हणाल
निज-धुद्धीनें त्वांरत । आपुलेचीं मते रचिला ग्रंथ । तरी तैसें नव्हे निश्चित ।
विकल्प चित्तांत न धरावा ॥ २३ ॥ तरी उत्तर देशीं साचार । नाभाजी^१ विरिंचीचा
अवतार । त्यानें संत-चरित्र ग्रंथ थोर । ग्वालेर भाषेंत लिहिला असे ॥ २४ ॥
मान-देशीं उद्धवचिद्घन^२ । त्यांनीं भक्त-चरित्रें वर्णिलीं जाण । दोहीचें संमत
एक करून । हा भक्त-विजय-ग्रंथ आरंभिला ॥ २५ ॥ श्रीभीमा-त्तीर-यासीं रुक्मिणी-
रमण । त्यानें दिधलें आश्वासन । ग्रंथ प्राकृत वदविला गहन । तो परिसा सज्जन
निज-प्रीती ॥ २६ ॥ बाळक बोवडें बोले वचन । परीं माता चोज करी
ऐकोन । तैसें माझे आरुप भाषण । बर्गाकाराल वाटतें ॥ २७ ॥ कीं गंगेसी
ओहळ गेला जाण । तिनें केला आपुल्या समान ॥ तेविं तुमचे कृपेनें सरतीं
वचनें । होतील ऐसें वाटतें ॥ २८ ॥ कीं कस्तुरीत मृत्तिका गेली
मिळोन । मोला चढवी तिजसमान । तैसेंच माझे प्राकृत भाषण । कराल मान्य
वाटतें ॥ २९ ॥ कीं दुग्धांत पडलें किंचित् जीवन । पयें केलें आपुल्या-
समान । तेविं तुम्हांसीं सलग्गी करितां जाण । सरतीं वचनें होतील कीं ॥ ३० ॥
तुम्ही संत ईश्वर-मूर्ती । ऐसा निश्चय दृढ चित्तीं । म्हणोनियां महीपति ।
नमन करी सद्भावें ॥ ३१ ॥

अध्याय पहिला.

१ हा जातीचा टोंब असून मोठा परमेश्वरभक्त होता असें म्हणतात. २ ह्या कवीच्या
कालासंशधानें एकमत नाही. मागे पृ० २५१ पहा.

भक्ताविजयांतील

ओव्या

एकनाथ-चरित्र

त्या भानुदासास पुत्र सद्गुणी । त्याचें नांव ठेविलें चक्र-पाणी । तो परम
 भाविक वैष्णव ज्ञानी । श्रीहरि-भजनीं निमग्न ॥ १ ॥ त्याचा पुत्र सूर्यनारायण ।
 जो ज्ञान-प्रकाशें देदीप्यमान । त्याची कांता मु-लक्षण । नांव रुक्मिणी
 तियेचें ॥ २ ॥ ते निज-उदरी प्रसवली सुत । नाम त्याचें एकनाथ । तो
 जगद्गुरु अवतरला साक्षात । परिसा चरित्र त्याचें ॥ ३ ॥ तो दियसेंदियस
 जाहला थोर । व्रत-बंध लग्न केलें सत्वर । माय-बापें तयावर । कृपा अपार
 करिताती ॥ ४ ॥ तेथें जनार्दनपंत सु-ज्ञान-रासी । दत्तात्रेय-दर्शन होतसे
 त्यासी । एकनाथ उठोनी एके दिवशीं । गेला दर्शनासी तयाच्या ॥ ५ ॥
 आंगडें टाकोनि मस्तकावरी । सद्भावें तयासी नमस्कार करी । जनार्दन
 देखोनि ते अवसरी । विस्मित अंतरी होतसे ॥ ६ ॥ म्हणे, तूं कोणाचा सांग
 त्वरितें । कशास्तव आलासी येथें । जनार्दन संबोखून होते । वृत्तांत पुसत
 तेधवां ॥ ७ ॥ कीं टाकोनि माता-पितयांसी । रस्तोनि आलासि आम्हांपाशीं ।
 हें यथार्थ सांगावें मजपासी । संकोच मानसीं न धरितां ॥ ८ ॥ मग
 जोडोनियां दोन्ही कर । एकनाथ बोले मधुरोत्तर । म्हणे, ऋग्वेदी माझण-कुमार ।
 दर्शना साचार पातलों ॥ ९ ॥ माय-बापांवरी न रुसतां । उगाचि अनुताप
 वाटला चित्ता । कीं देही जडली प्रपंच-ममता । काम-क्रोधें चित्त
 गांजिलें ॥ १० ॥ लोभ माया दंभ अहंकार । हे देही दिसती अनियार ।
 म्हणोनि स्वामि-दर्शनासी सत्वर । आलों साचार निज-प्रेमे ॥ ११ ॥ आतां
 हेचि इच्छा आहे मानसी । निरंतर रहावें तुम्हांपासी । सेवा करार्थी अहर्निशी ॥
 निज-भावेसीं आवडी ॥ १२ ॥ मी पतित शरण आलों पाहें । अंगीकार करी
 सद्गुरु-माये । ऐसें बोलोनि लवलाहें । धरिले पाय सद्भावें ॥ १३ ॥ एकनाथाचें
 ऐकोनि वचन । आश्चर्य करिती जनार्दन । म्हणे यय तो दिसताहें उहान ।
 परि विशाल ज्ञान अनुपम्य ॥ १४ ॥ मग जनार्दन अभय देऊनि त्यासी ।
 म्हणितलें मुखें असवें आम्हांपासीं । हें वचन ऐकोनि मानसी । उरहास

चित्तासी वाटला ॥ १५ ॥ जैसा^१ द्वैपायन पडतां^१ संशय-वनीं । तयासी
 भेटला नारद-मुनी^१ । तेथि जनार्दनाचे अमय-वचनीं । एकनाथ मनीं
 संतोषले ॥ १६ ॥ स्वामी-सेवेसी निरंतर । अहो-रात्र असे तत्पर । कोणे
 दिवशीं न पडे अंतर । भावार्थ थोर धरियेला ॥ १७ ॥ रात्रीं निजतां
 जनार्दन । स्व-करो चुरीत वैसे चरण । निद्रा लागतां त्याजकारणें । परी नाही
 उठणें सर्वथा ॥ १८ ॥ विडा करुनि निज-हस्तें । सर्व साहित्य घालोनि
 त्यांत । जनार्दनासी होऊनि वि-नत । मुखांत घाली निज-प्रेमें ॥ १९ ॥
 मुख प्रक्षाळावयासी तस्त । निज-करो पुढें आणोनि ठेवित । स्नान घालोनि
 आपल्या हातें । साहित्य देत पूजेचें ॥ २० ॥ जेवित शेष उच्छिष्ट राहत ।
 तें प्रीतीनें भक्षी एकनाथ । ऐसी सेवा दिवसवहुत । असे करीत निज-प्रेमें ॥ २१ ॥
 हें जनार्दन दृष्टीस देखतां । मग आश्चर्य करीती निज-चित्ता । म्हणे, मनुष्य म्हणों
 नये एकनाथा । सफळ गुरु-भक्तां वरिष्ठ कीं ॥ २२ ॥ एकांत पाहोनि एके
 दिवशीं । जनार्दन कृपेनें पुसती तयासी । तूं सेवा करिशी आम्हांपासीं ॥
 माय-आपासीं न कळतां ॥ २३ ॥ तुम्ही तों विरक्त दिसतां जाण ।
 घरी पाहिजे ब्रह्मब्र ॥ बडील वृद्ध दोवेंजण । चिंता दारुण करतील
 कीं ॥ २४ ॥ ऐसें जाणोनि जनार्दन । घरी पाठवीत ब्रह्मब्र ॥ बडिलांसि
 कळतां वर्तमान । समाधान वाटले ॥ २५ ॥ जनार्दन विचारुनि
 अंतरां । म्हणे यासि सांगावी कांहीं चाकरी । मग एकनाथासि आज्ञा
 करी । हिशेब दसरी राखावा ॥ २६ ॥ तूं तेथें असशील जरी प्रवीण ।
 तरी कळों येईल अवघें ज्ञान । मग अवश्य म्हणोनि केले नमन । आज्ञा
 प्रमाण स्वाभीची ॥ २७ ॥ गुरु-सेवेसि न पडतां अंतर । हिशेब राखी
 निरंतर । जनार्दन म्हणती, हा परम चतुर । कळला विचार मजलागीं ॥ २८ ॥
 तरी कांहीं निमित्त करून जाण । स्व-रूपी लावावें त्याचें मन ।
 एकनाथासी जवळ बोलवून । म्हणे, हिशेब दाखवणें आम्हांसी ॥ २९ ॥
 पाहोनि खडी खतावणी । हिशेब दाखवी आम्हांलागोनि । अवश्य म्हणोनि
 तये क्षणीं । पुढतीं चरणीं लागले ॥ ३० ॥ सेवेचा सामोनि नित्य नेम ।

१ व्यासांनीं आपल्या वैतंपायनादि शिष्यांस जरी वेद-शास्त्रें पडविली व महाभारतही रचले तरी त्यास समाधान होईना; तेव्हां नारदानें देऊन त्यास कोप केला कीं, तूं धर्मादिकांचें विराग केले, परंतु वायुदेवाचा महिमा वर्णिला नाही म्हणून तुला आत्मा मुप्रसन्न होत नाही. हें नारदाचें म्हणणें ऐकून व्यासांनीं मागणत रचले आणि तेव्हेकरून त्याचें समाधान झाले अशी कथा आहे (भाग० स्कंद० १ अ० ४).

रात्री दीपकासी घातलें भरण । एकनाथ, आढका राहिला चुकोन ।
 तोचि धुंडोनि पहातसे ॥ ३१ ॥ तो कोठें न सांपडे तयास । ताळा न
 पडेचि हिशोवास । मग एकाग्र करोनि चित्तास । हिशोब पहात बैसला ॥ ३२ ॥
 क्षणभरी कांहीच न करी शयन । न मानुनी निजदेर्हाचा शीण । तृपा लागली
 अति दारुण । परी उदक-पान करीना ॥ ३३ ॥ म्हणे, उप-हार करून
 उदकास घेतां । तरी निद्रा आळस येईल आतां । मग काय सांगावें गुरु-नाथा ।
 विवेक चित्ता करितसे ॥ ३४ ॥ जनार्दन जागृत होऊन त्वरित । समोत्रतें
 विलोकून जों पहात । तों एकनाथ न दिसे तेथ । म्हणऊनी विस्मित जाहले ॥ ३५ ॥
 अंतर-गृही धुंडितांचि देखा । तों हिशोब पहात बैसला एका । भरण
 घालोनियां दीपका । धुंडीत आढका निश्चळतें ॥ ३६ ॥ तों अकस्मात
 ताळा पडतां । हरुप वाटला एकनाथा । मग आपल्याचि हातें टाळीं
 पिढितां । दुसरा नसतां सजिध ॥ ३७ ॥ मार्गे उभें राहोनि तेथ । जनार्दन
 कौतुक पहात । मग सन्मुख होऊनि त्वरित । स्व-मुखें पुसती तयासी ॥ ३८ ॥
 सद्गुरु म्हणती एकनाथा । काय आश्चर्य वाटलें आतां । म्हणउनि हर्ष
 मानुनी चित्ता । हांसलासि तूं ये क्षणीं ॥ ३९ ॥ ऐसें ऐकोनिया वचन ।
 वरतें पाहे विलोकून । मग सन्वर उभा राहोन । केळें नमन सद्गावें ॥ ४० ॥
 म्हणे, सर्व हिशोब शोधून पाहतां । त्यांत एक आढका चुकला होता । त्याचा
 अकस्मात ताळा पडतां । उत्हास चित्ता वाटला ॥ ४१ ॥ म्हणउनी संतोष
 पावोनि मन । हासें आलें मजकारणें । ऐसें ऐकोनि वचन । जनार्दन विस्मित
 जाहला ॥ ४२ ॥ मग एकनाथासी सद्गुरु बोलत । तुझे आढक्याकडे लागलें
 चित्त । तैसें श्रृंगार-चरणीं होतां रत । तरी पावसी निज-हित आपुलें ॥ ४३ ॥
 ऐशीं अक्षरें पडतां कानीं । अनु-ताप जाहला तथे क्षणीं । म्हणे, हे इच्छा
 होती मनीं । जे आज्ञा स्वामिनीं मज द्यावी ॥ ४४ ॥ धन्य दिवस मुदिन
 आजिचा । अनुग्रह जाहला निज-रूपेचा । विकार तुटोनि मायेचा ।
 ठाव प्रपंचाचा पुसिला ये ॥ ४५ ॥ हें वचन ऐकतांचि श्रवणीं ।
 जनार्दन विस्मित झाले मनीं । म्हणती यास उपदेश पावयालागोनि ।
 अधिकार दिसोनी येतसे ॥ ४६ ॥ मग उठवून एकनाथाप्रती । जनार्दन

कृपेनं आलिङ्गिती । राम-कृष्ण मंत्र तारक निश्चिती । सद्गुरु सांगत
 तेधवां ॥ ४७ ॥ तेथेंच विश्वास ठेवूनी दृढ । परमार्थ योग साधिला
 पुढें । कीर्तनीं श्रीहरींचे पवाडे । गातसे कोडें निज-प्रीति ॥ ४८ ॥
 इतुकी कृपा झालियावर । परि सद्गुरु-सेवेसी न पडे अंतर ॥ दिवसेंदिवस
 अधिकोत्तर । सद्भाव साचार बैसला ॥ ४९ ॥ हा निश्चय देखोनि
 जनार्दन । म्हणे, यासी मनुष्य म्हणेल कोण । विश्वोद्धार करावया-
 लागोन । अवतार पूर्ण विष्णूचा ॥ ५० ॥ आतां यावरी करूनी
 कृपा-दृष्टी । श्रीदत्तात्रेयाची करावी भेटी । ऐसें विचारोनी पोटी ।
 जीविंची गोष्ट सांगतसे ॥ ५१ ॥ एकानाथासि म्हणे जनार्दन । तुज
 दत्तात्रेयाची भेटी करवीन । परी निर्भय असोनिया मन । चिंतीं न मिणें
 सर्वथा ॥ ५२ ॥ ते आपुलीं स्वरूपें कडोविकडी । पालट करित घडोघडी ।
 अज्ञान जन निंदिती रोकडी । काया चोखडी तेचि धरिती ॥ ५३ ॥
 मी जयासी बोलोन गोष्टी । तूं त्याचे चरणीं घालीं मिठी । आलिंगन
 देऊनि उठाउठी । सद्गुरुशीं पोटीं धरावें ॥ ५४ ॥ प्रसाद देतील
 तुजकारणें । तरी तेथेंच भक्षीं निज-प्रीतीनें । ऐसी जनार्दन देतां शिकवण ।
 एकनाथ चरण धरीतसे ॥ ५५ ॥ म्हणे, हेचि इच्छा बहुत दिनीं । वाढत
 असे माझिये मनीं । परी स्वामीची मर्यादा उद्गंडोनी । सर्वथा माझेनी न
 बोलवे ॥ ५६ ॥ ते आज आपल्या स्व-मुखेंकरून । मज दिधलें अभय-
 वचन ॥ तें आणि मनोरथ पूर्ण करून । करावें दर्शन दत्ताचें ॥ ५७ ॥
 ऐसा पूर्ण जाणोनियां हेत । एकनाथासी नेळें अरण्यांत । तंव तेथें अनसूया-
 सुत । आले अकस्मात भेटावया ॥ ५८ ॥ विशाळ डोळे आरक्त नयन ।
 हातीं शस्त्रें अश्व-वाहन । सन्निध येऊन उतरला जाण । मग केळें नमन
 जनार्दनें ॥ ५९ ॥ यवन-भाषेनं अनसूया-सुत । जनार्दनाशीं गोष्टी बोलत ।
 हें दृष्टीशीं देखतां एकनाथ । आश्चर्य करिती मानसी ॥ ६० ॥ मग एकनाथ
 बोलावनीं लयलाही । उचलोंनि स्वामीच्या घातला पायी । त्यांनीं आश्वासन
 देऊनी पाही । यर-दान काय बोलत ॥ ६१ ॥ श्रुति-शास्त्राचें जें मथित ।
 व्यासें काढिलें श्री-भागवत । त्याचा अर्थ स-खोड गुप्त । वदेळ प्राहृत

प्रसिद्ध हा ॥ ६२ ॥ आणीक भावार्थ-रामायण । वदेळ रसाळ निरोपण ।
 तें निजप्रीतीनें करित श्रवण । तरतीळ जन सकळिक ॥ ६३ ॥ आणीक
 पद-पदांतरें बहुत । श्री हरि-चरित्र अति अद्भुत । कीर्तनीं गावोनि सप्रेम-युक्त ।
 उद्धरीळ पतित श्रवण-मात्रें ॥ ६४ ॥ ऐसा वर देऊन सत्यर । मस्तकीं
 ठेविला अभयकर । निमिष न सोडतां साचार । अद्भुत झाले तेधवां ॥ ६५ ॥
 एकनाथासी धरोनि हातीं । मंदिरा आले सत्वर गती । एकएकासी न
 विसंबिती । जेविं लेंकुराप्रती निज-माय ॥ ६६ ॥ तान्हयास न पडे मातेचा
 विसर । हें परस्परें साक्ष देतसे अंतर । तेवीं एकनाथ जनार्दन । निरंतर ।
 असती साचार एक-चित्तें ॥ ६७ ॥ तंव कोणे एके दिवशीं । जनार्दन
 विचारिती मानसी । आतां सेवा घेणें याजपाशीं । अनुचित मज दिसताहे ॥ ६८ ॥
 मग एकनाथासी बोलती वचन । माझी आज्ञा तुज प्रमाण । प्रतिष्ठानासि
 जाऊन । गृहस्थाश्रम चालधीं ॥ ६९ ॥ हें प्रमाण वचन करितां त्वरित ।
 तुज प्रसन्न होईल रुक्मिणी-कांत । जनार्दन मस्तकीं ठेविला हात ।
 प्रतिष्ठानासी त्वरित चालिला ॥ ७० ॥ सद्गुरुवचन हेचि प्रमाण ।
 त्याहूनि वरिष्ठ नाही साधन । हे गुरु-भक्तीची जाण खूण । इतरांकारणें न
 घडेची ॥ ७१ ॥

अध्याय पंचचाळिसावा.

मोरोपंत

पुण्याहून मुमारे ३० कोसांवर वारामती म्हणून गांव आहे. तेथे बाळाजी विश्वनाथ पेशव्यांचा व्याही बाबूजी नाईक जोशी म्हणून कोणी जहागीरदार गृहस्थ राहात असे. त्याच्या पदरी बाबूजीपंत ऊर्फ रामचंद्रपंत पराडकर म्हणून कारकून होता. हा जातीचा कन्हाडा ब्राह्मण, त्याचा पुत्र मोरोपंत. हा कोल्हापुरानजीक पन्हाळा म्हणून गांव आहे तेथील राहणारा. कारकुनाचा मुलगा असतां मोरोपंत संस्कृत शिकून मोठा विद्वान् झाला. तो पुराण सांगत असे. असे सांगतात की, बाबूजी नाईक मोरोपंताचे पुराण ऐकून खुश झाला, व त्याने त्यास सालीना १०० रुपये वेतन देऊन आपणाजवळ पुराण सांगण्यास ठेविले. मोरोपंत जसा संस्कृतभाषेत निपुण होता, तसा देशभाषेतही निपुण होता. त्याला लहानपणापासून कविता करण्याचा छंद असे. त्याने पुष्कळ कविता केली; काहीं संस्कृत व बाकी सर्व प्राकृत. त्याच्या आर्या फार आहेत; श्लोक धोडे आहेत. त्याने काहीं साक्या आणि काहीं पदेही केली आहेत. मोरोपंताची वाणी प्रौढ, शुद्ध, आणि स्थूलविशेषी फार रसाळ आहे. व्याकरणशुद्धतेकडे त्याच्या इतके लक्ष इतर महाराष्ट्रकर्ता कोणाचेही आढळत नाही. त्याच्या कवितेत प्रासयमकादि शब्दालंकार आणि उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा इत्यादिक अर्थांलंकार फार आहेत. त्याच्या कवितेत संस्कृत शब्द फार आहेत आणि रचनाही कित्येक ठिकाणी कठीण आहे.

मोरोपंत शके १७१० त काशीस गेला, तेव्हां त्याने आपली कविता बरोबर नेली होती. ती काशीतल्या पंडितांनी पसंत केली असे म्हणतात.

मोरोपंत आपल्या वयाच्या ६५ व्या वर्षी वारला. त्याचे वंशज हल्ली पंढरपुरास आहेत. जन्म शके १६९१. मरण शके १७१६ (चैत्र शुद्ध १५).

त्याने केलेले ग्रंथ.—(१) भारत (१८ ही पर्वे), (२) भागवत (दशमस्कंध व इतर स्कंधांतील फुटकळ आख्याने), (३) रामायण (ही १०८ आहेत असे म्हणतात). त्यांवर व इतर पुराणांतील काहीं आख्यानांवर (मुख्यत्वेकरून) आर्या व कचित् श्लोक असे आहेत. तांशिवाय त्याने केलेली पदे, साक्या हीही प्रसिद्ध आहेत. त्यावरून त्याचा ग्रंथविस्तार फार मोठा होता, हे दिसून येईल.

मोरोपंतांचे ग्रंथ माधवचंद्रोवा (सर्वसंग्रह), निर्णयसागर (काव्यसंग्रह) व (स्फुट काव्यें सोडून) रा. द. फाडकर यांनी प्रसिद्ध केले आहेत.

विशेष माहितीकरिता पाहाः—मोरोपंत—चरित्रकाव्यविवेचन—ड. रा. पांगारकर, महाराष्ट्र-सारस्वत—भा. २—भावे; मयूरकाव्यविवेचन—श्री. ना. बनहट्टी.

स्फुट आर्या, गीतिछंद

आर्या^१ आर्यासि रुचे, ईच्या ठायीं जशी असे गोडी ।
 आहे इतरां छंदीं गोडी, परि यापरीस ती थोडी ॥ १ ॥
 काव्य करावें म्यां, नच वचकावें दूषितो^२ परि लघूस ।
 कां न सदन बांधावें कीं त्यांत पुढें विलें करिल घूस ॥ २ ॥
 आर्य-कथा-छंदानें^३ आर्या छंदेंचि जन्मली सरलें^४ ।
 यांही माझे तनु-वाक्कर्म-मनः-पाप^५ सर्वथा सरलें ॥ ३ ॥
 गीर्वाण-शब्द^६ पुष्कळ जन-पद-भाषाचि^७ देखतां थोडी ।
 यास्तव गुण-ज्ञ लोकीं याची घ्यावी हळू हळू गोडी ॥ ४ ॥
 प्राकृत-संस्कृत-मिश्रित यास्तव कोणी म्हणेळ ही कथा ।
 भव-शीत-भीति-भीत-त्यांताळा^८ दाविला बरा पंथा ॥ ५ ॥
 भगवद्भक्तानुज्ञा कीं गाव्या सत्कथा यथा-मति तें ।
 स्वीकारिलें स्व-हित म्यां नमुनि स्व-सुर-हुमा^९ रमा-पतितें ॥ ६ ॥
 नमिला गज-मुख ज्याचे सेवुनि मृदु मधुर-बोल कानांही ।
 चुंबुनि शंभु म्हणे वा, 'तुज-सम आत्माय^{१०} बोलका नाही' ॥ ७ ॥
 ज्यांच्या हत्कासारीं^{११} होय गुण-स्नेह-बिंदुही^{१२} फार ।
 सार-ज्ञ असूयोज्झित^{१३} त्यांज माझा असो नमस्कार ॥ ८ ॥

१ आर्याछंद. २ हे क्रियापद आहे याचा कर्ता मनु हा अध्याहृत व्यासा. ३ भेट लोकांच्या कथांचा (लिहिण्यावाचण्याचा) छंद असल्यामुळे. ४ सोपी—सारळ (हे आर्या-छंदाचे विशेषण). ५ शरीर व वाणी ह्यांचे कर्म आणि मन ह्यांपासून झालेले पाप. ६ संस्कृत शब्द. ७ देशभाषा. ८ संसार हीच पंथी सीपामून उत्पन्न होणाऱ्या भीतीने भ्यालेल्या अशा अंतःकरणाच्या पुण्यास. ९ आपल्या भक्तांस कन्यारूपासमान. १० वेद. ११ हृदयरूप सरोवरांत. १२ गुणरूपी स्नेह (तेल) त्याचा बिंदु (बेंब) दुसऱ्याचा अत्यल्पही गुण ज्यास मोठा वाटतो, असे तात्पर्य. १३ कोणत्याही गोष्टीचे मर्म-मार्ग-तत्त्व समजणारे. १४ ज्यांनीं मत्सर सोडिला आहे असे—म्हणजे ज्यांच्या मनांत हेरा नाही.

श्रीकृष्णाचें चितीं चितावें सु-चिर चारु पद-कमळ ।
 प्रक्षाळी हृदयींचा जें श्री-वक्षस्थळैक-पदक^१ मळ ॥ ९ ॥
 सेवुनि संतत पाळा संत तपाळा यदर्थ^२ करितात ।
 तो प्रिय या स्तवना कीं यास्तव नाकीहि तेंचि^३ वरितात ॥ १० ॥
 भक्तीनें मन ज्याच्या पद-पद्मीं मधुप करुनिषां योगी ।
 ज्याचें गाता नाम त्यजुनि तनु-भ्रमहि^४ मुक्ति-पद भोगी^५ ॥ ११ ॥
 जरि बोटडें पित्याचें मोहावें मन तथापि तोकानें ।
 प्रभु साळ्या-भोळ्यांचीं बहु वात्सल्यें कथा पितो कानें ॥ १२ ॥
 दूर असो दीन असो दासाची विठ्ठलासि आठवण ।
 नामचि पुरे, न घ्यावे अष्टांगीं नमन करुनि आठ वण ॥ १३ ॥
 गुरु-भक्ति ते स्व-माता, माऊ सत्संग, विषय ते वाऊ ।
 भाऊ^६ माझें मानस-वाळ श्रीराम-कीर्तितें खाऊ ॥ १४ ॥
 मातेतें त्यजुनि पळहि जाय न भलतीकडे जसें बाळ ।
 सत्संगति सोडुनि मन नच जाउ तसेंच घेउ हें आळ ॥ १५ ॥
 हळु हळु सडो अहंता सन्नमनीं, बार्धकीं जशी शेंडी ।
 कैडू^७ विवेक विषया, निस्पृह-जन वस्तुतें जसा कैडी^८ ॥ १६ ॥
 भगवन्नामा अपयश होऊं देऊं नको, पतित सारे ।
 तरले, एकचि उरतां कोपेना काय तो पति^९ तसा रे ॥ १७ ॥
 श्री-हरि-हर-नामें हो जरि बहु दोषी असा धुवा^{१०} दास ।
 दीनीं एकींच अदय-पण तें पोषी असाधु-वादास^{११} ॥ १८ ॥
 चिंतामणिच्या धामा विसरविसी स्वर्ग-तरु-कुसुम-दामा^{१२} ।
 आम्हां बाळां आमा^{१३} रामाचा प्रतिनिधीच तूं नामा ॥ १९ ॥

१ लक्ष्मीच्या वक्षःस्थलीचें अद्वितीय पदकच. (भगवान् शेपावर शयन करीत असतां लक्ष्मी त्याचा एक पाय आपल्या वक्षःस्थलीं धरून सेवा करीत असते, म्हणून तो पाय कधीनें 'पदक' कल्पिला आहे.). २ ज्या परमेश्वरासाठी. ३ स्तवन. ४ 'देह हाच मी' असा धर्म. ५ त्याचा कर्ता "योगी". ६ मानो. ७ कैडूनें = तुच्छ माननें. ८ भगवान्. ९ शुद्ध करा. १० दुष्टांच्या निंदेला. ११ कल्याणाच्या पुत्रांच्या माळेला. देणें 'कुसुमदामा' हा शब्द केवळ प्राणाकरितां योजिला आहे; अन्नत औदायाच्या संस्पर्शाने नामास कल्पतरूची उपमा दावयाची आहे, म्हणून हा शब्दाचें स्वारस्य देणें दिसत नाहीं. १२ धान.

नामा वा माता तों वात्सल्यें त्वां उदंड लाजविली ।
 उद्धरुनि पतित राम-प्रभु-कीर्तिहनी स्व-कीर्ति साजविली ॥ २० ॥
 वसलेंसि^१ पिंगळेच्या^२ जैसे श्री-नारदादि-धीरांच्या ।
 राम-सुत-मयूर-मुखी^३ वस नामा वससि जेविं कीरांच्या ॥ २१ ॥

अभंग, सीता-गीत

राम वनवासांतून आल्यावर सीतेच्या जावा तिला चौदा वर्षांत घडलेली हकीकत विचरूं लागल्या. तेव्हां सीतेने त्यांस अयोध्येस परत येईपर्यंत झालेलें सर्व वर्तमान सांगितलें; तें ह्यांत वर्णिलें आहे :—

यज्ञासाठीं भूमी नांगरीतां धन्या^४ । सांपडली कन्या सीतादेवी ॥ १ ॥
 जनकाची पुत्री दुर्जना दुर्मिळा । ती भार्या उर्मिळा लक्ष्मणाची ॥ २ ॥
 जनकाचा बंधु होता एक-निष्ठ । ययानें कनिष्ठ, श्रेष्ठ गुणें ॥ ३ ॥
 तेणें भरतासी मांडवी दुहिता । दिली जी सु-हिता^५ दोही कुळी ॥ ४ ॥
 शत्रुघ्नाला दिली दुजी श्रुतकीर्ती । जीची गाती कीर्ती पतिव्रता ॥ ५ ॥
 चवथी बहिणी भाग्यें झाल्या जाया । त्यांचा गीती^६ गाया सुसंवाद ॥ ६ ॥
 वन-वास-वृत्त सीतेसी पुसती । प्रेमें त्या सु-सती तिचीजणी ॥ ७ ॥
 सीता म्हणे, 'ऐका वन-वास-कथा । परी मनी व्यथा न धरावी ॥ ८ ॥
 चित्रकूटाहूनी पादुका घेऊनी । वि-योग^७ देऊनी तुम्हां आलां ॥ ९ ॥
 आम्हीही तेथूनी तशीच निवालों । यनांत रिंघालों तिचें जणें ॥ १० ॥
 लक्ष्मण भावोजी मार्गे, पुढें स्वामी । मज आवे धामी ऐसे वाटे ॥ ११ ॥
 न बाधेची मज उष्ण क्षुधा तृपा । तुम्हांपाशी मृपा^८ न बोलावें ॥ १२ ॥
 जेव्हां कांहीं वाटे चालतां मी मार्गे । मुरडोनि मार्गे विलोकीती ॥ १३ ॥
 बाई काय सांगों स्वामीची ती दृष्टी । अमृताची वृष्टी मज हांय ॥ १४ ॥
 अत्रीच्या आश्रमी नेलें मज वाटे । माहेरची वाटे खंयुरें ॥ १५ ॥
 अनुमृया सती करी येणीफणी । आनंदाची धणी^९ दिली मज ॥ १६ ॥
 आजवरी बोली चंदनाची ऊटी । आली नाही तुट्टी माळा-गुणी ॥ १७ ॥

१ अन्वय—नामा, (तूं) जेवें पिंगळेच्या (व) धी-नारदादि-धीरांच्या (मुली) पसलेसि (व) जेविं कीरांच्या (मुली) वससि (तेविं) रामसुतमयूरमुखी वग. २ ही एक मूळची बेश्या होती, तथापि ईश्वरभक्ति आणि मदाचरन क्रांतिपर्यंत तिची पार प्रगति होती. संसारपातनांतून हिची मुक्तता करी झाली, क्रांतिपर्यंत भाग्यवतांत वर्तून आहे. ३ रामाजीपंताचा मुलगा भोरोफत त्याच्या तोंडांत. ४ धन्य जो जनराराजा त्याच. ५ पार दितकारक. ६ गीतांत. ७ आम्हांला विरोधदुःख उत्पन्न करून. ८ भोवें. ९ वृत्ती.

ऋषीं बंदीत गेलों गोदा-तटी । जेथें पंचवटी पुण्य-स्थान ॥ १८ ॥
 भावोजीनीं केली माझा बहु सेवा । ती त्या महा-देवा ठावी असे ॥ १९ ॥
 तेथें शूर्पणखी भार्या व्हाया आली । तिला माझी म्याली चित्त-वृत्ती ॥ २० ॥
 भावोजीनीं तिचा कर्ण-नासा-छेद^१ । केला, कीं ते वेद-शास्त्रार्थ-ज्ञ^२ ॥ २१ ॥
 तिचा भाऊ खर होउनीयां क्रुद्ध । करावया युद्ध आला बाई ॥ २२ ॥
 चवदा सहस्र राक्षस पापिष्ठ । रणीं केले पिष्ट स्वामीनीं ते ॥ २३ ॥
 तिणें प्राण-रक्तें मुख मळवीलें । वृत्त कळविलें रावणासी ॥ २४ ॥
 छळाचा उपाय मनीं आठवीला । दुष्टें पाठवीला माया-मृग^३ ॥ २५ ॥
 स्वर्ण-रत्न-मय मृग म्यां देखील । तो सत्य^४ लेखिला^५ मनामध्ये ॥ २६ ॥
 गृहा आणावया मागें हरीणा मी । दुःख परिणामीं नेणोनीयां ॥ २७ ॥
 मज रक्षावया लक्ष्मणा ठेवूनी । निघाले घेऊनी धनुर्बाण ॥ २८ ॥
 माया-मृगामागें जगदेक-शूर^६ । गेले वडू दूर अरण्यांत ॥ २९ ॥
 कपटी राक्षस जाणोनीयां प्राण- । घ्यावयासी बाण मोकलीला ॥ ३० ॥
 तो बाण लागतां हृदय विदारी । दुष्ट हाक मारी स्वामी-बाणी^७ ॥ ३१ ॥
 'हा सीते हा बंधो लक्ष्मणा ये धावें । अंत-काळीं पावें, भेटावया' ॥ ३२ ॥
 मज घाटे माझ्या स्वामीचीच हाक । शिरे कंप धाक हृदयांत ॥ ३३ ॥
 मी म्हणे, 'भावोजी धावा रक्षा प्राण । हे घ्या चाप-बाण उठा येगीं' ॥ ३४ ॥
 भावोजी म्हणती, 'राक्षसाची माया । कोण राम-राया पाहों शके' ॥ ३५ ॥
 वाटलें तें वाक्य सत्य परी खोटें । झालें दुःख मोठें माझ्या मनीं ॥ ३६ ॥
 न वदावें तेंचि बोलिल्यें मी कोपें । चित्त शब्द-रोपें^८ विदारिलें ॥ ३७ ॥
 'वांछितोसी दुष्टा अग्रजाचा' घात । माझ्या आंगा हात लावावया ॥ ३८ ॥
 हात लावतांची सोडीन मी प्राण । शिरी पाद-त्राण^९ कोण वाहे ॥ ३९ ॥
 माझ्या दृष्टीपुढें नको राहों साच । नरकीचा जाच मूर्त तूंची' ॥ ४० ॥
 ऐशी बाई माझी ऐकतांची बाणी । डोळां आलें पाणी भावोजीच्या ॥ ४१ ॥
 मातेनें दापीतां वत्स पित्याकडे । जाय तैसें घडे लक्ष्मणासी ॥ ४२ ॥
 साधूसी गार्जितां झालें सध्या^{१०} फळ । सज्जनाचा छळ करूं नये ॥ ४३ ॥
 वाटेंत धनुष्यें ओढोनिपां रेघ । गेले दया-मेघ^{११} स्वामीकडे ॥ ४४ ॥
 तो आला रावण होवोनी संन्यासी । न कळे अन्यासी छत्र^{१२} त्याचें ॥ ४५ ॥

१ छान व नाक त्यांचा छेद. २ वेद आणि शास्त्र शास्त्राचा अर्थ जाणणारे. ३ कपटाने
 झालेला मृग. ४ वारा मानिला. ५ अग्रजानांचे अर्द्धतीय शूर. ६ रामचंद्राच्या
 सारखी. ७ शब्दरूप बाणाने. ८ बंदीत भावाचा. ९ पाय रामनारा—जोडा.
 १० सत्यपद. ११ दंडेचे मेघ (एकजल). १२ कपट.

भिक्षा घाया गेल्यें रेवेच्या वाहेर । सासुर माहेर मुंडवाया ॥ ४६ ॥
 न लंघीतें जरी धनुष्याची रेखा । तरी त्याचा^१ लेखा^२ काय होता ॥ ४७ ॥
 रेवेच्या वाहेरी जसा दिला पाय । झाला महा-काय^३ दश-मुख ॥ ४८ ॥
 जसा हरीणीतिं हरीतो लांडगा । तसा तो दांडगा हरी मातें ॥ ४९ ॥
 त्या पाण्याच्या स्पर्शें देह हा कोमिला । आकाशीं तो मेला रथी चढे ॥ ५० ॥
 'हा राम लक्ष्मण,' ऐशी हाक माजी । जटायु-मामाजी^४ आयकती ॥ ५१ ॥
 सखे दशरथ-मामाजीचे आम । सोडवाया प्रात झाले दैवें ॥ ५२ ॥
 जातीचे ते गृध्र वृद्ध मोठे शूर । रथ केला चूर रावणाचा ॥ ५३ ॥
 चंचू-नखायुध^५ गृध्र युद्ध-दक्ष । रावणाचें वक्ष विदारीती ॥ ५४ ॥
 अन्यायें रावण छेदी त्यांचे पक्ष । मज वाटे लक्ष-बंधु-घात ॥ ५५ ॥
 मूर्छित मामाजी पडले भू-वरी । स्कंधीं वाहे अरी मला बाई ॥ ५६ ॥
 रडतां काढिले पांच सात नग । वल्ल-खंडीं मग बांधिले म्यां ॥ ५७ ॥
 पर्वतीं वानर देखिले म्यां मग । त्यांमध्ये ते नग सोडियेले ॥ ५८ ॥
 शत-गर्वे^६ सिंधू त्यांत एक लंका । तेथें ने फलंका लावायया ॥ ५९ ॥
 नेऊनीयां ठेवी अशोक-वनांत । न शोक मनांत माये^७ माझ्या ॥ ६० ॥
 सहस्र राक्षसी करीती रक्षण । चिंता-तीर^८ क्षण न सांपडे ॥ ६१ ॥
 दिव्यान्नांचा^९ ज्यांत नानापरी धाट । धाडी नित्य ताट शक्र-भार्या^{१०} ॥ ६२ ॥
 दिव्यान्नाचें ताट ये मज जयळ । भक्षी मी कथळ^{११} एक दोन ॥ ६३ ॥
 फिरले घेऊनी मारीचाचे^{१२} प्राण । दिव्य धनुर्वाण-पाणी^{१३} मागे ॥ ६४ ॥
 मार्गी लक्ष्मणजी करीती बंदन । श्री-घुनंदन-चरणांतें ॥ ६५ ॥
 म्हणती, 'वत्सा त्यां कां आज्ञा मोडिली । एकटी सोडिली कां ती वनी' ॥ ६६ ॥
 भावोर्जीनीं सर्व वृत्त कळवीलें । मुख मळवीलें अशु-पानें ॥ ६७ ॥
 ऐकोनी बोलीले स्वामी 'झालें खोटें'^{१४} । राक्षसांनीं मोठें विघ्न केळें ॥ ६८ ॥
 दोघांच्या हृदयीं धडधड करी । बाळे झडकरी धांवोनियां ॥ ६९ ॥
 पर्ण-शाळेमध्ये देगळी कावळे । स्वामीचा मावळे धिर्व-सूर्य ॥ ७० ॥
 केला आधीं फार शोध मग शोक । धन जातां लोक करी जैसा ॥ ७१ ॥

१ रावणाचा पाद. २ मोठे आवे घरीर ज्याचें वत्सा. ३ एका विशाळ पदार्थाचे नांव.
 तो दशरथराजाचा मित्र होता म्हणून त्यास सीतेने मामाजी असे म्हणतें आढे. ४ योग
 आणि नरें होच आवेत आयुधे ज्याचीं. ५ गुमारे चारथे कोम. ६ माये. ७ कळवीलें
 शेष, मी नेहमी चिंतामस्त असे हा भाव. ८ स्वर्गांतल अत्र. ९ ईश्वरी. १० पद.
 ११ मारीच हा गृध्र शास्त्रेला राक्षस. १२ धनुष्य आणि बाण ज्यांच्या हाती आवेत असे.
 १३ पाईट.

शोधीतां वनांत मामाजी पाहीले । धरुनी राहिले कंठी प्राण ॥ ७२ ॥
 पुसती, 'बापाजी झाली हे कां गती' । मामाजी सांगती अर्थ-शब्द^१ ॥ ७३ ॥
 स्वामीपार्शी मोक्ष सांगतां हरण । पावले मरण शोक-भरें ॥ ७४ ॥
 'हा तात हा तात', म्हणुनी रडले । मूर्च्छीत पडले घडीभरी ॥ ७५ ॥
 मामाजीची सांग संपादिली क्रिया^२ । त्या काळीं हे प्रिया^३ नाठवीली ॥ ७६ ॥
 पुन्हा वनीं मातें रडत शोधीती । लक्ष्मण बोधीती नाना-यत्नें ॥ ७७ ॥
 आर्लिगिल्या वृद्धी वियोगें भ्रमले । शोधीतां भ्रमले रात्रंदिस ॥ ७८ ॥
 वनीं कबंधानें^४ केला होता घात । चार कोस हात लांब त्याचे ॥ ७९ ॥
 धरीतां खड्गांनीं केला भुज-च्छेद । शाप-ताप^५ देख निवारीला ॥ ८० ॥
 मतंग-मुनीच्या आश्रमीं शवरी । व्हाया यश बरी युक्ति^६ सांगे ॥ ८१ ॥
 हनुमंतावरी केली अनुकंपा । या प्रभूंनीं पंपा-सरोवरीं ॥ ८२ ॥
 सुग्रीवासीं भेटी ऋष्यमूकीं^७ झाली । त्याची दृष्टी धाडी पाहतांची ॥ ८३ ॥
 त्याच्या मुखें वृत्त आयकलें मग । आणुनी ते नग दाखवीले ॥ ८४ ॥
 सुग्रीव वानर सूर्याचा तनय । ज्या स्त्रमीं अ-नय नाही ठावा ॥ ८५ ॥
 दोषावीणें रागें सुग्रीवासी जाची । त्याच्या अप्रजाची^८ बुद्धी खोटी ॥ ८६ ॥
 एके बाणें धाळी स्वामींनीं मारीला । सुग्रीव तारीला संकटांत ॥ ८७ ॥
 वानरांचें राज्य दिलें सुग्रीवाला । तो फार निवाला ऊपकारें ॥ ८८ ॥
 माझी वार्ता कोणा न कळे किमपी । पाठवीले कपी शोधावया ॥ ८९ ॥
 न लागतां माझा शोध कपी सारे । म्हणती ते 'हारे दुरदृष्टा'^९ ॥ ९० ॥
 मारील सुग्रीव छंवीला आवधी । मरावें नव-धी^{१०} करूं नये' ॥ ९१ ॥
 समुद्राच्या तीरी पर्वती रडले । मराया पडले उपोषीत ॥ ९२ ॥
 'धिकार आम्हांला झालों सेवा-चोर'^{११} । व्यर्थ मृत्यु थोर लेद वाटे ॥ ९३ ॥
 श्रीरामाची भार्या सोडवीतां मेला । जटायू तो गेला सद्रतीसी^{१२} ॥ ९४ ॥
 ऐसी जी बोलीले वाणी दे कंपा ती । विचारी संपाती^{१३} गृध्र-राज ॥ ९५ ॥

१ प्राण व्याकुळ झाल्यामुळें शब्दोपार पूर्ण होत नव्हता, म्हणून अल्पशब्द शब्दांनी.
 २ मेलेल्याचे उत्तर संस्कार. ३ मी (मीता). ४ राक्षसविशेष; त्यास होळें नव्हतें. ५ कबंध
 हा मूढ्या एक गंधर्व असून ऋषींच्या शापाने राक्षस झाला होता; सांप्रत रामाने त्याचा
 पथ ब्रह्मामुळे तो शापमुक्त झाला; हे तात्पर्य. ६ ऋष्यमूढपर्वतावर सुग्रीव वानर आहे,
 त्याचे साहाय्य घे म्हणजे तुला सीतेचा शोध लागून तुला कथं होईल अशी सुचित रावरीने
 रामास सांगितली. ७ पर्वतविशेष. ८ बाळीची. ९ हारे (दुरदृष्टा)=दुष्ट दंडा.
 १० दुष्टा विचार करूं नये. ११ सेवेत कुचराई करणारे. १२ सुसर्तम. १३ जटायूचा
 पक्षी भाऊ.

जर्मिळे, मूर्छित तुझे माझे घणी । आले होते रणी सेनेसह ॥ १४९ ॥
 वांचवीले सर्व हनुमंतें वाई । सांगों याचे काई उपकार ॥ १५० ॥
 ओषधी-पर्वत^१ स-मूळ खाणीला । घडीत आणीला, जैसा चेंडू ॥ १५१ ॥
 हनुमंतें आम्हां दिलें चुडे-दान । ऐसा नाही आन आत कोणी ॥ १५२ ॥
 उठले वानर, अमृत वृष्टीनें ॥ स्वामीच्या दृष्टीनें हेचि सत्य ॥ १५३ ॥
 शिविकेत मज घालोनी आणिलें । देह म्यां न्हाणिलें अग्नि-कुंडीं ॥ १५४ ॥
 त्या काळी देवांनीं केली पुष्प-वृष्टी । आनंदानें सृष्टी कोदाटली ॥ १५५ ॥
 आले दशरथ मामाजी विमाणी । धन्या जीवीं मानी आपणा मी ॥ १५६ ॥
 देवांची प्रार्थना मामाजीची आज्ञा । केली सर्व प्राज्ञा मुखवाया ॥ १५७ ॥
 मांडीवरी मज घेतलें स्वामीनीं । घनीं सौदामिनी जना वाटे ॥ १५८ ॥
 भृंग-युक्त^२ पति पुष्पक-विमाणी । पुष्प^३ कवि मानी जै बैसले ॥ १५९ ॥
 स्वामीनीं समुद्री दाखवीला सेतू । भवान्धीत हेतू तराया जो ॥ १६० ॥
 रंद दहा गावें लाव शत गावें । पाप न तगावें जो देखतां ॥ १६१ ॥
 दाविली किष्किंधा भेटविली तारा । सुमीवाची दारा जाऊन्याई ॥ १६२ ॥
 ऐसा भरतासीं शत्रुप्राशी बोल । प्रभूनीं तो फोल केला नाही ॥ १६३ ॥
 संतती संपत्ती वाढे होय हित । प्रेमें गातां गीत श्रीरामाचें ॥ १६४ ॥
 न बाधे पर्जन्य वात उष्ण शीत । प्रेमें गातां गीत श्रीरामाचें ॥ १६५ ॥
 धन्य धन्य होय संसारी जीवित । प्रेमें गातां गीत श्रीरामाचें ॥ १६६ ॥
 काळापासूनीही नव्हे चित्त भीत । प्रेमें गातां गीत श्रीरामाचें ॥ १६७ ॥
 अंती वसे स्वर्गी अमृतातें पीत । प्रेमें गातां गीत श्रीरामाचें ॥ १६८ ॥
 श्रीरामातें ध्यावें, श्रीरामातें गावें । श्रीरामातें मावें आठवावें ॥ १६९ ॥
 श्रीराम दयेचा मेघ त्यासमोर । प्रेमें दास मोर नाचताती ॥ १७० ॥

आर्याः दाम-रामायणांतील^१

श्री-पति झाला दशरथ-पुत राम दशाननासि माराया ॥

मा^२ राया जनकाची होय मुता विजयदाधि^३ साराया ॥ १ ॥

१ द्रोणाचार्य, २ पति जै पुष्पक-विमाणी बैसले (सै) कवि (सै विमान) भृंगयुक्त पुष्प मानी असा कवच. ३ 'दाम' हाचा अर्थ द्वार असा आहे. पुढे पुढांत एक मुल-पुल ज्याप्रमाणें त्यांचा द्वार करितात, त्याप्रमाणें ह्या आर्यांपैकी प्रत्येक आर्याची ऐक्यरीत तीन अक्षरें दुमन्या अर्थाच्या आरगां आणिली आहेत; म्हणून त्या आर्या एकांत एक मुलन्या जाऊन त्यांचा द्वारच बनून गेला आहे, ह्यावरून वरील ह्या रामायणामे दाम-रामायण हे नांव दिले आहे. ४ सद्धमी. ५ स्वर्ग, भूयु व पाताल हांतील लोकजें दु.स्व.

सारा^१ या प्रमुची हे लोळा गाती सदैवही सु कवी ॥
 सुकवी भव-जल-निधितें, निरुपम सुख रसिक-जन-मनीं पिकवी ॥ २ ॥
 पिक वीत-बाध^२ कवि या चरिताम्र-वनांत^३ कूजती^४; सु-रस^५ ॥
 सुर-सर्गचा^६ लाजे, यश हें श्री-शिव म्हणे शिव^७ परिस ॥ ३ ॥
 परिस सुवर्ण करितसे लोहा, जीवास शिवचि हा महिमा^८ ॥
 महि मान्या^९ स्वर्गाही; स्व-कुल म्हणे धन्य यत्प्रभा^{१०} अ-हिमा^{११} ॥ ४ ॥

आर्या; परंतु-रामायणांतील^१

श्रीराम-चरित करितें मुक्त सकृत् किमपि^२ सेवितां भावें ॥
 पार न लागे दश-शत-वदनाहि^३ परंतु वाटतें गावें ॥ १ ॥
 संकल्पोंच सुर-द्विज-पीडक-रक्षः-क्षयें^४ स्व-भजन-रसा ॥
 देता; परंतु झाला दशरथ-भक्त-प्रियार्थ^५ अ-ज नरसा^६ ॥ २ ॥
 एकेचि मूर्तिनें प्रभु करिता त्रैलोक्य-कामना-पूर्ति^७ ॥
 क्रीडार्थ परंतु धरी चार त्रिजगन्मनोहरा मूर्ति ॥ ३ ॥
 ते राम भरत लक्ष्मण शत्रुघ्न कुमार सारसाक्ष जना ॥
 दिसती वाळ, परंतु स्व-गुणांही हरिति गुरु-मुनींद्र-मना ॥ ४ ॥
 स्त्री-वध निघ परंतु ब्रह्मोक्तें^८ तूर्ण ताटका मारी ॥
 त्या प्रभु-यशासि मानी अमृताचें पूर्ण ताट कामारी ॥ ५ ॥
 मुनि मिथिलेशि निघे कीं जनक-स्याध्वर-विलोकना^९ बाहे ॥
 नेणार, परंतु म्हणे प्रभु शिव-चापेक्षणस्पृहा^{१०} बाहे ॥ ६ ॥

१ धेष्ट. २ गेली आहे बापा ज्यांची म्हणजे निर्भय. ३ (राम) चरित्र हेंच भाष्याचें वन त्यांत. ४ गातात-शब्द करितात. ५ स्वर्गांतील नु-रस-(अमृत-रस). ६ हे पार्वती. ७ हा (रामाचा) महिमा. ८ (रामावतारामुळे) पृथ्वी ही स्वर्गलोकास मान्य झाली; (५) यत्प्रभा (ज्यांची कांति) अहिमा (उष्ण) (तो सूर्य) (आपल्या वंशांत राम जन्मल्यामुळे) स्वकुल धन्य म्हणे. ९ हा रामायणांतील प्रत्येक धावेंत 'परंतु' हा शब्द पाहून कवीने त्यास परंतु-रामायण ही मंडा दिली आहे. १० योदेही. ११ दशरथ म्हणजे हजार आहेत बंदे (घोडे) ज्यास असा जो दोय त्यालाही. १२ देव आणि माझ्या वंशास पीडा देणाऱ्या राक्षसांच्या नासानें. १३ दशरथ हाच भक्त त्याच्या मंतोषाकरितां. १४ मनुष्यागारसा. १५ त्रैलोक्याच्या हृदयाची मूर्ति. १६ विभामिश्राच्या सांगण्यावरून. १७ (स्व+अध्वर+विलोकन) आदना वर पाहण्यासार. १८ (शिव+चाप+ईक्षण) महादेवाचें धनुष्य पाहण्याची इच्छा.

जातां गांतम-मुनिचा आग्रम लागे पुसे कथा राम ॥
 तात्काळ अहल्येचें^१ चिर-नष्ट, परंतु चाढवी धाम ॥ ७ ॥
 अति-कठिण भर्ग-धनु अति-सु-कुमारप्रभु, परंतु गुण^२ जोडी^३ ॥
 ओढी स-छाई-छाई-नर-तनु^४ तें; इक्षु जेवि गज मोडी ॥ ८ ॥

आर्या ; सुभद्राहरणप्रकरणीं

(कृष्णविजय उत्तरार्ध अ० ८६.)

धर्म व द्रौपदी ही उभयतां एकांती असतां कांही कारणानें त्यांस पाहाण्याचा दोष अर्जुनाच्या हातून घडला ; त्याच्या निवृत्तीकारितां तो तीर्थाटनास गेला. तेव्हां फिरत फिरत पश्चिम दिशेस द्वारकेजवळ प्रभासतीर्थां आल्यावर, त्यानें, कृष्णाची धाकटी वहीण सुभद्रा ही बळरामानें दुर्योधनास देण्याचा निश्चय केला आहे, हें वर्तमान ऐकिलें. तेव्हां ती आपणास प्राप्त व्हावी म्हणून कृष्णाच्या अनुमतानें त्यानें कपटसंन्यास घेतला, आणि संधि पाहून सुभद्रेचें हरण केलें. मग हा अर्जुन असें समजल्यावर बळरामानें त्यास मोठ्या आदरानें बोलावून आणून सुभद्रा दिली. ही कथा छांत आहे.

तीर्थें हिंडत गेला धर्मानुज अर्जुन प्रभासाला^१ ॥
 आत-मुखें निज-मातुळ-कुळ-वृत्तांतासि^२ ऐकला झाला ॥ १ ॥
 कृष्णानुजा सुभद्रा लग्नाला योग्य जाहली आहे ॥
 तीतें स्व-मते हळ-धर धृतराष्ट्र-मुतासि^३ दाखया पाहे ॥ २ ॥
 तातादिक^४ म्हणति मनी, 'सु-मति खळाला अ-चक्षुडारन ॥
 शूद्रास श्रुति देतो राम, न चालेचि यापुढें यत्न' ॥ ३ ॥
 ऐकुनि मनी म्हणे^५, 'मज तीर्थ-स्नानास^६ जाहली शुद्धि ॥
 या सु-कृते हे व्हावी प्राप्त वि-रक्तास जेवि राहुदि ॥ ४ ॥

१ हल्य म्हणजे निघ; आहल्या म्हणजे अर्निवा—स्पर्शानांनीं शुद्ध. २ दोरी काढी (धनुष्य सज्ज करी). ३ कुळ मोगेंनें मानवी तनु धारण करणारा (राम). ४ द्वारकेजवळील एका तीर्थाला. ५ आपल्या मामाचें (दुर्योधनाचें) पुत्र म्हणजे यादवकुल, त्याच्या वृत्तांतास. ६ दुर्योधनाला. ७ बभ्रुदेव आदिदेव. ८ हाचा धर्म अर्जुन. ९ तीर्थांसी स्नाने करणारा जो मी त्यास.

निज-सुख-सिद्धि^१ सुभद्रा साधाया होइन त्रिदंडि^२ यती ॥
 प्रिय तीहूनि नसे मज; ती^३ कीं ही रांति गति, अहो नियती^४ ॥ ५ ॥
 पार्थ त्रिदंडि-त्रेप स्वीकारी हलधरासि वंचाया^५ ॥
 युक्तीनें स्व-पर-विहित-हित^६ करितां कपट-दोष कंचा^७या ॥ ६ ॥
 द्वावतीत वसे तो यनि वार्षिक चार^८ मासपर्यंत^९ ॥
 हर्यंतः-करणासचि^{१०} ठावा तृयोग^{११} जो सदर्थत^{१२} ॥ ७ ॥
 मौन, सदा एकांत-स्थिति, साधु-समाधि-योग, सु-विरक्ती^{१३} ॥
 सक्ति न लोक-समाजी; लागे पौरांसि पार्थ-यति-भक्ति ॥ ८ ॥
 रामासहि कळलें कीं योगी मोठा असे म्हणे, 'पाहूं ॥
 आहों ब्रह्मण्य तया आणूं भिक्षेसि शिर पदीं वाहूं' ॥ ९ ॥
 तो यति एके दिवशीं बळदेवें आणिला स्व-गोहास ॥
 पूजुनि मु-श्रद्धेनें जेवयितां माधवास ये हास ॥ १० ॥
 यति-दर्शना सुभद्रा येउनि वैसे निजामजावळ ॥
 न बळ प्रेक्षी, परि यति-हस्तीचा पाहतां^{१२} गळे कवळ ॥ ११ ॥
 कन्या-रत्न हराया अवसर पाहे जसा खरा चोर ॥
 धोर-प्रताप परि भीमानुज, कीं अनंत-बळ^{१३} धोर ॥ १२ ॥
 दामोदर^{१४} दासा दे अनुमोदन ती हरावया नवरी ॥
 दादास देव दात्री दारक-रीति^{१५} स्वयें सदैव बरी ॥ १३ ॥
 ताताला मातेला एकांती गुहा वृत्त हें कळवी ॥
 बळ-वीर-भीति-कोपोपशमोपायासि^{१६} सांगुनी पळवी ॥ १४ ॥

१ आपल्या सुखाची साधात सिद्धि. २ तीन दंड धारण करणारा संन्यासी.
 ३ अन्वय-ती (सुभद्रा) कीं ही रीति (संन्यासी राहणें) (हीच) गति (परिणाम), अहो
 नियति सुभद्रा प्राप्त होईल तर बरे; नाही तर संन्यासीच राहणें बरे. काय प्रारब्धी असेल
 कोण जाणे. ४ पशुवाक्यास. ५ आपलें व दुसऱ्याचें योग्य मार्गास अनुसरून केलेले द्विः.
 ६ कशाचा-संगता. ७ नातुर्मत्स्यभर. ८ पक्ष कृष्णाच्या भक्तःकरणासच. ९ त्याची
 संन्यासाची युक्ति. १० प्रनेह दातृचा नाशक. ११ संप्र वैराग्य. १२ त्याचे कर्म
 सुभद्रा. १३ अनंत (रोप) बळराम, त्याचे बळ. बळराम हा जेपावतार होता म्हणून
 त्यास कवीनें अनंत म्हटलें आहे. १४ कृष्ण. १५ लहान मुलांची रीत. १६ राम रांति
 करणावी युक्ति.

अनुकूल ब्रह्म^१ तसें तों झालें तन्मनोरथा पर्व^२ ॥
 तीर्थ-स्नान कराया पुर-वासी लोक चालले सर्व ॥१५॥
 वर-हय-रथ-गज-शिविकारूढ सकळ वृष्णि-दार-जन^३ चाले ॥
 झाले सिद्ध वन्हाडी तैसे यदु-भट; धरा बळें हाले ॥१६॥
 दिव्य-रथांत सुभद्रा राकारजनी तसी बळीं शोभे ॥
 यन्मुख-सुधाकर्^४ नर-वर-पार्याशय-पयोनिधि^५ क्षोभे ॥१७॥
 तेव्हां धांवुनि वैसे पार्थ सुभद्रा-रथीं जसा पाटी ॥
 सु-चिर-क्षुधित ब्राह्मण हां हां म्हणतां हि वाढिल्या ताटी ॥१८॥
 समय-झ चतुर सेवक, धनु तूण^६ तशांत देति आणोनी ॥
 धावति रक्षक सैनिक कपट-यति-कृतात्यनर्थ^७ जाणोनी ॥१९॥
 त्यांतें म्हणे सुभद्रा-मुक्ता-हर^८ वीर अर्जुन मराल^९ ॥
 'समरा लक्षहि या पारिकाक तुम्ही गति^{१०} विसर्जुन^{११} मराल ॥२०॥
 धर्मानुज मी अर्जुन सिंह, तुम्ही शश-किशोर, आटोपा ॥
 या टोपा कवचाच्या भीना बल्गा^{१२} उगेची आटोपा' ॥२१॥
 ऐसें नीट दटावुनि जाय सुभद्रा हरुनि तो पार्थ ॥
 मारिति हाका केवळ, नागविला धनि जसा वणिकूसार्थ^{१३} ॥२२॥
 सार्थक पार्थ करी, ती कैरविणी^{१४} तो सुधांशु गौरविता ॥
 सविता विसिनीसि^{१५} बरी, कीं भेटे तो गुण-झ ती कविता ॥२३॥
 श्रुति सत्क्रिय^{१६} धर्म-पथा शोभविती दंपती तसे स्व-रथा ॥
 अन्योन्य-प्रिय संगम तो प्रेमळ भक्त ती मुकुंद-कथा ॥२४॥

१ परब्रह्मकृष्ण. २ ज्याप्रमाणें कृष्ण त्याच्या मनोरथास अनुकूल (साहाय्यकारी) होता, त्याप्रमाणेंच एक पर्वही त्याला अनुकूल झालें. पर्व असल्यामुळें आपला हेतु सिद्धीस न्यावयास त्यास संधि सांपडली, हें तात्पर्य. ३ यादवांच्या स्त्रिया. ४ जिच्या मुखचंद्राच्या योगानें. ५ नरवर (पुरुषभेष्ट) असा पार्थ (अर्जुन) त्याचा आशय (मन) हाच पयोनिधि (समुद्र). ६ भाता. ७ सोड्या संन्याशानें केलेला मोठा अनर्थ. ८ सुभद्रा हीच मुक्ता (मोती) तिचें हरण करणारा वीर अर्जुन हाच हंस. ९ शकून. १० घोड्यांचे लगाम. ११ व्यापारी लोकांचा तांडा. १२ कमलिनी. १३ सत्कर्मानें बाणणारा.

शटिति भट-कटक बहु करि कन्या नेली म्हणोनि बोभाट ॥
 वाटे बळासि सांगे^१ जो जो त्या दस्युचाचि तो भाट^१ ॥२५॥
 प्र-स्फुरदधर-दल^२ प्रभु बलभद्र म्हणे खोरेचि सांगा रे ॥
 कोठें तो कपट-पटू गांठितसे जो पटांत आंगारे ॥२६॥
 कोठें रथ, मुसळ पुरे, कवच कशाला, धनुष्य राहों या ॥
 वसेला निज-धर्पण-कर-खळ-दंडोत्सवासि^३ पाहों या ॥२७॥
 पवीं^४ वर्णव तैसा भगवान् बळभद्र पुष्कळ क्षोभे ॥
 संध्या-राग-सुर-रंजित-शरदभ्राह्मणि^५ फार तो शोभे ॥२८॥
 कोप-ज्वर-भर-कंपित-काय^६ प्रभु^७ लोचनें करी शोणें ॥
 होणें पुढें सु-दुर्घट^८ वाराचें त्या महेश्वरा कोणें ॥२९॥
 जाय हळूच विनय-नत-काय चतुर वृष्णि-राय देव हरी ॥
 माय सुतार्थ पतीचे काय गुरूचे नमूनि पाय धरी ॥३०॥
 नमनी प्रकटति रुह-भव^९ सद्गुण शांति-क्षमानुकंपादी ॥
 कंपा दीन-सख नुरवि बधरी, प्रणतीहि भव्य संपादी ॥३१॥
 हांसे बळभद्र म्हणे कृष्णाकूरोद्दवां, 'अहो कळलें ॥
 वळलें मन, मत्पदमय^{१०} सोडा,^{१०} आदान^{११} बंधुचें टळलें ॥३२॥
 जा जा उठा मुलीला पाहूं वाहूं^{१२} घरा घरा आणा ॥
 प्राणाधिक तो येना तरि घालाव्या मर्दभिच्या^{१३} आणा ॥३३॥

१ जो जो बळासी (बळरामास) (हें वर्तमान) सांगे (तो तो) त्या दस्युचा (चोराचा-
 भर्जुनाचा) भाटय (स्तुतिपाठकच) वाटे. प्रत्येक मनुष्य भर्जुनाच्याच पराक्रमाचे वर्जन
 करूं लागला; हा भाव. २ रागाने कंपित आहे अथरोष्ठ ज्याचा. ३ आपले बलात्काराने
 दण करणाऱ्या दुष्टाला जो दंड हाच उत्साह, त्यास. ४ अमावास्या च पूर्णिमा ह्या
 दिवशी. ५ सायंकालच्या तांबडेपणाने रंगविलेल्या शरत्कालच्या मेषपिशां अधिक शोभे,
 म्हणजे रागाने फार लाल झाला. ६ अत्यंत कोपाने ज्याचे शरीर कंपित आहे असा.
 ७ बळराम. ८ अन्वय-(त्याच्या) पुढे होणें (देरील) सुदुर्घट (मग) त्या महेश्वरा कोणें
 वाराचें?—त्यावेळीं बळरामाच्या पुढे जाणें देरील बटीन; मग त्याचें निवारण करण्यास
 कोण समर्थ? ९ जन्मतः असणारे—स्वानाविष्ट. १० मत्पद सोडा व भय मोडा.
 ११ मोंठें भय. १२ अर्पण करूं. १३ मर्-अंभि—माझे पाय त्यांच्या.

अथवा कशास शासन-भय धरुनि मनीं पळेल तो दूर ॥
 शूर ख्यात पळेना नेऊं या पारिबर्ह^१ अकूर ॥३४॥
 धाढा भूपा वसनें दासी-दासांश्च-हस्ति-स्थ-रत्नें ॥
 शाला भगीरथाचा^२ पार्थ^३ सखा^४ आजि या महा-यत्नें ॥३५॥
 हे^५ रसिक-कर्ण-तर्णक-शत तर्पायासि^६ काम-धेनु कथा ॥
 करिती प्रभु-वर अनुचर-पर-मुख-कर अनुसरोनि लोक-पथा^७ ॥३६॥

आदिपर्वातील कचोपाख्यान

(म० भा० अ० ७६-७७. मोरोपंत अ० ९.)

पूर्वी देव आणि दैत्य ह्यांच्या लढाया होत असतां युद्धांत मरण पावलेल्या दैत्यांस त्यांचा गुरु शुक्राचार्य हा संजीविनी-त्रिघेच्या योगानें पुन्हा जिवंत करी; पण ती विद्या देवांचा गुरु बृहस्पति ह्यास येत नव्हती, म्हणून देवांकडील थोडे मरत. म्हणून सर्व देवांनीं बृहस्पतीचा मुलगा कच हा शुक्राकडे गुरुसेवेच्या मिपानें ती विद्या शिकण्याकरितां पाठविला. त्याला ती विद्या त्यापासून कशी प्राप्त झाली हें ह्या आख्यानांत वर्णिलें आहे.

जनमेजय-नृपति^१ पुसे धैशंपायन^२ कधी स-विस्तर, तें ॥
 बहु, मी लेशचि गातों, जग लेशेंही महद्यशें^३ तरतें ॥ १ ॥
 झाला ययाति कविचा^४ जामाता, तीच सत्कथा परिता ॥
 या चरितामृत-पानें या लोकीं सर्व रसिक हो हरिता^५ ॥ २ ॥
 मुर-शास्त्रांहीं जे जे भट होती संगरांत असु-रहित ॥
 संजीविनी-व्रळें त्यां उठवि करि काव्य^६ नित्य असुर-रहित ॥ ३ ॥
 ती विद्या मुर-गुरुला अवगत नव्हती म्हणोनि समरांत ॥
 बहु मरती, तें पाहुनि न टिके उत्साह धैर्य अमरांत ॥ ४ ॥

१ लवाजमा. २ भगीरथाला गंगा पृथ्वीवर आणण्यास जसा महाप्रयास पडला, तसाच अर्जुनाला सुभद्रा हरण करण्यास पडला, सदाच अर्जुन हा भगीरथाचा सखा झाला, म्ह० त्याच्या परोबरीचा झाला; असा भाव. ३ अन्वय-प्रभुवर (बलराम व कृष्ण) लोकपथा अनुसरोनि रसिककर्ण हें (च) तर्णकशन (वासरांचें शत) तर्पायासि अनुचर-पर-मुखकर-(भक्षांना अत्यंत सुख देणाऱ्या) कथा (लीला) कामधेनु करिती. ४ परीक्षिति राजाचा मुलगा. ५ व्यासाचा शिष्य. ह्यानें जनमेजयास सर्व भारतांतील कथा सांगितल्या. ६ शोरांच्या कीर्तनें. ७ शुक्राचा. ८ इषित म्हणजे आनंदीत व्हा. ९ शुक्र.

ती विद्या साधया देवांनीं सद्विचार आठविला ॥ १
 शुक्राकडे स्व-गुरु-मुत कच विनवुनि युक्ति कथुनि पाठविला ॥ २ ॥
 शिष्यत्वे जाउनि कच सांगे गुरु-दास्य-काम^१ पद नमुनी ॥
 प्रणतीं शत्रु-सुतींही द्रवला तो सु-प्रसन्न-वदन मुनी ॥ ३ ॥
 आराधिला कचें गुरु, गुरुची कन्याहि देवयानी ती ॥
 झाली प्रसन्न सत्वर शिकविति तैशीच देव या^२ नीती ॥ ४ ॥
 असुर म्हणति विद्येने^३ प्रबळ करायास देव या नीचें ॥
 मन मोहिलें गुरुचें गुरु-चित्ताहूनि देवयानीचें ॥ ५ ॥
 गुरु-गो-रक्षण^४ करितां देव-द्वेषें हरुनि असु रानी ॥
 कच-मांस वृक्षांसि^५ दिलें वाटुनि भक्षाययासि असुरांनीं ॥ ६ ॥
 गाई गृहासि आल्या, मावळला रगिहि, कच न आढळला ॥
 तेव्हां सोडुनि धृति-नग^६ शुक्र-मुता-बुद्धि-भूमिला^७ दळला ॥ ७ ॥
 शुक्र-मुता गहिंवरली न्हाणी तदुरस्थळासि^८ अथु तिचें ॥
 कवणाला न प्रियतें^९ गुण-मणि-मय^{१०} केलि-मंदिर^{११} श्रुतिचें^{१२} ॥ ८ ॥
 तातासि म्हणे, 'आला नाही अद्यापि कच, नसे अवधी ॥
 लव धीर बुद्धि न धरी माझी, ताता सु-निष्ठुरा तव धी ॥ ९ ॥
 येतामद्यांचि, असता जरि कुशली, करिति खल अद्या, चरया ॥
 गति न दिसेची कचाची, कुशलि-जन-विरह असा न घाबरवा ॥ १० ॥
 कच आजि न येतां, मी प्राण त्यागीन न भरतां घटिका ॥
 आण तुझी जाण खरें; केला निश्चय नव्हेचि हा लटिका' ॥ ११ ॥
 काव्य म्हणे, 'धीर धरी, आहे संजीविनी सुधा-धारा^{१३} ॥
 उठवूनि आणितों कच, चितुनि विश्वंभरा बुधाधारा^{१४} ॥ १२ ॥
 मंत्र-जप करुनि तो कवि, 'ये रे वत्सा कचा' असे वाहे ॥
 भेटुनि वृकोदरें पळ सर्व निचे, त्यांत लेशहि न राहे ॥ १३ ॥
 होता तसाचि झाला, उठला, आचार्य-देव तारी; तो ॥
 शक्ति तशीच निरूपमा, भिन्ना गुर्वन्य-देवता-रती ॥ १४ ॥

१ गुरुची सेवा करण्याची इच्छा. २ कचाला. ३ संजीविनी-विद्येने. ४ गुरुच्या
 गाईची रारण. ५ कन्ये पक्ष. ६ धैर्य हाच पक्ष. ७ देवयानीची बुद्धि हीच पृथ्वी
 दिला सोडून दळला म्हणजे देवयानीचे धैर्य मुळतः. ८ तिच्या उराला. ९ कचक्या.
 १० महान हीच रत्ने त्यांनी राखिली असे धृतीचे (वेदाचे) वेळिंदिर म्हणजे मोठास्थान.
 ११ कन्याची धार. १२ (सुप्रभापारा) इत्यांय आश्रयभूत त्याला.

तो पुण्य-लोक रणीं करिता रिपु-वीर-हानि^१ वासवसा ॥
 तत्कीर्ति म्हणे, 'गी-श्री-धी^२ हो या योग्य हा निवास वसा' ॥ २ ॥
 वैदर्भ^३ भीम-राजा होता बहु खिन हीन^४ संतानें^५ ॥
 तो भेटोनि सुखविला दमनानें^६ स्वपद-लीन-संतानें^७ ॥ ३ ॥
 नृप-दास्य-तुष्ट^८ मुनिचें मन त्या मुनिला म्हणे, 'सखे दमना ॥
 झाला शुद्ध, करावा संतति-सुख-पात्र हा स-खेद-मना' ॥ ४ ॥
 ब्रह्मर्षि-वरे^९ दमन वर दिधला त्या नृपासि संततिचा ॥
 झाले तीन सुत, सुता चवथी, गाती गुणौव^{१०} संत तिचा ॥ ५ ॥
 ठेवी दम, दांत, दमन, दमयंती हीं अशीं तयां नांवें ॥
 ज्यां मुनि-वर-प्रसाद-प्रभवांतें^{११} त्रि-मुवनेंहि मानावें ॥ ६ ॥
 भीम-नृपति दुग्धोदधि दमयंती श्रीच वपु सु-रुचिर तिचें ॥
 त्याहूनि देह दिवसों-दिवस दिसे दीन, जरि सु-रुचि^{१२} रतिचें ॥ ७ ॥
 ती पाहिल्यावरि गमे कोणासहि न स्वरूप सुंदरसें ॥
 श्री-वनमाळेहि पुढें मिखाळ स्व-मद^{१३} काय कुंद रसें ॥ ८ ॥
 श्रीकृष्ण^{१४} रुक्मिणीला, श्री-कृष्णा रुक्मिणी जशी आतां^{१५} ॥
 दमयंतीस नळ, नळा दमयंती आयकों जनें गातां^{१६} ॥ ९ ॥
 नळ नृप म्हणे, 'शिवा ती नवरी हो, मन दुजीस न वरी हो' ॥
 भैमी म्हणे, 'शिवे^{१७} तो नवरा हो^{१८}, प्रेम नित्य नव राहो' ॥ १० ॥
 एका समयीं धरिला हंस नळें तो म्हणें, 'कृपा कर गा ॥
 सोड मला जरि व्हावी ती दमयंती वधू नृपा कर-गा^{१९} ॥ ११ ॥

१ शत्रुभूत घोराना नाश. २ सरस्वती, संपत्ति व विद्या ह्यांचा बहुधा एकत्र वास नसतो; परंतु नलापाशी त्या होत्या हे तात्पर्य. ३ विदर्भ-देशचा. ४ संततीनें रहित असल्यामुळे. ५ ऋषिविशेष ह्यानें. ६ आपणाला शरण आलेल्यांस जो कल्पशृंगारखा, त्यानें ७ राजाच्या सेवेनें संतुष्ट झालेल्या. ८ रोदयुक्त आहे मन ज्याचे असा. ९ ब्रह्मर्षीमध्ये श्रेष्ठ. १० गुणांचा समुदाय. ११ मुनिश्रेष्ठांच्या वराच्या प्रसादानें उत्पन्न झालेल्यांत. १२ उत्तम आहे कांति ज्याची असें. १३ आपल्या गर्व. १४ आतां म्हणजे सांप्रत कृष्ण व रुक्मिणी हीं दोघे जशीं एकमेकांस शोभतात असे लोक म्हणतात; तशी पूर्वी नल व दमयंती हीं परस्परांस अनुरूप होतील असे लोक गत होते; हे आम्ही ऐकतो असे कवि म्हणतो. १५ हे पार्वती. १६ होवो. १७ इत्तगत.

करिनि तुझे गुण-वर्णन जेणें होइल तुझीच नवरी ती' ॥
 सत्य प्रिय हित वदती शुद्धात्मे^१ न धरितीच नव रीती ॥ १२ ॥
 नळ-मुक्त^२ राजहंसासह हंसांची नमः-पर्ये^३ आली^४ ॥
 आली प्रमद-यनी^५ तों भैमी^६ ही घेउनि प्रिया आली^७ ॥ १३ ॥
 भैमी म्हणे, 'मराळ-ग्रहणेच्छा' मन्मनांत आली हो ॥
 एकासि तरि धरूं या धिखरा मुक्ता वनांत आली हो' ॥ १४ ॥
 इतरा हंसांनीं त्या नेल्या बहु लोभवूनि दूरवर ॥
 भैमी त्यासि धरूं ये ज्या दे असु-दान दान-शूर-वर ॥ १५ ॥
 एकांतीं तीपार्शीं स्तबिला निपधेंद्र तो खगानें हो ॥
 जाणों राधेला दे खग-भगवद्वेषु^८ तोख^९ गानें हो ॥ १६ ॥
 'पुण्य-श्लोक निपध-पति नळ खळ-वळ-जल-धि-वाडवानल'^{१०} गे ॥
 लोकां महोत्सव-प्रद'^{११} तोचि सदा'^{१२}, त्यांसि पाडवा'^{१३} नलगे ॥ १७ ॥
 स्मर-बुध-दस्त-रुचिरतर'^{१४} ऐसें म्हणणार जे न ते लटिके ॥
 हेंयंगवीन'^{१५} जेसें सु-रसिक-रसनेपुढें'^{१६} न. तेळ टिके ॥ १८ ॥
 अनुपम'^{१७} अनुरूप'^{१८} अनध'^{१९} जरि वारिला त्वां नृपात्मजे न नळ ॥
 होइल'^{२०} केवळ ताप-द'^{२१}, कीं जो नर नळ न होय तो अनळ ॥ १९ ॥
 नळ-कस्तूरी टाकुनि कां तूं घेसील अन्यनर भार्ता ॥
 जरि वारिती न हरिप्रति घेती म्हणवूनि धन्य न रमा ती ॥ २० ॥

१ निर्मल भंतःकरणाचे. २ नळानें सोडलेला. ३ आकाशमार्गानें. ४ पंक्ति.
 ५ क्रीडेच्या बागेत. ६ मीमराजाची मुलगी दमयंती. ७ सख्या. ८ हंस धारण्याची
 इच्छा. ९ हंस-स्त्री कृष्णाचा वेष्ट. १० तोप, आनंद. ११ दुष्टांचे सैन्य हाच समुद्र
 ह्याला बडवाग्नीसाररा. १२ मोठा आनंद देणारा. १३ पाटवा लोकांस एक दिवस
 मात्र आनंद देतो, परंतु नळ सर्वदाळ आनंद देणारा होना; असा भावार्थ. १४ मदन,
 मुप य अभिनीतुमार (हे तिघेही स्थाविरपत्नीं प्रतिद्ध आहेंत) ह्यापिशांही हा सुंदर.
 १५ ताजें तूप. (तत्तु हेंयंगवीन यदयो गोरोहोद्वं घृतम्-काल काविलेन्या गाईच्या दुपापमून
 केलेलें तूप). १६ रचि घेण्यांत मार्मिक कला लोकांच्या जिभेपुढें. १७ ज्याला उपमा
 नाही असा. १८ योग्य. १९ निःश्या. २० उत्तमार्थ-नळ्यास टाकून नू पर इतर पुण्य
 (अनळ) धरणील तर तो तुला संनार देणारा होईल; कारण जो नळ नव्हे तो अनळ म्हणजे
 नासि होय.

नर-रत्न तोचि, तूचि स्त्री-रत्न, उदड आड-नांवांचीं^१ ॥

न बुडविति न वा तारिति चित्रे बरवीहि आड-नावांचीं^२ ॥ २१ ॥

ती सु-मति म्हणे, 'आर्या त्यां तिकडेही असेचि कळवावें ॥

साधो हळुहळु मृदु मधु^३ हित मित बीलोनि चित्त वळवावें' ॥ २२ ॥

'आज्ञा' म्हणोनि येथुनि कळवुनि हें प्रेम तेथुनि^४ उडाला ॥ २३ ॥

इकडे ती उपवर झाली आहे असें भीमराजानें समजून तिच्या स्वयंवराची योजना केली, आणि राजेरजवाड्यांस निमंत्रण केलें. त्यानंतर :—

देवर्षि^५-मुखें पारसुनि शक्र करी धरुनि हरिख^६ गमनातें ॥

त्याच्या विमान येइल काय न येतांचि हरि-खग^७ मनातें ॥ २४ ॥

जों निकट कुंडिनाच्या^८ आले यम-वरुण-भूमृदर्यनळ^९ ॥

तां तोहि सकळ-सद्गुण-निधि^{१०} पुण्य-श्लोक वीर-वर्ष^{११} नळ^{१२} ॥ २५ ॥

ते सुर म्हणति, 'अहाहा नळाचि सकळ-पुरुष-मुकुट-होर-मणी ॥

नवरी न घरील कशी याला पाहोनि सु-मति ही रमणी ॥ २६ ॥

आम्हांलाचि न केवळ लावितसे व्यक्त लाज हा राविला ॥

आम्हीं निज-तेजो-मद याचिपुढें सर्व आज हारविला' ॥ २७ ॥

भेटोनि त्यासि म्हणती, 'कार्य-परें सर्वथा न लाजावें ॥

हो अस्मदत्त, विमुख^{१३} न जनें, 'सत्य-व्रता नळा जावें' ॥ २८ ॥

'होतों दूत', नळ म्हणे, 'कार्य वदा कोण हो तुम्ही चवचे' ॥

ओळख देउनि म्हणती, 'आम्ही भैम्यर्थ पातळों अवचे ॥ २९ ॥

भैमी स्वयें वरु या आम्हां चौघांजणांत अन्य-तमा^{१४} ॥

हें कार्य, दूत हो गा जा गा मा तिजकडेचि धन्य-तमा' ॥ ३० ॥

१ नररत्न, स्त्रीरत्न अद्या नांवांचीं मनुष्यें पुष्कळ आहेत, परंतु त्या नांवाच्या अर्थास अनुसरून तुम्हां दोघांवांचून कोणी सांपडावयाचीं नाहींत असा भाव. २ विदिरी आणि नावा ह्यांची. ३ मधासारखें गोड. ४ नळाकडून. ५ नारद. ६ हर्ष. ७ विष्णूच्या गळ उतरार्धे दमयंती मंडे येण्याची इंद्राला इतकी उत्कंठा झाली कीं, अतिव्रगवान् जो गळ तोही त्याला वाहूनार्थ आवडेना, मग विमानाची कथा कशाला? ८ कुंडिन—हें भीमक राजाच्या राजधानीचें नांव. ९ (यम+वरुण+भूमृदरि+अनळ)=यम, वरुण, (पंचतांचो शत्रु) इंद्र आणि अग्नि. १० साच्या सद्गुणांचा ठेवा. ११ वीरांतमध्ये श्रेष्ठ. १२ हा 'आला' ह्या अद्यावत क्रियापदाचा कर्ता. १३ प्रतिशूल, पराङ्मुख. १४ कोणासो तरी एकाच.

स-स्मित-वदन नळ म्हणे, 'प्रभुजी जो हेतु सुर-वरागमनी^१ ॥
 माझ्याहि तोचि, सर्वांहि मृगांच्या तुल्य सु-ख-राग^२ मनीं ॥ ३१ ॥
 दूत करुनि मज तिकडे कार्यास्तव पाठवूं नको पावा^३ ॥
 कोणावरिहि^४ सु-नय न स्वातिक्रम आठवून कोपावा^५ ॥ ३२ ॥
 शक्र म्हणे, 'वदलासि प्रथम तसें वचन मग असें वदसी ॥
 अ-चळ करींच असावा व्यवहारी शब्द संगरीं सदसी^६ ॥ ३३ ॥
 भूप म्हणे, 'या^७ कमी^८ पयनहि होईल मज न सांगाती^९ ॥
 अंतःपुर-प्रवेशी, जी प्रभुजी, साधु युक्ति सांगा ती' ॥ ३४ ॥
 शक्र म्हणे, 'जा गा तूं चिंता आधींच करिशि कां गा ती ॥
 आम्हांसि हें कठिण जारे, तारे, सुज्ञ प्रभु म्हणोनि कां गाती ?' ॥ ३५ ॥
 शक्र-घरें नळ गेला शिरला अंतःपुरीं सखें सुर-सा ॥
 भैर्याच्या हा, याच्या ती सेवी, रूप-संपदा सुरसा ॥ ३६ ॥
 भैमी हवें त्याच्या^{१०} विधुच्या तशि कुमुदिनी न आगमनी ॥
 सत्कारुनि म्हणे, 'जी यावें मद्रापणें न आग^{११} मनीं ॥ ३७ ॥
 सुंदर-वर कोण तुम्ही गुरुच्या^{१२} वाटो न हें^{१३} पराग^{१४} मना ॥
 कीं जें जें अंतःपुर तें तेंहि विषय^{१५} नव्हे परागमना^{१६} ॥ ३८ ॥
 आलां कसे अ-वारित^{१७}, कार्यार्थ^{१८} प्रगट आयकों दावा^{१९} ॥
 वाटे कर्णी तुमचा वाज्य^{२०} सौवर्ण-आय^{२१} कोंदावा' ॥ ३९ ॥

१ हेवधेष्टीच्या आगमनांत. २ मधुरध्वनीविषयी आवड. ३ कृपा करा. ४ (सुनय रयातिप्रम आठवून कोणावरिही न कोपावा, असा अन्वय) तात्पर्य-तुम्ही या मी एकच कार्याकरिता आलो आहो; म्हणून त्याच कामासाठी तुम्ही मला तिकडे दूत करून पाठविता हे उचित नाही; परंतु तसें न कराल तर कोणाच्याही हातून नीनांचे उारपन होणार नाही. ५ (रात+असी)=उत्तम राहण. उत्तमार्थ-व्यवहारी शब्द अदल असावा; व संगरी घरींच सदगी अचल असावा, असा अन्वय. ६ हा (अंतःपुरप्रवेशी रूप) कार्यात दायुही मजबूत वर यावयास मिळेल म्हणजे घारा ऐगील जेथे शिरूं शकत नाही. ७ साठाय, सौधती. ८ नलाच्या. त्याचा संदेश आगमनाकडे. ९ अग्रगण्य. मी जें पुढे योजतें त्याची माफी असावी हे तात्पर्य. १० पित्याच्या. ११ तुमचे अंतःपुरांत देणे. १२ मोठा वरसाय. १३ योग्य, पात्र. १४ परायाच्या देण्यात. १५ कोणी अन्वय न वेळेचे असे. १६ (कार्यार्थ प्रगट दावा आयरीं)-कोणत्या कामाकरिता आणण आला हे स्पष्ट सांगा. तें मला ऐनू द्या. १७ वाणीरूप. १८ सौवर्णाचा; सोने, उत्तम, (अकारादि) वणनीं युक्त. (आय=आकार).

बाहों लागे गुरु-घन-रस-पूरित^१ वीरसन-भू-पनळ^२ ॥
 'सुंदरि, मी पाशि-पितृप-पात्रक-पुरुहूत-दूत^३ भूप नळ ॥ ४० ॥
 सु-मुखि, प्रार्थिति बहु तुज ऐसे प्रभु लोक-पाळ ते चवघे ॥
 अवघे उणेचि रस; तूं दिव्य रसाचीच सर्वदा चव घे ॥ ४१ ॥
 सुज्ञे, तुवां वरावा आम्हां चवघांजणांत अन्यतम ॥
 धन्यतम-त्व^४ तुला यो^५ न शिवो पळ दयित-विरह-जन्य^६ तम^७ ॥ ४२ ॥
 हांसोनि म्हणे भैमी, 'प्रणति-प्रिय देव गुरु, असें म्हणती ॥
 त्यांहीं क्षमा करावी, स्वीकारावी यशोर्थ मत्प्रणती ॥ ४३ ॥
 वरिले हेचि चरण म्यां, त्यजितां ज्वलनांत काय होमीन ॥
 यजीवन^८ जीवन तो दुग्धीं वांचेल काय हो मीन' ॥ ४४ ॥
 नळ नृप म्हणे, 'सु-बुद्धे या दासावरि तिहीं न कोपात्रें ॥
 मदधिक कोटि-गुणें ते. आग्रह कांहीं धरूं नको, पावें ॥ ४५ ॥
 मृत्यु असो, पर-वंचन करुनि सुधेच्या जिणें नको पानें ॥
 त्वत्पाणिग्रहणें मी देवांच्या बहु शिणेन कोपानें' ॥ ४६ ॥
 विदुपी^९ म्हणे, "म्हणा जा कीं 'म्यां कथिलें परोपरी, पण ती ॥
 प्रणति प्रभूसि करिती, 'अनुकंप्या मी स्वयं-वरा' म्हणती' ॥ ४७ ॥
 सत्संमत-स्वयंवर-विधिनें वरितां तुम्ही न अपराधी ॥
 काय करूं त्यजुनि तुम्हां माझी पळ अनु-सरं न अपरा^{१०} धी ॥ ४८ ॥
 होईल देह रंगीं सुर-पति-नर-पति-समक्ष नळ-गामी^{१०} ॥
 हा जन तुमच्याचि असे इतरा कोणाचियाहि न उगाभी" ॥ ४९ ॥
 होय अ-कृत-कार्यहि^{११} नळ सुर-वर-संमत खरें निवेदून ॥
 सरथें जसा तसा न प्राज्येहि सुधा-रसें निवें दून^{१२} ॥ ५० ॥

१ मोठा आणि पाण्याने गच्च भरलेला; हे पळ्याचे विदेषण. तात्पर्य कीं, गंभीर व
 अत्यंत रसाल असें भाषण करण्यास नलांनें धारम वेला. २ वरण, यम, अग्नि व इंद्र त्यांचा
 दूत. ३ अतिशय कृतार्थता. ४ देवो. ५ पतीच्या वियोगापासून उदरान्न होणारें दुःख.
 तात्पर्य तूं मनुष्यास वरिलें तर तुला पतिवियोगानें दुःख सोसावें लागेल ह्यावरितां आम्हां
 देवांपैकीं एकास वर. ६ ज्यात्वे वांचण्याचे साधन. ७ दाहणी. ८ स्वतः पति पाहून
 त्यास वरणारी. ९ दुसऱ्याकडे. १० नळाकडे जाणारा. ११ वेले नाही कार्य ज्याणें.

रंगीं सर्व मिळाले तेव्हां आली तयांत दमयंती ॥
जाणो चकोर ते, ती मूर्त-ज्योत्स्नाचि ताप-दमयंती^१ ॥ ५१ ॥
साहे न परोत्कर्षा ज्याची मति सच्छळी^२ सदानलसा^३ ॥
वैसे तिचांजणांसह हरिहि अधिष्टूनि त्या सदा^४ नलसा ॥ ५२ ॥
रंगीं पाहों जातां दिसले चाँवेहि ते धवासम^५ जे ॥
भैमी देव-कृत-च्छळ ऐसें चित्तांत तेधवां समजे ॥ ५३ ॥
पांचा नळांत जेव्हां काय दिसेनाचि भेद लव^६ तीस ॥
बुद्धि^७ म्हणे, 'कां भीसी गुरु-चरणीं त्यजुनि खेद लवतीस'^८ ॥ ५४ ॥
फार जोडुनि म्हणे ती, 'नळ भर्ता भीम-कन्यकेला हो ॥
प्रभुजी स्वप्नांतहि जरि संकल्प नसेल अन्य केला हो ॥ ५५ ॥
नळ पति. इतर पुरुष पितृ-बंधु जरि मनांत मानिले असती ॥
तरी ताराळ इला हो प्रभुजी कैसी तरेल जी अ-सती'^९ ॥ ५६ ॥
तीचा बलवान् निधय सुर-कृत^{१०} नळ-रूप वे हिराजनी ॥
बहु तेज प्रकट करी शुचि सत्व-गुण^{११} च्छळी हिरा ऊनी ॥ ५७ ॥
शुद्ध सवांग^{१२} कुश नलद^{१३} परि उप-भोगोचितत्व^{१४} नलदासी ॥
ऐसें मनांत आशुनि दमयंती सु-मति हांय नल-दासी ॥ ५८ ॥
पति-रूप सोडवुनि तीं लंकेशाचा^{१५} प्रसाद साधूनी ॥
घाळी नळासि माळा स्तवित्री प्रेम-प्रमन्न साधूनी ॥ ५९ ॥

१ ताप क्षमादिगारी. २ गांधूचा छळ करण्याविषयी. ३ (सदा+भनडगा) = सर्वदा शांतस्थिरचित्त. ४ गमेला (गदम्=गमा). ५ पति जो नळ त्यागारंगी. ६ सेवामात्र. = नम्र होण शोडव. म्हणजे गुरुचरणीं (श्रेष्ठ इंद्रादि देव त्यांच्या चरणीं) खेद त्यजुनि (जर) लवतीस म्हणजे शरण जाण्यास मिळ शोडव (तर) तू कां भीसी-निवेग. ७ देवनीं घेतले. ८ हिरा उन्हांत जता (जारत) तेज प्रकट करितो. समा शुद्ध जो मत्स्यगुण तो (त्याचा छळ वेगळा झाला) ज्यास्त गामर्ष्य प्रकट करितो. ९ (मर+अंग)-यशाचे अंगभूत. १० वाटा. ११ उपभोगाला येथेय शब्द. सात्त्विकी जे प्रेम पवित्र, समा नव्ही पवित्र, ते जे प्रेमार्थ समा हाही प्रेमार्थ; परं ते गुरु म्हणून प्रेमार्थ, ग हा पति म्हणून प्रेमार्थ शत्रु गमडून तिने नलदास्य करिले. १२ इंद्रादि सोपवण्याचा.

नल तीस म्हणे, 'कुल-जे त्वां जारि^१ देवां-समक्ष मज वारिलें ॥
 जो सासुर^२ तों तुझा मी होताहि प्रेम 'ऊन मजवारिलें' ॥ ६० ॥
 झाला विवाह गेला स्व-पुरा नळ मग तिशीं सदा रमला ॥
 भूमि म्हणे, 'ताराया अवतरला विष्णु हा स-दार^३ मला' ॥ ६१ ॥

वनपर्वातील जयद्रथ-कृत द्रौपदी-हरण.

(म० भा० अ० २६४-२७२. मोरोपंत, अ० ९.)

धर्मादि पांडव काम्यकवनांत असतां एके दिवशीं मृगया करण्याकरितां सर्व वनांत गेले होते. आश्रमांत द्रौपदी एकटीच होती. त्याच दिवशीं जयद्रथ ह्या नांवाचा राजा विवाह करण्याच्या उद्देशानें नवरी पाहाण्याकरितां सैन्यासह चालला असतां त्या आश्रमाजवळ उतरला होता. तेथें द्रौपदी त्याच्या दृष्टीस पडली. तेव्हां तो तिच्या सौंदर्यानें मोहित झाला, आणि तिला आपल्या रथांत घालून घेऊन चालला. पुढें लागलेंच पांडवांनीं त्यास गांठून त्याचा पराभव करून द्रौपदीस परत आणिलें. हें ह्या आख्यानांत वर्णिलें आहे.

राया^४ धृतराष्ट्राचा प्रिय जामाता^५ विवाह-काम^६ यनीं ॥

आला जयद्रथाख्य स्व-वळ-भरें^७ कांपवीत ती अयनी ॥ १ ॥

मृगयार्थ पांडु-नंदन गेले असतां निजाश्रम-द्वारी- ॥

होती उभी द्रुपद-जा, जैसी शंपा^८ नवांबु-भृद्दारी^९ ॥ २ ॥

तीतें पाहुनि झाला तो रावणसाचि पात्र अ-न्याया ॥

मित्रासि म्हणे, 'चित्ता हेचि बहु-मता नकोचि अन्या या'^{१०} ॥ ३ ॥

जा कोटिका सख्या तूं पुस तिचें वृत्त, हो मत्कर-गा'^{११} ॥

ऐसें आधीं चतुरा, सामचि^{१२} निज-कार्य सिद्धिमत^{१३} कर गा' ॥ ४ ॥

सांगुनि निज वृत्त तिचें वृत्त पुसे तीस कोटिक विहितसें^{१४} ॥

स्वल्पांत तीहि सांगे, वोळें शकती न कोटि-कविहि तसें ॥ ५ ॥

१ ज्यापशी. २ (स+अमु)—त्रिवंत. ३ स्तीसहित. ४ जनमेजया. ५ धृतराष्ट्राची दुःशाला नांवाची मुलगी जयद्रथास (सिंधुदेशाच्या राजास) दिली होती. ६ लग्न करण्याची ज्यास इच्छा आहे असा. ७ आपल्या सैन्याच्या भारानें. ८ वीज. ९ (नव-अंशु-भृत्-वारी) नव्या मेघाच्या पाण्यांत. १० ह्या मन्त्र. ११ माझ्या हस्तगत. १२ सामोपचार. १३ घडून येईल असें. १४ पुसण्याला योग्य.

नंतर कोटिकानें सांगितल्यावरून जयद्रथास समजलें कीं, द्रौपदी ही आपली वहीण आहे ; तरी तो तिळा, तूं मला वर, असें म्हणून आणखी बोलतो :--

‘राज्य-च्युत-संगें^१ श्रम-पात्र करिसि दिव्य देह कां गे हें ॥

श्रीमद्रेह मिळाल्या सेवावीं निर्धनेचि कां मेहें ॥ ६ ॥

त्यां फेडिलेंचि त्यांचें तत्संगें कृश करुनि देह रिण ॥

हो मदयिता, देइन^२ मन^३ तुज, गानासि जेवि दे हरिण’ ॥ ७ ॥

कृष्णा म्हणे, ‘कु-बुद्धे खद्योती^४ कीटकाश्रमीं मळिनीं ॥

द्यु-मणि-प्रति^५ सोडूनि प्रिय-भाव^६ धरील काय रे नळिनी^७ ॥ ८ ॥

स्पर्शाच मृति-प्रद^८ हा^९ वीर-परिग्रह^{१०} महाहिचा^{११} मणि^{१२} कीं ॥

अंड-घटी^{१३} द्यु-मणि-द्युति योग्या नांदावयास कीं मणिकी^{१४} ॥ ९ ॥

त्यजितिल मठ तुज समयीं त्यजिति हरि^{१५} जसे नगासि नग-दाहें^{१६} ॥

भीम-प्रिया प्रिय-सखा^{१७} लवहि न साहेल लंघन^{१८} गदा हें’ ॥ १० ॥

धांवोनि बळात्कारें हां हां म्हणतांहि तो शिवे कपिसा^{१९} ॥ ११ ॥

पावे व्यसन अ-नाथा जाणों वि-जनांत तापसी ते, तें ॥

खळ दे तिळा, जसा तो पाप-मति दशास्य ताप सीतेतें ॥ १२ ॥

कृष्णेनं भावि-नरक-पाताच्या प्रत्ययासि जड लाहो ॥

म्हणउनि कृष्ट-निजोत्तर-पट^{२०} आमुडितांचि^{२१} दुष्ट पडला हो ॥ १३ ॥

धीम्यासि म्हणे, ‘धांवा मजला हें मूर्त-पातक^{२२} विटाळी ॥

रक्षा मज कीर्तिसही, की स्व-पर-व्यसन-पात^{२३} कवि टाळी’ ॥ १४ ॥

पुनरपि कपिसाचि पिसा क्षिप्र धरायास तीवर उगारे^{२४} ॥

तों धांडनि धीम्य म्हणे, ‘न उठ धराया सती-वर उगा रे’ ॥ १५ ॥

- १ राज्यघ्न (पांडव) ह्यांच्या संगतीने. २ तुझ्या आहेंत राहून. ३ काजव्याविषयी हा आपला आवडता आहे अशी बुद्धि. ४ सूर्यांत. ५ कमळिनी. ६ मरणदायक. ७ ही (मी) वीरपत्नी. ८ मोठ्या विपारी सर्पाचा मणिव केवळ. ९ मद्रांपेदरांत १० मळ्यांत. ११ सिंदू. १२ वणव्याने पवेंत पेटला असता. (नग=वृक्ष. पंत) १३ माक्षी प्रियगप्ती. १४ मजशीं दुयेंतगणने वागणें. १५ माकडासारखा. १६ (जयद्रथाने) ओडलेले आपल्या आंगावरील वस्त्र (द्रौपदीने) जोराने ओडतांच. १७ जयद्रथ हेंच मूर्तिमंत पातक. १८ आपले व दुयेंत्याने संघटांत पडजे घडणा टाळतो. १९ उठून धरावयास धांवला.

ती नमुनि म्हणे मुनीला, 'न वदावें व्यर्थ, दुष्ट हा निपट ॥
 ओढिल तरि जिवनही पावेल न एक मात्र हानि पट ॥ १७ ॥
 भवदाज्ञेनें वैसो हे^१ दुष्ट-रथी वृकोदर-गदासी^२ ॥
 न हरि-प्रसाद-कविची^३ आपन्ना खळ-वृकोदर-ग^४ दासी' ॥ १८ ॥
 वसतां स्व-रथीं हर्षे तो, जेविं दशास्य जानकी-लाभें ॥
 धरि पर-रथासि ती, कीं स्पर्शाया अंत्यजा न कीला^५ भें ॥ १९ ॥
 ती बहु त्यासि दटावी कार्पासा काय दापिना कीला^६ ॥
 काय वधेल पराला सती त्यजुनि काय-दा^७ पिनाकीला^८ ॥ २० ॥
 'जरि तूळ-राशि-मध्य-स्व-बिळी^९ नेईल आखु याततिं ॥
 तरि वाति आखुतें वा सहसा भक्षील आखु वा तीतें ? ॥ २१ ॥
 रे तत्काळचि साध्वी-धर्पण-कर^{१०} जरि महा-तपा मरतो' ॥
 धौम्य मुनि असें सांगे हित, परि जोडी न हात पामर तो ॥ २२ ॥
 कृष्णाहि म्हणे, 'काय न कापिल गिळितां वृकानना शस्त्री^{११} ॥
 वधि दश-मुखा मग करिल एक-मुखाचाहि कां न नाश स्त्री' ॥ २३ ॥
 अप-शकुन-ज्ञ युधिष्ठिर समजोनि अनिष्ट सानुज परतला ॥
 जो मृगयेंत न, चित्तें त्यजुनि दया राम नाम-जप रतला ॥ २४ ॥
 तो मार्गी भृत्याची भार्या धात्रेयिकाचि^{१२} आढळली ॥
 धावे पडेहि ^{१३}असकृन्नग-शिखराहनि जशी शिळा दळली ॥ २५ ॥
 दृत्त कथुनि कोपानल दीप्त करायासि पांडु-योध-मनी ॥
 सरला^{१४} सु-वंश-जा^{१५} ती झाली धात्रेयिकाचि हो धमनी^{१६} ॥ २६ ॥

१ धी (मी द्रौपदी). २ गदेसारखी. ३ शुक्राचार्याची. ४ खळ+वृक+उदर+ग
 (दुष्ट जयद्रथरूप) लांडग्याच्या पोटांत गेलेली; (अन्वय—हरिप्रसादकविची खळवृकोदरग
 दासी आपन्ना न; कृष्णाचा प्रसाद हाच कवि (शुक्राचार्य) त्याची दुष्ट लांडग्याच्या
 (जयद्रथरूपी वृकाच्या) उदरांत (रथांत) गेलेली अशी मी दासी दुःखित होणार नाही.
 संदर्भाकरितां पृ० ३६१ आर्या १६, कवोपास्यान पहा.) ५ अग्नीची ज्वालां. ६ थापलें
 अर्धांग देणाऱ्या महादेवास. ७ (हें धौम्याचें भाषण) कोपलाच्या द्विगमधील आपल्या
 विळांत. ८ पतिव्रतेची धवू घेणारा जरी भोठा तपस्वी असला तरी तो मरतो.
 ९ शत्रुधारी. १० ह्या नांवानी. ११ चारवार. १२ सरळ, पक्षी, निष्कपट.
 १३ चांगल्या वेळची केलेली, पक्षी, चांगल्या कुळांत झालेली. १४ पुंवर्णी.

रिपुला गांठाया ते पांडव देती भरो न घटिकेतें ॥
 खळ-वळ बहु भी, जाणों न पळहि साश्रुपुढें अघ टिके तें ॥ २७ ॥
 गांठित रिपु-कटकातें हरिणांच्या सिंह जेविं कळपातें ॥
 रक्षील काय पतिला तें व्यसनी होय जें^१ विकळ पातें^२ ॥ २८ ॥
 स्व-रथावरुनि भूवारी उतरुनि देवीस, जरिहि नाक-द^३ न- ॥
 वरिलें पलायन खळें, की न पहावेचि लोचना कदन^४ ॥ २९ ॥
 धर्म स्व-रथीं स्त्रीतें मुनितें घेउनि म्हणे पुरोध्यातें ॥
 'व्हा^५ शांत, असेंचि प्रिय राज्य-श्री-मोचने^६ पुरो ध्या तें' ॥ ३० ॥
 अर्जुन भीमासि म्हणे, 'न करावें व्यर्थ भीत-भट-कदन ॥
 गेला पळोनि बहुधा दृष्ट जयद्रथ न दाखवी वदन' ॥ ३१ ॥
 भीम म्हणे, 'स-पुरोहित राया तूं आश्रमांत जायेतें- ॥
 निवरीं, तेंचि करावें तेणें जें स्वच्छ कर्म ज्या^७ येतें ॥ ३२ ॥
 जा सहदेवा नवुळा तूंही जा या तिवांसि सांभाळा ॥
 लावाया गेलें धन येतां हातासि बांल कां भाळा ॥ ३३ ॥
 येतां आतांचि नको साधाया शत्रु-वध मला उशिर ॥
 कृष्ण^८ असो^९, जा वार्या^{१०}, त्वच्चरणा तो न अधम लाउ^{११} शिर' ॥ ३४ ॥
 धर्म म्हणे, 'रे वा त्या निज भगिनीच्या^{१२} न उग्र हो तिलकीं ॥
 नित्य सुता-सौभाग्य-क्षय-शोकें^{१३} पितर^{१४} साश्रु होतिल की' ॥ ३५ ॥
 कृष्णा म्हणे, 'अहां जरि मत्प्रिय करणें वधाचि तरि त्यातें ॥
 मारावेचि नय-झें श्रीतें स्त्रीतें वळेंचि हरियातें' ॥ ३६ ॥

१ जें कटक. २ पळण्याने. ३ स्वर्ग देणारे (पलायनाचे विरोधन). ४ संहार.
 ५ शांत व्हा, राज्यश्रीमोचने (आपले राज्य सोडविल्याच्या योगाने) असेचि प्रिय (६८)
 पुरो (मिळो) तें ध्या (धर्म चिंता). ६ ज्याला जें कर्म उत्तम येने तें, त्याने करावें.
 ७ अर्जुनमात्र मजपदोवर कमू था. ८ हे धर्मा. ९ तो अधम (जयद्रथ) तुला नरण न
 येथो; तसें सात्याने त्याची तुला दया येईल हा भाव. १० आपल्या वशिष्ठीच्या (दुःशलेच्या)
 तिलकाविषयी म्हणजे बुध्दाविषयी कठोर होऊं नको, म्हणजे जयद्रथाना नासून त्याला वधव्य
 ठेऊं नको. ११ वन्देच्या वैधव्याच्या दुःखाने. १२ मांथारी व भुतराष्ट्र.

क्रोश-मितांतर^१ असतां वीभत्सु^२ म्हणे शरांस, 'कळवा जी- ॥
 आलों असें अरिस,^३ तो दूर न जावा, वधा सकळ वाजी' ॥ ३७ ॥
 अर्जुन-नामांकित-शर-हत हय पाहून फार तो म्याला ॥
 कुजनासि कुजीवितही^४ प्रिय; जैसें पाप-वित्त लोम्याला ॥ ३८ ॥
 धावोनि त्यासि सार्जुन भीम महा-वळ पळांत आटोपी ॥
 ज्याचें चित्त म्हणे, 'स्व-क्रोधा-बौर्वा^५ खलाब्धि आटो पी^६' ॥ ३९ ॥
 अर्जुन म्हणे, 'उभा रे सिंह-त्व त्यजुनियां न कुतरा हो ॥
 उत राहो, क्षण^७ पाहों, जा यम-भट हो तळीं न उतरा हो ॥ ४० ॥
 रे रे जयद्रथा हें योग्य नव्हे तुज पलायन, परत रे ॥
 अभि-मुख^८ मरोनि च तरे पळतां न महा-वलायन^९ पर तरे' ॥ ४१ ॥
 भीम रथावरुनि उडी टाकुनि धांवुनि धरी तया अरितें ॥
 वाटे प्रभुचें भीमाकृति^{१०} खल-वळ-दलन-लब्ध-यश^{११} अरि तें ॥ ४२ ॥
 व्यसनीं न पडेल कसा व्याघ्र-विळीं जो मदांध ओतु^{१२} निचे ॥
 कीं पद्मराग मानुनि जो पदरीं विंगळांसि ओतुनि घे ॥ ४३ ॥
 चुकली भीम, चुकळिती जैसें यज्ञांत बोकडाला हो ॥
 कीं तो साध्वी-धर्पण-दोष-फलानुभव रोकडा लाहो ॥ ४४ ॥
 वि-कळ जयद्रथ होतां घारी धर्मानुजा गुडाफेश^{१३} ॥
 कीं तत्सत्सेव्य-गुणा^{१४} कोप^{१५} न दूषू जसा गुडा^{१६} केश ॥ ४५ ॥
 भीम म्हणे, 'गुरु-दुःख-द तो^{१७} स्त्री-जितसाचि^{१८} हा दया-जित^{१९} कीं ॥
 चाळों न देचि कर्म मी करितों तीं हितोदया जितकीं ॥ ४६ ॥

१ क्रोशमर अंतर. २ अर्जुन. ३ जयद्रथास. ४ दुष्टाचारानें घालविलेले
 आयुष्य. ५ हे क्रोधरूप बडवानला, हा खल (जयद्रथ) हाच समुद्र पी, हा आदें दे.
 ६ उत्तरार्ध—(अर्जुन) उत (=अथवा) राहो (असें यमभटांस म्हणून जयद्रथास मारावयास
 तयार झाला; परंतु युद्धांत मारून उत्तम गतीस जाण्याची त्याची इच्छा आहे किंवा
 नाही हें पहावें म्हणून तो पुनः त्यांस म्हणतो) क्षण पाहों—क्षणभर वाट पाहूं या इ०.
 ७ पर (शत्रु) जरि महावलायन (महाबलिष्ठ) तरी पळ पळतां न तरे, अभिमुख
 मरोनि तरे. ८ भीमाचें स्वरूप घेणारे, दुष्टांच्या सैन्याच्या नाशापासून मिळविली
 आहे कीर्ति ज्यानें असें प्रभुचें (विष्णुचें) तें अरि (चक्र-सुदर्शन) च वाटे.
 ९ योका. १० अर्जुन. ११ त्याच्या (धर्माच्या) सज्जनांनीं सेव्य अशा (दयारूप)
 गुणान. १२ (तुसा) राम. १३ गुळास. १४ तो दशरथ, बायको (कैकयी).
 म्हणेल तसें वागणारा. १५ धर्म.

हा धर्म^१ दया-जित तुज योग्य सखा स्त्री-जिता दशरथा^२ ॥
 शर सदा पार^३ जाता हृदयांच जनापवाद-शर थारे^४ ॥ ४७ ॥
 वत्सा जैसा तो गुरु^५ होतोसि तसाचि तूंहि कां, पावें ॥
 या पापातें पाहूनि सन्नयनें न, नरकेंहि कांपावें ॥ ४८ ॥
 देऊं दे प्राणांतप्रायश्चित्त स्वकीय हा नर कीं ॥
 मूर्खा, सुदृढ वसावा स्वर्गा चिरकाल कीं महा-नरकीं^६ ॥ ४९ ॥
 बध-सम विडंबन असें समयांच स्मरण शास्त्र-पाटव दे ॥
 अर्धेदु-शरें त्याच्या माथां काढूनि पांच पाट वदे ॥ ५० ॥
 “मी पांडव-दास^७’ असें स्व-मुखें सर्वत्र बोलशील तरी ॥
 देईन जीवित तुला तारी विपदन्धिमाजि शील-तरी” ॥ ५१ ॥
 बंधुनि म्हणे जयद्रथ, ‘ऐसेंच म्हणेन मी सदा साचें ॥
 मारूं नको बुक्यांनीं रक्षावें जीवित स्व-दासाचें’ ॥ ५२ ॥
 ज्यापासुनी धरावी प्र-बळतरारातिच्याहि^८ मी^९ मानें ॥
 बांधुनि केतु-स्तंभीं खळ नेला स्वाश्रमासि भीमानें ॥ ५३ ॥
 प्रेयूनि^{१०} कोटरेंतें प्रेम्पानें जेविं बाण राखविला ॥
 तैसाचि निजाज्ञेनें जेणें^{११} तो त्या प्रभूसि^{१२} दाखविला^{१३} ॥ ५४ ॥
 धर्म तशासि विलोकुनि भीमासि म्हणे, ‘अगा महा-बाहो ॥
 सोड, न विलोकवे मज, या या असु, मृत्युला न हा बाहो’ ॥ ५५ ॥
 भीम म्हणे, ‘देवीला सांगा ती जरि म्हणेळ सोडीन ॥
 नाही तरि मी याचा सत्यंचल-कर्प^{१४} पाणि तोडीन ॥ ५६ ॥

१ पहिल्या ओळीचा भाव—या दशरथा, तुला जसें कैकयीनें पूर्णपणे जिंकले तसें धर्मराजाला दयेनें जिंकले आहे; म्ह० तुम्ही दोघे सारखेच आहां. २ दुसऱ्या ओळीचा भाव—बाण शरिरांतून पार निघून जातो (म्हणून) तो सरा (होय); परंतु लोकनिदारूप बाण हृदयांत रतून राहतो (म्हणून तो असत्य). ३ धर्म. ४ ज्या भीमापुढे पराक्राष्टेचा खळबट दागुरी गर्वहीन होतो; हा भाव (प्रबळतर+भराति). ५ भय. ६ पुत्रप्रेमानें कोटरेंतला पाडवून जसें बाणामुराचें रक्षण केलें; बाणामुर व कृष्ण ह्यांचे युद्ध चालले क्षमतां शेवटीं आपल्या पुत्राचा नाश होतो असें पाहून बाणामुराची आई कोटरा नष्ट होऊन रणांगणांत कृष्णापुढे देऊन उभी राहिली, तेव्हा कृष्णानें खाली मान घातली, नंतर बाणामुर युद्धांतून परतल्या आणी कथा आहे. ७ जेणे (धर्मानें) प्रभूसि (धर्मांस). ८ (भीमानें) पुढे उभा येव. ९ (मती+अंचल+कर्प+पाणी) सतीचा पदर ओढणारा हान.

कां सोडितां असों या हा निज दासांत दास रावावा ॥
 या काम-हता रक्षा पायांचा याचि आसरा वावा' ॥ ५७ ॥
 कृष्णा धर्मासि म्हणे, 'देवा सोडावयासि सांगा जी ॥
 मज देखवे न शिवती निर्दयतेसह अ-कीर्ति आंगा जी' ॥ ५८ ॥
 धर्म म्हणे, 'रे साधो जाऊं दे, सोड, दे मला वा हें ॥
 जातें त्यजुनि भलेपण न विटावें सु-यश' तें तया' वाहें' ॥ ५९ ॥
 भीम म्हणे, " 'मी पांडव-दास', असें तीन वेळ मोठ्यानें ॥
 हा खल म्हणो, भल्याला विनवावें धरुनि पाय खोत्र्यानें' ॥ ६० ॥
 धर्म म्हणे, 'गा भीमा तुज जरि आम्ही प्रमाण तरि सोडी ॥
 न वदे निष्ठुर कांहीं अ-मय-वितरणें सर्दाज्य' यश जोडी' ॥ ६१ ॥
 भीमें गुरु-मंत्र-यश-व्याघ्रें मृगसाचि सोडितां नमनें- ॥
 धर्मासि करि, लवे वारि मात्र शिरें, दुष्ट अंतरी न मनें ॥ ६२ ॥
 नृप त्यासि म्हणे, 'ध्याया भुजगीच्या शेंबतां नर मणीतिं ॥
 वांचेल, परि पराच्या चित्तेहि स्पर्शतां न रमणीतिं ॥ ६३ ॥
 जा, यावरि न करावें पाप असें मागतों, मला दे हें ॥
 जें कर्म धर्म-शर्म-द' त्यासचि संपादितो मला देहें' ॥ ६४ ॥
 खल न खलत्य त्यागी जारि सामें गौरवूनि बौळविला ॥
 लकुच' कटुचि अमृत-कराकरवीही शर्करेंत घोळविला ॥ ६५ ॥
 हर-दर्शनार्थ गंगा-द्वारीं तपतां तया कृपा-पर' तो ॥
 भेटोनि म्हणे, 'धे वर, कष्टापासोनि मति नृपा' परतो' ॥ ६६ ॥
 'युद्धांत पंच-पांडव-परिभव हो मत्करें' असेंच वदे ॥
 प्रभु-कर्णी तें बहु कटु वच जाणों गर मुखीं रसें चव दे ॥ ६७ ॥
 शंभु म्हणे, 'नारायण-सख नर अर्जुन पुराणश्रुति, तातें- ॥
 धनसें पाशुपतहि' म्यां त्यासि दिळे, जेविं अमृत तृपितातें ॥ ६८ ॥
 मजपासीं तुज याया तडंगावह' असा नसेच वर ॥
 हो मशक-मक्षिका-हर' गरुडा-उडवी असें नसे चवर' ॥ ६९ ॥

१ (अशा कर्मानि आपणपासून जाणाऱ्या) सुयशास वाढें (बोलाव) म्हणजे राख.
 २ (सत-ईश्वर) सार्धनीं स्तुत्य. ३ पुण्यकारक व सुखकारक. ४ निमुगीचे फळ.
 ५ दयाशील शिव. ६ हे जयद्रथा. ७ ह्या नांवाचें अश्व. ८ (तनू-भग्न-आवाह)
 धर्जुनाचा पराजय करण्यासारखा. ९ हें चवराचें विशेषण. १० चवरी.

यश एकदांचि अर्जुन-रहितां चवथां रणांत भंगुनि घे ॥
 मेरु असो, बहु हेंही जरि लंघुनि कुळ-गिरीशि^१ पंगु निघे' ॥ ७० ॥
 झाला गुप्त महेश्वर तो वालिश मनुज-देव वेदा^२ त्या ॥
 प्रभुसहि विट्ठी मागुनि जें तैशाही न देवचे दाया ॥ ७१ ॥
 मागाया कामाचरि-परिभव-वर^३ वरद-नायका, पारि तो ॥
 सत्परिभव-वर मागे, खळ न पराहित निजाहितहि कारितो ॥ ७२ ॥
 स्त्र-गृहा जाय जयद्रथ विसरुनियां दुःख तें परिभवाचें ॥
 दासासमंजसत्वे^४ क्षोभे मन शांतही पारि भवाचें^५ ॥ ७३ ॥

वनपर्वतील सावित्रीचें आख्यान.

(म० भा० अ० २९३-२९९. मोरोपंत अ० १३).

मद्रदेशच्या अश्वपतिराजाची कन्या सावित्री (सावित्रीदेवीचा अवतार) हिनें
 शाल्वदेशच्या शुभसेनराजाचा मुलगा सत्यवान् द्यास वरिलें. सत्यवान्
 अल्पायुषी होता. त्याच्या मरणाच्या वेळीं यम जातीनें त्याचा प्राण घेऊन
 चालला असतां, सावित्रीनें त्याच्या मागून जाऊन यमास आपल्या भाषणानें संतुष्ट
 केलें आणि सासरा बांधळा व राज्यरहित होता त्यास डोळ्यांची व राज्याची प्राप्ति,
 आपल्या बापास शंभर पुत्रांची प्राप्ति, व आपणाला शंभर पुत्रांची प्राप्ति, असे वर
 त्यापासून संपादिले; आणि शेवटीं सत्यवानाचा प्राणही परत आणिला हें ह्या
 आख्यानांत सांगितलें आहे.

धर्म पुन्हां^१ त्यासि म्हणे, 'मार्कंडेया मुनीश्वरा आर्या ॥

आदळली तुज लोकीं सत्त्वाढ्या^२ आमुची जशी भार्या' ॥ १ ॥

मुनि त्यासि म्हणे, 'होती सावित्रीनाम^३ अश्वपति-तनया^४ ॥

तच्चरित श्रवण करी, ऐकाया योग्य साधु, पतित न या^५ ॥ २ ॥

१ कुलपर्वतास—हे कुलपर्वत सात आहेत त्यांची नावे—मंदर, मलय, सत्र, इष्टिमान, कुरु (गंधमादन), विंध्य-आणि पारिपत्र (पारियात्र). येथें ह्याचा (मेरुच्या संस्थानें) स्थानमा दोंगर असा इष्ट दिगंतो. २ ज्ञानस्वरूप (अज्ञा शिवाला). ३ कामादिक महा रिपूंचा पराभव व्हावा असा वर. ४ जयद्रथाच्या मूर्तेश्वर मुळे. ५ संसाराचें. ६ रामच्या मागिनल्यानंतर. ७ सत्यगुणानें कुळ न्दणजे कामादी प्रलय सुद्धा त्या जी धारणें स्मृतीन मोडीत नाहीं अशी. ८ नाशानें प्रसिद्ध. ९ अश्वपतिनामक राजाची मुद्रा. १० ह्या चरित्रास.

होय प्रात विधि-स्त्री-सावित्रीच्या^१ वरेंचि ती राया^२ ॥
 यत्कीर्ति जना म्हणती, 'कर देत्यें रे अघान्धि-तीरा^३ या' ॥ ३ ॥
 झाली भक्त-मुता ती श्री-सावित्रीच उद्धरायाला ॥
 श्री^४ क्षीरधिला जन्मुनि जें दे यश तेंच शुद्ध रायाला ॥ ४ ॥
 अश्वपति म्हणे, 'वत्से चिंता मज हेचि एक परमा गे ॥
 झालीस दान-योग्या^५ परि कोणीही तुला न वर मागे ॥ ५ ॥
 जा शोधुनि ये वत्से वरुनि मनें मानिल्या कुलीनातें ॥
 की^६ तुजकडेचि आहे शत-पुत्रांचेहि गे मुली नातें'^७ ॥ ६ ॥
 'स्व-वर पहा जा,' ऐसें योग्य जनीं तोचि तीसचि वदाया ॥
 गुरुच्या वचनें गेली आपण घेऊनि ती सचिव^८ दाया^९ ॥ ७ ॥
 अनुरूप वर विलोकुनि आली तों त्या नृपा परम-हर्षी^{१०} ॥
 सांगत होता सु-कथा श्री-नारद जो कृपा-पर महर्षी ॥ ८ ॥
 ती दोघातें बंदी, तों तीस ब्रह्म-काय-भू^{११} पाहे ॥
 स-स्मित असें पुसे कीं, 'त्वत्तनया होय काय भूपा हे ॥ ९ ॥
 कोठें गेली होती श्वशुर-गृहाहूनि काय आणविली ॥
 हा^{१२} ! सचियांनीं आणुनि दानोचितता इची न जाणविली' ॥ १० ॥
 भूप म्हणे, 'परिस्तावे तेंचि तुवां सर्वसाधु-कुल-गीतें'^{१३} ॥
 म्यां पाठविलें होतें स्व-वर पहाया स्वयें स्व-मुलगीतें ॥ ११ ॥
 वद वत्से, काय कसें ! वर बरवा पाहिला ! न लाजायें ॥
 या गुरुनें 'धन्य' असें म्हणुनि स्व-मुखें तुला मला, जावें' ॥ १२ ॥
 सांगे ती सावित्री, 'नृप शुमत्सेन'^{१४} शाल्व-पति^{१५} आहे ॥
 जारि वृद्ध अंध रिपु-हृत-राज्य^{१६} वन-स्थहि^{१७} न काळजी याहे ॥ १३ ॥

१ ब्रह्मदेवाची बायको. २ हे राजा धर्मा. ३ पातकसमुद्राच्या तीरास. ४ लक्ष्मी.
 ५ देण्यास योग्य. ६ शंभर-पुत्राच्या ठिकाणीं तूं आहेस हे तात्पर्य. ७ मंत्री आणि
 उपमाता ह्यांस. ८ ब्रह्मानंदांत निमग्न. ९ ब्रह्मदेवाच्या शरिरापासून म्हणजे मांडीपासून
 झालेला नारद. १० खेदसूचक अव्यय. पूर्वाधर्चि 'नाही' असें उत्तर राजानें दिल्यावर
 नारदाचें भाषण या उत्तरार्धानें सांगितलें आहे. ११ सव साधूंच्या समुदायाने स्तविलेला.
 १२ शुमत्सेन नांवाचा. १३ शाल्व देशाचा राजा. १४ शत्रूंनीं हरण केले आहे राज्य
 ज्याचें असा. १५ भरण्यांत राहाणारा.

कुल-शील-सत्त्व-गुण-निधि तो पुत्र-कलत्र-मात्र-परिवार^१ ॥
 परि वार^२ सर्व सण त्या, कीं मथिला स्वांतर-स्थ^३ अरि-वार^४ ॥ १४ ॥
 तो श्वशुर मानला मज, चित्ते त्याचा कुमार म्यां वारिला ॥
 जरि लाजविति सख्या, अनुसरली गौरी हरा, न त्या हरिला^५ ॥ १५ ॥
 नारद म्हणे, 'नृपा हे चुकली योजूनि सत्यवान् नवरा ॥
 न वरावा जरि गुणवान्, योजू अन्या, असे उणें न वरा' ॥ १६ ॥
 भूप म्हणे, 'सर्व-ज्ञा देवा उमजे असेचि सांग मला ॥
 गुणवान् युवा कुल-ज-वर जरि तरिहि तुला अ-योग्य कां गमला ॥ १७ ॥
 काय इणें न धरावें अ-धन-स्वें भूप-जन-वरा^६ जीवीं ॥
 कां न प्राशावें मधु मधुपानें कूप-ज-नव-राजीवीं^७ ॥ १८ ॥
 मुनि सांगे, 'वर्षांतीं येइल त्या भूप-पुत्रका व्यसु-ता^८ ॥
 अन्य वरू, वृत्ति कच त्यजुनि वरी भूप-पुत्र काव्य-मुता^९ ॥ १९ ॥
 भूप म्हणे, 'न वरावा वत्से जरि सु-गुण-सागर लवायु^{१०} ॥
 शीतल मंद सु-गंधहि वद सेवावा कसा गरल वायु' ॥ २० ॥
 ती सु-मति म्हणे, 'ताता न त्यजुनि पयोधिला नदी परते ॥
 न पतंग-चित्त-वृत्ति^{११} क्षणही रत्नीं, त्यजुनि दीप, रते^{१२} ॥ २१ ॥
 वरिला तो वरिलाचि, स्पर्शावा या न अन्य कायतें ॥
 हा दृढ निश्चय माझा, स्तवितील कुलीन कन्यका यातें ॥ २२ ॥
 आयुष्य असो कितितरि, मज तदितर^{१३} पुरुष तुज-समचि राया ॥
 मन न चळेळचि येइल जरि चरचर हा गळा यम चिराया' ॥ २३ ॥
 देवर्षि म्हणे, 'त्यासचि दे साध्वी-व्रत-परा^{१४} सुता राया ॥
 शुचिनिश्चयाहुनि अधिक अमृत-रस नसे परामु^{१५} ताराया ॥ २४ ॥

१ पुत्र आणि कलत्र (खो) एवढाच आहे परिवार ज्याचा. २ परि (तपावि)
 त्या (पुमत्सेनाला) सर्व वार (दिवस) गन. ३ आपल्या वनःकरणांत राहूनारा.
 ४ कामक्षीपादिक शत्रूंचा समुदाय. ५ राजश्रेष्ठस. ६ दिदीर्घीत उन्वय शालेय्या नव्या
 कलांत. ७ (वि+भू+ता) गनप्राप्तता (मरण). ८ शुभचायांची मुक्ती (देवयानी).
 ९ अल्पायुषी. १० अन्वय-पतंगचित्तवृत्ति शीत त्यजुनि क्षणही रत्नी न रते.
 ११ मत्पयानाहून निराळा. १२ पतिव्रतेच्या शाचरणाविषयी सत्य. १३ गेले आहेत
 ज्याचे प्राण भगा.

होतें सद्गर्माच्या कासेला लागतां सदा शिव हो ॥
 येतो, वसा, प्रसन्न प्रभु मृत्युं-जय तुम्हां सदा-शिव हो' ॥ २९ ॥
 गेला मुनि जो भगवत्-कीर्ति-महा-काम-धेनुचा^१ दुहिता^२ ॥
 नेउनि दिली नृपें ती सद्धिधिनें सत्यवत्करीं दुहिता ॥ २६ ॥
 झाली तपोवनांत स्वीकारुनि वल्क तापसी ते^३, तें- ॥
 अद्भुत सत्त्व तिचे वा, तितका नव्हताचि ताप सीतेतें ॥ २७ ॥
 वेद श्वशुर, श्वश्रू स्मृति, ती स्वाचार-पद्धतीच^४ सती ॥
 मुनि म्हणति, 'या नृपाच्या उटर्जीं सिद्धि स्नुषा-मिपें^५ वसती' ॥ २८ ॥
 तो सत्यवान् म्हणें, 'हे पितृ-राज-श्री' तपोवनांत पती- ॥
 हो आपन्मुक्त^६ म्हणुनि बहुधा आपणहि या^७ मिपें^८ तपती^९ ॥ २९ ॥
 तत्सद्गुणें प्रमुदितें झालीं केवळ मनांत न तिचें तीं ॥
 सकळें स-देव-तापस-वृंदेंहि^{१०} तपोवनांत^{११} नति घेतीं^{१२} ॥ ३० ॥
 ती स्व-मनांत म्हणे, 'तुज तनु रडविल सर्वकाळ, जीवा हे ॥
 सोड इला वेढ्या, बुध न कु-संगति धरुनि काळजी याहे' ॥ ३१ ॥
 ऐसें चिंती, घाले, मोजी उर्वारित^{१३} दिवस महिने ती ॥
 नसतें तसें, तारि सुखें वय, भोगुनि^{१४} तदधिक^{१५} श्रमहि, नेती ॥ ३२ ॥
 उरतां चार दिवस तीं करि वांचाया पति व्रतारंभा ॥
 तन्नियमी^{१६} प्रिय-वाक्^{१७} कीं शुकीं विलोकीं न तीव्रता रंभा ॥ ३३ ॥
 श्वशुर म्हणे, 'त्रि-दिन-व्रत झाले कीं ? वंश धन्य केला मे ॥
 कर पारणा, क्षुधा बहु पूर्व-व्रया-माजि कन्यके लागे' ॥ ३४ ॥
 ती, 'संकल्पीं आहे सूर्यास्तीं पारणा करायाची' ॥
 ऐसें श्वशुर-श्वश्रू-चरणांतें जोडुनीं करा याची^{१८} ॥ ३५ ॥

१ भगवंताची कीर्ति हीच कामधेनु तिचे दोहन करणारा (घार काढणारा). २ ती सावित्री. ३ सदानाराच्या क्रम ४ मुनेच्या रूपानें. ५ बापाची राज्यलक्ष्मी. ६ विपत्तीपासून मोकट्या झालेला. ७ ह्या सावित्रीच्या रूपानें. ८ तप करिते. ९ देवांसहित ऋषींचे समुदाय. १० त्या पतिव्रतेच्या नमस्कार मोठ्या आनंदानें स्वीकारणारी. ११ बाकी राहिलेले. १२ अन्वय-तदधिक श्रमहि भोगुनि वय नेती. १३ सावित्रीच्या नियमांत. १४ मधुर भाषण करणारी हें रम्येचें विशेषण उत्तरार्धाचा. अन्वय-तन्नियमी (जे) तीव्रता (होती) ती प्रियवाक् रंभा शुकीं (ही) न विलोकी. १५ विनंती करी.

फल-मूत्रार्थ निवे पति, त्यासि म्हणे, 'मजहि सत्तमा न्या हो ॥
 वन पाहेन, तुम्हां हे न प्रथम-प्रार्थना अ-मान्या हो' ॥ ३६ ॥
 चित्राश्व^१ म्हणे, 'दयिते गमली वन-सरणि^२ काय कोमळ ती ॥
 श्रमशिल, शिविका-स्थाही^३ दुर्ग-वन-पथांत^४ वायको मळती^५ ॥ ३७ ॥
 उपवास तीं दिसांचा तूं आधींच प्रिये सु-मृदुल^६ गे ॥
 न्यावें कसें चरण-युग नवनीता-परिसही सु-मृदु लागे ॥ ३८ ॥
 मज सोसेल कशी, जी न पहावे स्त्री-व्यथा नरा नीचा^७ ॥
 श्रम-दा प्रमदा-द्वया कथितीहि कवी कथा न रानीच्या ॥ ३९ ॥
 येणारचि तरि साध्वी, श्वथू-श्वशुरांसि पूस मग ये, तें- ॥
 योग्य तुज मजहि. मानिति गुर्वाज्ञाधिक सु-बुद्धि न गयेत^८ ॥ ४० ॥
 सावित्री त्यांच्याही आज्ञेत तत्प्रसाद साधुनि घे ॥
 उटजातूनि सतीसह बंधुनि तो स्व-पितृ-पाद^९ साधु निवे ॥ ४१ ॥
 ती न स्त्री. रक्षाया त्यासि निवे आत्त-मूर्ति^{१०} जनकाशी^{११} ॥
 परमशिव जीत^{१२} नादि म्हणुनि जिला^{१३} म्हणति मुझ-जन 'काशी' ॥ ४२ ॥
 जे पक्षी जे श्वापद-संघ अधिष्ठुनि^{१४} कानना वसती ॥
 त्यांचे तद्वचनामृत-पानार्थ^{१५} पुसेल कां न नांव सर्ता ॥ ४३ ॥
 पात्र भरुनि फळांनी काष्टे फोडी वनांत, सत्त्व-स्ते^{१६} ॥
 पाहूनि तत्कलत्रे स्मरले मुनि-वच मनांत सत्वर ते ॥ ४४ ॥
 जो साध्वी हल्लच म्हणे 'हा नाथा नियत-मान-दा'^{१७} रुचिरा ॥
 मूर्ति श्रमये, भ्रमये मति, की जी प्रियतमा न दाह^{१८} चिरा' ॥ ४५ ॥
 तोंचि म्हणे तां, 'उटल्या कांत्या^{१९} स्मृति-हानि^{२०} वेदना, लागे- ॥
 शूल-शत शिरी, जाणों सखि अ-क्षम हा^{२०} निवेदनाला गे ॥ ४६ ॥

१ मत्स्यगान्. २ वनांतला मार्ग. ३ पालरात दगळेरी. ४ रानांतील राहणार मानित.
 ५ दुःख पावते. ६ पार नागूळ. ७ निर्दय असा. ८ ग्या देशास. ९ आत्मत्यागाराचें
 पाय. १० मूर्तिमती. ११ (जनक+काशी) बापाचा आज्ञाकारण. १२ ज्या आशीर्वादाचे.
 १३ ज्या आशीला. १४ श्वापद वृत्त. १५ त्या मत्स्यगानानें वगन होन हातून घ्यावे
 म्हणून. १६ पर्याशील-हे तत्कलत्रे त्यांचे विनोदण. १७ निश्चयेवृत्त मान देणाऱ्या म्हणजे
 मातें वृत्त कधी न सोडणाऱ्या. १८ काटे. १९ रमण मातें करणाऱ्या-हता
 वेदना. २० मी.

त्राक्षिया मृदु-शीतांकी^१ शिर टेबुनि वाटतें निजावें मे ॥
 त्वत्स्पर्श अमृत म्हणवुनि या मत्तापें पळोनि जावें मे^२ ॥ ४७ ॥
 मांडी देउनि पतिचें मस्तक हस्त-कमळें सु-धी रगडी ॥
 दे धैर्य सतीस तिचा निज-निश्चय जो खरा सु-धीर गडी ॥ ४८ ॥
 सीता दश-कंठा जसि तशि सत्त्वं भी न तीव्र-तापा हे ॥
 तों पाश-याणि-पुरुषा-प्रति^३ पति-पार्थ्वी पति-व्रता पाहे ॥ ४९ ॥
 क्षितिवारि पति-शिर उतरुनि स-विनय झडकरि उठोनि कर जोडी ॥
 नमुनि म्हणे, 'देव तुम्हीं, अशि कैची अन्य-दर्शनी गोडी ॥ ५० ॥
 कैलेचि धन्य दर्शन-दानें येऊनि कानना मातें ॥
 अजि देवेश, निवावे बहु हे सेवूनि कान नामातें^४ ॥ ५१ ॥
 देव म्हणे, 'सति यम मी'; 'कां आलां?'; 'न्यावया तुझ्या पतितें' ॥
 'हें दूत-कार्य कीं जी'; 'जें सेवक-कृत्य वेगळें सति तें ॥ ५२ ॥
 हा सत्यवान् सु-कृतवान् गुणवान् न्यावा न सेवकांनीं कीं ॥
 ज्या कमीं योग्य-नव स्वामीचें तें न सेवकांनींकीं^५ ॥ ५३ ॥
 अंगुष्ठमात्र^६ पुरुषाप्रति यम पाशेंकरुनि आकर्षी ॥
 तें 'हाय हाय' म्हणती बहु सद्गद-कंठ साधु नाकर्षी^७ ॥ ५४ ॥
 त्यातें बांधुनि घेउनि यम-धर्म प्रभु निघे अवाचीतें^८ ॥
 म्याला सतीस बहुधा जें ब्रह्म-लिखित बरें न वाची तें ॥ ५५ ॥
 त्यामागें तीहि निघे धर्म म्हणे, 'भागलीस, जा परत ॥
 स्नेह-ऋण फेडिलें त्वां, करुनि स्व-पति-क्रिया^९ रहा स्मरत' ॥ ५६ ॥
 'साध्वी म्हणे, "प्रभो पति जिकडे जावंचि मूर्ति हे तिकडे ॥
 स्व-गुरु-व्रत-प्रसादें^{१०} मद्रतिसि^{११} न रोधितील हेति^{१२} कडे' ॥ ५७ ॥
 'संत म्हणाति, 'सप्त-पदें सह-वासें सख्य साधुशी घडतें' ॥
 सन्मित्रचि^{१३} न व्यसनीं अन्याखिल-मित्र^{१४} संकटी पडतें ॥ ५८ ॥

१ मृदु आणि शीतल अशा मांडीवर.

२ पाश आहे हातीं ज्याच्या अशा पुरयाला.

३ (सेवक+अनीकी) चाकरांच्या मंडळीत.

४ आंगठ्या एवढ्या.

५ स्वर्गस्थ ऋषि.

६ दक्षिण दिशेस.

७ उत्तरकार्य.

८ माझ्या वडिलांच्या आणि मताच्या प्रसादाने.

९ माझ्या गमनाला.

१० सत्ते व होंगराचे कडे.

११ साधु ज्याच्या मित्र आहे अने

कोणीही दुःखांत पडत नाही, त्यांचाचून इतर सर्व जरी कोणाचे मित्र असले, तरी संकटांत पडतें.

तुज संत म्हणति, 'पितृ-पति सम-वर्ती' धर्म-राज बापा, हें- ॥
 सत्य यश म्हणुनि याही कव्येसि दया करुनि वा पाहें' ॥ ५९ ॥
 ऐसें सती वदे, ते बोल शशी, देव तोहि सागर-सा- ॥
 प्रेमें उचंवळे हो, धरि कारुण्यें द्रवासि साग^२ रसा^३ ॥ ६० ॥
 धर्म म्हणे, 'साध्या बहु श्रमलीस स्वाश्रमासि जा मागें ॥
 जो मागशील तो वर देतो, घे, इष्ट तें मला मागें' ॥ ६१ ॥
 'देवा व्हावे चक्षुस्तेजस्संपन्न' आश्रमा-माजी ॥
 मामाजी ऐसें या, मति साहेनाचि त्या श्रमा माजी' (झी) ॥ ६२ ॥
 'दिधळें' धर्म म्हणे, परि जातचि होती तशीच मागूनी ॥
 देव म्हणे, पुनरपि, 'जा वसे, घे वर दुजाहि मागूनी' ॥ ६३ ॥
 ती सु-मति म्हणे, 'राज्य-भ्रंशें बहु खिन्न सासुरा होतो ॥
 पावुनि भवत्प्रसादें निज-पद बहु काळ सासु' राहो तो' ॥ ६४ ॥
 'होइल जा', धर्म म्हणे परि करि अनु-गमन स-बहु-मान सती ॥
 कीं जीं हंसी हंसावांचुनि मानील न बहु मानस' ती ॥ ६५ ॥
 पुनरपि मार्गी काढी जें धर्म-रहस्य जेविं नव' पुसती' ॥
 तें होय वशीकरणचि, कीं 'भासों दे 'तयाशि न वषु' सती ॥ ६६ ॥
 धर्म म्हणे, 'गे वाई करिती कां व्यर्थ या श्रमास, तिजा- ॥
 वर घे, नकोचि भागों, आलीस मु-दूर, आश्रमा सति जा' ॥ ६७ ॥
 त्यासि म्हणे सावित्री, 'संपन्न असो पिता सु-सनय-शतें' ॥
 हा लक्ष्मी-सुत-कवि' किति लिहिल, सतीचें उमा-सुत' न यश तें ॥ ६८ ॥
 उडुपा' उडुसे' धर्मादाया' लाजोनि अभ्र मुरडे हो ॥
 सावित्राच्या सु-यशीं न दिसे पति म्हणुनि अभ्रमु रडे हो ॥ ६९ ॥

१ सपांती समरहर्षिने वागणारा. २ पर्वतासहित. ३ पृथ्वी; भुतमायाला वदणा आली हें चाण्या वरणाचें तात्पर्य. ४ होळ्यांच्या (पहाण्यांच्या) शक्तीने युक्त. ५ जिवंत. ६ गानसागरोवर. ७ नवीन काढलेली पुन्ती. ८ 'तयाशि सती वषु ॥ भासों दे' म्हणजे त्याचें देहभान नाहीं बरी. ९ उत्तम शंभर पुत्रांनी. १० लक्ष्मी हें मोरोपंताच्या आईचें नांव. ११ गजपति. १२ चंद्राग १३ नक्षत्रागारसों. १४ यमाच्या आदेशांनः उत्तरार्ध—सावित्रीच्या अतिमुद्र यज्ञाने विश्व इतकें भरून गेलें होतें कीं. अन्नमुपा पति देवाय हा अर्घ्येन मुद्र अमुन्यामुळे त्या यज्ञात युद्धन वीठें दिनेनामा झाला, तेव्हां ती राहूं लागली. तारायें, सावित्रीचें यज्ञ अन्नादि निर्मळ अन्नून गाव्या अन्नेत्यांत भरले हेथें. यज्ञाचा वर्ण दुष्ट आहें असे बहि मानितान.

ऐसे शिरोनि चिर्ती घेउनि भारीहि तीन वर देवा- ॥
 सोडीना, सोडविल्यावांचुनियां ती सती नवर-देवा ॥ ७० ॥
 देव म्हणे, 'तू स्वच्छा स्व-च्छायाशीच मागती' सति थे ॥
 वर घेउनि जा चवथा देतो मागोनि^२ मागतीस तिवे^३ ॥ ७१ ॥
 " व्हा सु-प्रसन्न, 'वत्से तुज हो सुत-शत' असे वदा, न्या हो- ॥
 सु-यशो-राशि स्वर्गी, लज्जा-प्रद सुर-नगा^४ वदान्या^५ हो ॥ ७२ ॥
 भुलला धर्म झुतिला धृतिला मतिला तिच्या तथा स्तुतिला ॥
 न करुनि विचार जावी मार्गे म्हणवुनि म्हणे, 'तथास्तु' तिला ॥ ७३ ॥
 हळुचि म्हणे सावित्री, 'पावेन बरेकरुनि संततिला ॥
 तुमचा प्रसाद म्हणुनि प्रेमें गातील सर्व संत तिला ॥ ७४ ॥
 तरि मपति मज घा कीं तुमची पावेल मान सत्या गी ॥
 यश रक्षाया प्राणहि सत्य-गुणासक्त-मानस^६ त्यागी^७ ॥ ७५ ॥
 रोमांचित धर्म म्हणे, 'बाई गातिल तुझा प्रभाव सती ॥
 पतिशीं अ-विना-भावे^८ बसशिल रविशीं जशी प्रभा बसती^९ ॥ ७६ ॥
 राज्य चतुः-शत वत्सर करिल तुझा कांत सोडिला जा गे ॥
 हा त्वन्महिमा जागो, सांतिनें जेविं जोडिला जागे ॥ ७७ ॥
 तें वृत्त^{१०} वर्तमान^{११} स्वल्पहि न कळे तिच्या बरा^{१२} पारी^{१३} ॥
 जातां यम सावित्री धांवत बाली कटेवरापारीं ॥ ७८ ॥
 पुनरपि तशीच बसली अंकीं घेऊनियां स्व-पति-शिर ती ॥
 जशि चेतना धवांगी होय, इची जीवितांत^{१४} मति शिरती^{१५} ॥ ७९ ॥
 धन-देवता म्हणति त्या. 'वा गा मूच्छो^{१६} धिता^{१७} चकोरा हो- ॥
 स्वस्थ, ज्योत्स्ना कीं हे, हुत उठचि, नमावया नको राहों' ॥ ८० ॥

१ देव म्हणे तू स्वच्छा (व) स्वच्छायाशीच (माझ्या सावलीप्रमाणेच), मागती (मागे)
 (येत आहेस) (म्हणून) (हे) सति, तिथे (तीन) वर मागोनि (ही) चौथा
 मागतीस (तार) देतो थे, म्हणजे घेऊन जा. २ अन्वय-तिथे मागोनि मागतीस चवथा देतो.
 इत्यादि. ३ कल्पवृक्षाला. ४ उदारा. ५ सत्याविषयी तत्पर आहे मन ज्याचे तो.
 ६ सोडितो. ७ वियोग न होतां. ८ राहते. ९ शाले काय व होत आहे काय.
 १० सत्यवानाला. ११ पारांत असनी. १२ तिच्या जिवांत जीव आला. १३ मूर्च्छा
 जाऊन द्यावध शालेला अशा.

नेत्रें उघडुनि पाहे तो दपितेच्या मुखासचि वनीं, तीं- ॥
 दे त्यासि जसि नृपासि व्यसनीं देती सुखा सचिव-नातीं^१ ॥ ८१ ॥
 स्त्रीस म्हणे, 'सु-भगे^२ त्वां मृदु मांडी मांडिलीउशी, रमला- ॥
 आत्मा निद्रेशी, रवि मावळला लागला उशीर, मला ॥ ८२ ॥
 पुरुष श्याम महौजा^३ ओदित होता बळेंचि मजला जो- ॥
 तो कोण, पुसेन तया नसतां स्पष्टोत्तमर्ण^४ मज लाजो' ॥ ८३ ॥
 'कथिन उद्यां, झाला बहु रात्रि, चळ असेल तरि उठा राया- ॥
 देत्यें हात, चला जी, घेत्यें फळ-भाजना कुठारा या' ॥ ८४ ॥
 नेत्रें पुसोनि पदें पतिस म्हणे, "भेटतील मामाजी ॥
 'वाई' म्हणतां रडतां पडतां दादून कां भ्रमामार्जी ॥ ८५ ॥
 भेटवित्यें ताताला मातेला, या उठा," असें वदली ॥
 आली घेउनि, अद्भुत वाटे कळभाशि^५ सांवरी कदली ॥ ८६ ॥
 आला प्रकाश नेत्री, अंध-त्याचा बरें नुरे गंध ॥
 परि भूप पुत्र-मोहें^६ केला पहिल्यापरीतही अंध ॥ ८७ ॥
 त्याला म्हणती गीतम दाल्म्य भरद्वाज धौम्य तापस, 'हा- ॥
 वा गा उगा मुहूर्तोपस्थित^७ दुर्देव-दत्त^८ ताप सहा' ॥ ८८ ॥
 सावित्री शुभ-लक्षण-गुण-संपन्ना महा-सती वा हे ॥
 जी जी साध्वी^९ स्व-ध्वानुमते^{१०} द्वास्था^{१०} महास^{१०} ती बाहे^{१०} ॥ ८९ ॥
 वाखाणिति बहु पाहति मुनि-दाराहि^{११} भासुर-व्रत^{१२} तिला जे ॥
 साध्वीच देवतार्हा साध्वीला वा सुर-व्रतति^{१३} लाजे ॥ ९० ॥
 शोकें रडतां डोळे जाये, गेले कधी न याये गा ॥
 दिसते कल्याण पुढें, होऊंचि नको अर्धान या येगा' ॥ ९१ ॥
 ऐसे समजाविति त्या राजाला जों दया-पर महर्षी ॥
 तो झाले अवलोकुनि सावित्री-सह तया परम हर्षी ॥ ९२ ॥

१ मंत्र्यांनी सांगितलेली चांगली मंगलत. २ हे हुंदरी प्रिये. ३ मोठा तेजस्वी.
 ४ (स्वप्न+उत्तमर्ण) स्वप्नांतलाही सावकार. ५ बाल्यजाला. ६ पुत्रसोरानें. ७ क्षणभर
 प्राप्त झालेले; दुर्दैवानें दिलेले दुःख. ८ सहन कर. ९ साध्वी आपल्या नवऱ्याच्या
 अनुमतानें (वाग्तें). १० दारांत उभा राहिलेल्या (बिवा जवळ असलेल्या) उत्सवाग
 येलायितें. उत्तरार्ह—आर्द्र. ११ पतिव्रतेच्या नेहमी दारी उभा बसलो, म्हणजे तिला मुला
 असतो, हे सात्पर्य. १२ अश्विदत्ती. १३ उत्कृष्ट आचारपुष्प. १४ वसुधवी.

मुनि म्हणती, 'हा आला, नेत्रें उघडुनि पहा स-दात या ॥
 मोठा भाग्याचा तूं प्रमुदित यांसह रहा सदा राया ॥ ९३ ॥
 दे आळिगन, अंकीं घे, मस्तक-पद्म हुंग, वाराया- ॥
 आत्मात्मज-तापातें^१ दे आशी राज-सत्तमा राया' ॥ ९४ ॥
 पुस्तां विलंब-कारण चित्राश्व^२ म्हणे, 'शिरो-व्यथा-शयन'^३ ॥
 मुनि म्हणति हें नव्हे, 'वद वत्से, हो तूंचि आमुचें नयन' ॥ ९५ ॥
 सावित्रीनें कथिलें तें वृत्त अ-शेष साधू-सद^४ नमुनी ॥
 तेव्हां द्याळे अतुल प्रीति-क्रीडेशि केलि-सदन^५ मुनी ॥ ९६ ॥
 मार्कंडेय म्हणे, 'बहु वर्णाचें फाय, जेविं शिव-सेवा ॥
 भज काळापासुनि तशि मुक्त करी त्याशि^६ तीं^७ मनुज-देवा'^८ ॥ ९७ ॥
 दुसरे दिवशीं प्रकृति^९ प्रार्थिति येऊनि आपल्या पतितें ॥
 'या राज्य करा, सचिवें वधिला, हरिली स्व-भूमि ज्या पतितें' ॥ ९८ ॥
 मुनि म्हणति, 'अनुभवाचें स्वस्थ-मनें राज्य-पद नता राया ॥
 न तपोवन वर तुज बहु सावित्री-युक्त सदन ताराया' ॥ ९९ ॥
 सिंहासनीं बसविला सावित्रीच्या व्रतेंचि, हा नियम^{१०} ॥
 वर-सामर्थ्य म्हणा, परि गेला होता करूनि हानि यम ॥ १०० ॥
 सावित्रीनें केला उभय-कुलोद्वार हा असा राजा^{११} ॥
 कृष्णाहि^{१२} अशीच, स्तुति येती न मुखाशि या अ-सारा^{१३} जा (ज्या) ॥ १०१ ॥
 राम-वन-मयूर^{१४} म्हणे, "निववाळचि सु-रसिकांशि केका^{१५} हो ॥
 शंभुहि^{१६} म्हणे, 'न सेविति मंद म्हणुनि शुरसि काशिके^{१७} कां हो' ॥ १०२ ॥

१ आपणाला व आपल्या मुलाला झालेलें जें (विशेष) दुःख त्यांत. २ सत्यवान.
 ३ मस्तकव्ययेमुलें निजणें. ४ साधूंचा समुदाय. ५ क्रीडेंचें स्थान. ६ सत्यवानाला.
 ७ सावित्री. ८ हे धर्मराजा. ९ प्रजा. १० हेच खरें समजावें. ११ हे धर्मराजा.
 १२ द्रौपदीही. १३ निरर्थक. १४ राम हाच मेघ त्याला मोरासारखा मोरोपंत कवि.
 १५ मयूरवाणी हो. १६ अन्वय-शंभुहि (काशिकेला) म्हणे (हे) काशिके मंद (अज्ञान)
 (तुज) न सेविति, म्हणुनि कां हो शुरसी—अज्ञान जन तुजमध्ये येऊन वास करीत नारीत,
 म्हणून तुला सिद्ध होण्याचें काय कारण आहे? असें साक्षात् शंभुही काशीला म्हणतो. तरमाग
 हे केका हो अज्ञान जनांनीं तुमचा अनादर केला तरी तुम्ही रोद करूं नये. जे रोग आहत
 त्यांना तुम्हांपासून आनंद खचित होईल. १७ हे वाराणस.

विराट-पर्वातील उत्तर-गोग्रहण.

(म० भा० अ० ३५-५३. मोरोपंत अ० ३-६.)

पांडव अज्ञातवास्त करण्याकरितां विराटाच्या नगरांत राहिले होते. तेव्हां विराटाचा सेनापति कीचक ह्याने द्रौपदीविषयीं दुर्वासना दर्शविल्यामुळे भीमानें त्यास ठार मारिलें. हें ऐकून विराटापासून फार त्रास पावलेला त्रिगर्तदेशाचा राजा सुशर्मा ह्यानें दुर्योधनास सुचविलें कीं, ही संधि विराटनगरावर स्वारी करण्यास बरी आहे. तो विचार दुर्योधनास पटून त्यानें त्या नगराच्या दक्षिणेच्या बाजूस सैन्यासह सुशर्म्यास पाठविलें आणि आपण स्वतः मोठें सैन्य घेऊन त्याच्या उत्तरेच्या बाजूस आला. ह्या प्रकरणांत उत्तरेकडील सैन्यानें विराटाच्या गाई हरण केल्या, हा प्रकार वर्णिला आहे, त्यासाठीं ह्यास उत्तरगोग्रहण म्हणतात.

मत्स्य-पुरोत्तर-भागी^१ प्रातःकाळींच ये सु-योधन हो^२ ॥
ज्यासि^३ जय-प्राप्ति मनीं म्हणती भीष्मादिही सु-योध न हो^२ ॥ १ ॥
सहसा अज्ञांत गांठुनि बहु ताडुनि करुनि बद्ध-भुज गवळी ॥
पट्टि-सहस्र सुगोधन तो कुरु-कुळ-चंदन-द्रु-भुज-ग^३ वळी ॥ २ ॥
गोपाध्यक्ष रथावरि धैमुनि धात्रे नृपासि सांगाया ॥
चिस्ती म्हणे, 'बुडाया कुर्वधमा' होरसि धेनु कां गा या' ॥ ३ ॥
तो राज-गृही जाडुनि रायाच्या उत्तराख्य तनपातें- ॥
नमुनि म्हणे, 'हो नेतो दुर्योधन धेनु करुनि अ-नयानें ॥ ४ ॥
कवची धन्वी राक्षी व्हा, चिस्ती रामचंद्रहि असा^४ ध्या ॥
बैसा रथी, जय-श्री गो-विप्रावन-परासि^५ न अ-साध्या' ॥ ५ ॥
उत्तर म्हणे, 'असें जरि मी एकाकी लहान परि सवतें- ॥
यश जोडितोचि असता साराधि तारि कथन मज न पारितोनें ॥ ६ ॥
कर्णादिकासि देता^६ समरी वैराटि-केसरी^७ कोर-ता^८ ॥
जिष्णुपुढें^९ अ-मुर-जनी कोणां वैरा टिके मरी कोरता ॥ ७ ॥

१ मत्स्यदेशाच्या राजधानीच्या उत्तरेच्या बाजूस. २ ज्यासि (दुर्योधनास) जयप्राप्ति (अर्जुनाची गांठ विचि जय मिळवें) न हो (असें) भीष्मादिही सुयोध मनीं म्हणती, अशा धन्वय. ३ औरवांचे कुळ ह्याच चंदनराज ह्याजराचा सर्वच (दुर्योधन). ४ कुरुकुलातील नीचा. ५ कवची, धन्वी व राक्षी अशा. ६ गाई आणि झाल्ले हांच्या रक्षणाविषयी जो तत्पर होता. ७ देवारा हाका अमरा. ८ विगतपुत्र हाच निंद. ९ हस्तीयना. १० इन्द्राचे.

मिळवा कोणीतारि हो धैर्याचा मात्र उदधि सारधि जो ॥
 कुरु-भट-समूह पाहुनि मज जेवि हिमासि सु-दधि-सार^१ धिजो ॥ ८ ॥
 ऐसे बहुतचि बोळे तो वाळिश बोल वायकांमाजी ॥
 चित्र-पट-कटकसे^२ शिशु-भाषण येईल काय कामा जी ॥ ९ ॥
 तें परिसुनि एकांतीं पार्थ म्हणे, 'देवि कृष्ण-सखि जावें ॥
 उत्तर-सारधि होउनि म्यां, त्वां मजवरि कदापि न खिजावें' ॥ १० ॥
 कृष्णा म्हणे, 'बहु बरें, व्हा मारुत, हो पलाल^३ खळ-बळ तें ॥
 मदृदय न अरिसैन्वें तुमच्या दैन्येचि फार खळबळतें ॥ ११ ॥
 त्या उत्तरासि सांगे, 'सारथ्य बृहन्नडा करिल यातें ॥
 सूत करुनि विजयानें नेले बहु खांडवीं अरि लयातें ॥ १२ ॥
 सारथ्य-गांत-नृत्य-प्रातीचा हेतु जिण्णु-सह-वास ॥
 पूर्णत्वाचा लागे पशु-पां^४ भ्रमतां हि विष्णुसह वास ॥ १३ ॥
 भगिनी-मुखेंचि विनवा तन्मतिला उत्तराचि यळवील ॥
 अति-सहवासि-वचमना कतक^५ कलुपिता^६ वना^७ निवळवील' ॥ १४ ॥
 उत्तर म्हणे, 'कुरु-कटक न पशंस यशासहि स्वसे नेतें ॥
 अवकाश पळहि नाही कळवाया वृत्त हें स्व-सेनेतें ॥ १५ ॥
 माझे सारथ्य करू तुझिया वचनें बृहन्नडा, गमला— ॥
 हाचि सदुपाय वसे, लागो अप-कीर्तिचा न डाग मला' ॥ १६ ॥
 ती धांवत जाय म्हणे, 'गानादिक हें बृहन्नडे राहो ॥
 समयी^८ सारथ्य-गुण न उघडुनि कदर्युचा न^९ डेरा हो' ॥ १७ ॥
 उठल्या उरसाहाच्या त्या शांतश्रीमदुदधिवरि छहरी ॥
 धरितां हनु न 'नु' म्हणतां प्रणताचें कां न सु-दधि^{१०} वरिल हरी ॥ १८ ॥
 उत्तर म्हणे, 'बहु बरें, देउनि वचनास मान आलीस' ॥
 बोळे बृहन्नडा स्मितपूर्वक, 'विटविल कोण आलीस ॥ १९ ॥

१ तूप. २ चित्रपटावरील सैन्याप्रमाणें. ३ केरकसपट. ४ कृष्णाच्या सहवासानें
 गोपाळांस (अज्ञान गुराख्यांस) परमेश्वर जो कृष्ण त्याचें सर्व गुण प्राप्त झाले. ५ निवडीचें
 बी. ६ गदूळ पाण्यास. ७ कृष्णानें डेव्यांत पुरून ठेवलेलें द्रव्य कधीच कोणाच्या उपयोगी
 न पडल्यामुळे व्यर्थ होय. तसा तुझा सारथ्यगुण समयी प्रकट न होईल तर व्यर्थ होय,
 असें तात्पर्य. ८ प्रेमळ भक्तानें आर्जवानें दिलेलें सुदधि (उत्तम दही) हरी तुं (नको) न
 म्हणतां कां न स्वीकारील ? तसें युद्धप्रिय अर्जुनास दुयौधनामरोवर युद्ध करण्याची प्रार्थना
 कशी न होय ?

वाद्य असो नृत्य असो हो अभिनय किमपि^१ गीत अथवा हो ॥
जाणोनि कसें म्हणतां समरांत बृहन्नडाचि रथ वाहो^२ ॥ २० ॥
वैराटि म्हणे, 'नर्तन^३ हो कीं वादक तथैव गायन^४ हो ॥
सारथि हो या समयीं एकहि वश कौरवांसि गाय न हो^५ ॥ २१ ॥
ऐसें बदे, कवच दे त्या श्रित-कुशळावहास^६ ल्यायाला ॥
तद्वारणीं चुके तों, कन्या पाहूनि हांसल्या याला ॥ २२ ॥
सन्वर बृहन्नडा नृप-सुत-रथ घेऊनि जाय वाहेर ॥
त्यासि म्हणे, 'हेरावें म्हणसी कुरु-कटक^७ काय वा हेर^८ ॥ २३ ॥
कुरु-कटकासि पहातां तो उत्तरवाळ फार गडबडला ॥
स्व-पर-बळाबळ^९ नेणुनि घालिश बहु वायकांत बडबडला ॥ २४ ॥
बोले, 'बृहन्नड हें कुरु-बळ कल्पांत-सिंधुसे^{१०} गमतें ॥
ने रथ पुरांत, माझे मन नयनहि पाहतां बहु भ्रमतें ॥ २५ ॥
दुर्योधन दुःशासन कर्ण कृप द्रोण भीष्म ज्या कटकीं ॥
त्यांत मरेनाचि शिरतां कांब्यावरि घालितां चिरे पट^{११} कीं^{१२} ॥ २६ ॥
पार्थ म्हणे, "राज-सुता आतां वदतोसि हें अहा काय ॥
शय्येवरि न पडाया योग्य रण-क्षितिंवरीच हा काय ॥ २७ ॥
तेव्हां स्त्रियांत तैसें घोलुनि आतां असें कसें वदसी ॥
एकहि बाण न मुटला नाही अद्यापि सळकला सदसी^{१३} ॥ २८ ॥
निज-वृत्ति-रसी^{१४} लेमी हो.^{१५} साधो बुद्धि अन्यथा न करी ॥
निज-हित-लोभें धरितो शिशुहि मुखां एक, अन्य धान करी ॥ २९ ॥
मरतीच न दाखवितो पाडलहि पळोनि तोंड ठेक वित्या^{१६} ॥
म्हणती 'सयः-कीर्ती-प्रज्ञा-प्र-स्पर्श^{१७} तोंडले' काय त्या ॥ ३० ॥

१ (किं+अपि) = कोणतेही; हे गीताचे विशेषण. २ नाचणारा. ३ वाजविणारा.
४ (ध्रित+कुशल+आवहास) आधिताचे सन्यास करणाऱ्या (अर्जुनाला). ५ वा, कुरुकटक
हेरावें म्हणसी काय ? हेर (पदा) असा अन्यय. ६ आगळे तमेंच शत्रूने बळ प आनळ.
७ प्रलयशब्दाच्या समुदासारेने. ८ वरत्र. ९ (सत्+असीं) चांगली तरवार. १० दक्षिणाच्या
कर्माची (मुद्राची) आवड घर. ११ बापाला. १२ बीर्तीकर प्रज्ञा (बुद्धि) ह्या
ताबडतोब नाश करणारा आहे स्पर्श ज्याचा, हे तोंडल्याचे विशेषण.

ऐसें पार्थ वदे तो भिउनि कटक-बागुलासि पोर पळे ॥
 शत्रु-प्रताप-दात्र-ज्वालांनीं तो कुरंग होपळे ॥ ३१ ॥
 उत्तर म्हणे, 'नको मे पायां पडतो बृहन्नडे सोड ॥
 जोड दिली', दुखवुं नकी, केवळ पितृ-कर-तळ-स्थ^१ हा^२ कोड' ॥ ३२ ॥
 कुरवाळोनि म्हणे, " गा राज-सुता योग्य तूं न कांपाला ॥
 मृदुल-त्व म्लान-त्व स्वीकारुनि जाहलासि कां पाला ॥ ३३ ॥
 तुज उत्साह नसे तरि कारितो घेउनि धनूस मी रण हो ॥
 मज मेघासि कराया शर-वृष्टि^३ सहाय तूं समरीण हो ॥ ३४ ॥
 आतां सोडवितो पशु खल-बल पळ न लगतांचि पळवीतो ॥
 मी 'विजय' असें तुजचि न सकळांही कौरवांसि कळवीतो " ॥ ३५ ॥
 धृत-रश्मि^४ कुमार म्हणे, 'दारुक की आज मातली लाजो ॥
 दंड करावा या कुरु-सेनेला योग्य मातलीला जो' ॥ ३६ ॥
 काढुनि शंख-बलये^५ त्याला पुं-भूषणें सितें ध्वजे ॥
 बांधूनि केश माथां प्राङ्मुख^६ होऊनि आठवी अखें ॥ ३७ ॥
 जातां कुरु-कटकावरि वाजविला दिव्य देवदत्त दर ॥
 तो होय जनां जैसा कल्पांती रुद्र-देव^७ दत्त-दर^८ ॥ ३८ ॥
 म्याला उत्तर त्यातें जिण्णु म्हणे, 'पावलासि कां पदरे' ॥
 अद्यापि बांधिलेसे तुझिया मतिने अ-धैर्य कां पदरे' ॥ ३९ ॥
 हांतोनि म्हणे हरि-सख, 'हो गाढासन^९ वि-कंप-धी^{१०} धीट ॥
 न धरीं वा दर^{११} हा^{१२} दर, सादर^{१३} दे वाजवूं पुन्हां नीट' ॥ ४० ॥

१ गुला हवी ती देणगी देतो. हास आधार-महामारत धिराटपर्व अ० ३८,
 श्लो० ४३, ४४—

शातकुंभस्य शुद्धस्य शतं निष्कान्ददामि ते ॥
 गणीनष्टौ च वैदूर्यान्हेमयद्धान्महाप्रभान् ॥ १ ॥
 हेमदंष्टप्रतिच्छन्नं रथं युक्तं च हुनतैः ॥
 मत्तांश्च दद्यात् मातंगान्मुच्य मा त्वं पृथग्ले ॥ २ ॥

२ बापाच्या करतळावर असणारा. ३ गा मी (करतळावरील फोडाप्रमाणे बाप मज जपतो) हें तात्पर्य. ४ वाणांची वृष्टि पक्षी, जलवृष्टि. ५ दोन्या (लगाम) धरल्या आहेत असा. ६ शंखाचीं केलेलीं बलये (बुडे). ७ पूर्वामिमुखा. ८ महादेव. ९ दिने आहे मय ज्यानें असा. १० दंड आहे आसन ज्याचे असा (दो)-बळकट बैरा. ११ निर्मय आहे मुद्दि ज्याची असा. १२ मय. १३ शंख. १४ मनापासून.

द्रोण म्हणे, 'न दिसे जय कां करितां आननें नत पहा रे ॥
 आला विजय जयाचें^१ श्री-शंभु-तपापुढें न तप हारे' ॥ ४१ ॥
 गांधार^२ म्हणे, 'गुरुजी पण न करुनि पूर्ण हा प्रकटला हो ॥
 पुनरपि वन-वास करू गुरु-घातक-पातक^३ प्रकट लाहो' ॥ ४२ ॥
 कर्णाद्यातांसि म्हणे, 'तुमचे वि-जयी असोत हात रणी ॥
 शर-पटलाच्छादित^४ हो अर्जुन-शस्त्र-प्रताप हा तरणी ॥ ४३ ॥
 गुरुर्जोस^५ काय पुसतां चापीं गुण मद्वचेंचि चढवा हो ॥
 यांला हेंचि म्हणावें कीं आम्हां धर्म-शास्त्र पढवा हो ॥ ४४ ॥
 पढवावें मात्र इहीं भेदावें पर-दृढज^६ कटुक वचें ॥
 कीं^७ दूरुनि दिसावे प्रेक्षक-दृष्टीस शुद्ध-पटु कवचें^८ ॥ ४५ ॥
 प्रार्थुनि पुढें करावे हे यज्ञीं कीं सु-भोजनावसरीं ॥
 सिधूंत तरेल कशी जी केली केलि-हेतु^९ नाव सरीं' ॥ ४६ ॥
 खळ-कृत गुरु-निंदेतें वर्णील कधीं न विस्तरें सु-कवी ॥
 कीं तीं^{१०} श्री-गुरु-भक्ति-प्रेमामर-पादपांकुरां^{१०} सुकवी ॥ ४७ ॥
 कर्ण म्हणे, 'सत्य वदसि परि आधि तुझ्या नसो मनीं कांहीं ॥
 यद्यपि समरोत्साह त्यजिला अर्जुनभयें अनीकांहीं^{११} ॥ ४८ ॥
 म्यां जोडिलीं सदखें शखें जालींचि आजि अनपार्थे^{१२} ॥
 देउनि दर्शन केलें माझें अतिमात्र दृष्ट मन पार्थि ॥ ४९ ॥
 श्रीभार्गवास्त्रतेजें भंगावें संगरांत मुत्राम्यां^{१३} ॥
 आश्चर्य काय, त्याच्या केलें जरि भग्न आजि पुत्रा म्यां' ॥ ५० ॥

१ जयाचें तप श्रीशंभुतपापुढें न हारे असा अन्वय; ह्याची कथा अशी आहे कीं पानुपतात्र
 मिळवावें म्हणून अर्जुन हिमालयावर शिवप्रसादार्थ उग्र तप करीत असतां त्याच्या दलाची
 परीक्षा पहाण्याकरितां शिवाने मित्राचें रूप घेतले आणि एक रानडुकर उत्पन्न केला. तो
 रानडुकर अर्जुन तप करीत होता तेथून कांही अंतरावरून जातांना त्यावर दोषांनीं एवढे वचण
 सोडून त्याचा प्राण घेतला, तेव्हां तो भीं मारिला, मीं मारिला असें म्हणून दोघेही त्याविषयी
 भांडें लागले आणि हातपांदांवर आले. त्या प्रसंगीं अर्जुनाने महान् पराक्रम करून शिवाला
 जेर केले; तेणेकरून शिव प्रसन्न होऊन त्यानें अर्जुनास पानुपतात्र दिले ह्या कथेनें स्थूल हें
 सिद्धिले आहे. २ दुर्धोषन. ३ गुरुद्वेषा करणाऱ्याचे पातक. ४ बाणांच्या समुदायाने
 पशीं, मेणांनीं झांकलेला. ५ (४४, ४५ व ४६) ह्या आय्यातील दोन्ही कथांचे आहे.
 ६ दुर्गम्याचे (दय्यकमळ. ७ कवचा कवच घातल्यामुळे हे गुरु पाहाणाऱ्याच्या दृष्टीस शुद्धपटु
 (रम्यपटु) असे दिसावे. ८ कौशल हाच आहे उद्देश जिचा अर्थ. ९ गुरुनिंदा.
 १० श्रीगुरुभक्तीचे प्रेम हाच अस्वरूपाचा अंगुर, त्यास. ११ सैन्यानीं. १२ मरणा. १३ इंद्राला.

त्यासि रूप म्हणे, 'कर्णा सु-ज्ञाहीं ऐकतांचि ढोलावें ॥
 ऐसेंचि बोलणें जरि तारि पुरुषानें दहांत बोलवें ॥ ५१ ॥
 तूं नीति-विरुद्ध वदसि साहस हें फळ न दे वचन-यज्ञ^१ ॥
 अद्भुत कर्म करुनिहि वा न वदति एकही वच नय-ज्ञ ॥ ५२ ॥
 घाळूं पाहसि, दंष्ट्रा उपडायी अहि-मुखांत आंगोळी ॥
 ऐसें साहस करितां होईल तनुची क्षणांत रांगोळी ॥ ५३ ॥
 कंठीं बांधूनि शिळा बाहु-बळें सागराशि तरशील ॥
 परि साहसें न विजया, हे^२ शील^३ नसो असो इतर शील ॥ ५४ ॥
 सर्वहि मिळोनि भांडूं कर्णां व्हावें न साहसा मान्य ॥
 यत्नें नृप-यश रक्षूं आजि, नव्हे श्वेत-बाह^४ सामान्य^५ ॥ ५५ ॥
 द्रोणि म्हणे, 'एकाकी तूंचि क्षमं जिण्यु-वारणा^६ सूत^७ ॥
 बहुधा बद्ध करीलचि ह्मतेचें^८ जिण्यु-वारणा^९ सूत ॥ ५६ ॥
 करिसि वि-कथन जिंकुनि नेलें नसताहि गो-धन शिवेतें ॥
 सप्रिय शुचि यश कर्णा, भलत्या न करुनि शोध शिवे तें ॥ ५७ ॥
 पावोनि सर्व महितें वि-गुणाहि गुरुसि जे कुल-ज नर ते- ॥
 सत्कारिति, अलि कमळीं तेविं गुरु-पदीं महा-कुल-जन^{१०} रते ॥ ५८ ॥
 राधेया,^{११} उद्धत तूं हा दुर्योधनहि फार उद्धत रे ॥
 गुरु-निंदक हो स्पष्ट ध्यसनांत बुडे अ-शुद्ध, शुद्ध तरे ॥ ५९ ॥
 सिंहासीं द्वेष करुनि कोण बळी वारणांत उरणारे ॥
 कां भ्रमलासि कसा त्वां जय पावावा रणांत उरणा^{१२} रे' ॥ ६० ॥
 दुर्योधन नमुनि म्हणे, 'गुरुजी मज अरि-करी न सोंपावें ॥
 तेजो-जननार्थ^{१३} असें वदलों, त्वन्मत्सरीं नसों, पावें' ॥ ६१ ॥
 हांसोनि द्रोण म्हणे, 'आम्हा कोपों न देचि वासल-ता ॥
 नसतें क्षमा-कवच^{१४} तरि हृदयीं त्वच्छब्द अशनिवत् सळता' ॥ ६२ ॥

१ शुष्क—सोंड्या यज्ञ. २ हा साहसाचा स्वभाव. ३ अर्जुन. ४ अर्जुनाचा परामर्श
 करण्यास. ५ सारथी-कर्ण, हा एका सारथ्याच्या राधा नांवाच्या बायकोस सहानुभूती
 सांपडला व तिने त्यास वाढविले म्हणून त्याची सूत, सूतपुत्र, राधेय कर्णा नांवें माहेत.
 ६ कोळपाचें. ७ इंद्राच्या हत्तीला म्हणजे ऐरावताला. ८ मोठ्या मुलांत झालेला जन.
 ९ राधापुत्रा कर्णा. १० हे मंड्या. ११ इंद्र्या उत्पन्न व्हावी म्हणून. १२ क्षमास्प
 चिल्लत.

भीष्मासि मग म्हणे नृप, 'पुसर्तो अ-ज्ञात-वास-पण पुरला- ॥
 कीं कांहीं मास तरी पक्ष तरी दिन तरी असे उरला' ॥ ६३ ॥
 भीष्म म्हणे, 'गांधारे' पांडव पंडित खरे न दभ्र-मती' ॥
 न भ्रमले, जे प्राकृत तेचि मनीं धरुनियां मद भ्रमती ॥ ६४ ॥
 कामी कोपी लोभी जे संसारांत पावती भ्रम ते ॥
 प्राकृत पंडित पांडव असते तरि हेहि केवि न भ्रमते ॥ ६५ ॥
 शास्त्र-मते' मास-द्वय पांचां वर्षीत अधिक लेखावें ॥
 अ-ज्ञात-वास यास्तव सरलाचि असेंच तत्त्व देखावें ॥ ६६ ॥
 तेरा वर्षीत अधिक दश पक्ष द्वादश क्षपा पडती ॥
 चांद्र-शरमाने' हे संख्या संख्यावदादता' घडती ॥ ६७ ॥
 एवंच' चांद्र-मानें तेराही स्पष्ट सारिले अन्ध ॥
 सत्य-प्रतिज्ञ पांडव लागों देतिल न आपणां शब्द ॥ ६८ ॥
 येतां अ-न्याय-लवें अल्पायासेहि इंद्र-पद पदरा- ॥
 'हूं' न म्हणतील, काळापासुनिही पावतील हे न दरा ॥ ६९ ॥
 युद्धेकद्वनि पाक्षिक' जय, त्यांतहि विजय पातला समरा ॥
 सम रामाशी' हा, हो शम' राज्य-समर्पणें, हटें न मरा' ॥ ७० ॥
 कुर्वधम म्हणे, 'युद्धचि हो, सत्य न हो पितामहा यासी ॥
 शक्रहि बुडेल, यातें मदृत' पद ओपितां महायासी' ॥ ७१ ॥
 पार्थ म्हणे, 'वैराटे रथ कुरु-कटकासमीप राहूं दे ॥
 गो-धन हरावयास्तव आले भट' कोण कोण पाहूं दे ॥ ७२ ॥

१ दुर्योधना. २ अल्पबुद्धीचे. ३ शास्त्रमानाने. ४ चांद्रवर्षाच्या मानाने-चांद्रमानाने वर्षाचे दिवस सुमारे ३६५ व सौरमानाने ३६५½ असतात. चांद्रमानाचा सौरमानाशी मेळ पालण्यासाठी चांद्रमानाच्या पांच वर्षांत सुमारे २ महिने अधिक धरितात. त्या मानाने १३ वर्षांत चांद्रमानाचे १ महिने व १२ दिवस जास्त धरिले जातात. ५ (संख्यावदादता) जोतिःशास्त्र जाणणाऱ्या पंडितांस मान्य. ६ ह्याप्रमाणे पाटिले असता. ७ हे स्वीकाराचे अन्वय. ८ अनियमित, कोणत्या तरी पक्षाचा. ९ रामचंद्र जसा नीतिस्तव राज्यत्याग करून वनवासास गेला तसे तुम्ही न्यायास क्लृप्त करून पांडवांस राज्य द्या, अशा भाव. १० शांति. ११ मदृत (मरु+हृत) पद (मी घेतलेले राज्य) याते (अर्जुनाते) ओपितां शक्रही महायासी (महर्षी+आयासी=मोठ्या सैद्धांत) जुद्धे अशा अन्वय. १२ पंढरे.

तो गुरु^१, तो गुरु-नंदन, तो कृप, तो कर्ण, तो पितामह, रे ॥
 याहीं धेनु बळाव्या ॥ शिव शिव गोपाळ राम कृष्ण हरे ॥ ७३ ॥
 रे उत्तरा शकुनिचा^२ या व्यूहांत न दिसे मला भाचा^३ ॥
 त्याचांचूनि यांसीं जो करणें संग्राम तो न लाभाचा ॥ ७४ ॥
 हें कटक सोड, तिकडे चाल, तुझ्या हरुनि गोधना खळ तो- ॥
 प्राण-त्राण-परायण^४ जिकडे निरपत्रपाप्रणी^५ पळतो ॥ ७५ ॥
 उत्तर निज तुरगांतें चाया बरुणासि^६ कौतुक पिटाळी^७ ॥
 तों गर्जोनि कुरु-कटक-कर्णी वसवी ध्वज-स्थ^८ कपि टाळी ॥ ७६ ॥
 कोठें जाल उमे रे, मात्येश्वर-धेनु-पदयतो-हर^९ हो ॥
 सोडा गो-धन नाही तरि वधिन तुम्हांसि वस्य तो हर हो ॥ ७७ ॥
 खल-बल-जलधि-निमग्ना धेनु उसळल्या अलाबु जाल्या हो ॥
 हांसुनि विजय मनि म्हणे, 'कां गोप-सल्या' मला बुजाल्या हो ॥ ७८ ॥
 गेल्या पळोनि गाई पृष्ठावरि पुच्छ-भार बाहोनी ॥
 राहूनि निश्चल क्षण विजय निवे त्यांकडेचि पाहोनी ॥ ७९ ॥
 येतांचि विक्रम-छत्रें श्री-हरिचा दयित दास वीर गडी ॥
 हरि करि-घट्टेसि^{१०} जैसा त्या कुरु-सेनेसि वासवी रगडी ॥ ८० ॥
 तत्काळ उत्तरें तो नेला कर्णाकडेचि रथ वात- ॥
 घन गिरिकडे, सु-त्रैवें स्वौपथ रुग्णाकडेचि अथवा तें ॥ ८१ ॥
 दव जेवि तृणावरणा^{११} वृष^{१२} भस्म करी महा-शरावरणा ॥
 पार्थ म्हणे, 'कांती गिरिश-कमंडलुशी^{१३} पहा शराव^{१४} रणा' ॥ ८२ ॥

१ कौरव पांडवांचा गुरु द्रोणाचार्य. २ शकुनीचा भावा—दुर्योधन. ३ प्राण राक्षसाविषयी तत्पर. ४ (निर+अपत्रपा+अप्रणी) निर्द्वेषांमध्ये धेष्ट (दुय्योधन). ५ सूर्याचा सारथि अरुण हा सूर्याच्या घोड्यांना जो वेग देतो, त्यावेगशीही उत्तर आपल्या घोड्यांस जास्त वेग देता झाला असा भाव. ६ एका समयीं अर्जुन व मारुति ह्यांचा एकमेकांच्या बळाविषयी कांहीं पण पडला अगतां अर्जुनास कृष्णाचे साहाय्य कणाच्यामुळे त्यांत मारुति हरला; तेव्हां कृष्णमते असा नियम ठरला की, "नारुतीने प्रत्येक युद्धप्रसंगी अर्जुनाच्या ध्वजावर वसून आपल्या गर्जेने शत्रूंस भयभीत करावे." त्याप्रमाणे अर्जुनास 'कपिध्वज' हें नांव पडलें आढे. ७ विराट राजाच्या गाई पाहतां पाहतां नेमारे. ८ गजदयाच्या (कृष्णाच्या) मित्रास. जो गोपमत त्यास गार्गीनी पुत्र नये हें तात्पर्य. ९ हत्तीचा समुदाय (घटा). १० (तृण+आवरणा) रणताच्या आच्छादनास. ११ वृष. १२ महादेवाच्या कमंडलुसोपर. १३ परळ. (मार्तीचे पात्र).

होते यदंश-शेष-धास-ज्वलनांत^१ हे समिद् धरणी ॥
 त्याचा सखा धनंजय होय खल-शलभ-लया समिद्^२ रणी ॥ ८३ ॥
 मग गगन-ग-नग-भिन्मुख-सुर-मत-गुरुसीहि^३ अ-नव^४ मुनि नरतो-॥
 कलह^५ करी, कीं इतरीं गुरु-कलहीं यासि जन वमुनि न रतो ॥ ८४ ॥
 गुरुला विविध शरांची वाहे तो राग-राशि लाखोली ॥
 भेटे^६ अन्न-तति त्या, जाशि पाहों सागरा शिला खोली ॥ ८५ ॥
 करिती^७ सुर्यास्तोदय एक मुहूर्तांत एक शतदा ते^८ ॥
 त्यांत^९ न एकासमही होती मेघांअसेहि शत दाते ॥ ८६ ॥
 द्रोणार्जुन तुल्य-क्रिय विव-प्रति-विबसेचि^{१०} ते गमती ॥
 किति कुरु-कटकें प्रेक्षक वृत्र-घाचींहि लोचनें भ्रमती ॥ ८७ ॥
 अश्वत्थामा धावे रक्षाया संकटांत जनकास ॥
 जन कासया विते सुत कसिते^{११} न करावया भजन कास ॥ ८८ ॥

१ ज्या वृष्णाचा अंश जो शेष त्याच्या खासांच्या अग्नीमर्घ्ये. प्रत्येकाची प्रसर
 सूर्यकिरणांनी पृथ्वी तापून ती भाग दोघाच्या मस्तकास पोचली असतां तो फूटकार
 करितो, व त्या योगानें सर्व पृथ्वी जळून जाते; अशी कथा आहे. २ फार पेटलेला.
 ३ गगनांत गमन करणारे आणि नगभिन् (पर्वताचा भेद करणारा) म्हणजे इंद्र तो आहं
 प्रमुख ज्यांत असे जे सुर म्हणजे देव त्यांना मान्य जो गुरु (द्रोण) त्याबरोबर.
 ४ पुराणप्रदि. अर्जुन हा नरनारायणापिकीं नराचा अवतार होय. ५ उत्तरार्ध-यासि
 (क्षत्रियधर्मास अनुसरून मात्र केलेल्या कलहास) वमुनि (वेरीज करून) इतरीं गुरुकलहीं
 (गुरुशीं दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारच्या कलहांत) जन न रतो; असा अन्यय.
 ६ उत्तरार्धाचा अर्थ-शिळा महासागरांतही टाकली असतां जशी ती त्याच्या घेट
 तळाशीं जाते, तसे नानाविध अस्त्रांचा प्रयोग करून जे बाण अर्जुनानें महापराक्रमी द्रोणावर
 सोडिले ते सर्व त्याच्या शरिरास भेदून गेले-असा भाव. ७ एकाने आपल्या बाणांच्या
 पृथीनें सूर्य झांकून टाकावा, व दुसऱ्यानें त्या बाणांचा छेद करून पुनः सूर्याचा उदय करावा,
 असे ते एक एक (प्रत्येक) मुहूर्तांत शेंकडें वेळां करित होते; हा भाव. ८ मेघां असेही
 (मेघांसारखे देखील) शत दाते होती (जन्मतात) [पण] त्यांत (त्या दोघांत,
 द्रोणार्जुनांत) एकासमही (एकासारखा दुसरा एक) न (जन्मत नाही). अर्जुनागारवा
 वीर एक अर्जुनच होय, द्रोणासारखा वीर एक द्रोणच होय, इतर तत्सम योगी नाही. दंभ
 मेघांसारखे दाते पुस्य होतात, पण या एकेक वीरासारखा वीर होत नाही. (काव्यमंभ्रद,
 महाभारत, विराटपर्व, पाद्म.) ९ कोणतेही प्रतिविंब (प्रतिच्छाया) ज्या
 पदार्थांचे असते, त्या पदार्थांचे (त्या प्रतिदिवाचे) दिव म्हणतात. पदार्थ आणि त्यांचे
 प्रतिविंब ही जशी सर्वांशी सारशीं असतात, तसे द्रोण व अर्जुन पराक्रमाने आपसीं मारणे
 भासने. १० सुत भजन (मेघा) करावया (जर) काम न कर्मिने, (तर) जन (त्यांचे)
 कासया विते? असा अन्यय.

सांवर्तिक^१ मेघांच्या लाजाव्या द्रौणि-सायकां^२ धारा ॥
 सत्ताताहुनि^३ होइल सुत, म्हणवायासि 'हाय' कां धारा^४ ॥ ८९ ॥
 बहु कल्पना सु-कवि-सा विजयहि बहु शर-परंपरा^५ व्याला ॥
 भंगूं पाहे समरी गुरु-पुत्रासहि जसें पराव्याला^६ ॥ ९० ॥
 प्रति-रव-मिपें^७ शरांनीं भरतां कुंथावयासि नभ लागे ॥
 देवी म्हणति, 'सख्यांनो दारुण हा क्षात्र-धर्म न भला गे' ॥ ९१ ॥
 झाले भाते समरी आणाया गुरु-सुतीं उणीव रिते ॥
 देती^८ सामग्री जय तरि कां सर्दातिला गुणी वारते ॥ ९२ ॥
 भगे अश्वत्थामा अश्वत्था^९ मा^{१०} कचित् सदा हरिला ॥
 तसि इतरासि जय-श्री नित्य हरिजनासि तो तिणें वरिला ॥ ९३ ॥
 हरनि यशो-धन गो-धन योध न गणित क्षयासि नेऊन ॥
 त्या नृप-पुत्रास म्हणे, 'चाल पुरा हें मनीच ठेवून' ॥ ९४ ॥
 झांकी^{११} वपुला क्षतजें वसतां ममीं अरीपु न्हाल्याला^{१२} ॥
 झाला सारथि पहिल्या योपा-वेपासि^{१३} तो पुन्हां त्याला ॥ ९५ ॥
 विजयी विराट इफडे ये, पूजिति पौर विप्र-जन यातें ॥
 येतांचि सभेत पुसे प्रेमें त्या उत्तरा स्व-तनयातें ॥ ९६ ॥
 जन कथिति, "धेनु कुरुंनीं वळिल्या येऊनि उत्तराशेला^{१४} ॥
 त्वत्कीर्तिनें^{१५} पसरिला स्व-परित्राणार्थ उत्तरा शेला ॥ ९७ ॥
 गेला कुरु जिकाया आहे सारथि बृहन्नडा, गमला ॥
 सत्य कुमारचि^{१६}, बदला, 'लागो अप-कीर्तिचा न डाग मला' ॥ ९८ ॥

१ प्रलयकालावधी. २ अभयाम्याच्या बाणांस. ३ उत्तरार्थ-हाय म्हणावयास (अरे हा कुपुत्र निघाला म्हणून दुःखाचे उद्गार काढविण्यास) सुत सत्ताताहुनि (पराकमी बापापेक्षा) धारा (कमी योग्यतेचा) कां होईल? असा अन्वय. सात्यक, अभयामा द्रोणापेक्षा पराक्रमाने कमी नव्हता. ४ बाणांच्या पंक्ति. ५ परक्यास. ६ प्रतिध्वनीच्या मित्राने. ७ त्याच्या स्पटीकरणार्थ काव्यसंग्रह महाभा० विराटपर्व पहा. ८ फक्त शनिवारीच अभय (पिंपळ) व्याघ्राशी लक्ष्मीचा वास असतो, अशी प्रसिद्धि आहे. ९ कमी बाग लागून रत्नाने भिजलेल्या छरिरास झांकी. १० स्त्रीवेपास. ११ (उत्तर + आशेला) उत्तर दिशेला. १२ त्वत्कीर्तिने स्वपरित्राणार्थ उत्तरा शेला पसरिला, हा अन्वय; तुझ्या कीर्तीने उत्तराजुने पद पसरून, माझे रक्षण कर अशी विनंति केली. तुझी कीर्ति राखण्याकरिता तो पुढास गेला; हें सात्यक. १३ सत्य कुमारचि गमला-म्हणजे सारोसर कार्तिकस्वामीच वाटला.

भूप म्हणे, 'कुरु होतिल वारे, कारितील आजि अभ्र मुला' ॥
 दुःख सुदेष्णेला^२ जें शिरतां सिंहांत कलभ अभ्रमुला^३ ॥ ९९ ॥
 'देवा कुमार आला, सोडविल्या धेनु पळविलीं कटकें ॥
 न^४ वय प्रमाण तेजस्वि-जनीं म्हणती कवीं न तें लटकें' ॥ १०० ॥
 धर्म म्हणे, 'आयकिलें दूताचें वचन चांगलें कानें ॥
 राया, सुख-रोमांचित केलें कीं आजि आंग लेकानें ॥ १०१ ॥
 सारथि बृहन्नडा ज्या तद्विजयें करुत बायका नवला ॥
 चिंता-मणि-माल^५ बालक जो दुर्लभ त्यासि काय कानवला^६ ॥ १०२ ॥
 दूतातें सुखयुनि नृप सचिवांसि म्हणे, 'गुढ्या उभारा हो ॥
 पुर शोभया, पुढें जा, राजपथीं विप्रजन राहो ॥ १०३ ॥
 गाजत वाजत साजत आज तया जतन, करुनि आणा हो ॥
 मज-मार्गे मत्स्यांचा हा रिपु-शशि-राहु-बाहु^७ राणा हो' ॥ १०४ ॥

उद्योग-पर्वांतोळ कृष्ण-शिष्टार्थ.

(म० भा० अ० ७२-९६. मोरोपंत अ० ६-८.)

पांडवांचा अज्ञातवास संपल्यानंतर त्यांनीं आपला राज्याचा हिस्सा आपणांस मिळावा, दुर्योधनाशीं सल्ला व्हावा म्हणून कृष्णास शिष्ट (यकील) करून हस्तिनापुरास पाठविलें, हें ह्या आख्यानांत आहे.

धर्म म्हणे, 'श्री-कृष्णा बुढर्ता मी सत्य जाण तार मला ॥
 भय बुढवी म्हणुनिच तव भजनीं सनकादि जाणता रमला ॥ १ ॥
 जेजें न बुडे कुरु-युळ धर्म, यश, न्याय, त्याचि सदुपाया- ॥
 सांग, सल्या भ्रमला हा जन, केवळ आतं^८ तूं चि यदु-पा या^९ ॥ २ ॥
 श्रीकृष्ण म्हणे, 'देवा^{१०} जातो मी त्याकडे हित वदाया ॥
 काय मुयोधन, न शके पचवाया वृत्र-हाहि^{११} तव दाया^{१२} ॥ ३ ॥

१ मुगला (उत्तराला). २ सुदेष्णा ही विराट्पत्नी बावळे, तिला. ३ हस्तिना. ४ अंगांत मोठा पराक्रम असण्यास वय मोठें असावे लागत नाहीं, हें सात्यक. ५ शिवामणि (इच्छिलें देणारें रत्न) उग्राच्या मळ्यांत आहे असा वाक्य. ६ बरंजी. ७ द्यु हाचें चंद्र त्याला राह्यारिता (द्राघ्नाग) आहे बाहु उग्राचा; ८ 'राणा' ह्याचे विरुद्ध. ९ या (ह्या पर्वांत) यदुपा (हें कृष्ण) तूं चि आप्त, हित व करे सांगूनारा (आहेत). १० हे परमेश्वर. ११ इंद्रदेवित. १२ वारणाचा हिस्सा.

धर्म म्हणे, 'हितहि तथा अ-हित, अहि तसाचि तो परम खळगा ॥
 व्यसनीं भल्यासि पाढी, दुष्ट गजा जेविं पिहित-मुख^१ खळगा' ॥ ४ ॥
 शौरे म्हणे, "राजेंद्रा यद्यपि बलवान् तथापि शुनकाने ॥
 हरिचें काय करावें, पारसो तो^२ हित-कथा पिशुन^३ काने ॥ ५ ॥
 जिंकिल काय हरा तो, जिंकी कुतुकेचि मन्मथ नरा ज्या^४ ॥
 करिल हारि-मथन शश, तारि करिल सु-योधनहि मन्मथन^५ राजा ॥ ६ ॥
 योजीन युक्ति सामीं सांदीपनिच्या तुझ्या ब्रह्म नव्या ही ॥
 प्राणापरीस बहु मज जेविं तुम्ही तेंविं तो बहु न व्याही^६ ॥ ७ ॥
 माय करी बाळांचें नित्य श्रमवृत्ति काय जेंवि हित ॥
 तेंवि करितसे मन्मति, होय निज-दयेसि काय जें विहित ॥ ८ ॥
 देइल अंश सुयोधन तारि आम्हां पावला सदाशिव हो ॥
 म्हणतोसि तूंहि मीही कीं 'प्रज्ञा-चक्षुचें^७ सदा शिव हो' ॥ ९ ॥
 श्रीराम जसा प्रेयी शिकवुनि सामोक्ति^८ अंगदा साच्या ॥
 धर्म तसा प्रमुखा, जो कार्या देणार अंग दासाच्या ॥ १० ॥
 भीम म्हणे, 'केशवजी मृदु बोला उग्र तो सुयोधन हो ॥
 वा त्यासीं 'सख्यचि हो युद्धी हत एकही सु-योध न हो ॥ ११ ॥
 इतर असो, लाजेलचि त्या नित्य मदांथ मुत्स-गज गदीशा^९ ॥
 दुर्योधना 'गुरु' असे म्हणतिल गरलांथ उरग जगदीशा' ॥ १२ ॥
 श्रीकृष्ण म्हणे, 'हा रे भीमा जर तूं महा-भुज गदीन^{१०} ॥
 म्यालासि, होय जैसा चितुनि गरुडा महा-भुजग दान ॥ १३ ॥
 आम्हां तुझा भंवसा बहु कीं खळ मर्दिशाल तूं अगदी ॥
 निर्वीर्य^{११} चिकित्सा-समयी^{१२} आलें चिरार्चितीं^{१३} अगदीं^{१४} ॥ १४ ॥

१ गवताने वर्गरे हाकले आहे तोंड ज्याचे अशा. २ तो खल दुर्योधन.
 ३ ज्याला. ४ माझा नाश. ५ दुर्योधनाची मुलगी लक्ष्मणा ही कृष्णाच्या सुन्या सोबत लग्न
 दिली होती, म्हणून तो व्याही. ६ प्रज्ञा (बुद्धि) आहे चक्षु ज्यास म्हणजे अंध,
 त्याचे-धृतराष्ट्राचे. ७ सामाविषयी भाषणे. (५०६५, एकनामहत अंगदशिखर,
 ओळ्या १७-२१ पहा.). ८ गदा धारण करण्यांत येष्ट अशा (दुर्योधनास).
 ९ गदी+इन-गदा धारणाच्यांत येष्ट. १० निःसारपणा. ११ रोग दूर करण्याच्या वेळी.
 १२ पुच्छल दिवस पूज्य मानितल्या औषधांत.

भीम म्हणे, 'हा द्याया सुत-शोक पित्यासि^१ यादवा^२ लाजे ॥
 भस्मचि होतांल सकळ ते सांपडतील या दवाला^३ जे' ॥ १५ ॥
 अर्जुन म्हणे, 'सल्या जें कीर्ति-कर असेल तेंचि कर जा गा ॥
 सांगावें काय, तुझा प्रणत-त्राणीं असेचि कर जागा' ॥ १६ ॥
 कृष्णाहि म्हणे, 'कृष्णा, म्हणसि जिला प्रिय-सखी पहा हेती ॥
 विसरो तुझी न समयीं ईस श्रित-भव्य-दा^४ महा-हेति^५' ॥ १७ ॥
 बहु गर्हिवरोनि दाबुनि दुःशासन-पाणि-कृष्ट-केश^६ वदे ॥
 बहु दीर्घ उष्ण सोडुनि सुसकारा तीस अ-भय केशव दे ॥ १८ ॥
 श्रीमद्युधिष्ठिराच्या दूतत्वा परम लाभ मानुनि घे ॥
 दुर्योधन-प्रमुख-खळ-खद्योत-तदन्य-पद्म-भानु^७ निघे ॥ १९ ॥
 धर्म म्हणे, 'शीघ्र सुखें ये जोडुनि सिद्धि कीर्ति-सह देया ॥
 मातेसि नमुनि वद कीं, आहे आरोग्य साधु-सहदेवा^८ ॥ २० ॥
 तूं जेवि देवकीला भेटसि तेंसाच भेट आतेला^९ ॥
 आम्हांहुनि तूंचि अधिक घृत सोडुनि कोण करिल आ तेला ॥ २१ ॥
 कृष्णा, फळेल तैसें वद कुंतीला न दुःख बाधावें ॥
 पंकीं धेनु^{१०} श्रमती पुण्य-श्लोका मुरारि वा धावें ॥ २२ ॥
 भृतराष्ट्र भीम बाल्हिक^{११} विदुर कृप द्रोण सर्व शुचितज्ज्ञ^{१२} ॥
 जे त्यासि भेट, वद हित, सांगों तुज काय, तूंचि उचित-ज्ञ ॥ २३ ॥
 म्यां पुशिलें कुशल^{१३} असें कर्णासि सुयोधनासि सांगावें ॥
 येतां पंचम^{१४} दाटुनि कर्ण-कटु पिकें शिकोनि कां गावें^{१५} ॥ २४ ॥

१ कौरवांचा बाप (भृतराष्ट्र) त्यास. २ हे कृष्णा. ३ हा (भीम जो) बलवा
 त्याला. ४ आधितांचे बल्याण करणारी किंवा हे कृष्णाचे संवोधन. ५ शत्रू. ६ दुःशासनाने
 हाताने ओढलेले केस. ७ दुर्योधन आदिक्लृप्त जे दुष्ट हेच वाजवे त्यांस 'व' त्या दुष्टांद्वन
 इतर म्हणजे (गुजन) तीच पद्ये त्यांस 'स' सूर्यासारखा दुष्टांचे दमन करणारा व गार्धूल
 संतोष देणारा असा कृष्ण. ८ बाळा सहदेवाला. सहदेव सर्वांत लहान असल्यामुळे
 सगळे म्हणत होते. ९ कुंतीला. १० कुंती हांचे गाय. ११ हा संतनुराजाचा भाऊ
 व भीष्माचा सुलला. १२ हाते. १३ बाल्मिक्या पंचम (गोष्ट स्वरांने) गातां देत
 असतां त्याने शिवून (दाटून) बघणें व कां गावें ?-परम राजा कर्णादी सरळ वृत्तवाचा
 व अजातशत्रु होता म्हणून त्याने बघणें दुर्योधनांस (जे दुष्ट स्वभावाचे) कुशल विचारिले
 हे सात्वय. १४ स्वर्गविष्णू.

ऐसैं अ-जात-रिपु नृप सूचित^१ सुचवूनि शौरिला परते ॥
 मग विजय म्हणे, 'देवा येऊं द्यावे न मजपुढें पर ते' ॥ २५ ॥
 प्रभु पांडवांसि फिरवुनि जातां पाहे पधांत नाकरी ॥
 राजर्षि ब्रह्मर्षि स्व-यश जयांच्या मनासि आकर्षी ॥ २६ ॥
 इच्छा पुसतां वदंते, 'वा तुज-सम अन्य बोलका नाही ॥
 प्राशूं धृतराष्ट्र-सभे-माजि तुझे धन्य बोल कानाहीं ॥ २७ ॥
 दे^२ या अयास याया आज्ञा स-दया महोदया परिसा^३ ' ॥
 यापरि साधु-मनोरथ जाणोनि म्हणे मुकुंद 'या परिसा' ॥ २८ ॥
 'सामार्थ प्रभु येतो', ऐसैं धृतराष्ट्र आयके कानीं ॥
 बहु तृपित अंधचातक मेघागम जेविं काय केकानीं ॥ २९ ॥
 मार्गीं सभादि सर्वहि बहु साहित्य प्रति-स्थळीं करवी ॥
 कीं आपणावरि दया-दृष्टि करावी 'यदूत्तमे' बरवी ॥ ३० ॥
 देव न पाहे तिकडे कीं तें करणें नव्हेचि निष्कपट ॥
 मैदाचें स्वीकारिल कवण विचक्षण अ-मूल्य निष्कपट ॥ ३१ ॥
 धृतराष्ट्र म्हणे, 'विदुरा जो साधु-मनें स्व-सद्गुणें हरितो ॥
 येइल वृकस्थळाहुनि^४ आम्हां भेटायया उद्यां हरि तो ॥ ३२ ॥
 दासी शत दासहि शत आठ महा-नाग^५ स्वम-रथ^६ सोळा ॥
 देईन तोहि सन्मणि शुचितेजाचाचि जो गमे गोळा' ॥ ३३ ॥
 विदुर म्हणे, 'कपट मनी प्रेम वरि असें करूं नको, पावें ॥
 तुजवरि न ईश्वरानें करुणा परती करून कोपावें ॥ ३४ ॥
 पांचां पुत्रां द्यावी पांच, न होउनि खळांसि वश, गावें ॥
 तें तो न कारिसि जेणें प्रभुनें स्वमुखेंकरून यश गावें ॥ ३५ ॥
 गुळ-खोबरें विलोकुनि भलत्याहि जनासि बाळक वळावा ॥
 सत्य प्रेमचि दावुनि सुजें तो विश्व-पाळ कवड्यावा ॥ ३६ ॥
 कपटादरें वळो पर^७ पर परमेश्वर कसा वळेल हरी ॥
 कृष्ण-कृपामृत-निधिची अ-कपट-त्रिजताकडे^८ वळे लहरी ॥ ३७ ॥

१ (मु+उचित) योग्य. २ हे सदया महोदया (भक्तांचा मोठा उत्कर्ष करणाऱ्या) परिश्र, या अयास (हे आम्ही जे सोसंड ह्यांस) याया (देण्याला) आज्ञा दे. ३ दृष्टप्रस्थ (गोवाचें नांव) तेथून. ४ मोठे हत्ती. ५ रथ्याचे रथ. ६ ईश्वराहून अन्य. ७ कपट सोडून शरण घेवेल्याचे.

येतो साम कराया, होय यशोर्थीच, तो यशा लाहो ॥
 देणार तुम्ही हय गज रथ दासी दास, हें कराव्या हो ॥ ३८ ॥
 समजाळ तारि करिळ हरि हों पावोनियां विडा लास्य^१ ॥
 नाही तारि खेद-द त्या सर्व, जसें प्रस्थिता^२ विडालास्य^३ ॥ ३९ ॥
 तेव्हां सुयोधन म्हणे, 'सत्य न सोडील सख्य हरि त्यांचे'^४ ॥
 न पुरेल कृष्ण-मानस-हरणीं वळ मेरुच्याहि हरित्यांचे ॥ ४० ॥
 कृष्णासि वस्तु संप्रति किमपि न धावें तुम्ही अहो तात ॥
 म्याले म्हणेल, मान्य न अव-मानाळा कुलीन होतात ॥ ४१ ॥
 त्रि-भुवन-पूज्य-तम^५ प्रभु सत्यचि हें किंच^६ तो असे व्याही ॥
 परि संप्रति सेव्य नव्हे सेवूं कृष्णेतरा अ-सेव्याही ॥ ४२ ॥
 जें धर वाढलें तें आतिथ्येकरुनि काय हो शमते ॥
 अव-मान नव्हे जेणें तें क्षत्रोचित^७ असें मला गमते^८ ॥ ४३ ॥
 वृष्णि-प^९ वृक्षस्थळाहुनि येतां माप्मादि सु-ज्ञ ते सर्व ॥
 जन सामोरे गेले अंदुक^{१०} जाला सुयोधना^{११} गर्व ॥ ४४ ॥
 धृतराष्ट्र-गृहा नेती राज-पर्या हळुहळूच हरि^{१२} हरितें ॥
 त्यां पशु म्हणेल तो पशु त्यांचें स-कृपत्व अ-तुळ हरिहरि^{१३} तें ॥ ४५ ॥
 भेटे धृतराष्ट्राला तत्कृत पूजेसि बहुत माठनि घे ॥
 मग जगदीश्वर तेधुनि त्याचा^{१४} निववावयासि माठ^{१५} निघे ॥ ४६ ॥
 'आहेत'^{१६} सुखी पांडव, देवा आलासि काय सामास^{१७} ॥
 खळ न वळेल शिजविळा जरि करितां बोधकाय^{१८} सा^{१९} मास^{२०} ॥ ४७ ॥
 विदुरासि भेटल्यावरि भेटे सर्वात-राज^{२१} कुंतीतें ॥
 जीस अ-सुख सग्न गमे दे जें भेदुनि हृदय कुंती^{२२} तें ॥ ४८ ॥

१ वृत्त्य. २ माहेर जाणारास जसे (विडाल+आस्य) मांजराचे तोंड, (मांजर) बाहेत आडवे आले तर ते दुःखद होतें. ३ पांडवांचे. ४ तिन्ही संकात पूजा करण्यास अत्यंत योग्य. ५ क्षात्रि. ६ क्षत्रियत्वा योग्य. ७ वादयांचा पति (इष्णु). ८ गयनि सुयोधन सामोरा गेला नाही, हे सात्पर्य; अंदुक (आंधळे करणारा-गर्व-कारता). ९ पांडव. १० हे शब्द आशयवाचक आहेत. वृष्णमूर्ति चांगली सर्वोच्च एतत्पुत्र पद्मवी म्हणून पांडव हळु चालत होते हे सात्पर्य. ११ धृतराष्ट्राला माऊ (विदुर). १२ हे विदुराचे भाषण. १३ मंधि करावयास. १४ शरीर. १५ महा महिने-दुष्ट दिवस हा अर्थ. १६ सर्व दिक्किंकान्तये श्रेष्ठ (धीशू). १७ बोटें सर्वांतराजकुंतीने असे एक पद आडलले, तसे वेल्यास, सर्व आस (इष्टमंडली) इष्ट प्रमुख कुंतीला, असा अर्थ प्यारा व भेटे द्यावा असा इष्ट अर्थास इष्टा. १८ माता पारण करणारा.

वैकुंठाच्या कंठीं धाडुनि मिठी रडे पृथा आर्या ॥
 प्रह्लासहि^१ गहिंवरवी महिवर-वीरेंद्रि-पांडुचि भार्या ॥ ४९ ॥
 प्रमुला म्हणे, “मुबुंदा वा तूंचि करिसि सुखी स-खेदास^२ ॥
 संप्रति आहेत कसे मद्रालक ते तुझे सखे दास ॥ ५० ॥
 प्रिय-सुत-विरह सु-दुःसह देह-विरह^३ बहु वरा सु-सह देवा ॥
 पावेन कधीं वा मी म्हणतें स्व-बहिधरामु^४ सहदेवा ॥ ५१ ॥
 वत्सा सहदेवा मी मेल्यावरि ‘हाय’ नच वदार्थ हो ॥
 तेरा^५ पळेंहि नसती माता, हें हायन चवदार्थ हो^६ ॥ ५२ ॥
 प्रभु अश्रु पुसोनि म्हणे, ‘जें संकल्पित बडेल सत्वर तें ॥
 आर्याबाई कवणें ऐसे श्रम मोगिले न सत्य-रतें ॥ ५३ ॥
 मच्चित्त कौरवांचे चितूनि अ-साधु-वाद^७ तळमळतें ॥
 असतो मी तैं, तरि न व्यसन-मळें धर्म-पाद-तळ मळतें ॥ ५४ ॥
 आहेत स-दार सुखी देवि नमस्कार हे तुला सा^८ जे’ ॥
 ऐसे सांगुनि बंदी, तें त्या श्रित-शर्म-हेतुला^९ साजे ॥ ५५ ॥
 समजावुनि कुंतीतें भेटे दुर्योधना अ-सेव्याही ॥
 कीं तो^{१०} स्व-सुता^{११} स्व-सुता^{१२} देउनियां जाइला असे व्याही ॥ ५६ ॥
 लघु^{१३} म्हणति जे मुयोधन-दुःशासन-शकुनि-कर्ण वेनातें^{१४} ॥
 पारिरंभ-पात्र केले, प्रभुचें सौजन्य वर्णवेना तें ॥ ५७ ॥
 पूजुनि घे प्रभु, होइल जळ-निधिला तृप्ति-दायक विहीर ॥
 धोरपण अनंताचें अनंत वर्णील काय कवि-हीर ॥ ५८ ॥
 ‘भोजन करा’ म्हणे शठ, देव म्हणे, “मज कशास होकरिता’ ॥
 जेवा तुम्हीच, दाटुनि आदर आप्रह कशास हो कारिता ॥ ५९ ॥
 असतो जरि अनार्थी प्रथमचि म्हणतो ‘अवश्य’ मी तुजला ॥
 प्रेमार्थी पांडव-सख हा अजाकारणें नसें सुजला” ॥ ६० ॥

१ निर्विकार अशा ईश्वरालाही. २ दुःखितास. ३ देहाचा नाश.
 ४ (बहिः+वर+असु) बाहेर संचार करणारा प्राणच. ५ पुत्रदियोग झाला असता
 माता (आई) तैरा पळई वाचावयाची नाही; परंतु मी १३ वर्षे वाचले आहे, मरून
 मला माता हे नांव सोमंत नाही, हें तात्पर्य. ६ दुर्भोग्ये ७ सदा. ८ अधिपति
 वत्स्याप करण्याचा ज्याचा हेतु आहे असा कृत्याला. ९ दुर्योधन. १० आपल्या
 कन्या (लक्ष्मणा). ११ आपल्या पुत्रास (सांबास). १२ ह्या नांवाचा राजा मदापानही
 ब हुष्ट होता; त्यालाही जे मुयोधनादि लघु (लहान) (तो काय आमच्यापुढे!)
 असे म्हणति. १३ बोद्धवतां.

प्रमुला म्हणे सुयोधन, 'तिकडे' हिकडेहि' सम असे नातें ॥
 ज्याकारणें करावा अस्मदनादर' तुवां असेना तें' ॥ ६१ ॥
 देव म्हणे, 'केवळ ते न सोयरे मदसु सर्व वसु देव ॥
 मान्य जसे अकूरोद्धव-व्रळ-भद्रोमसेन-वसुदेव ॥ ६२ ॥
 जे तत्सख तद्रिपु ते मत्सख मद्रिपु खरे अगा राया ॥
 द्विपदन्' न सेवावें म्यां येऊंही नये अगारा या' ॥ ६३ ॥
 खोटा सुयोधन म्हणुनि विदुर-गृहा जाय देव नच खोटा ॥
 गोपोच्छिष्टा' वळला वळता कां वामुदेव न चखोटा' ॥ ६४ ॥
 दुःसंग-नक्र-दत्त' केश निवारुनि सर्व विदुर-गजा' ॥
 मुक्त करी हरि, लाजे गातां गुण-कीर्ति सर्व-विदुरग' जा ॥ ६५ ॥
 शत-संख्य वाजवी ज्या जेववितां माय देवकी चिटक्या' ॥
 तो नित्य-तृप्त भगवान् विदुर-गृहीं भोजनांत दे मिटक्या ॥ ६६ ॥
 आळे ढेंकर, दिधल्या मिटक्या बहुसाल, मारिले भुरके ॥
 उरके सर्वांगागुनि अशन परि न ताट चाटणें उरके ॥ ६७ ॥
 ज्याच्या चरणें स्व-रजा-कस्थी प्रणतासि मोक्ष देवविला ॥
 देव विलास-मनुज-तनु' विदुर-प्रमे यथेष्ट जेवविला ॥ ६८ ॥
 मग रात्रौ एकांतीं सर्वशालाहि साधु-राय कवी ॥
 पाय रगडितां दुर्जन-दुर्योधन-दुर्मतासि आयकवी ॥ ६९ ॥
 पंगुहि मेखयनिहि न माथां धरितां यदंघ्रि-रज निसरे ॥
 त्या दीन-बंधुची ती धिता न सरे परंतु रजनि सरे ॥ ७० ॥
 प्रातःकाळीं स-शकुनि दुर्योधन ये स्वयें बहायाला ॥
 प्रातर्विधि करुनि प्रभु जाय प्रज्ञांशका' पहायाला ॥ ७१ ॥
 जन-दृष्टि-चातकी' जी तूर्य-खेंकरुनि' देत ओ तंतें ॥
 प्रभु-मेघ दर्शनामृत' दुर्लभ जें तन्मुखांन ओतां तें' ॥ ७२ ॥

१ पांडवांकडे व आम्हांकडे. २ आमचा अस्मान. ३ द्विपत्+अत्र=नातूयें अत्र.
 ४ गोपाळांच्या उष्ट्या अगारा. ५ चांगला. ६ दुःसंग हाच नक्र ह्याने दिलेले.
 ७ विदुरस्य गन्धेदाग. ८ (सर्व+यित्+उरग) सर्वत्र शेष. ९ सुटक्या. १० सीतेनें
 मनुष्यदेह ज्याने धारण केला आहे असा. ११ प्रज्ञा (बुद्धि) होच आहे अंशक (नेत्र)
 ज्यानें अगाला म्हणजे अंध धुनरापूला. १२ जनदृष्टि जी चातरी तीतें प्रभु-मेघ
 सूर्यदेवकीनें ओ देत जें दुर्लभ दर्शनामृत तें तन्मुखांत ओती.

मग जी जलद-श्यामा करुणा^१ वसली नवासनावारी ती ॥
 जीच्या उपासक-जना-प्रति विषयांच्या न वासना वारती ॥ ७३ ॥
 केवळ जवळ वसविला विदुर प्रेमेंकरुनि मा-पानें^२ ॥
 तचश न मोजवेल ब्रह्मांडायेवढ्याहि मापानें ॥ ७४ ॥
 टकमक पाहत होते प्रभु-मुख-चंद्राकडेचि चातकसे^३ ॥
 नसतील जोडिले श्रवणीहि वसाया मनासि हात कसे ॥ ७५ ॥
 सभ्य श्रुति-वदनांतें^४ पसरिति सेवावया भगवदुक्ती ॥
 प्राशावयासि जेवि स्वच्छ स्वात्यंबुला^५ जलधि-शुक्ती ॥ ७६ ॥
 देव म्हणे, 'धृतराष्ट्रा राया मोठी जर्गी तुझी पदवी ॥
 पद विद्यांचें तूं, परि परिस, मज बळेंचि आत्म-ता बदवी ॥ ७७ ॥
 जें मेळविलें चंदन-सम क्षिजवुनि पर-सुखार्थ आंगातें ॥
 केवळ कृपालु-पूर्वज-सचश मळविसि बळेंचि कां गा तें ॥ ७८ ॥
 दुःख परासि न द्यावें, सत्य बदवें क्षमा न सोडावी ॥
 जोडावी कीर्ति, असी कुळ-रीति तुम्ही कधी न मोडावी ॥ ७९ ॥
 वाढिव धर्मा प्रेमें वाढवि मज जेवि नंद नवनीतें ॥
 सत्पुत्रांनीं भवनीं सुर-तरुंनीं न सुख नंदन-वनीं तें' ॥ ८० ॥
 म्हणतो युधिष्ठिर, 'नको पायें लोटूं मला अव-नतातें' ॥
 वचन-करापत्याचें^६ न करावें काय हो अवन तातें ॥ ८१ ॥
 क्रमिले तसेचि कथिले होते त्वां त्यांसि अन्द तेरा जे ॥
 'धन्य' म्हणत होते जे लावितिल तुलाचि शब्द ते राजे ॥ ८२ ॥
 सुख-संतति-सुकृतर्दि-प्रीति-श्री-पुण्य-कीर्ति या लाभें- ॥
 साम करी साधूंसी नाहींतारि पावलेचि यांला^७ भें' ॥ ८३ ॥
 बहु सत्य बहु प्रिय बहु हित बहु मत बहु दुराण^८ बहु रुचिर ॥
 शुचि-रम्य-क्षीरधिजनन-चंद्र-चकोर^९ बोलिला सुचिर ॥ ८४ ॥

१ वरुणेची मूर्तीच जो वृष्ण. २ लक्ष्मीपतीने. ३ बंधें चंद्राच्या संवधानें चकोर पर
 पाहिजे; परंतु प्राप्त साधण्याच्या व्यवधानांत चातक्यद योजण्याचा प्रमाद वरुणा
 हातून झाला असावा. ४ कान हींच बदनें त्यातें. ५ स्वातिनसप्राच्या उदकात.
 ६ (वचन+कर+अपत्य) आहेंत राहणाऱ्या मुलाचें. ७ दुष्टादिहानी. ८ (दुराण)
 देवायाला मिळजे वृद्धी. ९ लक्ष्मीच्या सुसंन्याविषयी चकोरासारखा वृष्ण.

आर्या-भीष्म-पर्वातील युद्धप्रकरणीं

(म० भा० अ० २३ व १३६. मोरोपंत अ० १-१०.)

युद्धारंभी श्रीकृष्णानें सांगितल्यावरून विजयानें (अर्जुनानें) रथा-
खालीं उतरून आपल्यास विजय मिळावा म्हणून श्रीदुर्गेचें स्तवन केलें.
त्यानंतर देवी प्रगट होऊन तिनें 'तुला जय प्राप्त होईल' असा
आशीर्वाद दिला व ती गुप्त झाली. मग आपल्या समोर सर्व आतमंडळी
उभी राहिलेली पाहून त्यांच्यावर बाण कसे टाकावे म्हणून अर्जुनाला भीति
उत्पन्न झाली असें पाहून श्रीकृष्णानें अठरा अध्याय गीतेचा अर्जुनास उपदेश
केल्यानंतर तो भीष्माशी युद्ध करूं लागला. त्यांत भीष्माचे बाण अर्जुनास
लागून तो घायाळ होऊन रथांत पडला. तें पाहून श्रीकृष्ण रथावरून खालीं
उडी टाकून भीष्मास मारण्याकरितां त्याच्या अंगावर धावून गेला व त्यानें
भीष्माचा पराभव केला ही कथा या आख्यानांत आहे.

युद्धारंभी यदु-पाति वदला, 'विजया रथातळी उतर ॥

दुर्गेसि हात जोडी, होइल खल-बल-समुद्र हा मु-त्तर ॥ १ ॥

त्रि-भुवन इच्या प्रसादे जेवि वसंतर्तुनें समस्त वन- ॥

शोभे, म्हणुनि करावें त्वां केवळ दुर्बला-सम स्तवन' ॥ २ ॥

स्व-रथाखालें उतरुनि नमुनि म्हणे विजय, 'विजय दे दुर्गे ॥

त्यपद-भजनीं बहु मुख म्हणुनि म्हणे भक्त मुक्तिला 'दुर्गे' (दुरगे) ॥ ३ ॥

वास-मणि-कोटि-रुचे^१, हास-रस-वशीकृत-स्मराराते^२ ॥

कासर-नगासने^३, हा दास रणी विजय-पात्र हो, माते' ॥ ४ ॥

ऐसें स्तवितांचि शिवा दर्शन देउनि म्हणे, 'अगा साधो ॥

त्यदुदारता जसी तसि न मुरांच्या^४ बहु-मता अ-गा^५ साधो ॥ ५ ॥

घाया मज यश, लोकां सुख, गृभां तो दुलाय^६ नास^७ मरे ॥

मरतिळ तसेचि सव रिणु मानुनि समीं तुला यमासम रे' ॥ ६ ॥

देउनि विजय-वर असा झाला अंतर्हिता भवानी ती ॥

सद्वन असदनवर्न^८ या नित्य जिच्या बहु-मता भया नीति ॥ ७ ॥

१ गे दूर हो. २ कोटि सूर्यप्रभापे आहे तेज जिचे. ३ आपल्या सुंदर हास्यानें स्थापीन
केला आहे मदनाचा दास्य (शिब) जिने. ४ महिषासुर व विष्याचल ह्यांवर वसणारी.
५ वृत्तपुंशाच. ६ महिषासुर. ७ मांय. ८ अक्षर+अन+अन=दुर्गनें रक्षण न करणे.

युद्धारंभी भीष्म-द्रोण-प्रमुखाखिलास्त-वध-भोता^१ ॥

शक्र-मुता^२ त्रि-जगद्गुरु-कृष्णे उपदेशिली स्वये गांता ॥ ८ ॥

त्या योगाने अर्जुनाचा मोह दूर होऊन तो युद्धास तयार झाला तेव्हा-

बहु-विध-वाय-रव अमर-नाथादि-विमान दाटले खांत^३ ॥

वर्णिति नर-नारायण^४ कोण त्यांचे न भाट. लेखांत^५ ॥ ९ ॥

भीष्म पुढे करुनि, उठे प्रथम सुयोधन करावया कदन ॥

भीम पुढे करुनि, उठे धर्म प्रभु जो सु-कीर्तिचें सदन ॥ १० ॥

भीमाचा सिंह-ध्वनि कोणासहि आयकों न दे वाघें ॥

सोडुनि समाधि, मस्तक डोलविले आयकोन देवाघें^६ ॥ ११ ॥

वृद्ध-तरुण भीष्मार्जुन परि न रणीं न्यून अधिक ते गमले ॥

सम लेखर्षि^७ त्यांतें जाणुनि तद्गुज-पराक्रमी रमले ॥ १२ ॥

सूं सणणण सणणणणण वाजति शर-निकरं काय-हानि-कर^८ ॥

वदले सुर मुनि, 'करितो नर-रूपे रुद्र काय हा निकर' ॥ १३ ॥

शरधि-शर-जलधि^९ फुटले फीं देवें पाश एकदां तुटले ॥

ते काल-व्याल^{१०}, कराटि-घोटक-भट-भेक^{११} खावया^{१२} मुटले ॥ १४ ॥

कवि योजुनि उपमा गज-हर-नर-शर-ततिस^{१३} वाहुटळ लाजो^{१४} ॥

अ-नुल-बल न कां गर-गल-कलहीहि^{१५} न विजय-बाहु^{१६} टळला जो ॥ १५ ॥

देवासुराहव न वह त्या कौरव-पांडवाहवाहून ॥

शोणित-नदींत गेले स-भट-रथ-द्विरद-वाह^{१७} वाहून ॥ १६ ॥

तिसरे दिवशीं राया^{१८}, भीमानें अतितरोप्र-कोपानें^{१९} ॥

दुर्योधन नृप मुर्च्छित केला, भेदुनि उरांत रोपानें ॥ १७ ॥

१ भीष्म, द्रोण आदिःस्व संपूर्ण आत्मांचा वध होईल म्हणून म्यालेला जो त्याला.

२ इंद्राचा मुलगा अर्जुन त्यास. ३ स्वर्गांत. ४ अर्जुन व कृष्ण (वर्णिति ह्याने कर्म).

५ देवांत. ६ महादेवाने. ७ देव व ऋषि. ८ शरिरांचा नाश करणारे. ९ भास्वर्षीत बाणरूपी समुद्र. १० कृष्णसर्प. ११ हत्ती, घोडे, व घोडे हेच कोणी वेष्टूट हांगे

गिळ्यावयास. १२ हत्तींचा नाश करणाऱ्या अर्जुनाच्या बाणसमुदायास उपमा वाहुटळ योजून कवि झालो. १३ विष आहे कंठांत ज्याच्या कंठा दिवापरोगर मुद धरण्यांत.

१४ अर्जुनाचा बाहु. १५ घोड्यांसह रथ, हत्ती व घोडे. १६ नृपराष्ट्रा.

१७ अति+तर+उग्र+कोप=फारच भयंकर कोप.

सावध होउनि राजा भीष्मासि म्हणे, 'अहो पितामहजी ॥
 शाली^१ भवत्-प्रतिज्ञा^२ काय जनां दे सुधा पितां मह जी ॥ १८ ॥
 असतां तुम्ही पति^३ पृथा-पुत्र मधिति या मदीय पृतनेतें^४ ॥
 नवल ज्वलदनलाचें^५ सर्वस्वें वळ हरोनि घृत नेतें ॥ १९ ॥
 जिफडे वपु तिफडे मन युक्त, न शोभेल अन्यथा नातें ॥
 पायें अनन्य छोटुनि लावावें काय अन्य^६ धानातें^७ ॥ २० ॥
 हांसुनि पृथुल-जलज-दल-निम-शुभ-नयनें सलील फिरवून ॥
 पाहुनि सुयोधनानन, शांतनव वदे स्वकोप जिरवून ॥ २१ ॥
 'राया भलतेंचि घदसि पर्य^८ हित स्व-गुरु-वच न आइकसी ॥
 अन्य असोत, वदेल स्व-सुताप्रति अहितवचन आइ कसी ॥ २२ ॥
 कैसा जिंकावा हो, करुनि वळें आहवा युवा^९ जीनें^{१०} ॥
 वा जिकिला कधीं तारि जवनें^{११} तरुणेंहि वायु वार्जानें ॥ २३ ॥
 मी आजि साम्रजानुज^{१२} शक्र-सुताचें करिनि वारण गा ॥
 बहु हेहि पदभरिहि जरि सारील अ-नव^{१३} करी नवा रण-गा^{१४} ॥ २४ ॥
 असि करुनियां प्रतिज्ञा विष्णु-पदी-नंदनें^{१५} अति-स्वरितें ॥
 पांडव-चमू-पतीचें मथुनि चमू पाडिलें पति-स्व रितें ॥ २५ ॥
 जिफडे जिफडे पळती तिफडे तिफडे महा-जवन तो बा ॥
 बहु 'हाय हाय' म्हणती प्राकृत, बुध 'हंत हा, 'यवन 'तोवा' ॥ २६ ॥
 गरुडहि अर्होसि न तसा न करि-कुळालाहि तेवि हरी खपत्री^{१६} ॥
 दुर्योधनासि जैसा दे भीष्म न हरिस^{१७} तेवि हरिख पवी^{१८} ॥ २७ ॥
 धर्म-कटक खांडव-वन, भीष्म विजय^{१९}, विजय तोचि हारे^{२०} गमला ॥
 शर दव, रक्त ज्वाला, रूपक याहुनि होय बहु न मला ॥ २८ ॥

१ अन्वय-जी भवत्-प्रतिज्ञा सुधा (आपली प्रतिज्ञारूप सुधा) पितां (प्राशन केली असतां) जनां (लोकांला) मह (आनंद, उत्सव) दे (देत अने) [ती] काय शाली? ती आपली प्रतिज्ञा अर्थ शाली काय? मी पांडवांस जिरीन किया ते मला जिवितील, अशी भीष्माची प्रतिज्ञा होती. (का० सं० महाभा० भीष्मपर्व, पृ० ६५). २ पांडवांस मी जिरीन किया ते मला जिवितील अशी (भार० भीष्म-प० अ० ८१). ३ सेनापति. ४ सेनेच. ५ (ज्वलन्-अनल) पेटलेल्या छत्रीचें. ६ दुसरें मूल. ७ मीतीस अनुसरून असणारें. ८ तरण-अर्जुन. ९ म्हातारा ओ मी कामें. १० वेगवान. ११ मरील व पाकट्या भावांसह. १२ म्हातारा. १३ रणांत शालेच्या. १४ मीला सुदानें (भीष्मानें). १५ मारी. १६ इशाला. १७ यय. १८ अर्जुन. १९ इंद्र. अर्जुनाने अशीस खांडव-वन आळावयास दिलें, तेव्हां इंद्राचें व अर्जुनाचें युद्ध झालें अशी कथा आहे.

पडतांचि गांठ झाले समर-चमत्कार फार न बदवती ॥
 लिहितां सरस्वतीच्या सरतिल शत-कलश-सदृश नव दवती ॥ २९ ॥
 वाटे तुमचा उरविल कृष्णांचे जीव न स्थविर^१ तात ॥
 दिसले शरांत ते न-ग^२ कल्पांबुधि-जीवन-स्थ^३ विरतात ॥ ३० ॥
 शांतनव सिंह गमला, पळतां नर-रथहि^४ तो पळ ससाच ॥
 स-सख^५ प्रभुहि वसंती बहु फुलला होय हो पळस साच^६ ॥ ३१ ॥
 जों जों हाणी खर शर तो रिपु-यवस-दव^७ तारकोपाया^८ ॥
 तों तों लागे हळुहळु कमला-धव-सदवतार^९ कोपाया ॥ ३२ ॥
 जो मातृ-स्नेहाचा चिंत्ती स्नेहें निजें विसर घाली^{१०} ॥
 तो भीष्मावरि कोपे, स्व-मधु-हरा-उपरि^{११} जेव्हां सरघाली^{१२} ॥ ३३ ॥
 चक्र करीं धरुनि रथा-खालीं टाकुनि उडी सजव धावे ॥
 वाटे त्या सिंहानें सर्वहि भीष्मादि ते गज वधावे ॥ ३४ ॥
 धावुनि यत्नें धरि पारि बोटुनि ने त्यासि^{१३} देव बोटक-सा ॥
 जाणों म्हणे, 'भुज-बळें पाहूं जरि बोटितोसि बोट कसा' ॥ ३५ ॥
 कर जोडुनि भीष्म म्हणे, 'येतां मारावयासि या हो या ॥
 हा सत्य-संध केला, मुक्तहि साधूंसि गावया होया' ॥ ३६ ॥
 केला उभा सिताश्वें चरणीं घालुनि मिठी पदीं^{१४} दशमीं^{१५} ॥
 प्रभु तत्त्व असें कळवी कीं, 'प्रेम-बळेंचि पद-नता यश मी' ॥ ३७ ॥
 पाय धरुनि पार्थ म्हणे, 'त्यागुनि धन काय जीप्रति ज्ञाते- ॥
 बहु जपले तट्टुंकीं त्यागावी काय जी प्रतिज्ञा ते ॥ ३८ ॥
 या दासाकरवींच क्षिप्र तुम्ही या यशास करयाल ॥
 नखहि नको ज्या कार्या त्या काढावा कशास करयाल' ॥ ३९ ॥
 यापरि हित प्रिय पृथा-पुत्रोक्ति अ-मान्य कां करील हरी ॥
 सन्मित्रोक्ति करी जें अमृत-रसाची न तें करी उहरी ॥ ४० ॥

१ वृद्ध-भीष्म. २ कृष्णांजुन. ३ कल्प+अंबुधि+जीवन+स्थ-प्रलयकालाच्या मनुष्याच्या पाण्यातील. ४ नर=अर्जुन. ५ अर्जुन व कृष्ण ह्यांस भीष्माचे पुत्रव्रत पाहून त्याच्या अंगावून रक्त वाहूं लागलें आतां ते फुललेल्या पळगासारखे दिवूं लागले. ६ शत्रुरूप तृणास वनधाच. ७ तारणारा उपायच मी (कृष्ण) त्याम. ८ दशमीचा पति जो विष्णु त्याचा पूर्वे अश्वत्थामाचा अस्तार-विष्णूचा कृष्ण पूर्वे अश्वत्थामाचा अस्तार. ९ पाहिले. १० आपला मध हरण करणाऱ्यावर. ११ मपमातीचा दव. (सरपा+माली). १२ अर्जुनास. १३ दहाव्या पावली.

बहु काय वदों राया, तिसन्या दिवसाचिया चरमयाभी ॥
 भूमि-तळा मांस-मया देखत होतो नभा शर-मया मी ॥ ४१ ॥
 भीष्मासि म्हणे राजा, 'व्हावी ऐसी रणांत मदवस्था ॥
 झाला मला सु-दुःसह हा ऐसा होय ताप न दव-स्था' ॥ ४२ ॥
 शिरला भीम ध्यूही जेवि अज-कुळांत लांडगा शिरतो ॥
 दैवेंचि रक्षिलें मज, कापित होताचि दांडगा शिर तो ॥ ४३ ॥
 या तुमच्या पावाच्या दुर्बल-सेनां-समान वध सेना ॥
 हें झाल्या, कां स्वर्गी जोडुनि एनास^१ मानव धसेना ॥ ४४ ॥
 झाली युद्धें शतशः सर्व-प्रेक्षक-मनोहरें सर-सें ॥
 होय रणांगण^२ रक्तोपल-वन-चित्त-पन्नराग-भू-सर-सें^३ ॥ ४५ ॥
 भीष्म ग्रीष्म-तरणि-सा अर्जुन हेमंत-तरणि-सा गमला ॥
 देव म्हणे, 'बहु आला वृद्धाहुनि जिणुचाचि राग मला ॥ ४६ ॥
 हो^४ शूर दूर ओसर म्हणणार महा-प्रभाव हा रविला ॥
 हार विलासि-जनेंसा येणें किंसा प्रभाव हारविला^५ ॥ ४७ ॥
 झाला धीर, परि परि-म्लान सखा जाति-पुष्प-गुच्छक-सा ॥
 तुच्छ कसा हा प्र-यया^६ चिरडिळ भलता अहींद्र-पुच्छ कसा ॥ ४८ ॥
 हा पांडवांसि भस्मचि करिल उपेक्षा करूं नये याची ॥
 पदरी अ-कीर्ति आश्रित-सुहृदनवन-पंथ^७ करून^८ येयाची^९ ॥ ४९ ॥
 आणुनि मनीं असें ज्या धन्य म्हणति सर्व विप्र तो दास- ॥
 भीष्म वधाया धावि हरि, हस्तें कवळुनि प्रतोदास^{१०} ॥ ५० ॥
 देव रथातें सोडुनि धावि देवापगा-विलापार्थ^{११} ॥
 को त्या सुदुस्तरारि-समुद्री^{१२} कासेसि लाविला पार्थ ॥ ५१ ॥

१ वणव्यांत सांपडलेल्यास. २ पातकास. ३ तांदळाच्या वसलांच्या समुदायांत
 युक्त व माणकांची ज्यास जमीन आहे अशा सरोवरासारखे सर्व रणभूमीवर रणापे प्रवाद
 पाहूं लागले, व रथांत मनुष्यांची मस्तकें (तोदिल्लीं) सारंगत होती, हें तात्पर्य.
 ४ हा शूर (व) महाप्रभाव (अर्जुन) हो दूर, ओसर (असें) रविता म्हणणार, (त्या)
 येणें (आ अर्जुनानें) विलासिजनें हारसा, प्रभाव येथे हारविला; हा अन्यथ. ५ इ.द.
 ६ आश्रित व मित्र ह्यांचे संरक्षण न करण्याचा मार्ग स्वोच्छास्य. ७ यावयाची. ८ यादुकास.
 ९ (देव+आपगा+वित्रय+अर्थ) गंगेला पुत्राच्या मरणांत वित्रय करावयास त्यानें
 म्हणून. १० (दुस्तर+अरि+समुद्री)—तरण्यास अटीन असा समुद्र समुदाय.

पार्था-प्रति प्रयत्नें तो बळ कारुण्य-सिंधु राखाया ॥
 क्रोधें गर्जेत धावे सिंह जसा मत्त-सिंधुरा खाया ॥ ५२ ॥
 'एहोहि' देव-देव श्रीकृष्ण नमोऽस्तु ते' १' बसैं बोले ॥
 बोले गहू प्राज्य-प्रेमाश्रु-भरें करुनियां डोले ॥ ५३ ॥
 भीष्म म्हणे, 'त्वद्धस्ते व्हाया समरांत शांत' २ नवसा जो- ॥
 होता करीत, तो हा जेविं हरि-हृतेभ' ३ शांतनव साजो ॥ ५४ ॥
 जार मारिसील मज गति-छाभ, तुजहि कीर्ति-छाभ गुरु-तर तो ॥
 विश्व-गुरो प्राकृतही तारुनि शरणागतासि गुरु तरतो ॥ ५५ ॥
 तूं हरि-सा हरि, साची हरिणी सुर-सिंधु, ४ मीहि पाडस-सा ॥
 पाड' ५, स-साध्वस' ६ हो अरि, हरिशीं पावेल काय पाड ससा ॥ ५६ ॥
 ब्रह्मांड भस्म व्हावें ज्याच्या दर-रक्त-चक्षुच्या ७ पातें ॥
 तो तूं आंगें मारूं पाहसि मज दावुनि प्रतापातें ॥ ५७ ॥
 झालों धन्य त्रि-जगीं, भास पळ प्राकृतांस मारक-सा ॥
 त्या प्रभुनें ८ तो केला भस्म स्वातिक्रमेच्छु' ९ मार' १० कसा' ॥ ५८ ॥
 धावुनि धरी धनंजय मागुनि त्या माधवासि वाहूनी ॥
 मग दृढ चरणांच मिठी घाली, पहिलीच रीति पाहूनी ॥ ५९ ॥
 दूर उसळला होता कोपावेशें मुकुंद कंदुक-सा ॥
 राहे उभा प्रभु गमे इम-सा' ११ धृत-चरण भक्त बंदुक-सा' १२ ॥ ६० ॥
 पार्थ म्हणे, "श्री-धर्मा-वरि धरितिल जे असि-प्रति ज्ञाती ॥
 मरतील, त्यजसी कां 'आयुध न धरि' १३ असि प्रतिज्ञा ती ॥ ६१ ॥
 मारिन भीष्मातें मी इतरातेंही भवदयाधारे' १४ ॥
 बा त्वत्प्रसाद ज्यावारि केवळ मेघप्रही' १५ तथा धारे' १६ ॥ ६२ ॥
 कुरु-कुंजरसि गेला होता यदु-सिंह तो खरा खाया ॥
 पस्ते, पर तेथुनि प्राण-प्रिय-मित्र-तोख राखाया ॥ ६३ ॥
 कृष्ण स्व-रथी चढतां समर-चमत्कार मग नवा तातें- ॥
 दाखविला, वाहों दे न शर-मज-पूर्ण-गगन घातातें ॥ ६४ ॥

१ एहि एहि (ये ये) ते नमः अस्तु (गुला नमस्कार अगो). २ मृग.

३ (हरि+हृत+इम) सिंहाने मारिलेला हत्ती. ४ गण. ५ मार. ६ छाप.

७ विचिन्तुं डोळे लाल करून पाहिले असावा. ८ महादेवानें. ९ आपली अवस्था

करण्यास इच्छितारा. १० काम. ११ हत्तीसारखा. १२ सांसळदेवासारखा. १३ (मरू+

दया+आधार). गुण्या कृपेच्या आश्रयानें. १४ (मेघ+अप) मेघ पडताचे शिषारी.

भीष्म-शर-व्रज हावचि पांडव-भट-निकर तो गमे घास ॥
 क्षण सोसवे न कोणासहि जैसा वायु-वेग मेघास ॥ ६५ ॥
 जेवि महा-वात करी अधांचा न लवितां पळ विसफट ॥
 त्वत्तात-शर-व्रात^१ ध्वंमुनि सर्वासही पळवि सकट ॥ ६६ ॥
 बहु बधिले, सरले जे ते केले बाहु-ज-प^२ पराभूत ॥
 पाहों शकले न जसे श्री-नरहरि-मंत्र-जप-परा भूत ॥ ६७ ॥
 तों मावळला दिन-कर, होय बहु प्राप्त साध्वस, मग तिहीं- ॥
 केला अवहार^३ परि-श्रांतांहीं लंघिताध्व-सम-गतिंहीं^४ ॥ ६८ ॥

द्रोण-पर्वोतील युद्ध-प्रकरणीं

(म० भा० अ० १६-८४. मोरोपंत अ० १-१०).

भीष्म शरपंजरी पडल्यावर दुर्योधनानें द्रोणाचार्यास सेनापति केलें. त्यानें धृष्टद्युम्न आपल्यास मारण्याकरितांच उत्पन्न केला आहे असें जाणून त्याला मात्र आपण मारणार नाही, असें दुर्योधनाजवळ कबूल केलें होतें. द्रोणाचार्याचें व पांडवांचें युद्ध चाललें असतां 'चक्रव्यूह' नांवाचा व्यूह द्रोणानें रचिला. त्या व्यूहाचा भेद करण्याकरितां अर्जुनाचा मुलगा अभिमन्यु हा झटत होता. त्यानें पुष्कळ पराक्रम केला; परंतु शेवटीं दुःशासनाच्या मुलानें त्याच्या मस्तकावर तो सावध नसता गदा घाटून त्यास मारून टाकिलें. पुढें धृष्टद्युम्नानेंही द्रोणास अन्यायानेंच मारिलें. इत्यादि कथा या आख्यानांत आहे.

भीष्म पडतांचि गेले सर्वांचिही पळांत आवांके ॥
 नसतां धुरंधर वृषभ बाळ-वृष भेंर करुनि आ वांके ॥ १ ॥
 रवि-रुचिचें तीमार्गे संपादे स्वल्प काज वानीस ॥
 विसरविल काय ? तेज प्रकट करुनि अल्प काजवा तीस^१ ॥ २ ॥
 गुरु-राज म्हणे, 'गुरुर्जा सेना-पति शत्रु-व्रट-विरामा^२ म्हा ॥
 तुमची आव्हा पळवू अ-हित-मदा जेवि पळवि गमाव्हा^३ ॥ ३ ॥

१ हे शत्रुपक्षा तुम्हा जो ताव (कापामारवा) त्याच्या बाजारा समुदाय. (भीष्म हा शत्रुपक्षाचा सुकना होता.) २ क्षत्रियश्रेष्ठ. ३ पसारेच्या सैन्यानें एहीवरण ४ सोडून घाटून आणेल्या मनुष्याप्रमाणें ज्याची (संद) गति आहे अशा. ५ मूर्खाच्या कांतेला. ६ शत्रूच्या सैन्याच्या मात्ताकरितां अथवा (नाश करणाऱ्या) हे भेदोपन रामभावे.

द्रोण म्हणे, 'सेना-पति होतो, म्हणतोस जरि, परि स्पष्ट- ॥
 धृष्टद्युम्नासि^१ न मी वधिन, करीन त्वदर्थ बहु कष्ट ॥ ४ ॥
 मी समर पांडवांसीं कारिन, हरिन धरि-नराधि-पति-कटकें^२ ॥
 भट केविं टिकेल इतर, गरुड निरखिजेल काय गा चटकें^३ ॥ ५ ॥
 गुरु-रथ-वेग अ-सह्यचि झाला त्या विष्णु-पत्र-रथ-वेगा^४ ॥
 केला पांच दिवस बहु युद्ध-चमत्कार तो न कथवे गा ॥ ६ ॥
 धृष्टद्युम्ने वधिला अन्यायें, सकळ सैन्य हळहळतें ॥
 गुरु-मरण तसें देतें जैसें दे मोह दैन्य हळहळ^५ तें ॥ ७ ॥
 धृतराष्ट्र विलाप करी, बहु आपण आपणासि निंदुनि घे ॥
 स्मृति हरपे, करपेचि^६ न तन्नयनांतूनि अशु-विदु निघे ॥ ८ ॥
 बहु जन बुडवुनि शोकीं दुष्टा दुर्योधना, बुडालास ॥
 मकरालय^७ लंघाया मत्ता मशका, कसा उडालास ॥ ९ ॥
 गज गोष्पदीं^८ बुडाला, हा दैवा सिंधु शोपिला मशकें ॥
 न शकें सोसाया हें, वधिला तो केसरी कसा शशकें ॥ १० ॥
 मी^९ माझे^{१०} हें घातक, लागो या आजि आग मोहाला ॥
 न मनांत अहं-ममताम्यधिका^{१०} लोकास या गमो हाली^{११} ॥ ११ ॥
 सांग रण-कथा, काढिल नसतां मनि मोह काय वाप रडें ॥
 वाकिल साजव्याचें भारवांचोनि काय वा, परडें ॥ १२ ॥
 संजय म्हणे, 'वृषा मन^{१२} लावुनि अ-नभरीं^{१३} सुलीं^{१३} न रडें ॥
 हो सावध काळानें जो नाही घातलें सुखीं नरडें ॥ १३ ॥
 पुत्रास-राज्य-मोहें होय जरि तुज ध्यया परि सारया- ॥
 मोह श्रोत्रांचा मी कथिन गुरु-घरीं^{१३} कथा, परिस राया ॥ १४ ॥
 आम्हां अर्जुन-पाळित-धर्म-नृप-चन्द्राकडे पहावेना ॥
 त्या पांडवाहि कुरु-गुरु-रक्षित-कटक-प्रभा सहवेना ॥ १५ ॥

१ धृष्टद्युम्न हा आपल्या वधार्थ उत्पन्न झाला आहे, असे द्रोणास माहीत होते
 (भारत द्रो० प० अ० ७). २ द्रुपदील राजांची सैन्ये. ३ चिमरीने. ४ विष्णूच्या
 पक्षाच्या (गरुडच्या) वेगास. ५ विष. ६ लाना वनां अशुविदु. ७ (मकर+
 आलय) समुद्र. ८ गाईच्या उमटलेल्या पायलाच्या पाण्यांत. ९ भट्टा व ममता.
 १० (अहं+मम+ता+अभि+अधिका) अहंता व ममता द्विपक्षी अधिक (मोहक).
 ११ मय. १२ अज्ञाय मुक्ताकडे मन लावून म्हणजे मोक्षसुख प्राप्त करून देणाऱ्या मार्गाकडे
 मन वळवून. १३ वृषासाच्या प्रगाढाने.

भट गांठिती भटांतें अहि अहितें जेवि पतग पतगातें ॥
 कीं हरि हरितें अत्यद्भुत होय द्वंद्व-युद्ध-शत गा तें ॥ १६ ॥
 कारिते झाले युद्ध क्रुद्ध शरम-सिंह-देव-दानवसे ॥
 मानवसे गमले न, स्नेह-कणहि तन्मनीं तदा न वसे ॥ १७ ॥
 रविला झांकी गगनीं कुरु-गुरु बहु-शर-भरीं तिमिर^१ विखरी^२ ॥
 ललितें नर-केसरि^३ लक्ष चिरी, शरभ-रीति मिरवि खरी ॥ १८ ॥
 धर्माळा गांठायी धावे तो विप्र^४ कटक विसकटुन ॥
 घाटे तदेक-विशिखाहुनि सिंधु-ज-गरल-घट^५ कविस कटु न ॥ १९ ॥
 रक्त-नदी वाहविली राया, त्या शत्रु-सिंह-शरभाने^६ ॥
 केवळ कुरु-कटकांची^७ हरिली,^८ विखरुनि अनंत-शर भाने^९ ॥ २० ॥
 पार्थाचा प्रलय-घनाधिक दारुण देवदत्त दर^{१०} बाजे ॥
 दरबाजेसे डोळे झांकिति, आइकिति भीति-द रवा जे ॥ २१ ॥
 शर्मा रथ धर्मा धनु बाहू आते सु-पूर्व^{११} पांच विति ॥
 ज्यां^{१२} त्यांशि पूतनासी^{१३} विजय विशिख-वृष्टि पळ न वांचवित्ती ॥ २२ ॥
 वेष्टा^{१४} धनंजयाळा आत्म-यशें सत्यपांड^{१५} वेष्टाया ॥
 चेष्टा करूं न दाव्या गोपाला सत्य पांडवेष्टा^{१६} या ॥ २३ ॥
 संशप्तकां^{१७} नर, जसा नर-हरि मारी वि-शुंखळ खळातें ॥
 होय असृक्कलितः-शत, वाहे समराजिरी^{१८} खळखळा तें ॥ २४ ॥
 अरिफदन जसें अर्जुन, कुरु-गुरुहि तसेंचि-वीर फदन करी ॥
 मिरवी तयापुढें भट जेवि हांरपुढें बळीहि मद न करी^{१९} ॥ २५ ॥
 कौंतेय^{२०} गांठिला^{२१} रण-रंगीं नटटनि महा-भट-कबंध^{२२} ॥
 जैसा जल-द समीरें तैसा विसकटुनियां कटकबंध^{२३} ॥ २६ ॥

१ भयार पाठी. २ मोठे वीर-हें चिरी ह्याचे कर्म. ३ मादण (द्रोण). ४ समुद्रांमुन
 निपाळाला व्याचा बल्लभ. ५ (धानुरूप सिंहाला शरभाप्रमाणे असणाऱ्यानें) अर्जुनानें.
 ६ अन्वय-(४ त्यानें) अनंतशर विखरुनि कुरुकटकांचीं केवळ मानें हरिली. ७ शेर.
 ८ 'यु' आहो आघातशर ज्यांचिं असे म्हणजे सुशर्मा, सुरय, सुधर्मा, सुधनु व सुबाहु. ९ ज्या
 पार्थास. १० पूतनाराक्षसीप्रमाणे. ११ हें संशप्तकांचे भाषण आहे. १२ (सत्य+प+भंड)
 मझांड. १३ (पांडव+इष्ट) पांडवांस इष्ट असणाऱ्या. १४ प्रियतम देशाचा राजा मुशमां
 ५ त्याचे अनुयायी ह्या संपोनीं युद्धांत अर्जुनास माहे, किंवा आपण म्हें, अशी प्रतियोगिता
 केली होती, म्हणून त्यांस येथें मंगलक ही मंशा दिली आहे. १५ रणांगणांत.
 १६ दली. १७ वृंतीचा मुक्ता-धर्म. गांठिल्या ह्याचा कर्ता द्रोणानें (अज्याहून).
 १८ महावीरांची घट्टे. १९ स्फुरचना.

द्रोण म्हणे, 'सेना-पति होतो, म्हणतोस जरि, परि स्पष्ट- ॥
 धृष्टद्युम्नासि^१ न मी वधिन, करीन त्वदर्थ बहु कष्ट ॥ ४ ॥
 मी समर पांडवांसीं करीन, हरिनि वरि-नराधि-पति-कटकें^२ ॥
 भट केवि टिकेल इतर, गरुड निरखिजेळ काय गा चटकें^३ ॥ ५ ॥
 गुरु-रथ-वेग अ-सह्यचि झाला त्या विष्णु-पत्र-रथ-वेगा^४ ॥
 फेला पांच दिवस बहु युद्ध-चमत्कार तो न कथवे गा ॥ ६ ॥
 धृष्टद्युम्ने वधिला अन्यायें, सकळ सैन्य हळहळतें ॥
 गुरु-मरण तसें देतें जसैं दे मोह दैन्य हळहळ^५ तें ॥ ७ ॥
 धृतराष्ट्र विलाप करी, बहु आपण आपणासि निंदुनि घे ॥
 स्मृति हरपे, करेचि^६ न तनयनांतूनि अशु-विंदु निघे ॥ ८ ॥
 बहु जन बुडवुनि शोकीं दृष्टा दुर्योधना, बुडालास ॥
 मकरालय^७ लंघाया मत्ता मशका, कसा उडालास ॥ ९ ॥
 गज गोष्पदी^८ बुडाला, हा दैवा सिंधु शोयिला मशकें ॥
 न शकें सोसाया हें, वधिला तो केसरी कसा शशकें ॥ १० ॥
 मी^९ माझे^{१०} हें घातक, लागो या आजि आग मोहाला ॥
 न मनांत अहं-ममताभ्यधिका^{११} लोकास या गमो हाला^{१२} ॥ ११ ॥
 सांग रण-कथा, काडिल नसतां मनि मोह काय बाप रडें ॥
 बांकेल ताजव्याचें भारावांचोनि काय बा, परडें ॥ १२ ॥
 संजय म्हणे, 'नृपा मन^{१३} लावुनि अ-नशरी^{१४} सुखी^{१५} न रडें ॥
 हो सावध काळानें जो नाही घातलें सुखी नरडें ॥ १३ ॥
 पुत्रात-राज्य-मोहें होय जरि तुज व्यथा परि सराया- ॥
 मोह श्रोत्यांचा मी कथिन गुरु-वरें^{१६} कथा, परिस राया ॥ १४ ॥
 आम्हां अर्जुन-पाळित-धर्म-नृप-बलाकडे पहावेना ॥
 त्या पांडवाहि गुरु-गुरु-रक्षित-कटक-प्रभा सहवेना ॥ १५ ॥

१ धृष्टद्युम्न हा आपल्या वधार्थ उत्पन्न झाला आहे, असे द्रोणास माहीत रसे
 (भारत द्रो० प० अ० ७). २ दायुद्धील राजांची सैन्ये. ३ विमलीने. ४ विष्णुच्या
 पश्याच्या (गरुडाच्या) वेगास. ५ विर. ६ हाया कर्ता अशुविंदु. ७ (मकर+
 आलय) समुद्र. ८ गार्दच्या उमटलेल्या पादलाच्या पाग्यांत. ९ शरणा प ममता.
 १० (अहं+मम+ता+अभि+अधिका) अहंता व ममता आप्तिा अधिक (मोह).
 ११ मज. १२ अज्ञस्य मुक्ताकडे मन लावून म्हणजे मोक्षमुक्त प्राप्त करून देणाऱ्या आत्म्याने
 मन घळवून. १३ व्यामाभ्या प्रतादाते.

भट गांठिती भटांतें अहि अहितें जेवि पतग पतगातें ॥
 कीं हरि हरितें अत्यद्भुत होय द्वंद्व-युद्ध-शत गा तें ॥ १६ ॥
 करिते झाले युद्ध क्रुद्ध शरभ-सिंह-देव-दानवसे ॥
 मानवसे गमले न, स्नेह-कणहि तन्मनीं तदा न वसे ॥ १७ ॥
 रविला झांकी गगनीं कुरु-गुरु बहु-शर-भरीं तिमिर^१ विखरी^२ ॥
 छीलिनें नर-केसरि^३ लक्ष चिरी, शरभ-रीति मिरवि खरी ॥ १८ ॥
 धमाला गांठाया धावे तो विप्र^४ कटक विसकटुन ॥
 वाटे तदेक-विशिखाहुनि सिंधु-ज-गरळ-घट^५ कविस कटु न ॥ १९ ॥
 रक्त-नदी वाहविली राया, त्या शत्रु-सिंह-शरभानें^६ ॥
 केवळ कुरु-कटकांची^७ हरिली,^८ विखरुनि अनंत-शर भानें^९ ॥ २० ॥
 पार्धाचा प्रलय-घनाधिक दारुण देवदत्त दर^{१०} वाजे ॥
 दरवाजेसे डोळे झाकिति, आइकिति भीति-द रवा जे ॥ २१ ॥
 शर्मा रथ धर्मा धनु बाहू भ्राते सु-पूर्व^{११} पांच विति ॥
 ज्या^{१२} त्यांशि पूतनाशी^{१३} विजय विशिख-वृष्टि पळ न वांचविती ॥ २२ ॥
 वेष्टा^{१४} धनंजयाला आत्म-यशें सत्यपांड^{१५} वेष्टाया ॥
 चेष्टा करूं न धाव्या गोपाळा सत्य पांडवेष्टा^{१६} या ॥ २३ ॥
 संशप्तकां^{१७} नर, जसा नर-हरि मारी वि-शंखळ खळातें ॥
 होय असृक्स्त्रोतः-शत, वाहे समराजिरी^{१८} खळखळां तें ॥ २४ ॥
 अरिक्दन जसें अर्जुन, कुरु-गुरुहि तसेंचि-वीर कदन करी ॥
 मिखी तयापुढें भट जेवि हांरपुढें बलीहि मद न करी^{१९} ॥ २५ ॥
 कौतेय^{२०} गांठिला^{२१} रण-रंगीं नटटनि महा-भट-कबंध^{२२} ॥
 जैसा जल-द सर्भारें तैसा विसकटुनिपां कटवबंध^{२३} ॥ २६ ॥

१ अंधार पाडी. २ मोठे वीर-हें चिरी लावें कर्म. ३ प्राद्वण (द्रोण). ४ समुद्रातून निघालेला विषाचा बल्ल. ५ (सामान्य सिंहाला दारभाप्रमाणे असणाऱ्यानें) अर्जुनानें. ६ अन्वय- (य त्यानें) अनंतशर विसरुनि गुरुकटकांचीं केवळ भागे हरिली. ७ घोर. ८ 'सु' आहे आपसुत ज्यांचे असे म्हणजे सुशर्मा, सुरथ, शुपर्मा, शुपनु व सुबाहु. ९ ज्या यानांस. १० पूतनाराक्षसीप्रमाणे. ११ हे संशप्तकांचे आपण आहे. १२ (सत्य+प+अंष्ट) प्रमांड. १३ (पांडव+इष्ट) पांडवांस इष्ट असणाऱ्या. १४ श्रितें देवाचा राजा नरार्मा व त्याचे अनुयायी ह्या सर्वोनी सुद्धांत अर्जुनास मारूं, किंवा आपण मरूं, अशी प्रतिसा केली होती, म्हणून त्यांस यथे संशप्तक ही संज्ञा दिली आहे. १५ रक्षागर्भात. १६ हत्ती. १७ बुंतीचा मुलगा-धर्म. गांठिला ह्याचा कर्ता द्रोणाने (अज्ञात). १८ महावीरांनी घटें. १९ म्यूररचना.

धीर धरुनि धर्म-ज्ञे धीरें धर्मे धनुष्य चढवीलें ॥
 दाखविलें तें गुरुला जें होतें आपणासि पदवीलें ॥ २७ ॥
 भीमावरि न गणुनि शर-वृष्टीची झड करी करी^१ लगट ॥
 वाटे जनासि काळचि तो, त्याला झडकरी करील गट ॥ २८ ॥
 गुरु-कटका तस करी पार्थ, ग्रीष्मीं जसा पतंग जगा ॥
 तों प्रेरिला तयावरि भगदत्तें^२ काळसा मतंगज गा ॥ २९ ॥
 देव गजासि^३ म्हणे, 'रे गर्व अयः-स्तंभ-सम-रदा^४ न^५ वहा^६ ॥
 हा^७ मत्सख नर सिंहचि, वज्र-धरासदा-समर^८ दानव-हा^९ ॥ ३० ॥
 होय पुढेंचि न मागे पार्थ-शराहतहि^{१०} शत-मख-सख^{११} सरे ॥
 मुनि म्हणति, 'अर्जुनीं तव शक्ति जसी सागरांत खसखस रे' ॥ ३१ ॥
 प्रकट करूं दे समरी श्री-देवी जेविं सैरिभास^{१२} कला^{१३} ॥
 तेविं विजय-चाप-लता,^{१४} मग दवडी दूर वरि-भा^{१५} सकला ॥ ३२ ॥
 विजय-विशिखार्ते^{१६} होतां, पूर्वीं दुष्करहि आपकोन करी^{१७} ॥
 भगदत्ताचें^{१८} कथिलें, अ-धनाचें जेविं वायको न करी^{१९} ॥ ३३ ॥
 तिसरे दिवशीं चक्र-व्यूह सु-दुर्भेद्य शुक्तिनें रचिला ॥
 जो धीर-वीर-हीर-प्रवर-प्रकोरे फरोनियां राचिला ॥ ३४ ॥
 व्यूहातें भेदाया धर्म झटे कशनि यत्न सानुजनीं^{२०} ॥
 परि लोपवि प्रतापा गुरु तपना जेविं रत्न-सानु^{२१} जनी ॥ ३५ ॥
 सौभद्र^{२२} म्हणे, 'शिरतां व्यूहीं, डोहीं जसा मतंगज, या ॥
 हरि-पोत दंति-यूधी, कीं दहनी करुनियां पतंग जवा ॥ ३६ ॥
 भीमादि स-बळ सर्वहि ते उठले व्यूह-फोट फोडाय ॥
 इकडुनि कौरव-कटकहि होय पुढें शत्रु-सैन्य मोडाय ॥ ३७ ॥

१ भगदत्तानें भीमाच्या आंगावर घातलेला सुप्रतीक नांवाचा हत्ती २ वीरनांवाची
 एक योद्धा (राजा). ३ (भगदत्ताच्या) हत्तीला. ४ सोरोडच्या सांगतारगे झोता
 दांत ज्याचे आसा. ५ वाहूं नथो (हाचें कर्म गर्व). ६ हा अशुभ. ७ इंद्राचा (ही)
 भस्म आहे दुष्ट ज्याचें आसा म्हणजे इंद्राचेही बलिप. ८ दानवजि मारणारा.
 ९ अर्जुनाच्या बाणांनी दिष्ट. १० इंद्राचा मारा (भगदत्त). ११ महिषासुरास. १२ सु-
 चानुर्य. १३ अर्जुनाचें यमुष्य. १४ शत्रूचें तेंज. १५ अर्जुनाच्या बाणांनी वीरि.
 १६ भगदत्ताचा हत्ती भगदत्तानें सांगितलेली दुर्पटरी मोट पूर्वी ऐवज ठेवा; परंतु
 दगिदाची वायको नशी त्याची आहा मानीत नाही, तया जखमी झाल्यावर तो त्याने
 सांगितलेले रेकेनामा झाला. १७ आपल्या पावट्या मारणारा. १८ मेरवरी.
 १९ सुभेचा मुलगा—अग्निमन्यु.

रथ धडकले, भडकले हय, शस्त्र-ज वन्ही धडकले वरते ॥
 अन्योन्य व्यंगुलही^१ राहों देती न धड कलेवर ते ॥ ३८ ॥
 पावत असतां दोन्ही करुनि सु-तुमुलाहवास^२ वध सेना ॥
 व्यूही शिरे गुरुपुढे ; चित्तेहि जयांत वासव धसेना ॥ ३९ ॥
 प्रभुचा^३, मर्भी हाणी सर्वांसहि तीन तांन शर, भाचा^४ ॥
 वाटे बहु सिंहांशीं समर करी कुपित पोत शरभाचा ॥ ४० ॥
 अंध म्हणे, 'रे संजय हे त्या पौत्रास वर्ष सोळावें ॥
 लोळावें मांडीवरि तेणें द्रोणादिकांसि घोळावें ॥ ४१ ॥
 न पवे सु-नीतिचें^५ परमार्थाची वाट लेंकरूं काय ! ॥
 सत्यचि कथिशी परि हें मज छटिकें, वाटलें करूं काय ' ॥ ४२ ॥
 संजय म्हणे, ' म्हण अ-नृत भीष्माचा एकला पणतु मुलगा ॥
 करिता झाला गुह-सा बहुतांनीं वेढिला पण तुमुळ गा ॥ ४३ ॥
 कुरु-सैन्यांत गमे ज्यापरि रंभा-काननांत^६ वारा हो ॥
 त्या^७ विजय-श्री देउनि पारंभा कां न नातवा राहो^८ ॥ ४४ ॥
 अ-क्षत-धनु तोवरि हें वीरशिरो-रत्न नावरायाचें ॥
 यास्तव सर्वहि रक्षूं आजि करुनि यत्न नांव रायाचें ' ॥ ४५ ॥
 कर्ण करी चर्माचें त्रित-विप्राचे जसे गण-प^९ टुकडे ॥
 तरि पाहोंहि न शकले वीर विशाखाहि त्या रण-पटु-कडे ॥ ४६ ॥
 त्या सौभद्रावरि वज्र-सागर गरगर गदेसि फिरवीत ॥
 दुःशासन-मुत धवि, निज-भुज-भुज-ग-प्रताप^{१०} मित्यति^{११} ॥ ४७ ॥
 युद्ध-चमत्कार रुचिर, मुचिर प्रकटुनि^{१२} महा-गद^{१३} आते^{१४} ॥
 अन्योन्य-कृताघातें वा, मूर्च्छी पावले अ-दग्धा^{१५} ते ॥ ४८ ॥
 आधीं उठोनि, उठतां सौभद्र शिरी प्रभां^{१६} गदा घाटी ॥
 वि-जय^{१७} करी तो दुष्यरि-हार्या जेवि प्र-भोग-दार्वाटी^{१८} ॥ ४९ ॥

१ दोन बोटरी. २ अत्यंत दारण मुद्राला. ३ धीरूपाचा भावा अभिमन्यु.
 ४ मुनीति नांवाच्या रीचा मुलगा पुत्र. ५ केव्हीच्या वनोत. ६ त्या नातवा
 (अभिमन्यू) विजयधी परिरंभा (आश्विनाला) देउनि कां न राहो ? म्हणजे त्याचा
 जय कां नाही मिळणार ? ७ म्हाति. ८ आपल्या बाजूची गरांप्रभावे चालता दासवीज.
 ९ हा शब्द येथे ' प्रकटून ' ह्याकडून घेतला आहे. १० गदासुदान प्रवीण.
 ११ दुःशासनाचा पुत्र व अभिमन्यु. १२ पुढील वेळ अश्वजिती-मोटी. १३ हे धृतराष्ट्र.
 १४ मूर्छित. १५ (प्र+भोग+द+अप+आनी) अतिशय दुःख देणारी पातक्यपि.
 १६ भोग. १७ विजय. १८ दार्वाटी.

पडली जशी कराया प्रेक्षक-सुर-वि-रस मस्तकोपरि ती ॥
 भूवारी सौमद्र-तनुहि ओकुनि स-रुधिर समस्त कोप रिती ॥ ५० ॥
 धर्म म्हणे, 'हा हा म्यां मंदें दादुनि कुमार मारविला ॥
 बहु-वीर-सूत दिसल्या अधिक समुद्रा उमा रमा रविला' ॥ ५१ ॥
 तुज उत्तरे, मुळि, दिला म्यां कापायास मान विभास ॥
 कलि-काल^१ काय बुडविल मज बहु-पापा-समान विभास^२ ॥ ५२ ॥
 संशतफ मथुनि विजय सांजे शिविरासि यावया परते ॥
 प्रगुप्ति म्हणे, 'कां कांणे मन कांपविलें जरि स्वये पर ते ॥ ५३ ॥
 कंठ गहिंवर भरला, शिरव्ये हृदयांत केशवा धडकी ॥
 येतें रडें वृथा कां बा माझी प्रकृति काय गा, रडकी ॥ ५४ ॥
 अ-तुल प्र-ताप लोकी ज्या खल-बल-जलधि-वाडवाभाचा^३ ॥
 तो कृष्णा आज तुझा मज आला कां न आडवा भाचा' ॥ ५५ ॥
 शिविरी शिरानि विजये धर्मादिक देखिले अथो-यदन ॥
 तें पुत्र-रत्न एकचि न निरखिलें सहणर्दिचें^४ सदन ॥ ५६ ॥
 मृदुळ-प्रकृति^५ न साहे सुत-शोका जेथि न रविला पाळा ॥
 शिविरी करी परोपरि नारायण-मित्र नर विळापाळा ॥ ५७ ॥
 'ज्याची शंखी शास्त्री घ्यवहारी वासुदेववन् समज' ॥
 काय तुम्ही केला हो आशुनि तो भेटवाचि वस्त मज ॥ ५८ ॥
 बहुधा तुम्ही धरुनि गुरु-कृत-चक्र-व्यूह-भेद-कागातें^६ ॥
 केलाचि पुढें, नाही तारि करिता स्पर्श रोद कां मातें ॥ ५९ ॥
 तुमच्या भुज-शस्त्रांतें धिक् हा निःसार^७ हो खटाटोप ॥
 शिर ज्या न रक्षवे तो कार्याचा काय ओखटा टोप ॥ ६० ॥

१ सूर्य हा जगबधु आहे, म्हणून त्यास दिसल्या, म्हणजे सर्व जगास दिसल्या हे तात्पर्य.
 २ अन्वय-कलिकाल (कलियुग) (अधर्मप्रवृत्तीने जगताचा मोठा मान वरजात आहे, तरी तो) मज बहुपापाममान (मी जो परम पापी हा जितका पुढील दियुषा) विभास (जगनास) पुढील काय ! ३ शत्रुसैन्यस्य समुद्रात् बहवर्षाभ्यासो तेन आहं वपाये अशाचा. ४ उत्तम गुणांच्या समुद्दीर्घे म्हणजे पुढील उत्तम गुणांचे. ५ कोवट्या मनाचा. ६ ज्ञान. ७ श्रेणाने रक्षेन्या सकळूह कोट्याच्या इच्छेना. ८ अन्वय.

कुंतीस काय सांगूं कृष्णेला दाखवूं कसें वदन ॥
 दुष्कर मला सुभद्रा-सांत्वन, दुर्दर्श उत्तरा-सदन ॥ ६१ ॥
 कां माझें उर न उले, कवि पवि कीं म्हणति तोक-शोकाला ॥
 लोका लाजे मन, कीं जावें यश हारवूनि ओकाला^१ ॥ ६२ ॥
 हा वत्सा रक्ताक्षा, झाले त्वत्सु-गुण आजि घातक-से ॥
 वा वाहिले परांचे तुजला हाणावयासि हात कसे ॥ ६३ ॥
 मारिन जयद्रथ, करिन यश सुवनी, विशिख-जाल वितत रणी ॥
 हें न घडतां जळेल ज्वलनी, होतांचि अस्तमित^२ तरणी^३ ॥ ६४ ॥
 कृष्णोत्तरा-सुभद्रा-धेनूच्या मधुनि मोह-यवनातें ॥
 भयनातें वेडनि, तो प्रभु विजयाच्या करी^४ समवनातें^५ ॥ ६५ ॥
 शयनीं निजोनि पाहे परमेश्वर, परि न पळहि निज लागे ॥
 चित्तीं चितेशि म्हणे, 'त्यां वरिला' कोण जडहि निजला^६ गे' ॥ ६६ ॥
 धर्म म्हणे, 'जें झालें तें कथितों सर्व ऐक वा श्राव्या ॥
 म्यां व्यूहीं द्वार करी ऐशी केली स्वयेचि आज्ञा त्या ॥ ६७ ॥
 द्वार करी, शिरतां भी न ध्यूहा जेवि सागरा मकर ॥
 नुरवी कुमार पर-मद लयहि जसा धरुनि राग राम-कर ॥ ६८ ॥
 होय जयद्रथ आम्हां हेतु कुमारास अंतरायास ॥
 त्यास न निवारवे वा जेवीं प्रवलास अंतरायास ॥ ६९ ॥
 आम्हां त्या क्षुद्र-वरें रुद्र-वरें^७ करुनि वारिलें वाटे ॥
 प्रभुनें सौभद्रासि न पांचासहि आजि मारिलें वाटे ॥ ७० ॥
 देव निशांभी शयनीं बसे मग दारुकासि आणवुनीं ॥
 त्यासीं यदे प्रतिज्ञा पार्थाची प्रथम सर्व जाणवुनीं ॥ ७१ ॥
 'भक्ती जसा मदात्मा देहीहि तसा न दारुका रमला ॥
 या विजय-येद-यचना'^८ पावा लागे सदा रुकार मला ॥ ७२ ॥

१ पहाला. २ झलत पावलेला. ३ (सम्+अवन)-उत्तम रक्षण. ४ अर्जुनाची
 प्रतिज्ञा शेवटीं जाऊन त्याचें रक्षण वसें होतें त्याचा विचार वसें लागला, हे तात्पर्य.
 ५ त्या पुस्तकातील जयद्रथाने द्रौपदीसहस्र पृष्ठ १७८/७९ व्यायां ६६/७० पदा.
 ६ वेदवाक्य जसे दक्षिणा देत नाही तसे अर्जुन जे म्हणतो ते मना मोडवी येत नाही,
 हा आशय.

निज-रक्षणाधिक ध्वज-रक्षण राजासि दारुका, पडतें ॥
 मोलें राज-शिराहुनि बहु अस्तें काय दारु^१ कापड^२ तें ॥ ७३ ॥
 देव म्हणे, 'अर्जुनजी व्हा सिद्ध रथ-स्थ तपन-कोपार्थ^३ ॥
 तें कां न म्हणेल मनी ब्रह्मपदार्थ^४ तप नकां, पार्थ ॥ ७४ ॥
 करुनि प्रदक्षिणा द्विज-वृंदासि रथासि तो कवि नयानें- ॥
 मग वेंघोनि अधिष्ठी,^५ जनकांकी जेविं तोक विनयानें ॥ ७५ ॥
 झाला निज-दासाचा ज्या स्तविति सु-धीर विप्र तो दास ॥
 श्री-नलिनीचा^६ चक्र त्यजुनि धरि सुधी रवि^७ प्रतोदास ॥ ७६ ॥
 पांसु-निकरहि प्रमुच्या हेतु बहु-प्रीतिचा बुकासा च ॥
 वाटे न कौस्तुभाळा जपला जगदीश चावुका साच ॥ ७७ ॥
 कृष्ण रथी चढले, मग तोहि चढे पुत्र^८ सायकाचा^९ हो ॥
 जेविं हर-रथी विधि-हरि दुसरा दृष्टांत सत्य काचा हो ॥ ७८ ॥
 द्रोणें रचिला सैधव^{१०}-रक्षार्थ व्यूह-नायक व्यूह ॥
 परमार्थ-रक्षण-क्षम^{११} अ-पर-जित^{१२} जेविं काय कव्यूह^{१३} ॥ ७९ ॥
 सेनाप्री वाजवित्ती नर-नारायण सखे दर-वरा^{१४} जे ॥
 ते मोर-से, भुजग-से ऐकति होउनि स-लेद रथ राजे ॥ ८० ॥
 रोमांच-कंचुकाळा^{१५} कडकडतां कृष्ण-कंबु^{१६} कपि^{१७} ल्याग्रा ॥
 पर सोडी भानाळा सिंह-रवें जेविं जंबुक पिल्याळा ॥ ८१ ॥
 हांसोनि द्रोण म्हणे, 'पार्था मजला न त्रिकितां बाजी ॥
 जिंकावया जयद्रथ शक्य नव्हे मज-सर्वें करी बाजी^{१८}' ॥ ८२ ॥
 ऐसैं वदोनि मार्गण-वृष्टि तयावारि महा-तपा सोडी ॥
 जैसी आटोपाया मत्त-गज-शिरी महात पासोडी ॥ ८३ ॥
 मारुति सात्यकि धृष्टशुम्न तसे कुरु-वळासि तुदवीती ॥
 कु-नृपति-राष्ट्रासि जसे दुष्काळ व्याधि चोर बुडवीती ॥ ८४ ॥

१ ध्वजाचे लावट व वस्त्र. २ मूर्धांत राग आणावा म्हणून; म्हणजे तें सूर्यासो-
 तेजस्वी दिसलारा म्हणजे त्यास राग येईल. ३ (बभ्रु+पद+आदि+अर्थ) सत्यकोपा-
 दिक्षाच्या प्राप्त्यर्थ. ४ वसे. ५ धी (लक्ष्मी) दीप्त बळिकी, तिला रचिव (इच्छा).
 ६ सात्यकि. ७ सिंधु वेसाचा राजा (जयद्रथ). ८ कुरुष अर्थ अथवा मोठे झाड
 रासण्याविषयी समर्थ. ९ अबाध-सर्पास मान्य. १० (बहि+वृष्ट) बहिची वृष्ट्या.
 ११ संशय. १२ शरी, विलसत. १३ इच्छाचा रंग. १४ मारुति. १५ कुरु.

द्रोण न थारे^१ क्षण पर-कटकांत जसा न रुद्र थारावा ॥
 तच्चाप-रवा पांडव भीति जसे अहि गरुडथारावा^२ ॥ ८५ ॥
 श्पुंनीं झांकुनि घेती ते करुनि छत्र-केतु विध्वस्त ॥
 तो अ-प्रकाश^३ त्यांचा आत-कुमुद-खेद-हेतु विध्वस्त^४ ॥ ८६ ॥
 अरि एक क्रोश पुढें लक्षुनि^५ ज्या ज्या शरा विजय सोडी- ॥
 क्रोश पुढें गेल्यावरि मागें तो तो तदीय शिर तोडी ॥ ८७ ॥
 श्वश्रू-कर जेथि शिरे गेहिं जरी न म्हणती मुना सीर ॥
 व्यूही तेथि कुरु-चमु धिक्कारुनि तो धरा-मुनासीर^६ ॥ ८८ ॥
 श्रमला जयद्रथाच्या जायासि न शक्त हा निकट कांहीं ॥
 हें योजुनि वेढियला पार्थ करायासि हानि कटकांहीं ॥ ८९ ॥
 त्या समयीं पार्थ म्हणे, 'देवा संश्रित-शुभाकरा^७ वाजी- ॥
 श्रमले कीं श्रम-शमना घडिभरि तारि रथ उभा करावा जी' ॥ ९० ॥
 उत्तरे रथावरुनि नर पळवीं कुरु-कटक कृत-पराभव तें ॥
 कारि निर्मनुष्य मंडळ तो एक क्रोश आपणा-भवतें ॥ ९१ ॥
 स्वस्थ-स्वातें क्रीडे कुरु-बळ-पंक-ज-वनांत पार्थ-करी ॥
 मंत्र-बळें सु-सरोवर निर्मुनि शर-गृह बनातपार्थ^८ करी ॥ ९२ ॥
 शर जेथि किरण भवतें जें कौरव-कटक तोचि परि-वेप ॥
 रविच कवि-मते अर्जुन तेजें रूपेहि, भिन्न परि वेप ॥ ९३ ॥
 निः-शंक कुरु-बळीं नर जेथि हरि-शतावृतीं हि शरभ वनीं ॥
 पर्वी शिवालयीसा शिरला देवार्पि शीघ्र शर-भवनीं^९ ॥ ९४ ॥
 प्रभुनें मुक्त करुनि हय चुचकारुनिया हळूच कांशल्यें ॥
 निज-बोधे^{१०} श्रित-द्वंद्वत-दुःखेंदीं सकळ काढिलीं शल्यें ॥ ९५ ॥

१ स्थिर झाला नाही म्हणजे शत्रुसैन्यास अत्यंत दुःसह झाला; हे तात्पर्य.
 २ (गरुड+आरावा) गरुडाच्या शब्दास. ३ बाणांनीं झांकल्यामुळे त्यांचे अदशन, हे
 आतरूप कुमुदाच्या रोदास वारणीभूत. (विशु+अस्त)-चंदास्तच झाला. ४ अर्जुनाच्या
 रथाचा वेग इतका होता की, शत्रु एक योगभर दूर लागता त्याला मारण्याकरितां
 अर्जुन जो बाण सोडी तो त्या शत्रूचे शिर तोडीत आहे तोंच तो रथ त्या शत्रूच्यापुढे
 एक योगभर जाई. ५ पृथ्वीवरील ईश्वर (अर्जुन). ६ (संश्रित+शुभ+आकरा)
 भाषितांच्या वस्त्राणाची राणद-अशा देवा. ७ (भू+आत+अर्थ) जन न लागवे
 म्हणून. ८ बाणांच्या गटांत. ९ परमारनस्यस्त्वज्ञानां.

अश्व पर-शराही मय-तापाही जेवि दास पोळविले ॥
 ते देवें भक्ति-रसे जाणों स्व-चरण-रजांत लोळविले ॥ ९६ ॥
 देवर्षि मुखीं घालुनि बोट म्हणे, 'हा सुयोधना कुटिला ॥
 भक्ति-बळेचि पहा हा परमेश्वर आजि अर्जुनं दुटिला ॥ ९७ ॥
 ज्याचें पद-नख दासां जें सुख दे तापल्या न तें विधु तो- ॥
 भगवान् स्वयें अहा, या विजय-हयां स्तूपदांस' तेवि धुतां ॥ ९८ ॥
 ज्याच्या श्री-पद-दास्त्यें पावे तोखा सदा रमा ज्याया ॥
 हरितो' मना नराचा होउनि' तो सासदार माझ्या या' ॥ ९९ ॥
 पुरुषार्थ-द ते केले दास-हय-हितोदया' कर खारे ॥
 झालासि दास-दास प्रमुहि तूं वा दया-कर खरा ॥ १०० ॥
 प्रेमें माता बाळा न्हाणी, की भक्त शंभुच्या लिगा ॥
 तैसाचि नर-हयां हरि, कवि हो, याचेचि पाय आलिगा ॥ १०१ ॥
 औषध सु-चणक कल्पी पीत-पट' पसाहि तोबरा माप' ॥
 श्रित-साहित्य कराया न बरा मंदार' तो बरा मा-प' ॥ १०२ ॥
 हरि हरित तृणी चारी तो प्रमु ज्याचा प्रताप दुर्बार ॥
 'हरि' हरि' तई करिति पददेउनि गणपति-शिरीहि दुर्बार' ॥ १०३ ॥
 तोक-तृपा-शमना कीं झालाया तात तोक-मळ पाणी— ॥
 व्यापाचेंही वेंची, कारि न पिउनि तेंवि तो कमल-पाणी' ॥ १०४ ॥
 उच्चैःश्रवा म्हणावा पार्थाच्या कां न 'नीच' तुरगांनी ॥
 ज्यां पूजी तो, ज्याचें यश नंदन-काननी' चतुर-गानी ॥ १०५ ॥
 योजुनि तुरग-वर रथीं, आपण कुर-वळ पहात देव सिंघे ॥
 गग विजयातें मर्दुनि रड्याया खळ-प' हात दे, वरि घे ॥ १०६ ॥

१ तो (कृष्ण) घालूचें पाय घुडावे त्याप्रमाणें. २ मराचा (कृष्णाचा) सासदार
 होऊन या माझ्या (माझ्या) मना हरितो (दें मारदाचे म्हणजे आहे.) ३ (भारत्या)
 दासाच्या पोष्याच्या (श्रित+उदय) कल्याणासाठी. ४ पीतपट (वित्तार) हाचें तोबरा
 व पसा हेंच माप. ५ कल्पवृक्ष. ६ शस्त्रीवृत्ति. ७ हे उद्गारोपद शब्द.
 ८ र (रदन.) ९ कृष्ण. १० ज्या कृष्णाचे यश नंदनपतींत चतुरगती (चतुर्धन
 मायनांत) आहे तो (कृष्ण) ज्यां पूजी (ज्यांची सेवा करितो) त्या तुरगांनी शस्त्री.

कर्ण-पर्वीतील कर्णार्जुन-युद्धाच्या आर्या

(म० भा० अ० ३१-९१. मोरोपंत अ० २०-४९.)

द्रोणाचार्य मरण पावल्यावर कर्ण हा कौरवांच्या सैन्याचा सेनापति झाला. नंतर कर्णाने दुर्योधनास सांगितले, “जर मद्र देशाचा राजा शल्य हा माझे सारथ्य करील तर मी अर्जुनाचा समाचार घेईन. आज युद्धांत तो मला मारील किंवा मी त्याला मारिन.” हे ऐकून दुर्योधन राजा शल्याच्या शिविरांत गेला व कर्णाचा सारथि होण्याविषयी त्याने त्याची प्रार्थना केली. ते ऐकून शल्यास फार राग आला. परंतु दुर्योधनाने फारच विनवणी केल्यामुळे अखेरीस त्याने, ‘मी कर्णाचे सारथ्य करितों,’ असे कबूल केले. परंतु ‘मी कर्णास युद्धाच्या प्रसंगी हवे ते बोलेन त्याचा राग त्याने मानूं नये,’ अशा त्याच्या अटीलाही कर्ण व दुर्योधन हे दोघे कबूल झाले. शल्याने रथ तयार करून आणल्यावर त्यांत कर्ण बसून युद्धास गेला. युद्धाचे वेळी शल्याने कर्णाची फार निर्भत्सना करून त्याचा उत्साह-भंग केला तरीही त्याने मोठे शौर्य केले. सरतेशेवटी रथाचे चाक पृथ्वीत गेलेले वर उचललीत असता अर्जुनाने त्यास मारिले, अशी कथा या आख्यानांत दिलेली आहे.

कर्ण म्हणे, ‘कुरु-नाथा पार्थाशी संगरांगणामाजी ॥

घालीन गांठि, त्यातें मी की मारील तो मला आजी ॥ १ ॥

कार्य-बहुत्या-साठी गांठि न पडली तया-सर्वे मार्गे ॥

त्यां आम्हां दोघांचीं आजि पहावीं बळे महा-मार्गे ॥ २ ॥

मी जिणुतें न वधितां आजि न मार्गे फिरेन, हे याचा- ॥

साची, असा असावा निश्चयचि तुझा मनुष्य-देवाचा ॥ ३ ॥

अर्थाच्या हृदयाचा ज्ञाता कृष्णा-समान कौशल्य ॥

जाणतसे जरि माझे सारथ्य करील आजि हा शल्य ॥ ४ ॥

तरि मी धनंजयाधिक होइन तुज जय घडेल अ-भ्रांत ॥

मग मज पार्थात मु-कर जैसा सुब्धानिळासि अ-भ्रांत ॥ ५ ॥

तेव्हां म्हणे मुयोधन, ‘हें आहे सर्व सिद्ध मी आंगें- ॥

चालेन तुझ्या मार्गे मज भक्ताला अर्भाए तें सांगें ॥ ६ ॥

ऐसैं वदोनि गेल्यो विनये शल्या-सर्प मग राजा ॥
 प्रणयेकरुनि त्यातें प्रार्थी साधावया महा-काजा ॥ ७ ॥
 'सत्य-व्रता समर्थी, मदार्धाशा' महा-रया साधो ॥
 वंदूनि विनयितो वा तुझ्या प्रसादेचि कार्य हे साधो ॥ ८ ॥
 पदर पसारल्या तुजल्या रिपु-गज-पंचानना नृपां-माजी ॥
 व्हावें प्रसन्न मजल्या द्यावा वर एक याचका बाजी ॥ ९ ॥
 वर-दा, त्यां कर्ण-वचन केलेंचि श्रवण सु-प्रबुद्धा, तें ॥
 स-फळ करी पार्थाशी व्हावा अंगेंद्र' योग्य युदातें ॥ १० ॥
 वा, यामुदेव-सम तूं जाणसि सारण्य-कर्म नर-नाथा ॥
 तुजसम पट्टु अन्य नसे म्हणवुनि मी ठेवितो पदी माथा ॥ ११ ॥
 ब्रह्मा' महेश्वराचा' झाला, की जेवि कृष्ण विजयाचा ॥
 सारथि तूं कर्णाचा हो वर-दा, हेतु मुख्य विजयाचा ॥ १२ ॥
 तो कृष्ण संकटी त्या पार्थातें रक्षितो यथा राया ॥
 तूं कर्णातें रक्षी, हो सेतु स्व-यश-सौय धाराया ॥ १३ ॥
 बल अल्प पांडवांचें, परि त्याही फार मर्दिलें सैन्य ॥
 आतां निज-पक्षांचे दोघे बोद्धे तुम्ही हरा दैन्य ॥ १४ ॥
 अरुण रवीचा सारथि, दहनाचा वायु, यान की विधिचा ॥
 सारथि हो तूं तैसा कर्णाचा धैर्य-व्रत-पयो-निधिचा' ॥ १५ ॥
 शल्य सुयोधन-वाक्यें कोपे, चोळी करं फरा, डांढे- ॥
 आरक्त करी, चावे अधरातें, फार तो मनी पोळें ॥ १६ ॥
 मग कुल-राजासि म्हणे, "राया अद्य-मानितोसि यादूनी ॥
 म्हणसी, 'सोदुनि धनु शर, धरि हय-रश्मि प्रतोद यादूनी' ॥ १७ ॥
 करिशी बहु प्रशंसा या नर-वर-मंडळांत कर्णाची ॥
 सांगसि सारण्याची पदवी मजलागि हीन-वर्णाची ॥ १८ ॥
 सिंहासनोचिताल्या मज साख्याधिकार हा नीच ॥
 इच्छसि नृपा कलाया मत्तेजाची जगांग हानीच ॥ १९ ॥

१ (मद्र+अर्षित) मद्रदेशाच्या राजा (गण्य). २ अंगेंद्रचा स्वादी-धर्म
 ३ संवत्सरे जेव्हा विपुलाग्र मारिता तेव्हा ब्रह्मदेव त्याचा मार्गध लागू होतो, अर्चा
 कथा आहे.

युद्धी दुर्वळ मी हें गमलें तुज म्हणवुनीच भूषा हें ॥
 सारथ्य योजिलें, तरि दे दावुनि भाग^१, शक्ति तूं पाहें ॥ २० ॥
 सांग मला भाग तथा जिकुनि जाईन आपुल्या देशा ॥
 अथवा एकचि मी रिपु-वळ मर्दिन दे मला रणादेशा ॥ २१ ॥
 हे दास, सूत, वंदी यांहीं आम्हां नृपांसि वानावें ॥
 सारथि होउनि उच्चें जो नीच रथी तदुक्त मानावें ? ॥ २२ ॥
 'हो' म्हणसी 'सूताचा सूत' भला गा भला मला पदवी- ॥
 देसी, हे सीमा तव सुज्ञ-पणाचीच हें असें वदवी ॥ २३ ॥
 जातों गृहासि झालों कृत-कृत्य प्राप्तमोक्ष-सम यज्ञ ॥
 प्रेक्षुनि धालों कीं तूं धृतराष्ट्र-सुता गुण-ज्ञ समय-ज्ञ ॥ २४ ॥
 ऐसें वदोनि मग नृप वीर-समाज त्यजुनि करि गमन ॥
 आटोपेना त्याचें त्यासहि अपमान-कोप-करि-ग^२ मन ॥ २५ ॥
 तेव्हां धावे कुरु-वर दीर्घ दृढ प्रेम-बाहु-पाशातें ॥
 पसरौनि शीघ्र कवळी नमुनि म्हणे, 'न करि बंध्य आशातें ॥ २६ ॥
 शत्रूंच्या हृदयीं तूं शल्य म्हणुनि शल्य म्हणति तुज राया ॥
 कुब्जेसि कृष्ण-सा तूं पटु मज्जय-सिद्धि-लागीं उजराया^३ ॥ २७ ॥
 बहु विक्रम कर्णाचा न्यून पराक्रम तुझा असें न मनीं ॥
 असतें जरि तारे माझे शिर होतें सिद्ध हें कसें नमनीं ? ॥ २८ ॥
 कर्णाहुनि मजहुनि तूं अधिक अधिक यादवाधिपाहूनी ॥
 व्हावें प्रभो, वर-प्रद मज आजि पराभवाधि^४ पाहूनी ॥ २९ ॥
 हय-हृदय कृष्ण जाणे त्याहुनि तूं द्वि-गुण जाणसी माम्या ॥
 भुज-युद्धीहि परिसिखी न वळासि, तुझीच आण, सीमा म्यां ॥ ३० ॥
 पार्थाधिक कर्ण तसा कृष्णाधिक तूं म्हणुनि सार धिता ॥
 स्व-गुण न लोपी^५ प्रगटी, वरिली विधिनेंहि शंभु-सारधिता ॥ ३१ ॥
 शल्य म्हणे, " राया मज राज-समूहांत हात जोडोनी- ॥
 म्हणसी, कृष्णाधिक हे दुर्लभ यश जात नाहिं सोडोनी ॥ ३२ ॥
 झालों प्रसन्न तुज मी वर देतो घे करीन सारथ्य ॥
 पथ्य अपथ्य न म्हणतां परि सोसावें मनुक्त हें तथ्य ॥ ३३ ॥

^१ नेमून दिलें काम. ^२ अपमानामुळे आलेला राग हाच ह्मी त्यावर बसलेले.

^३ चांगल्या दंडेला धाणव्याला. ^४ (पराभव+आधि) पराभवापासून देणारें मनाला दुःख. ^५ हे बरे लोपवी त्या अर्था योजिलें आहे.

सारथि होतो परि मी प्रमु सूताते^१ म्हणेन कां 'हां जी' ॥
 गांजीन तरि सहविं, म्हणिजे येथे दिर्घा सुधा कांजी ॥ ३४ ॥
 कर्ण सुयोधन म्हणतो, 'केडे मान्य त्वदुक्त वापा हें ॥
 अंगीकृत कार्याच्या निर्वाही सु-यश तूंही वा पाहें' ॥ ३५ ॥
 शल्ये सारण्याचा केला स्वाकार तेथचा यास- ॥
 कुरु-यति कथि इतिहास त्रिपुराचा^२ चित्त दृष्टवायास^३ ॥ ३६ ॥
 सांगोनि त्रिपुरदहन इतिहास प्रथम मग दुजा राया ॥
 कथि 'अकुलज कर्ण' अशा शल्याच्या संशयासि वाराया ॥ ३७ ॥
 "सूत-कुळांत न झाला मज याटे देव-पुत्र हा कर्ण ॥
 क्षत्र-कुळींच उपजला, हें याचा स्पष्ट सूचवी वर्ण ॥ ३८ ॥
 लोकांत प्रगट न हो कुल कारण एक हेंचि सत्य जिला ॥
 झाला सिनें उपजतां बाळपणीं करुनि साहस भजिला ॥ ३९ ॥
 हा दीर्घ-भुज स-कुंडलकवच उपजतांचि बाळ-भास्वर-सा ॥
 प्रसवे न यासि राधा प्रसवेळ सुधाकरासि काय रसा^४ ॥ ४० ॥
 अजि सिंधु-शुक्ति-गर्भी मीक्षिक उपजे, नदींतही वसती- ॥
 पुष्पक शिपा तरि ती त्यांच्या उदरी न मीक्षिकें वसती ॥ ४१ ॥
 राधा धात्रीच गमे कर्णाच्या न जननी शरीरा या ॥
 सांगा जी व्याप्रासि प्रसवेळ मृगी कधी तरी राया ॥ ४२ ॥
 हा प्राकृत पुरुष नव्हे, सांगायें काय म्यां तुला कविजा ॥
 कर्णाच्या तेजें बहु वारां-करवी स्व-नार टाकविला ॥ ४३ ॥
 सारथि होय पितामह रुद्राचा, तेथि तूंही कर्णाचा ॥
 लाजी तुज रवि-रथ-हय-गुणधर तो बंधुही^५ सु-पर्णाचा^६ ॥ ४४ ॥
 सारथि अधिक रथीहुनि असतांचि घडे जय प्रजा-पन्था ॥
 पाळा कर्णासि तुम्ही घाव कंठांत कीर्ति मणि-माळा ॥ ४५ ॥
 पार्थातें कृष्ण सत्ता कर्णातें तूंही संगरी रक्षी ॥
 त्यां मारतें कतावा कर्ण-वज्राग्नि प्रदीप्त त्रिपु-कक्षी^७ ॥ ४६ ॥
 शल्य 'अवश्य' म्हणे तो कर्ण म्हणे, 'तूं यथोक्त रथ कल्पी ॥
 मद-पते, निजघूं दे सत्यर भीमानुजासि शर-तल्पी^८' ॥ ४७ ॥

१ सारण्याच्या कुळांत झालेल्या कर्णांत. २ पुष्पी हा रथ, म्हणजे हा काणी ३
 विष्णु हा वाण करून महादेवाने त्रिपुराचा नाश केला, अशी कथा आहे. ४ अश्वरथ
 करणाऱ्याला. ५ पुष्पी. ६ महाशचा भाऊ-भास्य. ७ कर्णाने मारला. ८ कर्णाच्या
 भाषणावर निर्दूष म्हणजे मांस दे.

शास्त्र-प्रोक्त-विधाने रथ, कल्पुनि शीघ्र आणिला शल्ये ॥
 जेवि मनोरथ साक्षात् केला दैवेंच सिद्ध वात्सल्ये ॥ ४८ ॥
 शल्य बसे, मग वैसे वैकर्तन^१ निज-रथी जसा तरणी ॥
 पाहुनि शोभा मानिति जन कीं, केलाचि पार्थ-घात रणी ॥ ४९ ॥
 'धर्म धरावा किंवा मारावा पार्थ, वर मला दे हा ॥
 अथवा पांचहि मारीं विजय-श्री-शुद्ध-कीर्तिच्या-गेहा^२' ॥ ५० ॥
 ऐसें वदे जयार्थी नृप त्यासि म्हणे 'अवश्य' तो कर्ण ॥
 झाला सिद्ध महात्मा वाराया सर्व आप्त-लोकर्ण^३ ॥ ५१ ॥
 हर्षे शल्यासि म्हणे, 'मद्राधीशा, वर-प्रतापा' हूं ॥
 प्रेरी वाजी, बाजी त्वदर्शित यान-शीघ्रता पाहूं ॥ ५२ ॥
 मारीन पांडव रणीं, शल्या निश्चयचि जाण ते जितकीं ॥
 शस्त्रे धरितिल खंडिन, माझे अति-तीव्र बाण तेजित^४ कीं ॥ ५३ ॥
 शर-वृष्टिने धनंजय शांतीतें पाववीन मी थोर ॥
 घन नृत्य-रसीं सादर बाजि रणीं या करीन कुरु-मोर' ॥ ५४ ॥
 शल्य म्हणे, 'सूत-सुता कां गा अवमानिशी सु-भय्य जना ॥
 वंशजहि^५ शूर्प न गुणें लंघी सभ्यादृता शुभ व्यजना^६ ॥ ५५ ॥
 न विलोकिला धनंजय म्हणवुनि ऐसें यथेष्ट बोलवतें ॥
 न लये वेतस-शिर परि येतां गुरु-पूर तें किं हो लवतें ॥ ५६ ॥
 मद-भूत-अस्ता, तुज धर्मात्मा सिद्ध-मंत्र पाहील ॥
 साधुपुढें मोह तसा क्षणभरिहि न हा प्रलाप राहील' ॥ ५७ ॥
 कर्ण अनादरुनि वचन शल्यासि म्हणे, 'सु-शीघ्र हय हाकी' ॥
 आकारिला कृतांतें चुंबक-मणिनेंच^७ जेवि अय हा^८ कीं ॥ ५८ ॥
 कर्ण म्हणे, 'शल्य गति भीष्माची शत्रुंनीं तशी केटी ॥
 गुरुहि अ-धर्में वधिला, विजय-श्री ओढुनी वळें नेली ॥ ५९ ॥
 पार्थ-प्रताप साहे आहे मजवेगळा असा कोण ॥
 गंगा-सुत वृद्ध भला तो प्राक्षणहो पुरातन द्रोण ॥ ६० ॥

१ विकर्तन म्हणजे सूर्य त्याचा मुलगा-कर्ण. २ विजयदत्तकीर्तिसमूह होणारी जी निर्मळ कीर्ति तिचे स्थापनभूत असा कर्ण. ३ (आप्त+लोक+कर्ण) आप्तांचे कर्ण. ४ तेजस्वी, प्रखर. ५ एकाच कुळात जन्मलेले (पती) बेट्ट्यासून झालेले. ६ वंशजात. ७ सोढुंबकाने. ८ कर्ण.

माझे प्रिय बहु केळें घृतराष्ट्र-सुते तदर्थ साधीन ॥
 छाविपयी प्रिय-भोगांसह जीवित करिज अंतकाधीन ॥ ६१ ॥
 इत्यादि ब्रह्म-विक्रम जेव्हां स्व-मुखें यथेष्ट कर्ण वरे ॥
 शल्य तथा उत्तर दे उग्र जसें विष हरासि अर्णव दे ॥ ६२ ॥
 'नर-वर अर्जुन कोठें, पुरुषाधम सून-पुत्र तूं कोठें ॥
 वाचाळा, नाचावें सस्तवनी न स्व-वर्णनी ओठें ॥ ६३ ॥
 तुज नित्य घोष-यात्रा-स्मरण^१ असावें, पंतु हा मद तों ॥
 आहोचि वि-स्मृतीचें बाज म्हणुनि छेदमात्र मी बदतों ॥ ६४ ॥
 तूं प्रथम पळाळासि प्राण-क्षय-मय धरुनि मनि मार्गें ॥
 जिंकोनि बद्ध केला दुर्गोधन ख-चर-नायकें^२ रागें ॥ ६५ ॥
 बंध-विमुक्त मुयोधन तेव्हां त्वां की धनंजयें केला ! ॥
 राधेय अन्य तूं, तो अन्यचि, जाणों पळोनि जो गेला ॥ ६६ ॥
 त्या गो-मह-प्रसंगी भीष्म-द्रोणादि सर्व एकानें- ॥
 केले, मम, दशा ते तुमची क्षण आयकों नये कानें ॥ ६७ ॥
 तेव्हां त्वां तो अर्जुन राधेया, कां न जिंकिला शस्त्रें ! ॥
 अस्त्रें गेली होती कोठें, नेली हितेनि जें वरें ॥ ६८ ॥
 झालें युद्ध उप-स्थित आजि, पळेंनासि तार तुला पार्थ- ॥
 मारिल निश्चयें हें कर्म करिसि निज-यघू-विलापार्थ ॥ ६९ ॥
 ऐसें सज्जन-संमत हित, सत्य, श्रान्त्य, जें यदे शल्य- ॥
 कर्णाच्या कर्णा दे दुःख तसें तसही न दे शल्य ॥ ७० ॥
 कर्ण म्हणे, 'गा शल्या मागील कथा काशात जर आजी- ॥
 मज जिंकाल तारि खरें तब कथन', शीघ्र घालवी पाजी ॥ ७१ ॥
 शल्य म्हणे, 'बहु वरें पार्थाशी गांठि घाडितों तुजें ॥
 ईश्वर-यशानुकूलें देवें होतात फानना पूर्ण' ॥ ७२ ॥

१ घोष—गोंडशाळा, त्याप्रत यात्रा—गज्जन. पांडव द्वैतबनात झगला त्यास आपले वैभवं
 दाखवपाचें म्हणून दुर्गोधन हा, कर्ण, धनुनि बघेर मंदवी व ययुरंग गंग्य बागेवर पंढर, तेदे
 असनाच्या आपल्या गांधी पाहण्याच्या दिशेने त्या वनात गेला. तेथे श्रीहा बासा-
 करितां गिनमेत गंधर्व आला होता. त्याचें व दुर्गोधनाचें वीरतां चारचारपन मुद झाले.
 त्यांत कर्ण पळाला व गिनमेत दुर्गोधनाला बांधून स्वच्छेकी मंडे आला असा अर्जुनाचें
 त्यास खोत्रितें. त्या सर्व प्रकरणास 'कोटयात्रा' असें म्हणतात. २ विदितेन पार्थाचे

श्रान स्व-गोपकाच्या सदनाच्या आश्रये उभा राहें ॥
 त्रिकडे वनांत गर्जे शार्दूल तथा दिशेकडे पाहें ॥ ८७ ॥
 भुंके वळें यथेष्ट, व्यथित करी निकट-वर्ति-जन-कर्णा^१ ॥
 अर्जुनदृष्टि न पडली तोंचि तसा भुंक्नोसि तूं कर्णा ॥ ८८ ॥
 शश-मंडळींत कोल्हा म्हणतो 'मी सिंह' पलगना कारिता ॥
 जोंवारी न पाहिला गज-गंड-गड-कवळ भक्षिता हरि तो" ॥ ८९ ॥
 कर्ण म्हणे, 'गुणवद्गुण जाणे गुणवंत अ-गुण नेणेची ॥
 प्रसवे^२ तीच अभि-ज्ञा शल्या तैसा न वांछ येणेची^३ ॥ ९० ॥
 मी आपणासि जाणें, जाणें त्या जिणुडाहि तत्त्वानें ॥
 तैसां न जाणिजे त्वां, इतरे वा सत्व-हीन^४ सत्त्वानें^५ ॥ ९१ ॥
 पार्थ-वधाचें साधन आहे तें सांगतो तुला, जेणें- ॥
 आज द्वैत-युद्धी^६ विजयाचे प्राण निधियें घेणें ॥ ९२ ॥
 आहे अहि-मय^७ सायक मृदु-चंदन-चूर्ण-पूर्ण मात्पात ॥
 त्यावांचुनि शर दुसरा नाहीच क्षोणि-बहुभा त्यांत ॥ ९३ ॥
 तो आहिय^८ शरोत्तम सोडुनि मी मेरुतेहि फोडीन ॥
 कयचाची काय कथा पार्था की केरावीच सोडीन ॥ ९४ ॥
 तूं साळासि कु-दंशी संगर-पादित्य काय तुज ठार्ये- ॥
 शल्या, कल्याण-गुणा पात्र जगी पुण्य-संप्रदें व्हायें ॥ ९५ ॥
 म्यालासि मृद-चुद्धे, बढबढसी फार घानिती अरिला ॥
 भाव तुसा मज कळला धीर तुसा मृत्युच्या भये हरिला ॥ ९६ ॥
 ते मार्ताण्ड मज की त्याला मारान मी स्व-वळ जाणें ॥
 कृष्णांला कर्ण न भी, तनु टाकुनि एकदां असे जाणें ॥ ९७ ॥
 देवांची काय कथा जरि कृष्णार्जुन सहस्र येतील ॥
 तारि माझे शर त्यांच्या प्राण-धनतें हिरोनि घेतां ॥ ९८ ॥
 तुज भेदिले पंतांनी स्पष्ट म्हणुनि घेतलां असें सांगें ॥
 सर्वा पारानध्यें हें मित्र-द्रोह-पाप वदु मंडें ॥ ९९ ॥

१ बदल कर्णान्या मनुष्यांच्या कानांला. २ प्रसवदेवतेची (आदरणीय होण्याच्या
 वेळच्या पुत्राची) जाळणी. ३ दुष्टादिष्ट प्रसवार्थ. ४ रज्ज्याच्या दोड्यांत,
 ५ सार्वजन्य-भावेन अर्जुनाच्या मदतीने खांद्यावर उठविले त्यावेळी त्याने मृत्यु शब्द
 जाळले पण शस्त्राच्या पुढे अश्वसेन हा बांधवा. तो ह्या वेळी अर्जुनास मार्गाने
 हेतुने कर्णाच्या भावांस बांधवांस वेळून राहिल होता, अटी बघा आहे. ६ गर्जना.

मज युद्धाभिप्रायापासुनि मागे बळेंचि फिरवील- ॥
 ऐसें भूत नसेचि त्रि-जगां जें ह्या यशास मिरवील ॥ १०० ॥
 म्याडासि भेडसावीं मी म्याया उपजलों नसें काहीं ॥
 विक्रम-यश साधाया झालोंसें, चाल पथ पुढें पाहीं' ॥ १०१ ॥
 शल्य म्हणे, 'रे सूता, बडबड करितोसि फार मद्य-प-सा ॥
 गुरु-सागर बहु गर्जे परि मुनिचा एकही भरे न पसा' ॥ १०२ ॥
 तेव्हां दुर्योधन नृप निज-कार्याचा न व्हावया घात- ॥
 कर्णास मित्र-भावे वारी, शल्यासि जोडुनी हात ॥ १०३ ॥
 नृप-बहु-मानें झाले अति वाद त्यजुनि उप-रमा वारिते ॥
 मग हरिवर^१ करि-वरसे गेले दोघे नरोत्तमावरि^२ ते ॥ १०४ ॥
 कर्ण त्रिदश-गुरु-भते^३ रचुनि महा-व्यूह तन्मुखीं ठाके ॥
 बाह्यस्पत्य-व्यूहा पाहनि बहु धर्म तो मनीं धाके ॥ १०५ ॥
 भूप म्हणे, 'तुंचि करीं कर्णाशीं युद्ध उदरीं कांटा ॥
 मांडो सुयोधनाशीं भीम, तयाचाचि तो असे वांटा' ॥ १०६ ॥
 अमृत-रसाची धारा धर्माची श्वेत-याह^४ आज्ञा पी ॥
 होय पुढें, सैन्यातें 'ऐसें वर्ता' म्हणोनि आज्ञापी ॥ १०७ ॥
 शल्य म्हणे, 'राधिया तो येतो जिष्णु विष्णु-सम-शील ॥
 गरुडीं कालीय तसा ज्यावरि तूं कोप-गरळ यमशील ॥ १०८ ॥
 कर्णा, पुससी ज्याला आला तो पार्थ दाव-पावक-सा ॥
 वधितो मृगांसि हरि-सा, सोसेल परांसि तत्प्रभाव कसा ॥ १०९ ॥
 तुजशीं धनंजयाशीं गांठि पढाया नकोचि बहु वेळ ॥
 पाहीन मी तयाचा आणि तुझाही रणांगणीं खेळ ॥ ११० ॥
 वधिशील जिष्णुला तरि कर्णा, होशील आमुचा राजा ॥
 परि हें दुर्घट इंद्रा, जरि काय सहाय आणिला आज्ञा^५ ॥ १११ ॥
 कर्ण म्हणे, 'मदेशा नीट पहा पार्थ-केतुचा शेंडा ॥
 संशयपात झाल्या मग्न जसा सागरोदरीं भेडा' ॥ ११२ ॥
 शल्य म्हणे, 'शरणातें कोण समुद्रोदकांत बुडवील ॥
 विशावील तृणें देहना अनिलाला करुनि वळ तुढवील' ॥ ११३ ॥

१ सिंहावर. २ अर्जुनावर. ३ देवांचा शुद्ध ब्रह्मस्वति त्याच्या मठाप्रमाणें.
 ४ अर्जुन. ५ मद्रदेव. ६ मालीचा पोळा.

ऐसे जों कर्णादी शल्य धरे तोंचि शीघ्र त्या सेना ॥
 मिळती, मारण-मरणाहूनि दुजे अधिक ज्यांनि भासेना ॥ ११३ ॥
 कुरु-पांडव-सेनांसीं- होती संग्राम राम-शिष्य-मणी ॥
 गजयूधार्थर हरि-सा धांवे मारी अनेक वार-मणी ॥ ११४ ॥
 अरि एक बाण हाणीं तों हाणी कर्ण शर त्या ति-पट ॥
 निपट^१ प्रत्युपकृति-पटु झांकी रिपु पसरुनि स्व-हंति-पट^२ ॥ ११५ ॥
 काढी जोडी ओढी सोढी- शर कर्ण, लाववास्ताय ते ॥
 न दिसे, दिसे शरासन-मंडळ हत शत्रु-बळहि त्या-भयते ॥ ११६ ॥
 हत-नर-तुरग-गजांच्या रक्ताची गुरु- तरंगिणी वाह ॥
 साक्षात् सरस्यती ती, स्नानं जन जिच्या निमज्जे लाह ॥ ११७ ॥
 रक्त-नदीच्या स्नाने, पाने गंधहि धीर ते गुठले ॥
 दिसती परंत-समयी किंजुक-तरु^३ फटक-काननी पुळते ॥ ११८ ॥
 शल्य म्हणे, 'आला रे आला काळानळ-प्रवळ भीम- ॥
 भीमन काळाचेंहि, यास प्रति-महद एक बळ-भीम^४ ॥ ११९ ॥
 बहु-काळ-संचितोप-क्रोध-गरळ^५ गुजराच ओंकाया ॥
 हा भीम-गुजग आला, सावध हो देस तेज-ओंका^६ या' ॥ १२० ॥
 कर्ण म्हणे, 'मदेशा, सायचि यदतोति भीम हा साचा ॥
 घेईल सृष्ट समरी व्याम्ही केल्या महोपद्रवाचा ॥ १२१ ॥
 हा धीर धीर फोर्ना प्रवळ नसे यासि चाड देहाची ॥
 चौघाहुनी शत-गुण प्रीति दुपंदमजेशि दे हाची ॥ १२२ ॥
 याला यधीन फिया विरध तरी मी करान कोपार्थ ॥
 याच्या कैयारे तरि मजशी घाटीत गांठि तो पार्थ' ॥ १२३ ॥
 शल्य म्हणे, 'न वदे बहु आभी भीमासि चाल याया' ॥
 कर्ण म्हणे, 'गुज सागर भारे, मज भीम कोन्हा राया' ॥ १२४ ॥
 भीमते नाराचें ताडी कर्ण- स्नानेनी यत्नी ॥
 मग चुडवि शर-समुद्री कपि गिरीं जेथि दूस्साग्यानी ॥ १२५ ॥
 भीमहि झांकी कर्णी बळ-पटें तत्तमून नारीत^७ ॥
 लोंढी, तो वार-मणी स्व-भनी सेव्ही भरी अ-गिन कोप ॥ १२६ ॥

१ पाशुरामाच्या शिष्यांमध्ये हेतु व्यास-वर्ण. २ वेदव. ३ कर्णाचे दण्डाची बट.
 ४ पल्याची शार. ५ हनुमान. ६ मांथन करेना मज्जर कोप होय शि.
 ७ पराक्रमाच्या स्थानाचा. ८ बाजाने. ९ कप.

लोक म्हणति, 'दारुण रण, नेणों होईल आजि काय कसें ॥
 दोघेही प्रवळ हटी दिसतें हें युद्ध भीति-दायक-सें' ॥ १२८ ॥
 हांसें भीम मनि म्हणे, 'जरि नसता कर्ण जिष्णुचा वांटा ॥
 कां टाकितों सु-यश कां गुरु-हृदयांतिल न काढितों कांटा' ॥ १२९ ॥
 कौमुभ-रंग-रंजित वस्त्रानें शोभते जशी महिला ॥
 हत-कटक-रक्त-रंगें आली शोभा तशी रणी महिला ॥ १३० ॥
 भीमें कुरु-बळ मथिलें जरि केलें गुरु-सुतादिकीं जतन ॥
 हत-नष्ट रुद्र-रोपें होय जसें दक्ष-मख-महायतन^१ ॥ १३१ ॥
 पार्थ मुकुंदासि म्हणे, 'संशतक मारिले पहा कृष्णा ॥
 कृष्णा-देवीची जशि तशि पुरवाया स्व-भूमिची तृष्णा ॥ १३२ ॥
 कर्णाचा गज-कक्ष-ध्वज^२ दिसतो आमुच्या वळांतचि तो ॥
 पुरुष-व्याघ्र-प्राया वीरांचे राशि संगरी रचितो ॥ १३३ ॥
 चाल सल्या, हरि सत्वर तेथें ने तन्निवारणार्थ मला ॥
 यम लाजो तव दासा, वाटे वृष काळ पांडवां गमला ॥ १३४ ॥
 कर्णातें साहेसा न दुजा मजवेगळा 'तुला कळतें ॥
 अद्भुत तेज तयाचें मस्मचि केलें असेल गा वळ तें ॥ १३५ ॥
 जो सारथि सुख-धामा तुज-सम शूरहि नवांबुद-श्यामा- ॥
 आला अरिच्या कामा तो राजा शल्य आमुचा मामा ॥ १३६ ॥
 ने रथ तेथें जेथें कर्ण करितसे मदीय-बल-दमना ॥
 स्मरत^३ असेल वृष-दहन-दग्धांच्या^४ कृष्ण-मित्र-जल-दमना' ॥ १३७ ॥
 हरि हर्षे हरि हांकी तें हरिणांचाचि न हरिती सर्व- ॥
 ते ऐसे जयन उव न पवन-कुमारीहि^५ उरविती गर्व ॥ १३८ ॥
 शल्य कपि-ध्वज पाहुनि कर्णासि म्हणे, 'पहा महा-बाहो- ॥
 आला अर्जुन, सावध आतां युद्धार्थ शीघ्र तूं वा हो' ॥ १३९ ॥
 कर्ण म्हणे, 'सत्य वदमि धैर्याची धरुनि घट्ट कास रहा ॥
 यदलासि यथार्थ नृपा, मज झाला प्राप्त धन्य वासर हा ॥ १४० ॥

१ (दक्ष+मख+महा+आयतन) दक्षप्रजापतीच्या घट्टाचें स्थान (यदनेत्र्य).
 २ हस्ती ज्याच्या पदगदर काढिल्या आहे असा. ३ कर्णरूप अग्नेने जळल्याच्या (माझ्या)
 सोबांग वृष्णाचा मित्र जो अर्जुन हाच मेघ तो आटवून असेल म्दगजे माझे सोद असा
 गीतसमयी माझी आटवण करित अर्जुनीन. ४ वायुपुत्र हनुमान् त्याच्या अंगी.

मी शुद्ध युद्ध यासी निर्भय-चित्तें करीन, काम रणी ॥
 होतो पूर्ण, पहावा धर्मज्ञ-जनेहि दोष का मरणी ॥ १४१ ॥
 भीष्म-द्रोण-चरित्राहुनि कोणाचें चरित्र सन्महित ॥
 परि तेंहि विसर्योन स्व-चरित्रें मी करीन जन्म-द्वित ॥ १४२ ॥
 कृष्ण म्हणे, 'पार्था हा आत्मा क्रोधांध कर्ण अंतक-स्ता ॥
 मृत्युंजय-वर-पात्रा, तूं याचा न करिशील अंत कसा ॥ १४३ ॥
 याच्या शरासि साहे देसा त्रि-जगांत तूंचि एक रणी ॥
 वीर उदंड असति, परि त्याला पार्था तुझी न ये करणी ॥ १४४ ॥
 कर्णातें जिकाया तूं शक्त, तव प्रताप मी जाणें ॥
 शाळा प्रसन्न तुज तो, जो जाळी त्रिपुर एकटे कर्णे ॥ १४५ ॥
 मारी हर-प्रसादें कर्णा, वृत्रा जसा मुनाशरी ॥
 राधे-सह सादृत ध्याकुळ-चित्ता तिच्या सुना शीर ॥ १४६ ॥
 पार्थ म्हणे, 'कृष्णा मज जय घडतो आजि निधये हा की ॥
 वा, सर्व-लोक-गुरु तूं आहेसि बहु प्रसन्न, हय हाकी ॥ १४७ ॥
 आजि पहाशील सख्या, मच्छर-शकटीटनांग १ कर्णातें ॥
 तदसृक्कण-सिक्तातें २ आकाशातेंहि शोण-वर्णातें ३ ॥ १४८ ॥
 मी त्याचें की मातें तो आजि करील निधये हनन ॥
 मन न व्यग्र तुजें हो, रणि जय-मरणार्थ आमुचें जनन ४ ॥ १४९ ॥
 जिण्युसि हारि ने धर्म-स्वातीचें उदरावया शस्य ॥
 कर्ण रघासह आणी सत्वर समरांगणांत तो शस्य ॥ १५० ॥
 लासाह तेज विद्या शिक्षा बळ धैर्य शौर्य दांयाचें ॥
 तुल्यचि ज्यापरि गंगा-यमुनांच्या पावन-नव ओघाचें ॥ १५१ ॥
 इंद्र म्हणे, 'कर्ण-यथे हो पार्थ स्तोत्र-यात्र अग्र्यात ५ ॥
 सूर्य म्हणे, 'पार्थ-यथे संराट् विजय कर्ण समरात ६ ॥ १५२ ॥
 कर्ण म्हणे, 'शल्या जर मजटा मरीट आजि पार्थ कसे ७ ॥
 करिशील, नांग देकी धित्रीचें होय ज्यात सार्वकसे ८ ॥ १५३ ॥

१ इंद्र. २ (मृत्युंजय + शकटीटनांग) माझ्या बाणांनी शिथिलित्त होतो असे
 अंग ज्याचे असा. ३ (लघू + शकटीटनांग + अंग) रघाच्या रथविद्येचा तसा अंग
 असा असे असा. ४ लांबडा रंग अंगसेव्या.

शल्य म्हणे, 'कर्णा तें न घडो, देंवें घडेलही जरि तें ॥
 तरि मी त्वदर्थ युद्धीं मारिनि रणांत जिण्णुतें हरितें' ॥ १५४ ॥
 पार्यहि हरिस म्हणे, 'जरि अरि मज मारीळ काय करिशील ॥
 न पुसावे परि पुसतों, कीं तूं संशय समस्त हरिशील' ॥ १५५ ॥
 ऐकोनि कृष्ण 'शिव शिव' ऐसें आशीं म्हणोनि मग हांसे ॥
 कीं कर्ण काय, न बळी काळाचिही स्व-सेवकी^१ फांसे^१ ॥ १५६ ॥
 'शुष्क उदधि, शीत अनळ, जरि होईल प्रभा-करा पात- ॥
 तरि ह्या कर्णापामुनि नाही होणार वा तुझा घात ॥ १५७ ॥
 जरि विपरीतचि होइल तेंही स्मर-हर-वर-प्रदान मृषा ॥
 तरि मी निज-भुज-तेजें मस्म करिनि मद्र-पति-समेत वृषा' ॥ १५८ ॥
 ऐसा निश्चय केला पार्थे कर्णेहि मांडिलें समर ॥
 कौतुक पाहति कौरव-पांडव-पक्ष-स्थ आणखी अमर ॥ १५९ ॥
 पार्थाकडील कटकें कर्णे, कर्णाकडील त्या पार्थे ॥
 केडीं तीव्र-शरांही भग्नं मग्नं मयी, हत-स्वार्थे^२ ॥ १६० ॥
 वर्पति अन्योन्याचार कर्णार्जुन ते घनावरी घनसे ॥
 पुरुहूत^३-दूत-यात-शुमणिकरां शर-गृहांत रीघ नसे ॥ १६१ ॥
 तों आला वध-समय, द्विज-शापहि^४ भू-मुखेंचि तो डावें- ॥
 गिळित्री रथ-चक्र, म्हणे 'रामाखा^५ प्रेम तूंहि तोडावें' ॥ १६२ ॥
 चक्र क्षितिनें गिळितां न स्मरतां भार्गवाख रविजाळा- ॥
 स्पर्शे विषाद, म्हणती 'बळ-तेजो-नाश-हेतु' कवि ज्याला ॥ १६३ ॥
 व्यसनी पडतां, क्षत्रीं धर्मी होऊनि तो वि-रस 'हाय' ॥
 कर्ण म्हणे, धर्मासहि मानी कीं, 'हा नव्हे चिर सहाय' ॥ १६४ ॥
 विधि फिरतां जरि दिधला घ्यसनें त्या फार कंप दात्यानें ॥
 परि परिरंभण^६ देठनि होती शुचि-सख-संपदा त्यातें ॥ १६५ ॥

१ माझ्या भक्ताला (बांधवाला). २ ज्यांचा स्वार्थ (जयाचा) नाहीत्या ज्ञाना भाडे
 अर्था. ३ दृष्ट. ४ कोणी एका वेळीं कर्ण नृपतेम गेला असतां त्याच्या बाणानें एका
 ब्राह्मणाची गाय मेली ; तेव्हां त्या ब्राह्मणानें " ऐन बाणीबाणीच्या प्रसंगी सुद्धांत पृथ्वी
 तुझ्या रपाचें चक्र गिळील," असा श्राव दिला होता. ५ परशुरामानें दिसेल्या अत्र्या.
 परशुरामाचा भीष्माशियाय इतर क्षत्रियांविषयी न सांगण्याचा नियम होता. तेव्हां
 कर्ण ब्राह्मणाचा वेष घेऊन त्याज्यामूल कपटानें विद्या शिकल्या. पुढे तो क्षत्रिय भाडे
 अर्णें परशुरामाक बळव्यावर मजपातून मिळविलेली विद्या श्रमणी तुला उपयोगी पडणार
 नाही असा त्यानें श्राव दिला होता. ६ आत्मिन.

तो वृष भूमि-प्रस्त-स्यंदन-चक्रासि^१ उद्धरायते ॥
 उतरे स्व-रथाखालें करुनि असें अ-तुल युद्ध राया ते ॥ १६६ ॥
 उद्धरण करूं पाहे कर्ण मुजांनी धरुनि चक्राचें ॥
 पारि पृथ्वी सोडीना जाणों व्रत घेतलेचि नक्राचें ॥ १६७ ॥
 सत-द्विपा पृथ्वी वृष उचली चार अंगुळें वारि ती ॥
 बडिशासि जशी मत्स्या, नुगळी^२ चक्रासि कांपली पारि ती ॥ १६८ ॥
 सद्रसना^३ नामातें की सोडी बंधु-ता^४ न दायते^५ ॥
 तैशी क्षिति चक्रातें, श्रम झाला फारसा तदा यातें ॥ १६९ ॥
 त्या व्यसनीं तो पाणी आणी नेत्रासि वृष म्हणे, 'हाय' ॥
 काय करील, न^६ साहे^६ ते बहु मर्मीहि साहिले घाय ॥ १७० ॥
 स्व-बधोद्यतार्जुनातें कर्ण म्हणे, 'बळ तुझें अनंत रहा- ॥
 स्वस्थ मुहूर्तभरि, रण-भ्रद्धा पुरवील गा अनंतर हा ॥ १७१ ॥
 रथ-चक्र उद्धरूं दे, श्रुति-शास्त्र-ज्ञा महारथा कुल-जा ॥
 साधु न हाणिति अरेला, पाहति अ-धृतायुध व्यथाकुल ज्या ॥ १७२ ॥
 तूं स्व-रथी, क्षितिवरि मी, तूं सायुध, मी अ-शस्त्र-कवच रणी ॥
 न बधायें मज, जों मी रथ-चरणी छग तूंहि भव-चरणी^७ ॥ १७३ ॥
 म्यालों न तुज हरीसहि जो न तुला वि-मुख काय कातर तो ॥
 कथितां यास्तव फीं, जन धर्म भव-सिंधु-नायका तरतो ॥ १७४ ॥
 रक्षावा धर्म बुधें कुशळाचा धर्म हा निधी, राहें ॥
 स्थिर जें करिसि निरायुध-मथन करिल धर्म-हानि धीरा हें ॥ १७५ ॥
 कृष्ण म्हणे, 'राधेया भला बरा आजि स्मरसि धर्मातें ॥
 नीच-व्यसनी बुडतां निदिसि दैवात न स्व-कर्मातें ॥ १७६ ॥
 जेव्हां तूं दुर्योधन दुःशासन शकुनि एक-मति शालं ॥
 कैसें कपट-शूतां चिचीहि न धर्म लंघितां म्यालां ॥ १७७ ॥
 जेव्हां समेसि नेली पांचाळी मानिलें मनी शर्म ॥
 तेव्हां गेला होता कोठें राधा-मुता तुझा धर्म ॥ १७८ ॥
 फेडी वख सतीचें जेव्हां उघडें करावया आंग ॥
 गेला होता कोठें धर्म तुझा तेथवां वृषा, सांग ॥ १७९ ॥

१ जमिनीत स्पल्लें रथाचें चाक त्याला. २ न सोडी. ३ साधूंनी प्रियदा.

४ भाऊवंद. ५ विभाग (दिव्या). ६ सहन न होतील असे. ७ शिवपदी.

चारुनि विपान भौमा सर्प ढसविले नृपे असें खोटें ॥
 कर्म करवितां, कर्णा होता तव धर्म तेधवां कोठें ॥ १८० ॥
 केले दग्ध जतु-गृहीं त्वां पांडव वारणावर्ती जेव्हां ॥
 गेला होता कोठें धर्म तुझा सूत-नंदना तेव्हां ॥ १८१ ॥
 अभिमन्यु बाळ बहुती बधितां त्वां वारिलें न तें कर्म ॥
 तेव्हां गेला होता कोठें राधा-सुता, तुझा धर्म ॥ १८२ ॥
 पूर्वी धर्म न रुचला, त्यजिला निपटूनि जो जसा कुचला^१ ॥
 आतांचि घरा मुचला काळ-गृहा सर्व व्हा परासु^२ चला ॥ १८३ ॥
 मार्गेचि तुम्ही भजतां धर्माळा तरि तुम्हांस वांचविता ॥
 आतां मरा, न वांचे दीप्त-गृहीं जो न तोय सांचविता ॥ १८४ ॥
 मार्गेचि धर्म करितां जरि देतां राज्य धर्म वांचविता ॥
 न जगे जो दुर्भिक्ष-व्यसनापूर्वी न धान्य सांचविता ॥ १८५ ॥
 आतां रक्षील कसा धर्म, तुम्हीं वित्त-मद्य-मत्तानीं- ॥
 जो छोटिला दहादां स्व-हितहि मानूनि अहित उत्तानीं ॥ १८६ ॥
 रक्षाया धर्म असा करिशी उपदेश तरि असे मान्य ॥
 रक्षितसों धर्मते^३ आम्हांला धर्म ठाडका नान्य^४ ॥ १८७ ॥
 आश्रित-जनाभिमानी प्रभु बोले जेधवां असें रागें ॥
 निश्वास वृथे लज्जावनत-मुखें सोडिला जसा नागें ॥ १८८ ॥
 न वदे फांहीच, रथीं येव घे सूर्य-सूनु चापातें ॥
 सोडी बाण कराया मूर्छित शक्रासि सूनूच्या पातें ॥ १८९ ॥
 तेव्हां पर-पुरुष^५ म्हणे, 'पार्था दिव्यास्त्र-वात सोडावा ॥
 सोडावा मोडावा धैर-द्रुम-कर्ण, बाण जोडावा' ॥ १९० ॥
 कर्णावरि बहु कोणे पार्थ जई तेधवां बनळसाचा-^६ ॥
 देह ज्याळा-माटी^७ भासे त्या रण-मखीं बनळ साचा ॥ १९१ ॥
 शर सोडिला रवि-मुतें, धीर जनंहि स्व-धीर यागार्गे ॥
 जो सोडिलाचि नव्हना व्यसनांत कधीहि मणि जसा नागें ॥ १९२ ॥
 तो शर गर-धर-वर^८-स्ता पवि-स्ता रवि-स्ता स्मरारि-स्तायक-न्ता ॥
 पार्थ-भुजांतरि शिरला, बल्नीनामाजि नाग-नायक-न्ता ॥ १९३ ॥

१ क्षयविशेष. २ गतप्राय. ३ धर्मराजाचा. ४ परमात्मना (वृष्ण).

५ (अनू-अटसाचा) ज्याला शाळ्य नाटी असाचा. ६ ज्याला दुष्ट अणि. ७ क्षय
 धारण करणारा पांढर.

त्या खर-शर-प्रहारें विव्दळ झाला म्हेन्द्र-सुत राया ॥
 जरि होता निकट कुशल मंत्री प्रभु बाण-सर्प उतराया ॥ १९४ ॥
 ऐसा निज-भुज-विक्रम दावुनि सर्वा भटांसि शुद्ध-रणी ॥
 उतरे वृष दावाया भू-मस्त-रथांघ्रिच्याहि उद्धरणी ॥ १९५ ॥
 बहु यत्न करी, प्रार्थी परि धारिलें सोडिनाचि चाक रसा ॥
 द्विज-शाप मान्य पति-सा गुरु, कर्ण न मान्य तीस चाकर-सा ॥ १९६ ॥
 देव म्हणे, 'पाहिलें गुरु-नाम मग स्व-धनु बाण वखें घे ॥
 खंडी शिर रिपु पुनरपि जों रथ-रत्नाचिया न वर वेंचे' ॥ १९७ ॥
 प्रभुची आज्ञा होतां पार्थ प्रखरेपु सोडुनी त्वरित- ॥
 रण-दक्षा स्व-विपक्षा करि कक्षा-केतु^१ खंडुनी ज्वरित ॥ १९८ ॥
 तुटला ध्वजचि न केवळ विजयाचा भरंवसाहि तुटला हो ॥
 सुद्धदध्रुविंदुसह तो पडला, वळ-धैर्य-सेतु फुटला हो ॥ १९९ ॥
 केतु च्छेदुनि पार्थ द्यु-मणि-मुताचे हरावया प्राण ॥
 जोडी गांडीव-गुणीं शत्रु-हर हरायुधा-असा^२ बाण ॥ २०० ॥
 योजुनि महास्त्र-मंत्रित शर विजय म्हणे "जरि स्व-गुरु सर्व- ॥
 तोपविले असतील, ज्ञान-वळाचा नसेल तिल गर्व-," ॥ २०१ ॥
 विधिने^३ जोडुनि नेलें असेल जरि कीर्तने न तप नाशा- ॥
 तरि या शरें वृष मरो, हरिचीच पुरो, पुरो न तपनाशा" ॥ २०२ ॥
 ऐसैं बदोनि पार्थ ओडुनिया स-गुण-बाण कर्णाति ॥
 पाठविला फाळें निज-दूत तसा व्हावयासि कर्णाति ॥ २०३ ॥
 नयनाग्नि-फाळ^४ नील-प्रीवाचा^५ मीनकेतुवर^६ जैसा ॥
 अरिवरि सायक-नायक जाय कराया क्षय त्वरित तैसा ॥ २०४ ॥
 तो शर कृत्यानळसा^७ दुर्घट चक्रोद्धृति-क्रियानळसा-^८ ॥
 गांठी कुरु-वळ-विजय-प्रासादाच्या रवि-प्रभा^९ कळसा ॥ २०५ ॥

१ ध्वजवस्त्राचा पदर. २ शंकराचें आयुध पाशुपतास्त्र त्यासारिखा. ३ अन्वय-
 जरि विधिने तप जोडुनि (तें) कीर्तने (मुस्ताने उच्चारिल्याने) नाशा न नेले असेल
 तरि इ०. ४ शंकराच्या (तृतीय) नेत्रांतील क्षत्रीची ज्वाला मदनान्वर जशी पडती.
 ५ (कृत्या+अनळ+सा) शत्रूचा घात व्हावा म्हणून जो होम करावयाचा त्याच्या
 क्षत्रीसारखा. ६ (चक्र+उद्धृति+क्रिया+अनळ) रथाचे चाक उपटून काडण्याच्या
 व्यापारांत आढस न करणाऱ्या क्षत्रा कर्णांत. ७ रविप्रभा कुसुमविविजयप्रासादाच्या
 कळसा गांठी, असा अन्वय म्हणजे कौरवांच्या पराजयाची वेळ आली.

शाण-निशित-मुखचाण^१ प्राणाभृदीढ्यार्क-सूनुच्या^२ अमळा- ॥
 खंडी नाळापासुनि कमळा मोरुत तसा शिरः-कमळा ॥ २०६ ॥
 सात्ताश्रु^३ शिर वृषाचें प्रथम क्षोणी-तळीं गळालें हो ॥
 मग स-कुसुम-वृष्टि^४ तनू स-धर्म-भय^५ शत्रु-बळ पळालें हो ॥ २०७ ॥
 कर्ण-शरीरापासुनि तेज निघालें दिवा-करी शिरलें ॥
 गुरु द्वच्छोक-तमावरि^६ जाणों सत्पुत्र-सत्त्व तें फिरलें ॥ २०८ ॥
 ऐसा केळा असतां कृष्ण-कृपेनेचि कर्ण-नाश तदा ॥
 पांडव पांचाळ करिति विजयाच्या वीर्य-वर्णना शत-दा ॥ २०९ ॥
 बहु-सिंह-नाद वाद्य-ध्वनि जय-जय-कार करिति धर्म-वळें^७ ॥
 म्हणति, 'तरळा युधिष्ठिर दुस्तर कर्णार्णवासि धर्म-वळें' ॥ २१० ॥
 मग्न-रथें शल्य पळे, क्षितिस म्हणे, 'क्षोभलीस तूं कां गे' ॥
 दुर्योधनासि भेटे, स्व-मुखें कर्णाल-वृत्त तें सांगे ॥ २११ ॥
 भूप म्हणे, 'हा हा आशि कशि झाली आजि अंग-राज-गती ॥
 स्वर्ग-श्री साधार्या मग, आधीं करुनि संगरा जगती ॥ २१२ ॥
 तें विपरीत कसें त्यां केलें, कर्णा सल्या अगा, धामी- ॥
 सुख काय, तरो कैसा ह्या त्वद्विरहार्णवा अ-भाधा मी' ॥ २१३ ॥

आर्या ; सन्मणि-मालेंतील

“सत् म्हणजे साधु हीच रत्नें ह्यांची माळा.” ह्या आर्यांपैकी प्रत्येकींत एकेका साधूचें वर्णन केलें आहे, म्हणून ह्या प्रकरणास सन्मणिमाळा म्हटलें आहे.

जो ज्ञानराज^१ भगवान् श्रवणें सु-ज्ञान दे, वदे याचा ॥

अवतार गमे अकरावा कां मुझां न देवदेवाचा ॥ १ ॥

१ शानेवर तीक्ष्ण केलेलें आहे मुख ज्याचे. २ जीवांना स्तुत्य असा जो सूर्य त्याच्या पुत्राच्या म्हणजे कर्णाच्या (प्राणवृत्त+ईश्वर+अर्क+सूनु). ३ (ग+आत+अश्रु) इष्टमित्रांच्या अश्रूंसदृशतमान. ४ देवांनी केलेल्या पुण्यवृष्टीसदृश. ५ धर्मराजाच्या मनांतील भयानुदा. ६ आपल्या वाक्काच्या हृदयांतील शोकस्य अंगारावर. ७ धर्मराजावरील सैन्ये. ८ ज्ञानदेव.

नमिला शमि-ठास्य-प्रद^१ शांति-जलधि एकनाथ तो भावें ॥
 शोभावें ज्याचें यश विश्वां ज्या^२ देव-वृंद लोभावें ॥ २ ॥
 कर जोडून करिन मी न नृसिंहसरस्वतीस^३ कां नमन ॥
 सज्जन सेविति ज्याचें सद्यश व्हाया सु-तृप्त कान मन ॥ ३ ॥
 स्वर्वह्नि-सुरभि-सुर-सारिदधिका^४ श्रित-सर्व-काम-दा साची ॥
 श्रीरामाची जैशी सत्कीर्ति तशीच रामदासाची ॥ ४ ॥
 नमिला साष्टांग श्री-पति-भक्ति-रस-ज्ञ वामन-स्वामी^५ ॥
 रस-भवना^६ तत्कवना मानी या तेवि वाम^७ न स्वा^८ मी^९ ॥ ५ ॥
 वंदन नंदनसा मी करितों मावें मुकुंदराजाळा ॥
 वश झाल्या सद्दिद्या सकीर्ति सु-मुक्ति सुंदरा^{१०} ज्याळा ॥ ६ ॥
 वंदाया मजला तो ब्राह्मण बहिरा^{११} तथा पिता मान्य ॥
 जरि उफिरव्हांत पडला मळला न हिरा तथापि सामान्य ॥ ७ ॥
 हरिविजय ग्रंथातें आधि मग श्रीधरासि वंदीन ॥
 शिव-वंदन-कामांहीं लंघावा^{१२} प्रथम देव, नंदी न ॥ ८ ॥
 श्री-मुक्तेश्वर कवि-धर यातें कोण न शुभेच्छु वंदील ॥
 वंदी लक्ष जयाचें, ज्याचें यश भव्य जेवि मंदील ॥ ९ ॥
 कीर्तन-सुखार्थ झाला अवतारचि अमृतराय जीवाचा^{१३} ॥
 भळत्या मुखांतुनि अशी सु-रस-खनि निघेल काय जीवाचा ॥ १० ॥
 कर जोडितों सुटाया तनुरूपा ताप-हेतु कारा मी ॥
 कां स-तनु-मुक्त झाला योगाची सिद्धि हे तुकारामी ॥ ११ ॥
 माया हे संसृतिची जाळूनि स-शोक तो कवी रमला ॥
 राम-पदार्ज्जी अलि-सा, बहु-मत सु-मुदोक^{१४} तो कवीर मला ॥ १२ ॥
 साधु^{१५} म्हणावे म्हणती नर माधवदास साधु घाला जे^{१६} ॥
 अति-सारी पट ज्याचे न रमा-धव दासता धुया लाजे ॥ १३ ॥

१ शांतिप्रधान अशा जनाला ठास्य (नृत्य) लक्षणेने आनंद देणारा. २ ह्या नांवाच्या साधूच. ३ कल्पलता, कामधेनु व (सुर+सरित्) भागीरथी ह्यांच्या-(वीती) देशा अधिष्ठ. ४ (कवि) वामन पंडित. ५ शृंगारादि रसाचें गृह. ६ सुंदर. ७ स्वर्गीय कवनास. ८ मी मोरोपंत. ९ सुंदर लिखा. १० ह्या नांवाचा. ११ नवनीताच्या जुन्या आवृत्तीमध्ये 'वंदावा' असा पाठ आहे; परंतु मोरोपंतकृत 'स्फुट काव्ये' (भाग १, १८९६) मध्ये 'लंघावा' असा पाठ आहे आणि तोच रास दिग्गजो. १२ नृहस्पतीचा. १३ (सु+मुद+ओक)-उत्तम आनंदाचें स्थान. १४ जे नर माधवदास घाला साधु म्हणती (ते) साधु म्हणावे, असा अन्वय.

नरहरि-नामा^१ पावे संत न सोनार दास-मान कसा^१ ॥
तरला करनि भवाचा अंत नसो नारदा-समान कसा ? ॥ १४ ॥

आर्या ; धर्मोपदेश-प्रकरणीं

सत्यातें जोडावें सु-ज्ञें धर्मासि पळ न सोडावें ॥
पाशांतें^२ तोडावें धीरें न कदापि पाप जोडावें ॥ १ ॥
वा गा धर्माच्या तों कोणी सोडूं नयेचि कासेतें ॥
निष्कळ^३ होती मेघें त्यजिलीं आलींहि जीविका सेतें^४ ॥ २ ॥
अंभो-दास पहाती जैशीं पसरुनि^५ नित्य आ^६ शेते ॥
धर्मासि तशीं भूतें^७ कोर पूर्ण समर्थ हाचि आशेतें ॥ ३ ॥
निज-हित-कर धर्माचें कुशलें विटवूं नयेचि मन कांही ॥
यापरि^८ पोषण पाळन लालन करिजे न अन्य जनकांही ॥ ४ ॥
साधु म्हणति^९ जो न करी धर्माशीं नीतिशीं विरोधा^{१०} त्या- ॥
रक्षीं व्यसनीं, तदितर जन उदकीं ओष्ट-सा विरो, धात्या ॥ ५ ॥
म्हणऊनि अनुसरावें सु-ज्ञें न क्रोध-लोभ-काम-मता ॥
पतनार्थ कां अहंता पोषायी गा तशींच कां ममता ॥ ६ ॥

आर्या ; संशय-रत्न-माला

संसारसागरांत बुडत असतां परमेश्वरानें आपणांस तारावें म्हणून मोरोपंतानें त्याचा धावा केला. भक्ताविषयी अत्यंत प्रेमळ असा ईश्वर भक्ताच्या हाकेसरसा धांवत यावयाचा, असें असून त्याला यावयास उशीर लागला ; हें पाहून मोरोपंत अनेक प्रकारचे संशय घेत आहे, ते पुढील आर्यांत वर्णिले आहेत, म्हणून ह्या प्रकरणास 'संशय-रत्न-माला' (संशयरूप रत्नांची माला) असें नांव दिलें आहे.

१ अन्वय- (जो) भवाचा अंत करनि तरला, (तो) सोनार (जातीचा) नरहरिनामा संत दासमान (भगवद्भक्तांची योग्यता) कसा न पावे ? (आणि) कसा (ब्रह्मोद्दीप्त झालेला असा) नारदासमान नसो (काय ?). २ मायापाशांस. ३ निष्कळ झालेली ही शेते (जर) मेघें त्यजिलीं (तर) निष्कळ होताना. ४ आ पसरून-मोठ्या उरकटें. ५ ह्या पद पाहोत ह्या अभ्यासूत व्यापदाचा वर्ता. ६ धर्माप्रमाणे. ७ साधु म्हणति हे धात्या (ईश्वरा), जो धर्मासि (व) नीतिशीं विरोधा न करी इत्यादि.

उठतां बहु त्वरेनें 'कोठें जातां' असें तुम्हां देवी' ॥
 पुसती झाली जाणों? पुसतां झाला पुढें न पद ठेवी ॥ १ ॥
 किंवा नारद आला आलार्पात^३ स्वकीय^४ संचरितें ॥
 प्रेमळ गीत तुम्हांला हरि^५ हारणापरिस बहुत वश करितें ॥ २ ॥
 कीं माझे दुर्दैव प्रमुच्या मार्गांत आडवें पडलें ॥
 शरणागत-भय-शमना^६ यास्तव येणें तुजें नसे घडलें ॥ ३ ॥
 किंवा मजहुनि दुसरा कोणी बहु दीन दास आढळला ॥
 तच्छुभ-दैव-समीरें^७ त्याचारे करुणा-वन प्रभू बळला ॥ ४ ॥
 अथवा येतां^८ झालां तन्मय शिव-सांडवांत कैलासी^९ ॥
 केला^{१०} असेल गरुडें गर्व पुन्हा काय त्याच कैलासी^{११} ॥ ५ ॥
 बहुधा घळिचें द्वार क्षणभरिही सोडितां नये देवा ॥
 न चुकावी छल-पाप-प्रायश्चित्तार्थ^{१२} साधुची सेवा ॥ ६ ॥
 प्रायः सु-मुहूर्तांचा शोध करायसि लागला वेळ ॥
 होय महत्^{१३} कार्य परि प्रमुचा तों नित्य सहज हा खेळ ॥ ७ ॥
 कीं मी भागवतांचा^{१४} भाग^{१५} असें आणिलें मनीं स्वामी ॥
 हें सत्याचि परि कैचा हा भेद प्रभु-वरा तुझ्या धामी ॥ ८ ॥
 किंवा तुज एकाकी पाहुनि खळ दैत्य आडवे^{१६} आले^{१७} ॥
 फुटतां सागर सिकता-सेतूचें^{१८} काय त्यापुढें चाले ॥ ९ ॥
 किंवा तुज गुंतविलें भजकी, पारि ते दयार्द्र या रंकी ॥
 उद्धरियासि न सज्जन गुंतविती गाय कष्टतां पंकी ॥ १० ॥

१ लक्ष्मी. २ कोणी कामाकरितां बाहेर जात असतां त्याला कोठें जातां, असें कोणी विचारिलें तर तो अपशकुन समजून त्यानें बाहेर जाऊं नये असें आढे; ह्या गोष्टीस अनुलक्षून हें लिहिले आहे. ३ गात गात. ४ तुमची स्वतःची. ५ अहो हरि. ६ शरण आलेल्याचे भय नाहीसें करणाऱ्या. ७ त्याचे शुभकारक दैव हाच समीर म्हणजे बापु, त्यानें. ८ येत असतां (वाटेंत) कैलासपर्वतावर शिवाच्या मूर्त्यांत तर तुम्ही तमीन झालां नाहीं ना? ९ एकदां विष्णु कैलासीं शिवदर्शनार्थ गेला असतां त्याचे वाहन गरुड त्यानें मळाच्या गर्बांनं नंदीच्या नाकांत बोटें घालून त्याचा उपहार केला; तेव्हां त्यास मोठा क्रोध येऊन त्यानें गरुडाला खासानें नाकांत ओढून घेतलें; अशा रीतीनें त्याच्या गर्बाचा परिहार केला; अशी कथा आहे. १० कामनावतारी (बलीचा) छट केल्यामुळे जें पाप लागलें त्याच्या प्रायश्चित्तकरितां. ११ मजसारख्या मोठ्या पातक्यास तारणें हें महत्त्व त्याचें. १२ मी (ईश्वर) मर्णाच्या मात्र बांध्यास देणारा म्हणजे त्यासच प्राप्त होणारा. १३ (मुद्दाकरितां) आडवे आढे. १४ वाङ्मया बांधावे.

किंवा चुकतें कांहीं स्तवनीं तेणेंचि मागुता वससी ॥
 तरि हें मन्मूर्खत्व प्रभु तूं दोष-ज्ञही तसा नससी ॥ ११ ॥
 कीं^१ कळवाया कमें धमें तुज दाविली असेल वही^२ ॥
 त्वदृष्टि-पुढें राहे ऐसा पापांत त्या नसे छत्र ही ॥ १२ ॥
 कीं न श्रवणी गेली ही माझी हाक, हा कसा तर्क ॥
 कशि गुरु-जनीं सतीची^३ शिवळा ज्या कुमुदिनीस असदर्क^४ ॥ १३ ॥
 अथवा स्वस्थाचि अससी कीं घेतो नाम रक्षणी शूर ॥
 हें सत्य परि प्रवळहि वळ^५ दुर्वळ जरि रणीं धणी दूर ॥ १४ ॥
 कीं 'भीतो भ्रांत वृथा मृग-जळ-मग्रासि काय तारावें' ॥
 सत्यचि हें, परि शिशुचें भय जाया वागुलासि मारावें ॥ १५ ॥
 कीं कांहीं व्रत-नियमीं बोलों चालों नथे असें झालें ॥
 तरि दीन-रक्षणाहुनि अधिक-फळ-व्रत^६ कधी मना आलें ॥ १६ ॥
 कीं हाक ऐकतांचि प्रमुखा हा रक्षणाहसैं थाटे ॥
 वाटे या^७ दुःशील-प्रीप्ती^८ तत्र नव दया-नदी^९ आटे ॥ १७ ॥
 कीं पावावें समधीं सद्य मनांतून योजिलें जरि तें ॥
 तरि^{१०} जेवि रक्विमणीचे चित्ता माझे अधोर मन करितें^{११} ॥ १८ ॥
 किंवा पुराण-पुरुषा^{१२} संप्रति बहु भागलासि या कामीं^{१३} ॥
 तुज नीज लागली तों सजलों मारावयासि हाका मी ॥ १९ ॥
 किंवा बरी परीक्षा केल्यावांचूनि न प्रसाद करा ॥
 तरि परि तसाच आतहि उगाडितां कोळसा, प्रयास^{१४} करा^{१५} ॥ २० ॥

१ यम हा प्राणिमात्राची सर्व कमें जीत लिहून ठेवीत असतो, ती. असा मदापातशी मनुष्यास तारणे योग्य नाही, असे म्हणून यमानें तुला माझी पातळे दाखविली असतील. असा संशय. २ पतिव्रता द्रौपदी हिची. ३ (अस्त+अर्क) रातदुःस्वप्नरूप सूर्य. ४ सैन्य. ५ (दीनरक्षणपेशां) अधिक आहे फळ ज्याचे असें व्रत. ६ हा मी (मोरोपंत) जो अत्यंत दुष्ट स्वभावाचा हाच प्रीत्यन्तु व्हांवत (हे ईश्वर) दुरी. ७ दयारूप नदी आटे (आटली). ८ तुम्ही जरी मला प्रयोगी पावादयाचा संकेत केला असले, तरी तुम्ही अतिप्रिय व दुर्मिल असल्यामुळे विवाहादय्यापूर्वी रक्विमणीचे मन जसे तुम्हाविषयी अधीर झालें होतें तसे माझे मन अधीर झालें आहे असा भाव. ९ म्हातारा. पक्षी अनादि. १० दीनांचा उद्धार करण्याच्या कामांत. ११ हाताग धन (मान होईल).

कीं धाड़िले पुढें निजनाम करो सर्व सिद्धता बाधी ॥
 ऐसे प्रभो म्हणावे तरी तुमचीं चरण-सारसें साधी^१ ॥ २१ ॥
 कीं आर्जविला^२ नाम-प्रतिनिधि हा अमृत उधळितो स्वैर^३ ॥
 न पुसे, न भी, न ऐके^४ यास्तव दोघांत^५ लागलें वैर ॥ २२ ॥
 कीं संप्रति अभय दिलें कलिला चालावया वरें राज्य ॥
 परि कोण प्राणि सदय शिंपील वळें दवानळीं आज्य ॥ २३ ॥
 किंवा म्हणसि समर्थोहं^६ कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं^७ ॥
 दीनाग्रनाविणें^८ क्षण देइल दयिता^९ दया^{१०} कशी वर्तुं^{११} ॥ २४ ॥
 कीं अक्ष-क्रीडेन^{१२} हरिलें मन, सर्व कार्य जी चुकवी^{१३} ॥
 तारि बद्ध-मूळ^{१४} एकचि मजदवन-व्यसन^{१५} वर्णिती मु-कवी ॥ २५ ॥
 कीं बैकुंठी पुष्कळ भक्त, तिल स्थळ नसे नसावेंची ॥
 बसवा पुरें, पुरे कां म्हणतां, धनवंत कण कसा वेंची^{१६} ॥ २६ ॥
 कीं बहुकाळ विसरला फारचि संकोचला सखा लाजे ॥
 येत असेल हल्लुहल्लू म्हणुनचि एकहि न पादुका वाजे ॥ २७ ॥
 कीं नाम स्पर्श-मणि स्पर्शें परि काय कीरल खापर मी ॥
 सदयहि घालील कसा दुर्दैवाला सुखी सखा परमी ॥ २८ ॥
 कीं प्रथम मदपराधें तारूं ना म्हणुनि बाहिल्या आणा ॥
 प्रभुजी पुरे प्रतिज्ञा, भारत-रण-वृत्त^{१७} सें मनी आणा ॥ २९ ॥
 कीं याचकांसि देता सरले चारीहि^{१८} मुक्ति-धन-राशी^{१९} ॥
 भक्तिच मज द्या, दार्वें देवाला अमृत, योग्य न नराशी ॥ ३० ॥
 कीं जरि म्हणाव् 'असतां जन्म-शुचि'^{२०} स्व-पद-नीर-जा मिळतो^{२१} ॥
 तारि शक्यतां गला अजि चुकला नव्हताचि कीं अजामिळतो ॥ ३१ ॥

१ ज्यांना दामडोल आवडत नाही अशीं. २ नाम हा तुम्हा प्रतिनिधि द्यावे (कीमी) आर्जव केलें असतां तो यथेच्छ मोक्ष देतो : व तुम्हांला पुनत नाही इत्यादि. ३ तुम्हां दोघांत. ४ समर्थः (समर्थ) अहं (मी) कर्तुं (कोणतीही गोष्ट करावयास). अर्थात् (को० गो० न करावयास). ५ अन्यथा कर्तुं (को० गो० उलट करावयास). ६ दीनांच्या रक्षणावांचून. ७ तुमची आवडती दया. ८ यागावयास. ९ सोपटी रोखपास. १० (कार्य करण्यांत) विघ्न आणितो. ११ दड झालेले. १२ भलाचें रक्षण देन व्यसन. (छंद) (भजतु + अजन). १३ वेंचतो (गांचवून टेवतो). १४ म्हणानें 'मी हाथ धरणार नाही' ही प्रतिज्ञा अर्जुनाचें रक्षण करण्याकरितां मोदिली. द्या कसेच अनुग्रहून हे लिहिले आहे. १५ सलोहता, समीपता, संरूपता आणि साधुज्य वगैरे मुक्तीचे चार प्रभु आहेत. १६ जन्मापासून पवित्र.

कीं वाटलें खळाळा मुक्ति न दावी जशी मुधा सर्पा ॥
 तरि ती अघादिकांला^१ द्या, सु-वरा भक्ति-मात्र मज अर्पा ॥ ३२ ॥
 कीं अ-कृपा नावडती आवडती स्त्री कृपा तिचें प्राज्य^२ ॥
 लोक-त्रयांत देवा पहिलीचें^३ काय एक मी राज्य^४ ॥ ३३ ॥
 कीं गमलें जरि आर्षी^५ म्हणतों दावा^६ स्व-पाद या^७ लोकीं ॥
 जो जो वांछिल जें जें तें द्यावें हें मुधा^८ दयालो कीं ? ॥ ३४ ॥
 कीं आज काल ज्याचा तेणें अधिकार घेतला रागें ॥
 तरि हें अ-श्रद्धेय^९ प्रम्वंतर^{१०} ऐकिलें नसे मागें ॥ ३५ ॥
 कीं भेटि बहुदिसां भय भेटाया दीन-बंधुला वाटे ॥
 तरि^{११} भेटावें विधिनें गेले ; जाताति साधु ज्या वाटे^{१२} ॥ ३६ ॥
 कीं स्त्री-पूर्व-शिखंडी^{१३} त्यातें समरांत भीष्म पाहेना ॥
 मीही^{१४} पहिला पापी तैसें करितां^{१५} सु-कीर्ति राहेना ॥ ३७ ॥
 कीं भीशी मज एका उद्धरितां लागतील फार झटें ॥
 तरि कोणाहि न कळतां न्याचा झांकूनि दास पीत-पटें ॥ ३८ ॥
 कीं लक्ष-भोजनापरि फेला संकल्प संपला देवा ॥
 तरि दाते क्षुद्रिकला^{१६} मग न म्हणति काय 'या वसा जेवा' ॥ ३९ ॥
 कीं मीच एक उरलों पापी, हें बीज ठेविलें जतन ॥
 यतन^{१७} स्वकीय मज कां करितें^{१८} त्वन्नाम मंगलायतन^{१९} ॥ ४० ॥
 कीं कार्य-बहु-वै तुज फावेना यावया जगत्पाळा ॥
 तरि रूप घ्या दुजें, ती विद्या कंठी वसे जशी माळा ॥ ४१ ॥
 कीं मागें गुप्त उभा अससि प्रेमें उभारुनी बाहे^{२०} ॥
 तरि काय वाळकाचे तूं सादर बोल ऐकशी वा हे ॥ ४२ ॥

१ अपामुरादिकांला. हरिविजय (श्रीधर) अध्याय १४ पहा. २ पुष्टळ. ३ अल्पेचें.
 अधिकार बालविषयाचें स्थान. ४ योग्यता येण्याच्या पूर्वी. ५ मृत्युलोकीं
 पलें दर्शन (मला) द्या असा अर्थ. ६ व्यर्थ. ७ विश्वास न देण्याजोगें.
 (प्रभु+अंतर) दुसरा ईश्वर. ८ वारा वर्षांतर आप्ताची भेट घेणें क्षात्र्यास गांधाच्या
 बाल्यात भेट घ्यावी, असा कांही विधि आहे ; त्या विधीनें. ९ (पूर्वी स्त्री अगून पुढें
 स्त्र्य झालेला) शिरांटी-वोरकपांड्यांच्या युद्धांत भीष्म धाडोवेली, तेव्हां पाटशांनी
 ताराडीला पुढें करून मागून, अर्जुनाने बाण मारावे, असें योजिलें. त्यांत उरला हा ११,
 भीष्म रतीधर कधीं बाण सोडणार नाही. त्या गोटीस लहून हें लिहिलें आहे. १२ मी
 मीला पापी म्हणून मला न पाहणें असें बराल तर. १३ मुद्देंने व्याकुल झालेल्याच.
 १४ दयाची जाणा. १५ हुते पाम मंगळकारक नांव मुक्ती देत ध्यतां मी राचीत
 स्म्यावांगून राहणार नाही हा भाव. १६ कल्याणाची जाणा. १७ दास.

केकावली. परमेश्वर-प्रार्थना

केका म्हणजे मोराचा शब्द आणि आवली म्हणजे पंक्ति. मोरोपंतने आपणास मयूरपक्षी कल्पून आपण ईश्वरास मारलेल्या हाकांना केकावली अशी संज्ञा दिली आहे.

पृथ्वी-छंद

तुझ्या बहुत शोधिले^१ अघ-निधी^२ पदांच्या रजें ॥
 न तें अनृत वर्णिती बुध^३ जनीं सदाचार जें ॥
 असें (से) सतत ऐकते^४, सतत घोलते^५, मीच ते-^६ ॥
 प्रमाण^७ न म्हणों जरी उचित माझिया नीचते^८ ॥ १ ॥ (१)
 तसाचि उरलों कसा पतित मी नसें काय, की-^९ ॥
 कृपाचि सरली, असेंहि न घडे जगनायकीं ॥
 नसेन दिसलों कसा, नयन सर्व-साक्षी रवी, ॥
 विपाद धरिला म्हणों, न^{१०} सुरभी विप क्षीर वी^{११} ॥ २ ॥ (४)
 मला निरखितां भवचरण-कन्यका^{१२} आपणा ॥
 म्हणे 'अगइ'^{१३} ऐकिलेहि न कधी असें पाप' गा ॥
 कर श्रवणिं ठेविते, नुघडि नेत्र, घे भीतिला^{१४} ॥
 न घालिन भिडेस मी जरिहि कार्य-लोभी तिला ॥ ३ ॥ (१०)
 सदैव नमितां जरी पद^{१५} लळाट केले^{१६} किणें ॥
 नसें इतर तारिता मज भवपदाब्जविणें^{१७} ॥
 नता करुनि मुक्तही म्हणसि 'मी बुडालों रिणें' ॥
 अशा तुज न जो भजे मनुज, धिक् तयाचें जिणें ॥ ४ ॥ (११)

१ शुद्ध केले. २ पागाचे राशीच (असे लोक). ३ जनीं सदाचार (पांगले आचरण करणारे) बुध (ज्ञानी पुरुष) जें (प्रथमचरणातलें) वर्णिती तें अनृत (घोटें) न (नाही). ४ ऐकणारे व घोलणारे (लोक). ५ ते प्रमाण न (ते खरे नाहीत) असे मी जर म्हणून तर. ६ दलकेपणास. ७ अयद्या. ८ सुरभी (कामधेनु) जरी कोपली तरी रिप कधीही विणार (देत) नाही क्षीर (दुधच) देते. ९ तुमच्या पायांची कन्या (पायांपासून उत्पन्न झालेली) नदी (भागीरथी). १० या पदांत 'स्वभाषोक्ति' नामक अशंका आहे. ११ लळाट (कपाळ) किणें (घट्टाने) पद (स्थान) केले. किंवा 'सदैव पद नमितां जरी लळाट किणें केले' कपाळास जरी घट्टे पडले असा अर्थ. १२ आपल्या चरणकमलापासून.

सदैव अपराध हें रचितसें वसे कोटि गा ॥
 स्वयेहि कथितों, नसे तिळहि लाज मी कोटिगा^१ ॥
 बजांड-शत-कोटि ज्या उदरि सर्वदा नांदवा ॥
 न त्यांत अवकाश या, स्थळ दिलें तदा कां दवा^२ ॥ ५ ॥ (१७)
 दयाब्द वळसील तूं तरि न चातकां सेवकां ॥
 उणें किमपि, भाविकां उवगशील तूं देव कां ॥
 अनन्य-भक्तिका^३ जना निरखितांचि^४ सोपदवा^५ ॥
 तुजेंचि करुणार्णवा मन धरी उमोप दवा^६ ॥ ६ ॥ (२०)
 कळी करि सु-निर्मळीं परम उग्र दावा नळी^७ ॥
 तयांत^८ अ-विशुद्ध^९ मी शलभ जेविं दायानळीं ॥
 व्रणार्त^{१०} (धे) पशुच्या शिरावरि वनी उभे काकसे- ॥
 स्मरादिपि^{११} मन्मनी, अहि न काळ^{१२} भेका कसे ॥ ७ ॥ (२१)
 धना परिजना घरीं तुमचिया उणें कायसे ॥
 न लाभ मणि-हेम-भूपतिस^{१३} जोडिल्या आयसे ॥
 परि प्रभुहि संग्रही सकल वस्तुला ठेविता ॥
 गुणा न म्हणतां उणा^{१४}, अधिक^{१५} आदरें सेविता ॥ ८ ॥ (२२)
 अ-तर्क्य महिमा तुझा, गुणहि फार, वा हे विधी ॥
 श्रुति-इहि म्हणे सदा, स्तविल आमुची केविं धी ॥
 तरी जन यथामति स्तवुनि जाहले सन्मती ॥
 स्तवार्थ तुझिया तुझ्या सम कवी कधीं जन्मती ॥ ९ ॥ (२३)
 निज-स्तुति तुम्हां रुचे स्तविति त्यां वरें तर्पितां ॥
 नमस्कृति-परां वरें स्व-धन सर्वही अर्पितां ॥
 स्वभाव तुमचा असा विदित जाहला याचकां ॥
 फार स्तव जसातसा फळ नव्हे जना याच कां ॥ १० ॥ (२४)

- १ बोजगा, निर्लज्ज. २ दावामीला. धं.धर-हरिविजय, अध्याय ११ पाहा.
 ३ नाही (आपणावांचूल) दुमरा थारा ज्याला. ४ पीटलेले असे पाहतां.
 ५ बळगळ्यास. ६ नळगजाविषयी. ७ त्या बळीच्या कपाळांत. ८ अर्थात अपवित्र
 (सांपडले आहे). ९ जरामेने पीटलेल्या. १० दानादि दान. ११ अदि (सां)
 भेका (बेडकाळा) काळ कसे न (होतील) ? १२ आयगे मणि-हेम भू-पतिस जोडिल्या
 लाभ न, असा अन्यथ. १३ गुणाने कमी किंवा जास्त असे न म्हणता त्याच आदराने
 सेवितात.

'तुम्हीं परम चांगले बहु-समर्थ दाते असे ॥
 मुन्दीन जन मी तुम्हां शरण आजि आलों' असे ॥
 पुन्हांहि कथितो बें श्रवण हें करा यास्तव ॥
 समक्ष^१ किति आपुला सकळ-लोक-राया स्तव ॥ ११ ॥ (२९)
 किती^२ श्रवण शांकिती प्रमुहि^३, काय ते पोळती ॥
 पुन्नाळ जरि कोण ते, पद-रजी तुझ्या ओळती ॥
 बें तुजचि सोसवे स्तवन, कृत्ति-वासा^४ गरा- ॥
 न पी^५, तरि कसें घडे, हित-करा दया-सागरा ॥ १२ ॥ (३०)
 गमो मधुर हें विष स्तवन, सेवितां माजवी ॥
 करी मलिन सयशो-मुख,^६ हलाहला लाजवी ॥
 हरापरिस^७ तूं बरा प्रभु-बरा सदा जो पिशी ॥
 असा रस समर्पि त्या अमृत आपुले ओपिशी^८ ॥ १३ ॥ (३१)
 प्रभो शरण आलियावरि न व्हां कधी वांकडे ॥
 म्हणोनि इतुकेचि हे स्व-हित-कृत्य जीवांकडे ॥
 प्रसाद करितां नसे पळ विलंब बापा खरे ॥
 घनांबु^९ न पडे मुखी उघडिल्याविना^{१०} पांखरे^{११} ॥ १४ ॥ (४०)
 शिवे न तुझिया पदा अदयताह्य^{१२} दोष क्षण ॥
 प्रभो चुकतसों तरी करिशी तूंचि संरक्षण ॥
 नसेचि^{१३} शरणागती घडलि सत्य अद्यापि ती^{१४} ॥
 रुचे विषय^{१५}, ज्यां मिळे अमृत ते न मया पिती ॥ १५ ॥ (४१)

१ समक्ष तोंडावर. २ कित्येक प्रभुही, (समर्थ, स्तुतिपात्र असेही लोक) कोणी आपली स्तुति समक्ष करूं लागले असतां जसे काय पोळतात व (आपले) हात कानावर ठेवितात. ३ (जर) महादेव विष न पिता तर (लोकांची) कधी अवस्था कमी असती? म्हणून भक्तांकरितां स्तवनरूप विष तुम्हांला सोमणे अवश्य आहे हे सात्त्विक. ४ चांगली कीर्ति हेंच मुख. ५ महादेवापेक्षा तूं बरा; कारण तो एवढाच विन प्याला आणि तूं (स्तुतिरूप विष) निरर्थक पितोस. ६ देतोम. ७ वातकपटानें तोंड उघडल्या-सेरीज पंजेच्याचे पाणी त्याच्या तोंडांत पडत नाही, तद्वत तुम्हांस शरण आल्यादिपाव तुमचा प्रसाद व्हावयाचा नाही. हा सारांश. ८ अदयता (निरंशयता) ह्या नांवाचा. ९ अद्यापि (माझी) ती शरणागती (शरण देणे) सत्य पडली नसेचि; (कारण ती मला अद्यापि) विषय रुचे; अन्ना अन्वय.

मृणा^१ मज उताविळा गुणाचि घेतला^२, धावरे- ॥
 असो मन असेंचि वा भजक-वर्हि-मेवा^३ वरे ॥
 दिसे क्षणिक सर्व हें^४ भवंसा घडीचा कसे- ॥
 धरील मन, आधिनें बहु परिभ्रमे चाकसे ॥ १६ ॥ (४९)

कृतांत-कटकामल-ध्वज^५ जरा^६ दिसों लागली ॥
 पुरःसर-गदांसवें^७ शगडतां तनू भागली ॥
 सहाय दुसरा नसे तुजविणें वळें भागळा ॥
 न हों जारि उताविळा, स्व-रिपु^८ कापितो हा गळा ॥ १७ ॥ (४६)

कथा-सुरभि^९ या भल्या स्व-जननीहुनी वाटती ॥
 शिशूंसि जरठांसही निरखितां रसें^{१०} दाटती^{११} ॥
 दुहोत भलते सदा तरि न लेशही आटती ॥
 स्व-वत्स-मल^{१२} भक्षिती परि न सर्वथा वाटती ॥ १८ ॥ (५८)

असो वारि कसा तरी विमल भाव ज्याचा करा- ॥
 तयावरि दया, प्रचे वर असाचि द्या चाकरा ॥
 वृथाचि गमतें दिळें बहुहि जें न दासा जिरे ॥
 पुसोनि अधिकार द्या, सु-कर तें सदा साजिरे ॥ १९ ॥ (६७)

तुझ्या समचि हें गुणें, अणु उणें नसे नाम, हा^{१३}- ॥
 दिसे अधिकही तसा गुण तुला असेना महा ॥
 सदैव भलत्यासही^{१४} सुलभ, आणखी गायका- ॥
 छळी न, न अधो-गति^{१५} क्षणहि दे जगन्नायका ॥ २० ॥ (७५)

१ उतावलेपणा हा मुम्हीं माझा गुणच घेतला, (दोष नष्टे अथे भी समजतो).
 २ भजक मोरांस मेघासारखा. ३ हें जग. ४ जरा (म्हातारपण) हाच थमाच्या
 सैन्याचा पांढरा ध्वज. ५ अग्रभागी देणाऱ्या गोगांदरोवर. ६ क्षापला शत्रु—मृत्यु.
 ७ कपारू कामधेनु. ८ त्याम पाव्हा पुढतो. ९ आपल्या वत्सांचा मल म्हणजे
 पुीप, पशी-पातक. १० तिमन्या व चौथ्या घटनां मांगितलेला गुण. ११ अनधि-
 कान्यासही. १२ विपत्तीं वाननावतारी वडीनी कष्ट वेले व त्यास अधोगति दिनी
 म्हणजे पाताळांत पातले ही गोष्ट मुक्कून कर्पांनं रंध्रापेक्षां नामाचें नष्टत्व वर्तिले आहे.

छळाल कृपणासि को अजि दया-निधे, कापिती-॥
 भटासि भट संगरी, परि न कातरा दापिती ॥
 कराळ तितुकी कृपा बहु, अहो शरण्या, तमी^१-॥
 बुढोनि शरणागत श्रमतसें अरण्यांत^२ मी ॥ २१ ॥ (७९)
 तयी^३ प्रभुवरा तसे सदय, कां असे^४ आज हो-॥
 विचारुनि पहा बरे निज-मनी महा-राज हो ॥
 वनोयनि फिरो पिशापरि, म्हणा अहो-रात्र 'हा'^५ ॥
 नसे कुशळ भायणीं परि असे कृपा-पात्र हा ॥ २२ ॥ (८१)
 न जें प्रिय स-दोष तें, प्रिय स-दोषही चांगलें ॥
 स्व-सोक पितरां रुचे जरिहि कर्दमी रांगलें ॥
 तुलाचि धारि पोडिशीं कशि तदा यशोदा बरे ॥
 जरी मळविशीं रजो-मलिन-काय^६ तूं अंचरे^७ ॥ २३ ॥ (८५)
 प्रसिद्ध तुमचे महा-सदय पाय, जीवांकडे-॥
 चुकी म्हणुनि होतिल क्षणहि काय जी वांकडे ॥
 न निमृर^८ पिता म्हणे मर्नि न हो प्रजा टोणपी ॥
 अपश्य-शचि^९ दग्ध तो कटुक ओखदे कोण पी ॥ २४ ॥ (८९)
 असंख्य खळ संगरी निज-करी तुवां मारिले ॥
 न निमृरपणे, कृपा करुनि ते भयीं तारिले ॥
 जगज्जनक तूं मुलें सकळ जीव, यां भातुकें ॥
 दटावुनिहि दिशि वा अमृत नेदिजे घातुकें ॥ २५ ॥ (९०)
 सदाहि हित नायकों बहु अपाय केले, करूं ॥
 तरी स-कृप वाप तूं म्हणसि, 'नायके लेंकरूं' ॥
 कधी न करिसी प्रभो भजक-बालकोपेक्षण^{१०} ॥
 न तूजवारी ज्यापरी पशु-प-पाळ^{११} कोपे क्षण ॥ २६ ॥ (९२)

१ अज्ञानांधकारांत. २ संसाररूप अरण्यांत. ३ रामायणांरी सीता रावणाने नेली अकाली
 त्यावेळी. ४ असे 'नंदय'. ५ हायहाय. ६ धुळीनें मळले आहे वारी ज्यावे. ७ बरे.
 ८ पिता (बाप) निंदय नसतो; फक्त त्याच्या मनीत इतकेच अगते की, आपली
 संतति मुलं न घ्यावी. म्हणून तो तीस घासन करितो. ९ प्रकृतीम न माननाच्या
 पदार्थाविषयी ज्याच्या आवड आहे असा—आम्हांला पितृवत्वी होती अगत्यामुळे परित्याने
 कठीण दाटणारा असा जो सन्मार्ग तो कदा मोड लागेल? हा अर्थ येथे विशद होई.
 १० भक्त्युपेक्षा (वातक+उपेक्षा) सेवकाची उपेक्षा. ११ गवळ्यांच्या नायक—नेर.

पिता जरि विटे विटो न जननी कु-पुत्रीं विटे ॥
दयामृत-रसार्द्र-धी^१ न कुल-कजलें^२ त्या किटे^३ ॥
प्रसाद-पट^४ शांकितीं परि परा^५ गुरूचे^६ विटे ॥
म्हणूनि म्हणती भले, 'न ऋण जन्म-देचे फिटे' ॥ २७ ॥ (९६)

अशी तारि कृतज्ञता हरि, तुझ्याच ठायीं अगा ॥
सल्या, अणुचि मानिती करुनि सु-प्रसादा अ-गा^७ ॥
भुले सु-कवि-यागवधू^८ तव गुणा अनर्घ्या-नगा^९ ॥
म्हणेल जन कोण कीं यश पुनःपुन्हा तें न^{१०} गा^{११} ॥ २८ ॥ (९९)

करा श्रवण एवढें अ-पटु लोक हांसो मला ॥
अहो, जरि गिळावया प्रिय कुमार घे सोमला ॥
तयासि ठकवूनि दे बहुत शर्करा माय जी ॥
तिला स्व-शिशु-बंधनें अदयता शिवे काय जी ॥ २९ ॥ (१०६)

सु-संगति सदा घडो, मुजन-बावय कांनीं पडो ॥
फलंक मतिचा झडो विषय सर्वथा नावडो ॥
सदंघ्रि-कमळी^{१२} दडो^{१३} मुरडितां हटानें अडो ॥
वियोग घडतां रडो, मन^{१४} भवच्चरित्रां जडो ॥ ३० ॥ (११८)

न निश्चय कधीं टळो कुजन-विघ्न-बाधा टळो ॥
न चित्त भजनीं चळो मति सदुक्त-मार्गी बळो ॥
स्व-तत्त्व हृदया कळो दुरभिमान साता गळो ॥
पुन्हा न मन हें मळो दुरित आत्म-बोधे जळो ॥ ३१ ॥ (११९)

मुखीं हरि, वसो तुझी कुशल-धाम^{१५} नामावली ॥
क्षणांत पुरवील जी सकळ कामना मावली ॥
कृपा करिंशि तूं जगत्रय-निवास दास्तावरी ॥
तशी प्रकट हे^{१६} निजाश्रितजना सदा सांवरी ॥ ३२ ॥ (१२०)

१ दयारूप अनृतरसानें रिनग्ध आहे अंतःकरण जिचे अशी. २ कुसाला वलंक साय-
णारा ओ पुत्र त्याच्या योगानें. ३ मळत नाही, म्हणजे तिची त्याच्यावरची ममता
बमी होत नाही. ४ प्रसादरूप दर्शने. ५ छेष्ट कापाचे. ६ परवतप्राय. ७ मुख्यांची
बाणी हीच उपपर बन्या. ८ बहुमते धलंकाराला. ९ नका गार्ड. १० गांधूच्या
चरणामली सण होतो. ११ हा शब्द दडो इत्यादि क्रियापदांचा कटां. १२ अत्युत्तम
केवळ स्थानच अशी. १३ नामावली.

दयामृत-घना अहो हरि, वळा मयूराकडे ॥
 रडे शिशु तयासि घे कळवळोनि माता कडे ॥
 असा अतिथि धार्मिक-स्तुत-पदा^१ कदा सांपडे ॥
 तुम्हां जड भवार्णवी उत्तरितां न दासां पडे ॥ ३३ ॥ (१२१)

अंबरीपाख्यान

(श्रीमद्भागवत स्कंद ९ अ० ४ व ५)

मार्गे सूर्यवंशांत अंबरीष या नांवाचा राजा होऊन गेला. तो परम विष्णुभक्त असल्यामुळे एकादशीव्रत करीत असे. एके दिवशी साधनद्वादशीचा काल अगदी थोडा असता त्याजकडे दुर्वास ऋषि गेला. राजाने ऋषीचा सत्कार करून त्यास भोजनास बोलाविले. ते ऐकून ऋषि काळिंदीवर स्नानास गेला. तिकडून यावयास त्यास उशीर लागला असे पाहून व भोजनास उशीर केला असता साधनद्वादशीचा काल निघून जाईल म्हणून राजाने तीर्थ प्राशन केले. आपणास टाकून आधी राजाने पारणा केली म्हणून दुर्वासास फार राग आला. त्याने आपल्या जटेंतून एक कृत्या उत्पन्न करून तिला राजाचा छल करण्यास सांगितले. श्रीविष्णूने राजाच्या रक्षणाकरितां सुदर्शनचक्र मार्गेच दिले होते, त्याने तिच्यावर एकदम चालू फेकली. तेव्हा ऋषि तेथून भिऊन पळाला. चक्र त्याच्या मार्गे लागले. ऋषि ब्रह्मलोक, कैलास इत्यादि लोक फिरला; परंतु त्यास आश्रय कोठे मिळेल. शेवटी तो वैकुंठी विष्णूस शरण गेला व चक्रापासून रक्षण करण्याविषयी त्याची प्रार्थना करू लागला. 'मी भक्ताधीन आहे, माझ्या भक्तालाच शरण जा, याशिवाय रक्षणाचें दुसरे साधन नाही,' असे विष्णूने सांगितल्यावरून दुर्वास हा पुनः अंबरीषाकडे परत आला व त्यास शरण गेला. त्याची तो स्थिति पाहून राजाला दया आली व त्याने हात जोडून चक्राची प्रार्थना केली व त्यास मार्गे फिरविले. ही कथा येथे वर्णिली आहे.

श्लोक

सम्भरा. अत्युग्र ब्रह्म-शापादिकहि हरि-जना ताप नेदीच कांहीं ।
जो कोणी देव-दास-च्छळक खळ तया रक्षिता अन्य^१ नाही ॥
रक्षी साधूचि येतां शरण निपटुनी त्यागितां उद्धत-त्त्व ।
ज्ञाते हें अंबरोप-क्षिति-पति-चारीं पाहती शुद्ध तत्त्व ॥ १ ॥

शा० वि०. दुर्वासा भगवान् करी छळ वळें, हें तत्त्व दावी जनीं ।
की माझीहि अशी दशा हरि-जन-द्वेषें धरा हें मनीं ॥
दैवें भागवती^२ विरोध घडतां त्यांचीं धरा पावळें ।
संसारांत तरा, म्हणाल मजला खोटा म्हणा पावळें^३ ॥ २ ॥
पूर्वी भू-पति अंबरीष रविच्या वंशीं महात्मा असे ।
धर्में राज्य करी सदैव भगवद्भक्तांत भावें वसे ॥
भासे सिंहचि संगरांत गमती तच्छत्रु राजे ससे ।
तो शांतांत^४ नितांत^५ शांत कमळा-कांतीच चित्ते वसे ॥ ३ ॥
राजा साधु-समागमें समजला संसार निःसार-सा ।
सेवी श्री-पतिच्या पदा अलि जसा अत्यादरें सारसा^६ ॥
नामाची धरि कास दास करुनी सद्भक्तिचा आसरा ।
प्राशी निर्मल विष्णुचोचि यश जें हांसे मुधेच्या सरा ॥ ४ ॥
ज्यांमध्ये बहु दक्षिणा मु-विधिवत् विप्रादि-संतर्पण ।
प्रेमें यज्ञ करुनि सर्व करि ते श्री-विष्णुला अर्पण ॥
आंगें होउनि सत्तपो-हुतवही^७ तो सर्वदा सर्पण ।
स्वच्छ-त्वे नृप जाहला मु-मणिचा जैसा नवा दर्पण ॥ ५ ॥
तो भूतीं सम-दृष्टि साधु-भजनीं रावे, सदा सांवरी ।
आंगें दग्निकळादिकांसि^८, भर^९ हा टाफी न दासांवरी ॥
सेवेचोचुनि आपल्या न विपर्या याचें शरीर क्षण ।
श्रीशें जाणुनि हें सुदर्शन दिलें त्याचें करी रक्षण ॥ ६ ॥

१ साधूबांपूल इतर. २ भगवद्भक्तांच्या ठिकाणी. ३ पुरयते. ४ शांत
अंतःकरणचा. ५ अत्यंत. ६ कमळासा. ७ (सत्संपन्न-हुतवह) यांगले तप
दाय अति त्यांत. ८ आंगळे वगैरे व्यंग सोडाव. ९ ओमें.

सम्भरा. सोडीना सु-त्रतें तो जसि जलधि-जळें तापळें याद^१ शतिं ।
 विष्णु-प्रीत्यर्थे वर्षाऽवधि करुनि करो साधन-द्वादशतिं^२ ॥
 गेला निर्विघ्न सिद्धी-प्रति नियम न^३ त्यालागला^४ शब्द^५ सारा^६ ।
 कीर्ति श्री-माधवाच्या सतत परिसतां संपला अन्द सारा ॥ ७ ॥

शा० वि०. गो-दानें शुभ साठि लक्ष नृप दे विप्रोत्तमांकारणें ।
 दें वाजी गजही जयांसि हरिच्या^१ गावें हयें वारणें ॥
 तर्पी माहण-वृंद तृप्ति अ-मुला दावी तयां अन्न ती ।
 देवांलाहि न दे स्वयें अमृत तें यातें^२ करी सन्नती ॥ ८ ॥
 स्याद्रत्ने परमादरें करुनियां विप्रोत्तमां तर्पुनी ।
 त्यातें कांचन दक्षिणा सु-यसनें सद्रूपणें अर्पुनी ॥
 आज्ञा घेउनियां व्रतोक्त-नियमा रक्षावयाकारणें ।
 तो राजेंद्र करी उपक्रम मुखें साधावया पारणें ॥ ९ ॥
 तों जो केवळ सर्व फालहि तपस्येसीं मुखें रातला ।
 ज्याच्या उपपणा प्रणाम अ-सकृत् कल्पानळें घातला ॥
 जेणें शक्रहि^३ शिक्षिला जडं महा संपन्नदें मातला^४ ।
 दुर्वासा भगवंत तो अतिथि त्या काळीं स्वयें पातला ॥ १० ॥

गुप्तिताप्रा. मुनिस निरखितांचि होय दास ।
 प्रमुदित जेवि मयूर तोय-दास ॥
 नमुनि बसविला वरासनीच ।
 स्तवि नृप जेवि उमा-वरास नीच^१ ॥ ११ ॥

दु० वि०. अमृत-सिंधु तुम्हीच विभो जनी ।
 जरि धरा न तुम्हो चवि भोजनी ॥
 मदुदयार्थे अहो तरि जेमन^१ ।
 प्रभु फड्नि मुखी करिजे मन ॥ १२ ॥

१ जलचर प्राणी. २ एकादशीचा उपवास ब्रह्म दुःश्रम्या दिवशी द्वादशी संपत्ती नारी
 तों पारणा सोडवपाची द्वादस साधनद्वादशी म्हणतात. ३ दोष समजा नारी. ४ शेर.
 ५ दंडाच्या. ६ कप्रांत. ७ दुर्वास कर्पीस, हंड ऐश्वर्यानें मधोन्मत्त झाला होता म्हणून.
 त्यास शाप दिला होता कीं तुम्ही संपत्ति समुद्रांत पडेल. ८ पामर. ९ जेवण.

- व० ति०. ऐसें हळूचि नृप जोडुनि . हात याची ।
ती बायके विनवणी मुनि हा तयाची ॥
स्नानार्थ जाय मग नायक तापसांचा ।
कृष्णेसि जी नुरवि लेशहि ताप साचा ॥ १३ ॥
- हरिणी. प्रथम अमृतीं कार्लिदीच्या करी मति-मज्जन- ।
स्तुत-पद^१ मग ब्रह्म-ध्यानामृतीं अति मज्जन ॥
उठविल कसा सुत स्यांकीं महा अहि, साधुनीं ।
शुचिपण दिलें तीर्था गंगादिकांसहि साधुनीं^२ ॥ १४ ॥
- पृथ्वी. उशीर बहु लागतां नृपति पावला आधिला^३ ।
म्हणे, 'नियम-पारणा-समय'^४ पाहिजे साधिला^५ ॥
तपो-व्रत-जप-ऋतु-प्रमुख-धर्मही साधुनी ।
मनेंहि न वि-लंघिली अतिथि-संक्रिया साधुनीं ॥ १५ ॥
- दु० वि०. परम संकट तें मन घाबेरें । करि म्हणोनि तया अनघा बरें ॥
श्रुति-मत^६ द्विज सांगति वारितें-। पिउनि हो अघहे स्थिर वारितें ॥ १६ ॥
- मालिनी. अशन न जळ-पानें होय पीतांहि पाणी ।
अनशनीह नव्हेचि स्पष्ट हे वेद-याणी ॥
श्रुतिस अनुसरे जो त्यासि कोणी न दापी ।
म्हणुनि मुनि-मतें तो तोय राजा तदा^७ पी ॥ १७ ॥
- साम्भरा. तों दुर्घासा करुनि स्नपन^८ जप^९ बृहद्व्रणन^{१०} तत्काळ आला ।
प्याला भूपाळ पाणी त्यजुनि अतिथिला यास्तव क्रुद्ध झाला ॥
अत्युष्ण श्वास टाकी, अहि खवळविला मांत्रिकें तेवि डोले ।
तोलि कल्पात-रुद्रात्म मग भगवान् तो असें त्यासि घांटे ॥ १८ ॥
- पृथ्वी. 'अरे कुमति दुर्जना गुरु-अलंघ्य तें पारणें ।
न मी गुरु अ-लंघ्य हें स्व-मत ह्या^{११} जनाकारणें^{१२} ॥
स्वयेंचि फळवावया प्रथम आदरें वाहितें ।
असें मग विलंचितें नवल आजि म्यां पाहितें ॥ १९ ॥

१ मुद्रिमान् लोह (मतिमेन् + जन) यांनी स्तविले आहेत पाप ज्याचे त्या दुर्गाय
ऋषि. २ मिळवून. ३ मनोव्यपेता. ४ नेमलेली पारण्याची वेळ. ५ वेदाला मंत्रत
गोट. ६ स्नान, जप व (पूजन् + ध्यान) प्रसन्नितन. ७ मत्ता.

सम्भरा. हा दुर्वासा अ-लंघ्य त्रि-भुवनि सकळां भूसुरांमाजि राया ।
 सत्कार प्राप्त झाला बहु बहु दिवसां ब्राह्मणा साजिरा या ॥
 आम्ही सेवानुरूप त्वरितचि फळतो तया वृथा वाद^१ पांचा^१ ।
 देवांच्या^१ मु-प्रसिद्धां भजक-जन-तृपा-पूरका पादपांचा^१ ॥ २० ॥

प्रहर्षिणी. कर्माचा तुज परिपाक चाखवाया ।
 आलों मी निज-पुरुषार्थ दाखवाया ॥
 दुर्वासा अवगणिला तुवांचि शील- ।
 भट्टा न क्षत-मुकतायु^२ वांचशील^३ ॥ २१ ॥

सम्भरा. ऐसें बोले प्रवृद्धांजलि-नर-पतिळा क्षोभ त्या तापसाचा ।
 सांगावा काय भासे निज-मणि-हरणें कांपळा साप साचा ॥
 दुर्वासा वज्रि-ताप-प्रद^४ परि अनिलें वृक्षसा कापशीळा ।
 जेणें^५ तो कोप लजा जड-भयद-वळा^६ त्या न दे कां पयीळा ॥ २२ ॥

अनुष्टुप. जटा तोडूनि हुंकार-मु-महा-नाद सोडिला ।
 तोडावें जेविं लीलेनें कंवलाच्या दसोडिला ॥ २३ ॥
 सु-लभा मार-भूता जी त्यजिली ते जटा किती ।
 कोपी दुर्लभ फट्टेही जोडिलें तेज^७ टाकिली ॥ २४ ॥

शालिनी. झाली समा त्या जटेचीच कृत्या^८ धवि खाया त्या तृपा विष्णु-भूत्या ॥
 तों ती दुष्टादेखिली देव-चक्रें^९ जैशा व्याळी स्वार्ति-दा^{१०} पक्षि-शक्रें^{११} ॥ २५ ॥

सम्भरा. ज्याचें शंगु-स्वयं-मु-प्रभृति-मुर^{१२} यश प्रार्थिती पूत नाफी ।
 त्या रामें ताटिका ती जशि तशि अथवा माधवें पूतना फी ॥
 सद्बोधनें अ-विद्या जसि तसिच महा-भीति-दा विप्र-कृत्या^{१३} ।
 जी समा विष्णु-चक्रें त्वरित निवटीली ती तदा वि-प्र-कृत्या^{१४} ॥ २६ ॥

१ पांच अन्वतरूचा. अन्वतरू हे इच्छिलेले पळ सत्काल देतात हे सोदातील म्हणजे.
 २ ज्याचें पुण्य व आधुन्य क्षीण झाले आहे असा वृ. ३ इंद्रास सात देवगारा. ४ ज्या कोपानें. ५ जड जे पर्यंत त्वांस भय देणें आहे समर्थ ज्यानें असा. ६ मोटेपणा, प्रतिष्ठा. ७ रक्षणी. ८ मुदराने. ९ अत्यंत पीडा देणारी (मु-आर्ति-दा.). १० गदगदनें (पक्षि+दाक-शक्र म्ह० इन्द्र म्ह० घेत). ११ शंकर, ब्रह्मेश आदिरून देव. १२ प्राप्तिनें उत्तम बरेपणें इत्या (एक क्षीण अष्टाष्टविंशत्य म्पाष्ट). १३ मोटा नास करणारी.

प्रहरिणी. ऐसा हा बहुतचि विप्रकार भारी ।
 योजी जो हारि-जनि विप्र कारभारी ॥
 त्या चक्र त्रि-मुवन-कंप-दास दापी ।
 जें सर्वाहित-वळ-संपदा^१ सदा पी ॥ २७ ॥

सम्भरा. जैसें दावानळानें प्रखरतर वळें काननीं सापिणीचें ।
 चक्रानें भस्म सद्या करुनि उडवितां त्या महा पापिणीचें ॥
 दुर्वासा भीति पावे बहुतचि सहसा गर्व त्याचा गळाला ।
 सिंह-व्रस्त-द्विपेंद्रासम मग भगवान् तो महात्मा पळाला ॥ २८ ॥

होती अत्युग्र कृत्या परि करुनि तिचा घात दावी प्रतापा ।
 जेव्हां तें चक्र, पावे बहुत निराखितां त्या तदा विप्र तापा ॥
 प्राण-त्राणार्थ धैर्य त्यजुनि मुनि पळे सत्तपः-संपदेतें ।
 वेंची ध्यर्थ क्षणांत, प्रभु-जनि^२ रचिलें वैर तें कंप देतें ॥ २९ ॥

भु० प्र०. पळे विप्र तो चक्र पाठीस लागे । अमे सर्व दिङ्-मंडळीं फार भागे ॥
 न सोडीच तें जेविं केलें स्वकर्म । अमे साधु धरें न पावेचि शर्म^३ ॥ ३० ॥

मालिनी. मग करुनि विचार ब्रह्म-लोकासि गेला ।
 नमुनि विधि-पदातें हस्त जोडोनि ठेला ॥
 ध्यसन सकळ सांगे प्राण-दानासि याची ।
 स-चकित परिसे तो प्रार्थना ती तयाची ॥ ३१ ॥

य० ति०. ब्रह्मा म्हणे, 'भगवदिष्ट-जनी'^४ न घाला ।
 तूं घालितासि करितासि न या अघाला ॥
 देती तुला व्यसन-सागरि हात पेंच^५ ।
 क्षिप्र स्वयें नुरवितीच महा-तपेंच ॥ ३२ ॥
 विधांत मुख्य म्हणतां मजला जनांहीं ।
 तें काय गा परिसितां मज लाज नाही ॥
 ज्याच्या भयें धरितसे मणि-सानु^६ कंप ।
 श्री-कांत तोचि विधिचा धणि सानुकंप ॥ ३३ ॥

१ सकळ शत्रुधन्याच्या संपत्ति. २ भगवद्रक्षादिपत्नी. ३ मुक्त. ४ भगवत्पत्नी द्विष
 असा लोकांपर. ५ संकष्टे. ६ रत्नाची ओलेत शानु (रितारे) ज्याची क्षमा मेळ पवत.

सत्परा. आम्हीं ज्याचें धरीतों धरिति मनि जसें सासवेचें मुना भें ।
 त्याच्या मूर्त-प्रतापें सदचन-निपुणें दुष्ट-काळें नु-नाभें^१ ॥
 जेव्हां हा क्षोभ केला तुजवारें मज हें वाटतें फार भारी ।
 क्रुद्ध ज्ञात्या प्रभूचें मन वळवुं शके कोण गा कारभारी ॥ ३४ ॥

शा० वि०. ग्रहयानें शरणागताहि मुनिळा नाही दिला आसता ।
 लत्ता मारिल काम-धेनु भगवद्भक्ताहिता वासरा ॥
 वाटे सद्विपुचा^२ न ताप हरिल श्रं-शंमुचा^३ सासरा^४ ।
 तान्हेळाचि मरेल पावुनिहि तो जाणो मुधेच्या सरा ॥ ३५ ॥

सत्परा. दुर्वासा ब्रह्म-लोकाहुनिहि परतला तापला विष्णु-चक्रें ।
 गेला मृत्युंजयाला शरण मग जया सेविती योगि-चक्रें ॥
 फैलासीं शंकराला नमन करि म्हणे, 'ईश्वरा आसरा हो ।
 यांचो त्वच्चित्तनार्थ द्विज निज-भजकांमाजि हा दास राहो' ॥ ३६ ॥
 त्या विप्राला म्हणे तो त्रि-पुर-हर, 'अगा ऐक गा वा मला जे ।
 प्राणी तापार्थ कोणी स्मरति मनि न त्या रक्षिता नाम लाजे ॥
 नाशाये ताप-पाप-प्रकर^५ भुज दहा वाहतां याच काजा ।
 आम्ही निः-शेष वांछा पुरवुनि म्हणतीं आदरें याचका जा ॥ ३७ ॥

शा० वि०. रक्षाये शरणागत व्रत असें माझे असे, लक्षिले ।
 जे काळ्याबुळ^६ जीव ते सकळही तत्काळ म्यां रक्षिले ॥
 मार्फडेय-कथा तुझ्या श्रुति-पथा आली असावी, क्षण ।
 ध्यान-स्तोत्र-परा^७ जना मुखवितें गाईं कृपा-वीक्षण^८ ॥ ३८ ॥

सत्परा. या ऐशा रीति नीति ध्वजण करुनियां सेवितां मयशाला ।
 साधूला अन्य वार्ता गमति मु-मतिच्या मोहका मय-शाला^९ ॥
 यासाठीं तूं तपस्वी मुनि शरण महा-संकटीं पातलासी ।
 'प्राहि^{१०} प्राहोरा' ऐसें म्हणुनि मज नमस्कारही घातलासी ॥ ३९ ॥

स्वागता. भस्म मी करिण गा शत कोटी । काळ-दंडहि किंती शत-कोटी^{११} ॥
 वारणाप्रति जसें हरि-चक्र^{१२} । स्पष्ट हें मज तसें हरि-चक्र ॥ ४० ॥

१ चक्रांत. २ साधूंच्या शत्रूंचा. ३ हिमालयपर्वत. ४ तप्त आदि पार कपडे स्फुरण.
 ५ मृत्यूने व्याकृत झेल्ले. ६ ध्यान आणि स्तुति कानध्वने निमग्न. ७ इतके अस्तीत्व.
 ८ दासचे निष्ठे. ९ रक्षण कर. १० वाय. ११ सिंहांचा समुद्र.

- मालिनी. परिहारन नताचे मी स्वयें ताप सारे ।
परि गुरु अ-जिताचें^१ शस्त्र हें तापसा रे ॥
मज वळ न असे वा याचिया वारणासी ।
हरि-वध हरिच्याही^२ होइना वारणासी ॥ ४१ ॥
- अनुष्टुप. करुनि काय जिंकील रविला काजवा रण ।
करील गज-वक्राचें^३ काय गा काज वारण ॥ ४२ ॥
- शा० वि०. आम्ही सर्वहि दास त्यास भजतो तच्छासनीं वागतों ।
रक्षायी स्व-जनांसि शक्ति-धन त्या विश्वंभरा मागतों ॥
अस्मत्पालन-लालनादि करितो स्नेहार्द्र तो बापसा ।
त्याची ज्यावरि त्यावरीच करितों आम्ही दया तापसा ॥ ४३ ॥
- पृथ्वी. सुतासि गुरुच्या गृहा दवडितो जसा बाप हा ।
तसा शिव न रक्षणीं पटु जरी तरी वा पहा ॥
उपाय कथितों तुला व्यसन हें सराया, पदा ।
मुदर्शन-धराचिया धरि, हरील तें आपदा ॥ ४४ ॥
- शिखरिणी. 'क्षमस्व श्री-जाने'^४ म्हण, शरण जा त्याचि हरिला ।
उदंडांचा तेणें प्रणति करितां ताप हरिला ॥
दया-पीयूषाब्धि प्रभु-वर जगद्गावन,^५ मनीं ।
न ठेवी दोषातें क्षमि-तिलक^६ सद्गाव-नमनीं' ॥ ४५ ॥
- यगधरा. सांगे नाम क्षुधार्ता स-दय जन जसें आदरें अन्न-दाचें ।
कीं दावी वार्म जैसें परम तृपित जो पांथ त्या सन्नदाचें ॥
वेद्याचें गेह रुग्णा मु-मति कथि तसें या द्विजा शंभु लावी ।
वेकुंठाच्या पथी की पुनरपि न असी बुद्धि त्याची भुलारी ॥ ४६ ॥
दुःख-श्री ओषधी जो अलि कथि भगवद्भोक्त-पथा^७ पिनाकी ।
ग्रहेनें सेवितां हो, पिउनि अमृतही जास अद्यापि नाकी^८ ॥
पावे^९ तीतें वरुनि द्विज, अ-मित पितां दैत्य-चक्रायु^{१०} धाला ।
नाहीं कांहीच ज्याचा भुज-भुजग तया दिव्य चक्रायुधाला^{११} ॥ ४७ ॥

१ अस्त्राजित असा विष्णूचें. २ इंद्राच्याही. ३ हतार्चें आढे मुरा ज्याला अना गजवतीचे.
४ हे विष्णो (रक्ष्मी आहे जाण ज्याची). ५ जगदुत्पत्तिहारा. ६ मदनशीन
पुरुषांमध्ये श्रेष्ठ. ७ विष्णुलोकाचा मार्ग. ८ स्वर्गलोकांत रहाणारे देव. ९ येऊन
पोहोवला. १० दैत्यांच्या समुदायाचें आयुष्य. ११ परम तेजस्वी अे चक्र ते आढे आयुष
ज्याचें अना विष्णूला.

- अवधुप. पाहिला प्राशिता दैत्य-चक्रायु धरणी-तळी ।
भरिता रक्त-पूरें जो चक्रायुध रणीं तळीं ॥ ४८ ॥
गेला शरण वैकुंठी हरितें परि तें तया ।
‘चक्र दे वक्र देवाच्या भक्तीं म्हणुनिपां मया ॥ ४९ ॥
विप्र तो क्षिप्र तोयासी मीनसा प्रमुच्या पदा ।
कवळी, जवळी प्रेमें ज्याच्या श्री मधुर्पा^१ सदा ॥ ५० ॥
म्हणे ‘करुनि त्वद्भक्तीं अपराध पराभवा ।
पायलों मज या ऐशा अ-क्षमा^२ रक्ष माधवा ॥ ५१ ॥
अ-मळा-कमळा-फेलि-भवना^३ भव-नाशना ।
पावना पाव नाशी या व्यसनास^४ सनातना ॥ ५२ ॥
- शा.वि०. दुष्टाहो शरणागता अ-मय दे पाहे न तोटा कयी^५ ।
त्वत्पादान्ज-पराग दुर्गुण असे जो सर्व तो टाकवी ॥
तीर्थाची कुळ-देवता त्रि-मुवन-रूपाताहि गंगा सती ।
जो धिक्कार करील काय शिवतां रप्यां^६ अंगास ती ॥ ५३ ॥
- शिरारिणी. जरी साधु-द्वेष्टा द्विज सफळ-छोकीं अधम हा ।
तरी सर्वातीचा क्षय-करचि याचा यथ महा ॥
क्षमा-शीला देवा षट न कवणा मोह चुकयी ।
असें जो जाणोनि प्रभु करि कृपा तोचि सु-कयी ॥ ५४ ॥
- अवधुप. येती शरण जे त्यांचिं करिती संन रक्षण ।
जाणते न पडों देती या भक्ती अंतर क्षण ॥ ५५ ॥
- शा.वि०. वारात्रे निज-चक्र हें बहु मळा देवा पहा भाजितें ।
जे मज्जण्य^७ शरण्य^८ हें यश तुझे रक्षी प्रभो आजितें ॥
चिस्ती आणुनि दांप रीय नं धरी विप्रास या वांचयी ।
भीताला अभय-प्रदान करुनी सर्वातींच्या सांचयी^९ ॥ ५६ ॥
- शिरारिणी. जयाच्या ठायींच स्थिर करुनियां संतत रती ।
अ-सारा संसाराप्रति बहु-मुरी संत तरती ॥
मुकुंदाने तो ते मुर-तार-गुरू-पाय^{१०} नमुनी ।
असें चक्र-व्रासेकरुनि बदला काय न मुनी ॥ ५७ ॥

१ भमरी. २ अहिलकारी जो मी त्या मला. ३ पवित्र अशी श्री सरस्वती तिचे श्रीमत्स्वतन्व असा. ४ धंढ्यता. ५ शान्ता. ६ रस्त्यांकी पानी. ७ मज्जणाशिथो ८ पण ८ शरण भावेत्याचे रक्षण धरणारे. ९ चण्णुशब्धे शुद्ध असे पात्र.

अनुष्टुप्.

भक्ताभिमानि भगवान् वदला तेंचि आयका ।

करुनि नमन प्रेमें त्याचि लोकैक-नायका^१ ॥ ९८ ॥

सगंधरा. "मी भक्ताधीन, भक्त प्रिय मज न तसें आवडे अन्य, काय ।

श्री, जेथें सान वाटे तदधिक^२ मजला आपुला धन्य काय ॥

माझी सेवाचि मोक्षाहुनिहि बहु-मता ज्यांसि जे अंतराय ।

ध्यानीं होऊं न देती क्षणहि बहु मला मान्य ते संत-राय ॥ ९९ ॥

मालिनी.

त्यजुनि धन-सुत-स्त्री-देह-गेहादि काम ।

स्मरति मजचि गाती नित्य माझेंचि नाम ॥

भजति भजन-कामें जे मला त्यांसमान ।

प्रिय इतर न, देऊं मी न कां त्यांस मान ॥ १०० ॥

शा०वि०. भक्तीनें वश सत्पतीस करिती साध्वी, मला मज्जन ।

प्रेमांभो-निधि संत त्यांत करितों मी मीनसा मज्जन ॥

त्याला मीच मलाहि तेच रुचले ते हंस मी मानस ।

श्री^३ त्याहीच मला मदीय-भजनें त्याचें सुखा मानस ॥ १०१ ॥

अनुष्टुप्.

सर्व-स्य मी सज्जनांचें माझे सर्व-स्य सज्जन ।

पावेन मी न पावेल कधीं मज्जन मज्जन ॥ १०२ ॥

सु-दासी न उदासीन प्राकृत-प्रभुही^४ मनी ।

कसा दास प्रसादास माझा पात्र नव्हे जनीं ॥ १०३ ॥

शा०वि०. लोकी निस्पृह मी सदा अ-जित मी चिंत्ती उदासीन मी ।

स्वाधीन प्रभु हें खरोचि परि या^५ भावें^६ सु-दासी^७ नमी ॥

बापा प्रेमळ-सज्जनाशय-महा-भंभीर^८ आवर्त^९ तो ।

जैसें वर्तवितो तसेचि पडला त्यामाजि हा^{१०} वर्ततो ॥ १०४ ॥

सगंधरा. साधूंचा त्याग अर्थ-क्षणहि न करवे आमुचे देव संत ।

श्री दे सत्संग आम्हां जसि करुनि कृपा कानना दे यस्तंत ॥

संतासीं यक जो तो खल मळ-जलधी^{११} पावतो आपदेतें ।

त्याला त्याचेंचि पाप प्रच्छेद-शत^{१२} शत नायणा ताप देतें ॥ १०५ ॥

१ लोकींचा एक नायक म्हणजे मुख्य नयक जो विष्णु त्याला. २ एहजीवून अधिक.

३ रामा. ४ लौकिकांतले प्रभु म्हणजे राजे वर्मणे. ५ मी हा उत्तम मज्जत्या प्रेमाने नमून

आहें. ६ प्रेमळ असें जे सज्जनांचे अंतःकरण हाच मोठा मोठे भावरा. ७ मी. ८ दोषांचा

एतद्. हे राज्यचे विरोध. ९ प्रत्ययांच्या दातांचे शत म्हणजे शेकडों प्रच्छेदन.

धनाक्षरी. ते न जाणती मदन्य । मीही न जाणें तदन्य ॥
 पर्णू किती तैसे धन्य । तेचि एक पाहिले ॥ १ ॥
 त्यांच्या गुणा नसे अंत । भक्ति-ज्ञान-भाग्यवंत ॥
 दया-क्षमा-निधी संत । माझ्या मनीं राहिले ॥ २ ॥
 मीही नव्हे त्यांचें मोल । संत-सिंधु बहु खोल ॥
 त्यांहीं निंदकाचे बोल । तैसे म्यां न साहिले ॥ ३ ॥
 साधु बाप साधु माय । साधु मंदरांचे^१ राय ॥
 साधूंचे पवित्र पाय । आम्ही माथां बाहिले ॥ ४ ॥ ६६ ॥

पृष्ठी. तुला वि-कळ पाहतां मम मन श्रमें घाबरे ।
 गमेल निज-चातक-व्यसन काय भेवा बरे ॥
 उपाय कथितो करीं नमन त्याचि संता, पहा ।
 चमत्कृति, हरील तो नृपाचि सर्व संताप हा ॥ ६७ ॥

पुष्पिताम्रा. हरि-जनचि खरे सखे, दरा हे ।
 नुरविति, यां नमितां न खेद राहे ॥
 न निवविति ! जरी पदी नमीना ।
 गळ भृणुनि त्यजितां नदी न मीना ॥ ६८ ॥

हरिणी. चरण धरिले ज्यांहीं ते तों कधीहि न तापले ।
 कळकळविले सत्पादांनीं न आश्रित आपले ॥
 अमृतहि पितां न स्वास्त्याला बरील गर्दी^२ क्षण ।
 शूटि^३ न भरतां नाशीं सारेहि ताप सदीक्षण ॥ ६९ ॥

शा०पि०. त्वां केला अभिचार^४ साधु-पुरुषी जो तो गुला बाधला ।
 कोणाटाहि निजेष्ट-छाम न सदुच्छेदोद्यम^५ साधला ॥
 पापाण स्व-शिरी पडेचि गगनी मित्रासि^६ जो हाणिज ।
 की पाय जडनीं जळेचि, हृदयी हा माय कां नाणिज ॥ ७० ॥

भद्रपु. साधूच्या लंघनीं हेतो नीचाचा घात रोकडा ॥
 बोकडा नारक नव्हे मेरूचा काय हो कडा ॥ ७१ ॥

१ कन्याश्रय. २ रोहि. ३ शमला, चतुर्धर, मोक्ष देव. ४ दुग्धला पात शून्य
 म्दूत येनेला जाणनागरीं पोण. ५ (सद्+उच्छेद+उद्यम) अश्वमेध नारायण
 उद्योगां. ६ मूर्धला.

सम्भरा. होतोचि प्राप्त मृत्यु स्व-भुज-वळ-मदें लंवितां अर्णवातें ।
पावे गर्वे उडे तो पतन उडविलें ज्या परी पर्ण वातें ॥
ज्या दुष्टें सज्जनाचा अ-करुण-हृदयें चितिला घात, 'लागा- ।
पाठा त्या खा^१ न' साधू म्हणति परि^२ अर्घी तो मुखी^३ घातला गा ॥ ७२ ॥

अनुष्टुप्. विद्या तपस्या ज्या यांहीं मले ते विप्र तारिले ॥
खोटे सुधा-मोहिनीही^४ दैत्य तेवि प्रतारिले ॥ ७३ ॥

शा०वि०. दुर्वासा मुनि हो, सदुक्ति स-रसा साक्षात् सुधेच्या नचा ।
सेवा, लेशहि पाप ताप न उरो देवा तुम्ही मान या ॥
प्रार्था त्या नृप-सत्तमासि 'चुकलों रक्षी' म्हणा जा जगा ।
तो रक्षीलचि साधु लक्षिति निजापत्यापरी ह्या जगा" ॥ ७४ ॥

पृथ्वी. असें प्रभु वदे न दे अमय, अंघरीपाकडे ।
मुनि त्वरित जाय त्या नृपतिच्याचि पायीं पडे ॥
द्विजें स्व-पद वंदितां सुमति भूप तो लाजला ।
तयाहुनि तदद्भुत-व्यसन-पावकें^५ भाजला ॥ ७५ ॥

व०वि०. पाहोनि ताप बहुतांपरि तापसाचा ।
पावे तयापरिस्त तो परिताप साचा ॥
दे चक्र^६ ताप पळ-मात्र तपोनिधीतें^७ ।
ज्याच्या^८ तसा सु-कठिना न तपोनि धर्तें^९ ॥ ७६ ॥

दु०वि०. वरि दिसे मृदु मौक्तिक पोवळें । परि न लेश तदंतर कोवळें ॥
न तुळवे विधु अंकित तो मळें । स-रससाधु-मनें शुचि कोमळें ॥ ७७ ॥

सम्भरा. मित्राता^{१०} म्लानि देतो जारि अमृत-रसालागि हा चांद वीतो ।
साधू तैसा कसा, जो मुखबुनि सकळ प्राण्यां नांदवीतो ॥
साधूंच्या दर्शनानें अ-शिव तिथि अशी सर्वथा आटलेना ।
साधूंचे तेज रात्रि-दिव समाचि, न ते सोडुनी त्यां दळेना ॥ ७८ ॥

१ त्या पाठी लागी (आणि) खा (अर्ण) साधू^१ (अर्णवा) न म्हणति, परि गा तो
अर्णी (पातकांनी) मुखी घातला; अर्ण अन्वय. २ अमृत आणि मोहिनी व्हांवो.
३ त्या दुर्वांगाला जे अद्भुत संकट तोच अग्नि त्यानें. ४ चक्र तपोनिधीतें (दुर्वांगाला)
पळमात्र (जसा) ताप दे तसा तपोनि ज्याच्या सुकठिना धर्तें (मनाला) न (साता नाही);
असा अन्वय. ५ निप्र म्हणजे सूर्य त्याचे आस जे वळें त्यांग; पः३ निप्र आणि आस
(सुदुर्लभ) ह्यांच.

शा० वि०. लागीं देति विधीश-विष्णु करितो नम्री न भद्र क्षण ।
 त्यांचें म्यां पद बंदिलें परि तिहीं केलें न मद्रक्षण ॥
 साधो त्यां शरणागता मज महा-तापातुग रक्षिलें ।
 नाहीं मत्कृत-पाप वा पर-हितोद्यक्ता तुवां लक्षिलें ॥९३॥
 तूं ब्रह्मण्य, शरण्य तूं, स-दय तूं, सत्कीर्तिचा चांदवा ।
 लोकीं साधु तुम्हीं असाचि उभया प्राणी मुखें नांदया ॥
 आयुर्वृद्धि असो, यसो मर्नि सदा भूतानुकंपा, दिलें ।
 मातें तें इतरांहि था यश भलें जन्मोनि संपादिलें ॥९४॥

घालिनी. ऐशी आशीर्वाद-पांयप-वृष्टी । केली विप्रें त्या नृपी प्रेम-वृष्टी ॥
 राजा लाजे, शंभुला जेवि नंदी । वारंवार श्री-मुनीद्रासिं बंदी ॥९५॥

शा० वि०. राजा त्या मुनिला म्हणे, "मज जडा देतां तुम्ही धोरको ।
 पादें आपुलिया जसा विधुसि कीं रनासि देतो रवी ॥
 केला हा निज-दास वासव-नुता^१ सत्कीर्तिला^२ भाजन ।
 स्वामी, मुष्मदुपासनेच्छु क्यणा पावे न लाभा जन ॥९६॥

पृथ्वी. तुम्ही प्रभु जगद्गुरु स्व-पद-दास-मंदार, हा- ।
 जन स्तविल काय, या श्रुति म्हणेल, 'मंदा रहा' ॥
 म्हणोनि तुमचा मला सु-महिमा न वाखाणवे ।
 प्र-भूप-सनका^३ फसा जल-निधी नवा खाणवे" ॥९७॥

शा० वि०. केला प्रार्थुनि तूत तो मुनि नृपें अस्यादरें जेमनी^४ ।
 होते सिद्ध पदार्थ विप्र-पतिच्या आले मुखी जे मनीं ॥
 आशा दे गुरुनाज त्या नृपतिला जेवावया तो मग ।
 ब्रह्माच्या सद्नासि जाय भगवान् भास्वान् जगा ध्योमग ॥९८॥
 यशानंतर तापसेश्वर पुन्हा देतां गुहा पाहिला ।
 तावकाल उपोषित प्रभु-जल^५ प्राशूनियां राहिला ॥
 आशा घेउन जेविला मग मुहूर्तगीर्तनं तो मग ।
 ऐसा सजत^६ अंबरीष मु-यशें लोक-त्रयी शोमला ॥९९॥

आर्या (गीति). हा प्रंथ भक्त-भूषण कंठी जे सधु यासि भरतील ॥
 ते आत्म-दर्शनी अति म-स्पृह निःस्पृह जनानि कर्मज ॥१००॥

१ इंदाने वृद्धा वृत्ती जी सत्कीर्ति तिहा. २ मोठी विद्वत् सत्प्राण. ३ जेवनी.
 ४ देवाचे तीर्थ. ५ गार्भविन्दो मग.

सुदाम-चरित्रांतील पृथुकोपाख्यान

कृष्णाचा सखा सुदामा नांवाचा अति दारिद्री ब्राह्मण त्याच्या भेटीकरितां द्वारकेंत गेला. तेव्हां त्यानें आपल्या अतिशय गरिबीमुळे नुसते पृथुक (पोहे) त्यास नजर करण्यासाठीं नेले होते, तरी भक्तांविषयी अत्यंत प्रेमळ जो श्रीकृष्ण त्यानें मोठ्या आदरानें त्या पोह्यांचा स्वीकार केला, व त्याबद्दल सुदाम्याला सोन्याची नगरी दिली. असें ह्या आख्यानांत वर्णिलें आहे म्हणून ह्यास पृथुकोपाख्यान हें नांव दिलें आहे.

साक्या

गावी संत-चरित्रें हो । तारक मधुर पवित्रें हो ॥ १ ॥
 हरिचा सखा सुदामा ब्राह्मण निःस्पृह आत्मज्ञानी ॥
 होता गृही, यदृच्छा-लामें^१ परम सुखातें मानी ॥ १ ॥
 त्या विप्राची भार्या आर्या मळिना कृशा कुचैला^२ ॥
 पति-पद-भजनें^३ सर्पप^४ मानी भय-दुःखाभिध-शैला^५ ॥ २ ॥
 ते एकदा पतीच्या पाशीं बहू भीत भीत गेली ॥
 अयाड्मुखी कंपित-तनु साध्वी कर जोडुनियां ठेली ॥ ३ ॥
 भय-गद्गद-कंठी^६ ते साध्वी म्हणे पतीतें, 'स्वामी ॥
 श्रीपति तो स्व-सखा हें कथितां नित्य तुम्ही निज-धामी ॥ ४ ॥
 भेटाया त्या दीन-बंधुला द्वारावतिला जावें ॥
 गातां ध्यातां परि सखयातें नेत्रें अवलोकावें ॥ ५ ॥
 भजकाला आत्माही देतो ऐसा उदार तो की ॥
 दीन-जनाचा कल्प-वृक्ष, ही कीर्ति तयाची ठोकी ॥ ६ ॥
 मोक्षहि देतो तेथें देणें अर्थ काम हें काय ॥
 यास्तव जाटनि पहा कुटुंब-प्राणार्थें यदु-राय ॥ ७ ॥
 देइल कांहीं दयाळु नो प्रभु रक्षाया हीं वाळें ॥
 तुम्हांज्या स्व-सख्याचें दर्शन घटेल बहुता काळें' ॥ ८ ॥

१ धापोआप जे मिटेल तेदेकरून. २ मळरीं बंधें नेमणारी. ३ नयन्याच्या पत्त्याच्या संपेनें. ४ मोहरीमारगें एक धन्य. ५ (भय+दुःख+अभिधा+शैल) संसारगंधर्षी दुःख हेंच आहे अभिधा म्हणजे नांव उचलत असा शब्द म्हणजे परंत त्याला. ६ भयानें दाटला आहे बंड जिचा अशी.

ऐसें छांचें प्रिय हित भाषण ऐकुनि मुनी सुखावे ॥
 बळें मनांत की, 'जाउनियां प्रभुचे पाय पहावे' ॥ ९ ॥
 छांस म्हणे आनंदें तो द्विज, 'जातों सखा पहाया ॥
 तचरणावरि निज-सनु मनही पुण्यांजळी बहाया ॥ १० ॥
 आहे कांही गृही उपायन दे हो सत्वर आणी ॥
 रिक्त-पाणिनें^१ न थिलोकावा गुरु ऐशी स्मृति-याणी' ॥ ११ ॥
 ऐसें पारमुनि भिक्षा मागुनि चार मुष्टि पृथुकांसी ॥
 आशुनि बांधुनि चैल-खंडी^२ अर्पी निज-कांतासी ॥ १२ ॥
 घेउनि मुनि तो उपायनाला बहु हयेंचि निचाला ॥
 भेटेल कसा प्रभु हें स्व-मनी चिंतित जाता झाला ॥ १३ ॥
 हरिला हृदयी चितित जातां मार्ग जाहला थोडा ॥
 बहुधा फेला हरि-संदर्शन-कामे^३ प्रेमा^४ घोडा ॥ १४ ॥
 अमरावर्ता-समाना द्वावयती परी कनकाची ॥
 विलोकिली दिव्य राजधानी विश्वाच्या जनकाची ॥ १५ ॥
 फाय तिची वर्णाची शोभा सत्यवती जिस लाजे ॥
 'मी धन्य' म्हणुनी जांच्या योगें रत्नाकर बहु गाजे ॥ १६ ॥
 जेथिल लोक त्रि-शोक स्व-मुखें तुच्छ मानितां स्वर्गा ॥
 लाजनि मुर-वर योगी ज्ञानी नागारिकांच्या वर्गा ॥ १७ ॥
 त्या नगरीनि मुनी तो गेला जेसा शैबुंठानें ॥
 प्रहण्य-देव-पुरीत^५ नाही निरोध^६ पळ विप्रातें ॥ १८ ॥
 एकापरीस एक मुखें यादव-गृहें अ-सारे ॥
 विप्रतांचुनि जेथें न शिरे आशा नसतां वारे ॥ १९ ॥
 त्यांतहि सोळा सहस्र आणिक अष्टोत्तर शत गेहें ॥
 खो-सुत-युक्तें फेळी शोभित हारिनें अनेक-देहें ॥ २० ॥

१ रिक्तपणा हाजाच्या मनुष्यानें. २ चडसवत. ३ इच्छा वा इच्छाची अर्थान
 आरव आहे पणाला असा सुरावयले. ४ प्रेम (पुढील). ५ प्रहण्य-देव-पुरीत
 देव म्हणजे देव, सात्या पुढील. ६ अडथळा.

त्यांतुनि एका गृहांगणी तो गेला ब्राह्मण दीन ॥
 सुख पावला स्व-चितीं जैसा ब्रह्मानंदीं छीन ॥ २१ ॥
 श्री-रुक्मिणिच्या पलंगिं तेव्हां होता जगन्निवास^१ ॥
 तेथें कळलें कीं भेटाया आलासे निज-दास ॥ २२ ॥
 झडकारि उठला दयाळु माधव बघ्नादिक नावरितां ॥
 धांवत आला पुढें रमेला सांडुनि दासाकरितां ॥ २३ ॥
 'ये ये बंधो' ऐसं सद्गद बोलत धांवत आला ॥
 कडकडुर्ना भुज-युग्में^२ स्व-सखा हृदयीं धरिता झाला ॥ २४ ॥
 मित्रांग-स्पर्शानें झाला सुखी दयेचा सिंधू ॥
 लोचन-पद्मापासुनि^३ गळती प्रेमाश्रूचे बिंदू ॥ २५ ॥
 धरुनि स्व-सखा करी हरिनें पर्यकीं बसवीला ॥
 सार्विक-भावे^४ भक्ति-प्रेमा देवें बहु दाखविला ॥ २६ ॥
 जळ घाली रुक्मिणी पदांगी मणि-कनकाच्या^५ पात्रें ॥
 प्रक्षालन केलें श्री-नाथें सुख-रोमांचित-गात्रें ॥ २७ ॥
 शंभु-शिरीं ज्याचें चरणोदक, वेद जयाचे बंदी ॥
 तो तीर्थ-रूप तीर्थाचाही मुनि-पादोदक बंदी ॥ २८ ॥
 गंधालेपे^६ धूपें दीपें पुष्पें गुरू-समान ॥
 ब्रह्मण्यदेव मुनितें पूजी वाढवुनी बहु मान ॥ २९ ॥
 व्यजन चामरं घेउनि हातीं शैल्या^७ घाली वारा ॥
 तें परिमुनिया आला तेथें अंतः-पुर-जन^८ सारा ॥ ३० ॥
 हरि-स्त्रिया त्या म्हणति 'अगाई, कोण विप्र हा आला ॥
 जगद्गुरूसहि बला-पारस हो पूज्य कसा हा झाला' ॥ ३१ ॥
 कृष्ण सख्यातें करी धरुनियां सांगे गोष्टी गोड ॥
 त्यांशीं सर्व-रसाधिक परि तें अमृत न पावे जोड ॥ ३२ ॥

१ (जगत्+निवास) विश्वाचा आभार कृष्ण. २ दोन्ही हातली. ३ दमकदारक्या नेत्रांतून. ४ रोमांचादिक जे आठ प्रकारचे सार्विक भाव आहेत त्यांनी; ते हे :- स्तन प्रत्य, रोमांच, स्वेद, वैषण्य, वेषणु अशु भावि ईश्वर्य. ५ रत्नरुदित रोम्याच्या भाव्याने. ६ गंधाच्या उटीने. ७ रुक्मिणी. ८ जनानरान्यांतील जन म्हणजे स्त्रिया.

देव म्हणे, 'मी बंधो गुरुची' आलों घेतनि आज्ञा ॥
 संपादिला तदुत्तर^१ पाणि-ग्रहण-विधी^२ की प्राज्ञा ॥ ३३ ॥
 बहुधा गृही उदासीन तुझे मन धन-बांटा काही ॥
 नाही, हें मज पूर्वापासुनि अवगत आहे पाही ॥ ३४ ॥
 पार लोकसंग्रहास्तव^३ मीही करितो गृहस्थधर्म ॥
 योगचि^४ हा फळ-बांटा टाकुनि सर्व कराचें कर्म ॥ ३५ ॥
 गुरु-कुळ-वास^५ तुला स्मरतो की, जेणें तरतो मूढ ॥
 त्वरितचि होतो अ-क्षय-सुख-द-स्वात्म-पदी^६ आरुढ ॥ ३६ ॥
 सांदीपनि-गुरुच्या^७ पत्नीनें काष्ठें आणायासी ॥
 पाठविलें विपिनाला; स्मरतें तें माझ्या हृदयासी ॥ ३७ ॥
 गेलों आपण वनासि तेव्हां झाली अकाल-वृष्टी ॥
 कल्पक्षयचि निशा-काळी तो झाला गोचर दृष्टी ॥ ३८ ॥
 प्रातः-काळी श्री-गुरु आला आम्हां शोधायाला ॥
 आत शिष्य देखतां स्व-हृदयी फार दयाकुळ झाला ॥ ३९ ॥
 धरुनि पोटीशी आशीर्वादे गौरविलें बहु सफळी ॥
 दिल्या चतुर्दश-विद्या ह्या^८ शुद्ध चतुःपष्टि कलां ॥ ४० ॥
 हें सारें मजला आठवतें स्मरतें तुज की नाही ॥
 गुरु-प्रसादे शिष्य-जनांला नसे उणें मुख काही^९ ॥ ४१ ॥
 हें ऐकुनियां तो श्री-दामा म्हणे, 'प्रभो सर्वज्ञ ॥
 लोक-विडंबन'^{१०} सारें केले बदतों करुनि अवज्ञा'^{११} ॥ ४२ ॥
 आम्हांला तारायाकरितां गुरु-कुळ-निवास केला ॥
 तुझ्या प्रसादे या दासाचा सारा संशय'^{१२} गेला ॥ ४३ ॥
 वेद-मया'^{१३} कल्याणाधारा जगद्गुरु तुज करणें ॥
 सर्वज्ञाळा अक्ष-मनुष्य काय ज्ञान शिकवीणें' ॥ ४४ ॥

१ मृण्याचा जो गुरु सांदीपनि त्याची. २ त्यानंतर. ३ विवाद. ४ तोही
 स्वपर्मोविधी प्रवृत्ति व्हावी ह्या उद्देशाने. ५ ईश्वरप्राप्तिचे साधन-सोपानपत्र.
 ६ गुरुच्या घरी राहून त्याची सेवा करणे. ७ अविनाशि श्वात प्रसारणे ह्या हेतूने
 स्वात्मनंद म्हणजे मुक्ति हीवर. ८ ह्या मांडाचा वृष्णाचा गुरु त्याच्या. ९ गुरु.
 १० सोईवारचे वाक्ये. ११ भीड-सुरक्ष म घाली. १२ स्वानंद-प्रति.
 १३ ज्ञानस्वरूप.

देव म्हणे, 'सखया मज याया काय उपायन आजी ॥
 अणिलें असेल देउनियां तें वांछा पुरवीं माजी ॥ ४५ ॥
 भक्तें प्रेमें अणुही दिधलें तें मज पुष्कळ होतें ॥
 बहुहि अमक्तें समर्पिलें परि अल्पचि मासे हो तें ॥ ४६ ॥
 पत्र, पुष्प, फल, जळ, जें मजला भक्त आदरें अर्पी ॥
 तें विश्वात्म्याला मज बंधो सुधा-रसाहुनि तर्पी' ॥ ४७ ॥
 हें परिशिलें परंतु स्व-मनीं मुष्टि-चतुष्टय^१ पोहे ॥
 द्यावे प्रभुला हा धीर तरी त्या विप्राला नोहे ॥ ४८ ॥
 संकोचला अधो-मुख वसला विप्र न बोले कांहीं ॥
 बुडताचि होता मुनि तो केवळ लज्जा-नदी-प्रवाहीं ॥ ४९ ॥
 सखा कृतार्थ कराया निंद्या चिंध्या आपण पाहे ॥
 पृथुक-मोटली^२ सांपडतां प्रभु बहु-हर्षाला लाहे ॥ ५० ॥
 सोडुनि गांठी पृथुक-मुष्टि तो वदनीं घालुनि भक्षी ॥
 तों तों लाजे विप्र प्रमुच्या मुख-पचासि न लक्षी ॥ ५१ ॥
 'भूतात्म्याला मजला तर्पिति^३ पोहे हे बहु फार ॥
 याहुनि न रुचे भुवनीं बंधो अन्य उपायन-सार^४' ॥ ५२ ॥
 ऐसें स्तवुनि उपायन दुसरी मुष्टि श्री-पति उचली ॥
 तों रुक्मिणी धरी कर धांवुनि म्हणे, 'मला हे रुचली ॥ ५३ ॥
 द्यावा प्रसाद हा सर्वाला भक्षूं घाडेंकोडें^५ ॥
 सेवन करितां तुम्हांला तों हें ब्रह्मांडहि धोडें ॥ ५४ ॥
 इह-पर^६ भवज्जनाला^७ येणें सर्वहि समृद्धि झाली ॥
 पुरे मुष्टि-पृथुकांचें भक्षण ब्रह्मांडावळि धाडी' ॥ ५५ ॥
 पोहे नेळे हिरोनि भगवत्-पर-पद्म-जा-स्तनीं^८ ॥
 प्रार्थुनि रिशवुनि हंसवुनि रमवुनि निज-पतिला सु-मूर्तीनं ॥ ५६ ॥

१ चार मुठी. २ फोड्यांची गांठोटी. ३ तृप्त करितात. ४ उत्तम नगराणा.
 ५ मोठ्या कौतुकाने. ६ द्या लोकीं व परलोकीं. ७ भुवच्या भवतांग. ८ भगवत्सेवेविषयी
 तत्पर जी पद्मजा म्हणजे लक्ष्मी तद्रूप जी सती म्हणजे पतिव्रता रुक्मिणी निजे.

पडसयुक्ते^१ चतुर्विधाने^२ भोजन झाले राती ॥
 ब्रह्माचलम्य-पंक्ति^३ लाधली देवे विप्र-वरा ती ॥ ५७ ॥
 निज-पत्यंकी^४ मृदु-शयनावरि विप्राळा यदु-राय ॥
 निजबुनि परमादरे हलूहलू करे घुरी मग पाय ॥ ५८ ॥
 स्वर्ग-मुखाहनि बहु सौख्याळा विप्र पावला राती ॥
 प्रातःकाळी उठतां आशा मग दे यंताराती^५ ॥ ५९ ॥
 पावित^६ गेला दूर जगत्पति फंठ दाटला भारी ॥
 मित्र-वियोगे प्रभुच्या बाहे नेत्रांपामुनि वारी ॥ ६० ॥
 'माझे स्मरण असें दे', ऐसे म्हणे स-गद्गद-कंठ ॥
 आलिंगुनि वंदुनि विप्राळा परत मग बैकुंठ^७ ॥ ६१ ॥
 ग्राहण देव-वियोगे व्याकुळ होउनि सावध झाला ॥
 भगवदर्शन-लाभ घेउनी स्वाती पुष्कळ धावा ॥ ६२ ॥
 मनी म्हणे द्विज, 'मजला काही कृष्णें न दिले चित्त ॥
 मी मागावे तेहि विस्तरां स्व-मुखें, मुळलें चित्त ॥ ६३ ॥
 स्त्री परि हांसेल घरा जातां यासि वरावे काय ॥
 हांसो मुखें, परंतु वदान्य-श्रेष्ठ^८ गरा यदु-राय ॥ ६४ ॥
 दरिद्र मी निताच्या लाभें होइन मत्त उदंड ॥
 आतांचेपरि मग न घडेळ प्रभुचें स्मरण अ-नांद ॥ ६५ ॥
 यास्ताय करुणा-निधिने दुर्लभ दर्शन देउनि माते ॥
 धन न दिलें हें वरें केले दीन-जनाच्या राते^९ ॥ ६६ ॥
 असें मनी चिंतित निज-मार्गे आला स्व-गृहागारी ॥
 तो त्याच्या दृष्टीला पडला सहला तेजी-गारी ॥ ६७ ॥
 म्हणे, 'काय हे कैसे झाले गृह जें माझे होतें ॥
 तेथे कैसी स्वर्ण-पुरी^{१०} हां काय जाहते होतें' ॥ ६८ ॥

१ गोठ, भांड, तिराट, गाराट, गुराट, बट्ट; असे वादा अस. २ गाराट, देव, देव
 ३ चोव्य अशी वार प्रचारणी असे. ४ ब्रह्मादिष्ट देवांगी विद्यावाग बटीन.
 ५ आत्म्या मंदरावर. ६ यंताया अशाति म्हणजे शत्रु कृष्ण. ७ बैकुंठ.
 ८ पूज्य. ९ मोठा उदार. १० मोन्वाची मनी.

विस्मित होउनि पाहे तो मुनि नानोपवनें^१ रम्यें ॥
 कनक-पुरीच्यामध्ये सदनें रत्नांचीं अनुपम्यें^२ ॥ ६९ ॥
 नर-नारी-जन देव-समान स्वालंकृत^३ अति गेहीं ॥
 रत्न-भूषणें वस्त्रें रवि-सम दीप्ति जयाच्या देहीं ॥ ७० ॥
 आला स्वामी म्हणुनि पुढें मग नागरीक जन धांवें ॥
 याजत गाजत गृहासि आणिति मुनिला पूजुनि भावें ॥ ७१ ॥
 देवांगना तशी शुभ-गात्री विप्राची स्त्री गेहीं ॥
 पति आला हें परिशुनि झाली सुख-रोमांचित देहीं ॥ ७२ ॥
 देव-स्त्री-सम दासी-शत-युत^४ आली धांवुनि दारा ॥
 पतिस विलोकुनि हृदयीं भेटे^५ साध्वी परमादारा^६ ॥ ७३ ॥
 नेला गेहीं पति निज-हस्तें धरुनि करी बहु-मानें ॥
 दिव्य समृद्धि विलोकुनि जाणे मुनि तद्वीज^७ ज्ञानें ॥ ७४ ॥
 म्हणे मुनी, “ मी जन्मापासुनि दरिद्र केवळ पापी ॥
 हरि-दर्शनाविणें कोण दुजा या भाग्य-पदीं स्थापी ॥ ७५ ॥
 महा-विभूति-यदूत्तम-दर्शन^८ समृद्धि-कारण साचें ॥
 काम-द मेघ-श्याम पुरवितो कामित^९ निज-दासाचें ॥ ७६ ॥
 देवाचे-परि दंव-प्रभुनें समर्पिलें मज हस्तें ॥
 तीर्थ-पदें^{१०} मत्पदावनेजन^{११} धरिलें कीं निज-मस्तें ॥ ७७ ॥
 केली माझी सेवा देवें निजवीलें स्व-पलंगी ॥
 सु-गंध-लेपन केलें प्रभुनें निज-हस्तेंचि मदंगी^{१२} ॥ ७८ ॥
 मज दीनातें ‘बंधो बंधो’ ऐसें बदला स्वामी ॥
 अन्यर्थता^{१३} प्रकट केली कीं दीन-बंधु या नामी ॥ ७९ ॥

१ नानाप्रकारच्या वागा. २ ज्यांना उपमा नाही होती. ३ उत्तम प्रकारे अलंकारांनी शोभविलेले. ४ शेवटो दासीसहित. ५ आसिगन देई. ६ पार मोठ्या रुनाची. ७ त्या समृद्धीचे कारण. ८ मोठा ऐश्वर्यावान् जो यदूत्तम ऋणजे यदुकुसांत उत्तम धीरुष्ण त्याचे दर्शन. ९ इच्छिलेले. १० ज्याच्या पायांच्या टिकांनी तीर्थे आहेत असा धीरुष्माने. ११ (मत्+पद+अवनेजन) ज्यांत माझे पाय धुतले आहेत असे पापी (अवनेजन-अय+निज=धुणे). १२ माझ्या आंगाला. १३ नांवाच्या लक्ष्याम अनुस्पृशती कृति.

सौहृद मैत्री^१ सख्य^२ दास्य^३ त्या देवांचेचि वसाये ॥
 जन्मोजन्मी तद्गजनाचें प्रेम मनांत वसाये ॥ ८० ॥
 केले कृतार्थ सुवनहि माझ्या सख्या मुकुंदा स्वामी ॥
 तूं करणांजुद-जीवन-सुख-कार^४ मयूरचातक आम्ही ॥ ८१ ॥
 ऐसा भगवत्संग्या सुदामा स्त्रीसह भजे प्रभूतें ॥
 इह-पर नित्याचि पावता झाला तेणें सुख प्रभूतें ॥ ८२ ॥
 दीनोद्धरण^१ चरित्र विभुचें पावन गोंड उदार ॥
 राम-नंदनें मयूरेश्वरें फार मानिलें सार ॥ ८३ ॥
 बाणी पवित्र करावयास्तव पथुकोपाख्यान मुझे ॥
 लेश-मात्र वर्णिलें पुन्हाही^२ मयूरेश्वरेंच स्व-मुरे ॥ ८४ ॥
 रसिक विष्णु-भक्ताही प्रेमें शिशु-भाषण परितारें ॥
 दोय निवारुनि गुण घेउनियां स्व-मुखानें नाचारें ॥ ८५ ॥
 गाथी संत-चरित्रें हो । तारक मधुर पवित्रें हो ॥ ध्रु० ॥

१ येथे बहुधा एकार्थकच असा अनेक शब्दांची योजना करून कवीनें गुराम्याचा प्रेमास दाखविला आहे. २ मयूरपक्षी करणांजुद व चातकपक्षी करणांजुद जीवन (करणांजुद नेपोदक, असा अर्थ समजावा. पंतु ही रचना अतीच क्लेश तर गूढास आहे). ३ दीनांचा उद्धार करणारा. ४ एकदां अर्थांतुतानें लिहिले असून इतनां आचार्य यादीपुस्तानें लिहिले आहे, म्हणून 'पुन्हाही' म्हणते आहे.

नरहरि

नरहरि या नांवाचे अनेक कवि होऊन गेले. प्रस्तुत कवीचा काल किंवा वैयक्तिक माहिती मुळींच उपलब्ध नाही. 'काल्यायनीव्रत', 'नौकानयन', 'दानव्रत' हीही काव्ये याचींच दिसतात. याची काव्यरचना वामनाच्या धर्तीवर सयमक असल्यामुळे हा कवि त्याचा शिष्यपरंपरेतील असावा, असा एक तर्क आहे. 'गंगारत्नमाला' हे संपूर्ण काव्य प्रथम 'काव्येतिहाससंग्रहांत' (१८८९) प्रसिद्ध झाले.

विशेष माहितीकरिता पहा :—अनेक कविकृत कविता (भाग ४)—सं० ज. बा. मोडक.

गंगारत्नमाला

व० ति०. भागीरथि त्रि-पथ-गे पद-वंदनातें ।
मी दीन गे करितसें मति-मंद माते ॥
हेतू मनांत भरला तव गूण गाया ।
जावो न मागत असें इतुकेचि वायां ॥ १ ॥

(विश्वामित्र रामलक्ष्मणांसह आपल्या आश्रमास जात असतां वाटेंत,)

दि०. पुढें जातां पाहोनि जान्हवीला । राम-चिन्ही संतोष फार झाला ॥
वंदुनीयां गाधिज-मुनी-पायां । म्हणे सांगा ही कोण मुनी-राया ॥२॥
नांव काय ही उत्पन्न कोण ठायीं । पाहतांची संतोष दे मळा ही ॥
दाट झाडी अत्युच्च दो तटा या । स्वयें तापा साहोनि करी छाया ॥३॥
आम्र जंबू जंबीर ताल-जाती । नभा स्पर्शाया काय ऊर्ध्व जाती ॥
वरी चापहि कोकीळ मत्त रावे । पांथ जातां बोलावितति 'यावें' ॥४॥

श० वि०. आहा जी मुनि-राय धन्य बहु मी पाहोनियां आश्रमा ।
माझे चित्त मुखावळें पुनरपी हें आठवीं न श्रमा ॥
चाले निर्मळ वेद-घोष मजला ऐकावया येतसे ।
स्वाध्यायान्मसनीं द्विजौव अववा हा मग झाला असे ॥ ५ ॥

- शा० वि०. येंधें आश्रमसन्निधीच तटिनी स्वच्छोदका वाहती ।
 वेरा श्वापद टाकुनीहि सहजा शत्रूसवें खेळरी ॥
 हत्ती-पोटिशी वासगुं दडतसे, बाखू^१ न आंतूस^२ मी ।
 व्याघ्रांगावारि मान ठेवुनि पहा ही गाय आहे टभी ॥ ६ ॥
- उ० जा०. निर्धर या पाहुनि आश्रमातें । भारीच होतें मुग्न आजि मातें ॥
 प्रेमें वृक्षांनी मृग खाजवावे । जेधें, अशा टाकुनि काय जावें ॥ ७ ॥
- साक्षी. मध्यान्ही रवि आला पाहुनि, नदी-जलाचे काठी ॥
 दर्भ करी निजकर्म कराय, झाली मुनिची दाट ॥ ८ ॥
 शिशू किती उप-नत^३ ऋषीचे, आले गंगा-तीरी ॥
 दंड कमंडलु दर्भ-मुष्टि करि, कृष्णार्जुन शरीरी ॥ ९ ॥
 जटा-मुवुट शिरि फटिस मेलला, भस्म पिछेपन तनुसी ॥
 शय-सूत्र-युत यामन मूर्ती, नुसविति घघतां मजसी ॥ १० ॥
 पहा पहा हे पोहू लागले, उदकी जाडनि फेमे ॥
 देह जलांतरि मान दिसे वरि, भासति कच्छप जैसे ॥ ११ ॥
 जनक मारिती हका परंतु, पर-तीराग्र जाती ॥
 अहं-पुर्विके^४ करुनि पुन्हा ते, परतुनि सत्वर येती ॥ १२ ॥
 लाटा येतां त्यांशीर मारुनि, फर-युग शब्दा करिती ॥
 पुढें पोहतां गुप्त जाडनी, मागुनि त्यानिं धरिती ॥ १३ ॥
 बुडें एक त्या हुडकी दुसरा, संव ती वरती आला ॥
 जयव्ही येतां मुस्तर पाहुनी, मार्गे परते भ्याला ॥ १४ ॥
 स्नान करुनी तीरि पहाले, धरिती पौरीनल्ला ॥
 भस्म टावुनी कंठि घाटिती, रुद्राक्षोच्या माळा ॥ १५ ॥
 मध्यान्ही सु-स्नात सर्वशी, पवित्र-पाणीं हाटे ॥
 श्रद्धा कर्म मुनि समाप्त करुनी, कांही परत निघले ॥ १६ ॥

दिंडी. जिचे तोयीं मत्स्यादि जंतु राहे । शीत-मंजुल सू-गंध वायु वाहे ॥
गमे स्पर्शे निष्पाप करी काया । वदा ईचें माहात्म्य मुनी-राया ॥ १७ ॥
(मग विश्वामित्र म्हणाला :—)

३० ति०. ऐकोनि राम-वचना मुनि-गाधिजाला ।
आनंद होय पथिचा श्रमही रिझाला^१ ॥
रामा म्हणे मज तुयां अजि धन्य केलें ।
प्रश्नें सख्या सकल कल्मष दूर गेलें ॥ १८ ॥
जीच्या तरंग-पवनें पशुही तरावे ।
स्नानें तसें सकल पातक संहरावें ॥
जीतें मुनींद्र सुर-किन्नर-सिद्ध गाती ।
ही राघवा हरि-पदी सुर-सिंधु गा ती ॥ १९ ॥
ईचा अगाध महिमा विधि शेष मानू ।
वर्णू न ते शक्ति, मी वद काय वानू ॥
विस्तार मंद-मतिच्या वदनें कशाचा ।
होतो, परंतु कथितो तुज अल्प साचा ॥ २० ॥
देई सुखासि इह आणि पत्र लोकीं ।
उंचा पदार्थ दुसरा न जगीं विलोकी ॥
मंगेथिणें म्हणउनी जगदीश्वरानें ।
ही मस्तकी धरियली गिरिजा-वरानें ॥ २१ ॥
सर्पा खगेंद्र धरुनी वदनी वरोनी ।
जातां नदीत पडला बहि तो मरानी ॥
तात्काळ होउनि चतुर्भुज त्याच पक्षां- ।
राजावरी चढुनि विष्णु-पदास लक्ष्मी ॥ २२ ॥

१ शा० वि०. गंगा ही हरि-पाद-पंकज-भवा स्वर्गावरी राहिली ।
तेथें स्वर्ग-नदी म्हणोनि पहिले नांवाप्रति पावली ॥
तेथोनी मग शंकरें निज-जटा-जूटांतरी वाहिली ।
वाली^२ भूमिवरी हरी अघ जरी पाव्यानि ही गाहिली ॥ २३ ॥

सा० वि०. रामा पुण्य-हरी-गदाबु-लहरी-विन्दू शरीरा जरी ।
स्पर्शे तक्षणि जो असेल पदरी तन्नाम-मृदा हरी ॥
घेतां नांव जिचे अनंत जनुचें जें पाप देही असे ।
गंगा त्या सकळासि घाटवितसे तो भूवरी ही वसे ॥ २४ ॥

(हे ऐकून राम विचारतो :—)

उ० जा०. भार्गोर्षी कां इजला म्हणावें । कैशी गदा जान्हवि नांव पावे ॥
आथर्व माते बहु हांत आहे । दोनार्थ जी भूवरी माय बाहे ॥ २५ ॥

(विश्वामित्र सांगतो :—)

उ० जा०. मुनी म्हणे आइक राम-नाया । जो लागला मृत्यु-कस मनाया ॥
सकल जरी घे नर नाम वाचें । ताकाळ नाशी भय सें भराचें ॥ २६ ॥

सा० वि०. ताकेताधिप-मंदना हरि-पदी गंगा जगन्मादकी ।
ऐकें सांगतसें सख्या तुज कशी स्वर्गाप्रती पावली ॥
जीच्या सानुज आपिकोनि सकळा हो रामारप्रा मुगी ।
निज श्री-कर सर्वदाहि तुमिया तन्नाम राहो मुगी ॥ २७ ॥
प्रह्लादात्मज जो विरोचन त्या सपुत्र साळा बट्टी ।
नामें सर्व सुरांसि जिंकुनि करी राज्य त्रि-लोक्यी बट्टी ॥
तत्तासें स्तुतित्रा रमेश अमरी जो भक्त-चित्तमगो ।
घेतां फल्यप-गेहि जन्म अदिती-पोटी जगाचा धनो ॥ २८ ॥

गीति. नम्याकृति धरि म्हणुनी, वामन हें नांव टेंकिवें बाळा ॥
उपनयन-याग्य घाला, तेचि क्षणें देव शिसि जो काळा ॥ २९ ॥

(मग तो बळनारी वामन बट्टी यज्ञ करीन होना तेथें गेल्या; तेव्हा :—)

उ० जा०. कट्टी तया पाहनि देव-नाया । प्रेमे नमो होउनि नम्र पापो ॥
म्हणे मद्रा धन्य तुं आजि केले । तदर्थनि कल्लव सर्व नेले ॥ ३० ॥
मिहासनी वनवि वामनाला । स्तोत्र श्राव्य बळिज्या मनाला ॥
न्यादिकी यज्ञास शुद्ध गावें । पूर्वी तया देव-पती मनाला ॥ ३१ ॥

वामना. माग जें तुला पाहिजे असे । राय घे म्हणे मी देवनें ॥
ऐकूनी तया बोलिला हरी । सांग कोन तपुस्य भूमी ॥ ३२ ॥
शुद्धाचिचे नांव मयिने । एक मागणे फदिजे दिने ॥
मागें धन तूं विना दे । ऐकूनी बट्टी कोणिच मरे ॥ ३३ ॥

- कामदा. गांव आयवा राज्य माग कीं । काय पाहिजे सांग आणखी ॥
देव बोलिला, 'ईतुके पुरे । छेभ केलिया कायही नुरे' ॥ ३४ ॥
- पृथ्वी. नको म्हणत आसतां गुरु^१ धरा तयाला दिली ।
विरोचन-सुते, तदा वचन-सत्यता राखिली ॥
तदैव जगदीश्वरं निज-विराट-रूपच्छले ।
अनंतहि पद-द्वये जग समग्रही व्यापिले ॥ ३५ ॥
- सम्भरा. गेला जो ऊर्ध्व-पाद त्रि-भुवन-गुरुचा तन्नाखें रंध्र झालें ।
ब्रह्मांडाच्छादनाला तदुपरि जळ जें शुद्ध तें आंत आलें ॥
पाद-स्पर्शे प्रभूच्या सकल-जगदघ-ध्वंस-कर्तृत्व त्यातें ।
ये स्वर्गी ब्रह्मदेवाद्यमर-नुत पडे घोर तोयौघ पातें ॥ ३६ ॥
- गीति. विष्णु-पद-स्पर्शानें विष्णु-पदी-नांव पावली राया ॥
तेथुनि स्वर्गी राहे गंगा-नामें सुरांसि ताराया ॥ ३७ ॥
देव-मुनि स्तविति जिला गाती गंधर्व सर्वदा राया ॥
सुर-सिंघू ती भूधारि आली कलुषौघ सर्व दाराया ॥ ३८ ॥
- मालिनी. सगर-तनय रामा मत्त होवोनि गेले ।
कपिल-नयन-वर्णामाजि पोळोनि मेले ॥
शुभ-गति पितरांतें द्यावया दीन-बंधु ।
भगिरथ नृप आणी भूवरी स्वर्ग-सिंधु ॥ ३९ ॥
- उ० जा०. भगीरथें आइकिलें स्व-कानी । केलें महपाप मर्दे स्वकानी ॥
पिता^२ परं-धाम-पदास^३ गेला । जाणोनि पुत्रें मग यत्न केला ॥ ४० ॥
देवोनि राज्यासि निजात्मजातें । निघे मुनी वानिति देव ज्यातें ॥
गंगा-जळतें पितरांसि द्याया । सु-पुत्र ये काननिं राम-राया ॥ ४१ ॥
जेथें असंख्यान अ-मर्त्य येतो । गंधर्व विद्याधर सिद्ध गाती ॥
अ-गम्य जो पातकि-मानवाला । हिमाचळी त्या नर-याळ आला ॥ ४२ ॥
जेथें दिसे उंच पवित्र झाडी । स्व-पल्लवे स्वर्ग-मलासि घाटी ॥
कोंद्राटली पक्षि-नयें वनें ती । बोल्लावुनी देव-गर्नाम नेनी ॥ ४३ ॥
हिमाचळीं जें मुग्र देव यातें । न होय तें मंदनिं मंद-यातें ॥
कळेल कोणा महिमा तयाची । रामा, मुक्ता ती गिरिजा जयाची ॥ ४४ ॥

भु० प्र०.

करी ध्याप्र शब्दासि एक टिकाणी ।
 कडेढोटे चाळे गुळाळोनि पाणी ॥
 पडे ओव ग्राटी जळांचा कडाडे ।
 न त्या साहतां ती म्हाही धडाडे ॥ ४१ ॥
 कडे तूटले एक ठायासि ग्राटी ।
 मदे मत्त-रंतो-कदवे निघाटी ॥
 तशा हत्तिना पाहतां शील-काया ।
 गमे मेव जाती तळी काय राया ॥ ४२ ॥
 गुहेमाजि जे नीजळे सिद्ध त्याळा ।
 महत्ताय-शब्दे गमे शत्रु आळा ॥
 प्रतिस्पर्धितेने स्वये गर्जताती ।
 तथा ऐकतां आपदे दूर जातां ॥ ४३ ॥
 तपस्वी उभे राहिले एक-पायी ।
 तसे बसडे नेत्र झाकोनि कांदी ॥
 नसे मात्त देही स्वगस्थीच राहे ।
 दिसे एक डोयी जडा-मार बाहे ॥ ४४ ॥
 किती पर्ण भक्षोनियां राहताती ।
 जितेंद्राय कोणी सदा मग्न ध्याती ॥
 किती वायु-भक्षी किती भूष-ग्रानी ।
 कितां देह टाकोनि जाती निमानी ॥ ४५ ॥

कामदा. एक ठायि ते वाहतां शरे । तूट-तुल्यही बर्फ पातरे ॥
 तूटले कडे आपदा नसे । मार्ग पाहतां भीति होवसे ॥ ४० ॥
 मंडान दीपमा ज्या यमस्पती । बलिचे परी रातिं दोळी ॥
 त्या मणि-प्रकाशित वाहती । येवळे किती शेर कुंडली ॥ ४१ ॥
 चंदनाचिये वृष्टि घेवना । करुनि टोचवी कुंडली फणा ॥
 जो करी नगे पक्षि पाहिला । नृप तिडोकितां म्मग्न राहिला ॥ ४२ ॥
 पर्कणाचिये शांगरावरी । शरम बैमुनी कोरदा करी ॥
 येवतंयही त्याच काननी । धरुनियां उठे सर्व आननी ॥ ४३ ॥

कामदा. खालि पाहुनी हस्ति केसरी । वरुनि घे उडी मस्तकावरी ॥
 वानरें उरुया वृक्षि मारिती । तनय घेउनो पोदिशीं किती ॥ ५४ ॥
 पार्थि चालतां सर्प थोरले । अजगरादि ते मत्त पाहिले ॥
 पाहि जो पुढें व्याघ्र एकला । महिष फाडुनी खात वसला ॥ ५५ ॥

उ०जा०. करी तशा घोर नगीं तपाळा । भक्षोनियां शुष्क गळीत^१ पाळा ॥
 जिकोनि सर्वेद्रिय-वृत्ति राही । कित्येक संवत्सर पी निराही ॥ ५६ ॥

शिखरिणी. सहस्राब्दे ऐसें भगिरथ करी उग्र तप जें ।
 तया योगें गंगा-हृदयिं करुणा फार उपजे ॥
 धरोनी देहातें सकळ-जनता-पाप-हर ती ।
 उभी राहे भावें नृप-निःकट रामा प्रहर ती ॥ ५७ ॥
 जया पाहे त्यातें करिल नयनें भस्म यतिला ।
 अशा पाहोनी त्या बहुत उपजे विस्मय तिला ॥
 म्हणे राया पाहें नयन उघडीं चितिसि जिला ।
 प्रसन्ना मी आहें वद कवण या कष्ट तुजला ॥ ५८ ॥
 नृपाच्या गंगेचा मधुर श्रवणीं शब्द पडला ।
 तृपार्ताच्या जैसा वदनिं अमृत-स्वाय घडला ॥
 किती वानूं झाला तिजसि वचतां हर्ष न मिती ।
 उभी गंगा जेथे विधि-मुख जिला देव नमिती ॥ ५९ ॥
 सहस्रादित्यांची जणु सम^२ रुची एकवटली ।
 जागृपापांधारा खनन करण्या काय नटली ॥
 अशी देखे माता चरणिं करि लोटांगण तदा ।
 नृप क्षाला प्रेमोद्भूत-नयन-तोथें मग पदा ॥ ६० ॥

व० ति०. झाला नृपासि अति-हर्ष न माय चित्ती ।
 रोमांच-रूप उमटे सकलांग-भित्ती ॥
 प्रेमें तदक्षि-युगलांतुनि जाय पाणी ।
 होतां सगद्गद गळा वदवे न वाणी ॥ ६१ ॥
 पाहोनि माय करितां नमना तयाला ।
 आणी कृतार्थ करणेंचि मनांत याला ॥
 टेवी भगीरथ-शिरी कर-पंकजा ती ।
 जेणें सुरेंद्रपदवांसहि मर्त्य जाती ॥ ६२ ॥

प० ति०.

बंदोनि पाद-कमळी 'उदयोऽस्तु' तंष्ट्र ।

ऐसें बदोनि करि विष्णु-पदी-स्तुति ॥

माते सभाग्य मजवांचुनि कोण आहे ।

जो मस्तकीं मि तव पाद-रजांसि वोहे ॥ ६३ ॥

सक्ति. जाणती तुला मुर न दीन मी । जाणुनी असे मुर-नदी नमी ॥

वाटते मला स-फल आजसे । काफ मोनसी^१ उतरता जसे ॥ ६४ ॥

देवता मुनी नमिति सर्वदा । तूजवांचुनि कवण सर्वदा ॥

मदददेवही तुजसि यानिता । थोर पायला विबुध-मान्यता ॥ ६५ ॥

गीति. माते सहस्र-वदना नाही सामर्थ्य तव गुणा गाया ॥

नागाही, तुजवांचुनि जाऊं कवणा अभीष्ट गागाया ॥ ६६ ॥

तुजवांचुनि मपितरां कवणा सामर्थ्य सांग ताराया ॥

रविनेचि जाय तम जें, उगवुनि करितील काय तारा या ॥ ६७ ॥

मधूर्धज फणिलाच्या शोषे गेलं मरोनि नरफाळा ॥

दैवे करील पर-वश झाल्या प्रतिकूल काय नर फाळा ॥ ६८ ॥

यास्तव मदर्थ ये तूं भुवार् करण्यासि शुद्ध पितरा या ॥

वितराया स्वर्गांतला होई सोपान-पद्धति तराया ॥ ६९ ॥

शा० वि०. गंगा ऐकुनि भूप-नाम्य बदली राया कसें हे घडे ।

वेने कोण धरील सांग मजला जी भूयी मी पडे ॥

भूमी भेदुनि खालती निज वळे जाईन मी अन्यथा ।

वाचा काय विचार सांग मजला ये भूषी स्वमना ॥ ७० ॥

दिशि. म्हणे वृत्ती जाईन शंकराते । मक्तिपौमे भी शरण आनि गोते ॥

तूज मुकुटी याहील सूर-पाणी । भक्त-राज ही जाण मय घानी ॥ ७१ ॥

बंदोनीयां गंगेसि तदा ऐसें । जाउनीयां वैद्यस-नगी केने ॥

करी ध्यान चित्तांत शंकरार्थ । वेद-भ्रंशेंकरुनि स्तवी वाधि ॥ ७२ ॥

पद. ये सज्जन-हृदय-कमल-वाम शंकरा रे ये ॥ पु० ॥

दक्षाध्वर-हर^१ हर भव सक्तिमुत्तम-निमर ॥

निर्दोष्टी भय भय-भय शान-सागरा रे ॥ १ ॥ प० ॥

१ (उदयः+अस्तु) = मुला उदय अस्तु. १ मासमगरोदरी.

१ पुढे २४ ४८५

पद. जगताचा माय-बाप तूंच हरिसि सर्व पाप ॥
निवडुनि मच्चित्त-ताप सुखवि पामरा रे ॥ २ ॥ ये० ॥
करितां स्तवनासि राय, प्रगटे शिव सदय-काय ॥
स्थपति-सुत धरुनि पाय; घे म्हणे वरा रे ॥ ३ ॥ ये० ॥ ७३ ॥

भु० प्र०. उभा राहिला घेउनी शूल-पाणी । 'वरं' ब्रूहि^१ ऐशी वदे मूळ वाणी^२ ॥
नृपा ऐकतां थोर आनंद झाला । जसा मेघ-शब्दें मनीं चातकाला ॥ ७४ ॥
नृपें देखिला चंद्रकोटीप्रकाश । करी जो प्रभू भक्त-दत्ताप-नाश ॥
शिरीं चंद्र भाळीं शिखी कोंठें काळा । चतुर्बाहु शोभे उरीं सर्प-माळा ॥ ७५ ॥
दिसे कृत्ति-यासा शिवा वाम-अंगा । तनू-भूषणीं छेडलासे भुजंगा ॥
प्रसन्नासि त्या पाहुनो देव-राया । धरी नम्र होवोनि भूपाळ पायां ॥ ७६ ॥
म्हणे राय आणीक तें काय मागूं । असे सत्य माझेवरी आनुरागू ॥
कृपाळू जगनायका देवराजा । म्हणोनीच दृष्टी पडीलासि माझ्या ॥ ७७ ॥
परी लागली एक चिंता मनासी । दयाळा तुम्हांवांचुनी कोण नाशी ॥
गती घावया पूर्वजां येत आहे । तया स्वर्नदीचा शिरीं भार वाहें ॥ ७८ ॥
नृपाची अशी ऐकुनी दीन वाणी । तथास्तू म्हणे राजया शूल-पाणी ॥
सर्वे घेउनी तो निवे भूत-संचा । शिरीं घ्यावया विष्णु-पादोद-गंगा ॥ ७९ ॥
हिमाद्रीवरी शंभु जांवाड आला । श्वशूरासि दावावया विक्रमाळा ॥
म्हणे हाक मारीं नृपा स्वर्धुर्नातें । पहा भार घेतों शिरीं आज मी तें ॥ ८० ॥

पृथ्वी. करी स्मरण भूपती जंवर^१ आठवोनी पदा ।
वसे सुरतरंगिणी नृपति-दक्षिणांकी तदा ॥
म्हणे भगिरथा तुझी समज कन्यका वा मन्त्रा ।
पतीजवळि पोंचवीं जगति^२ हो यशस्वी भला ॥ ८१ ॥
विठोयुनि म्हणे तिला नृप दिळी मला पामरा ।
पिनृत्यपदवां तुवां जननि वंद जी सामरा^३ ॥
महाव दिधळें तसें झटिति तात-कार्पा करी ।
शिरीं तुज धरी जगग्रभु अर्ताचि ये भूदरी ॥ ८२ ॥

व० ति०. त्यातें तथास्तु म्हणुनी मग गुप्त झाली ।
 येण्यासि भूमिवरि वेग-वळें निवाली ॥
 भागीरथी म्हणति यदुहिता म्हणोनी ।
 गंगेसि धन्य गमला न तदन्य कोणी ॥ ८३ ॥

कटाव

सुर-लोकाहुनि गंगा खाली, भूमाविरि येण्यासि निवाली, शर्व-जटी ती
 उडीच घाली, देव-मंडळी पाहूं आली, फिरति विमानें दाटी झाली,
 मुनि-गण-संतति सर्व मिळाली, जयोऽस्तु म्हणुनी स्तवनें करिती, सुरांगना
 ओंवाळिति भरती, किन्नर टाकिति पुष्पें वरती, हाहा इह तुंवर गाती,
 सर्व अप्सरा प्रेमें नाचति, घो घो शब्दें पुर चाळला, अरुण सांगरी
 सूर्य-रघाला, नक्षत्रांच्या वाहती माला, मोत्यांपरि त्या दिसति तळाला,
 पाहुनि पर्वत-फेन-मळाला, ऐरावतिचा गर्व गळाला, द्वि-रदांगपरि लाटा
 वाहती, विमान-नाचा बरी पोंहती, विचित्र रंगा तरंग दाविति, भुज-
 गांगपरि प्रवाह धांवति, लयासि कच्छप मत्स्य पावती, तरंग-वाते पाप
 हरावें, स्मरण करितां निर्मळ भावें, काळाचें भय मुळीं न पावें, स्नानें
 विष्णु-पदाला जावें, पवित्र ज्यांनीं चरित्र गावें, एकवीस कुळ उद्धारावें,
 त्या गंगेचें दर्शन घ्यावें, तरीच मनुजें जन्मा यावें, गंगा आली शिवजटेंत
 गुप्त झाली ॥ ८४ ॥

शा० वि०. गंगा-गर्व हरावया सगरजा तारावया गावया ।
 कीर्ती भक्त-जनीं पवित्रहि जगत्पापा विनाशावया ॥
 व्हाया शांत विषोत्थ-ताप सदये श्री-विष्णु-पादोद्भवा ।
 गंगा मस्तकिं घेतली सुर-वरें वर्षू किती त्या भवा ॥ ८५ ॥
 होता गर्व नदीस वेग धरिता नाहीच कोणी परी ।
 येतां शंभु-जटेंत सर्व हरला विंदूपमेला धरी ॥
 झाली गुप्त जटांतरीं न कळली जावोनि कोठें बसे ।
 घोरांशीं अभिमान जो धरि त्या लोकांत थारा नसे ॥ ८६ ॥
 होतां गुप्त शशांक-शेखर-जटीं भागीरथी तेधवां ।
 होतां खिन्न करोनि यत्न पहिला त्या खेद झाला नवा ॥
 म्याला भूप म्हणे अतां करुं कसें देवाधि-देवा मला ।
 रक्षीं दे पितरांसि स्वर्ग-गतिला सोडोनि गंगा-जळा ॥ ८७ ॥

शा० वि०. ऐकोनि कठणार्द्र-वाक्पय द्रवला शंभू नृपाचें तदा ।
 टाकी त्याच हिमालयीं अति शुची गंगाप्रवाहा मुदा ॥
 संपादोनि पराक्रमेंचि दिधली जांवाड यानें खरी ।
 दावायासि गमे जनां श्वशुर त्या कीर्तीस वाहे शिरी ॥ ८८ ॥
 झाले सात प्रवाह त्यांत इतर-द्वीपीं सहा चालती ।
 आला एक भगीरथार्थ जहला तो तीन भागाकृती ॥
 ब्रह्मा-विष्णु-शिवात्मक प्रकृतिचें त्रैगुण्य तें भिन्नता ।
 पावे काय, जगच्छिद्यार्थ बहते स्वीकारुनी तोयता ॥ ८९ ॥
 गंगोत्री पहिली दुर्जास म्हणती मंदाकिनी यापरी ।
 तत्पूरेंस असे जिला अलकनंदा नांव ती तांसरी ॥
 गंगोत्रीत असे भगीरथ-शिळा केदार मंदाकिनी ।
 कांटीं तीसरिचे वसे नर अणी नारायण श्रीमुनी ॥ ९० ॥

मालिनी. निज-पद-विभवाचें काय माहात्म्य आहे ।
 समजुनि मनि घ्याया येउनी विष्णु राहे ॥
 नर-सह तप चाले उग्र रामायणाचें ।
 मुर-मुनि अति हर्ष पाहुनी गात नाचे ॥ ९१ ॥
 हरि-हर वसती ज्या स्वर्नदी-पुण्य-कांठी ।
 सतत मुर-मुनींची दर्शनालागि दाटी ॥
 अनुपम किती वानूं स्थान तें मी स्व-याचा ।
 शत-जनु-कृत्य-पुण्यें लाभ होतो तपाचा ॥ ९२ ॥
 मुलभ मुर-पदाचा लाभ यज्ञादि-कर्त्या ।
 अ-मुलभ बदरीच्या काननीं वास मर्या ॥
 करुनि मुर-नदीचें स्नान केदार-नाथा ।
 नमि जारि नर त्याच्या येतसे मुक्ति हाता ॥ ९३ ॥
 अतिशय महिमा तो थोर नारायणाचा ।
 भव-भय हरि ज्याचें नांव घेतांचि वाचा ॥
 करुनि अलकनंदा-स्नान जो मूर्ख पाहे ।
 सहृदपि नर दैकुंटाति जावोनि राहे ॥ ९४ ॥

च० ति०.

अन्वर्थक प्रकट नांव हिमालयाचें ।
 भारीच बर्फ दिसताति थवे जयाचे ॥
 पण्मास यास्तव भु-पुण्य तथा स्थळासी ।
 देवाविणें गमन-शक्ति नसे नरासि ॥ ९५ ॥

भु० प्र०.

पुढें ओघ तेयोनि येतात खाली ।
 मधें ऐक्यता त्यांत दोघांसि झाली ॥
 मिळे यत्र गंगोत्रि मंदाकिनीतें ।
 धरी स्थान रुद्र-प्रयागाभिधेतें ॥ ९६ ॥

दिला भाग रुद्रासि तेंथें सुरांनीं ।
 असें सेवितां मुक्ति दे जें नरांनीं ॥
 तथा तीर्थ साहोनियां ताप साचा ।
 तपातें करी स्तोम तो तापसांचा ॥ ९७ ॥

असे श्रीपुरी पूर्व-अंगास खाली ।
 रमा कांत-नारायणासाठीं झाली ॥
 तपो-भंग-भीत्यर्थ दूरीच राहे ।
 म्हणोनी. पुरी श्री असें नांव वाहे ॥ ९८ ॥

पुढें तीनही ओघ एकेच ठायीं ।
 मिळाले मुळी भिन्नता ज्यांसि नाही ॥
 अवस्था-त्रयी द्वैत-भावसि वाहे ।
 परी आत्म-रूप स्वयें एक आहे ॥ ९९ ॥

सुरेंद्राचि ती वृत्र-हत्या हरया ।
 सुरी याग केला असे याचि ठाया ॥
 तशा देव-यज्ञी हरी तुष्ट झाला ।
 म्हणे कांहि मागा सुरांतें वराला ॥ १०० ॥

तया बोलिले देव देसी वरासी ।
 तरी ईतुकें दे दयाळा अम्हांसी ॥
 अम्हीं याग येंथें असे आजि केला ।
 धरो तीर्थ देव-प्रयागाभिधेला ॥ १०१ ॥

- शु०प्र०. कंरी स्नान जो दान त्या मुक्ति न्हावी ।
 तपा जो करी त्या स्व-रूपासि दावी ॥
 'तथास्तू' म्हणोनी हरी गुप्त झाला ।
 वसे नांव देव-प्रयाग स्थळाला ॥ १०२ ॥
- साकी. म्हणे गाधि-मुत सुर-प्रयागापासुनि गंगा आली ॥
 उल्लंघोनी हिमालयातें पर्वत-राजाखाली ॥ १०३ ॥
 तये ठिकाणीं हरि-द्वार हें स्थान असे रघु-राया ॥
 स्वर्ग-द्वारचि जाण लक्ष्मणा विष्णु-दर्शना जाया ॥ १०४ ॥
 शिव-द्वेष मनि धरुनि यज्ञ ते ठायीं दक्षें केला ॥
 यज्ञ-पती शिव कोपें दक्षासह मख नाशा नेला ॥ १०५ ॥
 सभय सुरांनीं स्मरतां ते क्षणि श्रीहरि तेथें आला ॥
 शिवासि जातां शरण सुरांसह शिवही येता झाला ॥ १०६ ॥
 शर्वाज्ञेनें वस्त-मुखातें^१ लावुनि गंगा-स्नाना ॥
 घालितांचि तो सजिव दक्ष फार शिव-स्तुततिं नाना ॥ १०७ ॥
 रुद्रातें सुर भाग देउनी स्तुतिती जोडुनि पाणी ॥
 वरद-राज तो संतोषे मग वदे सुरातें वाणी ॥ १०८ ॥
 हरि-प्राप्तिचें द्वार म्हणोनी हरि-द्वार हें राहो ॥
 नांव पुरीला, येथें येतां पतितहि मुक्ती पावो ॥ १०९ ॥
 क्रतु-दर्भानें पूर्ण-गर्भ हें तीर्थ जाहळें याला ॥
 शुशायर्त हें नांव जनातें ने स्नानें मोक्षाला ॥ ११० ॥
 असें वदोनी शंभु राहिला बिल्वकेश या नांवें ॥
 पश्चिम-भागी गंगा-तीरी पुरीत हरिही राहे ॥ १११ ॥
 माया-नगरी तीच राघवा हरि-हर जेथें वसती ॥
 त्या गंगेला काय वर्षु मी सहस्र जिव्हा नसती ॥ ११२ ॥
 शर्व-जटोद्वय वीरभद्र जो दक्ष वधाया आला ॥
 हरि-द्वार या क्षेत्रामागे प्रेम वसता झाला ॥ ११३ ॥
 क्षेत्राजवळी पश्चिम-वार्हान रामा गंगा झाली ॥
 पुढें अग्निच्या दिशे टधुनी वेगें सिंधु निवाळी ॥ ११४ ॥

व० ति०.

अन्वर्थक प्रकट नांव हिमालयाचें ।
 भारीच वर्फ दिसताति थवे जयाचे ॥
 पण्मास यास्तव मु-पुण्य तथा स्थळासी ।
 देवांविणें गमन-शक्ति नसे नरांसि ॥ ९५ ॥

भु० प्र०.

पुढें ओव तेथोनि येतात खाली ।
 मधें ऐक्यता त्यांत दोवांसि झाली ॥
 मिळे यत्र गंगोत्रि मंदाकिनीतें ।
 धरी स्थान रुद्र-प्रयागाभिधेतें ॥ ९६ ॥
 दिळा भाग रुद्रासि तेथें सुरांनी ।
 असें सेवितां मुक्ति दे जें नरांनी ॥
 तथा तीर्थ साहोनियां ताप साचा ।
 तपातें करी स्तोम तो तापसांचा ॥ ९७ ॥
 असे श्रीपुरी पूर्व-अंगास खाली ।
 रमा कांत-नारायणासाठी आली ॥
 तपो-भंग-भीत्यर्थ दूरीच राहे ।
 म्हणोनी. पुरी श्री असें नांव वाहे ॥ ९८ ॥
 पुढें तीनही ओघ एकेच ठायी ।
 मिळाले मुळी भिन्नता ज्यांसि नाही ॥
 अवस्था-त्रयी द्वैत-भावासि वाहे ।
 परी आत्म-रूप स्वयें एक वाहे ॥ ९९ ॥
 सुरेंद्राचि ती वृत्र-हत्या हयाया ।
 सुरी याग केला असे याचि ठाया ॥
 तथा देव-यज्ञी हरी तुष्ट झाला ।
 म्हणे कांही मागा सुरांतें वराला ॥ १०० ॥
 तथा बोलिले देव देसी वरासी ।
 तरी ईतुकें दे दयाळा अम्हांसी ॥
 अम्हीं याग येथें असे आजि केला ।
 धरो तीर्थ देव-प्रयागाभिधेला ॥ १०१ ॥

पृथ्वी. पुढें सरळ चाळली निज-पतीस भेटावया ।
हिमाचल-सु-कन्यका पितृ-कुला त्यजोनी दया ॥
सती पितृ-गृहांतुनी श्वशुर-मोहिं जातां जशी ।
पुन्हा न परते जनीं कुल-पती-मुता ही तशी ॥ १२४ ॥
हिमाद्रितुनि ये मधें कुशिक-सिंधु भेटीस ती ।
समर्थ तनया निचे सखिस दंत भेटी सती ॥
पुरें उभयतां तटीं असति दोनही तीं नशी ।
प्रकाश-कर शोभतां श्रवण-भूषणें तीं जशीं ॥ १२५ ॥

शिखरिणी. पुढें आली रामा करित नट-दंशा सफळ ती ।
करावें ज्या कामें भजन विमदें त्यास फळती ॥
सुता द्याया धांवें जननि पय जें करमळ हरी ।
हका मारी शब्दें करुण सदया पुण्य-लहरी ॥ १२६ ॥

शा० वि०. आली धांवत जी तशीच यमुना भागीरथी-भेटिला ।
हपें पाहुनि पातली निज-सखी घे तीहि पोटी तिला ॥
दावायासि जगीं अ-भेद यमुना ही वैष्णवी श्यामला ।
गंगा जी शिव-शक्ति तीत मिसळे ज्ञानेंचि दृश्या मला ॥ १२७ ॥
दावी संगति पावतांचि तिसरी ग्राह्यी तदंशाच ती ।
दावी गुप्त सरस्वतीहि असतां प्राकृत्य मध्यें सती ॥
गंगा आणि सरस्वतीहि यमुना ज्या ठायीं शाल्या जमा ।
मोक्ष-द्वार सख्या त्रि-वेणि म्हणती लोकीं तया संगमा ॥ १२८ ॥
ब्रह्मा-विष्णु-महेश-शक्ति मिळती त्या एकमेकींमधें ।
यांचा संगम देवतासि अवय्या स्वर्गाहुनी सौख्य दे ॥
आळे देव समस्त यास्तय तया ठायासि सानंद ते ।
पुण्यें वर्पति गाति नाचति स्वयें स्तोत्रें करीतो शतें ॥ १२९ ॥

गंधरा. ब्रह्मानें सोम-याग प्रथम करुनि तत्तोरि सोमभरासी ।
स्थापेनीं दीधलासे वर जरि असला नीचही पाप-राशी ॥
वेणी-स्नानेंचि त्याचें सकल अघ हरे पूजित्या देव भुक्ती ।
स्वर्गा रेंवी ध्वजा जो मुर-पति-पद घे देह-धानीहि मुक्ती ॥ १३० ॥
उ० जा०. येणांपरी संगम जाहलास । त्रि-वेणि हें नांव मनोज्ञ भावें ॥
सर्वांमरी सज्ज उदंड केले । प्रयाग हें नांव म्हणोनि शास्त्रें ॥ १३१ ॥

गीति. आहे तदप्र-भागीं जो निंदा दक्ष लोक-पा वांया ॥
 दावाया सु-पथ तथा कनखल हें तीर्थ लोक पावाया ॥ ११५ ॥
 तत्तीरीं दक्षेश्वर पुण्य-क्षेत्रहि असे नरा ज्याचा ॥
 वा लाम सुखद जैसा इंद्राच्याही तसा न राज्याचा ॥ ११६ ॥
 ऐशी अनंत तीर्थे जीत मला वर्णवे न रामा ती ॥
 नेती विष्णु-पदातें यत्तीर-ज लागतां नरा माती ॥ ११७ ॥
 संक्षेपें तुज कथितों गंगा-तीर्थासि राम-राया गा ॥
 यत्स्नानें स्वर्ग मिळे जो न मिळे करुनि पामरा यागा ॥ ११८ ॥
 त्याच्या पुढेहि पश्चिम-भागीं रानांत गडमुंनीसाठीं ॥
 मुक्ती द्याया आला गडमुक्तेश्वर असे धुनी-काठी ॥ ११९ ॥

भु० प्र०. तयाच्या पुढें हस्तिनापूर रामा ।
 असे चंद्र-वंशांत जो हस्ति-रामा ॥
 महा शूर तो भूपति श्रेष्ठ झाला ।
 सुरांच्या सभेमाजि गाताति ज्याला ॥ १२० ॥
 अ-पापी निरोगी चिरायू तसाही ।
 असे लोक जेथें परोत्कर्ष-साही ॥
 अकालीं नसे मृत्यु राज्यांत याच्या ।
 रिपु-त्रास स्वामी न राज्या तयाच्या ॥ १२१ ॥
 करी यज्ञ भागीरथी-तीरि भारी ।
 सुखें नांदती ज्या स्थळी मर्त्य नारी ॥
 प्रतापी पुरा आपुलें नांव ठेवी ।
 प्रसन्न जया सर्वदा सिंधु-देवी ॥ १२२ ॥

शा० वि०. रम्य क्षेत्र तसें पुढें दिसतसे ज्या ऊपमाही नसे ।
 ब्रह्मावर्त असें जयासि विलसे नांव स्वयें स्वर्गसें ॥
 गंगा कांठि असे जयांत निवसे ब्रह्मेश्वर-श्री^१ रसें ।
 संपूर्ण स्व-यशें जनाघ दवसे नाशी सुखा देतसे ॥ १२३ ॥

- पृथ्वी. पुढें सरळ चालली निज-पतीस भेटावया ।
हिमाचल-सु-कन्यका पितृ-कुला त्यजोनी दया ॥
सती पितृ-गृहांतुनी श्वशुर-गेहि जातां जशी ।
पुन्हा न परते जनीं कुल-पती-सुता ही तशी ॥ १२४ ॥
हिमाद्रितुनि ये मधें कुशिक-सिंधु भेटीस ती ।
समर्थ तनया निघे सखिस देत भेटा सती ॥
पुरें उभयतां तटीं असति दोनही तीं तशीं ।
प्रकाश-कर शोभती ध्रुवण-भूषण तीं जशीं ॥ १२५ ॥
- शिखरिणी. पुढें आली रामा करित तट-देशा सफळ ती ।
करावें ज्या कामें भजन विमदें त्यास फळती ॥
सुता चाया धांवें जननि पय जें फडमळ हरी ।
हका मारी शब्दें करुण मदया पुण्य-उहरी ॥ १२६ ॥
- शा० वि०. आली धांवत जी तशीच यमुना भारीरधी-भेटिला ।
हपें पाहुनि पातली निज-सखी घे तीहि पोटी तिला ॥
दावायासि जगीं अ-भेद यमुना ही वैष्णवी श्यामला ।
गंगा जी शिव-शक्ति तीत मिळले ज्ञानेचि दद्या-मला ॥ १२७ ॥
दोघी संगति पावतांचि तिसरी ब्राह्मी तदंशाच ती ।
दावी गुप्त सरस्वतीहि असतां प्राकृत्य मध्यें सती ॥
गंगा आणि सरस्वतीहि यमुना ज्या ठायीं शाल्याजमा ।
मोक्ष-द्वार सल्या त्रिवेणि म्हणती लोकीं तया संगमा ॥ १२८ ॥
ब्रह्मा-विष्णु-महेश-शक्ति मिळती त्या एकमेकींमधे ।
यांचा संगम देवतांसि अवघ्या स्वर्गाहुनी सांग्य दे ॥
आले देव समस्त यास्तव तया ठायीसि सानंद ते ।
पुण्यें वर्षति गाति नाचति स्वयें स्तोत्रें करीती शतें ॥ १२९ ॥
- मगधरा. ब्रह्मानें सोम-याग प्रथम करुनि तत्तारिं सोमधरासी ।
स्थापेनीं दीधलासे वर जारि अमला नीचही पाप-राशी ॥
वेणी-स्नानेचि त्याचें सकळ अथ हरे पूजिल्या देव भुक्ती ।
स्वर्गा रोंवी ध्वजा जो सुर-पति-पद घे देह-पातेंहि मुक्ती ॥ १३० ॥
- उ० जा०. वेणीपरी संगम जाहलासे । त्रिवेणि हें नांव मनोह भासे ॥
सर्वांमरी यक्ष उदंड केले । प्रयाग हें नांव म्हणोनि शास्त्रे ॥ १३१ ॥

शा० वि०. गंगा होउनि पश्चिमाभिमुख त्या कालिंदिला भेटली ।
 जेथें तें स्थळ तीर्थ-राज म्हणुनी प्रख्यात वा भू-तळी ॥
 तेथें माधव लोक-मुक्तिकारितां प्रीती धरोनी वसे ।
 तीर्थें ज्यांत अनंत तीर्थ दुसरें ऐसें न कीठें वसे ॥ १३२ ॥
 वेणी-माधव तीर्थ-राज म्हणती तो हा प्रयागाभिधे ।
 राहे कल्प-तरूच काम-द जना भू-मंडळाच्या मधें ॥
 पापाधार हरावया उगवला कीं सूर्य भूमीवरी ।
 तीर्थ क्षेत्र हरि-प्रिय त्रि-जगतीं नाहीं दुजें यापरी ॥ १३३ ॥

गीति. सित-कृष्ण तोय भासे अद्यापी पावली जिथें संगी ॥
 पूर्वाभिमुखी होउनि यमुनेसह चालली पुढें गंगा ॥ १३४ ॥

व० ति०. पाणी सु-निर्मळ जिचें अति रम्य भासे ।
 मोठे लहान फिरती अ-गणीत मासे ॥
 तैसे च कच्छप अ-संख्य जळांत काहीं ।
 तीरीं बहूत रमती तप ध्यावया ही ॥ १३५ ॥
 भौरे अनंत फिरताति अ-गाध पाणी ।
 तेथील नक्र-समुदाय न अंत जाणी ॥
 लाटांवरी भिडति येउनि उंच लाटा ।
 तीरास लागति न होय जळांत सांठा ॥ १३६ ॥

उ० जा०. एकापुढें एक सहस्र नावा । धावोनि जाताति नसे विसांवा ॥
 तरंग-वेगें वर-खालि होती । होव्या किती त्यांतुनि पार जाती ॥ १३७ ॥
 भागीरथी शब्द करीत वेगें । येऊनि सारी यमुनेसि मार्गे ॥
 येतां तिचा ओघ मिळोनि दोघी । प्रेमें पुढें चालति पूर्व-भागी ॥ १३८ ॥
 भागीरथीचें अति शुभ वारी । काळी दिसे सूर्य-मुताहि भारी ॥
 दोघींमधें जें जळ लाल आहे । सरस्वती ती प्रकटोनि वाहे ॥ १३९ ॥

शा० वि०. आकाशापरि तोय त्यांत दगसे फेनौघ ते चालती ।
 उष्णें अग्नि तशा स-शब्द लहरी विद्युहता हालती ॥
 नावा त्यांत विमान-पंक्ति सळिचीं मोती जशा तारका ।
 रामा विष्णु-पदासि याचि धरि तूं चिचीं सदा तारका ॥ १४० ॥

- पृथ्वी. नरामर शतावधी पुलिनि बैसुनि ते किती ।
 सुधा-रस-समान त्या वति अ-तृप्त तोया पिती ॥
 सु-कांत पुलिनांत ते पसरले दुहों वाजुंल ।
 गमे जननि पाजवी पय धरोनि तेथें मुला ॥ १४१ ॥
- मृदू सुख-द वालुका लखलखीत शोभे वरी ।
 हिरे चुरनि बोपिले म्हणुनि स्वच्छ तेजा धरी ॥
 मुखें भरित मत्स्य ते वरिवरी लढ्या मारिती ।
 सुरां फळविती न ती वरि^१ जळीं अम्हां जी रती ॥ १४२ ॥
- मदांध गज आंतुनी करिति जीं करात्रें वरी ।
 करेणु-सह चालतां दिसति पंकजाचे परी ॥
 खळाळुनि जळीघ तो करित भोंवरे चालला ।
 तयांत फिरती तरी करिति अप्सरांच्या कला ॥ १४३ ॥
- हिमाद्रि-भय चालतां पवन पत्र-पुष्पें जळीं ।
 समर्पण त्रि-त्रेणिच्या करि म्हणोनि झाला बळी ॥
 तटानिकट भू-रुह श्रम-हर स्वयं वांकले ।
 जनांसि सुख घावया सु-जन संगतीच्या फळें ॥ १४४ ॥
- साक्षी. उभय बाजुनें चित्र तरुंची दाट लागली छाया ॥
 पांथस्याला मुख-कर मोठी श्रम-हर मार्गी जाया ॥ १४५ ॥
- जंबु फंवठ सुरदार नारळी केळि पोफळि अंबे ॥
 फणस घेर अणि लिंब-तरुंच्या भरलें तीर कदंबें ॥ १४६ ॥
- सरल कुटज वट-वृक्ष सातवण शृक्ष^२ दाडिमी चांफा ॥
 शाल ताल किति तमाल उंबर घालविती जन-तापा ॥ १४७ ॥
- मंदारामल वकुल विल्व कुट^३ अशोक चंदन जाती ॥
 वृक्षि बैसले पक्षि सर्वदा भागिरथी-गुण गाती ॥ १४८ ॥
- कामदा. दूर जाउनी फीरली पुढें । स्वर्ग-यासिनी उत्तरेकडे ॥
 उत्तरामुखी स्नान दुर्लभा । दर्शनिचि दे नाय सु-प्रभा ॥ १४९ ॥

- शा० वि०. जीच्या पश्चिम-कांठि सुंदर असें वैकुंठ जें भूवरी ।
 कां कैलास जयास नांव विलसे वाराणसी यापरी ॥
 रामा योग नको तपो-बळ नको यज्ञादि सिद्धी नको ।
 जेथें मुक्ति मृतासि होय सखया वेदांत-विद्या नको ॥ १५० ॥
- उ० जा०. गंगा उदग्वाहिनि ज्या पुरासी । अनंत जन्मार्जित पुण्य-राशी ॥
 संपादिलासे पदरांत जेणें । तें पाविजे सत्य तरीच तेणें ॥ १५१ ॥
- गीति. सर्ग-स्थिति-लय-कर्ता ज्याचें घेतांचि नांव भव नाशी ।
 ये काशींत महेश्वर तोचि दिवोदास भक्त-भजनाशी ॥ १५२ ॥
 तो विश्वेश्वर राहो येउनि भक्तार्थ काशिकेमाजी ॥
 त्याच्या वासें पुरवी मनुजाच्या सर्व काशि कामा जी ॥ १५३ ॥
- व० ति०. जो काळ-भैरव अशा धरि सत्य नांवा ।
 पापासि काळ अणि भैरव दुष्ट-भावा ॥
 जे लागती सु-जन येउनि नाथ-पाया ।
 तो त्यांवरी करि कृपा-भर पूर्ण छाया ॥ १५४ ॥
- भु० प्र०. जिथें अन्न-पूर्णा जगन्माय रामा ।
 जगन्नाथ-राणी करी पूर्ण कामा ॥
 वसे काशिका-गेहि जी सर्व-दात्री ।
 धरी द्यावया अन्न हस्तांत पात्री ॥ १५५ ॥
- स्वागता. धुंडिराज गण-नायक काशी—। मध्यमार्गि पुर-विघ्न विनाशी ॥
 विश्वनाथ जवळी सुख-धामा । दर्शनें पुरवि जो जन-कामा ॥ १५६ ॥
- शा० वि०. गंगा भारति^१ सूर्य-सूनु किरणा वा धूत-पापा तसे ।
 पांची एकवटोनि तीर्थ निपजे तें पंच-गंगा असें ॥
 तन्नामें वरि घाट त्यावरि उमा-कांत-प्रिय श्री-पती ।
 बिंदू-भाधव नांव ज्यास पडलें मोक्षप्र-दा यत्स्मृति ॥ १५७ ॥
 लोकेश-स्थिति सर्व-देव-वसती तैशीच भागीरथी ।
 पाहोनी नयनांबु-बिंदुसि त्यजा सानंद लक्ष्मी-पती ॥
 झाला यास्तव बिंदु-भाधव हरी विख्यात वाराणसी- ।
 वासी, धन्य जयासि नित्य नमिती वैकुंठ ते त्या तशी ॥ १५८ ॥

व० ति०. त्याच्याच सन्निध असे मणिकर्णिका हें ।
ज्या नांव तीर्थ वरि घाटहि स्म्य आहे ॥
तीर्थें सदैव वसती अवधीं जियें तें ।
जो देह त्यांत त्याजि त्या हर-रूप देतें ॥ १५९ ॥

शु० प्र०. शिवाचे गणीं मुख्य जो दंड-पाणी ।
हतीं [करी] दंड घेवोनि पापासि खाणी ॥
पुरी-मध्य-भागीं उभा दंड-धारी ।
दिसे, हाक मारोनि पाप्यांसि तारी ॥ १६० ॥

(हें भाषण ऐकून राम म्हणाला :—)

म्हजे रास सांगा कधीं काशिकेला ।
तुम्ही श्री-मुनी-राज सर्वज्ञ गेलां ॥
असे ऐकण्याचा अनी हेतु माझा ।
मला काशि-माहात्म्य-पीयूष पाजा ॥ १६१ ॥

(त्यावर विश्वामित्र सांगूं लागला :—)

शा० वि०. सांगे काशिक पूर्व-वृत्त सखया राजा हार्त्थंद्र या ।
नामें जो तत्र पूर्व-ज क्षिति-तळीं चित्ती जयाचे दया ॥
स्वमीं अर्पुनि सर्व राज्य मजला जो सत्त्व-शील स्वयें ।
पुत्र-व्र्त्रा-युत दक्षिणेसि मु-कृतां देण्यासि काशीस ये ॥ १६२ ॥
त्याचें सत्त्व हरावया बहु तन्हे त्या रास केला परी ।
सत्यापामुनि राय नाहिं टळला शांतीच चित्ती धरी ॥
जेणे स्त्री-मुत-विक्रयासि करुनी डोंबा-धरीं वाहिलें ।
पार्षा, यापार सत्त्व अन्य नृपतीमाजी न मीं वाहिलें ॥ १६३ ॥
काशा-वास करोनि मुक्त जहला राजा ऋणापामुनां ।
मातें वास नृपासर्वेचि घडला वाहे जियें स्वर्धुनां ॥
केळें मीं तप त्याच मुक्ति-नगरीमध्ये सु-वंशोद्भवा ।
तुंही जाउन काशिला नदि-जळीं नाहोनि पूजीं मन्ना ॥ १६४ ॥

उ० जा०. एकें दिनीं मीं दिन-कृत्य रामा । विग्योकिळें जें पारि-पूर्ण-कामा ॥
आईक तें तूजनि सांगतो हें । यथा-मती विस्तर फार नोंहे ॥ १६५ ॥

तुम्हांसि घोर पडे ॥' ही समयोचितता पाहून धारपड्यांनीं अंगावरील शालजोडी जोशीवावाच्या अंगावर टाकिली. ह्याची कविता प्रायः लावण्यांच्या चालीवर असून सरस आहे. जुन्या नवनीतांत त्यांच्या नांवावर वातलेला 'छंदोमंजरी' हा ग्रंथ त्यांचा नाही, असें आतां ठरलें आहे. तो कथेंत बहुतकरून आपलीच कविता म्हणत असे. तथापि कधी कधी मोरोपंताच्या आर्षाही म्हणत असे. मोरोपंताची कविता ह्याने फार प्रसिद्ध केली असें सांगतात. जन्म शके १६८४. अलिकडील संशोधक याचा जन्मकाल चारपांच वर्षे याच्याही मागे नेतात. मरण शके १७३४.

विशेष माहितीकरितां पाहाः—रामजोशीकृत लावण्या (चित्रशाळा, पुणे); मराठी शाहीर—श्री. म. वर्दे; ऐतिहासिक पोवाडे—य. न. केळकर.

बोधपर लावणी १

मला जन्म हा तुला लाधला खुलास हृदयीं बुधा । धरिसे तरि हरिचा सेवक सुधा ॥ १ ॥ चराचरीं गुरू तरावयाला नरा शिरावरि हरि । जरा तरी समज धरीं अंतरीं । हटातटानें पटा रंगवुनि जटा धरिशि कां शिरीं । मठाची उठाठेव कां तरी । वनात अथवा जनांत हो कां मनांत भलत्या परी । हरीचें नांव भवांबुधि-तरी ॥ (चाल बदखन) काय गळ्यांत घालुनि तुळशीचीं लांकडे । ही काय भवाला दूर करितिल माकडे । बाहेर मिरविशि आंत हरिशि बांकडे ॥ (चाल पहिली) अशा भक्तिच्या रसा-रहित तूं कसा म्हणविशी बुधा । हरिरस सांडुनि घेसी दुधा ॥ १ ॥ जाळ गळ्यामांभि माळ कशाला व्याळ-काम कीपला । आंतुनि, बाहेर म्हणविशि भला । चित्त पाहातां चित्त येतसे चित्त पाहिजे मला । असें हरि म्हणतो नुमजे तुला । दांभिक घर सभावित अम्यंतरीं नाहिस विंबला । बहिर्मुख^१ नर नरफा लाधला ॥ (चाल बदखन) तूं पोटासाठीं करि खटपट भलतिशी । परि भक्ति-रसाविण हरि भेटेल काय तुसी । काय ध्यान धरुनियां गोमुखिला जाळिसि ॥ (चाल पहिली) स्वार्थ-मुखें परमार्थ बुडविला अनर्थ केला मुधा । न जाणसि कांजी म्हणसी सुधा ॥ २ ॥ टिळा-टोपिवर शिळा पडो या त्रिळांत करिशी जपा । तथापि न होय हरिची कृपा । दर्भमुष्टिच्या गर्भि धरुनियां निर्भर पशुच्या^२ वपा । जाळिशी, तिळा तांदुळा तुपा । दंड कमंडलु दंड माजविशी मुंड, मुंडशी तपा । न सार्थक लटवया साऱ्या

१ ज्याची इद्रिये विषयावर लुब्ध आहेत असा. २ काळजांत केडीचे कोंवळ्या पानासारखा जो पापुद्रा निघत असतो

मना ॥ (आ० ५०) ही बार बार कल्पना देवता काय पुनः । का दुर्लभ
नन्देन्दुला देविणी पुनः । भगवन्तं मुक्तिं भक्तिं वा कुरुता ॥ (आ० ५०)
यस्य कर्तव्या यस्य कर्तव्या यस्य नियमः स हिता । मना ही कर्मयोगात् सता ।
मना ज्ञानं हा मुक्ता मन्त्राः ॥ २ ॥

मानसोपनिषद् २

नर-रज्जुमयि नरा कर्तव्यं नर-नारायण-भरी । मन्त्रं हे मन्त्रं मानव-
कुर्या ॥ १ ॥ वा श्रीमन्मन्त्रं मन्त्रं वेदं मन्त्रं पदम् मन्त्रं । धियो
विमला मन्त्रं । दत्त-धनं वा मोक्षं दातुमीति कुरुता ही देवता । हा
कामा दुर्लभाः सता । धनानि विमलं मन्त्रं तु कर्तव्यं मानवा कता ।
विमलं मन्त्रं मुक्तां वा कता ॥ (आ० ५०) तू मन्त्रं नवी कान्ते भवी । मुक्ता
हे मन्त्रं कुरुता विमलं । मुक्ता ही मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं । कान्ता हर मन्त्रं ।
ही मुक्ता नवी वा कता ॥ (आ० ५०) नर-रज्जुमयि ॥ १ ॥ विमल
मन्त्रं वा विमलं मानं मन्त्रं कता । वा ही मन्त्रं वा मन्त्रं ।
मन्त्रं मन्त्रं विमलं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं । हे मन्त्रं मन्त्रं
पुनः । उदयमाना ही दुर्लभाः मन्त्रं मुक्तां मन्त्रं मन्त्रं । विमलं मन्त्रं
मन्त्रं ॥ (आ० ५०) हे मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं । मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं ।
मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं ही मन्त्रं । विमलं मन्त्रं मन्त्रं । तू मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं ।
(आ० ५०) नर-रज्जुमयि ॥ २ ॥ मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं
पुनः मन्त्रं ॥ हे मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं । विमलं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं वा
मन्त्रं । मन्त्रं मुक्तां ही मन्त्रं मन्त्रं । विमलं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं
मन्त्रं मन्त्रं । वा मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं । (आ० ५०) हे मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं ।
मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं । विमलं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं । मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं
मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं ॥ (आ० ५०) नर-रज्जुमयि ॥ ३ ॥

अनंतफंदी

अनंतफंदी हा नगरजिल्ह्यांतील संगमनेर गांवचा राहणारा. हा यजुर्वेदी कौंडिण्यगोत्री ब्राह्मण. आईचें नांव राजबाई. ह्याचें आडनांव घोडप. जुन्या नवनीतांत ह्याच्या बापाचें नांव भवानीबाबा असें आढळतें, पण तें त्याच्या गुरूचें नांव होतें. त्याच्या कृपेनेच अनंतफंदीला कवित्वस्फूर्ति झाली, अशी आख्यायिका आहे.

ह्याचें फंदी हें नांव पडण्याचें कारण असें सांगतात कीं, पूर्वी संगमनेर येथें मलिकफंदी म्हणून कांणी एक फकीर होता ; तो नेहमी लोकांत चमत्कारेंकरीतीनें यागत असे, म्हणून त्यास लोक फंदी असें म्हणत. त्या फकिराच्या आणि अनंतफंदीचा फार स्नेह असे. त्यावरून त्यासही लोक फंदी म्हणूं लागले.^१

अनंतफंदी हा पूर्वी तमाशा करीत असे. पण पुढें त्यानें तो नाद सोडून दिला. ह्याचें कारण असें झालें कीं, एक वेळ संगमनेर येथें बहल्याबाई होळकरीण आली होती ; तिला हा लावण्या करून तमाशा करतो असें समजल्यावर तिनें त्यास सांगितलें, “तुम्ही ब्राह्मण असून तमाशा करितां हें नीट नाही.” तोच पश्चात्ताप होऊन त्यानें डफावर धाप मारून डफ फोडून टाकिला ; आणि त्या दिवसापासून तो कथा करूं लागला.

अनंतफंदी यानें कटात्र, फटके आणि लावण्या फार केल्या आहेत. कचित् श्लोक, आर्याही कथेच्या संबंधानें केल्या आहेत. ह्याचा ओवीबद्ध ग्रंथ एकच आहे. त्याचें नांव ‘माधवग्रंथ’. हा ग्रंथ करण्याचें कारण असें झालें कीं, ज्या वेळेस सवाई माधवराव पेशवे माडीवरून उडी टाकून मरण पावले, त्या वेळेस पुण्याच्या कारभारी मंडळींनीं बाजीराव रघुनाथ ह्याजकडून पुढें झालेल्या सर्व हकीकतीचें एक पत्र अनंतफंदीस पाठविलें, आणि त्यावर कविता करावयास सांगितलें ; त्यावरून त्यानें हा ओवीबद्ध ग्रंथ केला. या ग्रंथाचे अध्याय पुष्कळ होते, परंतु त्यांतील हल्लीं सहा अध्याय मात्र सांपडतात. ह्याचीं कांहीं कविता चित्तबोधक आहे.

१ तमाशासारखे छंदफंद करितात म्हणून त्यांना हें नांव शंकराचार्यांनी दिलें व पुढें तें उपनांव बनलें, असें त्याचे सध्याचे वंशज रा. अ. ग. फंदी कळवितात.

अनंतफंदीस श्रीपतफंदी म्हणून एक मुलगा होता, त्यास लोक सवाईफंदी म्हणत. तोही कविता चांगली करीत असे. तो शके १७१९त जन्मून शके १७९४त कार्तिक शुद्ध ९स मरण पावला. अनंतफंदीने राजेरजवाड्यांवर कवनें करून वर्षासिने मिळवून ठेविली आहेत. ह्यांचा वडिलांपासून चालत आलेला धंदा सराफीचा. अनंतफंदीच्या मरणकाळी त्याचे वय ७५ वर्षीचे होते.

जन्मकाल शके १६६६. मरणकाल शके १७४१ कार्तिक शुद्ध ४.

विशेष माहितीकरितां पाहा :—अनंतफंदीकृत कविता (चित्रशाळा); मराठी शाहीर—वर्दे; ऐतिहासिक पोवाडे—केळकर.

वैचे-उपदेशपर फटका

(१)

ब्रिकट वाट बहिवाट नसावी धोपट मार्गा सोडूं नको । संसारामधि ऐस आपला उगाच भटकत फिरूं नको । चल सालसपण धरुनि निखालस बोला खोब्या बोळूं नको । अंगि नम्रता सदा असावी राग कुणावर धरूं नको । नास्तिकपणांत शिरुनि जनाचा बोल आपणा घेउं नको । भली भलाई कर कांहीं पण अ-धर्म-मार्गी शिरूं नको ॥ (चाल बदलून) मायबापांवर रुसूं नको । दूर एकला वसूं नको । व्यवहारामध्ये फसूं नको । कधी रिकामा असूं नको ॥ (चाल पहिली) परी उलाढाली भलभलत्या पोटासाठीं करूं नको ॥ १ ॥ बर्म काडुनी शरमायाला उणें कुणाला बोळूं नको । बुडवाया दुसऱ्याचा ठेवा करुनि हेवा शटूं नको । मी मोठा शाहणा धनाद्वयहि गर्व-भार हा वाहूं नको । एकाहून एक चढी जगामधि धोरपणाला मिरवूं नको । हिमायतीच्या बळें गारिबगुरिवांला तूं गुरुकावूं नको । दो दिवसांची जाईल सत्ता अपेश माथां घेउं नको । बहुत कर्जबाजारी होउनि बोज आपला दवडूं नको । स्नेह्यासाठीं पदरमोड कर परंतु जामिन होउं नको ॥ (चा० व०) विडा पैजेचा उचलूं नको । उणी तराजू तोडूं नको । गहाण कुणाचे डुलवूं नको । असल्यावर भोक मागूं नको ॥ (चा० प०) नसल्यावर सांगणें कशाला गांव तुझा मिड धरूं नको ॥ २ ॥ उगीच निंदा स्तुती कुणाची स्वहितासाठीं करूं नको । बरी खुशामत

शहाण्याची ही मूर्खाची ती मैत्रि नको । कष्टाची बरी भाजि भाकरी तूप-
साकरेची चोरि नको । आल्या अतिथा मुठभर दाय्या मार्गे पुढती पाहू नको ।
दिली स्थिति देवानें तोंतच मानीं सुख कधि विटूं नको । असल्या गांठी धन-
संचय कर सत्कार्या व्यय हटूं नको । आतां तुज ही गोष्ट सांगतो सत्कर्मा
बोसखूं नको । सत्कीर्ती-नौबदिचा डंका गाजे मग शंकाच नको ॥
(चा० ब०) सु-विचारा कातरूं नको । सत्संगत अंतरूं नको ॥ द्वैताला अनुसरूं
नको । हरि-भजना विस्मरूं नको ॥ (चा० प०) गावयास अनंतफंदीचे
फटकें मार्गे सरूं नको ॥ १ ॥

(२)

येऊं दे वाचे नाम देवाचें अष्टौ प्रहर शिव हर हर हर ॥ ध्रु० ॥ दे टाकुनि
हे छंद वावुगे फंद, विपर्ययी काय मजा । हरि-नामाची लावी ध्वजा ।
असार हा संसार त्यजा । तमो-गुणाला देच रजा । सत्व-गुणाची करी
पूजा । क्षमा शांति मनि धरीत जा । भगवती वल्ले करी पोठभर भिक्षा मार्गे घर
घर घर ॥ येऊं दे० ॥ १ ॥ परोपकारा शरिर शिजावें जैसा मैलागिरी-
चंदन । फर सज्जन-चरणी चंदन । सा शत्रूंचें करि कंदन । गृह-वैभववाजी
स्पंदन । अ-शाम्भती ह्या हो धुंद न । आठाव मनीं दशरथ-नंदन ।
अनंतफंदी म्हणे घाली विट्टला गरके गर गर गर ॥ येऊं दे० ॥ १ ॥

लावणी

नर-देहामधि येउन नर हो साधन ऐसे करा । जेणें भव-सागर तरुनि
सुखें व्हावें पैल-तिरा ॥ ध्रु० ॥ संसारार्णवि भिजा गळ्यांनो संसारार्णवि० ॥
परंतु परमार्थ-साधनातें साधा यांतच मजा । मद-मत्सर-मीपणासहित
था तमो-गुणाला रजा । भाव न ठेवुनी दुजा । गळ्यांनो० ॥ अ-कपट
होउनि थोर-उहानां सम-दृष्टीनें पूजा । अन्याय-पथें न जा ॥ गळ्यांनो० ॥
सदसद्विचार करुनी लोकीं सत्कीर्तीनें सजा । कोणा नच था इजा ।
गळ्यांनो० ॥ परि आश्रय दुःखितांस दाय्या तन-मन-धनें शिजा । संकट-
समयी धजा ॥ गळ्यांनो० ॥ सत्य वचन राखण्यास न ढळा कथितो
ह्या हित-गुजा । व्हा सावध नच निजा ॥ गळ्यांनो० ॥ पळ घटका
प्रहर दिवस, याही अयुष्य होतें वजा । जगदाशाला भजा । गळ्यांनो० ॥
अनंतफंदी म्हणे तोचि मग तारिळ देउनि करा ॥ नरदेहामधि ॥ १ ॥

प्रभाकर

ह्याच्या वडिलांचे नांव जनार्दनपंत आणि ह्याचे आडनांव दातार होते. जन्म^१ शके १६९१; मृ० १७६५. हा हर्णई मुरुडचा राहणारा. ह्याने लावण्या, पवाडे वगैरे रचिले आहेत.

विशेष माहितीकरितां पहा :—प्रभाकरकृत कविता—(चित्रशाळा); मराठी शाहीर—वर्दे; ऐतिहासिक पोवाडे—केळकर.

. लावणी ; लक्ष्मी-पार्वती-संवाद^२. (हा विनोदपर आहे.)

लक्ष्मि गर्वे निंदा बोलुनि शिडकारिति पार्वती^३ ।
आहे ठाळक पुरुषार्थ तुझा तुज प्रीय असो पशु-पती^४ ॥ ध्रु० ॥
स्मशान-वासी भुषण भयंकर पिंगट मुकुटी जटा ।
भाळ-चंद्र ज्या तीन नेत्र भस्माचा कपाळी पटा ॥
व्याघ्रांवर गज-चर्मावर^५ परिधान शुद्ध कानफटा^६ ।
रंड-माळ^७ ती कंठी कुंडलें भुजंग रुळती^८ कटा^९ ॥
त्रिशूळ-पाणी त्रि-पुंज भाळी लोह-कंकण मणगटा ।
नंदी-वहन सर्पाचा सदोदित करि कमरे लंगुटा ॥
कसा आवडतो शंकर गिरिजे सांग तुला मजप्रती ।
लक्ष जन्मिचें पातक म्हणवुनि पडलिस ऐशा हती ॥१॥ ल० ॥
भोळा माझा सांब लक्ष्मी उगाच निंदू नका ।
अनाद्यंत ज्या अ-गम्य सुख तें अलभ्य ब्रह्मादिकां ॥
सोळा सहस्र शत एक मुख्य तुम्हि आठ जणी नायिका ।
कार्य-वाढु^{१०} तो कृष्ण कसा करि पूर्ण मनोरथ सखा ॥
वक्रदंत शिशुपाळ कंसही कपटें मर्दुनि बका^{११} ।
प्रताप बहु वर्णितां कशा भाळल्यात गो-रक्षका^{१२} ॥

१ य. न. केळकर ह्या जन्मकाल सुमारे पंधरा वर्षे मागे नेतात. २ ह्या आख्यानांत तर च्छ्वदीर्घाच्या यथायोग्यप्रयोगाकडे कवीने मुळीच लक्ष दिलें नाहीं. ३ पार्वतीला. ४ शिव. पक्षी, मोठा पशु. ५ हत्तीच्या कातण्याचे वस्त्र. ६ कानफाटा गोसावी. ७ शरिरापासून नुटलेल्या भस्मकांची माळा. ८ हालती. ९ गालावर. १० केवळ स्वदित साधणारा. ११ बकामुरास. १२ गुरेंराख्याला.

जरासंध-रिपु-भयें वसवली जळांत द्वारावती ।
 तस्करास कसा श्वशूर जडला हा भीमक भूपती ॥
 मत्स्य कूर्म हा सूकर झाला सिंह वामन श्री-पती ।
 जन्म गेला पहा अशाखालि म्हणे लक्ष्मीला पार्वती ॥ २ ॥ ल० ॥
 भूतें पिशाचें यक्ष ब्रह्म-राक्षस हे ज्याचे दुत ।
 श्वान समोति मिळवुनि संगें फिरे भीक मागत ॥
 मुंभुं वाजवि शंख मुखानें चिना-भस्म लावि नित^१ ।
 शूर्प-कर्ण^२ पण्मूख ज्याचे नवल-परीचे^३ सुत ॥
 मना गमे तिथें निद्रा करितो जिवंत पहातां भुत ।
 हिमालयाचें थोर असे प्रारब्ध पाहुन विस्मित ॥
 धन्य तुझी पार्वती अशाची राखितेस चित-वृत्ती ।
 दैव-दशा भर्तार तामसी कठीण ते तव गती ॥
 लक्ष्मि गर्वें निंदा बोलुनि सिडकारिति पार्वती ।
 आहे ठाउक पुरुषार्थ तुझा तुज प्रीय असो पशु-पती ॥ ३ ॥ ल० ॥
 अनंत घेतो जन्म तुझा पति क्षीर-समुद्रामधीं ।
 शेषावर निद्रिस्त नाभिवर चार-मुखांचा विधी ॥
 वहन विहंगम दिळें सुदर्शन कळुन शंकरें अधीं ।
 सुरासुरीं तुजसाठीं मथिला पराक्रमें जळ-निधी ॥
 इच्छा करिती प्राणिमात्र तूं चंचळ, नाहिंस सुधी^४ ।
 शंख सहोदर^५ तुझा लक्ष्मी श्रीमंत झालिस कधीं ॥
 कृपा-निधी हा सांव वसें अधींगि मी त्याची सती ।
 लिला तयाची विचित्र भासे विदीत सर्वोपती ॥
 मत्स्य कूर्म हा सूकर झाला सिंह वामन श्रीपति ।
 जन्म गेला पहा अशाखालीं म्हणे लक्ष्मीला पार्वती ॥ ४ ॥ ल० ॥

१ नित्य. २ गुणासारखे आहेत कान ज्याचे असा गणपति. ३ विलक्षण प्रकारचे.
 ४ सरळ स्वभावाची. ५ देवांनीं समुद्र मंथन करून १४ रत्ने काढिलीं, त्यांपैकी
 'लक्ष्मी' व 'शंख' ही आहेत; म्हणून शंखाला तिचा सहोदर म्हणजे सख्या भाऊ म्हटलें
 आहे. (चौदा रत्ने—लक्ष्मी, कौस्तुभ, पारिजातक, सुरा, धन्वंतरी, चंद्रमा, कामधेनु,
 ऐरावत, अमरा, सप्तमुखी अश्व, विष, हरिधनु, शंख आणि अमृत.)

तप-सामर्थ्ये-करुनि शिवाला भस्मासुरें जिकिलें ।
 धरुनि तुला पार्वती त्वरेनें स्कंधावर वाहिलें ॥
 लघूं लागला सांव तेव्हां मम पतीस पाचारिलें ।
 मोहिनी-रूप प्रत्यक्ष धरुनि त्या राक्षसास मारिलें ॥
 गजेंद्र करितां धांवा नक्रासह त्या उद्धरिलें ।
 सुधन्यास तैलामधि तळतां तैल थंड^१ जाहलें ॥
 भेंशेी घाळितो उडी संकटीं बघ माझा श्रीपती ।
 क्षोमलांग राजाव-नेत्र, नव्हे शिवासारखा जती^२ ॥
 लक्षुमी गर्वे निंदा बोलुनि शिडकारिति पार्वती ।
 आहि ठाडक पुरुषार्थ तुझा तुज प्रीय असो पशु-पती ॥ ५ ॥ ल० ॥
 नको सांगु बडिथार रिकामा लक्षुमि नाना-परी ।
 नंदाचीं गो-धनें चारिलीं कुंजवनाभीतरी ॥
 मुखांत घाळुनि वेषु वाजवुनि मोहित कारे सुंदरी ।
 गवळ्याचें उच्छिष्ट भक्षिलें नव्हे निर्मळ श्रीहरी ॥
 श्याम-वर्ण सर्वांग, खोवितो मयूर-पिच्छें शिरी ।
 नवनित-चोरे कसें मर्दन केले दैत्याचें तरी ॥
 लग्न लाविलें वसून रिसाशीं^३, कुज्जा होती^४ दुती ।
 किती एकक गुण सांगूं ऐकतां दुःखित होशिळ चितीं ॥
 मत्स्य कूर्म हा सूकर झाला सिंह वामन श्री-पती ।
 जन्म गेला पहा अशाखालि म्हणे लक्ष्मीला पार्वती ॥ ६ ॥ ल० ॥

१ धर्माने अध्वनेधनिमित्त सोडलेला वारू हंसवज राजा (सुधन्याचा बाप) झानें धरिला, व त्याच्या संरक्षणार्थ आलेल्या पांडवसैन्याशीं लढावयाकरितां आपल्या सर्व लोकांस (कोणी आझांग केल्यास बडत तेलांत त्यास तळूं असें भय घालून,) ताकीद दिली ; तथापि त्याचा मुलगा सुधन्वा हा लढावयास आला नाही त्यामुळे राजानें त्यास तापलेल्या तेलांत टाकिलें, तेव्हां तो मुलगा परम कृष्णभक्त होता, म्हणून तें तेल थंड झालें, अशी कथा आहे. २ यति. ३ जाववान् नांवाच्या अस्वलाची जाववरी कन्या वृष्णानें वरिली ; त्या गोटीस अनुलक्षून हें लिहिलें आहे. ४ कुज्जा ह्या नांवाची अंगाने तीन ठिकाणीं वांकडी अशी कंसाची एक दासी होती ; तिचें काम उत्तम चंदनाची उडी तयार करण्याचें होतें. वृष्ण व बळराम ह्यांस कंसानें गोकुळांतून आणविले असतां ते मधुरेंत रस्त्यांतून चालले, तेव्हां त्यांस पाहून कुज्जेनें त्यांच्या अंगास गंधाची उडी लाविली. मग कृष्णाने तिची हनुवटी हातानें घेऊन व पायावर पाय देऊन तिला सरळ घेले, आणि तिच्यावर कृपा केले ; अशी कथा आहे

अनंत कोटि ब्रह्मांड निर्मिता जगांत जग-वेगळा ।
 चार वेद सा शस्त्रें धुंडितां कुंठित झाल्या कळा^१ ॥
 निराकार निर्गुण स-गुण मी पाहूनि पडलें गळां ।
 जन्मोजन्मीं हा असो पती मज घन-इयाम सांवळा ॥
 परम सु-शील निष्कलंक वनि उद्धरलि अहल्या शिळा ।
 नाम-स्मरणें शीतळ झाला सांव-देह सागळा^२ ॥
 मुगुट-मणी वैकुंठ-पीठ ज्या अमर सदा वंदिती ।
 प्राप्त व्हावे हे चरण म्हणूनि किती समाधिस्थ वैसती ॥
 लक्ष्मी गवें निंदा बोलुनि झिडकारिति पार्वती ।
 आहे ठाडक पुरुषार्थ तुझा तुज प्रीय असो पशु-पती ॥ ७ ॥ ल० ॥
 ताड-पत्र शृंगार म्हणुनि म्यां छळिलें जई शंकरा ।
 प्रसन्न झाला महेश मज समजावी घेउनि करा ॥
 शृंगाराचे पर्वत पडले अमोल एकक हिरा ।
 कुबेराची संपदा तुळेंना अहा रे विश्वेश्वरा ॥
 एकरूप शिव विष्णू लक्ष्मी गौरी एक स्मरा ।
 लय लावूनि एकाप्र भजावें मृत्युंजय-श्रीधरा ॥
 लक्ष्मी-पार्वतिचा संवाद ऐसा गोड हा खरा ।
 भक्तिपुरस्सर जपुनि करावें प्रसन्न नित^३ हरि-हरा ॥
 महादेव गुणि सांवहरीच्या चरणांबुजि लोळती ।
 प्रमाकराच्या कवना गुणिजन हेत धरुनि धांवती ॥ ८ ॥ ल० ॥

कितीएक कविकवयित्रींचे अभंग

निवृत्ति

शांति क्षमा दया । सर्वभावे करुणा । तोचि नारायणा आवडे दासु ॥ १ ॥
तोचि एक दासु बोलिजे पै जनीं । निरंतर ध्यानीं कृष्णमूर्ति ॥ २ ॥
जीवशिव एक सर्वत्र चैतन्य । ऐसे जया कारुण्य तोचि धन्य ॥ ३ ॥
तोचि ऐकु भक्तु हरि हरि म्हणे । नित्य नारायणें तारिजे त्यासी ॥ ४ ॥
बेडनि जनीं पै सदा तो विदेही । तारकु सबाहीं सप्रेमळु ॥ ५ ॥
निवृत्ति सांगतु भक्तीचा महिमा । करी शांति क्षमा तो विरळा असे ॥ ६ ॥

ज्ञानदेव

अभंग १

अवधाचि संसार सुखाचा करीन । आनंदें भरीन तिन्ही लोक ॥ १ ॥
जाईन गे माये तया पंढरपुरा । भेटेन माहेरा आपुलिया ॥ २ ॥
सर्व सुकृताचें फळ मी लाहीन । क्षेम मी देईन परब्रह्मीं ॥ ३ ॥
बाप रावुमादेवीयरा विठ्ठलाची भेटी । आपुलिये संवसाटी करुनि ठेला ॥ ४ ॥

अभंग २

भावेंवीण भक्ति । भक्तिवीण मुक्ती । बळेंवीण शक्ती बोलूं नये ॥ १ ॥
कैसेनि दैवत । प्रसन्न त्वरीत । उगा राहें निवांत शिणसी वायां ॥ २ ॥
सायास करिसी । प्रपंच दिननिशीं । हरीसी न भजसी कोण्या गुणें ॥ ३ ॥
ज्ञानदेव म्हणे हरिजप करणें । तुटेल धरणें प्रपंचाचें ॥ ४ ॥

मुक्ताबाई

अभंग १

शांति क्षमा वसे देही देव पैस । चित्त समरसें मुक्तमेळु ॥ १ ॥
निर्गुणें उपरमु देव पुरुषोत्तमु । प्रकृतिसंगमु ॥ चेतनेचा ॥ २ ॥
सज्ञानीं दिवटा अज्ञानी तो पैठा । निवृत्तीच्या तटा नेतु भक्ता ॥ ३ ॥
मुक्ताई दिवस अवघा ऋषीकेश । केशवेंवीण वास शून्य पैसे ॥ ४ ॥

अनंत कोटि ब्रह्मांड निर्मिता जगांत जग-वेगळा ।
 चार वेद सा शस्त्रें धुंडितां कुंठित झाल्या कळा^१ ॥
 निराकार निर्गुण स-गुण मी पाहुनि पडलें गळां ।
 जन्मोजन्मीं हा असो पती मज घन-श्याम सांवळा ॥
 परम सु-शील निष्कलंक वनि उद्धरालि अहल्या शिळा ।
 नाम-स्मरणें शीतळ झाला सांव-देह सागळा^२ ॥
 मुगुट-मणी वैकुंठ-पांठ ज्या अमर सदा वंदिती ।
 प्राप्त व्हावे हे चरण म्हणूनि किती समाविश्य बैसती ॥
 लक्ष्मि गर्वें निंदा बोलुनि शिडकारिति पार्वती ।
 आहे ठाडक पुरुषार्थ तुझा तुज प्राय असो पशु-पती ॥ ७ ॥ ल० ॥
 ताड-पत्र शृंगार म्हणुनि म्यां छळिलें जई शंकरा ।
 प्रसन्न झाला महेश मज समजावी घेउनि करा ॥
 शृंगाराचे पर्वत पडले अमोल एकक हिरा ।
 कुबेराची संपदा तुळेना अहा रे विश्वेश्वरा ॥
 एक-रूप शिव विष्णू लक्ष्मी गौरी एक स्मरा ।
 लय लावूनि एकाम्र भजावें मृत्युंजय-श्रीधरा ॥
 लक्ष्मी-पार्वतिचा संवाद ऐसा गोड हा खरा ।
 भक्तिपुरस्सर जपुनि करावें प्रसन्न नित^३ हरि-हरा ॥
 महादेव गुणि सांवहरीच्या चरणांभुजिं ओळती ।
 प्रभाकराच्या कवना गुणिजन हेत धरुनि धांवती ॥ ८ ॥ ल० ॥

अभंग ३

ऊंस डोंगा परी रस नोहे डोंगा । काय भूल्लासी वरलिया रंगा ॥ १ ॥
कमान डोंगी परी तीर नोहे डोंगा । काय भूल्लासी वरलिया रंगा ॥ २ ॥
नदी डोंगी परी जळ नोहे डोंगे । काय भूल्लासी वरलिया रंगे ॥ ३ ॥
चोखा डोंगा परी विठ्ठल नोहे डोंगा । काय भूल्लासी वरलिया रंगा ॥ ४ ॥

अभंग ४

पंचही भूतांचा एकचि विटाळ । अवघाचि मेळ जगीं नांदे ॥ १ ॥
तेथें तो सोंवळा वोंवळा तो कोण । विटाळाचें कारण देह मूळ ॥ २ ॥
आदिवंतीं अवघा विटाळ संचला । सोंवळा तो जाला कोण न कळे ॥ ३ ॥
चोखा म्हणे मज नवल वाटतें । विटाळापरतें आहे कोण ॥ ४ ॥

अभंग ५

देहासी विटाळ म्हणती सकळ । आत्मा तो निर्मळ शुद्ध बुद्ध ॥ १ ॥
देहींचा विटाळ देहींच जन्मला । सोंवळा तो जाला कवण धर्म ॥ २ ॥
विटाळाचाचोनि उत्पत्तीचें स्थान । कोण देह निर्माण नाहीं जगीं ॥ ३ ॥
म्हणुनि पांडुरंगा वानितसें थोरी । विटाळ देहांतरीं वसतसे ॥ ४ ॥
देहाचा विटाळ देहींच निर्धारी । म्हणतसे महारी चोखियाची ॥ ५ ॥

सेना न्हावी

अभंग १

सिद्ध ब्रह्मज्ञान बोलतां नोहे वाचे । शांतवन क्रोधाचें जालें नाहीं ॥ १ ॥
पाव्हाळ लटिका करणें तो काय । शरण पंदरीराया गेला नाहीं ॥ २ ॥
जंव नाहीं गेली अज्ञानाची भ्रांति । जंव नाहीं विरक्ति बाणली अंगीं ॥ ३ ॥
जीवाची तळमळ राहिली सकळ । मग ब्रह्मज्ञान कळे सेना म्हणे ॥ ४ ॥

अभंग २

संतीं सांगीतलें । तेंचि तुम्हां निवेदित्रें ॥ १ ॥
मी तों सांगतसें निकें । येतिल रागें येवों सुखें ॥ २ ॥
निरोप सांगतां । कासया वागवावी चिता ॥ ३ ॥
सेना आहे शरणागत । विठोवारायाचा दूत ॥ ४ ॥

अभंग २

मुंगी उडाली आकाशी । तिणें गिळिलें सूर्यासी ॥ १ ॥
 थोर नवलाव जाला । वांझे पुत्र प्रसवला ॥ २ ॥
 बिंचु पाताळाशी जाय । शेप माथां वंदी पाय ॥ ३ ॥
 माशी घ्याली घार जाली । देखोनि मुक्ताई हांसली ॥ ४ ॥

सोपानदेव

पृथ्वी सोंवळी आकाश सोंवळें । मन हें ओंयळें अभक्तांचें ॥ १ ॥
 ब्रह्म हें सोंवळें न देखों बोंवळें । असों खेळेमेळे इये जनीं ॥ २ ॥
 ब्रह्मांड पंदरी सोंवळी हे खरी । तरसी निर्धारी एक्या नामें ॥ ३ ॥
 सोपान अखंड सोंवळा प्रचंड । न बोले वितंड हीरविण ॥ ४ ॥

चोखा मेळा

(पतिपत्नी)

अभंग १

देहीं देखिली पंदरी । बिटू बविनाश विटेवरी ॥ १ ॥
 रुक्मिणी मंगना । आत्मा पुंडलीक जाणा ॥ २ ॥
 आकार तितका नासे । निराकार विव्हल दिसे ॥ ३ ॥
 ऐसे गुज ठायींचे ठायी । चोखा म्हणे लाग पायी ॥ ४ ॥

अभंग २

टाळी वाजवात्री गुढी उभारावी । वाट हे चालावी पंदरीची ॥ १ ॥
 हरिनाम गर्जतां नाही भयचिंता । ऐसे बोले गीता भागवत ॥ २ ॥
 पत्ताकांचे भार मिळाले अपार । गर्जे भीमातीर जयजयकारी ॥ ३ ॥
 पंदरीचा हाट कौलाची पेठ । मिळाले चतुष्ट वारकरी ॥ ४ ॥
 खटनट यावे शुद्ध होउनी जावे । दंवडी पिटी भावे चोखा मेळा ॥ ५ ॥

सावतामाळी

अभंग १

कांदा मुळा भाजी । अवघी विठाबाई माझी ॥ १ ॥
लसूण मिरची कोथिंबिरी । अवघा जाला माझा हारि ॥ २ ॥
मोट नाडा विहीर दोरी । अवघी व्यापिली पंढरी ॥ ३ ॥
सावता म्हणे केला मळा । विठ्ठलपार्यी गोविला गळा ॥ ४ ॥

अभंग २

नको तुझे ज्ञान नको तुझा मान । माझे आहे मन वेगळेंची ॥ १ ॥
नको तुझी मुक्ती नको तुझी मुक्ती । मज आहे विश्रांती वेगळीच ॥ २ ॥
चरणी ठेडनि माथा विनविता सावता । ऐका पंढरिनाथा विज्ञापना ॥ ३ ॥

अभंग ३

नामाचिया बळें न भिडं सर्वथा । कळिकाळाच्या माथा सोटे मारुं ॥ १ ॥
वैकुंठांचा देव आणूं या कीर्तनी । विठ्ठल गाऊनी नाचों रंगी ॥ २ ॥
सुखाचा सोहळा करुनि दिवाळी । प्रेमें वनमाळी चित्ती धरुं ॥ ३ ॥
सावता म्हणे ऐसा भक्तिमार्ग धरा । तेणें भक्तिद्वारा वोळंगती ॥ ४ ॥

बहिणाबाई

अभंग १

संतुष्ट मानसीं सदा सर्वकाळ । हृदय निर्मळ जैसी गंगा ॥ १ ॥
संत ते जाणावे ब्रह्मप्राप्तीलागीं । धन्य तेचि जमीं शरण त्यांसी ॥ २ ॥
सर्वभूतीं बुद्धि समान सारिखी । आपुली पारखी चितूं नेणें ॥ ३ ॥
बहिणा म्हणे द्वैत हारपूनी गेलें । अद्वैत विबलें ब्रह्म डोळां ॥ ४ ॥

अभंग २

आपुलिया दुःखें जैसे होती क्लेश । दुजिया चित्तास तेचि परी ॥ १ ॥
ऐसें जे जाणती आपुले मानसीं । संत निश्चयेंसी वोळखावे ॥ २ ॥
पराविया सुखें सुख मानी मनीं । देखे वनीं जनीं जनार्दन ॥ ३ ॥
कापुराचें जैसें अंतर्बाह्य शुद्ध । किंवा तें प्रसिद्ध रत्न जैसें ॥ ४ ॥
तैसें ज्याचें चित्त सारिखें सर्वदां । संत तयां वदा सर्वभावे ॥ ५ ॥
सूर्याचिये अंगीं जैसा नाहां मळ । चंदनीं निश्चळ धृति जैसी ॥ ६ ॥
बहिणी म्हणे पूर्ण ब्रह्म निर्विकार । तेचि हे साकार संत जाणा ॥ ७ ॥

अभंग ३

हंवरोंनी येती । वत्सा धेनू पान्हा देती ॥ १ ॥
 तुझी करावा सांभाल । माझा अवघा सकळ ॥ २ ॥
 विसरली भुक्तान । तुमचे देखिल्या चरण ॥ ३ ॥
 सेना म्हणे प्रेमभातुके । दावं आतां हें कौतुके ॥ ४ ॥

नरहरि सोनार

अभंग १

देवा तुझा मी सोनार । तुझे नामाचा व्यवहार ॥ १ ॥
 देह बागेसरी जाणें । अंतरात्मा नाम सोनें ॥ २ ॥
 त्रिगुणाचीं करुनीं मूस । आंत ओतिला ब्रह्मरस ॥ ३ ॥
 जीव शिव करुनीं फुंकी । रात्रंदिवस ठोकाठोकी ॥ ४ ॥
 विवेक हातवडा घेऊन । कामक्रोध केला चूर्ण ॥ ५ ॥
 मनबुद्धीची कातरी । रामनाम सोनें चोरी ॥ ६ ॥
 ज्ञान ताजवा घेउन हातीं । दोन्ही अक्षरें जोखित्ती ॥ ७ ॥
 खांधा बाहोनी पोतडी । उतरला पैलथडी ॥ ८ ॥
 नरहरी सोनार हरिचा दास । भजन करी रात्रंदिवस ॥ ९ ॥

अभंग २

सकळ धर्मांचें कारण । नामस्मरण हरिकीर्तन ॥ १ ॥
 दया क्षमा समाधान । ध्यावें संतांचें दर्शन ॥ २ ॥
 संतसंग धरा वेगीं । वृत्ति जडो पांडुरंगी ॥ ३ ॥
 नरतनु न येयाचीं वा कदां । मावें मजा संतपदा ॥ ४ ॥
 मुखं नका या संतारीं । हरि उचारीं उचारीं ॥ ५ ॥
 सर्व जायाचे जायाचें । हरिनाम हेंच साचें ॥ ६ ॥
 विठोबा रक्षील शेवटीं । उभा कर दोन्ही कटीं ॥ ७ ॥
 नरहरि जाणोनि शेवटीं । संतचरणा घाली मिठी ॥ ८ ॥

सावतामाळी

अभंग १

कांदा मुळा भाजी । अवघी विठाबाई माझी ॥ १ ॥
 लसूण मिरची कोर्धिविरी । अवघा जाला माझा हरि ॥ २ ॥
 मोट नाडा विहीर दोरी । अवघी व्यापिली पंदरी ॥ ३ ॥
 सावता म्हणे केला मळा । विठ्ठलपायी गोविला गळा ॥ ४ ॥

अभंग २

नको तुझें ज्ञान नको तुझा मान । माझें आहे मन वेगळेंची ॥ १ ॥
 नको तुझी भुक्ती नको तुझी मुक्ती । मज आहे विश्रांती वेगळीच ॥ २ ॥
 चरणीं ठेडनि माथा विनवितो सावता । ऐका पंडरिनाथा विज्ञापना ॥ ३ ॥

अभंग ३

नामाचिया बळें न भिडें सर्वथा । कळिकाळाच्या माथा सोटे मारुं ॥ १ ॥
 वैकुंठीचा देव आणूं या कीर्तनीं । विठ्ठल गाऊनी नाचों रंगीं ॥ २ ॥
 सुखाचा सोहळा करुनि दिवाळी । प्रेमें वनमाळी चिर्ची धरुं ॥ ३ ॥
 सावता म्हणे ऐसा भक्तिमार्ग धरा । तेणें भक्तिद्वारा बोलंगती ॥ ४ ॥

बहिणावाई

अभंग १

संतुष्ट मानसीं सदा सर्वकाळ । हृदय निर्मळ जैसी गंगा ॥ १ ॥
 संत ते जाणावे ब्रह्मप्राप्तीलागीं । धन्य तेचि जगीं शरण त्यांसी ॥ २ ॥
 सर्वभूतीं बुद्धि समान सारिखी । आपुली पारखी चित्तूं नेणें ॥ ३ ॥
 बहिणी म्हणे द्वैत हारपूनी गेलें । अद्वैत विवर्लें ब्रह्म डोळ्यां ॥ ४ ॥

अभंग २

आपुलिया दुःखें जेंसे होती ज्ञेश । दुजिया चित्तास तेचि परी ॥ १ ॥
 ऐसें जे जाणती आपुले मानसीं । संत निश्चयेंसी बोलखावे ॥ २ ॥
 पराविया मुखें सुख मानी मनीं । देखें वनीं जनीं जनार्दन ॥ ३ ॥
 कापुराचें जेंसे अंतर्बाह्य शुद्ध । किंवा तें प्रसिद्ध रत्न जैसें ॥ ४ ॥
 तैसें ज्याचें चित्त सारिखें सर्वदां । संत तयां वदा सर्वभावें ॥ ५ ॥
 सूर्याचिये अंगीं जैसा नाहो मळ । चंदनीं निव्वळ धृति जैसी ॥ ६ ॥
 बहिणी म्हणे पूर्ण ब्रह्म निर्विकार । तेचि हे साकार संत जाणा ॥ ७ ॥

कितीएक कवींचीं पदे

एकनाथ

सगुण चरित्रें परम पवित्रें सादर वर्णावीं । सजन-वृद्धें मनोभावे बाधी
बंदावी ॥ ध्रु० ॥ संत-संगें अंतर-रंगें नाम बोलावें । कीर्तन-रंगीं देवासनिध
सुखें डोलावें ॥ सगुण चरित्रें० ॥ १ ॥ भक्ति-ज्ञानाविरहित गोष्टी इतरा न
कराव्या । प्रेम-भरें वैराग्याच्या युक्ति विवराव्या ॥ सगुण च० ॥ २ ॥
जेणेंकरुनी मूर्ति ठसावे अंतरि श्री-हरिची । ऐशी कीर्तन-मर्यादा हे संतांचे
घरची ॥ सगुण च० ॥ ३ ॥ अद्वय-मजनें अखंड स्मरणें वाजवि करताळी ।
एका जनार्दनीं मुक्ती होये तत्काळीं ॥ सगुण चरित्रें० ॥ ४ ॥

तुकाराम

पद १

पुरे एकचि पुत्र माय-पोटी । हरि-स्मरणें उदरी कुळें कोटी ॥ ध्रु० ॥
धन्य बंशीं जन्मला भगीरथ । गंगा आणोनी पूर्वज केले मुक्त ॥ पुरे
एक० ॥ १ ॥ गौतमानें आणिली गोदावरी । आपण तरोनि दुजयासी
तारी ॥ पुरे एक० ॥ २ ॥ पांचा वर्षांचें ध्रुव बाळ तान्हे । अदळ पदीं
स्थापिलें बहू मानें ॥ पुरे एक० ॥ ३ ॥ तेजः-पुंज शीतळ-सौख्य-दानी ।
एक चंद्र-प्रकाश त्रि-भुवनीं ॥ पुरे एक० ॥ ४ ॥ पहा कैसा तो पुंडलीक धीट ।
उभा केला वैकुण्ठ-नायक ॥ पुरे एक० ॥ ५ ॥ राम-रूपी जन्मला कीर्तिवत ।
अंजनाचे उदरीं हनुमंत ॥ पुरे एक० ॥ ६ ॥ तुका म्हणे हरिसी
विन्मुख । गांधारीचे उदरीं शत-मूर्ख ॥ पुरे एक० ॥ ७ ॥

पद २

येथें कोणाचें काय वा गेलें । ज्याचें त्यानेंच अनहित केलें ॥ ध्रु० ॥ संती
सांगितलें ऐकेना । स्वतां बुद्धिही असेना ॥ वृत्ती निवारली पिकेना । मूढ
कोणाचें ऐकेना ॥ येथें कोणाचें० ॥ १ ॥ अन्य यातिचे संगती लागे ।
साधु-जनांमध्ये न वागे ॥ केल्यावीण पराक्रम सांगे । जेथें सांगे तेथेचि

भीक मागे ॥ येथें कोणाचें० ॥ २ ॥ नांत टाकुनी अ-नीत चाले । भडभड
भलतेंच बोले ॥ मंद होउना उन्मत्त डोले । अखेर फार वाईट झालें ॥
येथें कोणाचें० ॥ ३ ॥ तुका म्हणे कांहीं नेम । चिर्ती न धरी अधम ॥
सांग पडलासे भ्रम । अंतों कुटील त्यासी यम ॥ येथें कोणाचें० ॥ ४ ॥

पद ३

पोटापुरतें देई । मागणें लयि नाहीं लयि नाहीं ॥ धु० ॥ पोळी साजुक अथवा
शिळी । देवा देई भुकेच्या वेळीं ॥ मागणें० ॥ १ ॥ बख्र नवें अथवा जुनें
देवा देई अंग भरून ॥ मागणें० ॥ २ ॥ देवा कळणा अथवा कोंडा । आम्हां
देई भुकेच्या तोंडा ॥ मागणें० ॥ ३ ॥ तुका म्हणे आतां । नका करूं
पायापरता ॥ मागणें लयि नाहीं लयि० ॥ ४ ॥

पद ४

ज्याचें सुख त्याला सुख त्याला । काय असे मलत्याला ॥ ज्याचें० ॥ धु० ॥
एक जेवुनि नृत झाला । एक हाका मारि अन्नाला ॥ ज्याचें सु० ॥ १ ॥
एक नदी उतरुनि गेला । एक हाका मारि तारुला ॥ ज्याचें सु० ॥ २ ॥
एक मोक्ष-मार्गी गेला । एक अधो-गती चालिला ॥ ज्याचें ॥ सु० ॥ ३ ॥
तुका वैकुंठाशी गेला । हाका मारीतो छोकांला ॥ ज्याचें सुख त्याला
सुख त्याला ॥ काय ॥ ४ ॥

रामदास

धांव रे राम-राया । किती अंत पाहासी ॥ प्राणांत मांडियेला । नये
करुणा कैशी ॥ धांव रे० ॥ धु० ॥ पाहिन क्षणमरी । चरण झाडीन कैशी ॥
नयन शीणले बा । आतां केव्हां येशी ॥ धांव रे० ॥ १ ॥ मी-पण
अभिमानां । अंगीं भरियेला ताठा ॥ विषय-कर्दमानें । लाज नाहीं लोळतां ॥
चीळस उपजेना । ऐसें झालें वा आतां ॥ धांव रे० ॥ २ ॥ मारुती-स्कंध-
भार्गी । शीघ्र बैसोनियां यावें ॥ राघवें वैद्य-राजें । कृपा-औपध यावें ॥
दयेच्या पद्म-हस्तें । माझे शिरीं ठेवावें ॥ धांव रे० ॥ ३ ॥ या भवीं रामदास ।
धीर पावतो व्यथा ॥ कौतुक पाहतोसी । काय जानकी-नाथा ॥ दयाळा
दीन-बंधो । भक्त-वत्सला आतां ॥ धांव रे० ॥ ४ ॥

आणुनी, आवडिनिं मजला देती ॥ रात्रं-दिस फिरले मागे, दधि गोरस चोरे
येती ॥ (चाल बद०) मी तोडुनि आलों तटका । तो जिवा लागला चटका ॥
मजविण त्या युगसम घटका । आठवते प्रेम जयांचे ॥ उद्धवा
शांतवन० ॥ २ ॥ पति-सुतादि गृह धन त्यजिले, मजवर्ता धरुनी ममता ।
मानिले तुच्छ अपवर्गो, मजसंगे निश्चळ रमता ॥ मदत्त-चित्त त्या
गोपी, नेत्रांतरि लेवुनि समता ॥ (चाल बद०) तिळ-तुल्य नाहिं मनि
डगल्या । दृढ निश्चय धरुनी तगल्या ॥ बहुधा त्या नसतिल जगल्या ।
भंगले मनोरथ ज्यांचे ॥ उद्धवा शांतवन० ॥ ३ ॥ हरि आहे सुखरूप
म्हणुनी, भेटतांचि त्यां सांगावे । सांग की समस्तां पुशिले, प्रत्युत्तर त्यां
मागावे ॥ कथुनियां ज्ञान तयाते, सांग की शोक त्यजावे ॥ (चाल बद०) हें
कार्य नव्हे तुजजोगे । मजसाठीं जावे वेगे ॥ हें मध्वमुनीश्वर सांगे, त्या न
पवे ज्ञान जयांचे ॥ उद्धवा शांतवन० ॥ ४ ॥

पद २

जाणों हरिचे पाय । आम्ही जाणों हरिचे पाय ॥ ध्रु० ॥ नियम न जाणों
यमहि न जाणों । नेणों अन्य उपाय ॥ आम्ही० ॥ १ ॥ परिस देउनी
सोने घेणें । जळो त्याचा व्यवसाय ॥ आम्ही० ॥ २ ॥ कृष्णाचे पद सोडुनि
आम्ही । मुक्ति वरुं हाय हाय ॥ आम्ही जाणों हरिचे पाय ॥ ३ ॥

पद ३

तूं माझा यजमान । रामा तूं माझा यजमान ॥ ध्रु० ॥ जननी-जठरीं
रक्षिलें मज । पोमुनि पंचहि प्राण ॥ रामा तूं० ॥ १ ॥ बाहेर निघतां
भातेचे स्तनीं । पय केले निर्माण ॥ रामा तूं० ॥ २ ॥ ऐसें असतां या
पोटाची । कां करूं चिंता जाण ॥ रामा तूं० ॥ ३ ॥ मध्वमुनीश्वर स्वामि
रमा-पति । धरि माझा अभिमान ॥ रामा तूं० ॥ ४ ॥

पद ४

तो नर गति चुकला । स्वानंदालें मुकला ॥ तो नर० ॥ ध्रु० ॥ सद्गुरु-
वरदा चाणी । नाही नाही ज्याचे श्रवणी ॥ तो नर० ॥ १ ॥ शास्त्रें
पाहुनि यत्ता । बोलत फार अनुभव नसता ॥ तो नर० ॥ २ ॥ धर्मवात्सना

काहीं । ज्याचे मानासिं तिळभर नाहीं ॥ तो नर० ॥ ३ ॥ संत-संग-हरि-भक्ति ।
क्षणभरी न ये मनांत विरक्ति ॥ तो नर० ॥ ४ ॥ मध्वनाथ म्हणे भाव ।
सद्गुरुवांचुनि कैचा देव ॥ तो नर० ॥ ५ ॥

अमृतराय

पद १

अखंड हरि हरि वदा रे । बापांनो अखंड हरि हरि वदा ॥ किती सेवाळ
धन-दुर्मदा । रे बापांनो अखंड हरि हरि वदा ॥ ध्रु० ॥ काय रानांत
आटल्या नद्या । काय तरू म्हणति फळ न द्या ॥ किती कांडोकांडिं मिरवाल
मुद्या । गेलि बाजची घडि न ये उद्यां ॥ रे बापांनो० ॥ १ ॥ काय
विदीत न मिळति चिंध्या । काय न मिळे भोंपळा दुध्या ॥ या तों युक्ति
सुखाच्या सुध्या । वाचा एकोबाचा भागवताध्या ॥ रे बापांनो० ॥ २ ॥
काय पर्वति बुजल्या दन्या । काय दुकाळ पडला कन्या ॥ काय महर्ग
तृणाच्या बोन्या । या तों वैराग्या युक्ति खन्या ॥ रे बापांनो० ॥ ३ ॥
बाहु असतां आपणापाशीं । मग कशास पाहिजे उशी ॥ काय अडचण
महदाकाशीं । ठाय नेदि काय पृथ्वी कुशी ॥ रे बापांनो० ॥ ४ ॥ काय
लोकिं दाखळे रोधिले । काय न मिळति जुने जोधळे ॥ ऐसें टाकुनि दुर्मद
आंधळे । ध्यर्थ अमोल आयुष्य उधळे ॥ रे बापांनो० ॥ ५ ॥ कर जोडुनि
अमृत विनवितो । बाहु उभारुनि गर्जतो ॥ जो निश्चय धरुनि बैसतो ।
त्या घरीं बसल्या राम देतो ॥ रे बापांनो० ॥ ६ ॥

पद २

होउनि गोसावी गोसावी । हरि-कथाचि पारसावी ॥ ध्रु० ॥ गमन नसे
ज्या गांवी । तेथिल वाट कशास पुसावी ॥ होउनि० ॥ १ ॥ मुखें मिळो
खंडाईत । अथवा भगवींही नेसावी ॥ होउनि० ॥ २ ॥ भिक्षा मागुन
निस्पृहतेनें । सत्संगति पोसावी ॥ होउनि० ॥ ३ ॥ दुर्वाक्यें सोसुनियां ॥
आपण अमृत-वृष्टि वर्षावी ॥ होउनि० ॥ ४ ॥

पद ३

वा तुझा चालता काळ । खायाला मिळती सकळ ॥ धु० ॥ हे कोण वायकोचे साले । तुपावेगळा घांस न गिळे ॥ तांदुळ रांधियेले मोकळे । केले बेंत्रीचें ऊखळ ॥ वा तुझा० ॥ १ ॥ हे कोण वायकोचे मामे । घरांत वागती रिकामे ॥ साखर शाल्योदन खाणें । भोजन-भाऊ केवळ ॥ वा तुझा० ॥ २ ॥ साल्या मेहुण्या घरासि येती । फराळाच्या पंक्ती बैसती ॥ नातीं कोरकोरून काढिती । सर्व मायेचा गोंधळ ॥ वा तुझा० ॥ ३ ॥ अमृतराय म्हण रे मूर्खा । किती मुललासी मायेच्या सुखा ॥ अंतीं जासी एकटा नरका । भज सद्गुरु दयाळ ॥ वा तुझा ० ॥ ४ ॥

पद ४

प्राण्या मुलूं नको नदूं नको । स्व-हिता अंतरसील ॥ प्राण्या मुलूं नको नदूं नको ॥ ध्र० ॥ हा देह पांचाचा^१ । पांच जण नेतील ॥ जीव हा अज्ञानी न्यायाला । धर्म-दूत येतील ॥ हिशेब पापाचा पुण्याचा । चित्रगुप्त घेतील ॥ केल्या कर्माचें फळ बापा । अवश्य ते देतील । प्राण्या मुलूं नको नदूं ॥ १ ॥ वेद-शास्त्रांच्या उपदेशें । निरभिमानी होय ॥ राहें लीनपणें सर्वांशीं । जैसें पातळ तोय ॥ क्षमा आत्मत्वे धरावी । अबोलणी जणुं भूय ॥ आत्मविचारें पुसावी । संत जनार्तिं सोय ॥ प्राण्या० ॥ २ ॥ वैभव जायाचें वा जायाचें । पाप-बळें जाईल ॥ सत्ता श्री-हरिची श्री-हरिची । तो हिरोन नेईल ॥ होई सावध रे वा सावध रे । तरिच बरें होईल ॥ क्षेम-कल्याणा वा कल्याणा । अमृतेश्वर देईल ॥ प्राण्या मुलूं नको नदूं ॥ ३ ॥

पद ५

म्हणउनि हारे भजिजे हरि भजिजे । पदोपदीं संस्मारिजे ॥ ध्रु० ॥ उंदार देखुनि वचके । तैसा काळालागि न दचके ॥ १ ॥ दाटति कंठ कफानें । नाना देहीं उठति तुफानें ॥ २ ॥ बडुनि घावें करिती । असली सु-बुद्धि तेही हारिती ॥ ३ ॥ समयीं म्हणती पैका वेंचूं । अंतरिं सहस्र तिडका विंचू ॥ ४ ॥

लागलि देखुन उचकी । छी सुत बंधु पैका उचकी ॥ ५ ॥ कंठी कुडक्या
मुद्या । अवघी संपत्ति जाइल उयां ॥ ६ ॥ अमृतेंविण मति बरळा । अंतरि
सावध तो एक थिरळा ॥ ७ ॥

शिवदिनकेसरी

पद १

जैसें ज्यानें केलें । तैसें त्याला फळ झालें ॥ ऐसें अनुभवासि आलें । यांत
आमुचें काय गेलें ॥ धु० ॥ काळ-व्याळ हा विकाल । डंखूं पाहे सर्वहि काळ ॥
त्याचें भय सांडुनियां । मूखें स्व-हित टोलाविलें ॥ यांत० ॥ १ ॥ भक्त
विरक्त योगी संत । सिद्ध ज्ञानी जीवन्मुक्त ॥ त्यांची सेवा कारितां देवें ।
वैकुंठासी नेलें ॥ यांत० ॥ २ ॥ अर्थ स्वार्थ साधन अर्थ । केसरि शिवदिन गुरु
परमार्थ ॥ गुरु-भक्ताचें गुरु-भक्तिनें । जन्म-मरण चुकविलें ॥ यांत० ॥ ३ ॥

पद २

भाव धारें । आपुलासा देव करा रे ॥ धु० ॥ कोणी काय म्हणो यासाठी ।
बळकट प्रेम असावें गांठी ॥ निंदा-स्तुतीवर लावुनि काटी । मीं तूं
हरां रे ॥ आपुलासा देव० ॥ १ ॥ सकाम-साधन सर्वही सांडा । निष्कामें
मुळ भजनीं भांडा ॥ नाना कुतर्क-वृत्तिसि दवडा । आली जरा रे ॥
आपुलासा० ॥ २ ॥ दुर्लभ नर-देहाची प्राप्ती । पुन्हा न मिळे हा
कल्पांती ॥ ऐसा विवेक जाणुनि चिर्ती । गुरुसी वरा रे ॥ आपुलासा०
॥ ३ ॥ केसरिनाथ-गुरुचे पायीं । सृष्टि आजि बुडाली पाहीं ॥ शिवदिनि
निश्चय दुसरा नाही । भक्त सखा रे ॥ आपुलासा देव करा रे ॥ ४ ॥

पद ३

माझी देव-पुजा देव-पुजा । पाय तुझे गुरु-राजा ॥ माझी० ॥ धु० ॥
गुरु-चरणाची माती । तेच माझी भागीरथी ॥ माझी० ॥ १ ॥ गुरु-चरणाचा
विंदु । तोची माझा क्षीर-सिंधु ॥ माझी० ॥ २ ॥ गुरु-चरणाचें ध्यान । तेंचि
माझें संध्या-स्नान ॥ माझी० ॥ ३ ॥ शिवदिन केसरि पायीं । सद्गुरूंचुनी
देवत नाही ॥ माझी० ॥ ४ ॥

पद ४

दैवें नर-तनु सांपडली । मूढा तुज कां भूल पडली ॥ ध्रु० ॥ अमूल्य आयुष्य
जातें रे । कां करितोसि मातेरें ॥ दैवें नर-तनु० ॥ १ ॥ मोह-मदे तुम्ही कां
भुललां । काळ-व्याळ गिळि तुजला ॥ दैवें नर-तनु० ॥ २ ॥ शिवदिन सांगे
मृदु-वचनें । सावध होई श्रुति-वचनें ॥ दैवें नर-तनु सां० ॥ ३ ॥

रामजोशी

भज भज भव-जलधिमाजि, मनुजा शिवाला ॥ ध्रु० ॥ धरिशिल दृढ चरण-
फमल, घडिभरि तरि करुनि वि-मल । तरिच सकल पाप शमल, त्यज रे
मवाला ॥ भज भज० ॥ १ ॥ सांडुनियां विषय-वमन, झडकारि करि पडारि-
दमन । पूजि मन हें करुनि सुमन ॥ गिरिजा-धवाला ॥ भज भज० ॥ २ ॥
सावध हो करिशि काय, शंकर गुरु बाप माय । चितुनि कविराय पाय
हृदयी निवाला ॥ भज भज० ॥ ३ ॥

जीवनतनय

पद १

माझ्या बाळावरता रोप । कैकेयि धरिशी कां ॥ ध्रु० ॥ चिमणें बाळक कीं
रघु-राय । केला नसतां तव अन्याय ॥ वनासि दवडुनि सुख तरि काय ।
ऐसा अनर्थ करिती कां ॥ माझ्या० ॥ १ ॥ राम केवळ नेणत बाळ । फिरेल
विपिनी कीं बळुमाळ ॥ यास्तव वाटतसे हळहळ । ठेविन भाळ चरणीं
कां ॥ माझ्या० ॥ २ ॥ अंतरल्यावर श्री-रघुराज । माझे प्राणचि जातिल
बाज ॥ त्रिभुवनीं अपकीर्तीची लाज । व्यर्थचि बाज धरिती कां ॥
माझ्या० ॥ ३ ॥ देई भरताशी संभार । परि मजवरता करि उपकार ॥ जीवन-
तनयाचा दातार । चित्ती दूर धरिती कां ॥ माझ्या० ॥ ४ ॥

पद २

माझ्या बाळा रघुवीरा । वनासि जाऊं नको ॥ ध्रु० ॥ कोमळ नाजुक
तुझा काय । व्यर्थचि मरीं भरलासी काय ॥ रडतें मोकळोनि मी धाय ।
पंकीं गाय रोवूं नको ॥ माझ्या० ॥ १ ॥ तुझे पायां येतिल फोड ।
वन-विचाराची इच्छा सोड ॥ देई मजला एवढी जोड । मुकट-मोढ मोडें

नको ॥ माझ्या० ॥ २ ॥ सूक्ष्म केवळ तूं तर बाळ । कैसा फिरसिल
रानोमाळ ॥ होइल अनर्थ कीं तात्काळ । विपरित काळ दावूं नको ॥
माझ्या० ॥ ३ ॥ विनवित रामासी ते माय । स्वस्थचि मजपासीं तूं राय ॥
जीवनतनय वंदितो पाय । कांहीं उदास होउं नको ॥ माझ्या० ॥ ४ ॥

सोहिरोबा

पद १

भगवंताला स्मराल तारि हा भव-सागर तुम्ही तराल हो ॥ ध्रु० ॥ पापामध्ये
न न्हाल शुद्ध हें पुण्यचि करा तराल हो । आणी योगी व्हाल तरी मोह-
फणीचें विष उतराल हो ॥ भग० ॥ १ ॥ आत्मा ना विसराल विषय-तृष्णा
ना पसराल । भ्रमांतुनि कसराल आदि-पुरुषाला अनुसराल हो ॥ भग० ॥ २ ॥
विचार हा विषराल निरंतर भजनीं वावराल । निज-शांतीला वराल चंचळ-
मानस हें आवराल हो ॥ भग० ॥ ३ ॥ योगान्पासें झराल अ-क्षय प्रेमातें
पाझराल ॥ निरंजन-वनीं ठराल तेव्हां नित्यानंदें भराल हो ॥ भग० ॥ ४ ॥
सोहिरा म्हणे कर्म हराल केविं जन्मुनि पुढति मराल ॥ चित्त चैतन्यां
सुधराल तेव्हां उभय कुळें उद्धराल हो ॥ भग० ॥ ५ ॥

पद २

हरिभजनावीण काळ घालवूं नको रे ॥ ध्रु० ॥
संतसंगतिनें उमज । चिट्टुपासि पुरतें समज ।
अनुभवावीण उगिच । मान हालवूं नको रे ॥ हरि० ॥ १ ॥
दोरिच्या सापा भिउनि भवा । भेटी नाही जीवाशिवा ।
अंतरिचा ज्ञानदिवा । मालवूं नको रे ॥ हरि० ॥ २ ॥
विवेकाचि ठरेल बोल । ऐसे बोलावे कीं बोल ।
आपुल्या मते उगाचि चिखल । कालवूं नको रे ॥ हरि० ॥ ३ ॥
सोहिरा ह्मणे ज्ञानज्योति । तेथें कैचि दिवसरति ।
तयाविणें नेत्रपाति । हालवूं नको रे ॥ हरि० ॥ ४ ॥

पद ३

हरि-स्मरण-विस्मरण, तारि तुझे काय जिणें रे असून ॥ ध्रु० ॥ स्वार्थचि
साधिती, सार्थक नेणसी । कोणासि पहा तारि पुसून । पुढें नाही गति ।
मलिन झालि मति । साधुची संगति नसून ॥ हरि० ॥ १ ॥ रतिविलासें लंपट

होसी । मानस गेलें डसून । लवकर सर कीं पडसिल नरकी । फुकट भरशील कुसून ॥ हरि० ॥ २ ॥ आळसि कामा उगा रिकामा । थट्टाचि करिसी वसून । कुकर्माच्या कांहि वर्माच्या । गोष्टि सांगसी कसून ॥ हरि० ॥ ३ ॥ शरीर फिरवी तुजला मिरवी देव वसे रे रुमून । जवळि असून तुझे हृदयि वसून । भगवंत नये रे दिसून ॥ हरि० ॥ ४ ॥ म्हणे सोहिरा गुरुनाथ हा । माझ्या हृदयी घुसून । जनासि उद्धरावया कारणें । वचन सांगतो ठसून ॥ हरि० ॥ ५ ॥

देवनाथ

नामाभूतरस रसने । भरावा ॥ ध्रु० ॥

सर्वातर्गत श्रीगुरु व्यापक । जाणुनियां पर्दि भाव धरावा ॥ १ ॥

आत्मा आपण उमजुनि अनुभवी । मीतूंपण हा हेतु हरावा ॥ २ ॥

नयनद्वारे हृदयभुवनी । सचित्सुख गुरु पूर्ण शिरावा ॥ ३ ॥

देवनाथप्रभु नाथ निरंजन । प्रेमादरें निज आत्म करावा ॥ ४ ॥

स्फुट पदे

पद १

बोलणें फोल झालें । डोलणें बायां गेलें ॥ ध्रु० ॥ चित्तीं विषयांचा अभिलाप । नाहीं विश्रांतीचा लेश ॥ मुखें म्हणे निर्विशेष । पर-ब्रह्म सांचळें ॥ बोलणें० ॥ १ ॥ श्रवणीं दावी अष्टहि भाव । म्हणे मृग-जळवतू हें वाव ॥ कवडी वेंचिताही जीव । जाऊं पाहे तळमळुनी ॥ बोलणें० ॥ २ ॥ परोप-देशीं पूर्ण-ज्ञानी । वाहे मत्सर ममता मनी ॥ नागसुरें तो जैसा फणी । डोले परी विष घदनी ॥ बोलणें० ॥ ३ ॥ अन्न म्हणतां कोण धारे । शब्दे ब्रह्म कोण झाले । शिकविले बोल बोले । शुक पक्षी पै जैसा ॥ बोलणें० ॥ ४ ॥ शिकला नाना-कळा छंद । नाहीं अंतरीं निद्रिद ॥ सहज पूर्ण निजानंद । सर्व रंगी न भासे ॥ बोलणें फोल झालें ॥ डो० ॥ ५ ॥

पद २

एक मीच प्रिय-कर ज्याला । माझें हो आयुष्य त्याला ॥ ध्रु० ॥ छप्पण म्हणे अर्जुनातें । माझें मद्रक्तासीं नातें ॥ जैसा मत्स्य जळीं जीवनातें । जीवें-भावें न विसत्रे ॥ एक मीच० ॥ १ ॥ मजवेगळें दुसरें कांही । त्रि-भुवनि जयासि

उरलें नाही ॥ त्याविण क्षण लव पल मज पाहीं । उदास अनंत ब्रह्मांडें ॥
 एक मीच० ॥ २ ॥ इंद्र-पदीचें जे उपभोग । त्याचे दृष्टि ते क्षय-रोग ॥
 माझे स्व-रूपी अखंड योग । वियोग नाही मज त्यासी ॥ एक मीच० ॥ ३ ॥
 ऋद्धिसिद्धी, मुक्ती चारी । द्वारी बोलंगति कामारी ॥ देखुनि वांतीचिये
 परी । अखंड रत हरि-गुरु-भजनीं ॥ एक मीच० ॥ ४ ॥ काया वाचा मना
 चित्तें । अनन्य भावें भजती मातें ॥ त्यांचा सर्वही मीं अच्युतें । योगक्षेम
 वहावा ॥ एक मीच० ॥ ५ ॥ विश्वात्म्याचे आत्मे झाले । पूर्ण निजानंदीं
 रंगले ॥ त्यांसि म्हणती भेले गेले । ते भ्रांतीचे शिरो-मणी ॥ एक मीच
 प्रियकर ज्याला । माझे हो आयुष्य त्याला ॥ ६ ॥

पद ३

भज रे गोविंदा गोविंदा । सच्चिदानंद-कंदा ॥ सावध होई रे मति-मंदा । न
 करीं आणिक धंदा ॥ भज रे० ॥ ध्रु० ॥ मोहें भुल्लासी भुल्लासी । माझे
 माझे म्हणसी ॥ क्लेशें भेळविल्या धन-राशी । अंतीं टाकुनि जाशी ॥ भज रे०
 ॥ १ ॥ गृह-सुत-धन-दारा धन-दारा । मिथ्या मोह पसारा ॥ अंतीं जाशिल
 रे झरारा ॥ करिं कां पूर्ण विचारा ॥ भज रे० ॥ २ ॥ आयुष्य जातें रे
 घडिघडी । तुज विषयांची गोडी ॥ काळ पाडिल रे मुरकुंडी । तैं तुज कोण
 सोडी ॥ भज रे० ॥ ३ ॥ विसरुनि भगवंता भगवंता । करिशिल घरची
 चिंता ॥ काळ नेईल रे अचिंता । तंव तूं पडशिल भ्रांता ॥ भज रे० ॥ ४ ॥
 गुंडा केशवीं स्थिर राहे । तरीच तूझी सोये ॥ पाया लागलिया पै पाहे ।
 अंतीं मोक्षा लाहे । भज रे गोविंदा गोविंदा ॥ ५ ॥

पद ४

नेदी चित्ता शांति ऐसी विद्या काशाला । नेचे हरिचें नाम ऐशी जिव्हां
 काशाला ॥ ध्रु० ॥ अप्रिय बोलती पतिला ऐशी बाइल काशाला ।
 बाइलिला जो व्यर्थ गांजितो तो पति काशाला ॥ हृदयीं कृत्रिम अशांशीं
 ती मैत्री काशाला । मनचा खोटा फिरोनी शिणला तथें काशाला ॥
 नेदी० ॥ १ ॥ भावाविरहित नर जो त्याला दैवत काशाला । एक धड
 ना भाराभर त्या चिंध्या काशाला ॥ एक गुणी ना दुर्गुणि वेटे शंभर
 काशाला । आदर न करी त्याच्या घरचें भोजन काशाला ॥ नेदी०
 ॥ २ ॥ गवें ताडुनि जाय तयाशीं भाषण काशाला । अभाग्याचें

समर्थाशीं धैर काशाला ॥ करणी नसतां ज्ञान व्यर्थ बडबड काशाला ।
 हृदयीं पड्डिपु वसती त्याला जप-तप काशाला ॥ नेदी० ॥ ३ ॥ गुरु-पदि
 निष्टा न धरी ऐसा शिष्य काशाला । शिष्याला जो वाइट चिंती तो
 गुरु काशाला ॥ वाद्या बयबा भेद्या ऐसा सेवक काशाला । प्रबोध
 निर्मळ न करी ऐसा स्वामी काशाला ॥ नेदी० ॥ ४ ॥ प्रीत धरीना
 सहोदराची ऐसा सोदर काशाला । पोटा भरेना जेथें ऐसा देश काशाला ॥
 हरि-कवि बोळे सद्गुरु-वचनीं संसृति-पाशाला । छेदीना तो मानव जन्मा
 आला काशाला ॥ नेदी चित्ता शांति ऐशी० ॥ ५ ॥

भूपाळ्या गणपतीवरच्या

भूपाळी १

उठा उठा सकळ जन । वाचे स्मरा गजानन ॥ गौरी-हराचा नंदन ।
 गज-वदन गणपती ॥ ध्रु० ॥ ध्यानीं आणोनी मुख-मूर्ती । स्तवन करा
 एके चिंतीं ॥ तो देईल ज्ञान-मूर्ती । मोक्ष-मुख सोजवळ ॥ उठा उठा० ॥ १ ॥
 जो निजभक्तांचा दाता । बंद्य सुर-वरां समस्तां ॥ त्यासी ध्यातां भव-भय चिंता ।
 विघ्न-वार्ता निवारी ॥ उठा उठा० ॥ २ ॥ तो हा मुखाचा सागर । श्री-गणराज
 मोरेश्वर ॥ भावें विनवीतो गिरिधर । भक्त त्याचा होऊनी ॥ उठा उठा० ॥ ३ ॥

भूपाळी २

उठिं उठिं वा मोरेश्वरा । चवदा विद्यांच्या माहेरा ॥ चतुर्मुखा परशुकरा ।
 अंकुश-धरा गज-वदना ॥ ध्रु० ॥ माता बोले शैल-नंदिनी । योगी
 उभे असती अंगणी ॥ दर्शन द्यावें चिंता-मणी । प्रातः-स्मरणी स्मरती हे ॥
 उठिं उठिं वा० ॥ १ ॥ रत्न-जडित सिंहासन । बरी बैसले गजानन ॥
 ऋद्धि सिद्धि दासी दोन । करिती चरण-सेवेतें ॥ उठिं उठिं वा० ॥ २ ॥
 अंगी सेंदुराची उठी । शोभे चंद्रमा ललाटी ॥ मुक्ता-फळ-हार कंठी ।
 मुखी प्रभा फांकतसे ॥ उठिं उठिं वा० ॥ ३ ॥ प्रातःकाळी ही भूपाळी ।
 योगी ध्याता हृदय-कमळी ॥ निरंजनी कृपेची साउली । भक्ता हातीं
 वदवीली ॥ उठिं उठिं वा मोरेश्वरा० ॥ ४ ॥

भूपाळी रामावरची

राम आकाशीं पाताळीं । राम नांदे भू-मंडळीं ॥ राम योगियांचे मेळीं ।
सर्व काळीं शोभत ॥ ध्रु० ॥ राम नित्य निरंतरीं । राम स-बाह्य अम्यंतरीं ॥
राम विवेकाचे घरीं । भक्तीवरी सांपडे ॥ राम० ॥ १ ॥ राम भावें ठायीं
पडे । राम भक्तीशीं आतुडे ॥ राम ऐक्यरूपीं जोडे । मौन पडे श्रुतीसी ॥
राम० ॥ २ ॥ राम योग्यांचें मंडन । राम भक्तांचें भूषण ॥ राम आनंदाचा
घन । करी रक्षण दासांचें ॥ राम० ॥ ३ ॥

भूपाळी कृष्णावरची

ऊठिं गोपालजी जाईं धेनूंकडे । पाहती सौगंडे वाट तूक्षी ॥ ध्रु० ॥ छोपली
हे निशी मंद झाला शशी । मुनि-जन मानसीं तूज ध्याती ॥ ऊठिं० ॥ १ ॥
भानु-उदयाचळीं तेज पुंजाळें । फुललीं कमळें ऊदकीं हीं ॥ ऊठिं० ॥ २ ॥
धेनु-वत्सें तुला बाहती माधवा । ऊठिं गा यादवा उशीर झाला ॥ ऊठिं० ॥ ३ ॥
ऊठिं पुरुषोत्तमा वाट पाहे रमा । दावीं मुख-चंद्रमा सकळिकां ॥ ऊठिं० ॥ ४ ॥
कनक-पात्रांतरीं दीप-रत्नें बरीं । ओवाळिते सुंदरी तूजलागीं ॥ ऊठिं० ॥ ५ ॥

भूपाळी घनश्यामावरची

घनश्याम सुंदरा श्रीधरा अरुणोदय झाला । उठिं लौकर वनमाळी उदयाचळीं
मित्र आला ॥ ध्रु० ॥ सायंकाळीं एके मेळीं द्विज-गण अवघे वृक्षीं ।
अरुणोदय होतांच उडाले चरावया पक्षी ॥ अघमर्पणादि करुनि तापसी
तपाचरण-दक्षी । प्रभात-काळीं उठुनि कापडी तीर्थ-पंथ लक्षी ॥ करुनि
सडा-संमार्जन गोपी कुंभ घेउनि कुक्षीं । यमुना-जळासि जाति मुकुंदा
दध्योदन मक्षीं ॥ (चाल बदलून) मुक्तता होऊं पाहे, कमळिणीपासुनी
भ्रमरा । पूर्व-दिशे मुख धुतळें, होतसे नाश तिमिरा । उठिं लौकार गोविंदा,
सांवळ्या नंद-कुमरा ॥ (चाल पहिली) ॥ मुख-प्रक्षालण करी अंगिकारीं
भाकर-काला ॥ उठिं लौकरी वनमाळी० ॥ १ ॥ घोरोघरीं दीप अखंड
त्यांच्या सरसावुनि वाती । गीत गाती सप्रेम गोपी सदन येति जाती ॥

ह्या ग्रंथांतील कठीण शब्दांचा कोश.

अ.

अंक-१ मांडी. २ चिन्ह. ३ एक, दोन
इत्यादि प्रत्येक.
अकिंचन-१ निर्धन, भिकारी. २ निरिच्छ.
अक्रिय-जें कांहीं करीत नाही तें.
अखिल-सर्व.
अग-१ पर्वत, होंगर. २ वृक्ष.
अगद-औषध.
अंगद-१ बाहुभूषण. २ बालिपुत्र.
अगम्य-जाणतां येत नाही असें.
अगाध-खोल, अपार.
अगार-घर.
अंगार-निखारा.
अंगुलिभंग-बोटें मोडणें.
अग्रज-वडोल भाऊ.
अघ-पाप.
अघमर्षण-पापनाशक स्नानविधि.
अघवाही-पापी.
अघोर-एक गोसाव्यांची जात आहे. हे लोक
घाणेरडे आणि भयंकर असून नागवे
फिरतात आणि उजवे हातांत मलमूत्रानें
भरलेली मनुष्याची करटी घेतात आणि
हावे हातांत निखान्याचि खापर घेतात.
अग्नि-पाय.
अंचल-पदर.
अचक्षु-१ अंध. २ घृतराष्ट्र.
अचाट-अद्भुत, मोठें.
अज-१ ज्याला जन्म नाही असा. २ विष्णु
ब्रह्मदेव, शिव इत्यादि.
अजंगम-न चालणारें झाड वगैरे.
अजन-काजळ ; नेत्रौषध.
अजाड-ग्रहा.

अजातरिपु-ज्याला शत्रु नाहीत असा;
धर्मराज.
अजातारि-अजातशत्रु; धर्मराज.
अजितत्व-अजिंकपणा.
अजितनाम-ईश्याचें नांव.
अजिन-चर्म, कातडें.
अजिर-अंगण.
अटन-फिरणें.
अट्टापिटा-तसदी, खटाटोप.
अट्टास-१ खदखदां हसणें, मोठ्यानें हसणें.
२ मेढाचा प्रयत्न, मोठा परिश्रम.
अडलावो-अडचणीत मदत.
अडवी-अटवी, अरण्य, रान.
अणु-अल्प, थोडें.
अंतरंग-मन.
अंतराय-१ बिघ्न. २ यम.
अंतराल-आकाश.
अंतरि(री)क्ष-पोकळी.
अंतरी-मनांत, हृदयांत.
अंतरीप-वेद.
अंतरीपायमान-द्वीपसुल्य.
अतर्क्य-ज्याविषयीं कल्पना करितां येत
नाहीं असें.
अनर्दित-गुप्त.
अतिक्रान्त-बहुक्रान्त.
अतिक्रम-मर्यादा उल्लंघन जाणें.
अतिपात-भंग, नाश, धमर्यादा, उल्लंघन.
अतिमात्र-अत्यंत, बहुत.
अतींद्रियद्रष्टा-इंद्रियांस समजत नाही तें
पाहणारा.
अंतुरी-झी, जाया, बायको.
अंत्यज-अतिशय.

अत्याहित-दांडगाई, अत्याचार.

अंत्रपाट-अंतःपट.

अत्रि-सप्त ऋषीं पैकीं एक ऋषि.

अदभित्व-दांभिकपणा नव्हे तें.

अदभ्र-बहुत.

अदिति-वश्यपऋषीची स्त्री व देवांची आई.

अंदुक-हत्तीच्या पायांतली बिडी, सांखळ-

दह

अट्ट-१ दैव. २ न पाहिलेले.

अद्रि-पर्वत.

अधर-ओठ.

अधिष्ठान-१ स्थान. २ आश्रय.

अधिष्ठिली-आकमिली.

अधीन-वश.

अध्यर-यज्ञ.

अध्वान, अध्वंग-ज्याचें अंग अधू आहे तो.

अनंत-१ ज्याला अंत नाही तो. २ विष्णु.

३ शेष.

अनंतर-मग.

अनन्य-१ ज्यास दुसरा नाही तो, एकटा.

२ अगतिक, एकनिष्ठें भजणारा.

अनर्घ्य-अमूल्य.

अनव-जीर्ण, वृद्ध, जुना.

अनवरत-निरंतर.

अनवसर-अप्रसंग.

अनसूयासुत-दत्तात्रेय.

अमळ-अभि.

अनाथवाणी-अनाथासारखा, दीनवाणी.

अनार्थ-ज्याला आदि नाही व अंत नाही

अमा, ईश्वर.

अनारिसे-वेगळे.

अनार्य-दुष्ट.

अनिर्देश्य-जें अमुक म्हणून सांगतां देत नाही तें.

अनीक-सेना, सैन्य.

अनुकंपा-दया.

अनुकंप्य-दया करण्यास योग्य.

अनुज } -धाकटा भाऊ, मागून जन्मलेला.

अनुजनि }

अनुर्विच-प्रतिर्विच.

अनुरक्त-प्रेमानें आसल.

अनुराग-प्रीति, प्रेम.

अनुवाद-सांगणे, बोलणे.

अनृत-सोटें, असत्य.

अन्यतम-बहुतांतून कोणताही एक.

अन्वय-१ संबंध. २ वंश.

अन्वित-युक्त.

अपरूप-अपूर्व, अदृष्टपूर्व.

अररोक्ष-समक्ष, प्रत्यक्ष.

अरणा-पार्वती.

अरणापति-सदाशिव.

अपवर्ग-मोक्ष.

अपसद-दुष्ट, नीच.

अपापति-समुद्र.

अपेक्षा-इच्छा.

अप्रमेय-जें जाणण्यास किंवा अनुमान

करण्यास कठीण तें.

असरा-देवांगना.

अंवक-१ डोळा.

अंबर-१ शाकादा. २ वस्त्र.

अपाधित-विनहरकत.

अधिक-१ माता. २ पार्वती.

अंशु-पाणी.

अंशुज-कमल.

अंशुज-कमलापामून उत्तरप्र शास्त्रज्ञ,

ब्रह्मदेव.

अभिजनी-कमलिनी.

अब्द-१ वर्ष. २ वर्ष.

अभिनव } -नवीन व चमत्कारिक.

अभिराम-सुंदर.

अभिज्ञ-जाणता.

अंभोज-कमल.

अंभोद-मेघ.

अंभोरुह-कमळ.

अध्रमु-ऐरावताची स्त्री.

अमर-देव.

अमरतरु-फलपट्टश.

अमरावती-ईदाची नगरी.

अमित, } -पुष्कळ.

अमृतकर-चंद्र.

अमोघ-सफल.

अय-लोखंड.

अयन-१ गमन. २ मार्ग. ३ वर्ष.

अयुत-दशसहस्र.

अरि-१ शत्रु. २ विष्णूचें चक्र (सुदर्शन).

अरुण-१ रक्तवर्ण. २ सूर्यसारथि.

अरुवार-मृदु, कोमळ, रवाळ.

अरुप-आर्प, वेडेंवाकडें.

अर्क-१ सूर्य. २ रुईचें झाड.

अर्की-रुईचें झाड.

अर्जुन-संपावणें.

अर्णव-समुद्र.

अर्थ-पैसा, द्रव्य.

अर्थिला-अर्थी, घाचक.

अलंघ्य-उल्लंघण्यास अयोग्य किंवा कठीण.

अलक्ष } -अतक्य, दुर्लक्ष्य.

अलामु-ओपळा.

अलि-१ भ्रमर. २ पक्षि.

अलिक-कपाळ.

अलिनी-भ्रमरी.

अलित-जो लिप्त नाही तो, अलग.

अलोट-मोठे, अचाट, अनिवार.

अवकळा-दुःखिन्ह, नीचकला.

अवगत-ठारुक.

अवगाहणें-वर्णन करणें; प्रवेश करणें.

अवंचक-वंचक नगहे तो, खरा.

अवचट-अवचित.

अवचितां-अकस्मात.

अवतरण-१ उतरणें. २ अवतार घेणें.

अवतंस-भूषण.

अवतीर्ण-ज्यामें अवतार घेतला आहे तो.

अवधिलें-योजिलें.

अवदान-हविर्भाग.

अवधारणें-ऐकणें.

अवन-रक्षण.

अवनत-नम्र, आज्ञाधारक.

अवनि-पृथ्वी.

अवलंब-स्वीकार, आश्रय.

अवलीळा-सहजांत, लीलेन.

अवलोक-दृष्टि.

अवसर-समय, प्रसंग.

अवहार-पसरलेल्या सैन्यादिकांचा आटोप.

अवाढमुखी-खाली पहाणारी.

अवारित-निवारल्यावांचून.

अवि } -मंडा.

अविद्या-माया, अज्ञान.

अवो-अरे, अगे.

अव्हार्टे-आढमार्गीन.

अव्हेर-तिटकारा, हेळसांड.

अंश-विभाग.

अशन-भोजन, खाणें.

अशनि-वज्र.

अशरीरवाणी } -आकाशवाणी.
अशरीरिणी }

अशिव-अकल्याण.

अशुद्ध-रक्त.

अशेष-संपूर्ण.

अष्टभाव-निष्पेक्षता, वेद्युद्धि (इंद्रियज्ञान-
शून्यता), रोमांच उभे राहणें, धाम
येणें, मुखाचें वैकर्ण्य, कंप सुटणें, अश्रु
येणें, स्वर बदलणें, असे आठ भाव
आहेत; यांना सार्विकभाव म्हणतात.

असकृत्-वारंवार.

असकें-सर्व.

असती-१ अपकीर्ती. २ खोटी, असत्य.

असंभावनी-संभव नाही अशी, अतर्क्य.

असाधुवाद-दुर्भाषण, निंदा.

असाध्वस-निर्मय.

असारली } -अशुभुषण शाली.
असावली }

असित-नीलवर्ण, काळा.

असितपथ-कृष्णशर्मा (अग्नि).

असि (सी) पथ-तरवारीचें पान.

असिवार-खड्गधर, पदाति.

असीपत्रशन-एक नरक आहे. त्यांत
झाडाच्या पानांना तरवारीसारखी धार
असते.

असु-प्राण.

अमुख-दुःख.

असु-अश्रु, नेत्रोदक.

अस्या-हेवा, मत्सर, ईर्ष्या.

असोशी-द्वयास, अतिदन्ध.

अस्तमित-अस्तास गेलेला.

अत्र-१ शस्त्र. २ मंत्रप्रयोगाचें सोडण्याचें शस्त्र.

अत्रतति-अत्रांचा समूह.

अहंकृति-अहंकार.

अहर्निशी-रात्रदिवस.

अहिवर-सर्पांत श्रेष्ठ कालिया.

अहेव-सुवामिनी.

अहेवतंतू-सौभाग्यसूत्र.

अहेवपण-सौभाग्य, अवैधव्य.

अलुमाळ-थोडथोडा, थोडासा.

अक्ष-फांसा.

अक्षत-जें तुटलें फुटलें नाही तें.

अक्षम-असमर्थ.

अक्षर-जो नाश पावत नाही तो, स्थिर, न
उत्पन्ना.

आ.

आइणी-इच्छा.

आइती-तयारी.

आकण-कणसें, एकदां तुटवून काढिलें
धान्य, मातेरें, खडामाती.

आकर्ण-ऐकणें, श्रवण.

आकळणें-१ बाणणें. २ पक्ष होणें.

आकांक्षणें-इच्छणें.

आकांदणें-ओरवणें.

आकाशणें-बोलणें.

आखडल-इंद्र.

आखर-सीमेंबाहेरचा प्रदेश.

आखु-उंदीर.

आख्या-१ नाम. २ कीर्ति.

आग-अगराध.

आंगळ्या-शरीराचा बांधा.

आंगवडा-शरीराचा बांधा.

आगम-आग्न.

आंगवग-१ शक्ति. २ सोड, छंद.

आगळ } -अधिक.
आगळें }

आगा-१ घर, स्थान. २ अंत.

आंगाधिणें-स्वीकारणें.
 आगार-घर, स्थान.
 आगीं-अप्रमारीं.
 आंगीं-स्वतः.
 आंगोळी-अंगुलि, बोट.
 आपवें-सर्व, अवघें.
 आचार्य-गुरु.
 आजी-१ युद्ध. २ आज.
 आज्य-तूप.
 आझूई-अजून.
 आठणी-मिश्रण.
 आटाआटी } -प्रयास, धम, खटपट.
 आटापीटा }
 आटी-खटपट.
 आटीं-अरण्यांत.
 आटोप-डोल.
 आठव-स्मरण.
 आडपडे-मागें पडे.
 आडळ-आडणूक, अडचण.
 आडप-धनिक.
 आणिक-दुसरें, निराळें.
 आततायी-अधिचारानें दुसऱ्याच्या प्राणा-
 दिकांचें हरण करणारा.
 आतप-उष्ण.
 आतर-नोर, नावेचा उतार.
 आतळणें-स्पर्शणें.
 आतिथ्य-पाहुणचार.
 आतुडणें-समजणें, सांपडणें.
 आतुर-१ मरणोन्मुख. २ उत्सुक.
 आतुर्बळी-अतिबळी, बळकट.
 आत्त-गृहीत, घेतलेला.
 आत्मचर्चा-आत्म्याविषयी विचार.
 आत्मजा-मुलगी, कन्या.
 आत्मविद्या-आत्मज्ञान, ब्रह्मज्ञान.

आत्महत्या-१ आपला आपण जीव घेणें.
 २ आपण आपणास न जाणणें.
 आत्मज्ञानी-आत्मा म्हणजे ब्रह्म तें
 जाणणारा.
 आथी-आहे.
 आदर-सत्कार.
 आदर्श-आरसा.
 आदळणें-पावणें.
 आदिशणें-मूळपीठ.
 आदिशक्ति-मूळशक्ति.
 आधि-मनाची न्यथा, दुःख.
 आन-अन्य भिन्न, दुसरें.
 आनकदुंदुभि-वसुदेव.
 आनौतें-अलीकडे.
 आपणा-नदी.
 आर्पगिता-सांभळणारा.
 आपद-दुःख, विपत्ति.
 आपन्ना-दुःखी.
 आपपर-स्वकीयपरकीय.
 आपैसा-आपोआप.
 आप्त-१ संबंधी. २ सत्यवक्ता.
 आभास-कांहींसा भास, भ्रांति.
 आमय-रोग.
 आमलक-आंबळा.
 आमा-स्तन.
 आमुष्मिक-परलोकसंबंधी.
 आमनाय-वेद.
 आयती-दीर्घ, विस्तीर्ण.
 आयस-लोरांड.
 आराणुक-१ वेळ, फुरसत. २ शांति, सुख.
 आरामवाटी-घाग.
 आर्य-१ आपण, छांदिश. २ असमंजस.
 ३ अर्धबद्ध.
 आरूढ-वर चढलेला.

आरोह-ऊपर, नित्य.

आर्जव-सरळपणा.

आर्त-१ दुःखसूचक. २ पीडित.

आर्त }
आर्ती } -आवड.

आर्या-१ सभ्य स्त्री. २ धृतिविशेष.

आलस्य-आळें.

आलाप-१ भाषण. २ गाण्यांतला आलाप.

आलापणें-१ बोलणें. २ गाणें.

आलापु-मोपळा, 'अलापु' पहा.

आली-१ सखी. २ पत्नि.

आव-१ धैर्य. २ बौल.

आवरण-१ कुंपण. २ आच्छादन, संयमन.

आवांका-धैर्य.

आवास-१ राहणें. २ राहण्याची जागा.

आवृत्त-वेष्टित.

आवृद्धा-नाम.

आवृद्धे-१ पसारा. २ आवृद्धागर्भ.

आवृद्धे-टाकणें.

आशा-आशा.

आशय-मनोरथ, अभिप्राय.

आशा-१ दिशा. २ इच्छा.

आशी-आशीर्वाद.

आसुद-अशुद्ध, रक्त.

आस्थ-तोंड, मुस.

आहव-शुद्ध.

आहवणें-१ पोळणें. २ सळवळणें.

आहे-उवाळा.

आळ (ळी)-लळा, हट्ट.

आळविणें-फळवळा उत्पन्न करणें.

इ.

इंगित-लक्षण, अभिप्राय.

इजारा-मक्का.

इठाण-स्थान.

इंदिरा-रुक्मी.

इंदीवर-कमळ.

इंदु-चंद्र.

इंद्रजाल-गारुड.

इंद्रियग्राम-इंद्रियसमुदाय.

इम-हत्ती.

इमी-हत्तीण.

इषु-बाण.

इसाळ-अन्नराक्षस.

इधु-ऊंस.

ई.

ईशान-शंकर.

उ.

उक्त-१ बोललेले, १ भाषण.

उत्तेडी-हलकेपणा.

उगडा-उगाच, निमूटपणें.

उगवून-उलगडून.

उगाणा-उलमडा, झाडा, गणना.

उचंबळणें-मरून सांठणें.

उचित-योग्य.

उद्येधवा-इंद्राचा घोडा.

उजालें-प्रकाश, शुभ्रता.

उटज-पर्णवृष्टी.

उठाउठी-सत्कार, लवकर.

उठालें-१ उत्थान. २ तरंग.

उडु-नक्षत्र.

उडुप-चंद्र.

उत-अपवा.

उतटणें-१ भरणें. २ उलटणें.

उतणें-माजणें.

उत्कट-अतिशयित, मोठे.

उत्कर-पुंग, राशि.

उत्तमर्ण-सावकार.

क.

कृत्तिक-यज्ञक्रियेस साध करणारा.

ख.

एकनिष्ठ-अनन्य, ईश्वरपरायण.

एकसरें-१ एकदम. २ एकच मोठा लांब.

एणांक-दरिणाचें चिन्ह ज्याला आहे
असा (चंद्र).

एणी-हरिणी.

एन } -पातक.
एनस् }

घ.

ऐना-आरसा.

ओ.

ओक-घर, स्थान.

ओखटा-वाईट.

ओगरणें-वाढणें.

ओगसू-वाढणारा.

ओढवणें-पुढें करणें.

ओतु-मोका,

ओपणें-१ देणें. २ विकणें. ३ स्वाधीन करणें.

ओसंग-मांडी.

ओसंगोन-सांडून.

ओसर-एकीकडे हो.

औ.-

और्व-घडवानल.

क.

कई-कधी.

कच-१ केश. २ गृहस्पतीचा मुलगा.

कज-कमल.

कजल-काजळ.

कट-हत्तीचें गंडस्फळ.

कटक-१ सैन्य. २ केंद्र. ३ कडा.

कटकटा-हाथ हाथ.

कटायी-कढई.

कटाक्ष-दृष्टिपात.

कटाक्षप्रेक्षण-नेत्राच्या प्रांतभागानें तप्रेम
पाहणें.

कंठणें-दुःखानें घालविणें.

कढणें-वाकी, भूषणें.

कडवा-वी-वें-कूर.

कडसणी-विचार.

कडे-एकीकडे.

कडेंत-कडईत.

कण-रज, सडा.

कणव (वा)-दया.

कणवालपणें-कृपाकूपणानें.

कणिका-कणी.

कतक-निवळीचें बीं.

कतबा-खत.

कंधा-गोधडी.

कधालाप-वर्णन.

कधिका-कवी.

कदन-१ मुद. २ मारणें.

कदंब-१ कळेवाचें झाड. २ समूह.

कदम-पाऊल.

कदर्थले-अवमानिले.

कंदर्प-मदन.

कंदर्प-कृपण.

कदली-केळ.

कंदुक-चेंडू.

कनकवीर-घोतऱ्याचें बीं.

कनकलतिका-मुवणीची बेल.

कनवाळ-कृपाळ.

कपाट-१ दार. २ गुरा.

कपि (बी)-वानर.

कपिततनु-ज्याच्या अंगाला बंय सुटला
आहे तो.

कपिध्वज-अर्जुन.
 कबंध-मस्तकावांचून शरीर, घट.
 कवरी } -वेणी.
 कवरीभार }
 कंदु-शंख.
 कमचा-काठी.
 कमनीय-सुंदर.
 कमळा-लक्ष्मी.
 कमळापति-विष्णु.
 कर्षी-कर्षी.
 कर-१ हात. २ सोंड. ३ किरण. ४ खंडणी.
 करकर-कटकट.
 करंटा-कृपण, हतभाग्य.
 करटी-गज, हत्ती.
 करंडक-करंडा.
 करणीचा-छोटा.
 करपुडकर-१ शुंडाम्र. २ हस्तकमल.
 करबाहे-कडवा.
 करवाल-तरवार.
 करवीर-कण्हेर.
 करा-मडकें.
 कराळ-भयंकर.
 करिता-गजत्व, हत्तीपणा.
 करी-हत्ती.
 करुण-१ वरुणरस. २ दयाद्रै.
 करुणांबुद-दयेचा मेघ.
 कर्णिका-कमलांतील गङ्गा.
 कलंकी-लांछनयुक्त.
 कलगी-मोत्यांचा अथवा जडावाचा पागो-
 त्यांत खोंचण्याचा ढागिना.
 कलत्र-स्त्री, नायको.
 कलम-हत्तीचा छावा.
 कलमंड-भांडयोर.

कलशजनित }
 कलशसंभव } -अगस्ति मुनि.
 कलशोद्भव }
 कलाप-१ मयूरपिच्छ. २ समुदाय.
 कलि-१ कच्चा. २ कलियुग. ३ दुष्ट.
 कलिका-कळी.
 कलिल }
 कलुपित } -गद्दळ.
 कलेवर-शरीर.
 कल्पांत-जगत्प्रलय ; ब्रह्मदेवाचा एक दिवस
 आणि एक रात्र. हा काळ मनुष्याच्या
 ४,३२,००,००,००० वर्षांचा होय.
 कल्लोळ-मोठी लाट.
 कल्हार-कमळ.
 कल्होळ-लाटा.
 कवइता-कवनकर्ता, कवि.
 कवच-चिलखत.
 कवडा-एक पक्षी (अशुभसूचक).
 कवल-घास.
 कवलणे-आलिंगणें.
 कवि-१ शुक्राचार्य. २ ज्ञाता.
 कविजा-शुककन्या, देवयानी.
 कशा-चायूड.
 कशी-कांचणी.
 कदप-सप्त ऋषीपैकी एक ऋषि.
 कसणे-१ बांधणें. २ कसोटीस लावणें.
 कळकळविणें-दुःख देणें.
 कळणा-भरढलेल्या ढाळीचा चुरा.
 कळानिधि-चंद्र.
 कळी-'कलि' पहा.
 कझ-तृण.
 काई-काया.
 काईसेने-कशानेही.
 काग-कावळा.
 काचा-कशा.

काचावणे-कचरणे.

काज-कार्य.

काजरा-शुचत्याचें झाड.

काजळी-१ जंग. २ डाग.

काजी-पंज.

काडला-मळला.

काड-जडांड.

कांत-१ पति. २ सुंदर.

कातर-मितरा.

कांता-बायको, सुंदरी.

कातिया-घघ्न.

कानकोट-चोरट.

कानन-भरण्य.

कापढी-यात्रेकरू.

काम-१ इच्छा. २ मदन.

कामद-इच्छा पुरविणारा.

कामारि-१ बांदक. २ चाकर

कामित-इच्छितेले.

काय-शरीर.

कारा-बंदिसाळा, तुरुंग.

कार्पास-कापूस.

कार्यवाद-कामापुरतें गोड बोलणारा.

कार्याकारण-१ कारणपरत्वे. २ जितक्यास
तितकें.

काला-रक्तासाचें मिश्रण.

कालाहि-काळ्यर्प.

कालिंदी-कलिंद पर्वतातून निघालेली नदी,
यमुना.

कालीय-एक सर्प.

काव्य-शुक्राचार्य.

कादयप-कण्व ऋषि.

कांस-१ कांसोटा. २ आश्रय.

कासपाची-कशानी.

कासर-माहि, रेडा.

कासार-सरोवर.

कासाविस-दुःखित.

काळकूट-विष.

काळवसे-काळोस.

काळसर्प-काळिया सर्प.

किंकरी-दासी.

किंच-भाणली.

किण-पटा.

कितव-१ बुट, रुपती, ठक. २ घुतकार.

किनखाप-जरीच्या घेतमुडीचें रेहामी कापड.

किरात-कोळी, पारधी.

किरी-डुकर.

किरीट-मुकूट.

किरीटी-भजुन.

किशोर-मूल.

किर्लिका-मुद्गीवाणी नगरी.

कीर-१ राया. २ निधवे.

कीरवाणी-१ झुक्याणी. २ खरोसर.

कीर्तिला-वर्णिला.

कीलवाणी-केविलवाणा.

कीला-अभिज्वाला.

कीश-धानर.

कुचर-(मूग, हरमरे वगैरेचा) न भिजणारा,
न शिजणारा दाणा.

कुचुबणे-दुःख पावणे.

कुचैला-वाईट बक्ष नेसलेली.

कुच्या-दुस्से, गुथे.

कुंजद-गज.

कुंज-कुण्याचें झाड.

कुटिल-१ बांदडा. २ रुपती.

कुठार-कुन्हाड.

कुंटल-कर्णमूग.

कुडी }

कुडें } -वेद.

कुढावा-साक्ष्यकर्ता.

कुंत-माला.

कुंतल-केश.

कुत्सा-निंदा.

कुन्हा-आकस, चुरस.

कुंभिणी }
कुंभिनी } -पृथ्वी.

कुंभिनीपाळ-पृथ्वीपति, राजा.

कुंभीपाक-एक नरक आहे; येथे पातक्यास

मडक्यांत घालून शिजवितात.

कुमुद-कमळ.

कुमुदिनी-चंद्रविकासी कमळाची वेल.

कुरंग-हरिण.

कुरवंडणे-ओवाळणे.

कुरुकुल-कौरववंश.

कुरुपुत्र-द्रोणाचार्य.

कुलगिरि-भारतवर्षातील मुख्य ७ पर्वत,

त्याची नावे-महेंद्र, मलय, सख्य, शक्तिमान्.

गंधमादन, विंध्य व पारियात्र.

कुलज-कुलीन.

कुलपति-कुलपुरुष, कुळातील मुख्य.

कुलाल-कुंभार.

कुलिशपाणि-ज्याच्या हातांत वज्र आहे
असा (इंद्र).

कुलिश-वज्र.

कुवलय-१ चंद्रविकासी कमळ. २ भूमंडळ.

कुश-दर्भाची एक जात.

कुशली-खुराल.

कुशस्थली-द्वारकापुरी.

कुथल (ल)-कुत्सित.

कुथीळ-दुर्गंधी, घागेरडा.

कुसरी-चतुर्गाई.

कुमुमचाप-मदन.

कुट्ट-अमावास्या.

कुशि-कूस.

कूजणे-गाणे, शब्द करणे.

कूट-१ पथात निंदा. २ खोटे. ३ शिखर.

कूय-आड.

कूपरे-कौपर.

कृतांतमगिनी-यमाची बहीण, यमुना नदी.

कृतार्थ-धन्य.

कृत्तिवासा-१ कातड धारण करणारा.

२ शिव.

कृत्या-पिशाची.

कृप (कृपाचार्य)-द्रोणाच्या बायकोचा भाऊ.

कृशाल-अग्नि.

कृशोदरी-सिंहकटी स्त्री.

कृषिक-शेतकरी, शेतकी.

कृष्ण-अर्जुन.

कृष्णा-१ द्रौपदी. २ यमुना.

कं-काय.

केउती-कोणती.

केउतीं-कर्ती.

केउतें-कशाचें.

केका-मोराचा शब्द.

केकी-मोर.

केंडणे-तुच्छ मानणे.

केणे-भ्यापाराचा माल.

केतु-ध्वज.

केली-कीडा.

केवाळु-बारीक घालु.

केंवि-कसें.

केविलवाणे-दीनवाणे.

केसर-कमळतंतु, केशर.

केसरी-सिंह.

कें-वेळां.

कैटमारी-कैटम राजाचा शत्रु (विष्णु).

कैरविणी-चंद्रविकासी कमळाची वेल.

कैवर्तक-धीवर, कोळी.

कैवल्य-मोक्ष.

कैवल्यदानी-मोक्षदाता.

कोटिगा-कोटगा.

कोट-कौतुक, होस.

कोडी (ढी)-कोटी.

कोदाटणे-दाटणे, मरणे.

कोपी-सोपडी.

कोष }
कोम } -अंकुर, मोड.

कोमेला-निस्तेज झाला.

कोपाळ-कोकिल.

कोष्ठ-उदर.

कौपीन-लंगोटी.

कौल-देवाचा प्रसाद.

कौलिक-मात्रिक.

कौशिक-विश्वामित्र.

कौमुभ-कुमुदाचा.

कौस्तुभ-विष्णूच्या गळ्यांतील रत्नविशेष.

कनु-यज्ञ.

कौट-कुकर.

कौष्टा-कोल्हा.

ख.

ख-आकारा.

खग-पक्षी.

खगमन-पक्षावर बसून जाणारा (गुरुवाहन
विश्रु).

खंगो-कृश होणे.

खंगेद-गुरुद.

खचरी-राक्षसी.

खजन-ताजवा पक्षी.

खटनट-ओंगळ, दुषा.

खडवर-कार उभ.

खडतरणे-आदळणे, खोचणे.

खंडज्ञान-अल्पज्ञान.

खत-पत्र.

खंत }
खंती } -खंद, काळजीने झुरणे.

खद्योत-काजवा.

खनि-खाण.

खवंद-फोड वगैरे होऊन क्षत पडतें तें.

खंदाइत-उंची वज्र.

खंदाळे-खंदायती वज्र.

खर-१ तोडण. २ गाढव. ३ एक राक्षस.

खल्वाट-टकल्या.

खाचना-मुळ.

खाजुणे }
खाज } -खाय, खाऊ.

खाड-एका प्रकारची तरवार; 'खाडा' पदा.

खाडणे-तोडणे.

खाडा-एके प्रकारची तरवार; दिवें पाते
रुंद असून हिला दोहोंकडे घार भरते.

खाटाणे-लापाल.

खाडियाची-शस्त्राची.

खाणी-प्राण. जारज अंज, स्वेदज आणि
उद्भिज्य ह्या चार खाणी आहेत.

खासदार-मोतदार.

खुर्द-सहान, अल्प.

खेटक-दाढ.

खेडकुळी-पाण्याचा पाट, दालवा.

खेव }
खेवो } -आलिंगन.

खोन-टोल, गुहा.

ग.

गगनग-आकाशसंचारी (देव).

गगनवाणी-आकाशवाणी.

गजगमा-दुसरी सारखी (रुद्र) चालणारी श्री.

गजपूर-हस्तिनापूर.
 गजवज-गडवड.
 गजहंता-सिंह.
 गंड-१ धनिष्ठ, संकट. २ गंडस्थल. ३ गाल.
 गणप-गणपति.
 गणिका-वेश्या.
 गतवयस्क-म्हातारा, वृद्ध.
 गदारोळी-मोठ्यानें.
 गदीन }
 गदीश } -गदायुद्धांत जिष्णात.
 गभस्ति-सूर्य.
 गभीर-गंभीर, खोल.
 गमणे-काळ सुखानें जाणें.
 गर-विप.
 गरगल-विपकंड (शिव).
 गरल-विप.
 गरियनवाज-दीनरक्षक.
 गरिमा-मोठेपणा.
 गरी-श्रेष्ठ.
 गरुदथ-गरुडपक्षी.
 गलीम-लुटारू.
 गल-गाल.
 गवसणी-आच्छादन, आवरण.
 गवादि-धर्मपोई, अप्रसन्न.
 गवाक्ष-घारें, झरोका.
 गव्हर-१ गुहा. २ गुप्त, मर्म, तत्त्व.
 गहन-१ अरण्य. २ खोल.
 गळदंड-हस्तीच्या मानेवरून रिकिवीप्रमाणें
 चढण्यासाठी सोडलेली दोरी, किलावा.
 गांग-गंगेचें.
 गांगेय-गंगेचा पुत्र (भीष्म).
 गांजणें-छळणें.
 गाजी-शूर.
 गांठीचें-पदरचें.

गांदीव-अर्जुनाचें धनुष्य.
 गाढ-दृढ.
 गाढें-दुर्बल.
 गात्र-शरीर.
 गांधार-दुर्योधन.
 गांधर्व-१ स्त्रीपुरुषांचा परस्पर प्रीतीनें विवाह.
 २ गंधर्वांचें.
 गाधिज-विश्वामित्र.
 गाबाळ-निरुपयोगी, फुटकळ मंथ.
 गामिणी-सगर्भा, गाम्भ.
 गायन-१ गाणें. २ गाणारा.
 गाली-शिब्या.
 गांव-योजन, चार कोस.
 गांवथा-गांवढळ, अढाणी.
 गांवलग्नी-सजयाचें हुसरें गांव.
 गाळितिया-गाळण्याचें वस्त्रांत.
 गिरा-वाणी, वाक्य.
 गिरिधर-गोवर्धनपर्वत धारण करणारा (कृष्ण).
 गिरीश-सदाशिव.
 गिवसणें-मिळविणें, सांपळणें.
 गी-१ वाणी. २ सरस्वती.
 गीर्वाण-१ देव. २ संस्कृत भाषा.
 गीष्पति-गृहस्पति.
 गुज-गुप्त.
 गुंजारव-गुंतु असा (गुंग्याचा) शब्द.
 गुडाकेश-निद्रा ज्याच्या स्वाधीन आहे
 असा (अर्जुन).
 गुंझन-गुंझान.
 गुण-दोरी.
 गुणगुणणें-हळहळ पुटपुटणें.
 गुंता-अडचण.
 गुरळा-गुच्छणा.
 गुरू-१ बाप. २ वडील. ३ उपदेश.
 ४ जड. ५ मोठा.

गुर्वी-श्रेष्ठ.

गुह-कार्तिकस्वामी.

गूज-१ गुण, धनिवेद्य; 'गुज' पहा.

गुघ्र-गिधाड.

गृहसमार्जन-घरांतील सडासारवण.

गेह-घर.

गे (गय)-हयगय.

गोट-तळ.

गोठण-गोठा.

गोठी-गोट.

गोत्र-१ पवंत. २ वंश.

गोधन-गाईचा समुदाय.

गोपायिता-रक्षणकर्ता.

गोपुर-१ शहरचा दरवाजा. २ शहरच्या किंवा देवळाच्या किंवा राजवाड्याच्या दरवाजावर बांधलेली उंच इमारत.

गोप्ता-रक्षण करणारा.

गोमट्टे-कुंदर, चांगले, प्रिय.

गोरटी-गोमटी.

गोरोचन-गाईच्या डोक्यांतले पिवळे द्रव्य.

गोवा } -गुंता.

गोबी }

गोहि-गाय.

गोहो-नवरा.

गौरविता-शोभायिणारा.

ग्रामहरी-(गांवातील सिंह) कुत्रा.

ग्राम-गाव.

ग्रहिक-गिन्हाईक.

ग्रीवा-मान, गळा.

ग्रह-पण, दाव.

ग्राही-घाशी.

घ.

घटना-घडवून आणण्याची तजवीज, योजना.

घटा-हत्ती किंवा मेघ यांचा समुदाय.

घडा (ढी)-१ घागर. २ घटका. ३ मोठ. ४ जम.

घन-मेघ, दग.

घरघेणा-घरमुडव्या.

घरटा-स्थान.

घनदाट-गच्च भरलेला.

घनरस-१ कापूर. २ उदक.

घनसार-१ चंदन. २ कापूर.

घाटील-कलिका.

घापे-पोंहचे.

घामेजेना-श्रांत होईना.

घावेवार-तडाका.

घावण-घावणे.

घास-गवन.

घूर्णिका-दासी.

घृत-तूप.

घेयिजेना-पेईना.

घोटक-पोटा.

घोटी-गिळी.

घोप-१ शब्द. २ गोठा. ३ गोंड्याडा.

घोमुळे-घोंत.

घ्राण-नाक.

च.

चकित-भ्यालेला.

चकोर-पक्षिविशेष; हा चंद्रकिर्णावर उड-
जीवन करतो अशी प्रसिद्धी आहे.

चक्र-चक्रवाक पक्षी.

चक्रवर्ती-सार्वभौमराजा.

चक्रवाल-मंदन, वस्तु.

चक्रयूह-सैन्याची चक्राकार रचना.

चस्तो-चांगला.

चैव-चौच.

चटक-चिननी.

चंड-मोठा.

चंडांशु-सूर्य.
चणक-हरभरे.
चतुरानन-ब्रह्मदेव.
चतुर्दश-चौदा.
चतुःशत-चारशे.
चतुःपष्टि-चौसष्ट.
चंद्रमौळी-महादेव.
चंद्रशाळा-सर्वोद्भूत उंच माढी.
चपला-धीज.
चपेटा-नाश, फस्त.
चपेटे-वेग.
चमू-सैन्य.
चरम-शेवटला.
चराचर-स्वावरजंगम सृष्टि.
चर्म-१ ढाल. २ कातडे.
चवडा-१ रंद. २ गंडस्यळ.
चवर-चवरी.
चवी-बन्यावाईटाची परीक्षा, गोडी.
चपक-पानपात्र.
चळघ-रास, चवड.
चाकाटणें-घड, चकित होणें.
चांग-चांगला.
चांगुणा-धियाळराजाची स्त्री.
चाचरणें-भडखळणें.
चांचूवरी-चोंचेंत.
चाड-आवड.
चाप-धनुष्य.
चामर-चवरी.
चामीकर-सुवर्ण, सोने.
चार-१ जामूद. २ चेष्टा.
चारदेह-१ स्थूलदेह. २ सूक्ष्मदेह.
३ कारणदेह. ४ महाकारणदेह.
चारु-मुंदर.
चावळण-घडयडणें.

चाळ-हालवूं.
चिकित्सा-१ रोगाची परीक्षा. २ औष-
धाची योजना.
चित-ज्ञान.
चित्तचतुष्टय-मन, बुद्धि, चित्त आणि
अहंकार या चारांचा समुदाय.
चित्राश्व-सत्यवान.
चीर-बख.
चुकूर-चकित.
चूडामणी-शिरोरत्न.
चेदरे-जाणति.
चेटके-चेदक.
चेतना-जीवित्व, चलनवलन.
चेतवे-खवळे.
चेल-वख.
चेववी } -सचेतन करी, जीववी.
चेटवी }
चैतन्य-आत्मस्वरूप.
चैल-'चेल' पहा.
चोख-चांगला.
चोखाळपण-चोखपण.
चोखाळिल्या-शुद्ध केल्या.
चोज-कौतुक.
चोजवविली-चोळली, माखिली.
चोहट-चव्हाटा.
चौगुणीनें-चौपटीनें.
चौडाळ-जातिधर्मविरहित आचरण
करणारा.
चौधरी-पाटलाचा हस्तक एक अधिकारी,
सरदेशमुख, चौथला.
चौसांचा-चार वेद आणि सहा शास्त्रे यांचा.
छ.
छंद-१ पृत. २ नाद, घट.
छग्र-कपट.

छळ-गांजपूक.
छात्र-शिष्य.
छायानायक-सूर्य.
छावा-हत्तीचा चालक.

ज.

जई-जेव्हा
जगडाळ-ध्वज, झेंडा.
जंगम-मनुष्य, पशुपक्षी इत्यादि.
जघन्य-नीच, कनिष्ठ.
जंघाळ-१ उंच. २ वेगवान्.
जंघी-१ जंघावंत. २ स्वरितगति.
जटी-जटायुक, तपस्वी.
जठर-पोट.
जहमारी-संकट.
जघिल्ले-जमविल्ले, सांचविल्ले.
जधी-जेव्हा.
जनक-१ बाप. २ एक राजा.
जनकतनया-सीता.
जनपद-देश.
जनिता-बाप.
जनु-जन्म.
जन्मदा-आई.
जन्हुवन्या-भागीरथी.
जंबोर-हंडलिवू.
जंघू-जांघूळ.
जयंती-जिंकणारी.
जरा-म्हातारपण.
जर्जरित-१ (म्हातारपणानें) धकलेडा.
२ जुना, फाटबा.
जत्र-मत्स्य वगैरे पाण्यांतली प्राणी.
जलाशय-सरोवर, तळे, ढोड.
जल्पना-बडबड.
जव-वेग.

जवन-वेगवान्.
जाइजणे-नामवंत.
जाकळणे-पोळणे.
जागळे-समजले.
जागीर-जहागीर.
जाजावती-बोवती, बडबटती.
जाण-जाणणार.
जाणीव-ज्ञान, आत्मज्ञान.
जाति-जाईची वेळ.
जानु-गुडभा.
जान्हवी-भागीरथी.
जाया-बायको.
जाल-नामुदाय.
जावळे-आवळे जावळे.
जिणावे-जिंकावे.
जिणे-वांचणे, जीवन.
जितावे-जिंकावे.
जितेंद्रिय-ज्यांनी इंदियांचें दमन केलें ते.
जिव्हार-मर्मस्पर्श.
जिष्णु-१ इंद्र. २ विष्णु. ३ जडून.
४ जयशील.
जीणणे-जिकणे.
जीन-१ जीर्ण. २ म्हातारा.
जीमूत-जेप.
जीव-१ प्राण. २ मृदस्पर्श.
जीवसाणी-जीवयोनि.
जीवन-१ वांचणे. २ पाणी.
जीवी-मनी.
जेपसी-जेव्हा.
जेवि (जेवी)-१ जणे. २ जेव्हा.
जे (जई)-जेव्हा.
जोगी-योग्यादी.
जोरा-पथन, रक्षण, जतन.
जोदर-अग्नि.

जोहारी-रत्नपारखी.
जैजार-त्रास, कंटाळा.
ज्या-धनुष्याची दोरी.
ज्येष्ठ-वडील, मोठा.
ज्योतिर्विद-ज्योतिषी.
ज्योत्स्ना-चांदणें.
ज्वलन-अग्नि.

झ.

झकविणें-फसविणें.
झटिति-लवकर, लागलेंच.
झडपणी-निरसन.
झगी-१ सत्वर. २ एकाएकी. ३ न जाणों,
कदाचित्.
झप-मासा.
झळवणें-चिकटणें.
झाकोळणें-व्यापणें.
झाडा-१ झडती. २ निरास.
झुंजार-थोड्या.
झेला-झुषका.
झोटधरणी-केशधरणी.
झोटी-डोईचे लांब केश.
झोड-दांडगा, निलाजरा.

ट.

टकमक-१ चकितपणा. २ चकितपणानें.
टकळा-छंद, ध्यास.
टाकाटाकी-त्वेरेनें.
टांचर-टांच.
टाहो-सतत ओरडणें.
टोणपा-१ लाकडाचा ठोकळा. २ मूर्ख.
टोप-मुकुट.

ठ.

ठक-दिडमूढता.
ठसावे-ठसे.

ठाणमाण-शरिराचा बांधा.
ठाय-ठिकाण, स्थान.
ठायीं पाढी-थांग लावी.
ठाव-स्थान, ठिकाण.
ठेला-१ राहिला. २ उभा राहिला.
३ कुंठित झाला.
ठेवी-ठेव.
ठोबरा-सुकांदा, ठोसा.

ड.

डगमगणें-घाबरा होणें.
डाई-डाव, सरसी, वर्चस्व.
डाणें-झाडी.
डोंगा-धांकडा, वक्र.
डौर-झगा.
डौरला-झांकला.

ढ.

ढका-धक्का.
ढका-डमर.
ढाळ-उतार.
ढाळणें-१ ओतणें, टाकणें. २ चारणें,
हालविणें.
ढालु-ढोल.

त.

तई-तेन्हां.
तगटणें-झटणें.
तटाक-तळें.
तडकणें-पटणें, फुटणें.
तढाय-तळें.
तडीतापडी-गोसावी, वैरागी.
तति-समुदाय.
तंतू-१ सूत्र. २ वात.

तत्पतां-खरेपणानें, निघयलें.

तध्य-तरें.

तंद्रा-आलस.

तर्धो-तेव्हां.

तनकुट-गवत.

तप-ग्रीष्मऋतु.

तपन-सूर्य.

तपस्या-तपश्चर्या.

तम-अंधकार.

तमोहर-सूर्य.

तरंगिणी-नदी.

तरुह-नौका.

तरणि-१ सूर्य. २ नौका.

तराजें-तागडीतें.

तरी-नौका.

तजें-भत्संन, निंदा, जाच, पिडास्त्र बोलणें.

तर्णक-वत्स, वासहं.

तयक-क्रोध, उकळी, आवेश.

तहशील-वसूलपदी.

तळपट-सत्यानारा.

तळपणें-चमकणें.

तळवट-खालचा प्रदेश.

तक्षक-सर्पविशेष.

तांडव-नृत्यविशेष.

तांतडी-स्वरें.

तादात्म्य-ऐक्य.

तापसी-१ श्रमिस्त्री. २ विचारी.

तामरस-कमळ.

तामरसाश-कमलासारग्ये झोळें ज्याचे सो.

तार-उंच (स्वर).

तारापीडा-चंद्र.

तारवें } -नौका, जहाज.
तारुं }

तावी-मितास करी.

तितित्ता-क्षमा, शांति.

तिमाणें-पासरानों हेत खाऊं नये म्हणून
क्रेलेलें मुजगावणें.

तिमिर-अंधकार.

तिवारी-१ तक्का. २ गिरदी. ३ गादी.

तुकणें-यरोवरी करणें.

तुकविणें-हालविणें.

तुकी-१ पारव्यांत. २ कसेटीस.

तुंग-उंच.

तुसेनी-तुझ्याने.

तुंड-तोंड.

तुंबळ-अतिशयित, फार.

तुंबळे-दाटे, भुरे.

तुमुल-तुंबळ, निरुवावें.

तुंगी-पोही.

तुरंगणें-तुंगणें.

तुरंगी-मैजिन्या.

तुला-साम्य.

तुळी-हालवी.

तुण } -भाता.
तुगी }

तुणें-सोकर.

तुयें-बाप.

तुळ-घाणुल.

तेजाळ-तेजस्वी.

तेजी-घोडा.

तेजेनिशी-सूर्य.

तेर्वि } -१ तसें. २ तेव्हां.
तेवी }

ते-तेव्हां.

तोड-बाडक.

तोस-संतोष.

तोडर-तोरी, पादभूषण.

तोडा-अंरें, अडाडा.

तोय-पाणी.
 तोरा-क्षोक, डौल, नखरा.
 तोष-संतोष.
 त्रपाकंचुक-लज्जारूप, चिलखत.
 त्राण-रक्षण.
 त्राहाटिल्या-१ सिद्ध केल्या. २. वाजविल्या.
 त्रिगुण-सत्त्व, रज, आणि तम हे तीन गुण.
 त्रितय-तीन पदार्थांचा समुदाय.
 त्रिदश-देव.
 त्रिपाद-अग्नि.
 त्रिधाचा-(सत्य सत्य), खरेंच, निश्चयानें.
 त्रिशुद्धि-त्रिवाद शुद्धि.
 त्रुटि-क्षण.

थ.

थडी-कड, तीर.
 थाटी-समुदाय.
 थान-स्तन.
 थार-१ थारा, आश्रम. २ रतून राहणें.
 थिटें-लहान.
 थिझर-पाण्याचें डबकें.
 थीत-व्यर्थ.
 थोडकें-थोडें.
 थोरावे-घाटे.
 थोरीव-मोठेपणा.

द.

दचक-धाक.
 दंडधर-यम.
 दंडवत-सर्व भंगे जमिनीवर टेंकून नमस्कार.
 दंती-हत्ती.
 दंदशक-सर्प.
 ददिया-योद्धा.
 दनुज-दैत्य.

दपती-मेढूण, नवरावायको.
 दबा-हृष्टा करण्याची तयारी.
 दभ्र-अल्प.
 दमयंती-१ गर्व हरण करणारी. २ नवदुस्त्री.
 दमामा-मोठा नगारा.
 दमुनी-नाश करून.
 दयाळ-दयाळु.
 दयित-प्रिय.
 दर-१ शंख. २ भय. ३ थोडें.
 दरिद्र-दरिद्री.
 दर्वी-पळी.
 दर्वीकर-सर्प.
 दर्शन-पह्दर्शन, सहा शास्त्रें.
 दव-१ दावानळ, वणवा. २ वन, अरण्य.
 दवस्थ-वणव्यांत सांपडलेला.
 दशकंधर-(दशकंठ) रावण.
 दशन-दांत.
 दशशतमुखांग-(एकसहस्र तोंडे असलेला)
 शेपाचा देह.
 दशस्यंदन-दशरथ.
 दशानन-रावण.
 दंष्ट्रा-दाढ.
 दल-अग्निनीकुमार.
 दसोढी-दशी
 दळ (ल)-१ सैन्य. २ पाकळी.
 दळवाडें-१ जाडपणा. २ समुदाय.
 दक्षिण-१ उजवा. २ दक्षिण दिशा.
 दाटणी-निविडता, दाटी.
 दांतवळें-हस्तिदांतांचे केलेले भूषण.
 दादला-नवरा.
 दान्त-द्वित्रयदमन करणारा.
 दापी-दावी, धमकावी
 दाम-१ पुष्पमाला. २ दाबें.
 दामोदर-कृष्ण.

दाय-१ पित्रुधन. २ बाटा.

दारा-श्री. वायको.

दारु-काष्ठ.

दारुह-कृष्णाचा सारथी.

दारुण-क्रूर, कठीण भयंकर.

दारुजुड-मुताच्या बांकी, कंगण्या वगैरे.

दाव-'दव' पहा.

दावाते-वगळ्याने पीडित.

दाक्षिण्य-औदार्य.

दित्री }
दित्रीबा } -इष्टि.

दिनमणि }
दिनराज } -सूर्य.

दिति-प्रकाश, कांति, तेज.

दिव्य-१ स्वर्गातील. २ शुंदर.

दिव्यरम-अमृत.

दुराष्ट-दुर्मग.

दुग्धसार-तूप.

दुग्धोर्ध्व-शीरसमुद्र.

दृणावे-दुष्पट होई.

दुधिया-पांढरा भोंपळा.

दुबळा-१ दख्खी. २ अक्षय.

दुमगी-धार कागडें.

दुभे-प्रसाये.

दुग्ध-प्राप्त दोग्याग कठीण.

दुरित-पातक.

दुरणि-दुर्मोपन.

दुर्गत-दख्खी.

दुर्गम-कठीण ; अयंकर ; टाळतां येणार नाही

घस.

दुर्गा-पार्वती.

दुर्निवार-निवारण करण्यास अशक्य.

दुर्बल-धारण करणारा अशक्य.

दुर्दर-दुष्ट, बाईर भयंकराच्या.

दुलडी-गळ्यातील दागिना.

दुप्तर-अशक्यता कठीण.

दुहणे-दूध काढणे.

दुष्टिता-१ कन्या. २ सून.

दून-दुःखित, तप्त.

दूखी-रजरवला.

देवगर्भ-देवतुल्य.

देवतरिनी-भागीरथी.

देवदत्त-अर्जुनाच्या शेताचे नांव.

देवघाडी-अकस्मात आलेले मोठे संकट.

देवनळ-थोर.

देवर-दीर.

देवराज-ईश्वर.

देवर्षि-नारद.

देवलसी-देवळांत राहणारा, साधु.

देवमत-भीष्म.

देवांगना-देवांच्या स्त्रिया.

देवाय-महादेव.

देवायना-गंगा, भागीरथी.

देवी-१ देवांगना. २ राजाची पत्नी, राणी.

देवेन्द्र-ईश्वर.

देवदारे-देवालय.

देवाधी-देवापार.

देविक-गुह.

देववटा-स्थान, प्रदेश.

देवतिर-अन्य देव.

देवाभिमान-देवच मी अती मुष्टि.

देहुडी-चौकी.

देववाणा-वापुडा.

देवदत्त }
देवदत्तक } -दुर्दैवी, कंटा.

देव निर्दे-आनेद होणे.

दुति-कांति.

दुर्मा-सूर्य.

द्रविण-पैसा.

द्रुति-सुवास, सुगंध.

द्रोणी-(द्रोणपुत्र) अश्वत्थामा.

द्वंद्वयुद्ध-कुस्ती.

द्वंद्व-मुखदुःखादि युग्में.

द्वारावती-द्वारका.

द्विज-१ दंत. २ ब्राह्मण. ३ पक्षी.

द्विजराज-चंद्र.

द्विजाति-ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य हे.

द्विप-हत्ती.

द्वैत-भेदयुद्धि.

द्वैपायन-व्यास.

ध.

धडफुडें (डी)-१ कठोर, मर्मभेदक. २ एकदम.

धडाढीत-जळत.

धडौती-व्यवस्थित.

धणी-लाभ, तृप्ति, वैपुल्य.

धतूर-धोतरा.

धनंजय-१ अर्जुन. २ भूमि.

धनद-कुबेर.

धन्व-धनुज्य.

धन्वी-धनुज्य धारण करणारा.

धमनी-१ फुकणी. २ शीर.

धमिल्ल-केशासंभार

धर-पर्यंत.

धरणी-पृथ्वी.

धरमधका-कार्य न होतां व्यर्थ जे भ्रम पडतात ते.

धरा-पृथ्वी.

धराधीश-राजा.

धरारमण-पृथ्वीपति, राजा.

धर्म-यमधर्म.

धर्मण-दांडगेपणा.

धव-नवरा.

धवलारें-धरें.

धवळणें-शुभ्र करणें.

धाटी-रीत, प्रकार.

धाता-ब्रह्मदेव.

धात्री-१ पृथ्वी. २ दायी.

धाम-१ घर. २ तेज.

धाय-१ तृप्त होय. २ रडण्याची आरोळी.

धारा-लहान.

धारें-१ कमी. २ धुरावें.

धाले-तृप्त झाले.

धावणें-पाळलाग करणारे लोक.

धावण्या-रक्षणासाठी.

धियसा } -उत्कंठा, धैर्य, हृष्यास.
धिसा }

धी-युद्धि.

धुधुवाट-वेग.

धुमकुस-गर्दी.

धुर-अग्रभाग.

धूर्जटि-महादेव.

धृति-धैर्य.

धोपणें-तहानेनें किंवा आसेनें गळा मुकणें.

धौम्य-पांडवांचा उपाध्याय.

न.

नई-नदी.

नर-मुसर.

नग-१ पर्वत. २ भूषण. ३ पक्ष.

नटले-सिद्ध झाले.

नाति-नमस्कार.

नंदन-मुलगा.

नंदिनी-कन्या, मुलगी.

नभोवाणी-आकाशवाणी.

नय-न्याय.

नर-१ मनुष्य. २ अर्जुन. ३ एक जाती
 प्राचीन ऋषि.
 नरसिंह } -राजा.
 नरेन्द्र }
 नतंक-नाचगारा.
 नलद-वाढ्या.
 नव-१ नवीन. २ तरणा. ३ नऊ (संख्या).
 नवनीत-सोणी.
 नवलास-नवल, खमस्कार.
 नवाई-गोडी, कौतुक
 नवाजणे-धर्षणे.
 नवाळी-कौतुक, गोष्टी.
 नवोढा-नववधू, नवरी.
 नवहाळी-नावीन्य.
 नहुय-ययातिराजाचा पिता.
 नाक-स्वर्ग.
 नाकर्षि-देवऋषि.
 नाकेश-इंद्र.
 नाग-हृत्ती.
 नागवण-हानि.
 नागवण-मुकणे.
 नाटकशाला-कलावंतीश.
 नाट्य-नृत्य.
 नाडा-मोट्या वरचा दोर.
 नातळणे-न स्पर्शणे.
 नातुटणे-न प्राप्त होणे.
 नाथिला-१ व्यापला. २ सोडा, जो
 नाही तो.
 नायकवधो-संनापति.
 नाराच-याण.
 नावेक-अनळ, दणभर.
 नाहूत-न कोलायलेला.
 नाहो-नगरा, पति.
 नाळ-नळी.

निकर-१ समुदाय. २ फहर.
 निरुपनिषाण } -बरोडीचा दगड.
 निरुपमापण }
 निकोश-महत्त.
 निकें-रोरे.
 निरुंदणे-सिटकारणे, धिसपिटायणे.
 निगदणे-बोलणे.
 निगम-वेद.
 निगुती-निधये.
 निमह-१ निधय. २ अडकाव.
 निजपद-आत्मपद.
 निजबोध-आत्मज्ञान.
 निटिस-कपाळ.
 निटलदेश-कपाळभाग.
 निडळी-कपाळी.
 निहारी-दृष्टीत.
 नितंबिनी-छाी.
 निदाध-उष्णता.
 निदान-१ कारण. २ शंयट.
 निदिध्यास-असट ध्यान.
 निदेला-निद्रिस्त.
 निघटा-धर्षाचा.
 निघटे-अभेय.
 निधान-ठेव, निक्षेप.
 निधि-पेसा.
 निघोट-१ परिपूर्ण. २ एकरू. ३ पीट.
 निनद-शब्द, नाद.
 निनट-उपळ.
 निघर-पट.
 निबलेप-दट कावण्याचे माफन.
 निमास-बुडालेला, गडनेला, गटपट.
 निमाळा-संस्ला.
 निमगा-नदी.
 नियति-देव.

निरखणे-पहाणे.
 निरंजन-१ निष्कलंक, निरुपाधिक. २ परमेश्वर.
 निरपत्रप-निरंज.
 निरय-नरक.
 निरवणे-स्वाधीन करणे.
 निरसतां-नष्ट होतां.
 निरक्षर-अक्षरशून्य, मूर्ख.
 निरुते-स्पष्ट, पूर्ण.
 निरुपचार-उपचारहीन.
 निरें-शुद्ध, निखालस.
 निरोध-अटकाव.
 निरोपणे-सांगणे.
 निर्जर-देव.
 निर्दळणे-नाश करणे.
 निर्घारी-निश्चय, खचीत.
 निर्धूत-निःशेष.
 निर्मत्सना-धिकार, निंदा.
 निर्भर-पूर्ण.
 निर्वाण-अंत, समाप्ति.
 निर्वाणी-संकटसमयी.
 निन्दा-अगदी.
 निलय-घर, स्थान.
 निवटणे-१ प्रवीण होणे. २ टाकणे, नाश करणे.
 निवाड-निर्णय, निकाल.
 निधांत-स्तब्ध, स्वस्थचित्त.
 निवास-स्थान.
 निवृत्ति-मुक्ति.
 निशाणी घाव घालणे-जिकणे.
 निशीथ-मध्यरात्र.
 निःशेष-निखालस, निस्संशय.
 निष्क-पदक, अलंकार.
 निष्कल-एकरूप.
 निष्ठे-निघये.
 निरूप-निरंज.

निस्पृह-निरिच्छ.
 निःसाराया-दूर कराया.
 नि स्व-निर्धन.
 नीर-पाणी.
 नीरज-कमल
 नीलग्रीव-महादेव.
 नुगवे-न कळे.
 नुत-स्तुत, वासाणलेला.
 नुमजे-न समजे.
 नुमसे-१ न विभंवे. २ न सांगे.
 नुरे-न उरे.
 नुसधी-नुस्ती, केवळ.
 नूत-'नुत' पहा.
 नृपासन-राजाची गादी.
 नेवे-न घेई.
 नेटका-मनोहर.
 नेणता-अजाण, लहान.
 नेणीव-अज्ञान.
 नेदितां-न देतां.
 नैपथ-नळराजा.
 नोलांडवे-न उलंघवे.
 नोहावी-न व्हावी.
 न्यसीत-ढेवीत.

प.

पंकेदह-कमळ.
 पंक्ति-१ ओळ. २ दहा.
 पंक्तिबंधर-(दशबंधर) रावण.
 पंक्तिपट-दहा फणांचा.
 पंगु-पांगळा.
 पंधळणे-पसरणे.
 पंचम-सप्तस्वरांपैकी एक स्वर.
 पंचवदन-शिव.
 पंचानन-सिंह.

पचाहारी-मांशिक.
 पंचू-१ पक्षी. २ चुवा, पक्कदार.
 पंजर-पिंजरा.
 पट-पट्ट.
 पट्ट-१ हुशार. २ निरोगी.
 पडसाद-प्रतिध्वनि.
 पडिमरु-सांगाती, सोबती.
 पडियासणे-भासणे.
 पडिये-आवडे.
 पण्यांगना-गणिका, वेड्या.
 पतग-पक्षी.
 पतंग-१ सूर्य. २ पक्षी. ३ एक प्रकारच्या
 रंगाचे लाकूड.
 पतन-१ क्षाप. २ पातित्य, नीचत्व.
 पति-१ धनी. २ नवरा.
 पतित-पार्श्वी.
 पत्ररथ-पक्षी.
 पय-पाट.
 पय्य-हितकारक.
 पद्-स्थान.
 पदातीत-जागेवरून दूर केलेला; काढलेला.
 पघ-यमळ.
 पघमवांड-अज्ञात.
 पघपोनि-अज्ञेय.
 पघराग-एक प्रकारचे माणिक.
 पघ्रा-कृष्णी.
 पघ्रासन-१ अज्ञेय. २ योगशास्त्रांत एक
 प्रकारचे आसन आहे.
 पघिनी-कमलिनी.
 पघावे-यवितारुपाचे रजावे.
 पनस-फणस.
 पय-१ दूध. २ उदक.
 पयोपर-१ स्तन. २ भेष.
 पयोधि-गमुद.

पर-१ शत्रु. २ दुसरा. ३ उत्तम. ४ परंतु.
 परती-पलीकडे.
 परय-परलोक, परलोकी.
 परदार-परस्त्री.
 परम-अत्यंत, फार.
 परमेष्ठी-ब्रह्मदेव.
 परवंडा-वंचरेमोवती गुंडाळण्याचा पदर.
 परस्व-परपत्न.
 पराग-१ महापराध. २ गुण्यांतील रज.
 परावा-१ परका. २ शत्रु.
 परिकर-१ कमरपट्टा. २ प्रयत्न. ३ समूह.
 परिखा-खंडक.
 परिग्रह-१ घेणे, ग्रहण. २ संग्रह. ३ परिवार.
 परिचर्या-सेवा.
 परिजन-सेवक.
 परिणामले-परिणाम पावले.
 परिधान-वस्त्र.
 परिधि-घळें.
 परिमल-मुणव.
 परिरेम-आलिप्त.
 परिवर-प्रकार.
 परिवार-बरोबर असणारी माणगे.
 परिवेष-राळे.
 परी-प्रकार.
 परेश-भागवान.
 परेसी-याचिनिशेयाध. पय, परयनी, मध्यमा
 आणि वैरावी अशा चार बाणी आहेत.
 परेस-वृष्टीच्या मागे.
 परीते-दूर; वेष्टे; पलीकडे.
 परेणे-वरणे, विवाह करणे.
 परेद-परतन.
 पर्याय उता-मते उत्तर.
 पन्हा-पलीकडे.
 पन्हा-मांत.

उलाल-पाचोळा, कोंडा.
 उलाश-राक्षस.
 उल्ली-गांव.
 पवनज } -मारुती.
 पवनतनय }
 पवनारि-सर्प.
 पवमान-वायु.
 पवाड-स्तव, स्तुतिपर कविता.
 पवि-वज्र
 पवे-पावे.
 पव्हे-पाणपोई.
 पशुप-१ गुराखी. २ शंकर.
 पशुपति-सांव.
 पश्यतोहर-पाहात असतां नेणारा, उचल्या,
 भामटा.
 पड्डणें-१ निजणें. २ पावणें.
 पक्ष-१ पंथरवडा. २ बाजू, तरफ.
 पक्षती-पक्षमूळ.
 पक्षिगमन-गरडवाहन. 'खगमन' पाहा.
 पक्षिपति-गरड.
 पाइकी-सेवा.
 पाखर-भासरा, रक्षण.
 पाखाळा-स्वच्छपणा.
 पांग-अडचण, संकट.
 पाचारणें-बोलावणें.
 पांचाळ-एक देश; लाहोर.
 पाटव-धातुर्य.
 पाटस्थळ-पाटाच्या पाण्यानें होणारें शेत
 वगैरे.
 पाटा फुटणें-अज्ञान नाहीसें होणें.
 पाटाव-रेचामी वज्र.
 पाटीर-चंदनटुक.
 पाटोरी-पाट्या.
 पांटोळा-पितांवर.

पाठारी-पृष्ठभागी.
 पाड-१ मान, लेखा. २ सादृश्य.
 पाडें-प्रमाणें.
 पाणी-ह्यात.
 पातळा-आला, पावला.
 पाता-पालनकर्ता.
 पातां-पाहतां.
 पाती-पंक्ति.
 पातेंजूं-विश्वासूं.
 पात्री-भांडें.
 पादप-वृक्ष.
 पाप्में-पातकें.
 पामर-हलकट, यःकथित.
 पायकी-चाकरी.
 पायवणी-पादोदक.
 पायस-खीर.
 पायाळु-जन्मताना पायांकडून जन्मलेला.
 पायु-गुदस्थान.
 पार-(प्रहर) वेळ.
 पारद-पारा.
 पारिजात-कल्पवृक्ष.
 पारिवर्ध-लवाजमा.
 पारु-(पार) अंत.
 पारुये-१ हसे. २ दुखावे.
 पार्श्व-बाजू.
 पाळऊ-पालव, पदर.
 पालकी-पाळण्यांत.
 पालखती-भांडी.
 पालाणें-१ झांकणें. २ खोगीर पालणें.
 पालानविणें-सज्ज करणें.
 पाव-पाय.
 पावरु-अग्नि.
 पावन-१ पवित्र. २ पवित्र करणारा.

पाशी-वरुण.
 पांमु-धूल, रज.
 पाहुणे-पाहुणचार.
 पाऊ-कांड.
 पाळा-वेडा.
 पाळोती-माहातात.
 पाशिक-१ संशयाचा. २ एकपशी.
 पिक्त-कोकिल.
 पिठणें-ताडणें.
 पिंड-देह.
 पितामह-१ बापाचा बाप, आज्ञा. २ भीष्म.
 पितृप-यम.
 पिनाह-दांकराचें धनुष्य.
 पिनाकी-दांकर.
 पिपीलिका-मुंगी.
 पिशित-मांस.
 पिशुन-दुष्ट, चहाड.
 पिठ-पीठ.
 पिराड-भूत, पिशाच.
 पिशून-दुष्ट, चहाड. 'पिशुन' पक्ष.
 पीड-स्पल, आसन.
 पुंख-विचारा.
 पुंगव-श्रेष्ठ.
 पुंज-राज.
 पुजी-१ शोभवी. २ पूजा करी.
 पुडामाजी-अग्निपुडांत.
 पुंङ-दनेसोर, अपम.
 पुडतापुडती-वारंवार, पुन्हापुन्हा.
 पुडती-पुनरपि.
 पुडी-पुडें.
 पुडिल-अन्य, दुसरा, परकी.
 पुंभूरज-पुस्तकेप.
 पुडिजेना-पुरेना.
 पुडप्याग्र-पुरणश्रेष्ठ.

पुण्यार्थ-धर्म, धर्म, काम आणि मोक्ष ह्यां-
 पैकीं प्रत्येक.
 पुदहृत-इंद्र.
 पुरोधा-उपाध्याय.
 पुरोहित-उपाध्याय.
 पुलिन-बाळवंट (नदीचे).
 पुदकर-१ कमल. २ शुंढाम.
 पूर्वी-समाप्ति, परिपूर्णता.
 पूर्वरेखा-पूर्वाचें कपाळी लिहिनेलें.
 पूतना-सेना.
 पूषा-पुंसी.
 पूषक-पोह.
 पें-पाशी, कडे.
 पेंचपाठ-पेंचराच.
 पेंटे-बोधी.
 पें-१ निश्चय, राखित. २ वाक्यदुरुक अक्षय.
 पेंजार-गेडर, जोज.
 पेंडुन्यवादी-उणें पाहणारा.
 पेंसे-पें असे.
 पोटपोटा-पोटबाच, पुस्तानंद.
 पोटळणें-पोटाशीं धरवें.
 पोट-१ बालक. २ दिवडी. ३ नांव.
 पोतास-भीमसेनी कपूर.
 पोदवडा-१ मुलांचा समुदाय. २ पोरबडवणा.
 पोसणें-पोसावाग्र देतलेले (लेख).
 पोदणी-पोदाववाजेमो पाणी.
 पोही } -पावपोई.
 पोह }
 पोथ-नायु.
 पोवडी-१ पोवडी. २ चौदिकानी.
 प्रकर-अमुदाय.
 प्रकाम-अखंड, पार.
 प्रहति-१ माथा. २ प्रजा.
 प्रहतिपुष्ट-माथा आणि ईश्वर.

प्रचुर-पुष्कळ.
 प्रजा-१ संतति. २ लोक.
 प्रणत-नम्र, शरण.
 प्रणति-नमस्कार.
 प्रताप-१ सामर्थ्य. २ उत्पन्न.
 प्रतिभा-१ स्फूर्ति, स्मृति, आठवण. २ बुद्धि.
 प्रतिम-सारखा.
 प्रतीची-पश्चिमदिशा.
 प्रतोद-चाबूक.
 प्रत्यगात्मा-कूटस्थ, जीवाचें लक्ष्य स्वरूप.
 प्रत्यय-अनुभव.
 प्रधानज-प्रकृतिजन्य.
 प्रपंचीक-संसारसंबंधी.
 प्रपदे-पायांचीं अप्रें.
 प्रबंध-रचना.
 प्रभंजन-वावटळ.
 प्रभूत-पुष्कळ.
 प्रमदा-तरुण स्त्री.
 प्रमाद-दुर्लक्ष्यामुळे झालेला दोष, बेसावधपणा.
 प्रयाणी-जातेवेळीं.
 प्रथया-वृद्ध.
 प्रवाल-१ पल्लव. २ पोंवळें.
 प्रवृत्ति-वार्ता, बातमी.
 प्रथय-लीनता.
 प्रक्षालन-धुणें.
 प्रहा-बुद्धि.
 प्रज्ञाचक्षु-१ आंधळा. २ धृतराष्ट्र.
 प्रज्ञापक-आंधळा.
 प्राकृत-१ साधारण. २ नीच.
 प्राची-पूर्वदिशा.
 प्रांजळ-उघड, भोक्ळा.
 प्राज्य-पुष्कळ, विपुल.
 प्राण-वायु.
 प्राणवृत्ति-१ जीवन, निर्वाह. २ वायुसंस्था.

प्रांत-कडा, शेवट.
 प्रातर्विधि-शौचस्नानादि क्रिया.
 प्रायः-बहुधा.
 प्रायश्चित्त-प्रायः (पाप) + चित्त (शोधन),
 पापदूरीकरण.
 प्राज्ञ-चतुर, शहाणा.
 प्रेतगतिगत-मेलेला, प्रेताच्या स्थितीला
 मेलेला.
 प्रेपणें-पाठविणें.
 प्रोतुंग-उच, दीर्घ.
 ह्रदंग-वानर.

फ.

फटकाळ-दुष्ट.
 फडकणें-उडून जाणें.
 फणक-सर्प.
 फणी-सर्प.
 फरा-१ विपळवण. २ रांग, समूह.
 फाणस-कंदील.
 फाल्गुन-अर्जुन.
 फिटणें-मुक्त होणें, सुटणें.
 फिरंगणी-फिरंगी लोकांसंबंधी.
 फिराद-फिराद.
 फुटाचें-हिरण्य आभ्याचें.
 फुंफाट-फो ! फो !
 फुलारा-मुंफलेलीं फुलें.
 फेडिशी-घालविशी.
 फोल-व्यर्थ, फुकट, वांधां.

व.

वक-वगळा.
 वंक } -१ चौकी, पढारा. २ पदारेकरी.
 वंका }
 वजागी-भांडखोर, भिसखोर.
 वडिवार-घोरवी.

बसिना-भासे धरण्याचा गळ.

बडुवा-देवदूत.

बंदी-स्तुतिभाटक, भाट.

बेधली-दारी.

बंभर-भ्रमर.

पद्मा-१ उपहारा. २ बोभाटा.

वरवंडा-मुंदर.

बराडी-भिकारी, ग्रांता सुटलेला.

बहं-पंख, पक्ष.

बही-१ मोर. २ पक्षी.

बलगद-बळराम.

बलदा-बलनामक दैत्याला मारणारा-(इंद्र).

बलव-१ गोंडी २ आचारी, स्वयंपाकी.

बराणे-मुळ, बीज.

बहुगस-पुष्कळ.

बहुयमाळ-पुष्कळ.

बळ-१ बळराम. २ शक्ति.

बळवंड-दांडगा.

बळसप्राणे-गोठ्या बळाने.

बळी-१ बळकट. २ एक राजा (प्रह्लादाचा नातू).

बागूल-पाऊ, भवंचर पदार्थ.

बागेंसरी-संगाराची डंगडी.

बाजा-गजर.

बाजी-१ बाप. २ संकट.

बाड-कनाथ, पन्दा.

बाड-दण्ड.

बागणे-डगणे.

बाद-बादून टारलेला.

बापा-दजा, बास, दुःख.

बापाडी-१ डोंगरावरचा प्रवेश. २ बंधन.

बाप-१ बाप हो. २ मोठा.

बावरा-बावरा.

बावुरे-भक्षक.

बापोपारा-उत्तम वेप.

बारवार-वारंवार.

बारी-डोंगराळ भव्यलीची वाट; रांग.

बालिश-मूर्ख पोरकट.

बाप्प-१ आसवे, भय. २ बाक.

बाहणे-बोलावणे.

बाहे-बाहु.

बाह-१ बाहु. २ बाहेरचे.

बाहवडे-बाहुभूयणे.

बिक-महत्त्व.

बिजल }
बिजलक } -मांजर.

बिनी-१ अघाटी. २ पागेळ्याचे केळे.

बिंब }
बिंदपळ } -विछले तोंडले.
बिंबीफल }

दिपाळ-भल्लेच.

दिरडे-बंधन.

दिरिद-कौतुक.

दिरदास्त-बाणा बाळगणारा.

दितोरी-काचेवे.

दिस-कमळाचा वृंक्ष.

दिसिनी-कमळिनी.

दीज-१ द्वितीया तिथि. २ कारण. ३ बी.

दीजे-स्वरांतर, गमन.

दीनूटी-दीमोड.

दीमत्सु-धडुन.

दुधा-दुवातिक घुन.

दुडनपा-दुडन्यापा.

दुडी-१ शेवटी, पोरणामी. २ हली.

दुडणे-गमन.

दुडावणे-गमनावणे.

दुध-१ केशित, दहाना. २ एक प्रकारचा

चंदरा सुकन.

पुभुधु-भुकेलेला.
 बेसक-स्थान.
 बोने-भोजन.
 बोभात-हाक मारीत.
 बोभाय-हाक मारी, बोलावी.
 बोळवणे-पोचवणे, रवानगी करणे.
 ब्रह्म-ब्राह्मणास मारणारा.
 ब्रह्मण्य-ब्राह्मणाविषयी दयाळू.
 ब्रह्मनंदन-(ब्रह्मपुत्र) नारद.
 ब्रह्ममुहूर्त-पहाटेच्या चार घटका रात्रीचा
 समय.
 ब्रह्मांड-सर्व जग.
 ब्रह्मांडावली-ब्रह्मांडांची पंक्ति.
 ब्राह्मण्य-१ ब्राह्मणांचा समुदाय. २ ब्राह्मण-
 पणा.
 ब्रीद-घाणा.

भ.

भ-नक्षत्र.
 भंग-१ तरंग, लाट. २ नाश.
 भक्षण-नक्षत्रसमूह.
 भगवान-पद्गुणभर्यसंपन्न ईश्वर.
 भगळा-भेगा, चिरा.
 भजक-सेवक.
 भट-योद्धा.
 भंड-१ फजिती. २ भांडखोर.
 भणन-भिकारी.
 भणणे-म्हणणे.
 भद्र-१ कल्याण. २ सिंहासन.
 भद्रजाती-१ भीम. २ गन. ३ अश्व.
 भर-अतिशय.
 भरण-पोषण.
 भरावरी-वरचेवर, लवकर.
 भर्ग-महादेव.

भर्जित-भाजलेले.
 भर्म-सुवर्ण.
 भव-१ संसार. २ महादेव. ३ उत्पत्ति.
 भवंडा-भारका.
 भवन-घर.
 भवान्धि-संसारसमुद्र.
 भवार्कतपत्र-संसाररूपी सूर्याला छत्राप्रमाणें
 अक्षणारा भक्तापनाशक.
 भव्य-कल्याण.
 भसित-भस्म.
 भा-शोभा, कांति, तेज.
 भाऊ-भावू, मानू.
 भाक-भाषण, बचन.
 भागवत-भगवद्गूढ.
 भाग्य-१ ऐश्वर्य. २ दैव.
 भाज-भार्या, बायको.
 भाजन-यात्रा, भाडे.
 भाजा-'भाज' पहा.
 भाट-स्तुतिपाठक.
 भांड-वाद्याळ.
 भांडार-द्रव्याची कोटी, खजिना.
 भाता-बाणांची पिशवी.
 भातुळे-बाळ.
 भान-चैतन्य, शुद्धि.
 भानुनंदन-सूर्याचा मुलगा, (फण).
 भाने-शेपाम्न.
 भांवरभुते-वेदे.
 भार-समूह.
 भारती-वाणी, वाग्देवता.
 भारद्वाज-कुड्डकुंभा (पक्षी).
 भारी-पुष्कळ मोलाचा.
 भाव-१ निष्ठा. २ अभिप्राय.
 भावरीय-मन्यु.
 भानोनी-मानून.

भाळ-१ मस्तक. २ कपाळ.

भाळणे-मुलणे.

भिटणे-झगडणे.

भिदुर-वज्र.

भिद्रावितं-भिद्रवितां.

भिधु-प्रवचारी.

भिधुकी-याचकी.

भीतरी-आंत.

भीमकी-१ हविमणी. २ दमयंती.

भीर-भितरा.

भुज (जा)-बाहु, हात.

भुजंग } -सर्प.

भुजंगमारी-सापांचा दायु गळक.

भुजे-भोगी.

भुवन-१ गृह. २ जग.

भूतात्मा-प्राणिमात्राचा आत्मा.

भूरेष } -पृथ्वीवरील देव, प्राकृण.

भूप-राजा.

भूभेद-राजापिराज.

भुव-१ पर्वत. २ राजा.

भुदरि-१ (भू+मृत+भरि) पर्वतांचा दायु, ईद.

भुधर-पर्वत.

भुग-१ मोठेपण, घोरपण. २ दागिना.

भ-भ्रमर.

-भय.

ह-भेदक.

ड-भ्याड, भितरा.

ण-मार्तीचा गोळा.

!-भयानं.

रा-भय.

!-जोवन.

भेयज-उत्तप.

भोग-विदय.

भोगवती-पाताळांतील गंगा.

भोगी-सर्प, नाग.

भोज-वैभुक्.

भोजे-खाणीं विणीं.

भोवणे-फिरणे, घासणे.

भू-भुवर्द.

म.

मकरंद-मुष्परास.

मकरालय-समुद्र.

मंचक-पलंग.

मंजु-कोमळ (शब्दानीं).

मंडण-भूषण.

मंडल-नकाशाप्रदेश.

मंडूक-देहा.

गणिक-मंडक, डेरा.

गणिवंध-मगण.

मत्तगज-हत्ती.

मतिप्रकाश-बुद्धिस्फूर्ति.

मदन-१ नाच. २ सुगळणे.

मदगज-माजमेशा हत्ती.

मदनशत्रु-मदादेव.

मंदाकिनी-भागीरथी.

मंदार-चक्रवर्त.

मंदित-पेठा.

मदीय-भागा.

मधु-१ वसंत. २ मध. ३ मध.

मधुकी-भ्रमरी.

मधु-१ भ्रमर. २ मधनी.

मधुगुहाली-मधुपारा.

मध्व-हृदिदेश, कनर.

मनगर-राजराज, जनद, दमक.

मनी-मानी.
 मनु-१ मंत्र. २ चौदा (मनु).
 मनुष्यदेव-राजा.
 मनोज }
 मनोभव } -मदन.
 मन्मथ }
 मरंद-पुष्परस.
 मराळ (ल)-हंसपक्षी.
 मरु-मारवाड देश.
 मरुत-वायु.
 मलपणें-डुलत चालणें.
 मल्ल-पहिलवान.
 मवणें-मोजणें.
 मवाळ-मऊ.
 मशक }
 मद्यक } -घुंगुरडें.
 मपीपत्र-लिखितपत्र.
 मस्त-१ पुष्कळ. २ मस्तक. ३ कैफ चढलेला.
 मह-१ आनंद, उत्साह. २ तेज.
 महापणा-महानदी.
 महारथी-मोठा योद्धा.
 महित-पूजित, सन्मानित.
 महिमा-महत्त्व.
 महिला-स्त्री.
 महिवर-पृथ्वीपति, राजा.
 मही-पृथ्वी.
 महीध-पर्वत.
 महेंद्र-इंद्र.
 महेला-जाया, स्त्री; 'महिला' पहा.
 मा-१ लक्ष्मी. २ निश्चय. ३ नको.
 माकंद-आंब्याचें झाड.
 माखणें-भरणें.
 मागध-जरासंध.
 माणुती-पुन्हा.

माघां }
 माघुता } -माघें.
 माजिवरा-उन्माद.
 माजुम-भगिच्या बळ्या.
 माझारी-आंत, मध्यें.
 मात-गोट, वातमी.
 मातलि-इंद्राचा सारथी.
 मात्रा-औषध.
 मात्सर्य-द्वेष, हेवा.
 माया-मस्तक, वरचा भाग.
 मांदी-१ मेळा. २ पेटी.
 माधव-कृष्ण.
 माधुरी-गोडी.
 मानवणें-१ मान डोलावणें, मान्य होणें.
 २ हपें पावणें.
 मानस-१ अंतःकरण. २ मानससरोवर.
 मानिनी-मानवती स्त्री.
 माप-१ लक्ष्मीपति (कृष्ण). २ प्रमाण.
 माथराणी-पिशाची.
 माया-भावयास.
 माया-१ अविद्या, अज्ञान. २ ममता, प्रीति.
 मायापडळ-मायोपाधिक, मायेच्या स्वाधीन.
 मार-मदन.
 मारुत-वायु.
 मार्गण-धाण.
 मार्तंड-सूर्य.
 मालदुवा-एक प्रकारचें पत्राघ.
 मालवणें-नार्होसा करणें.
 मालिन्य-मळीणपणा.
 मिणधी-(मिंधी) ओशाळलेली.
 मित-थोडें, परिमित, मोजकें.
 मिति-परिमाण.
 मिथिला-जनकराजाची नगरी.
 मिनला-मिळाला, मिगळला, जमला.

मिनेगारी-मिन्वाच्या रंगाचे.

मिळद-प्रमद.

मीन-मत्स्य.

मीनकेतन-ज्याच्या ध्वजावर माशाचे चिन्ह

आहे असा, मदन.

मुहुर-आरता, दपण.

मुक्त-मुक्तेला.

मुफल्या-मोठ्यां लावलेला.

मुफा-मोती.

मुफार्पिन-मोठ्यांची.

मुफे-मोठ्यांचे.

मुग्धा-बुद्धीची तारुण्यांत आलेली सुंदर स्त्री.

मुग्ध-मुग्धराची सर्व जमाबंदी करण्याचा

व सर्व सत्तांचा बदोबस्त राखण्याचा

अधिकार.

मुड-१ नीन. २ टोके.

मुद्दारा-प्रीतिरसानी धारा.

मुद्रा-१ ध्वज. २ चिन्ह. ३ बंद पटणे.

मुया-१ रांटे. २ व्यंग.

मुनिवर-नारद.

मुमुधु-मुक्त होण्याचा इच्छिणारा.

मुसारी-प्रीत्युक्त.

मूर्त-मूर्ति, त, देहधारी.

मुनात्रमतीचा-मिनात्री, गरिष्ट.

मुलायम-१ चांगले, सुंदर. २ नरम.

मूरा-माचा.

मूळ-मोठादणें.

मृगजोडण-हरिनाच्या जोड्यांप्रमाणे टोंडे

त्रिचे, मृगजडना.

मृगगति-सिंह.

मृग्या-पारथ.

मृगराज-(पय्याचा राजा) सिंह.

मृगांध-चंद्र.

मृद-दांकर.

मृतक-मर्त, मृत.

मृति-मरण.

मृत्पुत्रय-महादेव.

मृषा-सोटे.

मेचला-कमरपटा.

मेघदयाम-मेघाप्रमाणे पावला.

मेदिनी-पृथ्वी.

मेसाई-एक शुद्ध देवता.

मेळ-मेळवण, मिश्रण, आंमवण.

मेळवण-आंमवण.

मेळावे-रामुशाय.

मेळीकार-पयतीस्थान.

मैद-कांसपार, ठक.

मोकलणे-सोडणे, उपेक्षण.

मोष्टी-चांगली.

मोर्तीलग-मोठ्यां लावलेला, 'मुस्तलग' महा

मोर्तना-दपेना, आनंद पाटला.

मोवणी-मननांत.

मोह-मयता.

मोहक-सुरा.

मोहरा-एक रत्न.

मोहरी-मोहित करी.

मोहनीरुह-मिथून सुंदर स्त्रीचे चंद्रसेतू वग.

मोहिरे-मोहरा, अधमाण.

मौल-मस्तक.

मौल्य-मोल, किंमत.

मौळ-मस्तक.

मृत्पियारा-भक्ति, सापेदार.

मृदण } -मृदवत.

मृदण }

घ.

मयागाण-मंजरी, मंजरी कुण.

ययभूत-दृश्य.

यननदन-मनोहार.

यमु-यमस्वरूपी.

यया-ज्यास.

यवस-तृण, गवत.

यशाचळ-यशोरूप पर्वत.

यष्टि-काठी.

यहसूकर-बरादावतार.

याग-१ यज्ञ. २ पूजा.

याच-माग, याचना कर.

याजी-यज्ञकर्ता.

यातायात-जन्ममरणपरिश्रम.

यातिवैराकार-जातिवैर.

यातु }
यातुधान } -राक्षस.

यानुप-राक्षसेंद्र, रावण.

याद-जलघर.

यान-१ पालखी. २ वाहन. ३ स्वारी.

याम-ग्रहर.

यामिनी-रात्र.

यावा-येणें, आगमन.

याज्ञसेनी-द्रौपदी.

युग-जोडी, द्वय.

युवराज-राजाच्या आज्ञेने राज्यकारभार पाहणारा त्याचा मुलगा.

युवा-तरुण.

यूय-समुदाय, कळप.

यूप-यज्ञस्तंभ.

यैर-अन्य.

येसपार-ठावटिकाण, पक्षा.

योगक्षेम-चरितार्थ.

योत-येंबोत.

योघ-योद्धा.

योपा-स्थी.

यौवराज्य-युवराजपण.

र.

रंक-भिकारी.

रंकु-हरिण.

रक्तप-रक्त पिणारा, राक्षस.

रंग-१ सभा. २ रंगमंडाल.

रज-१ कण. २ रजोगुण.

रंजणें-१ अनुरक्त होणें. २ रंजविणें,

रंजयंती-रमविणारी.

रजस्वला-बिटाळशी.

रणचत्वर-रणांगण, युद्धाची जागा.

रणक्षेडा-युद्धांतील निशाण.

रणझोंड-युद्धनिपुण.

रतिकांत }
रतिपति } -मदन.

रत्नाकर-समुद्र.

रथचरण-रथचक्र.

रंभा-१ केळीच झाड. १ एक धप्तारा.

रमणी-सुंदर स्त्री.

रमा-लक्ष्मी.

रय-वेग.

रव-शब्द.

रवदळी-नाश, कत्तल.

रवा-सापार.

रक्षना-कमरपट्टा.

रश्मि-१ किरण. २ रथाच्या घोऱ्यांच्या दोऱ्या.

रस-१ आवड, प्रीति. २ उदक. ३ अमृत.

४ आनंद.

रसद-१ मेघ. २ पैसाचा भरणा.

रसना-जीभ.

रसा-पृथ्वी.

रसानाय-राजा.

रसाळ-१ गोड. २ स्निग्ध. ३ भांचा.

४ रसज्ञ.

रसिक-रसज्ञ.
 रहस्य-मोठा रस.
 रहिवास-वस्ती.
 राऊळ-देऊळ.
 राका-पुर्णिमा.
 राग-१ प्रीति. २ रक्तिमा.
 रागेजणे-रागावणे.
 राजन्य-राजे.
 राजस-सुंदर.
 राजीव-कमळ.
 राहोळी-कतल.
 राहोळी-कीडा.
 राणिवसा-अंतःपुर.
 राणीव-राज्य.
 राणेपण-मोठेपण.
 रातला-राता, रममाण झाला.
 रात्रिचर-राक्षस.
 राधेय-कर्ण.
 रामा-श्री.
 रावणि-रावणपुत्र, इंद्रजित.
 रावो-राजा.
 रासभ-गाढव.
 राहटणे-वर्तणे.
 राहटी-वर्तणूक.
 रिगता } -शिरता
 रिगता }
 रिगमिणे-ओतणे.
 रिते-रिचामे.
 रितुराज-(नरुराज) वगत.
 रोप-प्रवेश.
 रोस-अस्पृश.
 रुका-पे.
 रुम-सुवर्ण.
 रुम-रोमी.

रुचि-१ गोडी. २ क्रांति.
 रुचिर-सुंदर.
 रुंजणे-मुंजारव करणे, मोवते फिरणे.
 रुजू-गुरू.
 रुदित-रुढणे.
 रुढणे-लोकणे.
 रु-कापूस.
 रुख-झाड.
 रेस-सुंदर मोठ्ठी.
 रेगून-स्किडून.
 रेच-१ रंग. २ सोट.
 रेवतीरमण-(रेवतीचा नवरा) वळराम.
 रोहडी-तात्कालिक, प्रत्यक्ष.
 रोजन्या-विलाप.
 रोप-तीर, तट.
 रोप-माण.
 रोम-केस.
 रोहिणीपति-चंद्र.
 रोहिणीपुत्र-वळराम.
 रोहिणीवर-चंद्र.
 रोरव-एक नरक आहे. रु म्हुण एक
 किडा आहे, ते किडे क्रांत कर
 असतात.

रु.

रुहाणाव-रावण.
 रुहुव-एक प्रकारचे पळ.
 रुग्ना-रोष्टे सोने.
 रुचिमा-लघुत्व, हृन्नेपणा.
 रुं-रुत.
 रुडिवाळ-रुडकी.
 रुता-रुम.
 रुं-आमळ, नाटावटेला.
 रुतना-सुंदर स्त्री.
 रुताम-भूरण, रुंरुत.

ललामायमान-भूषणीभूत.
लवण-१ नम्रता, लवणें. २ मीठ.
लवलाही } -त्वरेनें.
लवलाहे }
लसती-रुचवती.
लहरी-लाट.
लक्ष } -लक्ष्य.
लक्षा }
लाघव-चातुर्य, कौशल्य.
लाघवी-वश करणारी.
लाजा-लाक्षा.
लाजाविरोन-लाजेनें विरचवून जाऊन.
लाघणें-पावणें.
लालन-लाड.
लासी-मांजरी.
लास्य-नृत्य, नाचणें.
लाहणें-लाभणें, पावणें.
लाहो-१ लाभ. २ छंद, घोष.
लिंग-शिवलिंग.
लिगाड-लचांड.
लीन-गढलेला.
लुटे-लुटारु.
लुब्धक-लोभी, कृपण.
लुलाय-महिप, रेडा.
लुता-कोळी, कांतीण.
लेख-देव.
लेखर्पि-देवर्पि.
लेखा-माड, गणना, हिशेब.
लेणी }
लेणें } -अलंकार.
लोकवंधु-१ सूर्य. २ लोकहितकर्ता.
लोट-हाले.
लोल-१ लुब्ध. २ चंचल.
लोलुपता-लुब्धपणा.
लोलो-छंद.

लोष्ट-डेंकूळ.
लोह-लोखंड.
लोळ-१ कळोळ. २ लहरी, लाटा. ३ लोळणें.
ल्हाणें-लाभणें.

व

वक-तोंड.
वक्रदंत-शिंशुपाळाचा भाऊ.
वंग-कथील.
वच-वाक्य.
वचणें-जाणें.
वचीजे-१ ठकविणें. २ टाकिये.
वंचील-नाकारील.
वज्र-हिरा.
वडवानळ-'वाडव' पहा.
वडील-१ जुनाट. २ थोर.
वडीलपण-वृद्धत्व.
वण-पटा.
वणिक-वाणी.
वतंस-भूषण.
वत्स-१ बालक. २ वासरं.
वत्सर-वर्ष.
वत्सल-दयाळू.
वदान्य-दाता.
वदास्ता-स्तुती करण्याचें शील.
वधू-१ गायको. २ सून.
वन-१ अरण्य. २ उदक.
वनद-मेघ.
वनमाळी-वृक्ष.
वनाळी-वनशक्ति.
वनिका-वन.
वनिता-स्त्री.
वपु-शरीर.
वमणें-टाकणें, ओढणें.

वर-१ धेठ. २ पति. ३ इच्छिलेली गेळ
(देवादिनांमूल मागितलेली).

वरदानी-वर देणारा.

वरपंगे-वर वर करण्याने.

वरपडी-अडप.

वरव-समृद्धि, बाहुल्य.

वरवर्णिनी-१ उत्तम स्त्री. २ इच्छ.

वराह-दुकर.

वरिष्ठ-वरवी.

वरुणालय-समुद्र.

वर्ण-१ जात. २ रंग. ३ अक्षर.

वर्णसंकर-जातीची मिसळ.

वर्ति }
वर्तिका } -दिण्याची वात.

वर्णिष्ठु-वाढणारा.

वर्म-गुण.

वल्क }
वल्कल } -शाळाची साल.

वल्गना-वटवट.

वल्गा-स्नान.

वल्मीक-वाकळ.

वल्म-प्रिय.

वल्-स्वाधीन.

वल्सी-मुरली, पांया.

वल्सीतंग-मुलमूदण.

वल्स-सादाव.

वल्धरा-शुष्की.

वल्धरा }
वल्धरी } -शुष्की.

वल्हना }
वल्हने } -सात्पर, सात्काळ.

वल्हणे-पडणे.

वल्सा-१ पेशा, पेशा, गीता. २ पुस्तक.

वल्-कर.

वागुरा-वास.

वाग्ध्वजी-प्रसिद्धीम.

वाग्ध्वलास-वाक्चातुर्य.

वाङ्निधम-प्रतिज्ञावचन.

वाङ्मय-निंदा.

वाज-योमाट.

वाजट-वाचाळ.

वाजी-अध, पोटा.

वाटिका-बाग.

वाटुली-वाट, मार्ग.

वाट-मोठे, घोर.

वाटव-वडपानळ नांवाचा समुद्रातील भूमि.

वाटुकोडे }
वाटुकोडे } -सौकुशाने, भावहीने.

वाड-पुष्पळ.

वाडव-वाडवयाचे भ्रम.

वाणिज्य-व्यापार, देणपे.

वाणी-१ भाषा. २ उर्पाव, बाण.

वाणे-वर्णन करणे.

वात्मस्य-दया.

वायवा(स्था)-पोटा, गर्भाशय.

वाडव-वाजविपारा.

वानने-स्तवने, वर्णने.

वारिवा-विहीर, तळे, सरोवर.

वाम-१ मुरर. २ दावा.

वामदेव-गिन.

वामलोचनी-मुद्रनेत्री.

वाग }
वागादिग } -अध.

वारव-वृत्ती.

वारिज }
वारिजा } -अध.

वारी-१ वाटा. २ उदक.

वारी-पोटा, वाडव, वर्तमान.

वार्तिक-वातमीदार.
 वारांशि-समुद्र.
 वालभणें-प्रिय होणें.
 वाली-कैवारी, रक्षक.
 वाव-व्यर्थ, पोकळ.
 वास-१ वस्त्र. २ गंध, सुवास. ३ वस्ती,
 राहणें.
 वासर-दिवस.
 वासरमणि-सूर्य.
 वासव-इंद्र.
 वासवि-इंद्रपुत्र, अर्जुन.
 वाह-घोडा.
 वाहणी-मार्ग.
 वाळणें-करणें.
 विकृत्यन-यडबड.
 विकराल-भयंकर.
 विकळ-विबुल.
 विकोश-नागवें (शस्त्र).
 विखरणें-पसरणें.
 विंगळ-विस्तार, निवारण.
 विप्रद-१ वेद. २ युद्ध. ३ कलह.
 विचक्षण-पंडित.
 विचारणें-१ विचार करणें. २ पुसणें.
 विजण-पंखा.
 विजन-निर्जनप्रदेश.
 विजय-अर्जुन.
 विजे-वारा पालतो.
 विज्वर-दुःखरहित.
 विटंब-विटंबना.
 विटपी-गृह.
 विटली-१ रुसली. २ कंटाळली.
 वितत-विस्तृत.
 वितरण-दान.
 वित-श्रव्य.

विंदाण-चातुर्य, विलास, कपट.
 विदेह-१ जनकराजा. २ विरक्त.
 विदुम-पोंवळे.
 विधान-करण्याचा प्रकार.
 विधि-१ आह्वावाक्य. २ अर्घ्यदेव. ३ दैव.
 विधु-चंद्र.
 विधुमणि-चंद्रकांतमणि.
 विध्वस्त-भग्न, नष्ट, मोडलेला.
 विन-वांचून, शिवाय.
 विनटली-१ शोभली. २ तल्लीन (तत्पर)
 झाली.
 विनत-नम्र.
 विनतानंदन-गर्हड.
 विनायक-१ गर्हड. २ गणपति.
 विनासा-नकटी.
 विपति-गर्हड.
 विपर्यय-व्यत्यास, वैपरोत्य.
 विपक्ष-शत्रु.
 विमिन-अरण्य.
 विप्रकर्ता-वाईट करणारा.
 विप्रथासी-मोठ्या आयासानें, कष्टानें.
 विप्रिय-न भावडणारें.
 विभव-ऐश्वर्य.
 विभाडणें-विषडविणें.
 विभाडी-मारो, पराभव करी.
 विभूति-१ ऐश्वर्य. २ मूर्ति.
 विभ्रम-प्रांति, विलास.
 विमल-स्वच्छ, निर्दोष.
 विरमणें-धांवणें, शांत होणें.
 विरस-भग्नोत्साह.
 विरहद-विरहदुःख देणारा.
 विरहितु-निराळा.
 विरिचि-अर्घ्यदेव.
 विरिचितनया-अर्घ्यदेवाची कन्या
 (सरस्वती).

विरोचनमुन- (प्र-दादाचा मुण्या) विरोचन-
देल द्याचा मुण्या (बळी).

विरोध-द्वेष.

विरोधी-शत्रु, द्वेषी.

विलगणे-१ शोभणे. २ राहणे. ३ नाचणे.

विवर-भोंक.

विवरण-स्पष्टीकरण.

विवर्त-अन्यथाभास.

विवक्षा-पराधीन.

विवशी-जखमी.

विषळणे-विस्तारणे.

विषलेना-कडेना.

विशेषदेश-एकांगस्थान.

विशेष-विचार.

विस्तार-स्पष्ट.

विशारद-ज्ञाता, शहाणा.

विशिर-माण.

विश्रब्ध-विश्रामलेला.

विश्राम-विश्रांति, सुप्त.

विशेष-विशेष.

विभक्त-१ जगाचे पोट्या करणारा. २ मुक्ते-

श्रवाच्या आराध्यदेवतेचे नांव.

विश्रान्त-महाविष.

विषम-प्रतिद्वंद्व, मारक, कठीण.

विश्रमता-विश्रम, दुजाभाव.

विश्रम-विश्रमागल्याने.

विश्रम-श्रमस्थान पदार्थ.

विश्रमक-विश्रमणे.

विश्रमति-विश्रमणे.

विश्रम-विश्रम.

विश्रमणी-जागृतगी.

विश्रमणे-दूर ठेवणे.

विश्रम } -रात्री.

विश्रम }

विश्रमरात्र-गड.

विश्रम-क्रीडा.

विश्रम-सांगितलेले, योग्य.

विश्रम-संग.

वीट-कंटाळा.

वीतरागी-विरक्त.

वीरगुळी-मुचडा.

वीरस-वीरमाता.

वृत्त-संगीत.

वृत्त-वर्तमान.

वृत्त-वर्तमान, शालमी.

वृत्ति-१ उपजीवन. २ वृत्त.

वृत्त } -वृत्ताभ्यास मारणारा, इंद्र.

वृत्त-समुदाय.

वृत्तारक-देव.

वृत्तारक-वृत्तारक पद.

वृत्त-१ कर्ण. २ वृत्त.

वृत्त-वृत्त.

वृत्ति-वादप.

वृत्त-विष.

वृत्त-वृत्त.

वृत्त-वृत्त.

वृत्त-वृत्त.

वृत्त-गावा, मुसली.

वृत्तगोत्रे-वृत्तगोत्राच्या राक्षसे, वृत्तगोत्रा

वृत्तगोत्रे.

वृत्तगोत्रे-वृत्तगोत्राच्या राक्षसे.

वृत्तगोत्रे-वृत्त.

वृत्त-१ वृत्त. २ वृत्त.

वृत्तगोत्रे-वृत्त.

वृत्तगोत्रे-वृत्तगोत्राच्या राक्षसे.

वृत्तगोत्रे-१ वृत्त. २ वृत्तगोत्रे.

वृत्तगोत्रे-वृत्त.

वैजयंत-इंद्राच्या राजवाड्याचें नांव.
 वैजयंती-१ ध्वज, पताका. २ दिव्यगुण्या
 गळ्यांतील माळ.
 वैदर्भराज-विदर्भ देशाचा राजा भीम
 (दमयंतीचा थाप).
 वैशुत-विजेचा.
 वैरणीयाचा-पांघरायाचा.
 वैरागर-१ रत्नांची खाण. २ दुकान.
 वैवस्वत-सूर्यपुत्र (यम).
 वैधानर-अग्नि.
 वैपम्य-वैपरीत्य.
 वो-अहो.
 वोखटें-वाईट.
 वोज-कौतुक, चांगलें.
 वोजे-प्राप्त होई.
 वोटी-स्थान, जागा.
 वोढक-ओढणारा.
 वोढवणें-पुढे ऋणें.
 वोढवारा-प्रतिबंध.
 वोढसी-धावसी.
 वोता-अधिक.
 वोतारी-ओतकाम करणारा.
 वोवणें-देणें.
 वोस-तोटा.
 वोसडणें-१ भरून खाली सांडणें. २ टाकून
 जाणें.
 वोळगणें-१ तत्प्रवण होणें, ओढवणें. २ सेवा
 करणें.
 वोळणें-१ देणें. २ वळणें, प्रीति करणें.
 वोळसा-१ वळसा, फेरा. २ वर्तुळमा.
 ३ पुसारा.
 व्यंग्ट-१ भयंकर. २ चांकटा.
 व्यजन-पंखा.
 व्यतिरेक-वियोग.

व्यवसाय-१ व्यापार. २ उद्योग. ३ निधय.
 व्यवहार-१ प्रपंच. २ वागणूक.
 व्यसन-१ संकट. २ छंद, नाद.
 व्यसु-गतप्राण, मृत.
 व्यस्त-अस्ताव्यस्त.
 व्यापक-सर्वगत, सर्वत्र स्थित.
 व्यापें-व्यापकत्वं.
 व्याप-अल्पदेशस्थित.
 व्याळ } -सर्व.
 व्याळ }
 व्यूह-युद्धासाठीं वेलेली सैन्याची रचना.
 व्योम-आकाश.
 व्योमघटी-गगनोदरी.
 व्रज-१ समुदाय. २ गोठळ. ३ गोंळीवाडा.
 व्रात-समूह.
 व्रीडावलोकन-सलज पाहणें.

श.

शकुंत-पक्षी.
 शकुनी-१ पक्षी. २ दुर्योधनाचा मामा.
 शक्ति-देवी.
 शक्तिचक्र-मागोपाधि.
 शक्तिमुत-कार्तिकस्वामी.
 शक-इंद्र.
 शस्त्र-कपोलप्रांन, आंस.
 शंसद्वय-दोन आंस.
 शची-इंद्राणी.
 शतकोटि-इंद्राचें वज्र.
 शतपत्र-कमल.
 शंभा-चीज.
 शबरी-भिद्दीण.
 शबल-मिश्रित.
 शम-१ शांतता. २ सदा.
 शमन-१ दूर करणारा. २ यम.

शमी-योगी.
 शय-दात.
 शरण्य-रक्षण करग्यास समर्थ.
 शरतांडव-बाण सोडग्याचें चानुर्थ.
 शरधि-भाता.
 शरभ-एक जातीचा धति बलाज्य पशु.
 शराप-परल.
 शरासन-धनुज्य.
 शर्म-गुण.
 शर्व-महादेव.
 शलभ-ढोळ, पतंग.
 शल्प-१ बाणाग्र. २ मनांत मळतें सें.
 शव-प्रेत.
 शश { -ससा.
 शशक {
 शशांक-चंद्र
 शशिकांत-चंद्रकांतमणि.
 शशिमौळी-महादेव.
 शशी-शस्त्र, मुरी.
 शश-भाजी.
 शास्त्र-बंधकण्या.
 शाण-सादान.
 शांतभव-शांतगुराजाचा पुत्र (मीहम).
 शारद-शरदगुलका
 शारदा-शारस्वती.
 शार्दूल-पाप.
 शास्त्र-दुष्टविरोध.
 शास्त्रीवन-भानार्थे दोन.
 शामर-कलह.
 शासन-शिरकायी.
 शासन-१ आश्र. १ विद्या.
 शिऊ-शिव.
 शिकवण-बोध.
 शिला-ज्वामल.

शिरी-१ मयूर. २ अग्नि.
 शिक्किंड-१ विन. २ मयूर.
 शिविका-पाळणी.
 शिविर-स्त्रेचा तळ.
 शिरामी-१ आवड, दोस्त. २ लाभ.
 शिरोमणि-धेनु.
 शिखीकात-द्वारामीर.
 शिव-१ स्वभाव. २ गांव, महादेव.
 शिव-सीमा, हद्द.
 शिव-ईश्वरत्व.
 शिवा-१ गौरी, पार्वती २ खोल्दी.
 शिशु-मूत्र, बाळ.
 शिष्ट-१ संभावित. २ मध्यस्थ.
 शिळाचुंबी-सोडचुंबक.
 शीन-अम.
 शीतभानु-चंद्र.
 शीर्षपर्व-ज्याची पावे गळती आदेश भगा.
 शील-१ स्वभाव. २ सुदृढ.
 शीला-श्रीपदीस सूर्यानें जी भग्यायी रपाती
 दिली होती ती.
 शूद्र-१ राधा. २ व्यासमुनीच्या पुत्रार्थ भाग.
 शुद्धता { -म्यत.
 शुद्धिभा {
 शक्ति-शिव.
 शक्ति-१ आपाड. २ दुंगार. ३ शुद्ध. पवित्र.
 ४ पांसे.
 शुनक-मुत्रा.
 शुभमीर-ईद.
 शुभांगी-सुंदरी.
 शुभ्यशरी-कारितक.
 शन-सुष.
 शूर्पनखा-शरणापी खीन.
 शुभ्यांगी-महादेव.
 शुंगार-१ मूखें, कडेकड. २ दुंगारत.

शेख-शेष.

शेखी-१ कीर्ति. २ बडाई.

शेखी-शेवटी.

शेजे-शयनी.

शेली-मान, गळा.

शैल-पर्वत.

शोण (णै)-शाल.

शोणित-रक्त.

शोभन-चांगले.

शौण्ड-चतुर, शहाणा.

शौरी-कृष्ण.

इयाम }
इयामल } -निळा.

श्रवण-१ कान. २ ऐकणें.

श्रांत-थकलेला.

श्रित-आश्रित.

श्रीद-कुचेर.

श्रीविद्या-ब्रह्मविद्या, मंत्रविद्या.

श्रुत-वेदशास्त्र.

श्रुति-वद.

श्रुतिपारग-सर्व वेद म्हण्टलेला.

श्रेणि-पंक्ति.

श्रोत्रिय-१ वैदिक. २ अग्निहोत्री.

श्लाघणें-चाहणें, आवडणें.

श्लोक-कीर्ति.

श्वपच-चांडाळ.

श्वगुर-सासरा.

श्वधू-सासू.

श्वित्र-कुष्ठ, कोड.

श्वेतवाह }
श्वेताश्व } -अर्जुन.

घ.

घट्घट-भ्रमर, मुगा.

घण्टुस-कार्तिकस्वामी.

घटि-साठ.

स.

संकल्पणें-सोडणें.

संकृत-एकवार.

संकेत-खूण.

संकेतकुंज-क्रीडास्थान.

सक्ति-आसक्ति.

संख्यावान्-पंडित, विद्वान्.

सगुणाथिली-गुणवती.

संघाट-समूह.

सचित-देव, पूर्वकर्म.

सजणे-हे प्रिये, हे सखि.

सजीवनी-मेलेल्यास जिवंत करण्याची विद्या.

सठवणें-पतन पावणें.

सती-१ पार्वती. २ पतिव्रता.

सत्कृति-१ उत्तम काव्य. २ सत्कृत्य.

सत्य१-ब्रह्मदेव.

सत्यपांड-ब्रह्मांड.

सत्यलोह-ब्रह्मलोह.

सत्यवती-ब्रह्मदेवाची नगरी.

सत्यवतीहृदयरत्न-व्यास.

सत्यवान्-एक राजा, सावित्रीचा नवरा.

सत्यबंध-सत्यप्रीति.

सत्या-सत्यभामा.

सत्यापति-प्रीकृष्ण.

सत्राण-थळानें, वेणानें.

सद-सभा.

सदन-गृह.

सदर-सभा.

सदसि (सी)-उत्तम सत्र.

सदीप्य-साधूंनां पूज्य.

सदेवा-नेहमी.

सदेव-१ देवान्. २ नेहमी.

सद्ग-भस्म आलेखा (गळा).

सद्य-धर.

-२५५

-२५५

-२५५

सद्य-तत्काल.
 मधुर-महाप्रय.
 रंभा-प्रतिज्ञा.
 संभ्या-संभाराल.
 सनातन-नश्वर आदि व अत नार्ही भया.
 सनोद्यत-भोवरीवे, परिचित.
 ससद-तयार, मिद.
 सन्निध-नयक.
 सन्निधन-१ उत्तम ठेका. २ जयल भयमं.
 सनिपात-प्रियोपी जार.
 सपत्न-दाय.
 सपोष-पुष्ट.
 सवाह-अतर्बाग्र.
 सवोत्प्रे-सांत्वने, सांत्वन करणं.
 सभाषारी-मभेन जाणारा.
 संभा-सामग्री, समुदाय.
 सभ्य-सभेतील लोक.
 सभ्रम-१ आदर. २ गडबड. ३ हांग.
 ४ समीभ.
 समता-बरोबरी.
 समन्वित-युक्त.
 समष्टा-प्रसंग जालणारा.
 समर-युद्ध.
 समरम-परिपूर्ण.
 समारो-मागे, मांडवे, रांड.
 समिह-समिध.
 समिह-पेटनेला.
 समीर } -दाय.
 समीरल }
 समृद्धि-ऐश्वर्य.
 सपे-१ सपे. २ समजाग.
 सरकडे-उपलावे लाड.
 सरपा-सामग्री.
 सरपा-१ इतइत्या. २ मोसमा येतः सी.

सरम-उत्सारयुक्त, प्रीतिपूर्ण,
 सरसावन-१ पुढे सरवे. २ प्राप्त होणे.
 सरमित्र-१ मळ.
 सरमित्रोद्भव-मित्रदेव.
 सरसिजोद्भवमुमारी-प्रमोदपायी कन्या
 सरस्वती.
 सरसीरद-कमळ.
 सरस्वती-एक नदी.
 सराय-विप्रातिस्थान.
 सरिता-नदी.
 सरिसा-१ सरस, सुख्य. २ नीट, दुरस्त.
 सरी-उपमा, बरोबरी, साम्य, मार.
 सरोरुह-नमळ.
 सर्वदंग्या-विभूतया.
 सर्वविद्याविदु-सर्व विद्या ज्ञाणारा.
 सर्वर-सोहरी.
 सलगी-संश्री.
 सलिल-पानी, मज.
 सलील-सुदृज.
 सवरी-आध्यात्म.
 सवने-वेगळे, मिगळे.
 सवंगाटी-बरोबरी.
 सविता-सूर्य.
 सवे-१ बरोबरी. २ संबध.
 सवे-बरोबर, गहनमान.
 सवेवि-नालवाळ, साजराय, तेव्हीन.
 सवयसायी-अर्जुन.
 संसार-सुदृढत्व परम व देखायी शरय
 बहून सुदृढ ज्ञानांर घेर; मरु शर
 माळ इतपून सुदृढ ज्ञानांर घेर.
 संगरय-जमनरत प्रताप. इतपूनसामून
 च्युति.
 संगर-उद्वेग.
 संगार-ध्वजार, जमनरतनवार.

संसृति-संसार.
 सस्मेर-सहास्य.
 सळ-वंद.
 सळें-इष्ट्यें.
 सहस्रकर-सूर्य.
 सहस्राक्ष-इंद्र.
 सहोदर-सख्खा भाऊ.
 सा-१ सहा. २ सारखा.
 साई-माडी.
 साउजी-सात्त्विक, गरीब.
 सांकडे-दुःख पावे.
 सांकडे-संकट.
 साक्रेत-अयोध्यापुर.
 साक्षर-पंडित, विद्वान्.
 साक्षरता-विद्वत्ता.
 साक्षेपे } -अगत्याने.
 साक्षेपे }
 - साग-सापराध.
 सांग-१ मूर्तिमान्, धंगांसहित. २ संपूर्ण.
 सांगडा-भोपळ्याचें घटें.
 सांगडें-अडचण.
 सांगती-१ सोवती. २ बरोबर, संगे.
 सांगोपांग-सर्वांशीं.
 साच } -खरा.
 साचा }
 साचार-सत्य, खरोखर.
 साचोकार-१ खरा. २ खरेपणा.
 साजिरा-खुंदर.
 साटी-१ संगत. २ सांड.
 साठ-१ सवदा. २ सांडा.
 सांठणें-संपादणें, मांडी बांधणें.
 सांड-त्याग, उपेक्षा.
 सांडणें-१ टाकणें. २ हरवणें.
 सांडाबला-मुक्ता.

सांत-बाजार.
 सात्त्विकभाव-'अष्टभाव' शब्द पहा.
 साद-हाक, आगेळी.
 सांदीपनि-कृष्ण व सुदामा त्यांचा गुरु.
 सांद्र-दाट, निविड भरलेलें.
 साधी-दुःखी.
 साधु-१ शावास. २ सज्जन.
 साध्वस-भय.
 साध्वी-पतिव्रता.
 सान } -लहान.
 साना }
 सानुले-केवळ लहान.
 सानेवानें-थोडेंयहुत.
 सापत्न-१ शत्रु. २ सावत्र.
 सावरें-कुज्ज.
 साम-साला, समेट, संधि.
 सामानुकम-साला करण्याचा प्रकार.
 सायक-वाण.
 सायकासन-धनुष्य.
 सायास-परिश्रम.
 सायुज्य } -मुक्तीचा एक प्रकार, ब्रह्मरूप
 सायोज्य } होणे.
 सारजा-सरस्वती.
 सारंगपाणी-शार्ङ्ग नांवाचें धनुष्य ज्याचें
 हातांत आहे असा (विष्णु).
 सारंगेय-कुत्रा.
 सारस-१ कमल. २ पक्षिविशेष.
 सारसाक्षी-कमलाक्षी.
 सारिका-माछुकी, मैना.
 सारीपाट-सोंगट्याचा खेळ.
 सारोनी-उरकून, करून, आटोपून.
 सार्थ-समृद्ध, तांडा.
 सार्वभौम-चक्रवर्ती राजा.
 साल-१ कातडे, त्वचा. २ मेहुणा.

सांघडणे-गोळा करणे.
 सांघर्तिक-प्रत्यक्षाढ्या.
 सांघीनने-बहुतेक.
 सासु-सप्राण, जिवंत.
 सिक्तादरव-बाळूचा कण.
 सित-पांढरे.
 सिता-गहिरा.
 सिताभ-अर्जुन.
 सिंधु-१ समुद्र. २ नदी.
 सिंगुर-गाज.
 नीर-शिरणे.
 सुजळ-सुमीय.
 सुजल-पुण्य.
 सुहृनी-पुण्यवान.
 सुगळ-सुमीय.
 सुषय-चतुर.
 सुविर-फार वेळ.
 सुमान-ज्ञाता, सुत.
 सुमो-पावे.
 सुटाळ-१ बांधेमूढ, सुरेस. २ तेंजस्वी,
 स्वच्छ.
 सुने-१ शून्य, ओढे. २ सुने.
 सुननु-स्पर्शती.
 सुनर-सगळ्यास सुलभ.
 सुतरी-उत्तम नीचा.
 सुतर्कना-नर्तना गेर्दना.
 सुदती-जिवे दांत बांधले आहेत ती,
 सुंदर स्त्री.
 सुदधिपार-सूर.
 सुदानी-विष्णूचे नक.
 सुधा-अमृत.
 सुधावर } -धंद.
 सुधातु }
 सुधी-सुद्विषात.

सुताधीर-धंद.
 सुवने-गहिर.
 सुपर्ण्युद्ध-मंत्र्याची गहमाधार रचना.
 सुमान-१ भाग्यवान्. २ सुंदर.
 सुभट-सूर.
 सुभटा, सुभक्ता-उत्तम पुत्र.
 सुधू-जिव्या भित्तीचा बांधल्या आहेत ती,
 सुंदर स्त्री.
 सुम-पुण्या.
 सुमन-१ पुत्र. २ देव. ३ बांधल्या मनाचा.
 सुमनधाप-मदन.
 सुगोपन-दुर्गोपन.
 सुरंग-गोठ.
 सुरगज-देवांचा हत्ती, देवावत.
 सुरगायक-गंधर्व.
 सुरगुह-गूढस्थिति.
 सुरदु-रक्षक.
 सुरनग-रक्षक.
 सुरनीम-राजपत्रावर लिहिली ओळखा
 चारकून.
 सुरभी-सामोले.
 सुरभूरद-रक्षक, पारिजात.
 सुरधानी-देवधानी.
 सुरदुवनी-देवांमना.
 सुरतोड-हयगै.
 सुरबाद-सुखाचा.
 सुरभरन-स्वर्गलोह.
 सुरनय-स्वर्ग, देवांचे घर.
 सुरना-देवांमनाचा.
 सुरभिषु-अगोरीची.
 सुरा-सूर.
 सुरे-देवभेट, सुख.
 सुरोपन-बांधल्या ओळखाचा.
 सुरनीला-ओळखाची रेष.

सुपमा-उत्तम शोभा.
सुहृदभाव-मित्रत्व.
सुक्ष्मी-सूक्ष्म स्थानी.
सूत-सारथी.
सूत्ये-ओढवे.
सूदिलें-घातलें.
सूनी-शून्य.
सूत्र-पुत्र.
सूपरम { -मरण.
सूपराम {
सूये-प्रवृत्त होई.
सूर्यदुहिता-यमुनानदी.
सूक्ष्म-सूक्ष्म.
सेज-बिछाना.
सेना-समुदाय.
सेनानी-१ सेनापति. २ कार्तिकेश्वामी.
सैधव-१ जयद्रथ. २ घोडा. ३ मीठ.
सैरा {
सैराट { -स्वच्छंदानें, मनास येईल तसें.
सैराबैरा {
सैरिभ-१ रेडा. २ महिषासुर.
सोइरा-भास.
सोइरेपण-स्नेहसंबंध.
सोगण्याचे-शेवटाचे, पदराचे.
सोपा-१ मुळभ. २ घराचा भाग.
सोपाण-पाथरी.
सोपारें-फार सोपें.
सोपावें-घावें.
सोपरीक-संबंध.
सोर-रोदन, आकांत.
सोल-जाड दोरी, सांखळी.
सोसे-हौसें.
सोळाके-वजनदार व डोलदार.
सौजन्य-सुजनपणा.
सौदागर-व्यापारी.

सौदायिनी-विद्युलता, बीज.
सौध-राजमंदिर, राजवाडा.
सौवळ-शकुनि.
सौभद्र-सुभद्रेचा पुत्र, अभिमन्यु.
सौरस-प्रीति, स्नेह.
स्कंध-खांदा.
स्तवक-पुष्पगुच्छ.
स्तोम-समूह.
स्त्रीधर्मिणी-रजस्वला.
स्थविर-म्हातारा.
स्थिर-निश्चल, स्थावर.
स्थूळ-मोठा.
स्नेह-१ मैत्री. २ तेल.
स्पर्शमणि-परिस.
स्फीति-१ कीर्ति. २ डोल.
स्फूर्ति-१ ज्ञान. २ कंप, स्फुरण.
स्मर-मदन.
स्वंदन-रथ.
स्रक्-माळ.
स्रजिली-निर्मिली.
स्रष्टा-महादेव.
स्वक-भास, नातलग.
स्वयमेव-आपणच.
स्वयंज्योति-स्वप्रकाश.
स्वयंवेद्य-स्वानुभवानें जाणण्यास योग्य.
स्वरत-आत्मरत.
स्वरूप-आत्मरूप.
स्वसा-बहीण.
स्वात-अंतःकरण.
स्वादु-मोड.
स्वानुभव-आत्मानुभव.
स्वानुमती-स्वानुभव ज्यास झाला आहे तो.
स्विन्नवदना-घाम आलेल्या मुखाची.
स्वैर-'सैरा' पदा.

हं.

हृद-साकन पत्रते नै.

हत-१ मृत. २ मट.

हतिपेरा-(हत्या) सत्राम.

हनु-हनुवटी.

हय-अथ, घोडा

हरज-अथ, धारीक भावा.

हरि-१ इद, २ मिद. ३ अथ. ४ विष्णु.

५ वानर.

हरित-हरि.

हरिगण-गह्वर

हरित-हरिते.

हरिता-हरण करणारा.

हमिद्रा-दृढ.

हरिहरि-मोद, आधर्ष, इत्यादि द्वाराविणारा

उद्धार.

हृदय-हृदय.

हृदयर-मनराम.

हृदलावन-दादाकार.

वि-होमद्रव्य.

व्याघ्र-अग्नि.

व्याघ्र-हीन, छंद.

१-गीतगोवन्द अथर्व.

१-१ सूर्य. २ राजहंगमरी.

ल-१ दुःख. २ दाम.

लेख-महात.

ली-हली.

लार-फार दृढ.

लोदभुक्त अथर्व.

लस-दावा भावन.

-वाजार.

ह-माने.

-वाकाराने.

-(हानि) होव.

हातजोळ-ओझळ.

हामी-वामीन.

हायन-वर्ष.

हारमिने-पालमिने.

हारी आगने-वश करणे.

हाला-मथ.

हालाहल-विष.

हाय-१ उत्साह. २ इच्छा. ३ भाव.

हालाहल-विष.

हिजुडी-हरी, दुःखी.

दिन-धेडी.

दिनगा-मोट, तांत.

दिमांशु-चंद्र.

दिग्गमने-मन्ना.

दिरोन-दिक्कादून.

हीर-१ हिरा. २ छोट.

हुन्न-पावती, रमीद.

हुदा-हुस्न.

हुतवह } -अग्नि.

हुमास }

हुमणी-दुररी.

हुप-ओठुवय, धेव, हुमा.

हुनु-हृदय.

हृदयमा-मानाव भरपारी, सुंदर.

हृद-हृद, उद्द.

हय-मनाय हनपारे.

हय-हृदय.

हेजीव-दुःख.

हेमी-साह.

हेरने-गाहने.

हेला }

हेला } -१ मीमा २ वेला.

हेलावे-साला.

हेला-१ मला. २ इच्छा.

हेळावणें—उचंवळणें.
 हैयंगवीन—साजूक तूप.
 होकारितां—बोलावितां.
 होता—यज्ञकर्ता.
 होमीन—जाळीन.
 होया—वढावयास.
 होळी—भस्मरूप.
 हृद—डोह.

क्ष.

क्षतज—रक्त.
 क्षति—नाश.
 क्षत्ता—दासीपुत्र विदुर.
 क्षत्र—क्षत्रिय.
 क्षपा—रात्र.
 क्षम—शक्तिमान्, समर्थ.
 क्षमा—पृथ्वी.
 क्षर—१ पंचमहाभूतें. २ नाशवंत.
 क्षामा—कृश.
 क्षिति—पृथ्वी.
 क्षिप्र—लघकर.

क्षीण—दरिद्री.
 क्षीरधी—क्षीरसागर.
 क्षीरोदक—पांढरें पातळ.
 क्षुत्क्षाम—क्षुधेनें.
 क्षुद्र—तुच्छ, अल्प.
 क्षुधित—भुकेलेला.
 क्षुर—चस्तरा.
 क्षेम—१ आलिंगन. २ कल्याण.
 क्षोभ—कोध.
 क्षोभलें—विषयासक्त झालें.
 क्षोभवणें—वृद्ध करणें.
 क्षमा—पृथ्वी.

ज्ञ.

ज्ञप्तिकळा—ज्ञानशक्ति.
 ज्ञप्तिचिन्मात्र—ज्ञानस्वरूप.
 ज्ञाति—जात.
 ज्ञान—जाणणें.
 ज्ञानदीप्ति—ज्ञानज्योति.
 ज्ञेय—जाणावयाचें तें.

